

DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

TEMMUZ/2023

77

77. Sayı - Temmuz 2023
Number 77 - July 2023

DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

DUMLUPINAR UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

DPUJSS

Sayı / Number: 77
TEMMUZ / JULY 2023

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Kazım UYSAL
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Rektörü

Editör / Editor

Prof. Dr. Şahmurat ARIK
Doç. Dr. Arif KOLAY
Doç. Dr. Yusuf UYSAL
Dr. Öğr. Üyesi Esra IŞIK

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Şahmurat ARIK
Doç. Dr. Arif KOLAY
Doç. Dr. Özer ÖZÇELİK
Doç. Dr. Yusuf UYSAL
Dr. Öğr. Üyesi Şakir TURAN

Yazışma Adresi / Correspondence Address:

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kütahya-Türkiye
Tel: 0 274 443 43 43
sbd@dpu.edu.tr

E - ISSN 2587-005X

Alan Editörleri / Field Editors

- Ahmet AĞCA (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Anısı Sev ATEŞ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Ayhan KAHRAMAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Aydın KAYABAŞI (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Berna Hızarcı BEŞER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Cantürk CANER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Ceren KARAVELİOĞLU (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Emine DİNGEÇ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Eray ACAR (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Ercan TAŞKIN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Eren Evin KILIÇKAYA (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Ersen ERSOY (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Esra IŞIK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Esra S. DEĞERLİ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Fariz ÖNCÜ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Fatma ŞENYÜZ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Feyzullah ÜNAL (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Fikret ÖZBAY (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Gökhan COŞKUN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Gülnur KEÇEK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Güray AKALIN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Habibe Yelda ŞENER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Hüseyin ÖNDER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Işlay GÖKTÜRK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
İbrahim ARIK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
İlhan KORKMAZ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Levent MERÇİN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Mahmut ZORTUK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Münire BAYSAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Nezire Derya ERGUN ÖZLER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Özlem KAYABAŞI (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Selçuk YALÇIN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Semra GÜLER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)

Dil Editörleri / Language Editors

Doç. Dr. Münire BAYSAN
Dr. Öğr. Üyesi Fariz ÖNCÜ
Dr. Öğr. Üyesi Anısı SEV ATEŞ

Görsel Tasarım ve Dizgi / Graftic Design & Typest

Öğr. Gör. Betül AYHAN

Kapak Tasarımı / Cover Design

Öğr. Gör. Ceyda BAYRAKDAR

Web Tasarım / Web Design

Mesut TİMURLENK

Her hakkı saklıdır. Sosyal Bilimler Dergisi Ocak, Nisan, Temmuz ve Ekim aylarında olmak üzere yılda dört kez yayımlanan, EBSCOHOST, ULAKBİM TR Dizin Sosyal Bilimler Veri Tabanında ve SOBİAD'a taranan uluslararası hakemli bir dergidir. Sosyal Bilimler Dergisi'nde yayımlanan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kendi kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nün veya Kütahya Dumlupınar Üniversitesi'nin görüşlerini ifade etmez. Makaleler sadece referans verilerek kullanılabilir.

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

- Ahmet ÖZEN – Dokuz Eylül Üniversitesi
Ali ARI - Marmara Üniversitesi
Ann Marie BISSESSAR - University of the West Indies
Arzu AL - Marmara Üniversitesi
Assem Abdel FATTAH - Minia University
Ceenbek ALIMBAYEV - Kyrgyz-Turkish Manas University
Cengiz TOMAR - Ahmet Yesevi Üniversitesi
Elena MIHAJLOVA - Ss. Cyril and Methodius University
Elmira ZULPIHAROVA - Ahmet Yesevi
Ersen ERSOY- Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Fadil HOCA - International Vizyon University
Gulnar NADIROVA - Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
Gülden ÜLGEN - İstanbul Üniversitesi
Gültekin YILDIZ - Milli Savunma Üniversitesi
H. Murat ARABACI - Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi
H. Mustafa PAKSOY - Gaziantep Üniversitesi
H. Nüvit OKTAY - Anadolu Üniversitesi
Hakan ÇETİNTAŞ - Balıkesir Üniversitesi
Halim DEMİRÜREK - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Hasan Basri KARADENİZ- Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Henrietta NAGY - Kodolanyi Janos University
Hüseyin Sami ÖZTÜRK - Marmara Üniversitesi
Jose' R. Pires MANSO - Universidade da Beira Interior
József KÁPOSZTA - Szent István University
Kamil TÜĞEN - Dokuz Eylül Üniversitesi
M. Levent YILMAZ - Polis Akademisi
Mehmet GÜNEŞ - Marmara Üniversitesi
Mehmet YÜCE - Uludağ Üniversitesi
Metin Kamil ERCAN - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Muhammet ŞEN - Ege Üniversitesi
Musa MUSAI - Universiteti i Tetovës
Mustafa Serhan YÜCEL - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Muzaffer DOĞAN - Anadolu Üniversitesi
Nagy HENRIETTA - Szent István University
Nazım CAFERSOY - Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Okan YEŞİLOT- Marmara Üniversitesi
Onur ATEŞ – Macquarie University
Ozan YILMAZ - Sakarya Üniversitesi
Ömer Faruk GENÇKAYA - Marmara Üniversitesi
Özlem DURGUN - İstanbul Üniversitesi
Ramazan AKTAŞ - TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
Ricardas BARTKEVICIUS - Vilnius Pedagogical University
Sedat MURAT - İstanbul Üniversitesi
Selehattin KARABINAR - İstanbul Üniversitesi
Seval Kardeş SELİMOĞLU - Anadolu Üniversitesi
Vahdettin ENGİN - Marmara Üniversitesi
Zoran FILIPOVSKI - International Vizyon University

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Batı'da ve Türkiye'de Plastik ve Fonetik Sanatların Dualitesi Üzerine
On the Duality of Plastic and Phonetic Arts in the West and Turkey
Hatice ÇÖKLÜ AŞKIN, Jale Asya KAHRAMAN ÖZYILMAZ
1-20

Sâlih Zeki Bey'in "İslâm'da Tarih-i Ulûm-i Riyâziyye" Makalesi Üzerine Bir İnceleme
A Review on Salih Zeki's Article "History of Mathematical Sciences in Islam"
Ferhat PEHLİVANOĞLU, Zeynep NARMAN
21-30

Türkiye'de Çevresel Sürdürülebilirliğe Yönelik Mali Teşvikler: Geri Dönüşüm Örneği
Fiscal Incentives for Environmental Sustainability in Turkey: The Case of Recycling
Mine BİNİŞ
31-52

Kalkınma Ajanslarının Denetimi: Tarihsel Süreç ve Mali Yönetim Yeterlilik Denetimine Dair Güncel Gelişmeler
The Audit of Development Agencies: Historical Process and Current Developments in Financial Management Qualification Audit
Tekin AVANER, Kubilay DÜZENLİ
53-68

Osmanlı Devleti'nde Tarımda Makineleşme ve Basının Rolü
Machinery and the Role of the Press in Agriculture in the Ottoman State
Kenan DEMİR
69-85

Türkiye'de Cumhuriyet Öncesi ve Sonrasında "Yurttaşlığın Temellendirilmesi" Girişimleri Üzerine Sosyal, Siyasal ve Yönetimsel Bağlamda Bir Analiz Denemesi
A Social, Political and Administrative Analysis Attempt on "Foundation of Citizenship"
Initiatives Before and After the Republic in Turkey
Fikret ÇELİK, Vasfiye ÇELİK, Zeynep DUYAR
86-101

**COVID-19 Pandemisinin BIST'te İşlem Gören Firmaların Finansal Performansları
Üzerindeki Etkisi: Çevresel, Sosyal ve Kurumsal Yönetim Faktörlerinin Düzenleyici Rolü**
The Effect of the COVID-19 Pandemic on the Financial Performances of Firms Traded on BIST:
Moderating Role of Environmental, Social and Corporate Governance Factors

İlhan ÇAM
102-118

**Bir İmparatorluk Başkentinin Taşradaki Güçlü Varlığı: İstanbul-Kütahya Arasındaki
Ekonomik ve Toplumsal İlişki Ağı (1760- 1770)**
The Strong Presence of an Empire Capital in The Province: The Network of Social and
Economic Relations Between Kutahya and Istanbul (1760-1770)

Zafer KARADEMİR
119-137

Kütahya'da 1957 Seçimleri ve Basına Yansımaları
1957 Elections in Kütahya and Their Reflections to the Press

Hasan KARAKUZU
138-156

Disaster Risk Perception Regarding Culture and Personality
Kültür ve Kişilik Açısından Afet Riski Algısı

İbrahim Halil ÇELİK, Taşkın KILIÇ
157-172

Bir Sürgün Sorunsalı: Papa XXII. Ioannes ve Yahudi Sürgünü
A Problematic of Exile: Pope John XXII. and Jewish Exile

Asiye ABDURRAHMANOĞLU
173-183

**Uluslararası İlişkilerde Yeşil Yolculuk: Bir Güvenlik Sorunu Olarak Küresel İklim
Değişikliği ve İklim Mülteciliği**
Green Journey in International Relations: Global Climate Change and Climate Refugees as a
Security Issue

Veysel BABAHAÑOĞLU
184-200

**Beş Yıldızlı Otel İşletmelerinin Misyon ve Vizyon Beyanlarının İzlenim Yönetimi
Stratejileri Kapsamında İncelenmesi**
Investigation of the Mission and Vision Statements of the Five-Star Hotels Within the Context of
Impression Management Strategies

Elif Tuba TAMER, Hülya UZUN
201-218

Influencer Özelliklerinin Tüketicilerin Davranışsal Niyetleri Üzerindeki Etkisi
The Effect of Influencer Attributes on the Behavioral Intentions of Consumers
Fatma DEMİRAG
219-233

Endüstri 4.0'a Örgütsel Davranış Perspektifinden Bibliyometrik Bir İnceleme
A Bibliometric Review of Industry 4.0 from Organizational Behavior Perspective
Ümit ŞEVİK
234-247

Perakende Kanal Entegrasyonunun Tekrar Satın Alma Niyetine Etkisinde Müşteri Memnuniyetinin Aracı Rolü
The Mediation Role of Customer Satisfaction in the Effect of Retail Channel Integration on Repurchase Intention
Seyda Fatih HARMANDAROĞLU, Remzi ALTUNIŞIK
248-271

Osmanlı Döneminde Uşak Kazası Muharremşah Karyesi (15. - 19. Yüzyıllar)
Muharremshah Village of Uşak District During the Ottoman Era (15th-19th Centuries)
Leyla Aksu KILIÇ
272-295

Mağrib'in Asker Şairleri Oğuz Ali ve Kul Çulha Üzerine
About the Soldier Poets of Maghreb Oghuz Ali and Kul Çulha
Eyyüp ACAR
296-304

Karanlık Kişilik Özelliklerinin Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları Üzerindeki Etkisinde Algılanan Yönetici Desteğinin Rolü
The Dark Triad Personality and Counterproductive Workplace Behaviors: The Role of Perceived Supervisor Support
Gülçin AKSÖL, Nezire Derya ERGUN ÖZLER
305-329

KONFERANS BİLDİRİSİ / CONFERENCE PAPER

NATO-Çin Halk Cumhuriyeti Rekabeti
NATO-People's Republic of China Competition
Gökhan TEKİR
330-349

KİTAP TANITIMI / BOOK REVIEW

Tarihin Engin Sularında Prof. Dr. Vahdettin Engin'e Armağan

(Ed. Arif Kolay-Ahmet Vurgun)

In the Vast Waters of History a Gift to Prof. Dr. Vahdettin Engin

(Edit. Arif Kolay- Ahmet Vurgun)

Zeynep KURT

350-354

Dersaadet Numûnehâne-i Osmânî Osmanlı Ticaret Müzesi (Şefik Memiş)

Book Review Dersaadet Numûnehâne-i Osmânî Ottoman Commerce Museum

(By Şefik Memiş)

Duygu ATEŞ

355-358

DÜZELTME YAZISI / ERRATUM

Dergi 2023 yılı 76. Sayısı Mekkîm Uludağ'ın "ABD ve İngiltere Basımında Millî Mücadele Döneminde Kütahya" başlıklı makalesinde yapılan düzeltmeler aşağıdaki gibidir.

Araştırma Makalesi / Research Article

BATI'DA VE TÜRKİYE'DE PLASTİK VE FONETİK SANATLARIN DUALİTESİ ÜZERİNE

Hatice ÇÖKLÜ AŞKIN^{1*}
Jale Asya KAHRAMAN ÖZYILMAZ²

Öz

Sanat tarihinde, yirminci yüzyılın ilk yarısından önce plastik sanatlarda sıkça karşımıza çıkan ses, müzik ve gürültü imgeleri plastisitesi, sanatçıların geleneksel biçimlendirme yöntemlerine getirdiği yeni çeşitliliklerle dönüşüme uğramıştır. Müzikolojik olarak bir ritim, melodi ve armoniye yardımcı öge durumunda olan sesin müzikal diziminin yapıbozumu, fütüristlerin şehir gürültüsü ve endüstriyel sesleri keşfi ile ürettikleri yapıtlarda kendini göstermektedir. İkinci dünya savaşı sonrasında somut, elektronik, sentetik müzik dallarının ortaya çıkması, dönemin avangard kompozitör ve müzisyenlerinin sese yeni bakışı, sesi plastik sanatlarda da yeni bir ifade ve üretim alanına dönüşmüştür, sınırlarını genişletmiş, disiplinler arası bir dolaşıma sokmuştur. Bu çalışmada 20.yüzyılın sonlarında plastik sanatlar terminolojisindeki yerini alan "Ses Sanatı"nın, sanat tarihinin farklı dönemleri içinden seçilmiş kilit örnekleriyle Batı ve Türkiye'deki sanat ortamında varoluşu ve dönüşümü yeniden değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ses sanatı, ses plastisitesi, enstalasyon, elektronik müzik.

ON THE DUALITY OF PLASTIC AND PHONETIC ARTS IN THE WEST AND TURKEY

Abstract

The plasticity of sound, music and noise images, which was frequently encountered in the plastic arts before the first half of the twentieth century in the history of art, has been transformed by the new variations brought by the artists to the traditional forming methods. Musicologically, the deconstruction of the musical syntax of sound, which is an auxiliary element for rhythm, melody and harmony, shows itself in the works produced by futurists with the discovery of urban noise and industrial sounds. With the emergence of concrete, electronic and synthetic music after the Second World War, that period's avant-garde composers and musicians' new view of sound turned the sound into a new field of expression and production in the plastic arts, expanded its boundaries and put it into interdisciplinary circulation. In this research, the existence and transformation of "Sound Art", which took its place in plastic arts terminology at the end of the 20th century, in the art environment in the West and Turkey will be re-evaluated with key examples selected from different periods of the history of art.

Keywords: Sound art, sound plasticity, installation, electronic music.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi, GSF Resim Bölümü, ORCID: 0000-0003-4263-6114.

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): cokluhatice@gmail.com

² Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi, GSF Resim Bölümü, ORCID: 0000-0003-4499-963X.

Başvuru Tarihi (Received): 08.11.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 26.07.2023

Giriş

Sözden önce gelen, duyduğumuz ya da duymadığımız ses gündelik hayatımızda her an her yerde karşımıza çıkmaktadır. Sadece tınlayan ve herhangi bir mana sunmayan sesin pek çok duyumsaması vardır. Bunlardan başlıcaları; saf sesler, kendi sesimiz, diğer insanların sesleri, müzik sesleri, medya sesleri, makine sesleri vs.

“Birkaç yüzyıl boyunca hayat sessizce veya sesi kısılmış şekilde sürdü. En yüksek sesler ne yoğun ne de uzun süreli veya çeşitliydi. Aslında, doğa normalde sessizdir; fırtınalar, kasırgalar, çığlar, çağlayanlar ve bazı istisnai toprak hareketleri hariç” (Russol, 1913:1)

Sanatçıların algılarını, düşüncelerini, duyularını biçemleriyle birleştirerek; resim, heykel, enstalasyon, video, performans gibi yapıtlarına sesi de eklemeleri plastik sanatlarla fonetik sanatların birleşmesine öncülük etmiştir.

Sesi önce anlamak, sonra da anlatmak için eğretilmeye ihtiyaç duyan sanatçılar, dünyayı sadece görerek değil duyarak da yorumlamışlardır.

Malzemesi ses ve ses çevresinde dallanıp budaklanan günümüz sanatının kendine özgü türlerinden olan kavramsal sanat, heykel, video, performans, happening sanatlarıyla da iç içe geçebilen, açık ya da kapalı mekanlarda sunulan, taşınabilir ya da mekâna has olan, belirli bir hacim kaplayan ve zaman zamanda alımlayıcının katılımını önemseyen, geçmişten günümüze gelişen teknoloji ile de büyüyen tarihi bir sanat formu olan Ses Sanatının kökleri 20. yüzyılın başlarına kadar götürülebilir.

Bundan tam 111 yıl önce Almanya'nın Münih şehrinde “Mavi Süvari (1912)” (Der Blaue Reiter) Almanya'sında Wassily Kandinsky'nin “Sanatta Ruhsallık Üzerine” adlı kitabı, Ses Sanatı'nın bildirisi olabileceği gibi; 1913'te fütürist ressam ve komponist Luigi Russolo'nun “Gürültü Sanatı” bildirisi ve keşfettiği “Gürültü Makinesi” (Intonarumori) gibi müzik aletleri, günümüz Ses Sanatı'na hayat vermiştir.

1. Wasily Kandinsky, Edvard Munch ve Francis Barraud'un Ses Plastisitesi

Sanatçının iç sesine ve sanatın tinsel bir yanı olduğuna inanan Kandinsky, “Sanatta Ruhsallık Üzerine” adlı kitabında; kişinin ruhsal armoni arayışını, müziğin tinselliğini, biçim, form ve renklerle özdeşleştirmiştir. Kendi iç sesiyle resimlerindeki renk ve biçimleri yeniden sentezleyerek; her renk, şekil ve formu bir motifle, düşünceyle, duyguyla ve sesle dile getirmiştir.

Kandinsky (1912/2015) resimlerindeki renkleri tinsel titremler uyandıran sesler olarak yorumlarken, değişik müzik aletleri sesleri, tonları ve tınlarıyla identikleştirerek koyu maviyi; “bir çellonun sesiyle” (s. 77), açık maviyi; “bir flütün” (s. 77), zincifre kırmızısını; “bir davulun” (s. 80), Moru; “bir fagotun” (s. 81), Sarıyı ise; “sert çınlayan bir trompet” (s. 79) sesiyle harmonize etmiştir.

“Genelde renk, ruhu doğrudan etkileyen bir güçtür. Renk klavye, gözler tokmaklar, ruh ise piyanodur. Sanatçı da piyanoyu çalan ellerdir. Tuşlara dokunarak ruhta titreşimler yaratır” (Kandinsky, 1912/2015:58).

Alımlayıcı ile sanat eseri arasındaki içsel titremleri, armoniyi “Klang” (rezonans sesi) olarak adlandıran Kandinsky, resimlerinde görülen somut renkleri, müzik ile soyutlaştırırken izleyicide sinestezik yaklaşımlar uyandırmayı amaçlamıştır.

Edvard Munch ise 1893'te yaptığı modernizmin özdek imgelerinden biri olan Resim 1'deki “Çılgılık” resmiyle sesi somutlaştırmıştır. “Resmedilen çılgılık tanımı gereği suskundur, boğazda takılı kalmıştır; siyah açıklık kendisini yumuşatacak, dolduracak, ona anlam bahşedecek sestensizdir, bu yüzden daha kuvvetle tınlar. Biz çılgılığı duyamadığımız gibi, çılgılığı atan acayip yaratık, insan minyatürü, uzaylı da bizi duyamaz” (Dolar, 2003/2013:72) Munch'un sesi insan

sesine odaklanır ama bu sesin iletişim kurması, başkasına ulaşması imkânsızdır. Bu bağlamda bu resim; “sesin nesnemi vasfıyla görünmesini sağlar” (Dolar, 2003/2013: 79).

Sesi plastik anlamda görselleştiren bir diğer sanatçı ise Francis Barraud'tur. Resim 2'de Barraud'un 1899 yılında yapmış olduğu, zaman içerisinde İngiliz müzik yapım ve yayın şirketi EMI tarafından Avrupa'daki HMV mağazalarının pazarlama kimliği olarak kullanılan, orijinalinin ise Londra, Grosvenor Meydanı'ndaki EMI genel merkezinde sergilendiği, reklamcılık tarihinin en başarılı logolarından biri haline dönüşen “His Master's Voice” isimli yapıttır.

Resim 1: *Edvard Munch, 1893, Çılgılık/Skrik, karton üzerine tempera ve gres kalem, 91×73,5 cm, Nasyonal Müzesi, Norveç.*

Kaynak: <http://samling.nasjonalmuseet.no/no/object/NG.M.00939>, Erişim tarihi: 24.08.2022.

Resim 2: *Francis Barraud, 1899, Sahibinin Sesi/His Master's Voice*

Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/His_Master%27s_Voice#/media/File:His_Master's_Voice.jpg, Erişim tarihi:25.08.2022.

“Aslen Barraud'un erkek kardeşi Mark'a ait olan Nipper (Çimdik) isimli yapıttaki köpek, resimde bir silindir fonografi can kulağıyla dinlemektedir. Nipper, Mark Barraud'un ölümünün ardından, silindir fonografla ve sahibinin sesini içeren birkaç kayıtlarla birlikte Francis Barraud'a miras kalmıştır. Köpeğin silindirden yayılan merhum sahibine ait sese özel bir ilgi gösterdiğini fark eden ressamın aklına sahneyi aktarma fikri gelmiştir.” (Saybaşı, 2020, s. 112-113).

Yapıttaki Köpek imgelemine; “kültürümüzün fantazmatığı içinde, dinleme ve itaatın ideal cisimlenişi” (s. 79) olarak yorumlayan Dolar'a (2003/2013) göre;

"Her şeyden önce köpek, o tipik dinleyiş pozisyonunu sergilemektedir: dinleme edimiyle ilgili olan köpeksi itaat tavrı içindedir. Dinlemenin peşinden itaat gelir; birçok dilde ikisi arasında güçlü bir bağ vardır: to obey, obedience Fransızca obeir'den gelir ki bu da Latince audire'den yani işitmekten türemiş olan ob-audire'den gelir; Almandada gehorchen'ın, Gehorsam'ın kökü hören'dır; Slav dillerinin birçoğunda slusati hem dinlemek hem itaat etmek anlamına gelir; aynısı Arapça için de geçerli görünmektedir, vb." (s.79)

Munch'un "Çılgılık"ının tam tersine Barraud'un resmi, hayvanlar ve makinelerden oluşan bir topluluğa ait olması koşuluyla "başarılı bir iletişim" sunar (Dolar, 2003/2013:79). Kaynağı belli olmayan ses gramofon imgelemi ile köpeğe başarıyla aktarılır. Sesin nasıl resmedileceğine dair sorunu; Barraud teknoloji ile hayvan arasındaki uyumsuzluğu, köpeğin dinleme ediminin peşinden gelen itaat tavrı ile bütünleştirip, yan yana koyarak, montajlayarak, alımlayıcıya sunmuştur (Dolar,2003/ 2013:79-80).

1913'te Fütürist ressam Luigi Russolo Kandinsky'nin renk ve tını çeşitliliğine, Munch'un duyulması imkânsız insan sesine, Barraud'un teknoloji ve hayvan imgesini montajlayarak oluşturduğu ses plastiğine "İntonarumori" (gürültü makinesi) müzik aleti ile karşılık vermiştir. Ses partiyonlarına doğaçlama olarak yaklaşan Russolo "büyük şehirlerdeki gürültü ve endüstriyel sesleri keşfederek, o güne kadar bilinen ses paleti, beste ve müzik aletleri anlayışına yeni bir bakış açısı getirmiştir" (Weibel, 2012:1)

2. Fütürist Manifesto, Poesia Sonara, Intonarumori, 4'33

Sesi görsel/plastik anlatım yönteminden koparan fütüristler deneysel müzik adı altında plastik sanatlarda sese yeni bir bakış açısı kazandırmışlardır.

Fütürist şair Filippo Tommaso Marinetti'nin 1909'da (1992, aktaran Antmen, 2012) Fransız Le Figaro gazetesinde yayımlanan "Fütürizm Manifestosu"nda dile getirdiği;

"Bizler tehlikenin şarkısını söylemeyi, enerjiyi ve korkusuzluğu alışkanlık haline getirmeyi amaçlıyoruz. Cesaret, cüret ve başkaldırı, şiirimizin temel nitelikleri olacaktır. Bugüne kadar edebiyat, düşünceli bir hareketsizlik, bir esrime, bir uyku içinde olmuştur. Biz onu saldırgan bir eylem, ateşli bir uykusuzluk, yarışçının hızı, ölümcül zıplayış, yumruk ve tokatla hizaya getireceğiz. Saldırgan olmayan hiçbir yapıt, başyapıt mertebesine yükselemez. Şiir, bilinmez güçlere karşı şiddetli bir saldırı gibi yazılmalı, saldırı o şiddetli güç insanı bitkin ve bitik düşürene kadar durmamalıdır" (s. 71-72).

felsefesinden yola çıkarak geçmişin reddini savundukları Fütürist akşamlarda "şiirler okumuşlar, şarkılar söylemişler, 'gürültü müziği'nden oluşan alternatif konserler düzenlemişlerdir" (Antmen, 2012, s. 69). Fütürist estetiğin temel ilkelerinden biri olan planlanmayan, tekrar edilemez bu hareketlere "1915'ten itibaren 'Sentetik Tiyatro' adı verilen birtakım fikirleri, duyguları bir 'durum' halinde birkaç sözcük ya da harekete sığdıran Fütürist performanslar da eklenmiştir" (Antmen, 2012, s. 69).

Bu akşamlarda şair Marinetti ağzı ile savaş sesleri çıkararak okuduğu "Hadrianapolis Muharebesi" (Battaglia di Adrianopoli) isimli ses şiiri (Poesia Sonora) performansını gerçekleştirmiştir. Marinetti bu performansında, müzikal sesin dizisel uyumunu reddederek, müzikal sınırlar içindeki sesin dışına çıkmış, hatta saf sesler, kendi sesi gibi sözel partiyonları bir notasyon gibi kullanarak, yeniden bestelemiştir.

Daniele Lombardi'ye göre (aktaran Russolo ve Pratella, 2017); fütüristler gürültüyü yeniden ele alarak iki ayrı müzikal kullanımda tanımlamışlardır.

Bunlardan ilki Fütüristlerin Poesia Sonora'sından geliştirilmiş olan: "belirli çağrışımlara sahip bir sinyal olarak onomatopoeik (çıkardığı sese göre isimlendirilme) işlev". İkincisi ise Russolo tarafından ele alınan: "Bestede yapısal bir unsur olarak ve bundan ötürü 19. Yüzyıl sonlarındaki senfoni yazımına belirli yönlerden bağlı olan bir tonal gelişimdir" (s. 9-10).

1907 yılında Carlo Schmidl tarafından Trieste'de yayımlanan ve daha sonraları Fütürist brutistlerden Balilla Pratella ve Luigi Russolo tarafından dile getirilecek olan tüm fikirlerin tohumlarını atan Feruccio Busoni'nin "Entwurf einer neuen Ästhetik der Tonkunst" (Yeni Bir Ses Sanatı Estetiği için Taslak) adlı makalesinde (Lombardi'den aktaran Russolo ve Pratella, 2017) dile getirdiği "mikrotonal" araştırmalar, "Russolo'nun 'gürültü makinelerini' inşa ederek uygulamaya koyduğu yeni müzikal konseptin deneyimlenmesinin temelidir. İlk olarak erken dönem Fütüristleri tarafından keşfedilen, sonra Dadaistler tarafından sahiplenilen ve sonunda tüm tarihsel avangardların niteliği haline gelen bu ayrıştırıcı işlem (s. 2-4); "Busoni'nin makalesinde yatan geleneksel enstrümanların 'yorgun' olduğu ifadesinde yatmaktadır". (s. 3) "Busoni'nin, yeni ses olasılıklarını sezgisel olarak onaylamasını 'teknikte bir engelle karşılaşmayan soyut sese: sesin sınırsızlığına' inanmasını mümkün kılmıştır: Böylece ses için atılan her çaba yeni bir kaynağa, yeni bir başlangıca giden yola öncülük etmektedir" (s. 3-4).

Luigi Russolo 1913'te Fütürist bestekâr Balilla Partella'ya yazdığı mektupta, ressam Ugo Piatti ile armonik ve ritmik olarak akort etmek ve düzenlemek istedikleri gürültü çeşitliliğini "Gürültülerin Sanatı" adlı bildirisinde şöyle dile getirmektedir;

"Gürültüleri akort etmek, zaman ve yoğunluk açısından tüm düzensiz bölünmelerinden ve titreşimlerinden uzaklaştırmak anlamına değil, bu titreşimlerin en çok baskın olanına derecelendirme ve ton verildiği anlamına gelir.

Aslında gürültü sestem sadece titreşimler açısından ayırt edilebilir, onu üretenler hem zaman hem de yoğunluk açısından karmaşık ve düzensizdir.

Her gürültü bir tona ve bazen onun düzensiz titreşimler bütününe baskın çıkan bir de armoniye sahiptir.

Şimdi, bu baskın karakteristik tondan onu akort etmek için pratik bir ihtimal üretilebilir ve bunun amacı belirli bir gürültüyü sadece bir tona değil, karakteristik tonunu kaybetmeden bir tonlar çeşitliliğine vermektir, karakteristik tondan kastım onu ayırt edendir. Bu yöntemde, dönerli bir bölümle elde edilen herhangi bir gürültü, eğer bölümün hızı artırılır veya azaltılırsa, yükselen veya alçalan bir kromatik gamın tamamını sunabilir.

Hayatımızın her unsuruna gürültü eşlik etmektedir. Bu yüzden gürültü kulağımıza tanıdık gelir ve hayatın kendisini anımsatacak güce sahiptir. Hayatımıza yabancı, her zaman müzikal ve kendine yönelik, ara sıra ama gereksiz bir öğe olan ses, aşırı yakın bir surat gözlerimize neyse kulaklarımıza da o oldu. Fakat hayatımızın düzensiz karmaşasından karmaşık ve düzensiz bir yolla bize ulaşan gürültü, kendini bize asla tamamen göstermez ve rezervlerinde sayısız sürpriz taşır. Bundan dolayı tüm gürültüleri seçerek, koordine ederek ve onlara hükmederek insanları yeni ve beklenmedik duygusal bir zevkle yücelteceğimizden eminiz.

Gürültünün bize vahşice gerçek hayatı anımsatması ve onun karakteristik özelliği olmasına rağmen, gürültü sanatı kendini taklitçi yeniden üretimle sınırlanamamalıdır. En duygulu gücü kendi çabasıyla, sanatçının ilhamını birleşik gürültülerden çıkaracağı akustik zevkte bulacaktır.

İşte yakında mekanik olarak harekete geçecek olan Fütürist orkestranın 6 gürültü ailesi" (Russolo ve Pratella, 2017:78-80).

Tablo 1. *Luigi Russolo, "Fütürist orkestranın 6 gürültü ailesi"*

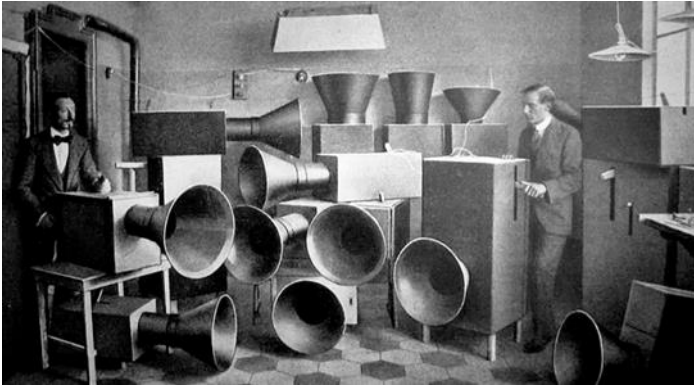
1	2	3
Gümbürtüler	İşlıklar	Fısıldamalar
Kükremeler	Tıslamalar	Homurdanmalar
Patlamalar	Pofurdamalar	Mırıldanmalar
Çarpmalar		Gurultular
Sıçramalar		Çağıldamalar
Gümlmeler		
4	5	6
Cırlamalar	Metale, oduna, deriye,	Hayvan ve insan sesleri:
Gıcırtilar	taşa, terakotaya, v.b.	Bağırılmalar
Gümbürtüler	vurarak elde edilen	Çığlıklar
Vızıltılar	Gürültüler	İnemeler
Çatırdamalar		Haykırmalar
Kazıma sesleri		Ulumalar
		Kahkahalar
		Hırıltılar
		Hıçkırıklar

Kaynak: (Russolo ve Pratella, 2017, s. 79-81)

Luigi Russolo'nun 1913 yılında yayımlanan "Gürültü Sanatı" başlıklı manifestosu "Gürültü müziği ile ilgili olarak, "yeni çağın 'gürültü' çağı olduğunu, trenlerin, arabaların, birbirinden ilginç aletlerin kitlelerin bağış çağırışının ve daha nice sesin çağımızın sesleri olarak kayıt altına alınmasını ve yeni çağın yeni müziğin bu seslerle, gürültülerle yazılması gerektiğini öne sürmüştür" (Antmen, 2012:69).

Sesi, armonisi, tınısı ile şimdiye kadar alışık olduğumuz hiçbir müzik aletine benzemeyen "Intonarumori" gürültü makinesi müzik aletini Russolo ve Ugo Piatti 2 Haziran 1913'te Modena'da Storchi Tiyatro'sunu dolduran 2000 kişi önünde gösterime sunmuştur. Russolo "Risveglio di una citta, 1914" (Bir Şehrin Uyanışı, 1914) adlı eserinde "ulumalar", "patlamalar", "kazıma sesleri" gibi her biri farklı tınısal özelliğe sahip olan 27 çeşit gürültüyü Intonarumori orkestrasıyla gerçekleştirmiştir. Resim 3'teki fotoğrafta Russolo ve Piatti'nin gürültü makinelerini nasıl kullandıkları görülmektedir. "Her biri farklı büyüklükteki ahşap kutulara sabitlenmiş kocaman metal hoparlörlerden ses üretebilmeleri için aynı bir victrola gibi kolları çevirmeleri ya da ittirmeleri gerekmektedir. Russolo'nun bu araştırmaları özellikle 1960'larda John Cage, Pierre Schaeffer, Edgard Varèse ve Nine Inch Nails gibi avangart bestecilere ve ses sanatçılarına ışık tutmuştur" (Goldsmith, 2004; Russolo ve Pratella, 2017:85).

Resim 3: *Luigi Russolo ve Ugo Piatti, 1914, Gürültü Makinesi/Intonarumori. Medienkunstnetz.*

Kaynak: <http://www.medienkunstnetz.de/werke/intonarumori/>, Erişim tarihi:30.08.2022.

Bu orijinal gürültü makinesinden çıkan “kükremeleri”, “gürlemeleri”, “tıslamaları”, “fokurdamaları”, “cırlamaları”, “hıştırları”, “patlamaları” (Russolo ve Pratella, 2017:89) İkinci Dünya savaşını sürdürenler de duymuş olacaklar ki silah, top, tank, tüfek sesleriyle bu gürültüyü bir propaganda malzemesi olarak sürdürmüşlerdir. Taki “sözlerini 1915’te Hans Leip’in kaleme aldığı, 23 yıl sonra Nobert Schultze tarafından bestelenen ve 1939’da Lale Andersen’in seslendirdiği, cephedeki askerler üzerinde “sevdiklerinden ayrılma”, “ev özlemi”, “yalnızlık”, “ölüm korkusu” gibi insani duyguları açığa çıkartan ‘Lili Marleen’ (Protte, 2014:335) şarkı kupleleri savaş cephelerin de yankılanana kadar.

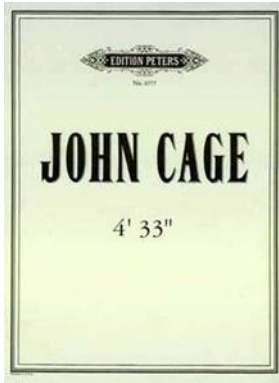
“Vor der Kaserne. Vor dem grossen Tor. Stand eine Laterne. Und steht sie noch davor. So woll'n wir uns da wieder seh'n. Bei der Laterne wollen wir steh'n. Wie einst Lili Marleen” (Lied eines jungen Wachpostens, Lili Marleen, Türkçe çevirisi).

“Kışla kapısının önündeki fener. Eskiden de oradaydı, şimdi de orada. Orada tekrar görüşsek ya, dursak yine lambanın altında. Tıpkı eskisi gibi, Lili Marleen. Tıpkı eskisi gibi, Lili Marleen” (Lied eines jungen Wachpostens, Lili Marleen, Türkçe çevirisi).

İkinci Dünya savaşında, Nazi askerlerini cephede daha aktif kılabilmek için ortaya çıkardıkları gürültü, savaş efektleri, Lilli Marleen ile popülerleştirilerek, orduya dinletilmiş, fakat kitleler üzerinde tam tersi bir etki ortaya çıkararak, Lili ve Marleen’e duyulan hayranlık ve şarkı sözlerinin ironisi ile şarkı süresince savaşa ara verildiği gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Russolo’nun Gürültü makinesi de aynı döneme denk düşen bir zaman diliminde tarihe gömülmüştür.

Her Lilli Marleen şarkısı çalındığında cephedeki sessizliğin, dinginliği ve hüznün müziğin bir parçası olabileceği gerçeği ile 1952’de John Cage, Piyanosunun başında “4:33” (Resim 4) saniye susarak, müzik tarihinin en ilginç konserlerinden birini vererek, klasik bir konser anlayışının dışına çıktığını göstermiştir. Bu konserde John Cage, müziğini yaparken, seyirciyi dışarıdan gelen rüzgâr sesini, çatıya vuran yağmur damlalarının sesini ve alımlayıcıların kendi çıkardıkları sesleri duymaya zorlayarak 4:33’lük bir zaman dilimi aralığındaki var olan bütün sesleri (gürültüleri) bir sanat yapıtına dönüştürmüştür.

Resim 4: John Cage, 1952, 4’33. Medienkunstnetz.

Kaynak: <http://www.medienkunstnetz.de/werke/4-33/bilder/4/>, Erişim tarihi: 30.08.2022.

Cage’in bestelerinden yıllarca önce gürültü partiyonlarını keşfeden fütürist şair Filippo Tommaso Marinetti “Radia” manifestosunda ifade ettiği kuramların uygulanışını, müzikte kablosuz cihazların nasıl kullanılacağını dile getirmiş ve “Cinque Sintesi per il Teatro Radiofonico” (Radyofonik Tiyatro için Beş Sentez) isimli eserini seslerin türleri ve sürelerini belirten sözel partiyonlarla bestelemiştir. Bu sentezlerinden biri, hayal edilen boşluğun varlığını hissettiren bir biçimde icra edilmesi gereken, üç dakikalık sessizlik içermektedir ve Cage’in 4’33” eserinden 20 yıl önce piyasaya sürülmüştür (Russolo ve Pratella, 2017:18-19).

3. Tonal Müzik, Elektronik Müzik Yolculuğunda Gürültüden Sese Evrilirken

Ontolojik, epistemolojik, ekolojik, kültürel, psikolojik, müzikolojik açıdan farklı tanımsal açılımlara sahip olan ses en basit tanımıyla “bir hareketin ürünüdür.” (Say, 2008: 22) Kulağımızın duyabildiği veya duyamadığı titreşimlerdir. Ses görülebilen bir nesne olmasa bile nesnelere hareket edip titreşmesiyle ortaya çıkan, boşlukta yayılan bir dalgadır, süreçtir.

“İletilen ortama göre değişik hızlarda yol alan ses dalgaları kulağımıza ulaşır, beynimizdeki işitme merkezinde algılanarak değerlendirilir. Müzik sanatında kullanılan sesler, düzenli titreşimlerden oluşmuş seslerdir ve ‘ses perdesi’ denen belirli bir ses yüksekliğindedir. Titreşim eğer düzenli değilse bu tür seslere ‘gürültü’ denir” (Say, 2008, s. 22). (“gürültü”nün buradaki tanımı; fütüristlerin ‘gürültü sesi’ olarak tanımladıkları; gürültünün müzikal bir olası gibi tanımlanmasına yol açan tonalite olarak değil, müzik kavramı içinde yapılan bir tanımlamadır.)

20. yüzyıl, bilimde, teknolojiye ve toplumsal yaşam biçiminde sıçramalar çağı olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda sanatın pek çok alanında yaratıcı deneysel çabalarla üretilen yapıtlarda da bilim ve teknolojiye koşut sıçramalar görülmektedir. Müzik tarihinde Üç yüzyıl dan beri kullanılan ‘tonal müzik’ yerini yeni bir estetik kavrayıştan kaynaklanan ‘uyumsuz sesler’ arayışına bırakmıştır. Yeni ses, çok-ritimlilik ve tını yapılanmaları, dönemin çoğulcu kavram anlayışının yanı sıra bestecinin dilediği gibi kullanımına açık tutulmuştur. 20.yüzyılda Avrupa’da müzik alanında yaşanan stilpuralizmi o dönem bestecilerini hem yine aynı dönem içinde varlık gösteren akım ve eğilimlerin çeşitliliğinden yararlanmalarına, hem de bestecileri aynı eser içerisinde değişik teknik, tarz ve akımları kullanmaya yöneltmiştir (Say, 2019:534-537).

Müzikologlar tarafından ‘yeni müzik’, ‘modern müzik’, ‘çağdaş müzik’, ‘öncü müzik’, ‘20. yüzyıl armonisi’ ya da ‘deneyler çağı’ olarak adlandırılan 19.yüzyıl sonlarından günümüze kadar uzanan dönem müziği tekniklerini; bir kısmını akım, stil ya da eğilimlere, bir kısmını da kullanılan tekniklere göre 1950’den önce ve sonra olmak üzere iki farklı zaman dilimine ayırarak ele alan Say;

“20. yüzyılın ilk yarısındaki akım ve stilleri, ‘dışavurumculuk’ (ekspresyonizm), ‘yeni - klasikçilik’ (Neo Klasisizm), ‘12 Ton dizgesi’, ‘Bartok’un kişisel sitilinde öne çıkan kendi halk müziğinin karmaşık ritimlerinden yararlanma yönelimi’, ‘temsilen teknik ve endüstri gürültülerini yansıtan ‘gelecekçilik’ (fütürizm)’gibi” başlıklar altında toplamıştır (Say, 2008:159; Say, 2019:537). 1950’den sonraki eğilim tekniklerinin ise, “‘somut müzik’, ‘dizisel müzik’, ‘raslamsal müzik’(Aleotorik), ‘angaje müzik’, ‘elektronik müzik’, ‘computer müzik’, ‘geç-dizisel müzik’, ‘minimalist müzik’, ‘yeni yalıncılık’, ‘postmodern müzik’ vs. gibi” adlar taşıdığını belirtmektedir (Say, 2008:159, 160; Say, 2019:537).

1877’de Thomas Edison’un fonografı icadıyla ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında ses kayıt bandının da (magnetic tape) geliştirilmesiyle, o güne kadar yalnızca müzik enstürmanlarının çıkardığı sınırlı tını dünyasından kopan ses; kaydedilip, montajlanarak üzerinde çeşitli işlemler yapılabilir somutluğa ulaşmıştır. Bestecilerin sesleri elektroakustik birçok deneysel işlemde geçirebildikleri stüdyoların da kurulmasıyla, müzikte o zamana kadar kullanılmayan sesleri keşfetmeleri ve bu yeni sesleri yapıtlarında kullanmalarıyla Fransızcada somut müzik (Musique Concrète), İngilizcede teyp müziği (Tape Music), Almandada elektronik müzik (Elektronische Musik) olarak ayrı ayrı ulamlarla anılan bu yeni müzik türüne ‘Elektronik Müzik’ adı verilmiştir (Mimaroglu, 2011).

1950’lerde Helikon derneği kurucu üyesi, aynı zamanda Helikon Yaylı Çalgılar Orkestrası’nın da şefi olan Bülent Arel, “teknolojiye, elektronik aletlere olan merakı ve bilgi becerisine dayanarak hiçbir laboratuvar olanağından yararlanmadan “Kuartet ve Elektronikfrekansmetresi için Müzik” adlı bir yapıt bestelemiştir. Bu eser Ankara Müzik Festivali kapsamında aynı yıl Milli Kütüphane’

de verilen bir konserde Helikon Kuarteti tarafından seslendirilmiştir” (Ali, 2002:42-43; İlyasoğlu, 2007:88). Bu konseri Filiz Ali (2002) şöyle dile getirmektedir;

“Konserde kullanılan elektronik aletlerden ‘sine- wave generator’ ya da ‘osilatörü’ Bülent Arel kendisi tasarlamış ve bir mühendis arkadaşının yardımıyla imal etmişti. Bunlara bir ses yükselticisi (audio amplifier), bir de hoparlör eklemiştir. Besteci, hoparlörü sahnede yarım ay biçiminde oturan kuartet üyelerinin tam ortasına bulunan masanın altına yerleştirmiş ve bir masa örtüsü ile gizlemiştir. Kendisi de elinin altındaki kontrol panosu ile dinleyicilerin arasında oturuyordu. Yaylı çalgılar kuartetinin sesleri arasından ilk elektronik sesler duyulduğunda dinleyicinin nasıl şaşkına döndüğü görülmeye değerdi” (s. 42).

Russolo, Cage ve Arel’in verdiği bu ilginç konserler, müzikteki ses ve notalama sistemine yeni bir bakış açısı getirmiştir. Artık ses bestecinin (sanatçının) yaratıcı gücünü yansıtan bir özdeğe dönüşmüş, özgürleşmiş, beraberinde alımlayıcıyı da özgürleştirmiştir ve günümüz plastik sanatlar terminolojisi içinde yer alan Ses Sanatı’nın malzemesi olarak kullanılmaya başlanmıştır.

4. Amerika ve Avrupa’da ilk Ses Sanatı Öncüllerinden Günümüze Örnekler

Tarihsel süreç içerisinde şiir (sound poetry), metin, konuşma, resim, heykel, seramik, performans, yerleştirme gibi farklı sanat disiplininde varlık gösteren Ses Sanatını kategorize etmek, biçimlere ayırmak oldukça zordur.

Erken dönem öncelleri olarak Fütürist ve Dada sanatçılarından Marinetti’nin “Battaglia/Peso/Odore (1912)”, “Battaglia di Adrianopoli” (Hadrianapolis Muharebesi), Fortunato Depero’nun “Onomatolingua” (Onomata Dili), Hugo Ball’ın “Seepferchen und Flugfische (denizati ve uçan balık) (1916)”, Kurt Schwitters’in “Ursonate” ve Tristan Tzara’nın “La Panka (1916)” eserleri gösterilebilir.

Dada sanatçılarından Alman düşünür ve şair Hugo Ball’ın 1916’da Zürih’te Cabaret Voltaire’de (Resim 5) “sert bir aydınlatmanın altında Janco ve kendisi tarafından tasarlanan özel bir kostüm içinde gerçekleştirdiği onomatopoeik işlevde çıkardığı ‘Gadji beri bimba glandridi laula lonni cadori gadjama gramma berida bimbala glandri galassassa laulitalomni’ ...’ sesler bir hikaye anlatmayan, bir anlatı tiyatrosu olmayan ama sesin teatral bir temsilini oluşturan bir ses şiiri (sound poetry) performansdır” (Worby, 2006).

Resim 5: Hugo Ball, 1916’da Zürih’teki Cabaret Voltaire’de Kübist kostümü ile

Kaynak: <https://www.nytimes.com/2016/07/10/arts/dada-100-years-later.html>, Erişim tarihi: 22.10.2022.

Ses sanatının öncülleri olarak kabul edilen, müzik akımları ve tekniklerinin çok yönlü olanaklarından yararlanan bruitistler 20.yüzyıla kadar sınırlı ve düzenli hareketlerden oluşan müzikteki sesi ritim, melodi ve armoniye yardımcı öge durumundan ayırtmış, yeni ses üretçileri (fonetik insan sesi, makine sesleri gibi) arayışları ile müzikal dizimi (sesi) aşarak, sesin disiplinler arası bir dolaşıma girmesini sağlayan avangart bir tavır sergilemişlerdir.

Ses Sanatı her ne kadar ilkel, klasik, modern, gürültü (Arte dei Rumori) ve elektronik olarak adlandırılan geniş müzik yelpazesi içinden seçilmiş sesler yardımıyla, armonik bestelere yer veriyor olsa da malzemesi ses olan müzik kavramı içinde yer almaz. İşitsel sanat için ses bir “aygıttır, vasıta, mecra” (Dolar, 2003/2013:21) Retinal ve işitsel algının dengelendiği bir aradalıkta somut bir nesne şekline bürünme bile müzik ögesinin plastik algıyla bir birlikteliğini imler.

Görece ayırıştırılabilen ses nesnesi, ses enstalasyonu, ses heykeli arasındaki farklar ancak ses üreten objelerin, gürültülerin, seslerin bir anlam, hacim ve mekanla örtüşümü ile tanımlanabilir. Bu minvalde kompozisyonda soyut veya somut olarak alımlayıcıya sunulan yapıtlar ses üreten bir araç, müzik aleti görünümünde durağan bir obje veya kinetik bir yerleştirmenin içinde statik bir nesne olarak mekânda bulunurlar. Bazı yapıtlarda ise insan sesi bir biçem olarak kullanılır, ses yontulmuş bir heykel gibi sadece mekânda dolaşır, görünmez fakat alımlayıcı algısında, sezgisinde bir biçim duygusu yaratır.

“İlk ses eserlerinin birçoğu 1964'te New York'ta Cordier & Ekstrom galerisinde 'For Eyes and Ears' sergisinde gösterilmiştir. Bu sergide Dadacı sanatçılardan Marcel Duchamp ve Man Ray'in gürültü çıkaran nesnelere, Klüver'in ses enstalasyonu. Rauschenberg ile kinetik sanatçılar Jean Tinguely ve Takis gibi çağdaş uygulamacıların eserleri, ayrıca sanatçılar ile besteciler, sanatçılar ile mühendislerin iş birliğiyle ortaya çıkarılan yapıtlar yer almıştır” (Dempsey, 2002/2007, s. 284).

1960'ların ortasında şekillenmeye başlayan, Fütürizm, Dadaizm ve Fluxus hareketlerinden, kompozitörlerden, müzisyenlerden, bruitistlerden, mimarlardan oldukça etkilenen, bu sanat türü kavram olarak “ilk kez 1983 yılında küratörlüğünü besteci William Hellermann'ın; Vito Acconci, Connie Beckley, Bill ve Mary Buchen, Nicolas Collins, Sari Dienes, Pauline Oliveros, Richard Dunlap, Terry Fox, Jim Hobart, Richard Lerman, Les Levine, Joe Lewis, Tom Marioni, James Pomeroy, Alan Scarritt, Carolee Schneemann, Bonnie Sherk, Keith Sonnier, Norman Tuck, Hannah Wilke ve Yom Gagatzi gibi sanatçılarla Amerika'da 'The Sculpture Center in New York City' de gerçekleştirdiği (Saund/Art)” sergisinin katalogunda söz edilmiştir” (Sculpture Center (2), t.y.).

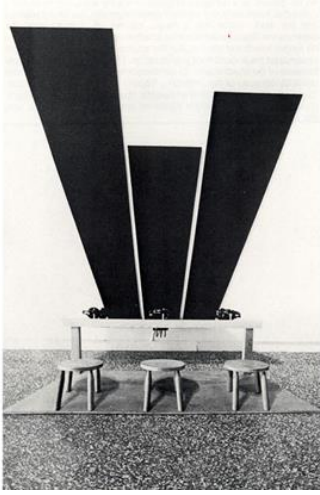
Bu sergide Carolee Shneeman'ın “Televizyon monitörde dönen Beyrut savaşının yıkıcı görüntülerini ve bu savaşın sivil halka verdiği zararları, televizyon ekranını paspasla tokatlayarak temizlemeye çalıştığı” (Kirsh, 2010) Tv-Monitörü ve kinetik motorize edilmiş temizlik paspasından oluşan “War Map” (Resim 6) isimli enstalasyonu, Vito Acconci'nin alımlayıcıya bir masa üzerine yerleştirilmiş üç kulaklıktan dinlettiği “Amerikan toplumunun gündelik maraton yarışından bir katılımcının klişe dolu 'iç' sesini ve ABD politikacılarının cinsel maskaralıklarıyla ilgili skandal manşetler sunan bir radyo spikerinin 'dış' sesini konuşurarak Amerika'dan verdiği mesajları” (Phillips, 1998) konu alan, bir masa üzerine yerleştirilmiş, üç farklı boyutta minimalist hoparlörleri andıran plakalar, üç kulaklık ve masa etrafına konumlandırılmış üç ahşap tabureden oluşan “Three Columns of America” (Resim 7) isimli ses enstalasyonu, “Hannah Wilke'nin 'Stand Up' (1982-1984), Keith Sonnier'in 'Triped' (1981), Alan Scarritt'in 'Readout Re: Doubt (For A.R.)' (1984), Bill and Mary Buchen'in 'Sonic Maze' (1984) ve Connie Beckley'in 'She Said / He Said' (1984)” isimli yapıtları yer almıştır (Sculpture Center (1), t.y.).

Resim 6: *Carolee Schneemann, 1983, Savaş Paspası/War Mop, 1983*

Kaynak: <https://bombmagazine.org/articles/carolee-schneemann/>, Erişim tarihi: 18. 07. 2022.

Resim 7: *Vito Acconci, 1976, Amerika için üç kolon/ Three Columns for America.*

Kaynak: <https://sculpture-center.tumblr.com/tagged/Sound%2FArt>, Erişim tarihi: 18. 07. 2022.

1950'lerde ve 1960'larda verilen konserlerde ses ve performans sanatçıları: Yoko Ono'dan Trobbling Gristle, Robert Wilson, Laurie Anderson, Brian Eno, La Monte Young'a, happening ve fluxus hareketi sanatçıları: Nam June Paik'den Robert Rauschenberg, Man Ray, Joseph Beuys'a, birçok sanatçı müziğin edimsel ve görsel yönünü, geliştirerek eserlerinde kullanmışlardır.

1968'de Josep Beuys Düsseldorf Sanat Akademisinde kendi sesiyle önce eğlenceli, neşeli başlayarak giderek daha ciddi ve tehdit edici vurgularla gerçekleştirdiği monolog performansında "Ja Ja Ja Ja, Nee Nee Nee Nee" kelimelerini yineleyerek tekrarlamaktadır.

"Almanca konuşma dilinde 'Ne' kelimesi 'Nein'(hayır) kelimesinin yerine kullanılan vurgulu bir "hayır" anlamına gelmektedir". Beuys bu konuşma aksiyonunu gerçekleştirdiği dönemde Almanya'da, onun da desteklediği öğrenci isyanları yaşanmaktadır ve sanatçı Akademi Alman öğrenci partisini kurmuştur. Beuys yoğun politik bir dönemin yaşandığı bu zamanda 'Evet, evet, evet... hayır, hayır, hayır...' şeklinde, toplumun onay ve red mekanizmalarına çok yönlü bir bağlantı kurmaktadır" (Erkayhan, 2011:188).

Josep Beuys'un bu performansında gerçekleştirdiği Fütüristlerin Poesia Sonara'sından geliştirdikleri onomatopoeik işlevden çok da farklı değildir.

Zamanla gelişen teknolojik araçlar internet ve medya iletişimi farklı sanat disiplinlerinin birbirleriyle ilgisini artırmış, 1960'lı yıllardan önceki sanatın o biricikliğinden uzak bütünlüklü bir sanat anlayışını ortaya çıkarmıştır. 20. yüzyıl ortalarındaki bu karmaşık kültürel sanat ortamının içinde ses ve ses çıkaran aletler (plaklar, kasetçalarlar, hoparlörler, elektrogitarlar) bir sanat nesnesi gibi kullanılmaya başlanmış, sanatçılar tarafından analog ve dijital enstalasyonlar üretilmiştir. Örneğin; Analog enstalasyonları ile Milan Knižák'tan (Resim 8) 2011'de Venedik Bienalinde Altın Aslan ödülü alan Cristian Marclay'e (Resim 9), Peter Ablinger'den Germano Celant'e, dijital enstalasyonları ile Hans Peter Kuhn'dan ("A Sound and Light Transit" (Resim 10) kinetik heykelleri ile Robert Jacobsen'a (Skulpturelles Theater (Resim 11) kadar pek çok sanatçı için ses ve ses özdeleri, farklı sanat disiplinlerini bir araya getiren tinsel bir yol gösterici olmuştur.

Resim 8: *Milan Knižák, 1989, Flüt ve orkestra için senfoni/ Symphony for flute and orchestra.*

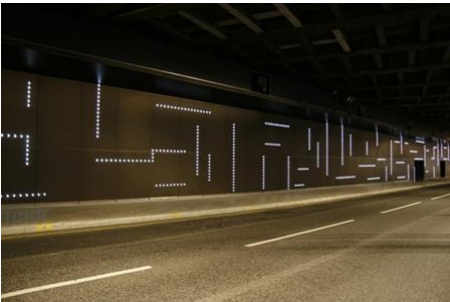
Kaynak: <http://www.hundertmark-gallery.com/artist-milan-knizak.0.html>, Erişim tarihi: 11.07.2021.

Resim 9: *Christian Marclay, 1987-2009, "2822 Kayıt/2822 Records"*

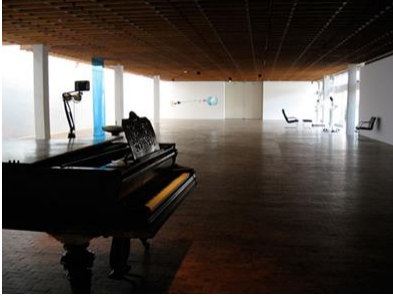
Kaynak: <http://hannahdoesart.umwblogs.org/2016/02/16/christian-marclay/>, Erişim tarihi: 18.07.2021.

Resim 10: *Hans Peter Kuhn, 2009, Licht- und Toninstallation, Neville Street, Leeds, Großbritannien LEDs, Polycarbonatstäbe, Lautsprecher, Elektronik, 100 mx 5 m.*

Kaynak: <http://hanspeterkuhn.com/installations/a-light-and-sound-transit/>, Erişim tarihi: 11.07.2021.

Resim 11: Robert Jacobsen, 2006, *Skulptrelles Theater No.4*

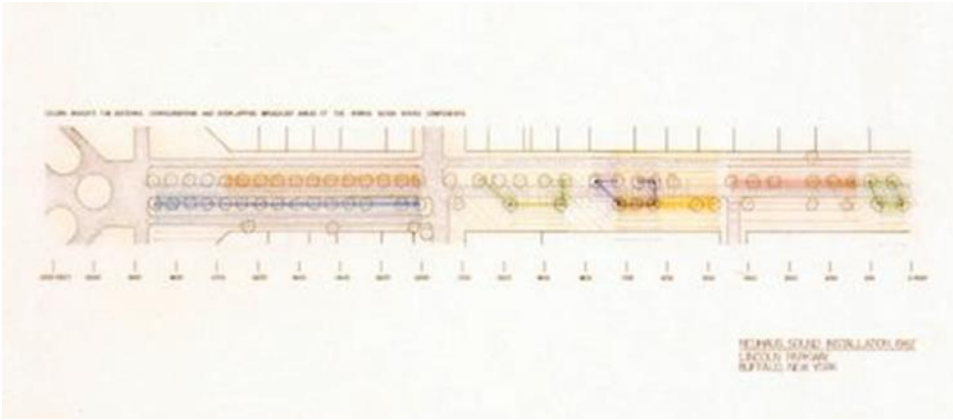

Kaynak: <http://robert-jacobsen.com/selection/portfolio/skulputrelles-theater-no-4/>, Erişim tarihi: 11.07.2021.

Amerikalı sanatçı Max Neuhaus 1966-68 yılları arasında “Listen”, 1967’de “Drive-in Music” ve 1977’de yapmış olduğu “Times Square” adlı enstalasyonlarıyla kamusal alana, sosyal gündelik yaşama doğrudan müdahale ederek, sesi gündelik yaşamın akışına bırakmış ve ses sanatında yeni estetik bağlam ilişkileri oluşturmuştur.

Neuhaus’un 1967 yılında New York, Buffalo’da geniş, ağaçlıklı bir cadde olan Lincoln bulvarı üzerine, 600 metre aralıklarla, hepsi aynı frekansta alınabilen, farklı tonlarda ses üretecek 20 radyo vericisi yerleştirerek oluşturduğu “Drive in Music” (Resim 12) adlı eseri alımlayıcı ile gündelik yaşam içerisinde buluşan bir ses enstalasyonudur. Bulvardan arabalarıyla geçen alımlayıcılara seyahat yönü, hızı, günün saati ve çevresel etkilere bağlı olarak değişkenlik gösteren radyo vericileriyle oluşturulan sesleri, araba radyolarından doğru frekansı yakalamaları sonucunda rastlantısal olarak farklı ses kurgularını dinleme fırsatını sunar. (Föllmer, 1996:216-218)

Resim 12: Max Neuhaus, 1968 “Drive In Music”

Kaynak: <http://www.medienkunstnetz.de/werke/drive-in-music/>, Erişim tarihi: 13.08.2021.

Radyo sistemini kullanarak müzikteki ses (müzikal ses) kavramının dışına çıkararak ses enstalasyonunu radyo aracılığı ile dinleyiciye ulaştıran Neuhaus, “1970’lerde ne başlangıcı ne de sonu olan bu tip eserleri tanımlamak için kullandığımız ‘ses enstalasyonu’ (saundinstallation) kavramını türetmiştir” (Neuhaus, Max: Biografie, t.y.).

“Max Neuhauser’den da önce tabii ki başka ses enstalasyonları yapılmıştır, Mauricio Kagel’in 1953’te Buenos Aires’te gerçekleştirdiği ‘Música para la Torre’, 1954’te Nicolas Schöffer’in gerçekleştirdiği ‘mekânsal-dinamik yapılar’ (spatio dynamischen Konstruktionen)” (Seiffarth, t.y.) gibi ama takdir edersiniz ki döneminde Max Neuhaus’un ki kadar ses getirmemiştir.

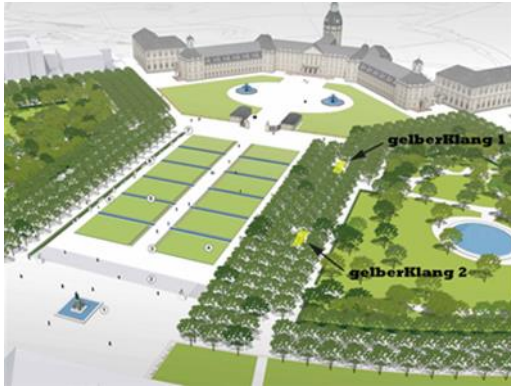
Daha da günümüze yaklaştığımızda bu konudaki önemli sanatçılar arasında, ses enstalasyonları konusunda öncü sayılan Christina Kubisch’i görürüz. Hamburg, Graz, Zürih ve Milano akademilerinde resim, müzik ve ses mühendisliği eğitimleri alan sanatçı, 1980’lerde

parlayan on dört bronz hoparlör yerleştirmiştir. Bir kontrol modülü aracılığı ile üretilen bu hoparlörlerden çıkan seslerin enerjisi, sanatçının yakınlardaki bir çatı üstündeki inşaat konteynırına yerleştirmiş olduğu on dört güneş paneli ile bağlanan kablolar aracılığı ile sağlanmaktadır. Hoparlörlerden çıkan, gündüz ve gece saatlerindeki ışık, gölge ve hava durumunun ritmine göre değişkenlik gösteren sesler; bazen bir kuş, bazen börtü böcek, bazen de bir cep telefonu seslerinden oluşmaktadır. Elektronik kuş sesleri ile doğadaki kuş sesleri diyaloglarının bir arada yankılandığı, gün ışığı, doğa ve teknolojinin birleştirilmesi ile oluşturulan bu ses enstalasyonu doğa kadar kırılğan bir ses sanatı yapıtıdır (Kubisch, 2006).

Kubisch'in eserlerinde ses bir araçtan ibarettir, üretme esnasında nesneye (enstalasyona) giden yolun yan ürünü gibi gözükse de sesin enstalasyonla olan bağını, tüm teknoloji düzeneği ile besleyen güncel plastik, görsel ve işitsel yapıtlarıdır.

Tıpkı Kubisch gibi ses yerleştirmelerinde genellikle kamusal alanları seçen Georg Klein 1996'dan beri ses kompozisyonu, yeni medya ve ses sanatı alanlarında yapıtlar üreten sanatçılardandır. Teknolojik yazılımlarla sanal bir gerçeklik alanı olan sesi, görsel algıyla birlikte gerçeklik alanına dahil etmeye çalışan Georg Klein; 2012'de Almanya'nın Karlsruhe şehrinde düzenlenen "Saund Art", sergisinde kavramsal fikrini Kandinsky'nin "Sarı Ses" dramasından alan, "Der gelbe Klang Hommage an Kandinsky" (Sarı Ses Kandinsky'e övgü) (Resim:15) isimli enstalasyonunu sergilemiştir.

Resim 15: *Georg Klein, 2012, Sarı Ses Kandinsky'e övgü /Der gelbe Klang Hommage an Kandinsky.*

Kaynak: https://www.georgklein.de/installations/028_gelberKlang_e.html, Erişim tarihi: 19. 07. 2021.

Yapıtlarında Ses sanatının malzemesi olan metin, şiir, ses, gürültü, ışık ve görüntüleri istisnai bir şekilde kentsel kamusal alanlarla birleştiren Klein bu yerleştirmesi için Karlsruhe'deki kraliyet parkının yeraltı garajına giden iki girişli yaya geçidini seçimlemiştir.

Görsel olarak iki merdiven, sarı ışık ve FEMA firması tarafından Kandinsky'nin 1910 yılında yaptığı "Improvisation10" resmindeki sarıdan esinlenerek özel olarak yapılmış sarı renk ile renklendirilmiştir. Rus besteci Sergej Nevsky tarafından Rusça ve Almanca seslendirilen Kandinsky'nin "Sarı Ses" draması metninden bir cümle ve sahaya özgü bir akustik araştırmadan türetilmiş somut seslerin soyut seslere dönüştürülmesi ile iki altı kanallı ses kompozisyonundan oluşan bir enstalasyondur (Klein, 2012).

İki sarı beton merdiven arasında izole bir şekilde duran bu yapıt, kaynağını Wagner'in Gesamtkunstwerke (bütüncül sanat eseri) kuramından alan, Arnold Schoenberg, Franz Marc, Wassily Kandinsky ve Sacharoff gibi müzisyen, ressam, dansçı, tiyatrocusu gibi sanatçıların bir araya gelmesiyle oluşturdukları "Mavi Süvari" (Der Blaue Reiter) grubunun bir alt projesi olan "Sarı Ses" (Der Gelbe Klang), Kandinsky'nin Siyah, Beyaz, Mor ve Yeşil Ses gibi ton ve renk ilişkisi üzerinden tasarladığı dört dramdan ilkidir (Esen, 2016:38).

Georg Klein’in ses, renk ve kelimeleri bir araya getirerek oluşturduğu bu yapıtı, Kandinsky’nin resim, müzik, tiyatro ve dansı iç içe hissetmesi gibi, günlük yaşamla sanatın nasıl iç içe olabileceğini ya da günlük yaşamın sanatla nasıl rutininden kopup kişinin kendi iç sesine dönebileceğine de vurgu yapmaktadır.

1964’te New York’ta Cordier & Ekstrom galerisinin de düzenlene “For Eyes and Ears”, 1983’te New York’ta düzenlenen “The Sculpture Center in New York City (Saund/Art)”, 2000’de Londra’da Hayward Gallery de düzenlenen “Sonic Boom: The Art of Sound”, 2001’de New York’da Whitney Museum of American Art’da düzenlenen “Bitstreams”, 2002’de Paris’de Centre Georges Pompidou’da düzenlenen “Sonic Process”, 2004’ten günümüze Almanya’nın Köln şehrinde düzenlenen “SaundArt” ve 2009’da Linz’de Lentos Art Müzesi’nde düzenlenen “See This Sound” sergilerinde görüldüğü üzere dünyanın pek çok önemli sanat merkezinde görsel, plastik sanatlarla bağıntılı olarak ses ile üretimde bulunan çağdaş sanatçıların sayısının arttığını görüyoruz.

5. Ses Sanatı’nın Türkiye’deki İlk Öncülleri ve Örnekleri

1960’lardan beri Amerika, İngiltere ve Avrupa’da gelişimini sürdüren ses sanatı Türkiye’de 1980’lerde şekillenmeye başlamıştır. 1980’lerin ikinci yarısından itibaren güncel, kavramsal ve disiplinlerarası sanat alanında üretimlerin artması, sanat yapıtlarının dolaşıma girmesi ve bu yapıtların görünürlük kazanması adına yapıtlara alan açan kurumların, müzelerin, bienallerin, inisiyatiflerin oluşması da bu gelişime büyük katkı sağlamıştır.

1999 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi’nde “Müzik İleri Araştırmalar Merkezi” (MİAM) kapsamında, Dr. Erol Üçer’in öncülüğünde kurulan, elektronik, elektro-akustik müzik, ses sanatları, ses mühendisliği ve tasarımı eğitimi gibi uzmanlık alanlarını kapsayan yüksek lisans ve doktora programlarının açılması bu mecrada Türkiye’deki bilimsel araştırmaları genişletmiş, akademik derece kazanılmasının da önünü açmıştır. (Turan, 2019:346)

Prof. Dr. Ahmet Yürür’ün girişimleri ile Yıldız Teknik Üniversitesi Müzik ve Sahne Sanatları Bölümünün bir alt programı olan Duyusal (Ses) Sanatları Tasarımı bölümünün aktive edilmesiyle ses sanatının Türkiye’deki gelişiminin 21. yüzyıl gibi oldukça geç bir tarihlere denk düştüğünü görürüz.

2000’li yıllarda dijital ve ses sanatı alanlarında yeni kalıplar üretmeyi, Türkiye’de gelişen deneysel oluşumları incelemeyi ve bu oluşumların yurtdışında görünürlüğünü artırmayı hedefleyen küratör, tasarımcı ve yazar Başak Şenova, mimar Emre Erkal, elektronik mühendisi Hakan Gülyüz, tasarımcı ve yeni medya sanatçısı olan Erhan Muratoğlu gibi farklı disiplinlerden kişilerin bir araya gelerek kurdukları NOMAD İnisiyatifinin 2001-2002 yılları arasında gerçekleştirdiği çevrimiçi projeler bu alanda atılan ilk adımlardır (Şenova, 2013:3).

NOMAD ilk fiziksel üretimini 2003’te kendisini Güneydoğu Avrupa’ya açılan bir kapı olarak adlandırmayı seven ve aynı yıl Avrupa Kültür Başkenti seçilen Avusturya’nın Graz şehrinde bulunan <rotor> çağdaş sanat merkezinde Belgradlı sanatçı Uros Djuric tarafından <rotor> adının verildiği “Balkan Konsulat” projesinde “İstanbul. Karantina’da Gündüz Düşleri” isimli sergisi ile gerçekleştirmiştir. Çek Cumhuriyeti’nden Türkiye’ye, Slovenya’dan Ukrayna’ya uzanan geniş bir sanatçı ve sanat kurumu ağı ile oluşturulmuş bu proje, Güney-Doğu Avrupa Çağdaş sanatını içeren- “Balkanlar nerede başlar ve nerede biter?” konsept açılımıyla her ülke sanatçısının farklı yorumladığı, Balkan sınırları üzerine şekillenir. Proje kapsamında, Rotor Çağdaş Sanat Merkezi’nde sergilenen görsel sanat yapıtlarının yanı sıra Graz şehrinin popüler barları ve şehir kütüphanesi gibi alanlarında DJ performanslarına dayanan müzik geceleri ve film gösterimleri de düzenlenmiştir. (Şenova, 2013:3; “Balkan Konsulat proudly presents: Belgrad- Prag- Istanbul- Budapest- Sarajevo - special guest: St.Petersburg”, t.y.)

Başak Şenova ve Erden Kosova küratörlüğünde düzenlenen “70’lerin başındaki siyasete son derece bağlı ve bunun için ağır cezalandırılmış iki kuşak arasında sıkışık kalmış hedeflenen bir kuşağın

ve tamamen apolitik olan 80'lerin uyuyan kuşağının görsel ve işitsel temsillerini ve üretimlerini” (Şenova, 2003) konu alan "İstanbul. Karantina'da Gündüz Düşleri" konseptindeki bu projenin görsel sanatlar ayağını multimedya sanatçıları Esat Cavit Başak'ın 2001 tarihli "hot plate" nesnesi, Hatice Güleriyüz'ün 2001 tarihli "intensive-care" isimli 2'33" / 8mm filmi, Memed Erdener'in (Extra Mucadele) 1998 tarihli "rüyayurt'a gider" kolajı, fotoğraf ve enstalasyon sanatçısı Aydan Murtezaoğlu'nun 2000-2003 yılları arasında gerçekleştirdiği , "at room temperature" fotoğrafları, ressam Nalan Yırtmaç'ın 2002-2003 tarihli "you name it" resimleri ve çizgi roman yapıtlarıyla Suat Gönülay, Galip Tekin, Bahadır Boysal oluştururken, işitsel sanat ayağını Serhat Köksal'ın deneysel elektronik seslerle geleneksel Türk müziği ve Türk sineması film dövüş sahnelerinden alınmış müzikleri doğaçlayarak kolajladığı denemeleri ve ZeN'in Türk halk, çingene ve tasavvuf müziği ezgilerini tarihi ve çağdaş müzikle kaynaştırdığı “derdimi anla” yapıtı yer almıştır. (Şenova, 2003).

“Balkan Konsolosluğu” projesinin devamı niteliğinde 2003-2004 yıllarında NOMAD İnisyatifi İsrail'in Holon şehrinde bulunan İsrail Dijital Sanat Merkezi'nde "İstanbul'u Yürüyerek Kat etmek. Karantina'dan Notlar" sergisini gerçekleştirmiştir.

“Bu iki katmanlı projenin sonuçlarından biri olarak da 2004 Avrupa Kültür Festivali kapsamında Almanya'nın Karlsruhe şehrinde bulunan Zeit für Kunst und Medien 'de (ZKM) “Call me Istanbul ist mein Name” sergisi için hazırladığı video derlemeyi, bu projeden üretilen başka bir video gösteri programını da Berlin'deki Transmediale.05 Uluslararası Medya Sanat Festivali'nde gösterime sunmuştur.” (Şenova, 2013, s. 3).

2004'te Roger Conover, Eda Cufer ve Peter Weibel küratörlüğünde ZKM'de gerçekleştirilen “Call me İstanbul ist mein Name” sergisi Antik ikonlarının ve görselliğinin dışında bir belirip bir kaybolan öykülerin, gürültülerin seslerini yansıtan İstanbul şehrinin işitsel öykülerini eleştirel bir biçimde alımlayıcıya dinleten (Conover ve Weibel, 2004);

“Can Altay, Vahap Avşar, Revan Barlas, Paolo Colombo ve Michela Guberti, İpek Duben, Cevdet Erek, Emre Erkal, Esra Ersen, Erik Göngrich, Genco Gülan, Halil Selçuk Gürışık, Noline van Harskamp, Hüseyin Karagöz, Gülsün Karamustafa, Antal Lakner, Gérard Mermoz, Aydan Murtezaoğlu, NOMAD, Yogurt Technologies, Oda Projesi, Anny ve Sibel Öztürk, Fusun Onur, Fuat ve Murat Şahinler, Bülent Şangar, Sermin Sherif, Belmin Söylemez, Hale Tenger, Nazif Topçuoğlu, Ertuğ Uçar, Xurban, Sarkis”, (“Call me İstanbul ist mein Name - Sanatçılar”, 2004)

gibi Türk sanatçıları, tasarımcılar, mimarlar, yazarlar, müzisyenler ve film yönetmenlerin katılımlarıyla dervişlerin robota, minarelerin asansöre, erkeklerin kadına, dansözlerin bilgisayar animasyonuna, göçebe çadırlarının bir metal konstrüksüyona, uçan halıların anıtsal bir cihaza dönüştüğü interdisipliner bir sergidir (Conover, Wiebel ve Çufer, 2004)

"İstanbul. Karantina'da Gündüz Düşleri", "İstanbul'u Yürüyerek Katetmek. Karantina'dan Notlar" "Call me İstanbul ist mein Name" isimli bu üç serginin işitsel ayağını Dada, punk ve psychedelic gibi modern çağın radikal girdilerini geleneksel Türk müziği, gürültü, ambiyans, big beat, saha kayıtları, çingene ezgileri ve konuşma sesleri gibi sayısız üslupsal referansı bir araya getiren Serhat Köksal ve ZeN'in yanı sıra Cevdet Erek ve Emre Erkal'ın yapıtları oluşturmuştur.

20.yüzyılda Avrupa'da ses sanatına giden yolu açan müzik alanında yaşanan stilpluralizmine koşut Türkiye'de Bülent Arel'den sonra 1980 yılında kurulan 1990 ların ortasında BaBa ZuLa adıyla başka bir gruba dönüşen ZeN, “Serhat Köksal”, ‘Fairuz Derin Bulut’, ‘Koray Tahiroğlu’, ‘Erdem Helvacıoğlu’, ‘Zafer Aracagök’, ‘Tolga Tüzün’, ‘Aykut Şahlanan’, ‘Attila Kadri Şendil’, ‘Serkan Emre Çiftçi’, ‘Batur Sönmez’, ‘Alper Maral’, ‘Cem Ömeroğlu’, ‘Emre Can Öziş’, ‘Eray

Düzgünsoy', 'Kerem Aksoy', 'Murat Yakın', 'Zeynep Bulut', 'Deniz Arat', 'Aykut Şahlanan'" (Şenova, 2013:2-4) gibi müzisyen ve müzik gruplarının alandaki deneysel araştırmalarının büyük etkisi olmuştur.

Bunun yanı sıra 2003-2008 yılları arasında ilkinin 2003'de Türkiye İstanbul ve Hollanda Maastricht ekseninde NOMAD inisiyatifinin Hedah, Marres ve İstanbul Teknik Üniversitesi Müzik İleri araştırmalar Merkezi iş birliği ile "paneller, performans serileri, atölye çalışmaları, sergiler, mekâna özgü enstalasyonlar, radyo programları, gösterimler, yayınlar, bültenler, CD ve DVD" (Şenova, 2013, s. 4) yayınları gibi pek çok etkinlik çerçevesinde gerçekleştirdiği, "Türkiye'de ilk işitsel sanat (sound art) festivali olma özelliği taşıyan" (Sağlamtimur, 2010:220) "ctrl_alt_del" isimli sergi öncülük etmiştir.

Daha da günümüze yaklaştığımızda 2014'de İstanbul Modern'in kuruluşunun onuncu yılı kapsamında Süreli Sergiler Salonu'nda düzenlenen küratörlüğünü Levent Çalikoğlu ve Çelenk Bafra'nın gerçekleştirdiği "Çok Sesli: Türkiye'de Görsel Sanatlar ve Müzik" sergisinde, 2020'de bir Vehbi Koç vakfı kuruluşu olan Arter 'in "#evdeçal: Arter Koleksiyonu'ndan Bir Seçki" isimli çevrimiçi sergisinde, Türkiye'de alımlayıcının şimdiye kadar görmeye alışık olduğu yapıtların dışında yeni yeni keşfedilmeye başlayan ses ile üretimde bulunan günümüz sanatçıların sayısının arttığını görmekteyiz.

6. Sonuç

Kökleri Kandinsky'den Russolo'ya kadar uzanan, 1960'ların sonunda 1970'lerin başında kendini gösteren kavramsal sanatla beraber birden fazla sanatsal tarzı, üslubu ya da teknik anlatımı mimariyle, peyzajla, mekanla, nesneyle, performansla, videoyla, heykelle, fotoğrafla bir arada kullanabilen, müzik alanı dışında tanımlanan Ses Sanatı, alımlayıcının ve sanatçının o zamana kadar ki estetikle, çevreyle, doğayla ve teknolojiyle olan ilişkisine yeni açılımlar ve sorgulamalar kazandırmaya devam etmektedir. Sanat tarihi boyunca her yeni sanat biçiminde olduğu gibi geniş bir bakışı tercih eden bu yeni sanat türü, uzun süreli çalışmalarla tanımlanmaya ve sınıflandırılmaya çalışılmıştır. 1964'ten günümüze Amerika'da, İngiltere'de, Almanya'da ve yakın zamanda (2003'ten beri) Türkiye'de bu alanda düzenlenen sergiler ses sanatının görünürlüğünü artırmış, bu alanda üretimde bulunan sanatçıların ve yapıtların sayısında ivmelenen bir artışa vesile olmuştur. Bu ivmelenmeyle beraber 20. yüzyılın sonlarında Amerika ve Avrupa'da, 21. yüzyılın başlarında ise Türkiye'de yeni yeni keşfedilmeye başlayan bir alan olan ses sanatı görsel/plastik sanatların yaratıcı imgelemi olarak nesnemsî vasfıyla varlık göstermeye devam etmektedir.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

Ali, F. (2002). *Elektronik müziğin öncüsü Bülent Arel*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Antmen, A. (2012). *Sanatçılardan yazılar ve açıklamalarla 20.yüzyıl batı sanatında akımlar* (4, b.). İstanbul: Sel Yayıncılık.

Balkan Konsulat proudly presents: Belgrad - Prag - İstanbul - Budapest - Sarajevo - special guest: St.Petersburg.(t.y.) Erişim adresi: https://rotor.mur.at/con_balkan-ger.html

Call me İstanbul ist mein Name-Sanatçılar. (2004). Erişim adresi: <http://hosting.zkm.de/istanbul/t/kuenstler>

Conover, R., ve Weibel, P. (2004). Call me İstanbul benim adım. Erişim adresi: <http://hosting.zkm.de/istanbul/t/>

- Conover, R., Wiebel, P., ve Čufer, E. (2004). Call me Istanbul ist mein Name Ausstellungskatalog. Erişim adresi: <https://zkm.de/de/publikation/call-me-istanbul-ist-mein-name>
- Dempsey, A. (2007). *Modern çağda sanat üsluplar ekoller hareketler* (O. Akınhay, Çev.) İstanbul: Akbank Yayınları (Orijinal eserin yayın tarihi 2002).
- Dolar, M. (2013). *Sahibinin sesi psikanaliz ve ses* (B.E. Aksoy, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları (Orijinal eserin yayın tarihi 2003).
- Erkayhan, Ş. (2011). *1960 Sonrası Almanya’da Türk sanatçılar: Göç ve kültürel kimlik*. Lulu Yayınları.
- Esen, E. (2016). *Sesin imgeyle ilişkisi* [Sanatta Yeterlik Tezi, Hacettepe Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Föllmer, G. (1996). *Max Neuhaus, drive in music*. Erişim adresi: <http://www.medienkunstnetz.de/werke/drive-in-music/>
- Fricke, S. (2009). "Klangkunst ist mein Leben" Christina Kubisch im Gespraech mit Stefan Fricke. Erişim adresi: <https://silo.tips/download/klangkunst-ist-mein-leben>
- Goldsmith, K. (2004). Bring Da Noise: A Brief Survey of Sound Art. Erişim adresi: <https://archive.is/MDSQ#selection-817.3-827.51>
- İlyasoğlu, E. (2007). *71 Türk bestecisi*. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Kandinsky, W. (2015). *Sanatta ruhsallık üzerine*. (G. Ekinici, Çev.) İstanbul: Altıkırkbeş Yayın (Orijinal eserin yayın tarihi 1912)
- Kirsh, A. (2010). Carolee Schneemann in New Paltz. Erişim adresi: <http://www.theartblog.org/2010/08/carolee-schneemann-in-new-paltz/>
- Klein, G. (2012). Der gelbe Klang 2. Erişim adresi: https://www.georgklein.de/installations/028_gelberKlang_d.html
- Kubisch, C. (2006). Künstler A-Z Christina Kubisch "The Royal Tree 2006". Erişim adresi: http://sonambiente.com/de/04_artists/4M2kub_werk.html
- Lied eines jungen Wachpostens, Lili Marleen, Türkçe çevirisi. (t.y.). Erişim adresi: <https://lyricstranslate.com/tr/lili-marleen-lili-marleen.html>
- Mimaroglu, İ. (2011). *Elektronik müzik*. İstanbul: Pan Yayıncılık. Kobo E-Kitap.
- Neuhaus, M.: Biografie. (t.y.). Erişim adresi: <http://www.medienkunstnetz.de/kuenstler/neuhaus/biografie/>
- Phillips, C. (1998). Voices Saturday 13 June Sunday 23 August 1998. Erişim adresi: https://www.fkawdw.nl/en/our_program/exhibitions/voices
- Prote, K. (2014). Mythos 'Lili Marleen'- Ein Lied im Zeitalter der Weltkriege1. *Militärgeschichtliche Zeitschrift*, 63(2), s. 355-400. doi: <https://doi.org/10.1524/mgzs.2004.63.2.355>
- Russolo, L. (1913). Gürültü sanatı fütürist manifesto, 1913. (E. Irzık, Çev.) Erişim adresi: <https://docplayer.biz.tr/8950165-Gurultu-sanati-futurist-manifesto-1913-luigi-russolo-ingilizce-cevirisi-robert-filliou-ingilizce-den-turkce-cevirisi-emrah-irzik.html>
- Russolo, L., ve Pratella, F. B. (2017). *Gürültü sanatı müziğin fütürist makineler tarafından yıkımı*. (T. Cemal, Çev.) İstanbul: Sub Yayınları.

- Sağlamtimur, Z. Ö. (2010). Dijital sanat. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(3), 213-238.
- Say, A. (2008). *Müzik nedir, nasıl bir sanattır?*. İstanbul: Evrensel Basım Yayım.
- Say, A. (2019). *Müzik tarihi*. İstanbul: Işık Yayınları.
- Saybaşı, N. (2020). *Mıknatıs ses rezonans ve sanatın politikası*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Sculpture Center (1). (t.y.). *Sculpture center sculpture notebook*. Erişim adresi: <https://sculpture-center.tumblr.com/tagged/Sound%2FArt>
- Sculpture Center (2). (t.y.). *Sculpture center sculpture notebook*. Erişim adresi: <https://sculpture-center.tumblr.com/post/37037203282/from-the-archives-soundart-1984>
- Seiffarth, C. (t.y.). About sound installation art. *Kunstjournalen B-post*. Erişim adresi: <https://www.b-post.no/en/12/seiffarth.html>
- Şenova, B. (2003). "*Istanbul daydreaming in quarantine*", "*İstanbul, karantinada hayal kurmak*". Erişim adresi: <https://basaksenova.com/istanbul/>
- Şenova, B. (2013). *Dijital sorgulama: Türkiye'de dijital kültür*. Erişim adresi: https://www.academia.edu/42927210/D%C4%B0J%C4%B0TAL_SORGULAMA_T%C3%9CRKIYEDE_D%C4%B0J%C4%B0TAL_K%C3%9CLT%C3%9CR
- Turan, Ö. (2019). *Zaman-mekan ilişkisi müziğin plastisitesi bağlamında ses heykelleri kavramı; başat yapıtlar ve önermeler üzerinden yeni bir değerlendirme denemesi*. [Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi] YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Weibel, P. (2012). Sound Art. Klang als Medium der Kunst. Erişim adresi: <http://soundart.zkm.de/informationen/sound-art-klang-als-medium-der-kunst-peter-weibel/>
- Worby, R. (2006). *An introduction to sound art*. Erişim adresi: <http://www.robertworby.com/writing/an-introduction-to-sound-art/>

Araştırma Makalesi / Research Article

SÂLİH ZEKİ BEY'İN “İSLÂM'DA TARİH-i ULÛM-i RİYÂZİYYE” MAKALESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME*

Zeynep MEŞHUR¹

Öz

Tarihimizde bilim tarihi alanında önemli araştırmacılardan olan Sâlih Zeki Bey, bu konu hakkında uzun süre çalışıp, önemli eser ve makaleler bırakmıştır. Sâlih Zeki Bey, özellikle Matematiğin tarihi gelişimini incelemiş, çalışmaları sonucunda Müslüman bilim insanlarının bu konuda önemli rolü olduğunu tespit etmiştir ve bunu ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Bu çalışmamızda bir matematikçi, bir fizikçi olduğu kadar aynı zamanda astronomi ve çeşitli alanlarda bilgisi olan çok yönlü bir Dârülfünun hocası Sâlih Zeki Bey'in Ebuzziya Dergisinde 1896 yılında 54. sayısında yayınlamış olduğu “İslâm'da Tarih-i Ulûm-i Riyâziyye” adlı makale serisinin ilki incelenecektir. Ayrıca bahsedilen makaleye geçmeden önceden Sâlih Zeki Bey'in hayatına, eserlerine, bilim tarihine ve bu konudaki çalışmalarını yürütmekteki amaçlarına değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Matematik tarihi, matematik, astronomi, zeyc, hesap

A REVIEW ON SALİH ZEKİ'S ARTICLE "HISTORY OF MATHEMATICAL SCIENCES IN ISLAM"

Abstract

Salih Zeki Bey, one of the important researchers in the field of the history of science in our history, has worked on this subject for a long time and left important works and articles. Salih Zeki Bey especially researched the historical development of Mathematics, as a result of his studies, he determined that Muslim scholars had an important role in this matter and aimed to reveal this. In this study, the first of the series of articles titled “History of Mathematical Sciences in Islam” published by Sâlih Zeki Bey, a mathematician, a physicist as well as a versatile Darülfünun teacher who has an information in Astronomy and various fields, in the 54th issue of Ebuzziya Magazine will be researched. In addition, before going into the mentioned article, Salih Zeki Bey's life, works, History of Science and her aims in carrying out her studies on this subject will be mentioned.

Keywords: History of mathematics, mathematics, astronomy, angle, calculus

* Bu çalışma Salih Zeki Bey'in 1895 tarihinde Ebuzziya Dergisi'nin, 54. Sayısının 91-96. sayfalarında yayınlanan İslâm'da Tarih-i Ulum-ı Riyaziyye adlı makalesinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

¹ Doktora Öğrencisi. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, meshur_zeynep@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-3851-6585

Başvuru Tarihi (Received): 22.11.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 26.07.2023

Giriş

Sâlih Zeki Bey 1864 yılında İstanbul'da doğmuştur. 1873 yılında Dârüşşafaka'da eğitim almaya başlamış, 1882'de birincilikle mezun olmuştur. Mezuniyetinin ardından iki yıl Posta ve Telgraf Nezareti'nde memur olarak çalıştıktan sonra elektrik üzerine yüksek öğrenim için Fransa'nın Paris şehrine üç arkadaşı ile gönderilmiştir (Dölen,2005). Telgrafçılık yüksekokulunda aldıkları eğitimin yanı sıra Yollar ve Köprüler Yüksekokulu gibi başka okullardaki derslere de katılmış, mesleği ile ilgili dergilerden faydalanmıştır. Sâlih Zeki Bey'e Paris'deyken zor bir matematik problemini çözmesinden dolayı Ahmed Fahri "zeki" lakabını vermiştir (Günerngun, 2011). 1887 de, aldıkları üç yıllık eğitimin ardından yurda dönen Salih Zeki Bey, Posta Telgraf Nezareti'nde elektrik mühendisi olarak çalışmaya başlamıştır (Güney, 2004). Posta ve Telgraf Nezareti Fen Kalemî'nde çalıştığı sıralarda Dârüşşafaka ve Mekteb-i Mülkiyye'de de matematik, fizik, astronomi üzerine dersler vermiştir. İlk ve ortaöğrenim için ders kitapları yazmaya başlamıştır.1896 yılında Beyoğlu'ndaki Rasathâne-i Âmire müdürlüğüne başlamıştır. Burada çalıştığı yıllarda takvim çalışmalarında yer alarak, o senenin günleri için hicrî ve milâdî tarihleri birbirine çevirme cetvelleri, güneşin doğuşu, öğle, ikindi, akşam, imsak vakitleri ile zamani belirlemek üzerine bilgiler sunulmasında katkıda bulunmuştur. Ayrıca Dârülfünun Fen Fakültesi'nde matematik ve fizik dersleri vermeye başlamıştır (Günerngun, 2011). 1908'den sonra bütünüyle Maârif Nezâreti'ne geçen Sâlih Zeki Bey, bu tarihten sonra daha yoğun şekilde bilimsel faaliyetlerin içinde yer almıştır. O yıl Maârif Meclisi üyeliğine getirilen Sâlih Zeki Bey, aynı zamanda Dârülfünûn-ı Şahane'nin matematik ve fizik şubelerinde, analitik geometri, matematiksel fizik, astronomi, olasılık hesabı dersleri vermiştir (Unat, 2009). Birinci sınıfta haftada ikişer saatlik Hendese-i Tahliliye (*Analitik Geometri*), ikinci ve üçüncü sınıflarda haftada dört saatlik Hikmet-i Tabiiyye-i Riyâziyye (*Matematiksel Fizik*) ikinci ve üçüncü sınıflarda İlm-i Hey'et (*Astronomi*) ve haftada ikişer saat Hesâb-ı İhtimalî (*Olasılık Hesabı*) dersleri şeklinde yoğun bir programı vardır (Dölen, 2005). 1910'da Mekteb-i Sultânî (*Galatasaray Mektebi*) müdürlüğüne gelip, iki yıl bu görevi sürdürdükten sonra Maârif Müsteşarı, bir sene sonra da Dârülfünûn Umum Müdürü olmuştur (Unat, 2009). 1917 yılından itibaren umum müdürlüğünden ayrılarak Fen Şubesi hocalığı vazifesine devam etmiş, 1919'da Fen Fakültesi dekanlığına gelmiştir (Güney, 2004). 1921 yılında vefat eden Sâlih Zeki Bey, Osmanlı Devleti'ne başta matematik, fizik, mantık, bilim tarihi, astronomi olmak üzere birçok bilim dalında önemli katkılar sağlamış ve ardında pek çok eserler bırakmıştır. Bu çalışmalardan birisi, makaleye konu olan 1896 yılında Ebuzziya Dergisi'nde yayımlanan "İslâm'da Tarih-i Ulûm-i Riyâziyye" adlı makale serisidir. Bu çalışmasında Müslüman araştırmacılarının Matematik ilmine katkılarında bir kısmına değinilmiştir.

1.Bilim Tarihi ile İlgili Çalışmalarına Dair

Sâlih Zeki Bey, Doğulu bilginlerin matematik bilimine neler kattığını anlatan eseri Âsâr-ı Bâkiye'nin ilk cildindeki sunuş bölümünde Matematik tarihi ile ilgilendiği süreci bizzat kendisi anlatmaktadır. Telgraf ve Posta Nezareti Fen Kalemî'nde çalışırken, Dârüşşafaka'da haftada birkaç saatlik Cebir ve Adi Mekanik dersleri vermenin kendisine yeterli gelmediği bir sırada matematik tarihi ile ilgilenmeye başladığını anlatmaktadır. O vakitlerde yeni tanıştığı astronomiye ilgisi olan Mösyö Lemoine ismindeki kişinin isteği üzerine ara sıra yanına uğruyordu. Sahaflarda matematik ve astronomi ile ilgili Avrupa'da tanınan kişilerin eserlerini arayıp, ucuza satın almakla da meşgul olan bu kişi, Sâlih Zeki Bey'in kendisini ziyarete gittiği vakitlerden bir gün sevinçle, yerde duran Montucla'nın dört ciltlik matematik tarihini göstermiş ve onları Yüksek Kaldırım'daki bir eski kitapçıdan üç mecediyeye satın aldığını belirtmişti. Kitap hakkında aralarında geçen bir sürelik konuşmanın ardından Sâlih Zeki Bey'e şöyle demişti:

"Zeki Bey! Doğuluların matematik ve astronomi bilimlerine yapmış oldukları hizmetlere dair bizde (Avrupalılarda) pek az malumat var. İstanbul'da birçok kütüphane mevcut. Bu kütüphanelerin içinde el yazısı ile yazılmış pek kıymetli

kitapların bulunduğuna şüphe yok! Boş zamanlarınızda bunları gözden geçerseniz, zannımca bilim tarihine ciddi hizmet etmiş olursunuz.”

Bunu bir süre düşünüp, değerlendiren Sâlih Zeki Bey, bir pazar günü Ayasofya Kütüphanesi'ne gidip geometri, astronomi, astroloji ve aritmetik ile ilgili nüshaların isimlerini inceledi. Çoğu Arapça ve Farsça olan bu kitapların çok sade ifadeler ile yazılmış ve konuları da biliniyor olduğundan bu incelemeleri yaparken zorluk çekmediğini gördü. Birkaç hafta kütüphaneye gidip oradaki kitaplara göz gezdirdiği sırada, Doğulu matematikçilerin neler yaptığını ortaya koyabilmek için ilk olarak eski Yunanlıların bu bilimlerde hangi aşamalara kadar geldiğinin tespit edilmesi gerektiğini fark etti. Bunun için bir yıldan fazla bir süre Paul Tannery'nin Yunan geometrisi ve Yunan astronomisi ile ilgili derin araştırmalarda bulunan iki ciltlik kitabını inceledi. Bu kitap Batlamyus'un Mecistî ve Öklid'in geometrisini Yunan metinlerinden ele almıştı. Ayrıca Hintlilerin konuyla ilgili neler ortaya koyduğunu anlamak için araştırmalar yaptı. Başlangıç için bu şekilde hazırlandıktan sonra 1888/1889 yılında kütüphaneleri tekrar ziyaret etmeye başlayıp, esas maksadı olan incelemeleri yapmaya koyuldu. Üç sene süren incelemeleri sonucu bulduklarını düzenli şekilde kaydetti. Kaydettiklerini Âsâr-ı Bâkiye adlı eserinde topladı. Esere bu ismi, Ebü'r-Reyhân el- Bîrûnî'ye ithafen verdi. Bir yandan da matematik üzerine Doğu eserleriyle ilgili Avrupalılar tarafından yazılmış bildiri ve makaleleri de tek tek araştırdı. Eski Maârif Nâzırı Saîd Beyefendi'nin ısrarı ile kaydettiklerini yayınlamaya karar verdi. Hatta Avrupa'da bulunduğu varsayılan bazı önemli Matematiksel bilgilerin Müslüman dünyasından doğduğunu belgeleri ile Âsâr-ı Bâkiye adlı kitabına taşımıştır. Sâlih Zeki Bey, Müslüman bilim insanlarının Matematik'te o vakte kadar geline gelişmelerin üzerine ciddi katkılar sunduğunu duyurmak, bu konuda aksi yargıları yıkmak, gençleri bu konuda uyarmak, kütüphanelerde gömülü Matematik kitaplarının içeriğini ortaya koymak için bu derinlemesine, çokça zaman ve emek isteyen çalışmalarda özveri ile bulunmuştur (Unat ve Demir, 2003).

Aşağıda Sâlih Zeki'ye dair bahsi geçen Ebuzziya Dergisi 54. Sayıda yer alan makale incelenmiştir. Makaleden dikkat çekici bazı noktalar ele alınmıştır. Çalışmanın sonunda bahsedilen makalenin Osmanlı alfabesinden transkripsiyonu yapılmış ve yer verilmiştir.

2. Makaleye Dair Bazı İncelemeler

Bu bölümde, bahsedilen makalede Sâlih Zeki'nin değinmiş olduğu bazı noktalara yer verilecektir. Aşağıda toplanan bu bilgiler, Müslüman bilim insanlarının Matematik ilmini geliştirmek için verdikleri yoğun çabayı fark etmek açısından önemlidir. Ayrıca Sâlih Zeki'nin yıllar süren geniş çaplı araştırmalarını makalesi ile sunması, Müslüman dünyasında Matematik tarihi ile ilgili derin bilgilere kolaylıkla ulaşma imkanını vermiştir. Makalede bahsi geçen bazı bilim insanlarının şu anda genel olarak unutulmuş olduğu dahi görülmektedir. Makaledeki bilgilere bütüncül olarak aşağıda yer verilmiştir.

Milattan önce üçüncü asırda kurulan, Araplar arasında “Revâk'ül-Hikme” adıyla bilinen İskenderiye Dârülfünunu milattan sonra yedinci asra kadar devam edebilmesine rağmen, birinci asırdan itibaren matematikçi ve astronomlar yeni şeyler bulamamışlar, yalnızca ikinci asırda Batlamyus, Mecistî adlı eseri ile duyulmuştur. Batlamyus'tan sonraki çok sayıda astronom ve mühendis önceki eserleri açıklamak ve yorumlamakla yetinmiştir. Beşinci asırdan itibaren var olan kitapları da ders verecek kişiler azalmıştır. Bahsedilen vakitlerde Probus, Atina'da Revâk'ül-Hikme yerine yeni bir okul kurmuş olsa da oradaki araştırmacılardan çoğunun Eflâtun'un mesleğinden gitmeleri ile vakitlerini felsefi tartışmalar ile geçirdiklerinden yeni gelişmelere katkıda bulunamamışlardır. Ayrıca Romalılar eski bir millet olmasına rağmen askerlik ve hitabette ileri olduklarından ilimlerin eğitimine bazı araştırmacılar dışında önem vermemişlerdir. İlimlerde ilerleme şerefi başta çölde yaşarken İslâmiyet'in kurallarına uydukları için kısa zamanda medeniyette peşpeşe ilerleme kaydeden Araplara kolaylaşmıştır.

Atina ve İskenderiye Dârulfünunlarında on üç asırlık süre zarfında insan zekasının ortaya çıkmasına katkı sunduğu bunca medeni eserlerin Araplar, hayatlanmasına ve yükselmesine vesile oldular.

Hicretin ilk asrında dört halife ve ardından gelen Emevî halifelerinin gayretleriyle İslâm memleketleri kuzeyde Kafkas Dağlarından, Sibiryâ çöllere ve batıda Büyük Okyanus ve güneyde Umman Okyanusu ve Sudan'a ve doğuda Çin sınırına kadar ulaşarak İslam geniş coğrafyalara uzanmıştı ve ikinci asırda Abbasilerin ortaya çıkışı, İslam için yayılma devriydi. Bunun üzere halifeliğin Abbasilerde devam etmesi ile Abbasi halifeleri sanat ve ilmin yaygınlaşmasına ve memleketlerinin bu konuda ilerlemesine katkı sundular. Tarihçilerce bu konuda Abbasi halifelerinin hepsine Ebû Ca'fer el-Mansûr yol gösterici olmuştur. Onun teşviki ile ilim faaliyetleri, hilafet merkezi olan Bağdat'ta birden parlamış ve kısa zamanda genişleyerek hayret verici ışığı tüm dünya ufuklarını aydınlatmaya başlamıştır. Özellikle matematik ile astronomi ilimlerinin Arap diline aktarılması ve öğretimi, hicretin ikinci ve miladın sekizinci asrının başlarında Bağdat'ta halife Ca'fer el-Mânsûr zamanında oldu.

İbnü'l Adîm'in Nazmü'l Akâd isimli büyük astronomi eserinde geçtiği üzere hicretin 152. senesinde (Miladi 773) Ebû Ca'fer el-Mansûr'a Hindistan'dan bir kişi gelerek Sind Hind adıyla bilinen ve gök cisimlerinin dengeleriyle beraber hareket miktarlarını, Ay ile Güneş'in tutulmaları ve doğuşlarını ele alan astronomi kitabını hediye etmişti. Bunun üzerine Ebû Ca'fer el-Mansûr, eserin Arapçaya tercümesiyle bundan sonraki astronomi alimlerine gök cisimlerinin hareketleri konusunda esasları içeren bir kitap kaleme almalarını emretmiş, bu konuda Muhammed b. İbrâhîm el-Fezârî görevli olmuştur. Fezârî'nin bahsedilen astronomi kitabını tercüme ederek el-Sinde'l Hinde'l Kebîr diye bilinen ve sonrasında Ebû Abdullâh Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî tarafından düzenlenip özetlenen , bilinen astronomi eseri budur.

Ebû Ca'fer el-Mansûr, ilim ve irfanı seven bir kişi olduğundan bu suretle ilk olarak Hint alimlerinin yüksek şöhretini duymasıyla Hint kitaplarının Arapçaya nakledilmesi ve yayılmasına çalışmakla beraber ardından eski Yunanlılarda ilmin daha çok gelişmiş olduğunu fark edince Hintlilerin ilmî eserlerini aktarmanın yanında Yunan eserlerini nakletmek istemiştir.

Bazı Yunan Nasturîleri dönemin imparatorlarının zulmünden vatanlarında barınamayarak Asya taraflarına göç etmeye mecbur olmuşlar ve eskiden Edes Edesse ve Araplar arasında Râha denilen Urfa'da bir okul kurmuşlardır. Bunların okulları Rum imparatorlarından Isaurien Zenon tarafından yıkılıp, oradakiler dağıtıldığından bir kısmı Havzistan'a kadar giderek Cündişâpûr şehrinde başka bir okul yapmışlar, bir kısmı çeşitli yerlere dağılmış ve mağdur şekilde kalmışlardır.

Bunlar buldukları yerlerde mesleklerini genişletmek için daima Yunan ilimlerini halka öğretmekten geri durmadıklarından İslam memleketlerinde çeşitli yerlerde yavaş yavaş "müneccim" ve "tabib" isimlerinde astronomi, hesap ve gök cisimlerine vakıf ve Yunan dilini iyi bilen arif kimseler yetiştirmişlerdi. İşte Ebû Ca'fer el-Mansûr, Bağdat ve çevresinde perişan halde yaşayan bu Nasturîler ile onların öğrencileri bulunan ve isimleri aşağıda geçen kişileri korumaya alarak, ilimleri Arap diline aktarmaları, yayılmasına vasıta kıldı. İlk olarak meşhur tarihçi İbn Haldûn'un aktardığına göre bazı kitapların gönderilmesi için Roma meliklerine haber göndermiş ve bahsedilen melik de Öklid'in kitabı ile diğer bazı kitapları Ca'fer el-Mansûr'a göndermiştir.

Yunanlılardan isteyerek ve başka şekillerde elde edilen çeşitli kitaplar arasından Arapçaya tercümesine başlanan kitaplardan biri ve hatta İbn Haldûn'ca birincisi Öklid'in kitabı olmuştur. Bahsedilen kitabın tercümesini Haccâc b. Yûsuf b. Mater el-Kûfî yapmıştır.

Şurası da inkâr edilemez ki, ilimlerin yayılmasına, geçmiş Fars medeniyeti ile önemi ve derecesi henüz tam takdir edilemeyen eski Hint ilimlerinden kalanların da az çok etkisi vardır. Hatta ilk olarak Arap diline aktarılıp, araştırılan zeyc (*astronomi kitabı*) Hint dilinden tercüme edildiği gibi, bundan önce Ebû Ca'fer el-Mansûr, yüksek şöhretini işittiği Ebû Sehl b. Nevbaht isminde bir İran

astronomi alimi ve ardından onun oğlu Sehl b. Nevbaht'ı Bağdat'a çağırarak onlara iltifatta bulunmuş ve devletin münecimliği vazifesi ile orada tutmuştur.

Ebû Ca'fer el-Mansûr'un ardından Mehdî, Mûsâ el-Hâdî ve özellikle Hârûnürreşid de her taraftan matematik ilimlerinde ileri kişileri çağırıp toplayarak Matematik kitaplarını Arapçaya tercümeyle çalıştırmış ve Bağdat'ta bazı kütüphaneler kurmaya gayret etmişlerdir. Bahsedilen Ebû Ca'fer el-Mansûr'un vefatından sonraki on beş, yirmi sene zarfında Bağdat'ta ilimler ve sanat o derece hızlı gelişmiştir ki bu gelişmelere dair kısa bir bilgi elde etmek için Hârûnürreşid'in Şarlman Charlemagne'ye gönderdiği hediyeler arasında yalnız, örneği o vakte kadar görülmemiş, Avrupalıların çok zaman hayret etmelerine sebep olmuş olan çalar su saatinin bulunduğunu hatırlatmak yeterlidir.

Bu konuda bahsedilen yöneticilerin tamamen teşvikleri ile ilimlerde öne çıkan çok sayıda kişi görülmüşse de ne yazık ki medeniyet tarihi bu kişilerden ancak birkaçının ismini kaydedebilmiştir. İşte bunlardan biri ve belki de birincisi Öklid'in kitabını Kitâbü'l Usûl ismiyle Arap diline nakleden Haccâc b. Yûsuf b. Matar el-Kûfî'dir ki tercümede yetenekli olduğu kadar matematik ve astronomi ilimlerinde de ileri olduğundan Hârûnürreşid zamanında vezirlik makamında bulunan Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin teşvikiyle gökyüzü gözlemcisi Batlamyus'un Mecistî'sini ilk defa Arapçaya tercüme etmiştir. Yine bu konuda MâşâAllahü'l Yehüdi ismiyle astronomi ilminde zamanında özgün bir kişi ortaya çıkarak rasat aletlerinden ustrurlaba dair bir risale yazmış ve Kitâbü'l Mevâlidü'l Kebîr isimindeki eserinde ise gök cisimleri hakkında çok ileri incelemelerde bulunmuştur. Özellikle Cündişâpûr şehrinde doğan meşhur astronom Ahmed b. Muhammed en-Nihâvendî, İslam medeniyetinin başlangıcında görülen kişilerin en önde olanlarından. O, şehirde birçok sene gökyüzü ile ilgili incelemeler yaparak Hicri 187 ve Miladi 803 senesinde rasatlarının sonuçlarını içeren el-Müştemîl isiminde bir zeyc(*astronomi*) kitabı te'lif etmiştir. İslam dünyasındaki gökyüzü ile ilgili gözlemlere göre ilk oluşturulan zeyc de bu zeyc olmuştur.

Özetle miladi dokuzuncu asrın başlarında, bahsedilen tüm yöneticilerin teşvikiyle Bağdat'ta astronomi ve matematik ile ilgili farklı dillerdeki eserler tercüme edilmiş, araştırılmış, bazen eserlerde tespit edilen hatalar düzeltilmiştir. Özgün eserler kaleme alınmış, dersler verilmiş, kütüphaneler kurulmuştur. Bu şekilde ilim dünyasına büyük katkılar sunulmuştur.

3. İslâm'da Tarih-i Ulûm-u Riyâziyye

Kabl-el Mîlâd üçüncü asırda te'sis olunan ve muâhîran beyn-el Arab "Revâkü'l-Hikme" nâmıyla şöhret bulân İskenderiye Dârülfünunu âncak ba'del milâd yedinci aşra kadar devâm eyledi. Ma'mâfih mîlâdın birinci aşrından i'tibâren riyâziyyûn veyâ heyetiyyûndan kâşif nâmına hemân hiçbir ferd kalmâmış ve yâlnız ikinci aşr-ı evâilinde "Mecistî" şâhibi meşhûr (Baṭlamyûs) uñ zuhûriyle " Revâkü'l Hikme" soñ def'a olarak şa'şâpâş olmuş idi.

Vâkı'a (Baṭlamyûs) dan soñra İskenderiye Dârülfünunu birçok münecimîn, mühendisîn yetişdirmiş ise de bûnlarıñ kâffesi selefleri tarafından vücûda getirilmiş olân keşfiyâta bir şey 'ilâvesine muḳtedir olmaḳsızın yâlnız onlarıñ eserlerini şerḫ ve tefsîr ile vaḳt geçürmüşlerdir.

Hele beşinci aşr-ı milâdîden i'tibâren "Revâkü'l-Hikme" de kütüb-ü mevcûdayı âñlâyub da ta'lîm ve tefsîr îdecek şârihîn de âzalmaḡa ve ḡukema-yı yûnâniye cidden fiḳdâne başlâmış idi.

Gerçi aşr-ı mezkûrada meşâhir-i ḡukemâdan [Probus] (Atina) ya giderek orâda yeñiden bir mekteb te'sisîyle "Revâkü'l-Hikme" de inṡifâya yüz tûtmuş olân lem'a-i ma'ârifi iş'âle gayret eylemiş ise de, burâdan yetişen ḡukemâ esâsen meslek-i Eflâtuna sâlik bulunmalarıyla vaḳtlerini bî-lüzûm münâkaşât-ı felsefiye ve mübâḡasât-ı mezḡebiyeye ḡasr eylediklerinden, bûndan da bir fâide ḡâsıl olamadı.

Diḡer taraftan Romalılar gibi mütemmiden bir ḡavm-i mevcûd idiyse de bûnlar mâḡasal iḡtidârlarını 'askerlik ile ḡitâbete ḡasr eyledikleri cihetle 'ulûm ve fûnûn-u Yûnâniyenin iḡyâsına

değil, ba'zı hükema-yı Romaniye istişnâ edildiği hâlde, tahsîline bile ehemmiyet virmemişlerdir. Nihâyet bû şeref ve meziyet, bâdiyenişîn sefâlet iken, maḥdâ İslâmiyetiñ sâye-i 'âṭifetine sığındıkları için âz zamânda dâhil-i gelinşinsıra-i medeniyet olan evlâd-ı Araba müyesser oldu.

Evet! [Atina] ve [İskenderiye] Dârülfünunlarında on üç asırlık bir middet zarfında zeka-yı beşeriñ vücûda getirdiği bünca âşar-ı 'umrânı Arablar ihya ve yine onlar i'la ettiler!

Hicretiñ karn-ı evvelinde Hulefâ-yı Râşidîn Haḍerâtının ihtimâmâtı ve müaḥıran [Mülûk-u Emeviye] niñ ikdâmâtı sâyesinde Memâlik-i İslâmiye şimâlen [Firenk] ülkesiyle Kafkas Dağlarına ve [Sibirya] çöllerine ve garben Baḥr-i Muḥîṭ-i Atlasîye ve cenûben Baḥr-i Ummân ve Sûdân'a ve şarken Çin hudûduna kadar vüs'at bûlârağ, Saltanat-ı İslâmiye kemâle ermiş ve karn-ı şânide [Hilâfet-i Abbâsiye] niñ zuhûrunda ise, ârtık Millet-i İslâmiye için istilâ devri geçmiş idi. Binâen 'aleyh hilâfetin Al-i Abbâside kaṭ'iyyen tekrârını müte'âkib Hulefâ-yı İslâmiyeniñ nazarları bittâbi' ma'ârif ve şânâyî'îñ ta'mîm ve intişârı vesâitinin istihşâline ve bu şüretle esbâb-ı 'umrân memleketiñ istikmâline mün'aṭıf oldu.

Cumhûr-u müverrihince taht-ı i'tirâfindadır ki bû yolda, Hulefâ-yı Abbâsiyeniñ kâffesine [Ebû Ca'fer el-Mansûr] hâdî olmuştur! Halife-i müşârün-ileyhiñ terğib ve teşvîki sâyesindedir ki, lem'a-i ma'ârif maḥarr-ı hilâfet ittiḥâz olunân Bağdâd'da birdenbire pârlâmış ve âz zamânda tevsi'-i dâire ile iş'a-ı hayret-fezâsı bütün afâk-ı İslâmiyeyi tenvîre başlâmıştır.

Evet! Ulum-u hikemiyye ve bilḥâşşa 'ulûm-u riyaziye ve hey'etiyeniñ lisân-ı Araba nakliyle beyn-el İslâm 'elim te'allümüne hicretiñ ikinci ve târiḥ-i milâdîñ sekizinci aşr-ı evâḥirinde Bağdâdda câlis-i serîr-i hilâfet olan [Ebû Ca'fer el-Mansûr] zamânında ibtidâr olundu.

Şöyle ki: [İbnü'l Adîm] iñ " Nazmü'l Aḳâd diye ma'rûf olân zeyc-i kebîrinde muḥarrir olduğu üzere, hicretiñ 152 [târîḥ-i milâdîñ 773] üncü senesinde [Ebû Ca'fer el-Mansûr] a Hindden bir kimse gelerek "Sind Hind" nâmıyla meşhûr olân ve ecrâmîñ te'adîli ile berâber, miḳtâr-ı ḥarekâtını ve ḥüsûf ve kûsûfu ve meṭali'-i bürûcunu ḥâvî bulunân zeyc kitâbını taḳdîm etmiş ve bûnuñ üzerine Halife-i müşârün-ileyhin lisân-ı Araba tercümesiyle fi-maba'd beyn-el muvaḳḳitîn ve'l müneccimîn ḥarekât-ı icrâm ḥuşûşında düstûr'ul 'amel ṭutulmak üzere bir kitâb tertîbini emr etmekle, bû işe [Muḥammed b. İbrâhîm el-Fezârî] me'mur olmuştu. Mûmâ-ileyh [Fezârî] zeyc-i mezkûru tercüme sûretiyle ilk def'a olmağ üzere bir zeyc kitâbı vücûda getirmiştir ki, beynel müneccimîn "el-Sinde'l Hinde'l Kebîr" diye ma'ruf olân ve muḥıran Ebû Abdullâh Muḥammed b. Mûsâ el-Hârizmî tarafından iḥtişâr ve ta'dîl olunân zeyc-i meşhûd, işte bu zeycdir.

Müşârün-ileyh [Mansûr] muḥıbb-i 'ilim ve 'irfan bir zât olduğundan, bu şüretle evvel emirde Hind 'ulemâsının âvâz-ı şöhretini işitmesine mebnî kütüb-ü Hindiyeniñ Arabiye nakliyle beynel İslâm neşrine ibtidâr etmiş ise de, muḥıran ḳadîm Yûnânlılarda ma'ârifiñ daha ziyâde teraḳḳi eylemiş olduğuna muṭtali'i olmakla, Hindlileriñ âşar-ı 'ilmiyesini iktibâsdan şarf-ı nazar ederek Yûnanlılarıñ âşarını naḳl ve tercüme ettirmek emeline düşmüşdür:

Vaḳtiyle ba'zı Yûnân nastûrîleri mute'assib imparâtorların zulm ve ḡadrinden vaṭanlarında barınamayarak Asyâ taraflarına hicret etmeğe mecbûr olmuşlar ve ḳadîmde [Edes Edesse] ve beynel Arab [Rahâ] denilen [Urfa] şehrinde [bir mekteb-i tabî] te'sis etmişler idi ki, bunlarıñ bû mektepleri Rûm imparâtorlarından meşhûr [Isaurien- Zenon Zenon-Isurin] tarafından hedm ve taḥrîb olunarak kendileri de taḡıtıldığından, bir taḳımı[Havzistâna] ḳadar giderek "Cündişâpûr" şehrinde diğeri bir mekteb-i tabî küşâd etmişler ve bir taḳımı ise ötede, berûde maḡdûr ve müteferriḳ bir hâlde kalmışlar idi.

Bûnlar bûlundukları maḥallerde mesleklerini li-ecl-il-ta'mîm dâima ma'ârif-i Yûnâniyeyi, hissemend oldukları derecede, ḥalka telkîn ve ta'lîmden ḥâlî ḳalmadıklarından, memâlik-i İslâmiyeniñ ötesinde berûsunde yavaṣ yavaṣ müneccîm ve ṭabîb nâmında, hey'et, ḥesâb ve nücûma vâḳıf ve lisân-ı Yûnâniyeyi biḥaḳḳın 'arif kimseler yetiştirmişler idi.

İşte Ebû Ca'fer el-Mansûr Bağdâd ve havâlisinde hâl-i perişânî içinde yaşâyân bû nastûrîler ile onların şakird-i 'irfânları bulunân ve isimleri âşâğıda zikredilecek olan zevât-ı kirâmı taht-ı himâyesine âlarağ, bûnları ma'ârif-i Yûnâniyeyi lisân-ı Araba nağl ve beynel İslâm neşretmeğe âlet ittihâz eyledi.

Evvel emirde- müevviğ-i meşhûr [İbn Haldûn] uñ beyânına nazaran- ba'zı kütüb-ü nefiseniñ irsâli için melik-i Rûma bû yolda haber göndermiş ve melik-i müşârün-ileyh de kitâb-ı [Öklides] ile diger ba'zı kitâb-ı ta'lim ve tabi'iyâtı müşârün-ileyhe irsâl eylemiştir.

Yûnânlılardan celb veya diger bir şüretle elde edilen kütüb-ü mütenevvi'a meyânında Arabcaya tercümesine başlanân kitâbların biri ve hatta İbn Haldûn'uñ kavlince birincisi "Kitâb-ı Öklidis" olmuştur ki, kitâb-ı mezkûrûñ mütercimi [Haccâc b. Yûsuf b. Matar el-Kûfî] dir.

Şûrası da cây-ı inkâr değildir ki, ulûm ve fûnûnuñ beynel İslâm şuyu'una, Fars medeniyet-i sâlifesi ile henüz kat'iyen derece ve ehemmiyeti taqdîr olunamayân Hind maârif-i kadîmesiniñ baqiye-i âsarıñın da âz, çok bir te'siri vâdır. Hatta millet-i İslâmiyede eñ evvel lisân-ı Arab üzere tahrîr edilen [zeyc] Hind lisânından tercüme olunduğu gibi, bûndan evvel Ebû Ca'fer el-Mansûr avâz-ı şöhretini işittiği [Ebû Sehl b. Nevbaht] nâmındaki bir İrân münecimi ve muahiran bûnuñ oğlu [Sehl b. Nevbaht] i Bağdâda celb ile hağğında pek ziyâde nüvâziş ve iltifatta bulunmuş ve sera-yı halife münecimliği ile orada âliqoymuştur.

[Ebû Ca'fer el-Mansûr] uñ halefleri olan [Mehdî], [Mûsâ el- Hâdî] ve bilhâşşa [Hârûnürreşid] de müşârün-ileyhiñ eşerine iktifâ ederek her taraftan 'ulûm-u hikemiye ve riyâziyede mütebahşir ve lisân-ı Yûnâniyede mâhir zevâtı celb ve cem' ile kütüb-u nefise-i Yûnâniyeyi Arabiye nağl ve tercümeğe şarf-ı miğdarat ve Bağdâda'da birtâğım "medâris" ve "dârü'l kütüb" te'sisiyle neşri ulûma hasr-ı himmet ettiler. Müşârün-ileyh Ebû Ca'fer el-Mansûr'uñ vefâtından sonra güzerân eden on beş, yigirmi sene zarfında Bağdâd'da ma'ârif ve şanâyî' o derece sür'atle terağğı etmiş idi ki, bu terağğiyâta dâir bir fikr-i icmâli hâsıl etmek için Hârûnürreşid'iñ büyük [Şarلمان Charlemagne] irsâl eylediği hedâya-yı nefise meyânında yalnız, meseli o vağte kadar görülmemiş ve Avrûpâlıların birçok zamân nazarı-ı hayretini celb etmiş olan meşhûr çalâr "şu sâ'atinin" bulunduğunu derhâtır etmek kifâyet eder.

Bu meyânda mağzâ hulefâ-yı müşârün-ileyhimiñ terğîbât ve teşvîkâtı sâyesinde hağğâkten birçok erbâb-ı hüner ve ma'rifet zuhûr etmiş ise de, ma'ateessüf târiğ-i medeniyet bu zevâtın âncak birkaçınıñ nâmını şâhife-i tezkârine kayd edebilmiştir.

İşte bû cümleden biri ve belki birincisi evvelce kitâb [Öklidis] ı "Kitâbü'l Usûl" nâmıyla Arabiye nağl eden [Haccâc b. Yûsuf b. Matar el-Kûfî] dir ki, müşârün-ileyh bihağğın tercümeğe kağir olduğu derecede ulûm-u riyâziye ve hey'eyede de mâhir olduğundan [Hârûnürreşid] iñ zamân-ı hilafetinde mağâm-ı vûzerâtı idâre eden [Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî] niñ teşvîkiyle râsıd-ı meşhûr [Batlamyus] uñ "Mecistî" sini de ilk def'a olarak Arabiye nağl ve tercüme etmiştir.

Yine bu meyândadır ki MâşâAllâh'ül Yehüdî nâmında 'ilm-i hey'ette zamânınıñ hağğâkten vahîdi bir zât zuhûriyle âlât-ı raşadiyeden "usturlâb", "zâte'l halk" a dâir birer risâle yazmış ve "Kitâbü'l Mevâlidü'l Kebîr" nâmındaki eşerinde ise, ecrâm-ı semâviye hağğında pek hağimâne beyân-ı müâlâada bulunmuştur.

Hele [Cündişâpûr] şehrinde neşet eden râsıd-ı şehîr [Ahmed b. Muhammed en-Nihâvendî] medeniyet-i İslâmiyeniñ mübâdiyesinde zuhûr eden meşâhîriñ eñ büyüklerinden 'adedilse becâdır. Müşârün-ileyh şehri mezkûrada birçok seneler rasadât icrâ ederek, târiğ-i hicretin 187 ve târiğ-i milâdin 803 senesinde netâyic-i raşadâtını hâvî "el-Müştemil" nâmında bir zeyc tertîb ve te'lif etmiştir ki, râsıd-ı meşhûr [İbn Yûnus]un da muşaddığı olduğu üzere, millet-i İslâmiyede eñ

evvel icrâ olunân raşadât, bû raşadât olduğu gibi, raşadât-ı İslâmiyeye binâen eñ evvel tertîb edilen zeyc de bû zeyc olmuştur.

Hülâsa, tokuzunca aşr-ı milâdi evâilinde mahzâ hulefâ-yı müşâr ileyhimiñ teşvîk-i eşeri olârak, Bağdâdda hukemâ-yı Yûnâniyeniñ ve ezcümle [Aristo Aristote], [Calinu Galien], [Öklidis, Euclide], [Apollonius Appollonius] gibi e'âzımıñ âşarı tedvîn edilir ve hatta bûnlarıñ mesâlik-i hikemiyeleri hakkında mübâhasât ve müahazât-ı mükemmele icrâ olunur idi.

Ezdiyâd-ı haşmet ve dârât ile Hulefâ-yı Abbâsiyeniñ eñ bahtiyârı [Hârûnürreşîd] ise, terakki-i ma'ârife hizmetiyile eñ nâmdarı da oğlu [Me'mûn] dur.

Evet! Me'mûn'un 'ahd-i hilâfeti, târîh-i medeniyet-i İslâmiyeniñ eñ parlak bir faslını teşkil eder.

Çünkü halife-i müşârün ileyh bir taraftan kütüb-ü kadîme-i Yûnâniyeyi elde etmek için maşârif-ı külliye ihtiyârıyla şûret-i mahşûsada diyâr-ı Rûma âdamlarını gönderir, diger taraftan aşrımıñ 'ulemâ ve hukemâsını başına celb ve cem' ile gece gündüz 'ulûm ve fûnûnuñ terakkiisine çâlşır idi.

Hatta rivâyete nazaran [Leon] nâmındaki filosofuñ 'azîmetini men' eylediginden tolâyı Kayşer İkinci Mişel [Michel II Lebegue] e âçmış olduğu muhârebeye gâlibiyeti kazânmış ve şart-ı muşâlağa olmak üzere hukemâ-yı Yûnâniyeniñ enfes âşarı olan kütüb ve resâilden birer nüshasınıñ i 'tâsını Kayşere teklîf etmiştir ki şu vaqı'a müşârün ileyhiñ ne derece 'ulûm ve fûnûn taraftarı olduğunu işbât etmege ve nâmını târîh-i 'ulûmda ilelebed kemâl-i ta'zîm ile yâd ettirmege ma'aziyâdetin kâfidir.

[Maba'di nüsha-i tâliyede]

Sâlih Zeki (Sâlih Zeki,1313)

4. Sonuç

Sâlih Zeki Bey, eğitimine Dârüşşafaka'da başlayıp, Fransa'da elektrikle ilgili yükseköğrenim görmeye beraber telgrafçılık ile yollar ve köprüler alanında da yükseköğrenim derslerinde bulunmuştur. Dârüşşafaka'dan mezuniyetinin ardından iki yıl Posta ve Telgraf Nezareti memurluğunda bulunmuştur. Fransa'daki eğitiminden dönüştü Posta ve Telgraf Nezareti'nde elektrik mühendisi olarak çalışmış bir yandan da Dârüşşafaka ve Mekteb-i Mülkiyye'de Matematik, Fizik, Astronomi üzerine dersler vermiştir. İlk ve ortaöğrenim için ders kitapları yazmıştır. İstanbul'da Rasathâne-i Âmire müdürlüğünde bulunduğu zamanlarda takvim çalışmaları, senenin günlerini hicrî ve milâdî takvime çevirme cetvelleri hazırlanması, güneşin doğuşu ve imsak, öğle, akşam, ikindi, yatsı vakitlerinin belirlenmesinde katkıda bulunmuştur. Bununla beraber Dârülfünun Fen Fakültesi'nde Matematik ve Fizik dersleri vermeye başlamıştır. Sonrasında Maârif Nezareti'ne geçmiştir. Bilimsel faaliyetlerde iyice yoğunlaşan Sâlih Zeki Bey, Maaârif Meclisi üyeliğine getirilmiştir. Dârülfünûn-ı Şahane'de Matematik ve Fizik şubelerinde Analitik Geometri, Matematiksel Fizik, Fizik, Astronomi, Olasılık Hesabı dersleri vererek var olan ve yeni ortaya çıkan bilgileri öğrencilerle paylaşmıştır. Galatasaray Mektebi olarak da bilinen Mekteb-i Sultânî'nin müdürlüğünde bulunmuş, ardından Maârif Müsteşarlığı, Dârülfünun Umum Müdürlüğü vazifelerini yürütmüştür. Hayatının son dönemlerinde Dârülfünun Fen Şubesi hocalığı görevinde bulunmuş ve Fen Fakültesi dekanlığına getirilmiştir. Matematik, Fizik, Mantık, Bilim Tarihi, Astronomi üzerine önemli bilgi birikimi ve eserleri olan Sâlih Zeki Bey, bu bilgi birikimini Osmanlı'da yürütmüş olduğu çeşitli memurluk, müdürlük ve hocalık vazifelerinde faydalı olmak üzere kullanmıştır.

Telgraf ve Posta Nezareti Fen Kalemî'nde çalışırken Dârüşşafaka'da birkaç saatlik Cebir ve Mekanik derslerinin kendisine yeterli gelmediğini fark eden Sâlih Zeki Bey, bilim tarihine yönelmiştir. İlk olarak birkaç hafta Ayasofya Camii Kütüphanesi'nde Geometri, Astronomi,

Aritmetik ile ilgili eserleri inceleyerek bu işe başlama konusunda cesaretini toplamıştır. Amacı kütüphanelerde tarihin tanıkları olan ilmî eserlerimizde var olan içeriği ortaya çıkarmak, Müslüman alimlerin bilim dünyasında önemli rolü olduğunu fark ettirmektir. Bu hedefleri doğrultusunda yöntem olarak, bahsedilen ilimlerde İslamiyet'e kadar hangi aşamalara kadar geldiğini tespit edilmesi gerektiğini fark etmiş, bir yıldan fazla bir süre Paul Tannery'nin Yunan Matematiği ve Astronomisi hakkında derin bilgiler veren iki ciltlik kitabını incelemiştir. Bu kitap, Batlamyus'un Mecistî'si ve Öklid'in Geometrisi'ni içeren Yunan metinlerini konu edinmekteydi. Ayrıca İslamiyet'ten önce bilim alanında önemli katkıları olan Hintlilerin de konu hakkında geldikleri aşamayı tespit etmek için araştırmalar yapmıştır. Bu ön çalışmaların ardından 1888-1889 yıllarında kütüphanelere tekrar ziyaretlere başlamış, üç yıllık yoğun ve ince çalışmalarının sonucunda ulaştıklarını kaydetmiştir. Bunları Âsâr-ı Bakıye isimli eserlerinde toplamıştır. Çalışmalarını derin ve kapsamlı yürütmeyi tercih eden Sâlih Zeki Bey, Avrupa'da, Doğu'daki eserlerle ilgili yazılmış yazıları da ayrıntılı şekilde araştırmıştır. Bu titiz çalışması, Âsâr-ı Bakıye eserlerinde yer verdiği gibi, Avrupa'da bulunduğu kabul edilen bazı Matematik ve Astronomi konularının aslında daha önceden Müslüman dünyasında bulunup, kullanılır olduğunu belgeleri ile ispatlama olanağı sağlamıştır. Makaleye konu olan, Sâlih Zeki Bey'in Ebuzziya Dergisi'nde yayınlanan "İslâm'da Tarih-i Ulûm-ı Riyâziyye" adlı çalışması da Matematik bilim tarihi ile ilgili araştırmalarından bir kısmını içermektedir. Bu yazısında, Sâlih Zeki Bey'in bilim tarihinde izlemiş olduğu yöntemin izleri görülmektedir. İslâm'dan önceki dönemlerde Matematik ilminin bulunduğu noktayı tasvir etmek için İskenderiye Dârülfünun'un'dan başlayarak milattan sonra birinci asırdan itibaren yeni bilgiler üretmekten uzaklaşıldığını, dönemde göze çarpan Batlamyus'un Mecistî'si ve diğer eski eserleri açıklamakla yetinildiğini belirtmiştir. Beşinci asırdan itibaren var olan eserleri de ders verecek kişi sayısı da çok azalmış olduğunu, Probus'un Atina'da yeni bir okul kurma çabasını, ancak bu girişimin de ilim dünyasında beklenen verimi yakalayamadığını anlatmıştır. Bu dönemde ilimlerde ilerlemeyi, İslâmiyet ile hayatlarına yön çizen Arapların gösterdiğini anlatmıştır. Bu çerçevede verilen çabaları ayrıntılı olarak yazısına taşımıştır. Hatta eserde adı geçen Müslüman alimlerin bir kısmının adı şimdi çok az bilinmektedir veya unutulmuştur. Hicretin ilk yıllarında İslâm memleketleri Kafkas Dağlarından, Sibirya Çölleri'ne, Büyük Okyanus'dan Umman Okyanus'una kadar, Sudan'a ulaşması ve Çin sınırına dayanması, ilime ve sanata verilen değerle birleşmiş, geniş coğrafyalarda ilim faaliyetlerinin güzel sonuçları görülmüştür. Bu dönemdeki yöneticilerden Ebû Ca'fer el-Mansûr; eski eserlerin tercümesi, özgün eserlerin yazılması, kütüphanelerin kurulması, derslerin verilmesi konusunda yoğun gayretler vermiştir. Yazıda Sâlih Zeki Bey'in; Ebû Ca'fer el-Mansûr'un Yunan imparatorlarının zulmünden kaçan, Urfa'da ve ardından Cündişâpûr'da okullar yapan, dağınık halde bulunan Bağdat çevresindeki Yunan nasturilerini topladığını, onların tercüme ve ilim faaliyetlerinde bulunmasını sağladığını belirtmesi, ayrıca Rum meliklerinden bazı kitapları istediğini belirtmesi; o dönemde ilme verilen kıymeti göstermektedir. Yazıda belirtildiği gibi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un Ebû Sehl Nevbaht ismindeki İranlı Astronomi alimini ve oğlunu Bağdat'a çağırarak onlara önemli vazifeler vermesi de yine o dönemde ilme verilen değeri ortaya koymaktadır. Ebû Ca'fer el-Mansûr'dan sonraki yöneticilerden Mehdî, Mûsâ el-Hâdî, Hârûnürreşîd de dünyanın çeşitli yerlerinden alimleri çağırışlar, Bağdat'ta kütüphaneler ve medreseler inşa ederek ilimlerin yayılması için çok çaba göstermişlerdir. Hârûnürreşîd'in Şarلمان Charlemagne'ye Avrupa'da o zamana kadar görülmemiş, büyük hayret toplayan bir çalar su saati hediye etmesinin bahsedilmesi, Sâlih Zeki Bey'e ait yazıda Bağdat'ta ilim ve sanatta ilerlemenin ne kadar hızlı olduğunu göstermek adına en çarpıcı örneklerden olmuştur. Ayrıca usturlaba dair bir eser yazan ve Kitâbü'l Mevâlidü'l Kebîr isimli kitabında gök cisimleri hakkında ileri incelemelerde bulunan MâşâAllahü'l Yehüdi ve Cündişâpûr şehrinde çok uzun yıllar astronomik incelemelerde bulunmuş, gözlemlerinin sonuçlarını el-Müştemîl isimli kitabında toplamış olan Ahmed b. Muhammed en-Nihâvendî adlı alimlere yazısında yer vererek alimlerin isimlerinin bilinmesi ve korunmasına katkı sağlamıştır. Yazı; bilim tarihi özellikle Matematik bilim tarihine

ilgi uyandırıp, bu alanda İslam dünyasının önemli rolünü ortaya çıkarmak vazifesi adına farkındalık oluşturmuştur. Literatürde Osmanlıca yazılmış birçok Matematik bilimi ve Matematik tarihi hakkında yazılmış eserler bulunmaktadır. Bunların çok az kısmı gün yüzüne çıkmıştır. Makaleye konu olan bu çalışmanın bu alanda çalışmak için günümüz araştırmacılarını da teşvik etmesi beklenmektedir.

Kaynakça

- Dölen, E. (2005). Salih Zeki ve Darülfünun, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VII(1), 123-135.
- Demir, R. ve Unat, Y. (2003). *Âsâr-ı Bâkiye, Salih Zeki Bey, ortaçağ İslam dünyası'nda trigonometri* (Cilt 1). (1. Basım). Ankara: Babil Yayınları, 17-19.
- Günergun, Feza, (2011). Darüşşafakalı Salih Zeki Bey: Matematik eğitiminin ve Bilim Tarihinin ülkemizdeki öncüsü, *Darüşşafaka Eğitim Kurumları'nda sunulmuştur*, İstanbul, Türkiye.
- Güney, A. F. (2004). İslâm-Türk matematik tarihinde ilk eser: Salih Zeki'nin "Âsâr-ı Bâkiye"si. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 4(2), 681-685.
- Salih Zeki, (1313). İslâm'da Tarih-i Ulum-ı Riyaziyye. *Mecmua-i Ebuzziya*, VI(54), 91-96.
- Unat Yavuz, (2009). Sâlih Zeki, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 36, ss. 43-45). İstanbul: TDVİAM.

Araştırma Makalesi / Research Article

TÜRKİYE’DE ÇEVRESEL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞE YÖNELİK MALİ TEŞVİKLER: GERİ DÖNÜŞÜM ÖRNEĞİ*

Mine BİNİŞ¹

Öz

Sanayi devrimiyle başlayan ve küresel ekonominin etkisiyle yaygınlaşan “al-kullan-at” yaklaşımının, sosyo-ekonomik gelişmeler ve iklim değişikliği neticesinde kaynakların sürdürülebilirliğini sekteye uğrattığı görülmektedir. Geleneksel doğrusal ekonomi modeline alternatif olarak geliştirilen döngüsel ekonomi modeli ise yeni bir anlayışla kaynakların “azaltma-tekrar kullanma-onarma-yenileme-yeniden üretme-geri dönüştürme ve geri kazanım” yaklaşımı içinde mümkün olan en uzun süre kullanılmasını içermektedir. Çevreye duyarlı kalkınma anlayışını benimseyen bu paradigmanın başlıca araçlarından biri atık yönetimidir. Atıktan değer üretmeyi amaçlayan atık yönetiminde atıkların azaltılması ve atığın bir kaynak olarak ekonomiye yeniden kazandırılması hedeflenmektedir. Yeni bir üretim-tüketim sürecini gerektiren bu yaklaşım, sürdürülebilir bir atık yönetimini ve kaynakların geri dönüşümüne imkân sağlayacak şekilde planlanmasını zorunlu kılmaktadır. Atık yönetimi ve onun alt bileşeni olan geri dönüşümün başarıya ulaşabilmesi kolektif bir çabayı gerektirmektedir. Yüksek maliyet gerektiren çevreye duyarlı bu tür yatırımların aynı zamanda çeşitli teşvik araçlarıyla desteklenmesine de ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle yatırım teşviklerinin yatırımları özendirmede kritik bir işlev üstlendiği kabul edilmektedir. Bu çalışmada Türkiye’de geri dönüşüme sağlanan teşviklerin mevcut yapısının ortaya konulması ve yeterliliğinin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada yatırım teşvik sisteminde yapılan son düzenlemelerin geri dönüşüm yatırımlarını cazip hale getirmede, geri dönüşüm hedeflerini gerçekleştirmede önemli katkılar sunabilecek gelişmeler olduğu ve teşvik araçlarının çeşitlenmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Döngüsel ekonomi, atık yönetimi, geri dönüşüm, mali teşvikler, sürdürülebilirlik.

JEL Kodları: H23, K34, Q56

FISCAL INCENTIVES FOR ENVIRONMENTAL SUSTAINABILITY IN TURKEY: THE CASE OF RECYCLING

Abstract

As a result of socioeconomic developments and climate change, the “take-use-dispose” approach, which started with the industrial revolution and became widespread with the effect of the global economy, confer to interrupt the sustainability of resources. The circular economy model, which is developed as an alternative to the traditional linear economy model, includes the use of resources for the longer time within a new context of "reduce-reuse-repair-refurbish-remanufacture-recycle and recover" approach. Waste management is one of the main tools of this paradigm, which adopts an environmentally friendly development approach. Waste management, aiming to generate value from waste, target at reducing waste and reintroducing waste to the economy as a resource. This approach, which requires a new production-consumption process, necessitates sustainable waste management and planning in a way that allows for the recycling of resources. The success of waste management, one of the most critical components of the circular economy, and its sub-component recycling requires a collective effort. There is also a need to support such environmentally sensitive investments, which require high costs, with various incentive tools. It is accepted that investment incentives play a critical role, especially in encouraging investments. This study aims to reveal the current structure of the incentives provided for recycling in Turkey and evaluate their adequacy. The study is concluded that the last regulations made in the investment incentive system are developments that can make significant contributions to making recycling investments attractive and achieving recycling targets, and that incentive tools should be diversified.

Keywords: Circular economy, waste management, recycling, fiscal incentives, sustainability.

JEL Codes: H23, K34, Q56

* Bu çalışma 20-22 Ekim 2022 tarihleri arasında gerçekleştirilen I. Uluslararası Çevre, Enerji ve Ekonomi Kongresi’nde sunum yapılmış ve yayınlanmış özet bildirinin genişletilmiş halidir.

¹ Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, mbinis@balikesir.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3296-4627.

Başvuru Tarihi (Received): 01.02.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 26.07.2023

Giriş

Kıt olan doğal kaynakların verimsiz kullanımı, küresel ekonominin meydana getirdiği kitle üretimi ve sosyo-ekonomik değişkenlerdeki gelişmeler çevresel tahribatların artmasına ve kaynakların sürdürülebilirliğinin sekteye uğramasına yol açmıştır. Kaynakların sürdürülebilirliğinin sağlanması ve çevreye duyarlı büyüme anlayışının uygulamaya geçirilebilmesi için yeni ekonomi modeli arayışlarına gidilmiştir. Döngüsel ekonomi modeli bu bağlamda ortaya atılan sürdürülebilir kalkınma temelli bir modeli teşkil etmektedir.

Döngüsel ekonomi modelinde doğal kaynakların kullanımının minimuma indirilmesi ve oluşan atıkların ekonomiye tekrar kazandırılması amaçlanmaktadır. Bu yaklaşım içerisinde atık kelime anlamı olan tüketilmiş, kullanılamaz kaynak olma manasından çıkartılıp, gerekli işlemlerden geçirilerek yeniden kullanılabilir bir girdi olarak kabul edilmektedir. Sıfır atık, ürün ömrünün uzatılması, geri dönüşüm ve geri kazanım gibi ilkeleri benimseyen yaklaşım çerçevesinde kaynaklardan maksimum değer elde edilmesi hedeflenmektedir.

Belirtilen tüm bu hedeflerin gerçekleştirilmesi küresel bir çabayı gerektirmektedir. Avrupa Birliği ve Birleşmiş Milletler tarafından döngüsel ekonomiye ilişkin düzenlenen protokoller, eylem planları ve belirlenen hedefler bu paradigmanın hayata geçirilmesinde kritik bir role sahiptir. Bununla birlikte her ülkenin de iç mevzuatını döngüsel ekonominin gerekliliklerine uygun bir şekilde yenilemesi ve çevreye duyarlı yatırımları özendirerek yönde teşvikler sunması icap etmektedir. Döngüsel ekonominin temel bileşeni olan atık yönetimi kapsamında devlet atıkların önlenmesi ve geri dönüşümünün sağlanmasında sübvansiyonlar, atık üzerinden alınan vergiler gibi çeşitli vergi politikaları ve yatırım teşvikleri ve benzeri birbirinden farklı araçları uygulamaya alabilir. Çalışmanın kapsamı doğrultusunda atık yönetimi içinde ekonomik büyüme, istihdam ve çevre üzerinde birçok olumlu dışsallığın meydana gelmesine katkısı olan geri dönüşüm faaliyetlerine yönelik teşvikler araştırma konusu seçilmiştir. Geri dönüşüm tesislerinin yüksek maliyetli yatırım niteliği taşıması mali teşviklerin önemini ortaya çıkarmaktadır. Mali teşvikler içerisinde ise yatırım teşvikleri çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır. Çalışmada ilk olarak döngüsel ekonomi kavramı ve çevreye duyarlı kalkınma anlayışı, atık yönetimi ve atık yönetiminin bir bileşenini oluşturan geri dönüşüme ilişkin teorik bilgiler ele alınmaktadır. Daha sonra ise yatırım teşvikleri kapsamında Türkiye’de atık yönetimine yönelik yasal düzenlemelerin yapısına ve uygulaması hakkındaki açıklamalara ve değerlendirilmesine yer verilmektedir.

1. Kaynak Kullanımına İlişkin Paradigma Değişimi: Döngüsel Ekonomi ve Atık Yönetimi

Üretim sürecinde yer alan kaynakların etkin ve verimli kullanılması esastır. Doğal kaynakların kullanım şekli ekonomik ve teknolojik gelişmeler, sosyal olgular gibi birçok faktöre bağlı olarak farklılaşmaktadır. Üretim-tüketim sürecinde hâkim olan ekonomi modeli al-yap-kullan-at yaklaşımını kabullenen doğrusal ekonomi modelidir. 1983 yılında Birleşmiş Milletler bünyesinde kurulan Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu (WCED) raporunda da işaret edildiği üzere kaynakların verimli kullanılması ve gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek sürdürülebilir yaklaşımların benimsenmesi gerekmektedir. Bu yaklaşımların ekonomik, sosyal ve çevresel olmak üzere sürdürülebilir kalkınmanın üç boyutunu içermesi beklenmektedir (WCED, 1987). Ancak doğrusal ekonomi modelinde kaynak kullanımının çevre üzerindeki olumsuz etkileri dikkate alınmamaktadır.

OECD (2020) tahminlerine göre 2060 yılına kadar küresel ekonominin dört katına ulaşması ve küresel kaynak kullanımının iki katına çıkması öngörülmektedir. Bu tahminlere hızlı nüfus artışı ve sanayileşme gibi unsurların da eklenmesiyle geleneksel üretim tüketim sürecinin sürdürülebilir olmadığı sonucuna ulaşabilmektedir. O halde kaynakların sürdürülebilir bir şekilde kullanımını ve çevreye duyarlı kalkınma anlayışını esas alan bir paradigma değişiminin gerekliliği gün yüzüne çıkmaktadır. Bu gereksinim sonucunda ortaya çıkan ve çevresel sürdürülebilirliği esas alan yeni ekonomi modeli döngüsel ekonomidir.

Doğrusal ekonominin tersine dögüsel ekonomi yaklaşımında kaynakların ekonomiye tekrar kazandırılması ve mikro kaynak kullanımı amaçlanmaktadır. Şüphesiz bu süreç sürekli bir devinimi ifade etmemektedir. Dögüsel ekonomi modelinde de kaynakların kullanımı sonucunda atıklar meydana gelmektedir. Ancak doğrusal ekonomi modeliyle kıyaslandığında enerji tüketimi ve süreç sonucunda ortaya çıkan atık miktarı daha düşük gerçekleşmektedir (Bonciu, 2014). Böylece kaynakların daha fazla değer meydana getirecek şekilde yeniden ekonomide kullanımı yoluyla sürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunmaktadır.

Dögüsel ekonomi, “kaynakların ürün haline geldiği ve ürünlerin geri dönüştürülebilir şekilde tasarlandığı bir yöntem” (Yap, 2006:13) olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle dögüsel ekonomi; çevreye duyarlı büyüme anlayışı altında geri dönüşüm, kaynak kullanımının azaltılması ve atık oluşumunun önlenmesi yoluyla büyümenin kaynak kullanımından ayrılmasının hedeflendiği sürdürülebilir bir ekonomik sistemdir (Madzar, 2021).

Dögüsel ekonomi literatürde ağırlıklı olarak üç ana eylem, olan 3R İlkeleri: “Azaltma, Yeniden Kullanım ve Geri Dönüşüm” ilkelerine dayandırılmaktadır (Ghisellini ve diğ., 2016:15). Temel unsurlarını birincil kaynak kullanımını azaltma, yenileme ve yeniden üretimi; geri dönüşüm ve hammaddelerin üretim ve tüketim süreçlerinde işlenerek geri kazanılması oluşturmaktadır (Milios, 2021). Dögüsel ekonomi yaklaşımında hiçbir kaynağın yok olmadığı, başka bir şekilde çevrildiği maddenin korunması yasasından esinlenilmektedir (Gedik, 2020). Diğer deyişle dögüsel ekonomide beşikten beşiğe yaklaşımı² benimsenmektedir.

Çevreye duyarlı bu ekonomi modelinin farklı alanlara ilişkin güçlü yanları mevcuttur. Enerji verimliliğini artırma, yenilenebilir enerji oranını artırma, üretimi maliyet etkin bir şekilde gerçekleştirme söz konusu ekonomi modelinin başlıca faydaları arasında sıralanmaktadır (Wijkman ve Skånberg, 2015). Dögüsel ekonomi alanında öncü vakıflardan olan Ellen MacArthur Vakfı ve McKinsey İş ve Çevre Merkezi tarafından 2015 yılında hazırlanan raporda dögüsel ekonominin kaynak verimliliğinde yıllık %3 oranında bir artışa imkân tanıyabileceği ve böylelikle Avrupa ekonomisine 2030 yılına kadar yılda 0,6 trilyon Euro civarında birincil kaynak faydası sağlayacağı öngörülmüştür. Kaynak dışı ve dışsal faydaları da hesaba katıldığında dögüsel ekonomiye geçişin toplam faydalarının 1,8 trilyona ulaşacağı tahmin edilmiştir (Ellen MacArthur, 2015). Ayrıca dögüsel ekonominin çevreye duyarlı yönetim anlayışına dayanması kaynak yönetiminde sürdürülebilirlik anlamında da fırsatlar doğurmaktadır.

Sürdürülebilir kaynak yönetimi, kıt kaynakların israfını önlemede, kaynak verimliliğini sağlamada ve kalkınmanın çevresel boyutuna duyarlı politikaların uygulamaya alınmasında stratejik bir role sahiptir. Sürecin başarısı kaynakların kullanımı, atıkların üretimi ve atıklardan malzemelerin geri kazanımı gibi göstergeler aracılığıyla ölçülmektedir. Atık yönetimi kapsamında atıklar çeşitli işlemlerden geçirilerek ekonomiye tekrar kazandırılan bir kaynak niteliğindedir. 02.04.2015 tarihli Resmî Gazete’de yayımlanan 29314 sayılı Atık Yönetimi Yönetmeliği’nin dördüncü maddesine göre atık; “üreticisi veya fiilen elinde bulunduran gerçek veya tüzel kişi tarafından çevreye atılan veya bırakılan ya da atılması zorunlu olan herhangi bir madde veya materyal” (Resmî Gazete, 2015) şeklinde tanımlanmıştır. İlgili maddede atık işlevi kalmayan bir ürün şeklinde nitelendirilmiş olsa da sürdürülebilir atık yönetimi kapsamında bu materyallerin ikincil bir kaynak olarak ekonomiye kazandırılabilmesi mümkündür.

Atık yönetimi, “atık malzemelerinin toplanması, taşınması, işlenmesi, geri dönüştürülmesi veya bertaraf edilmesi ve izlenmesini” içeren bir süreçtir (Ioana, 2010:155). Süreç içerisinde biyolojik ve teknolojik atıkların ürün döngüsüne tekrar kazandırılarak aşamalı olarak değerlendirilmesi

² Beşikten beşiğe yaklaşımı (Cradle to Cradle -C2c) ürünün yaşam döngüsü içinde ürün için kullanılan materyallerin artık tekrar kullanılmayacak hale geldiğinde, bu materyallerin yeni ürünün üretiminde kullanılacak şekilde geri dönüşümünü ifade etmektedir (Braungart ve diğ., 2007). Dolayısıyla bu yaklaşım içerisinde atıklar yeni ürünler için geri dönüştürülmüş bir hammadde niteliğindedir.

hedeflenmektedir (Ngan ve diğ., 2019). Dolayısıyla atık yönetimi bir yandan yeni kaynak kullanımını azaltmayı, diğer yandan ise bir kaynağı teşkil eden atıkların yeniden üretime kazandırılmasıyla kaynak etkinliğinin sağlanması amacını taşımaktadır.

Atık yönetimi atık oluşumunun engellenmesi, geri dönüştürülmüş içeriğin artırılması, sürdürülebilir atık yönetiminin teşvik edilmesi ve yüksek kaliteli geri dönüşümün sağlanmasına ilişkin düzenlemeleri içermektedir (European Commission, 2020). Atıkların türlerine ve tehlike durumu gibi özelliklerine bağlı olarak farklı aşamaları içeren bir dizi süreç bulunmaktadır. Söz konusu sürecin Atık Yönetimi Yönetmeliğinin birinci maddesinde hükme bağlandığı üzere atık hiyerarşisinin tüm bileşenlerinin “insan ve çevre sağlığına zarar vermeden yönetiminin sağlanması” (Resmî Gazete, 2015) gereklidir. Ancak bu şekilde çevresel sürdürülebilirlik temin edilebilir. Çevresel sürdürülebilirlik bağlamında birincil seçenek atık oluşumunun önlenmesidir. Fakat kaynağın niteliğine ve ürün döngüsüne bağlı olarak her koşulda bu amaca ulaşılamayabilir. Bu durumda ise ikincil seçenek atıkların yeniden işlenerek kullanıma hazır hale getirilmesi, bu nitelikte olmayanların geri kazanım yoluyla kullanılması, geri kazanıma elverişli olmayanların ise çevre tahribatına yol açmayacak şekilde bertarafı devreye girmektedir.

Avrupa Komisyonu’nun 2020 yılında hazırladığı rapora göre atık yönetim sürecinin başarılı olabilmesi ve beklenen hedeflere ulaşılabilmesi için belli düzenlemelerin varlığı aranmaktadır. Bu düzenlemeler aşağıdaki şekilde sıralanabilir (European Commission, 2020:13):

- AB 2008/98 direktifi atık önleme hedefi kapsamında belirlenen önlemler uyarınca atıkların kademeli olarak azaltılmasına yönelik uygulamaların yürürlüğe alınması,
- Ayrıştırıcı toplama sistemleriyle atıkların kaynağa niteliklerine göre ayrıştırılması,
- Genişletilmiş üretici sorumluluğu düzenlemelerinin uygulamaya geçirilmesi.

Yukarıda ifade edilen bu düzenlemeler atık yönetiminin temel gerekliliklerini oluşturmaktadır. Atık yönetiminin direktifler³, ekonomi paketleri ve AB çevre eylem programlarında öncelikli alanlar içinde düzenlendiği görülmektedir. Örneğin AB Altıncı Çevre Eylem Programında (ÇEP) yedi tematik stratejiden birisi olarak *Atıkların Önlenmesi ve Geri Dönüşümüne* yer verilmiştir. İzleyen bir diğer çevre eylem programı olan 7. Çevre Eylem Programında ise 2020 yılına kadar kişi başına düşen atık miktarının azaltılması, atıktan üretilen enerji geri kazanımının sadece geri dönüştürülemeyen atıklarla sınırlı tutulması ve geri dönüştürülebilir malzemelerin güvenli bir şekilde geri dönüştürülmesi ve kompostlanabilir malzemelerin etkin bir şekilde depolanması bir hedef olarak düzenlenmiştir (European Environment Agency, 2014). Son olarak 2021-2030 yıllarını kapsayan 8. Çevre Eylem Programında da Avrupa Yeşil Mutabakatının hedefleriyle uyumluluk gösteren “ekonomik büyümeyi kaynak kullanımından ve çevresel bozulmadan ayırma” öncelikli bir hedef olarak belirlenmiştir (European Commission, 2022). Çevresel sürdürülebilirliği ifade eden bu hedef çevreye duyarlı büyüme anlayışına dayanmaktadır.

Avrupa Birliği’ndeki düzenlemelerin yanı sıra Türkiye’de sürdürülebilir atık yönetimi doğrultusunda kalkınma planları, eylem planları ve ulusal stratejiler ile çeşitli hedeflerin belirlendiği ve çevreye duyarlı yatırım kategorisinde değerlendirilen yatırımlara yönelik düzenlemelere gidildiği görülmektedir. 2019-2023 yıllarını kapsayan “On Birinci Kalkınma Planı” bu yöndeki düzenlemelere örnek arz etmektedir. Planda sıfır atık projelerinin yaygınlaştırılması,

³ AB’nin atık yönetimine ilişkin başlıca direktifleri “Atık Çerçeve Direktifi, Düzenli ve Depolama Direktifi ve Ambalaj ve Ambalaj Atıkları Direktifleridir”. Ayrıca 2015 yılında kabul edilen “Döngüsel Ekonomi Paketi” atık direktiflerinin revizyonunu ve atık azaltımına yönelik düzenleme tekliflerini içermektedir. Pakette atık yönetimine ilişkin AB ortak hedefleri kapsamında 2030 yılına kadar atıkların geri dönüşümünde belediye atıkları için %65, ambalaj atıkları için %75 hedefi belirlenmiştir. 2018 yılında ise komisyon hedeflerinde yapılan güncellemeyle belediye atıkları için geri dönüşüm hedefi %60’a, ambalaj atıkları için %70’e düşürülmüştür (Sapmaz Veral, 2018). İzleyen yıllardaki Avrupa Yeşil Mutabakatı ve Yeni Ekonomi Döngüsel Eylem Planı atık yönetimine ilişkin diğer önemli düzenlemeleri oluşturmaktadır.

geri kazanılmış ürünlere teşvikler getirilmesi, geri kazanım ve bertaraf tesislerinin desteklenmesi gibi tedbirler ele alınmıştır (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019). Ulusal eylem planlarında da sürdürülebilir atık yönetimine ilişkin düzenlemelere yer verilmiştir.

Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı tarafından hazırlanan “Atık Yönetimi Eylem Planı (2008-2012)” bakanlığın atık yönetimine ilişkin hedeflerinin belirlendiği bir plandır. “Ulusal Atık Yönetimi ve Eylem Planı (2016-2023)” geri dönüşüm yoluyla atıkların yeniden ekonomiye kazandırılması hususunda temel düzenlemeleri içeren önemli bir diğer belge niteliğindedir. Ayrıca Çevre Kanunu ek 12. maddesiyle 01.01.2022 tarihi itibarıyla zorunlu depozito uygulamasına geçilmiştir. Eylem planlarında belirlenen hedeflerle birlikte depozito uygulamasının geri dönüşüm oranı üzerinde olumlu etki doğurabileceği öngörülmektedir.

Sürdürülebilir atık yönetiminin temininde önemli bir bileşen olan geri dönüşüme yönelik Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nca hazırlanan 2014-2017 yıllarını kapsayan “Ulusal Geri Dönüşüm Strateji Belgesi ve Eylem Planı” da önemli bir diğer eylem planıdır. Bu plan ile geri dönüşüme ilişkin durum tespiti yapılarak geri dönüşüm hedeflerine ve geri dönüşüm kapsamında finansal destek sağlama hedefine yer verilmiştir (Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2014). İklim değişikliğinin etkilerini azaltmaya yönelik “Ulusal İklim Değişikliği Strateji Belgesi” ve “Türkiye İklim Değişikliği Stratejisi (2010-2023)” de atık yönetimine ilişkin düzenlemeleri barındırmaktadır. Belgede çevresel sürdürülebilirlik hedefi doğrultusunda atık sektörüne ilişkin ulusal önlemler ve hedefler belirlenmiştir (İklim Değişikliği Bakanlığı, 2010).

Atık yönetimine ilişkin önemli bir gelişmede Türkiye Çevre Ajanslarının kurulmasıdır. 24.12.2020 tarih ve 7261 sayılı “Türkiye Çevre Ajansının Kurulması ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” ile kurulan çevre ajansları sürdürülebilir kalkınma, dögüsel ekonomi ve sıfır atık yaklaşımının uygulanabilirliğini gerçekleştirme misyonunu üstlenmişlerdir (Sayıştay Başkanlığı, 2022). Dolayısıyla gerek uluslararası düzenlemeler ve gerekse de bahsedilen ulusal düzenlemeler gereğince çevreye duyarlı atık yönetiminin uygulamaya geçilmesinin ve sürdürülebilir atık politikalarını destekleyecek tedbirlerle kaynakların ekonomiye geri kazandırılmasının gerekliliğinden bahsedilebilir. Özellikle küresel ekonomi ve dünya nüfusundaki artışa bağlı olarak her yıl oluşan atık miktarının yükseliş seyrine devam etmesi geri dönüşümün önemini daha da meydana çıkarmaktadır. OECD verileri de sürdürülebilir atık yönetiminin gerekliliğini ortaya koyar niteliktedir. OECD (2020) verilerine göre OECD ülkelerinde oluşan atık miktarı yıllar itibarıyla artış seyrine devam etmektedir. Her ne kadar 2000’li yıllarda belediye atıkları azalma eğilimine girse de OECD bölgesinde yaşayan bir kişi yılda ortalama 520 kilogram belediye atığı üretmektedir. Bu rakam 2000 yılına göre 30 kilogram daha az, 1990 yılına göre ise 20 kilogram daha fazla atık miktarına işaret etmektedir. O halde çevresel sürdürülebilirliğin etkin bir atık yönetimini gerekli kıldığı ifade edilebilir.

2. Atık Yönetiminin Temel Bir Bileşeni Olarak Geri Dönüşüm

AB Atık Çerçeve Direktifinde atık hiyerarşisi şeklinde ifade edilen atık yönetim sistemi ile faaliyetler verimlilikleri esas alınarak en düşükten en yükseğe derecelendirilmektedir. Hiyerarşi sırasıyla “önleme, yeniden kullanıma hazırlama, geri dönüşüm, geri kazanım ve bertaraf” aşamalarından oluşmaktadır (Aksay ve Güğerçin, 2022). Birincil seçenek olan atık oluşumunun önlenememesi halinde diğer seçenekler devreye girmektedir. Özellikle oluşan atıkların çevresel sürdürülebilirlik bağlamında geri dönüşümünün hayati bir işleve sahip olduğu belirtilebilir.

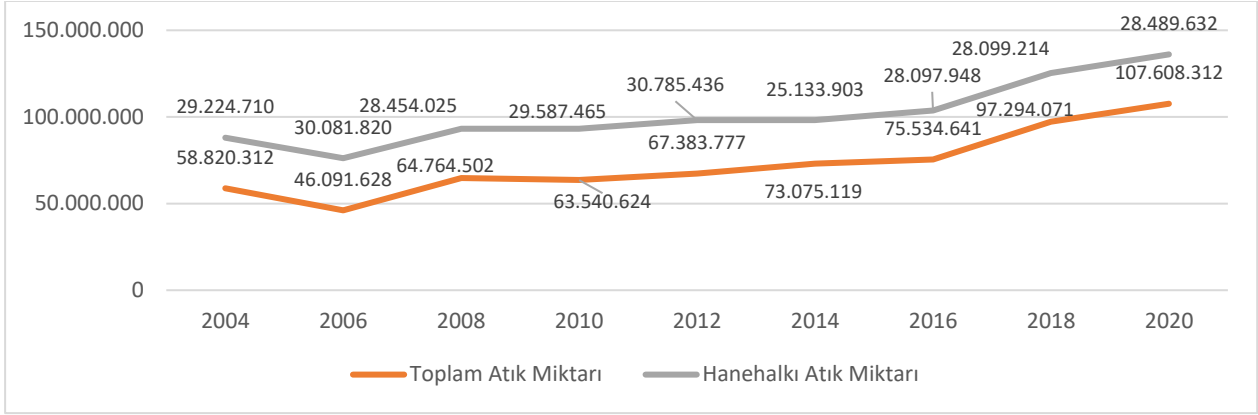
Geri dönüşüm, çeşitli işlemlerden geçtikten sonra üretim ve tüketim aşamasında kullanılan kaynakların ikincil hammaddeye dönüştürülerek yeniden kullanıma elverişli hale getirilmesini içeren bir süreci ihtiva etmektedir (TÜDAM, 2016). İkincil mevzuatın temel kaynağını oluşturan Atık Yönetimi Yönetmeliği’nde geri dönüşüm aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır:

“Enerji geri kazanımı ve yakıt olarak kullanımı ya da dolgu yapmak üzere atıkların tekrar işlenmesi hariç olmak üzere, organik maddelerin tekrar işlenmesi dâhil atıkların işlenerek asıl kullanım amacı ya da diğer amaçlar doğrultusunda ürünlere, malzemelere ya da maddelere dönüştürüldüğü herhangi bir geri kazanım işlemidir” (madde 4/z).

Birçok ülkede en yaygın anlamıyla geri dönüşüm, atık maddelerin toplanmasını ve yeniden kullanılmasını ifade etmektedir. Atıklar toplanıp türlerine göre ayrıştırılmakta ve ayrıştırılma sonrası toplanan atıklardan yeni ürünler için hammadde temin edilmektedir (Ioana, 2010:162). Böylece çeşitli işlemlerden geçirilen atıklardan ucuz bir girdi olarak yararlanılabilmektedir. Atık yönetiminin en önemli unsurlarından birini oluşturan geri dönüşümün çevreye, insan sağlığına ve ekonomiye birçok faydası bulunmaktadır. Birçok potansiyel fayda barındıran geri dönüşüm faaliyetleri çevreye duyarlı atık yönetim sisteminin temel bileşenini oluşturmaktadır.

Her yıl milyonlarca kaynak atık olarak ortaya çıkmakta ve bu atıklar çevre, ekonomi ve insan sağlığı üzerinde birçok olumsuz etkilere neden olmaktadır. Özellikle doğada çözünemeyen veya çözünmesi uzun yıllar süren atıkların çevre üzerindeki tahribatını gidermeye ve çözünebilir nitelikte olanların ise geri dönüşümüne yönelik faaliyetlere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu faaliyetler, geri dönüştürülebilir atıkların ekonomiye yeniden kazandırılması ile geri dönüştürülemeyecek atıkların çevreye en az zarar doğuracak şekilde bertarafını içermektedir.

Atık yönetimi geçmişte, atık malzemelerden düzenli depolama veya yakma yoluyla kurtulmanın basit bir yolu olarak kabul görse de günümüzde bu anlayış başkalaşmıştır. Çevreye duyarlı atık yönetimi, kaynak verimliliğine dayalı olarak materyallerin geri dönüşümü ve atıkların çevresel etkilerinin önlenmesi görüşünü temel almaktadır. Her ne kadar halen dünya çapında birçok değerli kaynağın kaybına ve ağır çevresel etkilere yol açan bertaraf modeli uygulanmaya devam etse de yenilikçi geri dönüşüm ve kazanım teknolojilerine olan yönelimin de azımsanmayacak kadar dikkat çekici nitelikte olduğu ifade edilebilir (Ghisellini ve diğ., 2016). Atık miktarındaki artışın seyrine devam etmesi geri dönüşüm faaliyetlerine olan ihtiyacı beslemektedir. Dünya Bankası’nın yaptığı çalışmanın bulgularına göre 2030 yılında dünya genelinde atık miktarında 580 milyon ton artış olacağı ve atık miktarının 2 milyar 590 milyon tona ulaşacağı öngörülmektedir. Aynı çalışmanın 2050 yılına ilişkin öngörüler ise dünya genelinde atık miktarında 1 milyar 390 milyon ton artış ve toplam atık miktarının 3 milyar 400 milyon olacağı yönündedir (Tezel ve diğ., 2020:946). Avrupa Parlamentosunun 2020 yılında yayınladığı rapora göre biyokütle, fosil yakıtlar, metaller ve mineraller gibi malzemelerin küresel tüketiminin gelecek kırk yılda iki katına çıkması, yıllık atık üretiminin ise 2050 yılına kadar %70 oranında artması beklenmektedir (European Commission, 2020:2). Dünya genelindeki tabloya paralel olarak Türkiye’de de yıllar itibariyle oluşan atık miktarında artış gözlenmektedir. Şekil 1’de Türkiye’de yıllar itibariyle oluşan atıkların seyrine yer verilmektedir.

Şekil 1: Türkiye’de Atık Miktarlarının Yıllar İtibariyle Görünümü (2004-2020)

Kaynak: EUROSTAT, 2022 verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Toplam atık miktarı ve hanehalkı atık miktarlarının yer verildiği şekil üzerinden yıllar itibariyle hanehalkı atık miktarının aynı seyirde olmadığı atık miktarının 2004 yılından 2014 yılına kadar artış gösterdiği, 2014 yılında ise ivmenin tersine döndüğü ve önemli bir düşüşün kaydedildiği ancak izleyen yıllarda tekrar artışa geçtiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte toplam atık miktarının ise yıllar itibariyle artışına devam ettiği gözlenmektedir. Toplam atık miktarının 2004-2020 yılları arası yüzde değişim oranına bakıldığında %82,94 oranında artış yaşandığı hesaplanmaktadır. Ayrıca EUROSTAT (2022) verilerine göre Türkiye’de hanehalkı atık miktarı neredeyse AB ortalamasından üç kat fazla gerçekleşmektedir. Son derece önemli bir artışı ifade eden bu tablo atık oluşumunun önlenmesinin ve oluşan atıkların kaynakta ayrıştırılıp geri dönüşümünün sağlanmasının gerekliliğini işaret etmektedir. Oluşan atıkların geri dönüşümünden önce bunların kaynakta toplanması ve türlerine göre ayrıştırılması gerekmektedir. Bu ise oluşan atıkların türlerine göre farklı süreçleri ve maliyetleri ortaya çıkartmaktadır. Tablo 1’de farklı ekonomik faaliyetler ve birimler kapsamında Türkiye’de 2020 yılında oluşan toplam atık miktarına ve toplam atıklar içinde atıkların türlerine ilişkin verilere yer verilmektedir.

Tablo 1: Türkiye’de Oluşan Atıkların Dağılımı (2020 yılı) (Ton)

Birimler	Toplam Atık Miktarı	Tehlikeli Atık Miktarı	Tehlikesiz Atık Miktarı
İmalat Sanayi İşyerleri	23.867.866	4.597.274	19.270.593
Termik Santraller	24.375.356	10.012	24.365.343
Maden İşletmeleri	27.581.875	26.044.730	1.537.144
Organize Sanayi Bölgeleri	279.067	116.720	162.347
Sağlık Kuruluşları	109.683	106.570	3.113
Hanehalkı	28.635.018	1.352	28.633.665
TOPLAM	104.848.864	30.876.658	73.972.206

Kaynak: (TÜİK, 2021).

Tablo 1’de Türkiye genelinde oluşan atık miktarına ilişkin verilerden hareketle tehlikesiz atık miktarının toplam atık miktarı içindeki payı %70,55, tehlikeli atıkların payı ise %29,45 olarak hesaplanmaktadır. En fazla atık miktarı ise hanehalkına ait olup, bunu maden işletmeleri takip etmiştir. 2020 yılı verilerine göre çeşitli ekonomik birimlerin oluşturduğu toplam atık miktarı 104.848.864 tondur. TÜİK’in her iki yılda bir yayınlanan atık istatistiklerine göre 2018 yılında

toplam 94.870.818 ton atık meydana gelmiştir (TÜİK, 2021). 2018 yılı ile kıyaslandığında 2020 yılında oluşan atık miktarında %10’dan fazla artışın gerçekleştiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Değerlendirilebilir Atık Malzemeler Sanayicileri Derneği (TÜDAM) (2016) tarafından geri dönüşüm sektörüne ilişkin hazırlanan rapora göre yerleşim birimlerinde yıllık yaklaşık olarak 6 milyon ton geri dönüştürülebilir atık ortaya çıkmakta ve bunlardan 5 milyon tonu çöp sahalarına gömülmektedir. Bu rakamlardan hareketle geri dönüştürülebilir nitelikteki atıkların sadece 1 milyon tonunun, yüzdesel olarak hesaplandığında yaklaşık %17’lik kısmının geri dönüştürüldüğü sonucuna ulaşılabılır. Ekonomik değeri yıllık 1,5 milyar dolara tekabül eden bu atıkların çöp sahalarına gömülmesi için kamunun yaptığı harcama ise yıllık 750 milyon dolardır. Çöp sahasına dökülen aslında geri dönüştürülebilir nitelikte olan bu atıkların ülkeye maliyeti böylece 2,25 milyar TL’yi bulmaktadır. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı (2021a) atık istatistiklerine göre Atık Beyan Sistemine (TABS) yapılan beyanlar doğrultusunda 2020 yılında atık işleme tesislerine geri kazanım amacıyla 15.074.763 ton, bertaraf amacıyla 13.686.550 ton atık gönderilmiştir. 2020 yılında toplam 29.710.234 ton atığın % 50,74’ü geri kazanılmak amacıyla atık işleme tesislerine, %46,07’si ise bertaraf amacıyla sterilizasyon, düzenli depolama ve yakma tesislerine yollanmıştır. Geri kalan atıkların %2,17’si stok olarak ve %1,02’si ihraç şeklinde işlenmiştir (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2021b). O halde atık miktarının azaltılmasına ve oluşan atıkların çevresel sürdürülebilirliği temin eden faaliyetler kapsamında değerlendirilmesine gereksinim bulunmaktadır.

Çevresel sürdürülebilirliği sağlamada geri dönüşüm faaliyetleri stratejik bir öneme sahiptir. Kısa, orta ve uzun vadeli olmak üzere farklı politikaları gerektiren geri dönüşüm çevreye duyarlı kalkınma anlayışını esas almaktadır. Bir ülkenin mevcut geri dönüşüm oranını artırma potansiyeli hukuki ve teknolojik altyapı, ekonomik gelişmişlik düzeyi, toplumsal farkındalık gibi ekonomik, hukuki ve sosyolojik birçok alt faktörle ilişkilidir. Her ülkenin ulusal stratejileri kapsamında belirlenen geri dönüşüm oranları ülkenin çevresel sürdürülebilirlik performansının değerlendirilmesine fırsat tanımaktadır. Türkiye’de toplam geri dönüşüm ve geri kazanım hedeflerinin yer aldığı 26.06.2021 tarihli ve 31523 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan “Ambalaj Atıklarının Kontrolü Yönetmeliği” kapsamında belli yıllara ilişkin geri kazanım ve geri dönüşüm oranları üzerinden değerlendirme yapma imkânı elde edilmektedir. Tablo 2’de yürürlükten kalkan eski yönetmelik ile yeni yönetmelikteki hedeflere birlikte yer verilmektedir.

Tablo 2: *Toplam Geri Dönüşüm ve Geri Kazanım Hedefleri*

Yürürlükten Kalkan 30283 sayılı Yönetmelik Kapsamında Hedefler			Yürürlükte Olan 31523 sayılı Yönetmelik Kapsamında Hedefler		
	Toplam Geri Kazanım Oranı (%)	Toplam Geri Dönüşüm Oranı (%)		Toplam Geri Kazanım Oranı (%)	Toplam Geri Dönüşüm Oranı (%)
2018 yılı	56	54	2021-2025 yılları arası	60	55
2019 yılı	58	54	2026-2030 yılları arası	-	65
2020-2025 yılları arası	60	55	2031 yılı sonrası	-	70
2026-2030 yılları arası	-	65			
2031 yılı sonrası	-	70			

Kaynak: 30283 sayılı ve 31523 sayılı yönetmeliklerin 19 ve 21. maddesinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 2’de malzeme cinsi ayrımına tabi tutulmaksızın her bir yıl için belirlenen geri kazanım ve geri dönüşüm oranları gösterilmektedir. Yürürlükten kalkan 30283 sayılı yönetmeliğin yürürlük tarihi olan 2018 yılından başlayarak geri kazanım ve geri dönüşüm oranlarına yönelik hedeflerde yıllar itibariyle kademeli bir artış öngörülmüştür. 2021 yılında yürürlüğe giren yeni yönetmelikte ise eski yönetmelikte yer alan toplam geri dönüşüme ve geri kazanıma ilişkin oranların yenilenmediği anlaşılmaktadır. Geri kazanıma ilişkin en son 2025 yılını içerecek şekilde geri kazanım hedefleri belirlendiği, geri dönüşümün ise AB direktiflerine uygun olarak 2030 yılı ve sonrasında içerecek şekilde düzenlendiği görülmektedir. 31523 sayılı yönetmelik kapsamında belirlenen hedeflerin başarı ölçüsünün değerlendirilmesi ilerleyen yıllarda mümkün olabilecektir. Bununla birlikte Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı’nın yıllık ambalaj atıkları bültenine göre 2020 yılında ambalaj atıklarının geri kazanım oranı %62 şeklinde gerçekleşmiştir. 2019 yılında %48, 2018 yılında ise %61 olarak meydana gelen geri kazanım oranları yönetmelikteki hedeflerin 2019 yılı haricinde gerçekleştiğini göstermektedir (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2022b). İlgili yıllara ilişkin bültenlerde sadece gerçekleşen geri kazanım oranlarına yer verildiğinden dolayı geri dönüşüm oranlarına ilişkin hedeflerin ayrıca ne kadarının sağlandığına ilişkin değerlendirme yapılamamaktadır.

Çevreye duyarlı atık yönetimi kapsamında belirlenen geri dönüşüm hedeflerinin yakalanabilmesi gelişmiş atık yönetim süreçlerinin varlığına ve bunların etkinliğine bağlıdır. Oluşan atıkların düzenli depolama alanlarına gönderilmesi ekonomide bir değer olarak kullanılacak kaynağın israfına neden olmanın yanında insan sağlığı ve çevre üzerinde de olumsuz etkilerin doğmasına yol açabilecek bir durum da ortaya çıkartabilir. Çevreye duyarlı atık yönetimi kapsamında atık ayırma, toplama ve tasnif sistemlerinin uygulanması, gerekli altyapının kurulması ve geri dönüşüm faaliyetlerine uygun süreçlerin, teknolojilerin ve ikincil pazarların geliştirilmesi gibi zorunlulukların karşılanması gerekliliğinden bahsedilebilir (European Parliamentary Scientific Foresight Unit, 2017). Bu hususların karşılanmasıyla birlikte sürdürülebilir kalkınma hedeflerini yakalama fırsatı elde edilebilecektir.

3. Türkiye’de Geri Dönüşüm Faaliyetlerinin Mevcut Durumu

Sürdürülebilirlik ifadesi ekonomik büyüme, çevrenin korunması ve insan sağlığı gibi faktörleri içine alan bir anlamı içermektedir. Geri dönüşüm faaliyetleri yürüten işletmeler kaynakların ekonomiye yeniden kazandırılmasını sağlayarak çevrenin korunması, atıktan değer oluşturma ve istihdam imkânı sunmaktadırlar. Bilindiği üzere geri dönüşüm faaliyetleri ön işlem gerektiren faaliyetlerdir. Geri dönüştürülecek atıklar öncelikle toplanmakta, sonrasında ayrıştırılmakta ve en son niteliklerine göre çeşitli işlemlerden geçirilerek ikincil pazara sunulmaktadır.

Türkiye’de geri dönüşüm faaliyetleri ticari faaliyet kapsamında yürütülmektedir. Ticari mahiyet taşıyan geri dönüşümün Türkiye uygulamasına bakıldığında daha çok cam, kâğıt ve plastik toplama yoluyla atıkların bireysel veya sokak toplayıcıları tarafından toplandığı ve ayrıştırıldığı görülmektedir (Sayıştay Başkanlığı, 2007). Son yıllarda ise geri dönüşüm tesislerinin kurulmasıyla mevcut durumda farklılıklar oluşsa da halen bireysel ve sokak toplayıcıları tarafından toplanan atıkların miktarı azımsanmayacak oranda yüksek olduğu ifade edilebilir.

Atık yönetiminde birinci derecede sorumlu olan belediyelerin bütçelerinin yaklaşık %40’lık payını atık toplama ve depolama hizmetlerini de kapsayan temizlik işleri oluşturmaktadır (Sayıştay Başkanlığı, 2007). Bütçelerinin neredeyse yarısını ifade eden bu oran atık yönetimine ilişkin sorumlulukta belediyelerin yükünün azaltılması gerekliliğine işaret etmektedir. Atık yönetiminin özel geri dönüşüm tesisleri aracılığıyla veya kamu-özel sektör ortaklıkları aracılığıyla gerçekleşmesi mevcut ihtiyacın karşılanmasını sağlayabilir. Her yıl oluşan atık miktarındaki artış göz önüne alındığında bu tür girişimcilik faaliyetlerinin devlet tarafından desteklenmesine ve sürdürülebilir atık yönetimine yönelik politika araçlarının geliştirilmesine olan ihtiyaç gün yüzüne

çıkılmaktadır. Tablo 3’te 2020 yılında imalat sanayinde oluşan atık miktarına ve yönetimine yer verilmektedir.

Tablo 3. İmalat Sanayinde Oluşan Atıkların Yönetimi (2020 yılı)

Atığın Bertaraf ve Geri Kazanım Şekli	Toplam Atık	Tehlikeli Atık	Tehlikesiz Atık
Tesis bünyesinde geri kazanılan	1.677.695	12.324	1.665.371
Satılan/lisanslı tesislere gönderilen	13.438.779	1.055.755	12.383.025
Dolgu malzemesi olarak kullanılan/doğaya yeniden kazandırılan	97.555	-	97.555
Beraber yakma/yakma tesisinde yakılan	400.955	47.481	353.474
Belediye /OSB tarafından toplanan	763.534	1.073	762.461
Düzenli depolama tesislerine gönderilen	5.776.936	3.474.185	2.302.751
İşyeri sahasında depolanan	1.693.288	6.456	1.686.831
Diğer yöntemlerle bertaraf edilen	19.124	-	19.124
TOPLAM	23.867.866	4.597.274	19.270.593

Kaynak: (TÜİK, 2021).

Tablo 3’te gösterildiği üzere 2020 yılında imalat sanayinde oluşan atık miktarının %56,3’lük kısmı satılmış veya lisanslı tesislere gönderilmiştir. Oluşan atıkların yönetim şeklinde ikinci sırada %24,2 ile atıkların düzenli depolama tesislerine gönderilmesi, üçüncü sırada ise %7,1 ile işyeri sahasında depolama oluşturmuştur. Bunu ise sırasıyla; %7 ile tesis bünyesinde geri kazanma, %3,2 ile belediye veya OSB tarafından toplanma, %1,7 ile beraber yakma/yakma tesisinde yakılma, %0,4 ile dolgu malzemesi olarak kullanma ve son olarak %0,1 ile diğer yöntemlerle bertaraf edilme izlemiştir. Söz konusu tablo atık hiyerarşisinin uygulanması açısından yeniden kullanma, geri dönüşüm ve geri kazanım süreçleri birlikte değerlendirildiğinde, toplam atık miktarının %63’lük kısmının tekrar ekonomiye değer olarak kazandırıldığı veya enerji kullanımında değerlendirildiği sonucuna ulaştırmaktadır. Geri kalan yaklaşık %37’lik kısmının ise atık hiyerarşisinin en son aşaması olan bertaraf kapsamında bertaraf edildiği veya depolandığı görülmektedir. Bu sonuçlar oluşan atıkların daha büyük bir kısmının tekrar ekonomiye kazandırıldığını ifade etse de uzun vadede geri dönüştürülemeyen ve atık hiyerarşisinde en son seçenek olarak kabul edilen bertaraf ve depolamanın ekonomi ve çevre üzerindeki negatif dışsallıklarını gidermeye yönelik tedbirlere de gereken önem verilmelidir. Ayrıca TÜİK tarafından yayımlanan atık istatistiklerinde atık yönetiminin bileşenleri bazında ayrıştırmaya gidilerek istatistiki bilgilere yer verilmesinin gereklilik gösterdiği ifade edilebilir. Böylece toplanan atıkların ne kadarının geri dönüştürüldüğüne ilişkin somut bir değerlendirme yapma imkânı elde edilebilecektir.

Atıkların toplanmasında birincil sorumluluğu olan belediye atıklarının değerlendirilme şekli de çevresel sürdürülebilirlik kapsamında ele alınmalıdır. TÜİK 2020 yılı verilerine göre Türkiye’de belediyelerce toplanan atık miktarı 32.324.472 tondur. Kişi başına toplanan günlük ortalama atık miktarı ise 1,13 kilogramdır (TÜİK, 2021). 2023 yılında kişi başı ortalama atık tutarının ise 33 milyon tona ulaşması beklenmektedir (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2017). Toplam 1.389 belediyenin 1.387’si tarafından verilen atık hizmeti kapsamında toplanan atıkların değerlendirilme şekli ise Tablo 4’te gösterilmektedir.

Tablo 4: *Belediye Atıklarının Değerlendirilme Şekilleri (2020 yılı) (Ton)*

Atığın Bertaraf ve Geri Kazanım Şekli	Atık Miktarı (Ton)
Belediye çöplüğüne gönderilen	5.492.803
Düzenli depolama tesislerine gönderilen	22.443.507
Geri kazanım tesislerine gönderilen	4.263.733
Diğer bertaraf yöntemleri	124.429
TOPLAM	32.324.472

Kaynak: (TÜİK, 2021).

Tablo 4'teki veriler 2020 yılında belediyelerce toplanan atıkların büyük bir kısmının bertaraf edildiğini ve depolandığını göstermektedir. Toplam belediye atık miktarının yaklaşık %70'i düzenli depolama tesislerine ve %17'lik kısmı ise belediye çöplüğüne gönderilmiştir. Sadece %13'lük kısmı geri kazanım tesislerine gönderilmiştir. Bu sonuç atıkların toplanmasında birincil sorumluluğu olan belediyelerin atık yönetim sistemlerini döngüsel ekonomi yaklaşımına uygun bir şekilde düzenlemeleri gerekliliğine dikkat çekmektedir. OECD genelinde geri dönüşüm oranları da dikkate alındığında söz konusu zorunluluğun daha da önem kazandığı söylenebilir. OECD (2023) verilerine göre OECD toplamında belediye atıklarının 2020 yılı geri dönüşüm oranı %24 iken, Türkiye'de ise bu oran %12,8'dir. EUROSTAT (2022) verileri doğrultusunda belediye atıklarının geri dönüşüm oranlarına bakıldığında ise 2020 yılı AB ülkeleri ortalaması %49,2, Türkiye'de ise %12,3'dir. Tüm oluşan atıkların geri dönüşüm oranı açısından incelendiğinde ise EUROSTAT (2022) verilerine göre 2020 yılı geri dönüşüm oranı AB ortalaması %58'dir. Ancak Türkiye'ye ilişkin oluşan tüm atıkların geri dönüşüm oranlarına mevcut olmadığından geri dönüşüm oranları açısından bir karşılaştırma yapılamamaktadır. Belediye atıkları açısından ortaya konulan tablonun ayrıca geri dönüşüm tesislerinin teşvikine yönelik düzenlemelere olan ihtiyaca da işaret ettiği ifade edilebilir.

Türkiye'de sürdürülebilir atık yönetimi kapsamında ulusal belge ve planlarda çeşitli hedeflerin düzenlendiği görülmektedir. Bu bağlamda "İklim Değişikliği Eylem Planı 2011-2023" ve "Katı Atık Ana Planı" Türkiye genelinde bertaraf ve geri kazanım tesislerinin kurulması hedefinin yer aldığı atık yönetimine ilişkin önemli ulusal planlardır (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2012). Geri dönüşüm faaliyetlerine yönelik temel mevzuatlardan biri olan Atıkların Düzenli Depolanmasına Dair Yönetmelik gereğince 2035 yılına kadar belediye atıklarının %65'inin geri dönüşebilir şekilde tesis edilmesi gerekmektedir. Belediye atıklarının geri dönüşümüne yönelik bu hedefin gerçekleştirilebilmesi adına sürdürülebilir atık yönetimi ve geri dönüşüm tesislerinin sayısının artırılması gerekliliğinden bahsedilebilir. Özellikle çeşitli teşvik araçlarıyla bu tür yatırımlar cazip hale getirilerek geri dönüşüm ve kazanım tesislerinin sayısında artış meydana getirilebilir.

4. Türkiye'de Geri Dönüşüm Faaliyetlerine Yönelik Mali Teşviklerin Değerlendirilmesi

Türkiye'de atıkların geri dönüşümü belediyeler, yetkilendirilmiş kuruluşlar ve toplama ayrıştırma tesisleri tarafından gerçekleştirilmektedir. Atık yönetiminde birincil yükümlülük belediyelerde olsa da atıkların toplanması, ayrıştırılması, geri dönüşümü ve geri kazanımı süreçlerinin neredeyse tamamı lisanslı özel yatırımcılarca yürütülmektedir (TÜDAM, 2016). Bu nedenle geri dönüşüm alanına yönelik teşvikler önem arz etmektedir.

4.1. Geri Dönüşüm Faaliyetlerine İlişkin Teşvikler ve Gerekçeleri

Sürdürülebilir atık yönetiminin gerçekleştirilmesinde döngüsel ekonomi yaklaşımını özendirecek yasal düzenlemelerin yapılması ve mali araçlarla desteklenmesi gereklilik göstermektedir. Bu hususta ise özellikle doğal kaynakların kullanımından ziyade atıkların geri dönüşümünü gerçekleştirerek ekonomide ikincil hammadde kullanımını sağlayan işletmelere sunulan teşvikler

kilit bir rol oynamaktadır. Teşvikler finansal teşvikler, mali teşvikler ve diğer teşviklerden³ oluşabilir. Nitekim mali teşvikler bu alanda genel kabul gören araçlardan birini oluşturmaktadır. Teşviklerin, yatırım kararlarını değiştirmeye ve daha fazla ikincil hammaddenin geri kazanılmasını teşvik etmeye yetecek boyutta olması önem taşımaktadır. Mali teşvikler “malzemelerin değerini artırmaya ve döngüsel ekonomiye yönelik faaliyetleri desteklemek amacıyla ulusal ve yerel düzeyde uygulanabilecek elverişli mali araçlar” olarak nitelendirilebilir (European Commission, 2014:60). Çeşitli teşvik araçlarıyla geri dönüşüm faaliyetinde bulunan işletmelere kolaylıklar tanınarak girişimcilik faaliyetleri desteklenmektedir.

Geri dönüşüm sektörüne sağlanan teşvikler çeşitli vergi muafiyetleri, indirim ve istisna gibi mali teşviklerden oluşabilir. Ayrıca nakdi yardımlar gibi finansal teşvikler veya çevre dostu diğer destekler de uygulanabilmektedir. Geri dönüşüm sektörüne ilişkin uygulanabilecek araçlar hukuki araçlar ve ekonomik araçlar şeklinde gruplandırılabilir. Hukuki araçlar atık yönetimine ilişkin standartların oluşturulmasını ve belirli alanlara ilişkin yasakların düzenlenmesini amaçlamaktadır. Ekonomik araçlar ise devletin vergiler, harçlar, sübvansiyonlar, ürün vergileri gibi çeşitli araçlar ile bu sektöre yönelik uygulamalarını içermektedir (Aydın ve Deniz, 2017:442). Son yıllarda vergi politikaları aracılığıyla atık yönetimine ilişkin düzenlemeler yapılabileceğine yönelik yaklaşımlar doğrultusunda “atık hiyerarşisi vergisi” ortaya atılmıştır. Atık hiyerarşisi vergisinde vergi oranları atık yönetimi hiyerarşisine göre atıkların depolanmasında en yüksek, geri dönüşümde ise en düşük vergi oranlarını içerecek şekilde uygulanmaktadır. Özellikle atığı bir değer olarak ekonomiye yeniden kazandırmayı amaç edinen geri dönüşüm ve geri kazanım faaliyetlerinde bulunan işletmelere sağlanan indirimli KDV oranlarıyla bu tür işletmelerin hizmet sunma kabiliyetleri artırılarak ekonomide bir bütün olarak kaynak verimliliğinin artışına katkıda bulunabilecektir (Milios, 2021). Özellikle geri dönüşüm faaliyetlerinin yüksek maliyetli yatırımlar niteliğinde olması bu tür faaliyetlerin mali teşviklerle desteklenmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.

Literatürde yer alan çalışmalar da bu zorunluluğu destekler niteliktedir. Örneğin Pajunen ve Heiskanen (2012) çalışmalarında çevreye duyarlı yatırımlara ilişkin kararlarda en önemli itici gücün yatırım maliyeti gibi mali konular olduğu ve bu nedenle ekonomi politika araçlarının rekabet gücünü azaltmayacak şekilde daha çok teşvik odaklı geliştirilmesi üzerinde durulmuştur. Costa ve diğ. (2010) tarafından Danimarka, Birleşik Krallık, Portekiz ve İsveç ülkelerinin atık yönetiminden hareketle yapılan vaka analizinin bulgularına göre sürdürülebilir atık yönetiminin başarısında teşviklere ihtiyaç bulunmaktadır. Benzer şekilde Domenech ve Bahn-Walkowiak (2019) çalışmalarında AB ülkelerinde döngüsel ekonomiye geçişin desteklenmesinde teşviklerin gerekliliğini ortaya koymuşlardır. Liu ve diğerlerine (2022) göre sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilmesinde atık geri dönüşümü gibi endüstriler geliştirilmeli ve bunlar uygun araçlarla teşvik edilmelidir. Kumar ve diğ. (2019) tarafından yapılan çalışmada da doğrusal ekonomi modelini döngüsel ekonomi modeline dönüştürebilmek için devlet desteğinin gerekliliğine değinilmiştir. Özellikle mali teşvikler bu açıdan önem göstermektedir.

Çevresel sürdürülebilirlik hedefi kapsamında geri dönüşüm faaliyetlerine yatırımcıların yönelmesinde en büyük engellerden biri yatırım maliyetlerinin yüksekliğidir. Literatürde yatırımcıları bu tür yatırımlara özendirmede ve yatırımların maliyetlerinin azaltılmasında etkili olabilecek faktörleri konu alan çalışmalar yer almaktadır. Kuo ve Chan (2021)’ın Çin ülke örneği üzerinden ele aldıkları çalışmalarına göre mevzuat, vergi sübvansiyonları ve tercihli muameleler firmaların döngüsel ekonomiye ve geri dönüşüme yönelmesinde etkili olan faktörlerdir. Diğer bir Aranda-Usoñ ve diğ. (2019) tarafından İspanyol şirketleri örneğinden gerçekleştirilen analiz sonucunda kamu sübvansiyonlarının işletmelerin döngüsel ekonomi girişimlerine yönelmesinde

³ Diğer teşvikler; düzenleyici teşvikler, sübvansiyonlar, piyasa ve döviz kuru ayrıcalıkları şeklinde sıralanabilir. Standartların belirlenmesi, ucuz enerji hizmeti, arsa tahsisi, tekel hakkı verilmesi, özel kur uygulaması gibi uygulama alanı bulabilen bu teşvikler de geri dönüşüm sektörüne yönelik yatırımcıların özendirilmesi için önemli araçlar olarak ifade edilebilir. Diğer teşvikler için bkz. (TÜDAM, 2016).

olumlu bir etkiye sahip olduğuna işaret edilmiştir. Aynı şekilde Singh ve diğ. (2018) döngüsel ekonomi sürecini teşvik etmede vergi iadeleri, krediler, hibeler ve sübvansiyonlar gibi teşviklerin pozitif ve anlamlı etki doğurduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Xiang ve diğerleri (2022) tarafından inşaat atıkları geri dönüşüm işletmeleri üzerinden yapılan çalışmaya göre ise sübvansiyonlar ve vergi teşvikleri işletmelerin ekonomik faydalarını ve üretim girişimini etkili bir şekilde geliştirebilecek, çevre tahribatını azaltabilecek ve sosyal refahı geliştirebilecektir. Benzer olarak Wei ve diğ. (2023) de çalışmalarında inşaat atıklarının geri dönüşümünün gelişimi ile bu tür girişimlere yönelik sağlanan teşviklerin ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Mali teşviklerle ilgili olarak döngüsel girişimleri desteklemek için teşviklerin gerekliliğini doğrulayan çalışmalara da yer verilmesi gerekmektedir. Literatürde geri dönüşüm girişimlerine yönelik mali teşviklerin çevresel sürdürülebilirlik açısından etkisini inceleme konusu alan doğrudan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bununla beraber ilişki kurulabilecek çalışmalar bulunmaktadır. Di Maio ve Rem (2015) tarafından sürdürülebilir kalkınma ve geri dönüşüm ilişkisinin incelendiği çalışma bu alana örnek gösterilebilir. Çalışmada oluşturulan Döngüsel Ekonomi Endeksi üzerinden stratejik, ekonomik ve çevresel beklentilere bağlı olarak geri dönüşümüne ilişkin karar alma aracı geliştirilmiştir. Çalışmanın bulgularına göre geri dönüşüm yenilikçi şirketler için yeni iş fırsatları ve toplum ve çevre üzerinde pozitif yönde etkiler doğurmaktadır. Milios (2021) çalışmasında ise ürünlerin yaşam döngüsüne uygun şekilde kaynak verimliliğini esas alan vergi araçları geliştirilmesi ve geri dönüşüm ve geri kazanıma ilişkin vergi indirimi gibi teşviklerin uygulamaya alınması sonucuna ulaşmıştır. Vergi teşviklerinin gerekliliğini doğrulayan çalışmalara örnek olarak ayrıca Henriques ve diğ. (2022) ve Fiedler ve diğ. (2021) tarafından yapılan çalışmalar gösterilebilir.

Çevresel sürdürülebilirliği sağlamaya yönelik uygulamaya alınacak vergi teşvik politikalarının geri dönüşüm işletmelerinin gelişimini nasıl etkileyeceği, hangi vergi teşvik politika araçlarının atıkların daha etkin geri dönüşümünü sağlayacağı ve böylece işletme maliyetlerini azaltıp, gelirlerini artırabileceği temel sorunu teşkil etmektedir. Hartley ve diğ. (2020) göre politikalar bütüncül bir yaklaşımla ele alınmalı ve politikalar atık yönetiminin tüm aşamalarını içerecek şekilde düzenlenmelidir. Çalışmada birincil politika aracı olarak döngüsel ürünler için tanınacak vergi indirimlerine işaret edilmiştir. Feldman ve Perez (2012)'a göre geri dönüşüm politikaları çoklu araçları içerecek şekilde tasarlanmalı ve mevzuatın etkinliği içsel ve dışsal motivasyon arasındaki etkileşime duyarlı olmalıdır. Duff (2003) ise çalışmasında çevreye duyarlı faaliyetlere yönelik vergi teşviklerinin dışsalıkları içselleştirerek sosyal olarak verimli faaliyetleri özendirmedeki, ürün ve faaliyetlerin maliyetlerindeki azalmadan kaynaklı dinamik verimliliği teşvik etmedeki, çevreye duyarlı olmayan ürün ve faaliyetlere ilişkin farklı tutumlar geliştirerek çevreye duyarlı davranış değişikliklerinin geliştirilmesindeki önemine işaret etmiştir. Çalışma sonucunda çevre vergilerinin ve vergi teşviklerinin çevre düzenlemeleri, ticari izinler, gönüllü anlaşmalar, doğrudan sübvansiyonlar gibi diğer çevre politikalarının tamamlayıcısı olarak görülmesi gerekliliğine varılmıştır.

Sürdürülebilir bir atık yönetimi temin etmede ve atıkların geri dönüşümünü sağlamada en etkili olabilecek teşvik araçlarını inceleme konusu alan çalışmalar da mevcuttur. Liu ve diğerleri (2022) tarafından Çin'de vergi teşvik politikalarının inşaat atıklarının geri dönüşüm girişimleri üzerindeki etkileri MATLAB simülasyonu üzerinden analiz edilmiştir. Analiz sonucunda geri dönüşüm girişimlerine yönelik vergi teşviklerinin her yükümlülük için farklılaştığı ve vergi teşviklerinin %70 seviyelerine ulaştığında KDV lehinde politikalarının en yüksek ekonomik faydayı getirdiği, bunu kurumlar vergisinin takip ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

4.2. Geri Dönüşüm Tesislerine İlişkin Mali Teşviklerin Değerlendirilmesi

Türkiye’de teşvik sistemi 2012 yılında yürürlüğe giren yeni teşvik sistemi doğrultusunda uygulama alanı bulmaktadır. 2012/3305 sayılı “Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar” ile teşvik sistemi genel, bölgesel, öncelikli yatırım konuları ve stratejik yatırım olmak üzere başlıca dört grup altında düzenlenmiştir. Her teşvik uygulaması kapsamında uygulanmakta olan destek unsurları ve nitelikleri farklılık göstermektedir. İlgili kararda teşvik sisteminin amaçları arasında *çevre korumaya yönelik yatırımları* özendirme amacına da yer verilmektedir. Geri dönüşüm teşvik sisteminin bu amacına hizmet eden yatırım türlerinden birini teşkil etmektedir.

Nüfus artışı ve şehirleşme oranlarındaki artış üzerinden evsel atıkların ve endüstriyel atıkların artmaya devam edeceği öngörülmektedir. Dolayısıyla atık yönetimi için geri dönüşüm sektörüne yönelik tesislerin sayısının artış göstermesi zorunluluk göstermektedir. Türkiye’de mevcut bertaraf ve geri katılım tesislerine ilişkin sayıya aşağıda Tablo 5’te yer verilmektedir.

Tablo 5: Atık Bertaraf ve Geri Kazanım Tesisleri Sayısı (2020 yılı)

Türü	2016 yılı	2018 yılı	2020 yılı
Atık Bertaraf Tesisi Sayısı	140	166	184
Düzenli Depolama Tesisi	134	159	174
Yakma Tesisi	6	7	10
Atık Geri Kazanım Tesisi Sayısı	1.558	2.057	2.568
Kompost Tesisi	7	8	9
Beraber Yakma Tesisi	35	40	50
Diğer Geri Kazanım Tesisleri	1.516	2.009	2.509
TOPLAM	1.698	2.223	2.752

Kaynak: (TÜİK, 2022).

Tablo 5’te yer verilen iki yılda bir açıklanan TÜİK verilerine göre 2016 ile 2020 yılları arasında atık bertaraf ve geri kazanım tesislerinin sayısında yıllar itibariyle artış meydana gelmiştir. 2016 yılında 140 olan atık bertaraf tesisi sayısı 2020 yılına gelindiğinde % 31’lik bir artışla 184’e çıkmıştır. Atık geri kazanım tesisi sayıları açısından değerlendirildiğinde ise tesis sayısında 2016 yılından 2020 yılına kadarki zamanda %39’luk bir artış hesaplanmaktadır. Bu değişim döngüsel ekonomi hedefleriyle uygunluk göstermektedir. Söz konusu gelişmeler olumlu bir tablo ortaya koymakla birlikte her yıl evsel atıklardaki ve sanayi atıklarındaki artışının karşılanabilmesi, atıkların çevreye en az zararlı olabilecek şekilde yönetilmesinin sağlanması ve ekonomiye değer olarak yeniden kazandırılabilmesi için bu tesislerin sayısındaki artışın süregelmesi gereklidir.

Geri dönüşüm tesisleri çevre lisansına tabi yatırımlar arasında yer almaktadır. Bu nedenle 01.11.2014 tarihinde yürürlüğe giren Çevre İzin ve Lisans Yönetmeliği uyarınca “Geçici Faaliyet Belgesi (GFB) ile Çevre İzin/Çevre izin ve izin lisans belgelerine” sahip olmaksızın faaliyette bulunmaları mümkün değildir (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2021a). Atık hiyerarşisinde ilk iki sırada yer alan önleme ve yeniden kullanma yasal düzenlemeler ve toplumun bilinçlendirilmesi gerekliliğini taşıyan ve büyük bir maliyet ortaya çıkarmayan niteliğe sahip faaliyetlerdir. Ancak hiyerarşide üçüncü sırada yer alan geri dönüşüm faaliyetleri yüksek yatırım maliyeti gerektirmektedir. Bu tür tesislerim yatırım maliyeti teknoloji seçimine bağlı olarak 1,7 milyar € ile 2,9 milyar € arasında değişmektedir (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2017). Atıkların geri

dönüşümüne ilişkin yatırımların büyük bir payının özel yatırımlara ait olması nedeniyle bu alandaki yatırımcıların teşvik edilmesi ihtiyaç göstermektedir.

Geri dönüşüm faaliyetlerine sağlanan destek ve teşviklere ilişkin düzenlemeler özellikle 2018 yılından sonra hız kazanmıştır. Bu gelişmelere paralel olarak geri dönüşüm tesis kapasitelerinin de artış gösterdiği görülmektedir. Atık yönetiminin en önemli aşamalarından birini teşkil eden geri dönüşüm tesisleri ile 1982 Anayasası 56. maddesinde hükmedilen çevrenin korunması hak ve ödevine uygun olarak, atıkların çevre üzerindeki negatif dışsallıkları azaltılmakta ve atıkların geri dönüşümü yoluyla ekonomiye girdi sağlanmaktadır. Geri dönüşümün gerçekleştirilmesinde toplama- ayırma tesisleri ve maddesel geri dönüşüm tesislerinin varlığına ihtiyaç duyulmaktadır. Atıklar öncelikle toplama ve ayrıştırma tesislerinde (TAT)'larda ayrıştırılmakta, akabinde ise geri dönüşüm tesislerine (GDT) gönderilmektedir. Ayrışan bu atıklar GDT'lerde madde türlerine göre işlemlere tabi tutularak ekonomiye yeniden kazandırılmaktadır (Sayıştay Başkanlığı, 2022).

Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'nın çevre lisans belgesine sahip tesislerin sayısına ilişkin istatistiklerine bakıldığında bu tür tesislerin ağırlıklı olarak sanayileşmenin yoğun olduğu bölgeler olan 1. ve 2. bölgelerde kurulu olduğu görülmektedir. Örneğin Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı tarafından yetkilendirilmiş kuruluşlardan biri olan Kâğıt Geri Dönüşüm Sanayicileri Derneği tarafından 2017-2019 yıllarına ilişkin düzenlenen raporda sadece tehlikesiz atık lisanslı firma sayısı 2.967, TAT lisanslı firma sayısı 273, TAT ve tehlikesiz atık lisanslı firmaları sayısı ise 475 olarak belirtilmiştir. Aynı raporda bu firmaların büyük bir çoğunluğunun 1.ve 2. bölgelerde ağırlıklı olduğu ifade edilmiştir (AGED, 2022:9-12). TÜDAM (2016, s. 52) raporunda da ifade edildiği üzere çevre lisanslı tesislerin %70'e yakını 1. ve 2. bölgelerde faaliyette bulunmaktadır. Evsel atıkların %80'nin ve endüstriyel atıkların %90'nın bu bölgelerde olduğu dikkate alındığında lisanslı tesis sayılarının 1. ve 2. bölgelerde yoğunluklu olmasının aslında söz konusu bölgelerin diğer sosyo-ekonomik göstergelerine paralel olağan bir sonucu yansıttığı ifade edilebilir.

Atıkların kaynağında geri dönüşüm işlemine tabi tutulması sürdürülebilir atık yönetim sistemine uygunluk göstermektedir. Fakat yeni teşvik sistemi kapsamında uygulanmakta olan bölgesel teşvik uygulamaları bölgelerin gelişmişlik endekslerine bağlı olarak uygulanmakta ve en fazla teşvik en az gelişmiş 5. ve 6. bölgeye tanınmaktadır. Bu neden ile atıkların en fazla olduğu 1. ve 2. bölgeler bu uygulama kapsamında bölgesel destek unsurlarından yararlanma imkânı bulamamaktaydı. 1. ve 2. bölgede oluşan bu atıkların diğer bölgelerde kurulan veya kurulacak tesislere taşınması ek maliyetlerin doğmasına neden olacak bir nitelik taşımaktaydı.

2020 yılında yatırım teşvik sisteminde 2846 karar sayılı Cumhurbaşkanı Kararı ile 2012/3305 sayılı "Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Kararda" yapılan düzenlemeyle 21.08.2020 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere atık geri kazanım ve atık bertaraf tesisleri öncelikli yatırım konuları kapsamına alınmıştır. Düzenleme kapsamında çevre lisansına tabi yatırımlar kategorisinde yer alan geri dönüşüm tesislerinin yatırım kriterlerinde iyileştirmeye gidilmiştir. Daha önce yatırım teşviğinden yararlanmanın temel şartı olan 5 milyon ve üzeri sabit yatırım tutarı kaldırılmıştır. Diğer önemli bir gelişme ise lisanslı geri dönüşüm tesislerinin öncelikli yatırım konularına alınmasıyla birlikte en az 5. teşvik bölgelerde uygulanan teşviklerden istifade etme imkânı getirilmesidir. Çevre lisansına tabi yatırımlar kategorisinde yer alan geri dönüşüm veya atık işleme ve geri kazanım tesisleri öncelikli yatırım kapsamında Tablo 6'da yer verilen destek unsurlarından faydalanabilmektedir.

Tablo 6: Çevre Lisansına Tabi Yatırımların Yararlanabileceği Yatırım Teşvik Destek Unsurları

Destek Unsurları	Uygulama Şekli
KDV istisnası	Yatırım teşvik belgesi kapsamında imalat sektöründe yapılan bina-inşaat harcamaları 31.12.2025 tarihine kadar istisnadan yararlanabilir. Ayrıca yatırım malı makine ve teçhizat ile teşvik belgesi kapsamındaki yazılım ve gayri maddi hak satış ve kiralamaları KDV’den istisnadır.
Gümrük Vergisi muafiyeti	Yurt dışından sağlanan teşvik belgeli yatırım malı makine ve teçhizat Gümrük vergisinden muaftır.
Vergi indirimi	Yatırım için öngörülen katkı tutarına ulaşmaya kadar gelir vergisi ve kurumlar vergisi mükelleflerine vergi oranları indirimli olarak uygulanır. Yatırıma katkı oranı %40, vergi indirim oranı % 80 şeklinde uygulanır.
Sigorta primi işveren hissesi desteği	İlave istihdam için ödenmesi gereken sigorta primi işveren hissesinin asgari ücrete tekabül eden kısmı Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı’na karşılanır. 6. Bölgede yatırım yapılması halinde destekten yararlanma süresi 10 yılı, 6. bölge dışında yapılan yatırımlarda 5.bölge destekleri kapsamında 7 yıl destekten yararlanılmaktadır.
Sigorta primi işçi hissesi desteği	İlave istihdam için ödenmesi gereken sigorta primi işçi hissesinin asgari ücrete tekabül eden kısmı Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı’na karşılanır. Ancak bu destek sadece 6. Bölgelerdeki yatırımlar için uygulama alanı bulmaktadır.
Faiz veya kâr payı desteği	Sabit yatırım tutarının %70’ine kadar kullanılan krediye ilişkin ödenecek faizin veya kâr payının bir kısmı ilk 5 yıl Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı’na karşılanır. 6. Bölgede yatırım yapılması halinde faiz desteği 7 puan, 6. bölge dışında yapılan yatırımlarda 5. bölge destekleri kapsamında 5 puan destekten yararlanılmaktadır.
Yatırım yeri desteği	Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığınca yatırım yeri tahsis edilebilir

Kaynak: (2012/3305 sayılı karar; Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2019b, s. 16).

Öncelikli yatırım konuları kapsamındaki yatırımlar hangi bölgede yapılmış olursa olsun yürürlüğe giren düzenleme ile en az 5. bölgelerde uygulanan yukarıda yer verilen destek unsurlarından yararlanma imkânı tanınmıştır. Dolayısıyla öncelikli yatırım konuları kapsamında sayılan bir çevre lisanslı yatırım 1. veya 2. bölgede dahi yapılsa 5. bölgede yatırım yapan yatırımcılara sağlanan desteklerden faydalanabilmektedir.

Geri dönüşüm tesisleri imalat sektörü kategorisinde yer almaktadır. Bu nedenle Tablo 6’da belirtilen destek konuları ve unsurlarının yanında yatırım teşvik kapsamında %15 vergi muafiyeti ve tesislerin inşaat harcamalarında gerçekleşen mal teslimlerinde yüklenilen KDV’nin iade desteklerinden de yararlanabilmektedirler. Ayrıca yatırım teşvik sisteminin yanında aşağıda yer alan desteklerden de yararlanma olanağı bulunmaktadır. Bunlar;

- *Belediye imar harçları muafiyeti:* 2464 sayılı Belediye Gelirleri Kanunu 80. maddesi f fıkrası uyarınca inşa edilen yapı ve tesisler bina inşaat harcı ve yapı kullanma izni harcından muaftır.
- *Belediye Gelirleri Kanunu kapsamında diğer muafiyetler:* Yatırım teşvik belgeli yatırımlara ilişkin inşa edilen yapılar ayrıca ilgili kanun kapsamında “parselasyon harcı, ifraz ve tevhit harcı, plan ve proje tasdik harcı, zemin açma izni ve toprak hafriyat harcı ile yapı kullanma harcından” muaf tutulmaktadır.
- *Damga vergisi muafiyeti:* 488 sayılı kanun II sayılı tabloda damga vergisinden istisna edilen kağıtlar kısmında 6898 sayılı kanun ile yapılan değişiklik ile yatırım teşvik belgesine sahip yatırımcılarla bu malların üreticileri ve tedarikçileri arasında düzenlenen kağıtlar,

sözleşmeler, taahhütnameler, teminatlar ve bu nitelikteki işlemler damga vergisinden müstesnadır.

- *Emlak Vergisi muafiyeti*: 1319 sayılı Emlak Vergisi Kanunu 5. maddesine göre yatırım teşvik belgeli yatırımlara ait binalar inşaatlarının sona erdiği yılı takip eden bütçe yılını izleyen 5 yıl boyunca geçici muafiyet kapsamında düzenlenmiştir.
- *SGK muafiyeti*: 5510 sayılı kanun ek madde 2 kapsamında toplam sabit yatırım tutarı %35'e ulaşıncaya kadar SGK muafiyetinden yararlanır. 6. bölgede yatırımın yapılması halinde toplam sabit yatırım tutarı %100'e ulaşıncaya kadar SGK muafiyetinden faydalanılabilmektedir.

Türkiye'de yatırım teşvik sistemi kapsamında yapılan son düzenlemeler ile geri dönüşüme ilişkin yatırımlar için yürürlükte olan destek unsurlarının birçoğundan yararlanma imkânı getirilmiştir. Çevreye duyarlı bu tür yatırımları teşvik etmek amacıyla sunulan yatırım teşvik tedbirleri yanında KOSGEB, kalkınma ajansları ve Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı gibi farklı kurum ve kuruluşlar tarafından verilen desteklerin de büyük bir fonksiyon üstlendiği ifade edilebilir.

KOSGEB tarafından Girişimci Programı Faaliyet konuları kapsamında yer alan yatırımlara çeşitli destekler sunulmaktadır. Kalkınma ajansları proje bazlı destekler vermektedir. Ayrıca Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı destekleri verilen çevre proje destekleri çevreye duyarlı yatırımların teşvik edilmesi kapsamında proje bütçesinin en fazla %50'si 1 yılı geri ödemesiz toplam 4 yıl faizsiz en fazla 1.000.000 ABD doları destek verilmektedir. KOSGEB tarafından sağlanan "İleri Girişimci Programı Faaliyet Konuları" kapsamında düzenlenen faaliyet konuları içerisinde çevreye duyarlı yatırımların tanımlanması bu bağlamda kritik bir fonksiyon üstlenebilir. Sürdürülebilir atık yönetimi açısından yatırım teşvik sistemi yanında geri dönüşüm faaliyetlerine yatırım yapmayı cazip hale getiren çeşitli kuruluşlarca verilen bu tür diğer destekler de geri dönüşüm faaliyetlerine yatırım yapmayı cazip hale getirmede önemli avantajlar sunmaktadır. Bununla birlikte geliştirilmeye ihtiyaç gösteren durumlar da mevcuttur.

Organize sanayi bölgelerinde geri dönüşüm ve bertaraf tesislerinin kurulmasının önündeki zorluklar mevcut sorunlardan birini oluşturmaktadır. Her ne kadar Organize Sanayi Bölgeleri Uygulama Yönetmeliğinde yapılan değişiklikler ile yasal mevzuat açısından geri dönüşüm tesislerinin OSB içinde kurulmasının önü açılmış olsa da uygulamasının kısıtlı olduğu ifade edilebilir. Yönetmeliğin 54. maddesinin ilk düzenlemesi uyarınca organize sanayi bölgeleri içinde atık toplama-ayırma, geri dönüşüm ve geri kazanım tesisleri kurulamamaktaydı. Sonrasında 16.04.2020 tarihli ve 31101 sayılı yönetmelik kapsamında geri dönüşüm ve bertaraf tesislerine OSB'nin teknik altyapısı kapsamında olma ve genel kurul kararı alma şartlarını yerine getirmeleri halinde OSB'de kurulabilme imkânı tanınmıştır. 27.05.2021 tarihli 31493 sayılı yönetmelik ile kurulamayacak tesislere ilişkin hükümlerin yürürlükten kalkmasıyla birlikte tesisler şartları sağlamaları halinde OSB içinde kurulabilmektedir. Ancak şartların ağırlığı geri dönüşüm tesislerinin ruhsat alarak OSB içinde faaliyette bulunmalarını güçleştirmektedir. Bu nedenle geri dönüşüm tesisleri OSB'de kurulan işletmelere tanınan yatırımın bulunduğu ilin bir alt bölgesindeki desteklerden yararlanamamaktadır. Bu konuya çözüm olarak TUDAM (2016) raporunda da önerildiği üzere sektöre yönelik İhtisas Organize Sanayi Bölgeleri kurulması ve yoğun atık üretilen illerde yaygınlaştırılması önem göstermektedir. Böylece geri dönüşüm tesisleri OSB'lere tanınan desteklerden ve arazi tahsisinden faydalanabilecektir.

Geri dönüşüm ve geri kazanım tesislerine yönelik bir diğer gereklilik bu tür faaliyetlere özgü araçların yürürlüğe alınmasıdır. Atık işleme, geri dönüşüm ve geri kazanım tesislerine yönelik selektif yatırım teşvik unsurlarının tanımlanması bu tür yatırımların sürdürülebilirliği açısından önem taşımaktadır. Bu tür yatırımlara özellikle işletmenin kuruluş aşamasında diğer yatırımlardan farklı olarak kuruluş desteği verilmesi, makine, teçhizat ve yazılım gibi gerekli ekipmanın temin edilmesine yönelik geri ödemesiz destek sunulması gibi olanaklar tanınmalıdır.

Yeni bir alanı teşkil eden atık yönetimi konusunda Türkiye’nin atık hiyerarşisine uygun bir sistem tasarlanması gerekmektedir. Atık hiyerarşisinin ilk ayağını oluşturan atıkları önleme ve azaltma toplumsal farkındalığı ve çeşitli idari ve yasal tedbirleri gerektiren bir konuyu teşkil etmektedir. Çalışma konusu açısından değerlendirildiğinde Türkiye’de etkin bir geri dönüşümü gerçekleştirecek politikalara öncelik verilmesi gerekliliğinden bahsedilebilir. Etkin bir atık yönetimi atıkların toplanması sürecinden başlamaktadır. Atıkların kaynağında kayıt altına alınması ve kaynağında ayrıştırılması atık yönetiminin başarısında öncü bir rol üstlenmektedir. Türkiye’de atık yönetimi belediyelerin atıkları dışında Atık Yönetim Uygulaması aracılığıyla kayıt altına alınmaktadır. Atık yönetim uygulaması; Atık Beyan Sistemi (TABS), Mobil Atık Takip Sistemi (MoTAT) ve Kütle Denge Sistemini içermektedir. Bu şekilde belediye atıkları dışındaki atıkların takibi olanaklı hale gelmektedir (Sayıştay Başkanlığı, 2022:27). Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı’nın 2023 Sanayi ve Teknoloji Stratejisi (2019: 49)’nde “Ekonomik Değerli Atık İzleme Sistemi”nin kurulmasına yönelik olarak Sanayi Sicil Bilgi Sistemi kurulacağı ifade edilmiştir. Bu hedef dögüsel ekonomiye yönelik geliştirilmiş olup, atık yönetiminin iyileştirilmesinde kritik bir fonksiyon üstleneceği ifade edilebilir. Bahsi geçen düzenlemeler atıkların takibinde ve yönetiminde önemli gelişmelerdir. Bunlarla beraber ayrıca Aydın ve Deniz (2017) çalışmalarında ifade ettikleri üzere diğer başarılı ülke uygulamalarından yararlanılarak Türkiye’de atık yönetiminde çeşitli düzenlemelere gidilebilir. Örneğin Macaristan’da işletmeler belirlenen maktu vergi tutarları nispetinde geri dönüşüm sistemine getirdikleri atıkların miktarına bağlı olarak vergi mahsubundan yararlanabilmektedir. Bunun gibi ödüllendirme niteliğinde olan mali teşvikler aracılığıyla atık yönetimine işlerlik kazandırılabilir.

Atık yönetiminin bir diğer aşaması olan oluşan atıkların geri dönüşümü ve geri kazanımı kaynak verimliliği ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında temel yapıtaşlarıdır. Geri dönüşüm faaliyetlerine yönelik belirlenecek politikaların geri dönüşüm tesislerine yatırım yapmayı özendirerek şekilde düzenlenmesi gereklidir. Türkiye’de geri dönüşüm oranı AB ülkelerinin gerisindedir. Mevcut farklılığın giderilmesi ve geri dönüşüm oranının artırılması hedefi doğrultusunda Türkiye’de atık işleme ve geri kazanım tesislerine özgü sektör bazlı desteklemelere gidilmesinin gerekliliğinden bahsedilebilir.

5. Sonuç

Çevresel sürdürülebilirlik hedefinin gerçekleştirilmesinde atık yönetimi kilit bir fonksiyona sahiptir. Atık yönetimi insan sağlığı, çevre ve ekonomi üzerinde birçok pozitif dışsallığı barındırmasının yanında negatif dışsallıkların azaltılması ve bertaraf edilmesi gibi görevler de üstlenmektedir. Atık yönetimi, kaynakların aşırı kullanımını önlemede ve kaynakların geri dönüşüm ile geri kazanım yoluyla tekrar ekonomiye kazandırılması ve kullanılabilir hale getirilmesi gibi ekonomik olarak katma değer sağlayan bir alanı da aynı zamanda teşkil etmektedir. O halde sürdürülebilir atık yönetimi birçok açıdan yasal düzenlemelerle teşvik edilmesi gereken bir alanı oluşturmaktadır. Çalışmada atık yönetimi kapsamında geri dönüşüm ve bu alandaki faaliyetlere yönelik teşvikler değerlendirmeye alınmıştır.

Geri dönüşüm faaliyetleri büyük ölçekli yüksek maliyetli bir yatırım alanıdır. Literatürde yer alan çalışmalarda da vurgulandığı üzere geri dönüşüm yatırımlarının desteklenmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Literatürde belirtilen ülke örneklerine bakıldığında özellikle AB ülkelerinde başta olmak üzere geri dönüşüm ve dögüsel ekonomiye özgü teşvik araçlarının uygulamaya alındığı görülmektedir. Ancak Türkiye’de geri dönüşüm faaliyetlerine yönelik ayrı bir teşvik sistemi yer almamaktadır. Mevcut yatırım sisteminde yapılan son düzenlemelerle bu tür faaliyetler çevreye duyarlı yatırımlar kapsamında çeşitli teşvik araçlarından yararlanma imkânı bulunmaktadır.

Atık yönetiminde kaynağında ayrıştırma önem göstermektedir. Bu nedenle geri dönüşüm tesislerinin ülke geneline yayılmasını sağlayıcı tedbirler alınması da zorunluluk arz etmektedir. Sürdürülebilir atık yönetiminin bir parçasını oluşturan geri dönüşümün birçok farklı araçla

desteklenmesi mümkündür. Bu araçlardan en önemlilerinden biri de mali teşviklerdir. Çalışmada Türkiye’de yatırım teşvik sistemi kapsamında geri dönüşüm faaliyetlerine yönelik sağlanan teşviklerin son düzenlemeler doğrultusunda yapılan iyileştirmelerle yatırım yapmayı cazip hale getirmede önemli gelişmeler olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Söz konusu gelişmelerin gerek AB direktiflerinde gerekse de ulusal eylem planlarında düzenlenen geri dönüşüm oranlarını yakalama olanağı sağlayabilecek düzenlemeler olduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte atık yönetimi bütüncül bir yapıyı gerektirmektedir.

Çalışmanın konusu geri dönüşüm sektörüne yönelik sağlanan teşvikler olmakla birlikte sadece tek bir aracın uygulanmasıyla çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasında arzu edilen geri dönüşüm oranlarına ulaşılamayabilir. Literatürdeki çalışmalar da geri dönüşüm oranının artırılmasında bütüncül yaklaşımları desteklemektedir. Kuşkusuz her atığın tekrar bir malzeme olarak ekonomiye kazandırılması mümkün değildir. Burada önemli olan geri dönüştürülebilir olanların selektif bir atık yönetimi aracılığıyla ekonomiye kazandırılabilmesidir. Kolektif bir yaklaşım çerçevesinde konunun ele alınması, hukuki ve ekonomik araçların ve çevre dostu diğer uygulamaların birlikte ve ahenk içinde işlerliğini sağlayacak tedbirlerin alınması gerekmektedir.

Kaynakça

- Aksay, B. ve Güğərçin, S. (2022). Sürdürülebilir girişimcilik: Adana’da plastik geri dönüşüm işletmeleri üzerine nitel bir araştırma. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 57(2), 1473-1493.
- Aranda-Usón, A., Portillo-Tarragona, P., Marín-Vinuesa, L. M., ve Scarpellini, S. (2019). Financial resources for the circular economy: A perspective from businesses. *Sustainability*, 11(3), 888, 1- 23.
- Aydın, M. ve Deniz, K. (2017). Atık yönetiminde vergi politikasının rolü: Türkiye değerlendirmesi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 15(30), 435-461.
- Braungart, M., McDonough, W. ve Bollinger, A. (2007). Cradle-to-cradle design: Creating healthy emissions a strategy for eco-effective product and system design. *Journal of Cleaner Production*, 15(13-14), 1337-1348.
- Bonciu, F. (2014). The European economy: From a linear to a circular economy. *Romanian Journal of European Affairs*, 14(4), 78-91.
- Costa, I., Massard, G., ve Agarwal, A. (2010). Waste management policies for industrial symbiosis development: case studies in European countries. *Journal of Cleaner Production*, 18(8), 815-822.
- Di Maio, F., ve Rem, P. C. (2015). A robust indicator for promoting circular economy through recycling. *Journal of Environmental Protection*, 6(10), 1095-1104.
- Domenech, T. ve Bahn-Walkowiak, B. (2019). Transition towards a resource efficient circular economy in Europe: Policy lessons from the EU and the member states. *Ecological Economics*. 2019, 155, 7–19.
- Duff, D. G. (2003). Tax policy and global warming. *Canadian Tax Journal*, 51(6), 2063-2111.
- Ellen MacArthur Foundation (2015). *Growth within: A circular economy vision for a competitive Europe*. Erişim Adresi: <https://ellenmacarthurfoundation.org/growth-within-a-circular-economy-vision-for-a-competitive-europe>.
- European Commission (2014). *Scoping study to identify potential circular economy actions, priority sectors, material flows and value chains*. Final Report, Erişim Adresi: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/0619e465-581c-41dc-9807-2bb394f6bd07>.

- European Commission (2020). *Communication from the commission to the European Parliament, the Council, the European economic and social committee and the committee of the regions. A new circular economy action plan for a cleaner and more competitive Europe.* Erişim Adresi: [https://ec.europa.eu/transparency/documents-register/detail?ref= COM\(2020\)98&lang=en](https://ec.europa.eu/transparency/documents-register/detail?ref=COM(2020)98&lang=en).
- European Commission (2022). *Environment action programme to 2030.* Erişim Adresi: https://environment.ec.europa.eu/strategy/environment-action-programme-2030_en.
- European Environment Agency (2014). *Resource-efficient green economy and EU policies.* EEA Report, Erişim Adresi: <https://www.eea.europa.eu/publications/resourceefficient-green-economy-and-eu>.
- European Environment Agency (2022). *Waste recycling in Europe.* Erişim Adresi: <https://www.eea.europa.eu/ims/waste-recycling-in-europe>.
- European Parliamentary Scientific Foresight Unit (STOA). (2017). *Towards a circular economy: waste management in the EU.* European Parliamentary Research Service, Scientific Foresight Unit, Publications Office of the European Union, Erişim Adresi: <https://policycommons.net/artifacts/288106/towards-a-circular-economy/1156120/>.
- EUROSTAT (2022). *Waste statistics.* Erişim Adresi: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Waste_statistics.
- Feldman, Y., ve Perez, O. (2012). Motivating environmental action in a pluralistic regulatory environment: An experimental study of framing, crowding out, and institutional effects in the context of recycling policies. *Law & Society Review*, 46(2), 405-442.
- Fiedler, T., Minas, J., ve O’Keefe, P. (2021). Supporting the circular economy in Australia through taxation reform. *Australian Tax Forum*, 36(3), 321-345.
- Gedik, Y. (2020). Döngüsel ekonomiyi anlamak: Teorik bir çerçeve. *Turkish Business Journal*, 1(2), 13-40.
- Ghisellini, P., Cialani, C., ve Ulgiati, S. (2016). A review on circular economy: the expected transition to a balanced interplay of environmental and economic systems. *Journal of Cleaner Production*, 114, 11-32.
- Hartley, K., van Santen, R., ve Kirchherr, J. (2020). Policies for transitioning towards a circular economy: Expectations from the European Union (EU). *Resources, Conservation and Recycling*, 155, 104634.
- Henriques, J. D., Azevedo, J., Dias, R., Estrela, M., Ascenço, C., Vladimirova, D., ve Miller, K. (2022). Implementing industrial symbiosis incentives: An applied assessment framework for risk mitigation. *Circular Economy and Sustainability*, 2(2), 669-692.
- Ioana, I. (2010). Clean technology from waste management. In *Advances in Waste Management, 4th WSEAS International Conference on Waste Management, Water Pollution, Air Pollution, Indoor climate (WWAI’10)*, 155-171.
- Kağıt Geri Dönüşüm Sanayicileri Derneği. (AGED). (2022). *2017-2019 Bölgesel geri dönüşümlük kâğıt (GBK) geri dönüşüm bilgi sistemi (GBS) raporu.* Erişim Adresi: <https://aged.org.tr/wp-content/uploads/2022/12/rapor04.pdf>.
- Kuo, L., ve Chang, B. G. (2021). The affecting factors of circular economy information and its impact on corporate economic sustainability-Evidence from China. *Sustainable production and consumption*, 27, 986-997.

- Kumar, V., Sezersan, I., Garza-Reyes, J. A., Gonzalez, E. D., ve Al-Shboul, M. D. A. (2019). Circular economy in the manufacturing sector: benefits, opportunities and barriers. *Management Decision*, 57(4), 1067-1086.
- Liu, J., Gong, E. ve Wang, X. (2022). Economic benefits of construction waste recycling enterprises under tax incentive policies. *Environmental Science and Pollution Research*, 29, 12574-12588.
- Madžar, L. (2021). The concept, principles and innovations in circular economy. *Journal of Social Sciences*, 13(XIII), 120-133.
- Milios, L. (2021). Towards a circular economy taxation framework: Expectations and challenges of implementation. *Circular Economy and Sustainability*, 1, 477-498.
- Ngan, S. L., How, B. S., Teng, S. Y., Promentilla, M. A. B., Yatim, P., Er, A. C. ve Lam, H. L. (2019). Prioritization of sustainability indicators for promoting the circular economy: The case of developing countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 111, 314-331.
- OECD (2020). *Environment at a Glance 2020*, OECD Publishing, Paris, doi: <https://doi.org/10.1787/4ea7d35f-en>.
- OECD (2023). *OECD Data*. Erişim Adresi: <https://data.oecd.org/environment.htm#profile-Waste>.
- Pajunen, N., ve Heiskanen, K. (2012). Drivers and Barriers in the supply chain—the importance of understanding the complexity of recycling in the industrial system. *XXVI International Mineral Processing Congress 2012 Proceedings/New Delhi*, 4047-4056.
- Sapmaz Veral, E. (2018). Döngüsel ekonomiye geçiş doğrultusunda yeni tedbirler ve AB üye ülkelerinin stratejileri. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 17(2), 463-488.
- Singh, M. P., Chakraborty, A., ve Roy, M. (2018). Developing an extended theory of planned behavior model to explore circular economy readiness in manufacturing MSMEs, India. *Resources, Conservation and Recycling*, 135, 313-322.
- T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2014). *Ulusal geri dönüşüm strateji belgesi ve eylem planı 2014-2017*. Sanayi Genel Müdürlüğü, Ankara.
- T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (2012). *Türkiye Cumhuriyeti iklim değişikliği eylem planı 2011-2023*. Ankara. Erişim Adresi: <https://webdosya.csb.gov.tr/db/iklim/banner/banner591.pdf>.
- T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (2017). *Ulusal atık yönetimi ve eylem planı (2016-2023)*. Erişim Adresi: https://webdosya.csb.gov.tr/db/cygm/haberler/ulusal_at-k_yonet-m--eylem_plan--20180328154824.pdf.
- T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı (2021a). *Çevresel izin ve lisans istatistikleri bülteni 2021*. Erişim Adresi: https://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/menu/izin-ve-lisans-haber-bulteni-5-2021_20220413040505.pdf
- T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, (2021b). *Atık istatistikleri bülteni 2020,2019,2018*. Erişim Adresi: <https://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/icerikler/2020-yili-atik-istat-st-kler--bulten--rev-ze12012023-20230112135036.pdf>
- T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı (2022a). *Yönetmelikler*. Erişim Adresi: <https://cygm.csb.gov.tr/yonetmelikler-i-440>.
- T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı (2022b). *Ambalaj bülteni, ambalaj ve ambalaj atıkları istatistikleri bülteni (2020)(2019)(2018)*. Erişim Adresi: <https://webdosya.csb.gov.tr/db/cygm/icerikler/ambalajbulten-2020-20220226105845.pdf>;

<https://webdosya.csb.gov.tr/db/cygm/icerikler/2019ambalajbulten-20210228125844.pdf>;
https://webdosya.csb.gov.tr/db/cygm/icerikler/2018ambalajbulten_20200303-20200303123731.pdf.

- T.C. İklim Değişikliği Başkanlığı (2010). *Türkiye iklim değişikliği stratejisi (2010-2023)*. Erişim Adresi: https://webdosya.csb.gov.tr/db/iklim/editordosya/file/strateji%20belgesi/Turkiye%20Iklim%20Degisikligi%20Strateji%20Belgesi_TR.pdf.
- T.C. Resmî Gazete (2015). *Atık Yönetimi Yönetmeliği*. Erişim Adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2015/04/20150402-2.htm>.
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2019a). *2023 sanayi ve teknoloji stratejisi*. Erişim Adresi: <https://www.sanayi.gov.tr/2023-sanayi-ve-teknoloji-stratejisi>.
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2019b). *Sanayi yatırımlarına verilen destekler ve teşvik programları*. Ankara.
- T.C. Sayıştay Başkanlığı (2007). *Türkiye’de atık yönetimi ulusal düzenlemeler ve uygulama sonuçlarının değerlendirilmesi*. Performans denetim raporu, Ankara.
- T.C. Sayıştay Başkanlığı (2022). *Plastik atık yönetimi*. Sayıştay raporu, Ankara.
- T.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019). *On birinci kalkınma planı (2019-2023)*. Erişim Adresi: <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>.
- Tezel, Ö., Küçükkancabaş, S. ve Yıldız, E. (2020). Sürdürülebilir kalkınma hedefleri bakımından atık yönetimi uygulamalarının hanehalkı tarafından değerlendirilmesi: Edirne Örneği. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(2), 941-957.
- TÜİK (2021). *Atık istatistikleri 2020*. Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Atik-Istatistikleri-2020-37198>.
- TÜİK (2022). *İstatistik veri portalı*. Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=cevre-ve-enerji-103&dil=1>.
- Türkiye Değerlendirilebilir Atık Malzemeler Sanayicileri Derneği (TÜDAM). (2016). *Geri dönüşüm sektörü raporu*. Ağustos. Erişim Adresi: <http://www.tudam.org.tr/geri-donusum-sektoru-tesvik-raporu.pdf>.
- Yap, N.T. (2006). Towards a circular economy. *Greener Management International*, (50), 11-24.
- Wei, Y., Zhang, L., ve Sang, P. (2023). Exploring the restrictive factors for the development of the construction waste recycling industry in a second-tier Chinese city: a case study from Jinan. *Environmental Science and Pollution Research*, 1-20.
- Wijkman, A. ve Skånberg, K. (2015). The circular economy and benefits for society (Jobs and climate clear winners in an economy based on renewable energy and resource efficiency). *The Club of Rome*. Erişim Adresi: <https://www.lagazettedescommunes.com/telechargements/etude-club-rome-eng.pdf>.
- World Commission on Environment and Development (WCED). (1987). *Report of World Commission on environment and development: Our common future*. Erişim Adresi: <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>.
- Xiang, Q., Jing, Z., Ruwen, T., ve Minjiu, Y. (2022). incentive regulation of construction waste resource recycling: Subsidy and tax incentive. *Mathematical Problems in Engineering*. 2022, 1-14.

KALKINMA AJANSLARININ DENETİMİ: TARİHSEL SÜREÇ VE MALİ YÖNETİM YETERLİLİK DENETİMİNE DAİR GÜNCEL GELİŞMELER*

Tekin AVANER^{1**}
Kubilay DÜZENLİ²

Öz

Kalkınma ajansları; bölgesel gelişim hedefleri doğrultusunda plan ve programların uygulanmasında, destek sağlamakla yükümlü kamu kuruluşlarıdır. Kamu yönetiminde yaşatılan paradigma değişimi 1980'li yıllarda gelişmeye başlayan yeni kamu yönetimi anlayışı bağlamında “denetim”, “şeffaflık” ve “hesap verebilirliğin” önemini arttırmıştır. Bu kapsamda, birer kamu kuruluşu olarak, kalkınma ajanslarının denetimi, kurumun işleyişi kadar önemli bir konudur.

2006 senesinden bu yana kanun koyucu, kalkınma ajanslarıyla ilgili temel kanun niteliğindeki, 5449 sayılı kanun uyarınca yayımlanan “Kalkınma Ajansları Bütçe ve Muhasebe Yönetmeliği” ve “Kalkınma Ajansları Denetim Yönetmeliği” ile kalkınma ajanslarının denetimi sorunsalının, hukuki çerçevesini belirlemiştir. Ek olarak, 17 Eylül 2022 tarih, 31956 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan “Kalkınma Ajansları Denetim Yönetmeliği” bu bağlamda incelenmesi gereken önemli bir belge niteliğindedir.

Bu çalışmanın amacı, kalkınma ajanslarının kuruluş süreci, işleyiş sistemi ve yönetsel yapısı hakkında genel bir değerlendirmede bulunmak ve yazında ifade edildiği biçimde, denetim olgusunun; kalkınma ajansları bağlamında nasıl işletildiği hakkında sürecin genel bir değerlendirmesini yapmaktır.

Anahtar Kelimeler: Kalkınma ajansı, denetim, kanun, denetim yönetmeliği

JEL Kodu: O18, R11

THE AUDIT OF DEVELOPMENT AGENCIES: HISTORICAL PROCESS AND CURRENT DEVELOPMENTS IN FINANCIAL MANAGEMENT QUALIFICATION AUDIT

Abstract

Development agencies are public institutions that are obliged to provide support for implementing plans and programs in line with regional development aims. The paradigmatic shift in public administration has increased the importance of “auditing”, “transparency” and “accountability” within the context of the new public management approach that started to develop in the 1980’s. Within this framework being public institutions the audit of development agencies is as important as the functioning of these institutions.

From 2006 to the present, Turkish legislative authority has determined the legal framework of the problem of audit of development agencies with the "Development Agencies Budget and Accounting Regulation" and the "Development Agencies Audit Regulation", which are published in accordance with Law No. 5449 and constitute the basic law on development agencies. In addition, the “Development Agencies Audit Regulation” published in Official Gazette No.31956 on 17 September 2022 is an important document that should be examined with in this scope.

The aim of this study is to make a general evaluation on the establishment process, operating system and administrative structure of development agencies and as expressed in literature, make an overall assesment of the process on how the phenomenon of audit works in the context of development agencies.

Key Words: Development agency, audit, law, audit regulation

Jel Codes: O18, R11

* Bu çalışma 20-22 Ekim 2022 tarihleri arasında Osmaniye’de düzenlenen 22. Uluslararası Kamu Yönetimi Forumu’nda sunulan “Kalkınma Ajanslarının Denetimi: Bir Nitel Araştırma Örneği” başlıklı bildirinin genişletilmiş hâlidir.

¹ Doç. Dr., Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, GÜVBEN, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, ORCID:0000-0003-4014-0131.

** Sorumlu Yazar (Corresponding Author): tekinavaner@hotmail.com

² Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0003-3662-2656.

Başvuru Tarihi (Received): 09.02.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 26.07.2023

Giriş

Bugünün dünyasında, iktisadi gelişmişlik seviyesi ne olursa olsun, bir devletin idarecileri açısından en önemli meselelerden biri, ülkelerinde mevcut olan bölgeler arası gelişmişlik farkının bertaraf edilebilmesidir. Bu aşamada bölge kavramına yapılan vurgu, ulus-üstü organizasyonların temel stratejileri ve 1990 sonrası dönem, ivme kazanan bölge/bölgecilik/ bölgeselleşme tartışmalarından bağımsız ele alınmamalıdır. Zira, geleneksel kamu yönetimi anlayışı uyarınca; bir ülkede yer alan farklı bölgeler arasındaki ekonomik ve sosyal gelişmişlik farkının giderilmesinde ana aktör merkezi idare iken; söz konusu dönemde gündeme gelen iktisadi-sosyal paradigma değişikliği kapsamında, bölge idareleri; bölgesel gelişmişlik farkının ortadan kaldırılmasına ilişkin siyasa üretimi ve uygulamasındaki ana aktör olmak vasfını edinmişlerdir.

Kuruluş amaçları, işleyiş sistemleri ve nitelikleri bakımından ülkeden ülkeye farklılık gösterse de bölgesel kalkınma veya ulusal mevzuatta adlandırıldığı biçimiyle kalkınma ajanslarının, etkinlik alanındaki genişleme; yukarıda bahsolunan sürecin doğal bir yansıması niteliğindedir. Kalkınma ajansları, Türkiye’de 2006 senesinde kurulmuş (5449 sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun, m.3). Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi (CHS)’ne geçiş sonrasında ise yeni sistemin gereklilikleri bağlamında, ajansların yapısal ve yönetsel esasları düzenlenmiştir (4 sayılı Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, m.188).

Ajansların denetimi sorunsalı; farklı boyutları ile çok sayıda akademik çalışmanın konusunu oluşturmuştur. Çalı (2011), Türkiye’de kalkınma ajanslarının denetimi hususunda genel bir değerlendirmede bulunmuş, Koçberber (2006), Budak ve Eroğlu (2013) Sayıştay denetimi, Ceran (2010) ve Koloğlu (2019) ise iç denetimin temel esasları bakımından kalkınma ajanslarının konumunu tartışmış, Önen ve Kanayran (2014) ise kurumsal ve hukuki statüleri bağlamında kalkınma ajanslarının yönetsel denetimine ilişkin genel bir bilgilendirme yapmışlardır. Son olarak; Köksal ve Köse (2019) yine yasal mevzuat çerçevesinde, CHS’ne geçişin, kalkınma ajanslarının denetimi noktasında gündeme getirdiği değişiklikleri incelemiştir.

Bu çalışmada, 17 Eylül 2022 tarihinde yayımlanan ve 3 Ağustos 2009 tarihli aynı isimli mevzuatı yürürlükten kaldıran “Kalkınma Ajansları Denetim Yönetmeliği’nin” üzerinde durulacaktır. Yönetmeliğin, kamuoyu ile paylaşılmasının üzerinden geçen sürenin sınırlılığı göz önüne alındığında, yazında doğrudan yeni yönetmeliği konu edinen bir çalışmanın bulunmayışı, bu çalışmanın özgün yönünü oluşturmaktadır. Çalışmada, belge içeriklerinin derinlikli ve sistematik biçimde analiz edilmesine dayanan (Wach, 2013; Bowen, 2009) bir nitel araştırma yöntemi olan; doküman analizinden faydalanılmış, güncel “Kalkınma Ajansları Denetim Yönetmeliği” esas alınarak 2006 senesinden bu yana kalkınma ajanslarının denetimi konusunu içeren kanun ve yönetmelikler incelenmiştir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk olarak kavramsal çerçeve başlığı altında; bölge, kalkınma ve denetim kavramları ana hatlarıyla tartışılmış, kalkınma ajanslarının kuramsal arka planını oluşturan ajanslaşma olgusu incelenmiştir. Ardından; erken Cumhuriyet döneminden başlayarak Türkiye’de kalkınma politikalarına dair genel bir değerlendirmede bulunulmuş, son olarak ise ajanslara ilişkin temel kanun ve yönetmelikler, mukayeseli biçimde analiz edilerek; son yayımlanan denetim yönetmeliğiyle, mevzuatta meydana gelen yeniliklerin neler olduğu belirlenmiştir.

1.Kavramsal Çerçeve

Aralık 1999’da Helsinki’de düzenlenen Avrupa Birliği (AB) Zirvesi, Türkiye’nin AB üyelik hedefi kapsamında önemli bir kırılmaya karşılık gelmektedir. Zira zirveden alınan kararlar uyarınca, Türkiye’nin AB adaylığı resmen kabul edilmiştir (Özer, 2009: 94). Helsinki Zirvesi ile başlayan süreç, çok sayıda başlıkta olduğu gibi kamu yönetimi sistemi bakımından da bir dizi

değişikliği gündeme getirmiş, kalkınma ajansları 2006 senesinde birer yarı-özerk kamu kuruluşu olarak kurulmuşlardır. Ajansların kuruluş süreci, Türkiye'nin AB adaylık süreciyle uyumlu biçimde ilerlemiş; Helsinki Zirvesi'nin ardından Avrupa Komisyonu (AK) gözetiminde oluşturulan Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB)'nde orta vadede hayata geçirilmesi öngörülen değişiklikler arasında, kalkınma ajanslarının teşkilatlandırılması yer almıştır (Avaner, 2008: 239). Kamu Yönetimi Temel Kanunu Yasa Tasarısı (KYTKYT) çerçevesinde ise kalkınma ajansları, doğrudan kamuoyunun gündemini işgal etmiştir (Zengin, 2003: 193). Ajansların resmen faaliyet göstermeye başlaması söz konusu gelişmeleri takiben mümkün hâle gelmiştir (Koçak ve Karkın, 2010: 593).

Kuşku yok ki ajanslar, Türkiye'deki gelişimlerinden bağımsız ulus-üstü ölçekli bir zihniyetin yansıması niteliğindeki kuruluşlardır. Bu bağlamda Yeni Kamu İşletmeciliği (YKİ) reformlarının önemli bir ayağını teşkil eden ajanslaşma olgusu (Pollitt vd., 2005) kalkınma ajanslarının kuruluşu ve küresel çapta faaliyet gösterir hâle gelişinin anlaşılabilirliği bakımından kıymetlidir. Yönetim eylemi, durağan karakterli değildir ve modern çağların değişik dönemlerinde hâkim siyasi-toplumsal değerlerle ilişkili biçimde tanımlanmıştır. Bu kapsamda, 1970'li yıllardan başlayarak küresel ölçekte etkili olan siyasi ve idari krizler; günün, yönetim anlayışları üzerinde de bir dönüşümün yaşanmasını gündeme getirmiştir. C. Hood'un "A Public Management for all Seasons?" başlıklı makalesi ile mevcut yönetim anlayışlarından farklı olarak, Yeni Kamu İşletmeciliği (YKİ) kavramsallaştırılmış ve bu kavramsallaştırma dâhilinde, kamu sektöründeki kuruluşların daha rekabetçi kılınmasının gerekli olduğu ifade edilmiştir (Hood, 1991). Ajanslar ve ajanslaşma olgusu bu aşamada önem kazanmaktadır. Zira YKİ nihai anlamda, geleneksel bürokratik yapıları parçalamak ve daha küçük ölçekte örgütlenmiş, daha hızlı hareket edebilen örgütsel ve mali özerkliğe haiz icracı kuruluşların ihdasını amaçlamaktadır (Karcı, 2008: 46). Kalkınma ajanslarında; uygulanan politikalarda kontrol mekanizmasının, bütçe üzerinden değil, çıktılar üzerinden işletilmesi, bağımsızlığın yasal çerçevede sağlanması, politika yapıcılar ile uygulayıcılar arasındaki ayrımın belirgin biçimde ortaya konulması ve genelde bazı kuralların varlığıyla birlikte takdir yetkisinin çoğunlukla yerel otoritelere bırakılmış olması geleneksel bakanlık yönetimleri ile ayrışmanın özünü oluşturmaktadır (Hood ve Jackson'dan akt. Pollitt vd., 2005: 35). Yine, ajansların farklı bir mali sistem ve personel rejimine sahiplikleri ile karar verme süreçlerindeki özerklikleri, kalkınma ajanslarını; geleneksel bürokrasi yapılanmasından daha az hiyerarşik kılmaktadır (Verhoest, 2017).

Ajansların denetimi sorunsalı üzerinde durmadan önce, konuyla ilgili temel kavramları incelemek yerinde olacaktır. Kalkınma ajanslarını, Türkiye'de gündemin bir parçası kılan AB'nin temel antlaşmalarında kesin bir bölge tanımına yer verilmemiş olsa da 1988'de hazırlanmaya başlanan ancak daha sonra gündemden düşen Avrupa Topluluğu (Birliği) Bölgeselleşme Şartı'nda bölge; "coğrafi yönden sürekliliğe sahip, nüfusu belirli ortak özelliklere dayanan ve bunlardan doğan özel kimliği, kültürel, toplumsal ve ekonomik ilerlemesini gerçekleştirmek ve korumak arzusunu taşıyan, sınırları belirli bir birim ya da alanların bir araya gelmiş biçimi" şeklinde tarif edilmiş (Keleş ve Mengi, 2017: 30); 1997 tarihli Avrupa Bölgesel Demokrasi için Başvuru Belgesi'nde ise bölge yönetiminin; merkezi yönetimle yerel yönetimler arasında kalan yönetimler olduğu saptanmıştır (Keleş ve Mengi, 2017: 30-31). Bu aşamada şu gerçekliğin ifadesi yerinde olacaktır ki; bölge sözcüğünün farklı sözlük ve uluslararası antlaşmalarda nasıl tanımlandığı meselesinin, bizim için önem arz eden noktası, kavramın; sözlük anlamının dışında, yönetime ilişkin değişen bir bakış açısının ifade aracı olmasıdır.

Klasik kamu yönetimi anlayışı çerçevesinde gelişen yönetsel model, merkeziyetçilik fikri üzerinde filizlenmiş, bu kapsamda idari birimlerin, etnik veya kültürel farklılıklar/özgünlüklerin esas alınarak belirlenmesi fikri reddedilerek eşit vatandaşlardan oluşan tek ve standart bir idari bölümlenmenin inşa edilmesi amaçlanmıştır (Tuncer, 2016: 30). Söz konusu amaç kapsamında

bölge ve bölgecilik faaliyetleri, çoğu zaman merkezî yönetime ilişkin birer tehdit unsuru olarak görülmüştür. Yirminci yüzyılın son çeyreğinde küresel ölçekte gündeme gelen/getirilen paradigma değişikliği (Steger, 2003) çerçevesinde ise bölge ve bölgecilik faaliyetlerine atfedilen bu olumsuz anlamdan uzaklaşmış; küreselleşme olgusu ile başat biçimde ilerleyen yerelleşme anlayışı çerçevesinde, devletlerin âdem-i merkezîyetçilik ilkesine göre örgütlenmeleri teşvik edilmeye başlanmıştır (Güler, 2000: 25). Sahip oldukları tüzel kişilik ve iller üstü boyut sebebiyle birer bölge birimi niteliğindeki kalkınma ajanslarının kuruluşu, 1980’ler sonrasında gerek kamu hizmetlerinin ifasında gerek planlı kalkınmada merkezîyetçi anlayışın terk edilmesi ile yerel ve bölgesel düzeylerin ön plana çıkarılmasıyla ilişkili biçimde gerçekleşmiştir (Keleş ve Mengi, 2017: 27).

Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde (2022); basit biçimde “kalkınmak eylemi” olarak tanımlanan kalkınma sözcüğü ise taşıdığı farklı boyutlar aracılığıyla çok sayıda disiplinde karşılık bulabilmektedir. Devletler için kalkınma, ağırlıklı biçimde, iktidar sahiplerinin mensubu olduğu siyasi/sosyal dünya görüşü çerçevesinde tanımlanan bir kavram niteliğindedir. Türkiye özelinde, 1963’te yayımlanan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’yla, 2019 tarihli On Birinci Kalkınma Planı’nda kavramın ele alınış biçimleri incelendiğinde, bu durum açık şekilde anlaşılabilir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda; “Türkiye’nin demokrasi düzeni içinde planlı kalkınma dönemine girdiği” (DPT, 1963: 1) ve planlı kalkınma çerçevesinde; bölgeler arası gelişmişlik farkının mümkün ölçülerde azaltılması, kentleşme ve ilişkili problemlerin çözüme kavuşturulması, kaynak bakımından zengin sayılabilecek bölgelerin; düzenli bir gelişim seyri takip etmesinin sağlanması amaçlandığı belirtilmişken, (DPT, 1963: 471) On Birinci Kalkınma Planı’nda; kalkınma kavramı, sürdürülebilirlikle ilişkilendirilir bir bakış açısıyla ele alınmış; bu kapsamda, istikrarlı bir ekonomik düzenin inşasında kilit kavramın sürdürülebilir kalkınma olduğu ifade edildikten (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019: 125) sonra, sürdürülebilir kalkınmayı sağlamanın şartları sayılmıştır (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019: 173).

Kalkınma kavramı yukarıda belirtildiği üzere farklı disiplinlerle geliştirdiği ilişki bağlamında değişik anlamlara sahip hâle gelebilmektedir. Ekonomi bilimi açısından bireylerin reel gelirlerindeki artış, ekonomik kalkınmaya kaynak olmakta (Maciulis vd., 2009: 93), toplumun bir bütün olarak nitelikli eğitim ve sağlık hizmetlerine erişiminin sağlanması ve temel anlamda sosyal güvenliğin, toplumdaki en dezavantajlı kesimlerce dahi edinilebilmiş olması ise ekonomik kalkınmadan daha geniş ölçekli bir kavram olarak sosyal kalkınmayı açıklamak adına birer gösterge olarak kabul edilmektedir (Sen, 2008: 100). 1970’li yıllardan başlayarak uluslararası kuruluşlar tarafından yayımlanan farklı dokümanlar incelendiğinde kalkınma kavramının, sıklıkla bir kavram seti olarak sürdürülebilirlik kavramıyla birlikte kullanıldığı gözlemlenecektir. Söz konusu kavram setinin ilk bileşeni olan sürdürülebilirlik, tanımlanması bir hayli güç olan ancak yirminci yüzyılın son çeyreğinden başlayarak moda hâle gelen ve şehirleri, ekonomileri, kaynak yönetimini, geçim kaynaklarını ve -bizim açımızdan önem taşıyan noktayla- kalkınmayı nitelemek için kullanılan bir kavramdır (Scoones, 2007: 589) ve bugünün dünyasında, küresel sorunların çözümü noktasında gündeme gelen önerilerin sürdürülebilir olması bir gerekliliktir (Jickling, 2000: 471). Sürdürülebilir kalkınmanın en genel manada kabul gören tanımı “*bugünün ihtiyaçlarını, gelecek kuşakların kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme olanağından ödün vermeden karşılamak*” (Our Common Future Report, 1987) biçimindedir ve bu tanım, ilk kez Birleşmiş Milletler (BM)’in 1987 tarihli *Ortak Geleceğimiz* isimli çalışmasında geçmiştir. Bölgesel kalkınma ise bir ülkedeki ekonomik gelişmişlik farklarının azaltılması ve/veya giderilmesi için gösterilen faaliyetler bütünüdür (Yaylalı, 2022). Kavramın, akademik yazın açısından önemli hâle gelişi, dünya ekonomik sisteminde vuku bulan değişikliklerin olduğu kadar, bölge kavramının maruz kaldığı anlam ve işlev başkalaşmasının da ifadesi niteliğindedir (Semian ve Chromy, 2014: 263). Zira 1980 sonrası dönem, Avrupa’da “*bilgiye dayalı ekonomi arayışının*”, ekonomik kalkınmanın başlıca hedefi hâline gelmesine benzer biçimde, “*bilgiye dayalı bölgesel kalkınma*”

stratejileri ekonomik kalkınmanın bir yolu olarak görülmüş ve söz konusu strateji, bölge idarelerince hayata geçirilmek istenmiştir (Laasonen ve Kolehmainen, 2017: 1673).

Son olarak denetim kavramı; *“bir kurum veya kuruluşun ya da belirli bir plan, program veya projenin yapısı, işleyişi ve çıktılarının önceden belirlenmiş standartlara uygunluk derecesinin araştırma, gözleme, sorgulama gibi yöntemlerle tespit edilmesi ve elde edilen bulguların objektif ve sistematik bir biçimde değerlendirilerek ilgili taraf veya taraflara iletilmesi”* olarak tanımlanmaktadır (Köse, 2007: 5). Denetim olgusu, köklü bir tarihe sahiptir ve insanların toplum hâlinde yaşamaya başlamalarıyla gündelik yaşamın vazgeçilmez öğelerinden bir tanesine dönüşmüştür. Modern dönemde kamu görevlilerinin karar ve eylemlerinin, denetlenmesi gerekliliği gündeme gelmiş (Bozkurt, 2013: 56); denetimin olmadığı veya etkisiz kaldığı durumlarda, kamu hizmetlerinin yürütülmesine ilişkin eksikliklerin yaşanması, vatandaş memnuniyetsizliği/yolsuzluk gibi istenmeyen durumlarla karşılaşılması olağanlaşmıştır (Uzun ve Usta, 2021: 28). Denetim olgusu aynı zamanda yönetsel manada şeffaflığın kuvvetlenmesi anlamına gelmektedir. Denetim çıktılarındaki şeffaflık, kurumları da daha şeffaf ve hesap verebilir kılmaktadır (Yürekli, 2018: 351). Kavram, kamu yönetimi disiplini açısından temelde üçlü bir sınıflandırma dâhilinde ele alınmalıdır. Kaynağına göre; içsel ve dışsal denetim, zamanına göre; önleyici denetim, süreç denetimi ve düzeltici denetim, son olarak konusuna göre; hukukilik denetimi, yerindelik denetimi, performans denetimi, mali denetim ve kalite denetimi (Firidin, 2016). Denetim olgusunun bürokrasi açısından bu ölçüde önem arz ediyor oluşunun beraberinde getirdiği sonuçlardan bir tanesi de kanun koyucunun iradesi doğrultusunda, Anayasa'nın farklı maddelerinde denetim biçimlerinin düzenlenmesi olmuş, böylelikle denetim eylemi, anayasal temele sahip kılınmıştır. Bu kapsamda, 1982 Anayasası'nın; 98.maddesinde siyasi denetimin, 125.maddesinde yargısal denetimin 160.maddesindeyse, Sayıştay denetiminin esasları ortaya konularak ayrıntılı biçimde düzenlenmiştir.

CHS'ye geçiş sonrasında, kalkınma ajanslarında denetim esaslarının ifade edildiği en kapsamlı düzenleme, 4 numaralı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (CBK) olmuştur. Kararname'nin; 207.maddesinde, ajanslarda iç ve dış denetim yapılacağı ifade edilmiştir. Cumhurbaşkanlığı tarafından yayımlanan 14 Temmuz 2021 tarih ve 80 numaralı “Bazı Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nde” ise ajanslarda iç denetim yapmakla yükümlü bir personelin varlığına ilişkin yasal hüküm iptal edilmiştir (RG: 14.07.2021: 31541). Mevzuat çerçevesinde ajanslarda iç denetçi bulunmasının zorunlu olduğu dönem, ajans içi denetim yapmak iç denetçinin vazifesi olarak kabul edilmiş iken; dış denetimin esasları da ayrıntılı biçimde düzenlenmiştir (Çalı, 2011: 430). Kanun koyucu 5449 sayılı temel kanunun ardından çıkarılan 2006, 2009 ve 2022 tarihli “bütçe ve muhasebe” ve “denetim” yönetmelikleri ile kalkınma ajanslarının denetlemesi hususundaki diğer noktaları açıklığa kavuşturmak istemiştir (RG: 28.09.2006: 26303, RG: 03.08.2009: 27308, RG: 17.09.2022: 31956). Söz konusu yönetmelikler ile temel kanun çerçevesinde, ana hatları belirlenen kalkınma ajanslarının denetimine ilişkin ikincil nitelikli sorunların üstesinden gelinmeye çalışılmıştır.

2. Millî Burjuvaziden Kalkınma Ajanslarına Türkiye’de Kalkınmanın Öyküsü

30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması, I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti açısından mağlubiyetle sonuçlandığının ifade edildiği bir metin niteliğindedir ve beraberinde kimi olumsuzluklar getirmiştir ki bunlardan, en önemlisi, Osmanlı topraklarının, yabancı devletlerin işgaline açık kılınmasıdır. Bu çerçevede antlaşmanın imzalanmasını takip eden süreçte, galip devletler -aralarındaki paylaşım doğrultusunda- imparatorluğun belirli bölgelerine asker çıkarmışlar; başlangıçta işgal kuvvetleri ile yerel halk arasındaki çatışmalar biçiminde cereyan eden olaylar, kısa sürede Kurtuluş Savaşı'na kaynaklık etmiştir. Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sona ermesinin sonrasında, genç Cumhuriyet ve kurucu kadro; yönünü içe çevirmiş, siyasi, ekonomik,

sosyal ve kültürel alanlarda yapılacak inkılaplar çerçevesinde, memlekete yeni bir çehre kazandırmayı amaçlamıştır.

İktisadi sahada, Osmanlı Devleti'nin Cumhuriyet'e devrettiği mirasın esasını “millî bir burjuva sınıfının yaratılması” düşüncesi oluşturmaktadır. Sultan II. Abdülhamid idaresinde, varlıklarını liberal bir dünya görüşü çerçevesinde temellendiren İttihat ve Terakki'nin çekirdeğini oluşturan çevreler; 1908 sonrasında, içte ve dışta vuku bulan karışıklıklarla ilişkili biçimde; iç siyasetteki politik perspektiflerini, “liberalizmden” “milliyetçiliğe” çevirmişler; Balkan Harbi'ndeki kayıplar sonrasında, liberal düşünceyle bağlarını bütünüyle koparmışlardır (Toprak, 2019: 133). II. Meşrutiyet'in ikinci beş yılına damgasını vuran İttihatçı hegemonya, ekonomide, “klasik iktisada” olan inancını yitirmiş ve I. Dünya Savaşı koşullarında, “millî iktisat” anlayışına yönelmiştir. Bu yönelim kapsamında, ülke ekonomisindeki ağırlıkları bakımından ikincil derece öneme sahip, Türk ve Müslüman esnaf ve zanaatkarın içinden, yerli bir burjuva sınıfının yaratılması arzusu İttihatçı kadroların gündemini yoğun biçimde meşgul etmiştir (Toprak, 2019: 7-9).

Cumhuriyet'in ilanı, Türkiye için siyasi ve idari manada, Osmanlı Devleti'nden kopuşu simgelese de (Çavdar, 1995: 277-282, Akşin, 2016: 193) iktisat politikaları açısından benzeri bir değerlendirmede bulunmak zordur. Zira, “*devlet desteğiyle yerli ve milli bir burjuvazi sınıfının yetiştirilmesini kalkınma ve modernleşmenin temel mekanizması olarak gören anlayış*”³, erken Cumhuriyet idaresi iktisat politikalarının da özünü oluşturmuş, bu çerçevede, ekonomi politikalarının niteliği bağlamında 1923'te Cumhuriyet'in ilanı ile başlayıp 1929 Ekonomik Krizi'ne kadar geçen dönem “açık ekonomi koşullarında yeniden inşa süreci” olarak adlandırılmayı hak etmiştir (Boratav, 2005: 39-40). İzmir İktisat Kongresi'nin düzenlenmesi ve İş Bankası'nın kuruluşu, bu devrede gerçekleşen ve erken Cumhuriyet idaresinin, ekonomik kalkınma politikasının anlaşılabilmesi bakımından üzerinde durulması gereken iki önemli gelişmedir. Sonrasında ortaya konan felsefe nedeniyle liberal iktisat düzenini teşvik eden bir kongre biçiminde yorumlanabilecek İzmir İktisat Kongresi'ne (Avaner ve Hasanoğlu, 2017: 23), ülke ekonomisinin ana aktörleri niteliğindeki farklı çevrelerden gelen temsilciler katılmışlar ve erken dönem Cumhuriyet idaresinin çizdiği sınırlar içinde iktisadi kalkınma meselesini tartışmışlardır. Kongre'de alınan kararların bir yansıması olarak kurulan İş Bankası 1923-1929 aralığında ana hatları ile “piyasa çözümünü destekleyici ılımlı devlet düzenleyiciliği” olarak adlandırılabilir bir iktisat politikası kapsamında faaliyet göstermiş; millî iktisat anlayışının bir gereği olarak, devlet-girişimciler bağı kurmak misyonunu üstlenmiştir (Sönmez, 2002: 113-114). Kuruç (1988); Cumhuriyet'in kuruluş döneminde devlet ve özel girişimciliğin ortak bir noktada buluşmasını öngören bu anlayışın, idareci sınıf açısından bir geçiş dönemine karşılık geldiği düşüncesindedir.

Tek parti iktidarı döneminde ekonomi politikaları bağlamında ilk makas değişimi ve dolayısıyla söz konusu “geçiş sürecinin” sona erışı, 1929 Ekonomik Krizi ile ilintili biçimde yaşanmış; küresel çapta etkili olan para krizi karşısında idare, çözümü, ekonomiyi dışa kapatmak ve dış pazara bağımlılığı asgariye indirgemekte bulmuştur. Yine bu dönemde temelleri atılan Merkez Bankası ile hükümet, döviz işlemlerinin kontrolünü sağlamayı hedeflemiş; Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin kuruluşuyla ise ülke çapında tasarrufun yaygınlaşması, yerli malların üretim ve tüketiminin teşvik edilmesi, ithal malların tüketiminin asgari düzeye çekilmesi ve iktisadi temelde kendi kendine yetmek ülküsünün benimsenmesi amaçlanmıştır (Keyder, 2013: 124-125). Süreci basit biçimde, devletin iktisadi liberalizmden iktisadi korumacılık çizgisine yönelimi şeklinde adlandırmak mümkündür (Dinçaslan, 2019: 359).

³ Erken Cumhuriyet döneminde, ekonomik alandaki kalkınma isteği, sanayileşmeyi çağdaşlaşma araçlarından bir tanesi hâline dönüştürmüştü; bu bağlamda kavram, sosyal manada da üzerinde durulması gereklilik arz eden bir olguya dönüşmüştür (Yavuzçehre ve Çezik, 2015: 33).

Dışa kapalı bir ekonomiyle, kalkınmanın devlet tarafından yapılacak yatırımlarla sağlanmasını, odak noktası olarak tayin eden söz konusu iktisadi anlayışın hâkimiyeti, II. Dünya Savaşı'nın nihayetlenmesi ve Türkiye'nin, istikametini Batı dünyası olarak belirlemesiyle sona ermiştir. 1940'ların ikinci yarısından başlayarak, Türkiye gerek siyasi gerekse de ekonomik temelde uluslararası sistemin parçası olmak isteği doğrultusunda, devletin öncülüğünde ağır sanayi kurulmasını öngören 1946 tarihli İvedili Sanayi Planı'nı rafa kaldırmış ve tarım ile altyapının serbest piyasa düzeninde geliştirilmesi önlemlerini içeren bir programa geçiş yapmıştır (Kazgan, 2004: 82). Bu program kapsamında, kalkınma paradigması; "*piyasa merkezli, dışa açık, liberal politikalar temelinde dünya ekonomisine eklemlenme*" ereği biçiminde ifade edilmiş, kalkınmada temel aktör, özel sektör olarak belirlenmiştir (Eşiyok, 2009: 88). Demokrat Parti (DP)'nin iktidar olduğu yıllarda da ana hatlarıyla benzer nitelikleri haiz bir ekonomi politikası takip edilmiş ve kalkınmanın, liberal iktisat düzeninde gerçekleşmesi hedeflenmiştir. 27 Mayıs (1960) darbesi ve darbeden sonra gündeme gelen düzenlemeler çerçevesindeyse, kalkınmanın bir plan dâhilinde gerçekleşmesi gerektiği düşüncesi yaygın biçimde kabul görmeye başlamıştır.

Planlı kalkınma döneminde, ülkenin değişik bölgelerindeki kapasitenin âtıl durumdan etkin duruma dönüştürülebilmesi adına, farklı bölgesel kalkınma planları hazırlanmaya başlanmış; yine bu dönemde faaliyet göstermeye başlayan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) ise planların uygulanması ve izlenmesinden sorumlu tutulmuştur. I. ve II. Beş Yıllık Kalkınma Planlarının yürürlükte kaldığı, 1963-1973 seneleri arasında bölgesel planlama ve kalkınma olguları kuvvetli biçimde vurgulanırken, III. Beş Yıllık Kalkınma Planı ile bölgesel siyaset ve kalkınma kavramları önemini görece yitirmiş; il temelli planlama ve ekonomik büyüme yeni dönemde, kalkınma politikasının esasını oluşturmaya başlamıştır (Göymen, 2005: 36-37).

Türkiye ekonomisinde hâkim paradigmanın, bir küresel iktisadi krizin sonucu olarak; köklü bir değişime maruz kalmasının Cumhuriyet tarihindeki ikinci örneği, yüzyılın son beşte birlik dönemine girilmesiyle gerçekleşmiş; refah devleti politikalarının karşı karşıya kaldığı kriz bağlamında; "*mal ve faktör piyasalarında fiyat müdahalelerinin kaldırılması, dış ticaretin ve finans piyasalarının serbestleştirilmesi, kamu iktisadi kuruluşlarının özelleştirilmesi, doğrudan yabancı yatırımların ve dış finansal akımların serbestleştirilmesi, eğitim ve sağlık başta olmak üzere sosyal hizmet alanlarında özelleşme eğilimlerinin yaygınlaşması ve işgücü piyasalarının esnekleştirilmesi*" gibi temel argümanlara sahip yeni bir iktisadi anlayış olarak neo-liberal model (Şenses, 2004: 3), idareci sınıflar tarafından benimsenmiştir. Millî karakterli bir burjuva sınıfı inşa etme amacının açıktan terk edilmesi ve ideal anlamda sermaye sahiplerinin idareden bağımsızlaşmasının amaçlandığı bu yeni dönemde (Beriş, 2008: 38), neo-liberal öğretinin, bireylerin teker teker refahlarını maksimize etmesi hâlinde, toplumsal refahın da en üst aşamaya ulaşacağı savunusundan hareketle, ekonomik ve sosyal kalkınmanın; serbest piyasa ekonomisinin ilkelerine dayanarak gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. Küreselleşme bu sırada temel motto hâlinindedir.

Hülasa, Cumhuriyet'in ilanından ikibinli yıllara kadar kalkınma konusu, Türkiye'yi yöneten kadrolar açısından üzerinde önemle durulacak bir sorunsal olmak niteliğini asla kaybetmemiş gerek tek parti idaresi döneminde gerekse de çok partili siyasi yaşam boyunca işbaşı yapan hükümetler, siyasi ve iktisadi pozisyonları doğrultusunda, geniş ölçekli bir ekonomik ve sosyal kalkınmanın hayata geçirilmesini amaçlamışlardır. Bu bağlamda, yaklaşık seksen senelik bir döneme karşılık gelen bu devrede; 1929, 1947, 1960 ve 1980 senelerini birer dönüm noktası olarak telakki etmek yerinde olacaktır.

3. Kalkınma Ajansları: Tarihî Gelişim, Türkiye’deki Yönetimsel Konum ve İşleyiş

3.1. Kalkınma Ajanslarının Tarihî Gelişimi: Dünya’dan Örnekler

Yazında kalkınma ajansları bağlamında yapılacak bir değerlendirme neticesinde ulaşılabilecek sonuçlardan ilki; kalkınma ajansları hakkında farklı tanımların var olduğudur (Berber ve Celepçi, 2005: 146). Bu tanımlamalar, temelde, kalkınma ajanslarının tarihî gelişimiyle yakından ilişkilidir. Tarihteki ilk bölgesel kalkınma ajansı, 1933’te Tennessee Vadisi merkezli biçimde kurulan Tennessee Vadisi İdaresi’dir (Avaner, 2008: 244). “Tennessee Vadisi İdaresinin” kuruluş yasasıyla ortaya konan amaçlar; geniş manada bölgenin ekonomik kalkınmasını sağlamak, bölge halkının yaşam standartlarını iyileştirmek ve yeni kaynak geliştirme teknikleri bularak ülkenin geri kalan bölgelerine emsal teşkil edebilmektir (Ergun, 1993: 73). Ajansların, Avrupa’daki gelişimi ise II. Dünya Savaşı sonrası gelişmelerle ilişkili biçimde olmuştur; savaşın ardından kıtanın genelinde hüküm süren yıkım ve bölgeler arası gelişmişlik farkının giderilmesinde, kalkınma ajansı ve benzeri yapıların etkili olabileceğine inanılmıştır (Özaslan ve Ünlü, 2015: 74). Kalkınma ajanslarının, dünya çapında sayı ve nitelik bakımından güçlendikleri esas tarihî kesit 1990’lardır. Söz konusu zaman diliminde, mevcut ajansların kurumsallık kapasitelerindeki iyileşme ile siyasi ve ekonomik liberalizmle yeni tanışmaya başlayan ülkelerde, kalkınma ajanslarının kurulmaya başlaması, AB tarafından teşvik edilen bölgeselleşme politikasıyla yakından ilişkilidir. Birlik, 1990’lı yıllar itibarıyla mekân üzerinden geliştirilen politika araçları aracılığıyla, sürdürülebilir gelişmeyi tesis etmeyi amaçlamış (Ersavaş Kavanoz, 2012: 38), kalkınma ajansları, birliğin; bütünlüğünü sağlamak noktasında yararlanılan yapılardan bir tanesi olmak özelliğini kazanmıştır (Karasu, 2009: 8). Bu bağlamda ajanslar, 1990 sonrası dönemde, yerel ve bölgesel sorunların giderilmesinde iç dinamikleri harekete geçiren ve aktörler arasındaki ilişkileri kuvvetlendirmeye yarayan kuruluşlar olarak görülmüşler; yatırımcıların ilgisini çekmek suretiyle ajansların faaliyet gösterdiği bölgelerin birer cazibe merkezine dönüştürülmesi, kalkınma ajanslarının varlık sebeplerinden biri, belki de -en önemlisi- olarak sayılmaya başlanmıştır (Tahtalıoğlu ve Özgür, 2016: 163-164).

3.2. Kalkınma Ajanslarının Türkiye’ye Yansıması: Yönetimsel Konum ve İşleyiş

Kalkınma ajanslarının, Türkiye’deki gelişimi bağlamında yapılacak bir değerlendirmede öncelikle, ajansların yönetimsel konumu üzerinde durulmalıdır. Kalkınma ajanslarının yönetimsel konumuna ilişkin en geniş ölçüde kabul gören görüş; ajansların hizmet yönünden yerinden yönetim kuruluşu olduğudur (Övgün, 2017: 29, Özer, 2008: 402). Eroğlu ve Kum (2010: 194) ajanslar üzerinde vesayet yetkisinin kullanımını ve ajansların ekonomik anlamda hizmet üreten birimler olmasını bu görüşün dayanağı biçiminde sunmakta ve ajansların, idari anlamda hizmet bakımından yerinden yönetim kuruluşu olarak kabul edilmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Bu yaklaşım haklı olarak kalkınma ajanslarını birer hizmet yönünden yerinden yönetim kuruluşu olarak görmektedir ancak yine ajansların, idari teşkilatlanma içindeki konumları bağlamında, farklı görüşlerin gündeme getirildiği de belirtilmelidir⁴. Nihayetinde, kalkınma ajanslarının, ithal bir zihni yaklaşım çerçevesinde örgütlenen kurumlar olmaları ve Türk kamu yönetimi geleneğinde bir temele sahip olmayışı, söz konusu düşünce farklılıklarının sebebini açıklamak adına yeterli birer araçtır.

Kalkınma ajanslarının, Türkiye’de faaliyet göstermeye başlaması AB adaylık süreci ile eşgüdümlü biçimde ilerlemiştir. 1999 tarihli Helsinki Zirvesi’nin ardından AB; Türkiye’de bölgesel planlamanın yeniden ele alınmasına ilişkin önerilerini yazılı ve sözlü biçimde Türk yetkililerle paylaşmaya başlamış (Akiş, 2011: 249), bu kapsamda, mevzuattaki ilk düzenleme 2001’de

⁴ Ajanslar özelinde yaptığı değerlendirmede Güler (2009: 62) hizmet yönünden yerinden yönetim kuruluşlarının ülke genelinde tek işle görevli kamu tüzel kişileri olmasına karşın, ajansların coğrafya esasına bağlı biçimde kurulmaları sebebiyle, birer hizmet yönünden yerinden yönetim kuruluşu olarak sayılamayacaklarını ifade etmektedir.

İstatistiki Bölge Birimleri Sınırlandırması (İBBS)'nin; Bakanlar Kurulu Kararıyla Resmî Gazetede yayımlanması olmuştur (Şengül vd., 2013: 77) Söz konusu karara göre Türkiye; üç düzey istatistiki bölgeye ayrılmıştır. Bu üçlü sınıflandırmanın, ikinci basamağını oluşturan 26 alt bölge aynı zamanda kalkınma ajanslarının faaliyet göstereceği coğrafi sınırların belirlenmesini sağlamıştır (Kayasü ve Yaşar, 2006: 207). Ajansların kuruluş sürecinde, KYTKT'nin kanunlaşmasından sonra, Cumhurbaşkanınca veto edilmesi; kalkınma ajanslarının ihdasını görece geciktirmişse de (Babaoğlu ve Öktem, 2013: 52) 2006 tarih ve 5449 sayılı “Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun’un” kabulü neticesinde, İzmir ve Çukurova Kalkınma Ajansları; İzmir ile Adana ve Mersin illerini kapsayacak biçimde faaliyet göstermeye başlamışlardır (Kıratoğlu ve İnan, 2022: 4). CHS'ye geçiş ve bu bağlamda kamu kurum ve kuruluşlarının işleyişine yönelik düzenlemeleri içeren 4 sayılı “Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi” yeni dönemde kalkınma ajanslarıyla ilgili temel hukuki metin olmak vasfını kazanmıştır. Kararnamenin “Kalkınma Ajansları” üst başlıklı on altıncı bölümünde de ifade olduğu üzere kalkınma ajansları, bir dizi amaca ulaşmak adına teşkilatlandırılan kuruluşlardır. Bu kapsamda faaliyet gösterdiği bölgelerde ajanslardan; kamu ve özel sektör kuruluşları ile sivil toplum yapılanması arasındaki iş birliğini geliştirmesi, yerelde kaynakların yerinde ve etkin kullanımını sağlaması, ulusal ölçekli plan ve programlarla uyumlu biçimde, bölgesel gelişmeye ivme kazandırması, yerel ve ulusal çapta sürdürülebilir büyüme hedeflerine katkıda bulunması ve bölge içi/bölgeler arası gelişmişlik farklarını azaltmaya yardımcı olması beklenmektedir. Ajansların amaçları ölçüsünde önem arz eden bir diğer konu ise yönetsel yapılarıdır. Kalkınma kurulu, yönetim kurulu, genel sekreterlik ve yatırım destek ofisleri ajansların teşkilat yapısını oluşturmaktadır.

Kalkınma ajanslarının teşkilat yapısı özelinde fark edilecek ilk gerçeklik; kalkınma ve yönetim kurulları ile genel sekreterlik mekanizmasının farklı özelliklere sahip birimler olduğu şeklindedir. Yönetim kurulu üyelerini içerisinden çıkaran bir yapılanma olarak kalkınma kurulları, ağırlık biçimde faaliyet raporlarının değerlendirilmesi, yönetim kurulları ise faaliyet ve çalışma raporlarının hazırlanmasıyla vazifelendirilmişlerdir. Genel sekreterliklerse bürokratik niteliğin ötesinde birer icra organıdır. Diğer kurullarca alınan kararların uygulamaya konulması ve ulusal, uluslararası diğer kalkınma ajansları ile ilişkilerin ajansların genel sekreterliklerince yürütülmesi, söz konusu birimin icracı yönüne işaret eden gelişmeler arasında değerlendirilmelidir.

4. Kalkınma Ajanslarının Denetimi Sorunsalı: Nitel Bir İnceleme

4.1. Denetimin Temel Esasları: 2006-2022 Dönemi Mevzuat

Kalkınma Ajanslarının kuruluşunu takip eden süreçte gündeme gelen temel sorunlardan bir tanesi ajansların, kanunda sınırları çizilen amaç ve çalışma prensiplerinin dışında faaliyet göstermeleri hâlinde ortaya çıkabilecek olumsuzlukların nasıl giderileceğidir. Bu bağlamda, ajansların kuruluşundan başlayarak tüm faaliyetlerini değerlendirecek bir sistemin kurularak işletilmesi elzem sayılmıştır (Ceran, 2010: 21). Söz konusu gereklige vurgu yapar biçimde, 5449 sayılı Kanun'un denetim esasları, ajanslarda iç ve dış denetim gerçekleştirileceği vurgulanarak ifade edilmiş (m.25), aynı kanunun başka bir maddesindeyse ajanslar; finansal kaynakların elde edilmesi ve kullanılması hususunda, kamuoyunu bilgilendirmekle yükümlü sayılmışlardır. Kanun özelinde ve denetim bağlamında ortaya konan ifadeler incelendiğinde kanun koyucunun; ajansların denetimi ve ilgili sorunları, öncelikli bir mesele olarak addettiği sonucuna ulaşılabilir. Yine kanun çerçevesinde ajansların, mali konular özelinde kamuoyunu aydınlatmakla yükümlü sayılmaları, idare-vatandaş ilişkisine dair bir gösterge niteliğindedir ve kamu yönetimi alanında yeni bir zihni yaklaşımın egemen kılınmak istendiğine işaret etmektedir.

2006-2002 dönemi kalkınma ajansları mevzuatında, denetim sorunsalına ışık tutulan diğer düzenlemelerin başında, 2006 tarihli “Kalkınma Ajansları Bütçe ve Muhasebe Yönetmeliği” ile 2009 tarihli “Kalkınma Ajansları Denetim Yönetmeliği” gelmektedir. “Bütçe ve Muhasebe Yönetmeliği’nde” ajansların denetimiyle ilgili en önemli nokta, ajans gelir ve giderleri ile varlık ve yükümlülüklerinin yönetiminin ekonomik biçimde olması gerektiğine ilişkin yükümlülüğün öngörülmesidir. Bu bağlamda yönetmeliğin; ajanslar açısından mali anlamda şeffaf ve hesap verebilir nitelikte kurumlar olmayı öncelendiği yorumunda bulunmak yanıltıcı olmayacaktır.

2022 tarihli “Kalkınma Ajansları Denetim Yönetmeliği” yürürlüğe girinceye kadar ajansların denetimi sorunsalını doğrudan gündemine alan bir diğer yasal düzenleme ise 2009 tarihli aynı isimli yönetmeliktir.⁴ Yönetmelik uyarınca ajanslarda iç ve dış denetimin gerçekleştirileceği öngörülmüş, yine ilgili denetimlerin nasıl ve kimler tarafından gerçekleştirileceği ayrıntılı biçimde düzenlenmiştir.

Yeni, “Kalkınma Ajansları Denetim Yönetmeliği” öncesinde, ajansların işleyiş ve denetim süreci üzerinde doğrudan etkili olan bir diğer gelişme, hükümet sistemi değişikliğidir. CHS’ye geçiş sonrasında, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, ajansların koordinasyonundan sorumlu bakanlık hâline getirilmiş (4 sayılı Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, m. 187) böylelikle, kalkınma ajanslarının sanayi kuruluşları ile iş birliği hâlinde olması ve koordineli biçimde çalışmasına verilen önem kamuoyu ve diğer paydaşların dikkatine sunulmuştur. Mezkûr Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi’nin; kalkınma ajanslarının denetimi sorunsalı bağlamında incelenebilecek diğer hususları, ajansların denetimine yönelik bir yeniliği gündeme getirmemektedir. Kalkınma ajanslarının denetimi sorunsalıyla ilişkili biçimde incelenmesi gereken diğer denetim türleri ise Sayıştay, Devlet Denetleme Kurulu (DDK) ve İçişleri Bakanlığı tarafından yapılan denetimlerdir (Köksal ve Köse, 2019: 295). Her üç kurum ve kurum bünyesinde istihdam edilen personel tarafından gerçekleştirilen denetimlerin, hukuki meşruiyetleri anayasa ve ilgili yasal düzenlenmeye dayanmaktadır. Denetimler neticesinde, bir olağandışılık ile karşılaşılması hâlinde ise diğer hukuki süreçler devreye girmekte ve sorumlular için cezai müeyyideler tatbik edilebilmektedir.

4.2. Denetimin Değişen Çehresi: 2009 ve 2022 Tarihli “Kalkınma Ajansları Denetim Yönetmeliği’nin” Karşılaştırması

Kalkınma ajanslarının, Türk kamu yönetimi sistemi içinde faaliyet göstermeye başladığı 2006 senesinden bu yana idare; değişik kanun, yönetmelik ve kararnamelerden yararlanarak ajanslara ilişkin pek çok meseleyi düzenlemek istemiştir. Kuşku yok ki; ajansların denetimine ilişkin usul ve esasların neler olacağı, yazında kabul görmüş denetim biçimlerinin hangisinden ne ölçüde yararlanılacağı, denetimi gerçekleştirecek kurumun niteliği gibi sorular bu kapsamda, sıklıkla gündeme gelmiştir. Bu kapsamda, 3 Ağustos 2009 tarih ve 27308 sayılı Resmî Gazete ’de yayımlanarak yürürlüğe giren “Kalkınma Ajansları Denetim Yönetmeliği” ile yine aynı isimle 17 Eylül 2022 tarih, 31956 sayılı Resmî Gazete ’de yayımlanarak yürürlüğe giren 2009 tarihli mevzuatı yürürlükten kaldıran yönetmeliğin incelenmesi faydalı olacaktır. Değişen mevzuat ışığında, 2022 tarihli yönetmeliğin, ajansların denetimine yönelik hangi yeniliklere kaynaklık ettiğinin ortaya konulması çalışmanın temel amacıdır.

Yeni ve eski yönetmelik arasındaki ilk farklılaşma; yönetmelik amacının ilgili olduğu denetim türleriyle ilgilidir. 2009 tarihli yönetmelikte; standart usul ve esasların belirleneceği denetim türleri iç ve dış denetim ile mali yönetim yeterliliği olarak sayılmış iken (2009 tarihli Kalkınma Ajansları

⁴ 2022 tarihli denetim yönetmeliği kapsamında, kalkınma ajanslarının denetimine ilişkin değişen hususların ortaya çıkarılması amaçlanan bu çalışmada, çalışmanın amacı doğrultusunda, 2009 tarihli yönetmelik bir sonraki başlıkta ayrıntılı olarak incelenecek, 2009 ve 2022 tarih ve aynı isimli yönetmelikler karşılaştırmalı biçimde değerlendirilecektir.

Denetim Yönetmeliği m.1) 2022 tarihli yönetmelikte mali yönetim yeterlilik denetimi ve diğer denetim türlerine ilişkin usul ve esasların belirleneceği ifade edilmiştir (2022 tarihli Kalkınma Ajansları Denetim Yönetmeliği m.2). Bu değişiklik esasında, 2009 ila 2022 seneleri arasında kalkınma ajanslarının denetim mevzuatına yönelik diğer değişikliklerin bir yansıması niteliğindedir. Yeni yönetmelik esas olarak ajansların mali yönetim yeterliliklerinin denetimini konu edinse de diğer denetim türleri ifadesi de ilgili maddede yer bulmuştur. Yönetmeliklerin hukuki dayanağı da sistem değişiminin bir sonucu olarak değişmiş, 2009 tarihli yönetmeliğin, 5449 sayılı “Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun” çerçevesinde hazırlandığı belirtilirken (m. 2). 2022 tarihli yönetmeliğin hukuki dayanağı 4 sayılı “Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi” şeklinde ifade edilmiştir (m. 3).

İki yönetmelik arasındaki esas farklılaşma ise “Mali Yönetim Yeterliliği” başlıklı ikinci bölümde gerçekleşmektedir. 2009 tarihli yönetmelikte ajansların müsteşarlık bütçesinden transfer ödeneği kullanımının ancak mali yönetim yeterliliklerinin müsteşarlık tarafından uygun bulunması hâline gerçekleşebileceğine karar verilmiş iken (m.4) 2022 tarihli yönetmelikte bütçesinden transfer ödeneği kullanılacak olan kurum bakanlık olarak zikredilmiştir (m. 5) Bu aşamada, yeni yönetmelik çerçevesinde, gündeme gelen değişikliklerin başında, kaynak kullanımında üst otorite takdir yetkisinin kaldırılması gelmektedir (m.5).

Kalkınma Ajansları Denetim Yönetmeliği bağlamında 2009’dan 2022’ye gelindiğinde fark edilen bir diğer değişiklik, eski yönetmelikte ayrı birer başlık hâlinde bulunan iç ve dış denetimle ilgili hükümlerin yönetmelikten çıkartılmasıdır. Bu minvalde yeni yönetmelikte; 2009 tarihli yönetmeliğin aksine “Diğer Denetimler” başlıklı bir kısma yer verilmiştir.

İdarenin, 2009 tarihli yönetmelikte ajansların denetimi ve denetim neticesinin olumsuz sonuçlanması durumunda, maddi kaynak tahsisatı ve kullanımındaki sınırlamalar 2022 tarihli yönetmelikte de ana hatları ile muhafaza edilmektedir. Bu kapsamda başarılı-başarısız kalkınma ajansı ayırımının kuvvetlendirilmek istenmesi dahası bu ayırımın, Yeterlilik Komisyonu tarafından oluşturulacak bir puanlama sistemi ile formüle edilmesi (m.5), yeni yönetmelik kapsamında gündeme gelen yeniliklerden bir diğeridir. Zira, 2009 tarihli yönetmelikte de ajansların, mali yönetim yeterliliğiyle ilgili bir değerlendirme sürecinden bahsedilse de bir puanlama sistemi öngörülmemektedir.

İki yönetmelik, denetim neticesinde olumsuz bir sonuçla karşılaşan ajanslar hakkında yürütülecek işlemlerin niteliği daha doğru ifade ile belirli bir takvime bağlanarak açıklığa kavuşturulması bakımından da ayrılmaktadır. 2009 tarihli yönetmeliğe göre; mali yönetim yeterliliği bulunmadığı tespit edilen ajansın, cari yılın geri kalanı ve müteakip mali yıl içinde proje ve faaliyet desteğinden mahrum kalacağı ifade edilmiş iken 2022 tarihli yönetmelikte bakanlığın, düzeltici işlemlerin yapılabilmesi için ajanslara en fazla 6 ay süre tanınması ve denetim neticesinde başarısız bulunan ajansın kaynak kullanımının, bir sonraki denetimde başarılı bulunup mali yönetim yeterliliğinin verilmesine kadar Bakanlık tarafından en geç 1 ay içinde askıya alınması kararlaştırılmıştır.

Özetle güncel hâle gelen “Kalkınma Ajansları Denetim Yönetmeliği” çerçevesinde, ajanslara; kaynak tahsisatının, belirli bir puanlama sistemi dahilinde olması şartı getirilmiştir. Mali yönetim yeterliliği bakımından başarılı olamayan kalkınma ajanslarının kesilen kaynak kullanım hakkını yeniden kazanabilmeleri ise daha açık şekilde ifade edilmiş ve denetim neticesinde başarısız bulunan ajansın, gerekli düzenlemeleri hayata geçirmek için kullanabileceği süre en fazla 6 ay olarak saptanmıştır. Bu aşamada, gerekli eksikleri tamamlayan ajansların; kaynak kullanımını noktasında mağdur edilmemesi adına söz konusu 6 ay dolmadan, Bakanlığa başvuran ajansların, denetimlerinin yapılması ve başarılı bulunmaları hâlinde kaynak kullanımının önündeki engellerin kaldırılması kararlaştırılmıştır.

5. Sonuç

Bölgeler arası gelişmişlik farkının giderilmesi ve ekonomik büyümenin yurt geneline dengeli biçimde dağıtılması, Cumhuriyet tarihi boyunca hayata geçirilmek istenen bir devlet politikası niteliğinde olmuştur. Bu doğrultuda, dönemin hâkim iktisadi gerçekçiliğiyle uyumlu biçimde, farklı yaklaşımların uygulanması söz konusu olmuş; ekonomide devlet müdahalesi-özel sektör ilişkisi, iktisadi büyüme ve kalkınmanın sağlanması ve dengeli olarak dağıtımını amacı çerçevesinde gelişmiştir.

Kalkınma ajansları, dünyanın 1980 sonrası dönem yoğun biçimde maruz kaldığı neo-liberal politik/iktisadi öğretisi çerçevesinde, gelişen birer yarı özerk kamu kuruluşu niteliğindedir. Söz konusu dönemde, başta Avrupa olmak üzere yerkürenin değişik bölgelerinde sayı ve etkinlikleri önemli ölçüde artmış; sınırlarını oluşturan bölgelerin ekonomisiyle ilgili bir karar alınacağı vakit ajansların; idarenin bölgedeki temsilcisi ölçüsünde söz sahibi olması doğal karşılanan bir gelişme olmuştur.

İtimat kontrole mâni değildir ifadesi, oturmuş bir motto halindedir ancak hukuk devletinin seyri asırlık tarih çizgilerini gelgitlerle doldurarak oluşturmuştur. Bu minvalde denetim ve hesap verebilirlik olguları da ajansların, dayandığı politik/iktisadi zemin üzerine temellenen kamu yönetimi anlayışının öncelediği değerler arasında yer almaktadır. Nihayet kalkınma ajanslarının denetimi; ajansların ihdas edilmesinden başlayarak, idare tarafından önemsenen bir mesele olarak kabul edilmiş; ajanslarla ilgili kanun ve yönetmelikler çerçevesinde, kalkınma ajanslarının denetlenmesi hususundaki temel noktalar belirlenmeye çalışılmıştır.

Nitekim 17 Eylül 2022 tarih, 31956 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren, “Kalkınma Ajansları Denetim Yönetmeliği” ajansların denetimiyle ilgili hukuki mevzuat içerisindeki en güncel metindir ve önemli değişiklikler içermektedir.

Yeni yönetmelik çerçevesinde; 2009 tarihli eski Kalkınma Ajansları Denetim Yönetmeliği ilga edilmiş, ajansların Sanayi Bakanlığı bütçesinden transfer ödeneği kullanabilmesi ancak mali yönetim yeterliliğinin uygun bulunması hâlinde, gerçekleşebilecek bir eylem biçiminde tanımlanmıştır. Bakanlığın, mali yönetim yeterlilik denetimi sürecinde kullanılmak üzere bir kriter seti geliştirecek olması ve birinci denetim neticesinde, başarısız olduğuna hükmedilen ajansların; yeniden kaynak kullanım hakkı elde edebilmeleri için ikinci bir denetimde başarılı sayılmalarına ilişkin gereklik yeni dönemde kalkınma ajanslarının denetlenmesi noktasında, ilk kez uygulanacak olan düzenlemeler arasında yer almaktadır. Bu adım kalkınma ajanslarının mali performansları başta olmak üzere etkili ve verimli çalışmalarına dönük önemli bir adımdır.

Eski ve yeni “Kalkınma Ajansları Denetim Yönetmeliği” karşılaştırıldığında gündeme gelen en mühim farklılık; denetim neticesinde başarısız olan kalkınma ajansının kesintiye uğrayan kaynak kullanım haklarını, yeniden kazanmalarına yönelik açık bir takvimlendirmeye gidilmesidir. Esasında bu değişiklik, idarenin; ajanslardan, etkin ve verimli çalışması ile bulunduğu mahalde gerçekleştireceği hizmetler ile yöre halkının refahını ve gelişmişlik seviyesini yükseltmesini istemesi amacıyla uyum göstermektedir. Kısacası idare, kaynak kullanım noktasında, sorun yaşayan bir ajansın; -gerekli düzenlemeleri hayata geçirmesi hâlinde- sorununu hızlıca ortadan kaldırmak istemektedir. Kuşku yok ki kamu yönetimi disiplini ve kamu kuruluşlarının çalışma prensibi bakımından durağanlık söz konusu değildir ve sürekli bir yenilenme hâli mevcuttur. Bu noktadan hareketle kalkınma ajanslarıyla ilgili, ilerleyen dönemlerde yapılacak düzenlemeler çerçevesinde, teknoloji geliştirme başta olmak üzere bölgesel öncelikler bağlamında profesyonelleşme ya da uzmanlaşmanın olacağı öngörüsünde bulunulabilmek mümkündür.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Akiş, E. (2011). Küreselleşme sürecinde bölgesel kalkınma yaklaşımındaki gelişmeler ve bölgesel kalkınma ajansları. *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 44, 237-256.
- Akşin, S. (2007). *Kısa Türkiye tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Avaner, T. (2008). BKA siyasal rejim sorunu yaratır mı? M. Turan (Ed.), *Bölge Kalkınma Ajansları nedir? Ne değildir?* içinde (s.239-263). Ankara: Paragraf Yayınevi.
- Avaner, T. ve Hasanoğlu, M. (2017). Türkiye’de ekonomik ve sosyal idare: Bir korporatizm denemesi olarak İzmir İktisat Kongresi. *Söke İşletme Fakültesi Priene Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 12-25.
- Babaoğlu, C. ve Öktem, M.K. (2013). Kalkınma ajanslarına örgüt geliştirme açısından bir bakış. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 49-60.
- Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, RG: 15.07.2018, Sayı: 30479.
- Bazı Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, RG: 14.07.2021, Sayı: 31541.
- Berber, M. ve Celepçi, E. (2006). *Türk bölgesel kalkınma politikalarında yeni arayışlar: Kalkınma ajansları ve Türkiye’de uygulanabilirliği*. Doğu Karadeniz Bölgesel Kalkınma Sempozyumu, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 13-14 Ekim, 146-155.
- Beriş, H. E. (2008). Türkiye’de 1980 sonrası devlet ve sermaye ilişkileri ve “Parçalı burjuvazinin oluşumu. *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 19(69), 33-45.
- Boratav, K. (2005). *Türkiye iktisat tarihi 1908-2002*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Bowen, G.A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40.
- Bozkurt, P. (2013). Denetim kavramı ve denetim anlayışındaki gelişmeler. *Denetim Dergisi*, 12, 56-62.
- Budak, T. ve Eroğlu, O. (2013). Bölgesel kalkınma ajanslarının denetiminde Sayıştay’ın rolünün değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 65-84.
- Ceran, Y. (2010). Kalkınma ajanslarında iç denetim. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(2), 19-34.
- Çalı, H.H. (2011). Türkiye’de kalkınma ajanslarında denetim sorunsalı. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(2), 419-442.
- Çavdar, T. (1995). *Türkiye’nin demokrasi tarihi (1839-1950)*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Dinçaslan, M. (2019). Sovyet tehdidinin Türkiye’nin iktisat politikalarındaki dönüşüme etkisi. 3. Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Kongresi. Trabzon.
- Dpt (1963). *Kalkınma planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967*, Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası.
- Ergun, T. (1993). Bölgelerarası dengesizliklerin giderilmesinde bölgesel örgütlenmelerin önemi: “Tennessee Valley Authority”. *Amme İdaresi Dergisi*, 26(1), 71-82.
- Eroğlu, M. ve Kum, M. (2010). Türkiye’de kalkınma ajanslarının idari teşkilat içindeki yeri. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 35, 175-198.

- Ersavaş Kavanoz, S. (2012). AB mekân politikası: Avrupa Mekânsal Gelişme Perspektifi. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, 27-39.
- Eşiyok, B. A. (2009). Sanayi planlarından 1947 Türkiye iktisadi kalkınma planına: Bir dönüşümün kısa öyküsü. *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, 4(11), 86-131.
- Firidin, E. (2016). *Kamu yönetiminin denetlenmesi*. A. Uzun (Ed.), Kamu Yönetimi içinde (ss.1-16). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Göymen, K. (2005). Türkiye’de bölge politikalarının evrimi ve bölgesel kalkınma ajansları. İstanbul: Sabancı Üniversitesi İstanbul Politikalar Merkezi, 35-60.
- Güler, B.A. (2000). Yerel yönetimleri güçlendirmek mi? Âdem-i merkeziyetçilik mi? *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 9(2), 14-29.
- Güler, B.A. (2009). Kalkınma davasının terk edilmesi: AB, bölge, eşraf severlik. *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, 4(11), 44-67.
- Hood, C. (1991). A Public management for all seasons?, *Public Administration*, 69, 3-19.
- Jickling, B. (2000). A future for sustainability? *Water Air and Soil Pollution* 123(1-4), 467-476.
- Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun, RG: 08.02.2006, Sayı: 26074.
- Kalkınma Ajansları Bütçe ve Muhasebe Yönetmeliği, RG: 28.09.2006, Sayı: 26303.
- Kalkınma Ajansları Denetim Yönetmeliği, RG: 03.08.2009, Sayı: 27308.
- Kalkınma Ajansları Personel Yönetmeliği, RG: 29.05.2019, Sayı: 30788.
- Kalkınma Ajansları Denetim Yönetmeliği, RG: 17.09.2022, Sayı: 31956.
- Karasu, K. (2009). Yerelleşme söylemi ve bölgesel kalkınma ajansları. *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, 4(11), 1-43.
- Karcı, Ş. M. (2008). Yeni kamu işletmeciliği yaklaşımının temel değerleri üzerine bir inceleme. *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16, 40-64.
- Kayasü, S. ve Yaşar, S. (2006). Avrupa Birliği’ne üyelik sürecinde kalkınma politikaları, yasal ve kurumsal dönüşümler. TEPAV, Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu, 199-215.
- Kazgan, G. (2004). *Tanzimat’tan 21.Yüzyıla Türkiye ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Keleş, R. ve Mengi, A. (2017). *Avrupa Birliğinin bölge politikaları*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Keyder, Ç. (2013). *Türkiye’de devlet ve sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kıratoğlu, E. ve İnan, M. (2022). Bölgesel kalkınma ve kalkınma ajansları: Karacadağ kalkınma ajansı örneği. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 13(1), 1-18.
- Koçak, S.Y. ve Karkın, N. (2010). Kalkınma ajanslarının çoklu paydaş kuramı çerçevesinde analizi. B. Akgül ve N. Uzay (Ed.), *Türkiye’de Bölgesel Kalkınmanın Yeni Örgütleri: Kalkınma Ajansları*, içinde (ss.591-608), Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım.
- Koçberber, S. (2006). Kalkınma ajansları ve Sayıştay denetimi. *Sayıştay Dergisi*, 61, 37-55.
- Koloğlu, İ. (2019), *Kalkınma ajanslarında iç denetim*. Ankara: Astana Yayınları.
- Köksal, A. G. ve Köse, E. (2019). Kalkınma ajanslarının denetimi. *Elektronik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 15(3), 281-298.
- Köse, H.Ö. (2007). *Dünyada ve Türkiye’de yüksek denetim*. Ankara: Sayıştay Başkanlığı.

- Kuruç, B. (1988). *Belgelerle Türkiye iktisat politikası 1. Cilt, (1929-1932)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Laasonen, V., Kolehmanien, J. (2017). Capabilities in knowledge-based regional development – towards a dynamic framework. *European Planning Studies*, 25(10), 1673-1692.
- Maciulis, A., Vasiliuskas, A.V., Jakubauskas, G. (2009). The impact of transport on the competitiveness of national economy. *Transport*, 24(2), 93-99.
- Önen, S.M. ve Kanayran, H. G. (2014). Kalkınma ajanslarının yönetsel denetimi: Kurumsal ve hukuki statüleri üzerinden bir değerlendirme. *Üçüncü Sektör Sosyal ve Ekonomi Dergisi*, 49(1), 109-130.
- Övgün, B. (2017). Düünden bugüne, bugünden yarına: Kalkınma ajansları. *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, 12(27), 19-39.
- Özaslan, A. ve Ünlü, H. (2015). Türkiye’de bölgesel kalkınma politikalarında değişim ve kalkınma ajansları. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(13), 64-83.
- Özer, M.A. (2009). Avrupa Birliği’ne üyeliğin tam eşliğinde Türkiye. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 16(1), 89-105.
- Özer, Y. E. (2008). Küresel rekabet-bölgesel kalkınma ajansları ve Türkiye. *Review of Social, Economi & Business Studies*, 9(10), 389-408.
- Pollitt, C., Talbot, C., Caulfield, J., Smullen, A. (2005). Agencies: How governments things through semi-autonomous organizations. New York: Palgrave Macmillan.
- Scoones, I. (2007). Sustainability, *Development in Practice*, 17(4-5), 589-596.
- Semian, M.ve Chromy, P. (2014). Regional identity as a driver or barrier in the process of regional developmet: A comparison of selected European experience. *Norwegian Journal of Geography*, 68(5), 263-270.
- Sen, A. (2008). Unity and discord in social development. *China Journal of Social Work*, 1(2), 100-109.
- Sönmez, S. (2002). Türkiye İş Bankası’nın “misyonu” ve iştirakçilik politikası (1924-1945). *Mülkiye Dergisi*, 25(231), 111-148.
- Steger, M. (2008). Globalization: A very short introduction. New York: Oxford University Press.
- Şengül, Ü., Shiraz, S.E., Eren, M. (2013). Türkiye’de istatistiki bölge birimleri sınıflamasına göre düzey 2 bölgelerinin ekonomik etkinliklerinin DEA yöntemi ile belirlenmesi ve tobit model uygulaması. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(21), 75-90.
- Şenses, F. (2004). Neoliberal küreselleşme kalkınma için bir fırsat mı, engel mi. Economic Research Center, <http://web.bilecik.edu.tr/>, Erişim Tarihi: 25.10.2022.
- Tahtalıoğlu, H. ve Özgür, H. (2016). Türkiye’de kalkınma ajansları politikasının çözümlenmesi: Süreç analizi (Aşamalar Yaklaşımı). *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(3), 161-184.
- Toprak, Z. (2019). *Türkiye’de millî iktisat 1908-1918*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tuncer, A. (2016). Merkeziyetçi yönetim, A. Tuncer, F.B. Alodalı, S.Usta (Ed.), *Yönetim bilimi tarihsel gelişim ve kavramsal çerçeve içinde* (s.27-59). Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Türk Dil Kurumu Sözlüğü (2022). <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 04.10.2022.

- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019). *100. Yıl Türkiye planı on birinci kalkınma planı (2019-2023)*, Ankara: Yönetim Hizmetleri Genel Müdürlüğü Bilgi ve Belge Yönetimi Dairesi Başkanlığı.
- United Nations (1987). Report of The World Commission on Environment and Development: Our Common Future, <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>, Erişim Tarihi: 09.10.2022.
- Uzun, A. ve Usta, H. (2021). Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde iç denetim: sorunlar ve çözüm önerileri. *Denetim Dergisi*, 12(23), 27-40.
- Verhoest, K. (2017). *Agencification in Europe*. E. Ongaro & S. van Thiel (Eds.), The Palgrave Handbook of Public Administration and Management in Europe.
- Wach, E. (2013). Learning about Qualitative Document Analysis.
- Yaylalı, M. (2022). “Bölgesel kalkınma”, https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/bolgesel_kalkinma, Erişim Tarihi: 09.10.2022.
- Yavuzçehre, P.S. ve Çezik, U. (2015). Sümerbank’tan Sümerpark’a: Alışveriş merkezine dönüşen kamusal alanlar. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 30(1), 23-53.
- Yürekli, Ö. (2018). Teftiş kurulu modelindeki denetim birimlerinin şeffaflık uygulaması açısından değerlendirilmesi. *Türk İdare Dergisi*, 486, 349-372.
- Zengin, O. (2003). Kamu yönetimi temel kanunu yasa tasarısı neyi ifade ediyor. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 58(4), 193-204.

Araştırma Makalesi / Research Article

OSMANLI DEVLETİ'NDE TARIMDA MAKİNELEŞME VE BASININ ROLÜ

Kenan DEMİR¹

Öz

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda serveti artırmak amacıyla üretici bir bakış açısıyla ekonomi politikalarını uygulamaya başlamıştır. Tarımda üretimin artırılmasında daha rekabetçi olduğu için bürokratlar tarım sektörünü tercih etmiş ve tarım sektöründe teşvik edici politikalar uygulamıştır. Uygulanan politikalardan biri de makineleşmenin yaygınlaşmasıdır. Bu çalışmada tarım sektöründe makineleşmenin yaygınlaşması için devletin uyguladığı politikalar belirtildikten sonra yaşanan değişim, basındaki yazılar ışığında incelenmiş ve tarımda makineleşme süreci aktarılmıştır. Basının bir bilgilendirme ve yönlendirme aracı olarak kullanılması nedeniyle çalışmada öncelikle propaganda kavramı açıklanmış sonra basının politika aracı olarak işlevi anlatılmıştır. Araştırmalar sonucu fikri değişim yaratılması amacıyla basında makineleşmenin lehine yönelik bir yayım politikası güdüldüğü tespit edilmiştir. Yazılan yazıların sonucunda, makineleşmede yaygın olmasa bile küçük bir artışın yaşandığı gözlemlenmektedir. Basında da sıkça değinildiği gibi sermaye eksikliği ve yeniliklere açık olmama gibi faktörler makineleşmenin yayılmasının hızını düşürmüştü bile makineleşme sürecinde kısmen bir başarı söz konusudur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, propaganda, tarımda makineleşme, basın

JEL Kodları: N75, O33, P35

MACHINERY AND THE ROLE OF THE PRESS IN AGRICULTURE IN THE OTTOMAN STATE

Abstract

In the 19th century, the Ottoman Empire started to implement policies with a productive perspective in order to increase wealth, and since the state was more competitive to increase agricultural production at this point, the agricultural sector was preferred and implemented in this direction. One of the policies it has implemented is the spread of agricultural mechanization in the country. This study stated the policies implemented by the state for the spread of agricultural mechanization, and the change experienced in the process was examined by examining the articles in the press and the process of agricultural mechanization was illustrated. The content of the study is explained what the concept of propaganda is due to the use of the press as a propaganda tool, the function of the press as a policy tool is explained, and it is emphasized that the press constantly touches on the same issues for intellectual change in order to increase agricultural mechanization. As a result of the articles for the spread of mechanization in the press, it is observed that the mechanization has increased in the country and this increases the number of mechanization used. As it is frequently mentioned in the press, even if factors such as lack of capital and not being open to innovations have slowed down the spread of mechanization, there is a partial success.

Keywords: Ottoman Empire, propaganda, agricultural mechanization, press

JEL Codes: N75, O33, P35

¹ Doç. Dr. İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, kdemir@medipol.edu.tr. ORCID: 0000-0003-1508-5978.

Başvuru Tarihi (Received): 09.02.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 26.07.2023

Giriş

19. yüzyıla girerken Osmanlı Devleti'nin iktisadi ve mali yapısı gerilemeye başlamış ve bu nedenle ülkenin servet kaynaklarından yeterince istifade edilememiştir. Servet kaynaklarından istifade edilememesi devletin gelir kaynaklarının azalmasına neden olduğundan bütçe sürekli açık vermeye başlamıştır. Bürokratlar, bu duruma çözüm bulmak için servet kaynaklarını artırıcı politikalar uygulamış ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren sanayi sektöründe fabrikalaşma teşebbüslerine girişmişlerdir. Tarım sektöründe kendine yeten bir ülke haline gelmek için üretimi modern usullerle yürütmek ve makineleşmenin yaygınlaşması hedeflenmiştir. Bu politikaları uyguladığı zaman devletin, yönetim zafiyetleri yanında askeri gücünün de zayıflamasıyla birlikte siyasi gücün azalması iktisadi girişimlerden beklenen yararlı sonuçların elde edilmesini engellemiştir. Özellikle 1838 senesinde İngiltere'yle imzalanan Balta Limanı Ticaret Anlaşması'yla gümrük vergilerin düşürülmesi ve devletin bağımsız olarak gümrük politikasını belirlemesi hakkının elinden alınması gibi nedenler ülkedeki sanayileşme adımlarının başarısız olmasının en önemli faktörleri olmuştur. Liberal politikalar doğrultusunda imzalanan ticaret anlaşmasıyla birlikte tarım sektöründe kalkınmaya yönelik bir düşünce sistemi Osmanlı Devleti'nde görülmeye başlamıştır. Zamanla bürokratlar da bu düşünceyi benimseyerek sermayenin oluşması için tarım üretimin artırılmasına yönelik politikalar uygulamış ve kalkınmanın ziraattan geçtiğine dair bir fikir ülkede hâkim olmaya başlamıştır.

Buhar gücünden istifade ederek üretim maliyetlerinin düşürülmesiyle rekabet gücü artan başta İngiliz malları olmak üzere Avrupa ürünlerinin ülkeye girişinin, 1838 senesinde imzalanan serbest ticaret anlaşmasıyla artışı sonrası sanayi sektörü gerilemiştir. Sanayinin gerilemesi neticesi ülkenin servet kaynağı olarak tarımsal üretimin artırılmasına yönelik uygulamalarda bir artış yaşanmıştır. Bürokratlar, tarımın geliştirilmesi için ekimin modern yöntemlerle yapılması, gübreleme ve makineleşmenin yaygınlaşması gibi üretimin artırıcı politikaları uygulamış ve çiftçileri bu konularda desteklemiştir. Çiftçinin modern yöntemleri benimsemesi için zirai eğitim kurumları açılmıştır. Ayrıca çiftçiye modern yöntemleri uygulamalı olarak göstermek için kırsal bölgelerde numune tarlaları tesis edilmiştir. Çiftçiye yol gösteren uzmanların artırılması için Avrupa'ya tarımsal eğitim almak için öğrenciler gönderilmiş, kırsal kesimde tarım okulları ve çiftçilere yönelik akşam okulları açılmış, birçok ziraat gazetesi çıkartılmış ve mevcut ziraat gazeteleri de desteklenmiştir.

Tarımsal üretimi artıran en önemli unsurlardan biri de makineleşmektir. Avrupa, sanayi devrimiyle birlikte makine gücünden istifade ederek hem üretim maliyetini düşürmüştü hem de üretimi hızlandırmıştır. Teknolojinin gelişmesiyle tarım sektöründe makine gücünden istifade eden birçok araç gereç icat edilmiş ve bu araç gereçler tarım sektöründe kullanılmış ve makineleşme nedeniyle ucuz ve bol ürün elde edilmiştir. Osmanlı Devleti de tarım sektöründe makineleşmeden istifade etmek ve bunların benimsenip yaygınlaşması için destekleyici adımlar atmıştır. Hem bu aletlerin çiftçiler tarafından benimsenmesi için numune çiftliklerini modern tarım aletleriyle donatmış hem de aletlerin faydalarını dile getiren broşürler hazırlayıp kırsal kesimde dağıtmıştır. Ayrıca makinelerin faydalarından bahseden kitaplar yayımlamış ve gazetelerde makineleşme lehinde yazıların çıkmasını teşvik etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde ilk gazete, modernleşme hareketlerin köklü şekilde gerçekleştiği II. Mahmud döneminde çıkmıştır. II. Mahmud, gazetelerin Avrupa ülkelerinde faydalarını gözlemledikten sonra kendisi de bu sivil kurumdan istifade etmek, iç ve dış politikada gerçekleştirdiği uygulamaları duyurmak amacıyla 1831'de *Takvim-i Vekayi*'yi çıkartmıştır. İlk yıllarda gazetelerin etkisi sınırlı kalmasına karşın Şinasi'nin 1860'ta gazete dilini sadeleştirmesi ve okur kesiminin kısmen oluşması gibi faktörler nedeniyle gazetelerin etkisi artmış ve gerçek anlamda gazetelerin işlevi görülmeye başlanmıştır. Gazetenin bilgiyi okurlara aktarmak ya da belli bir bilgiyi düşünce sistemi dahilinde benimsenmesini ve yayılmasını sağlamak gibi işlevleri yanında halkın fikirlerini

geliştirmek ve değiştirmek gibi işlevleri de bulunmaktadır. Ziraat memurları, tarımsal zihniyeti değiştirmek için gazetelerde istifade ederek birçok süreli yayın çıkartmıştır. Ziraat gazete ve dergilerinin yayımlanmasındaki ana amaç çiftçilere üretimi modern yöntemlerle icra edilmesini benimsetmekti. Modern yöntemlerin uygulanmalarından biri de ekimde makineleşmenin yaygınlaşmasıdır. Bu doğrultuda özellikle II. Abdülhamid döneminde tarımsal yayınlarda bir patlama yaşanmış ve halkın fikir yapısını değiştirmek için gazeteler propaganda işlevi olarak görülmüş ve makineleşme lehinde bir yayım politikası uygulanmıştır. II. Meşrutiyet döneminde de basından, propaganda aracı olarak istifade edilmesi daha güçlü bir şekilde görülmüştür.

Bu makalede basında çıkan ziraat yazıları incelendikten sonra tarımda makineleşmenin yaygınlaşması için gazetelerde ne gibi bir bakış açısının sergilendiği resmedilmeye çalışılmıştır. Çalışma kapsamında dönemin birincil kaynaklarından biri olan süreli yayınlar taranarak gerekli malzeme elde edilmiştir. Dönemin genel atmosferini göstermek amacıyla ikincil kaynaklardan istifade ederek 19. yüzyılda uygulanan makineleşme politikaları tasvir yöntemiyle kronolojik bir boyutta verilmiş ve sonra 19. yüzyıldaki tarımdaki makineleşmenin zihniyet yapısı ve bunun değiştirilmesi için gazetecilerle ziraat uzmanların dönemin basınında dile getirdiği fikirler anlatılmıştır.

1. Propaganda ve Basının Rolü

Propaganda bir düşünceyi yaymayı ve bu düşünceyi isteyerek topluma benimseterek toplumsal hafızayı oluşturmayı amaçlar ve bir fikri aşılardan ziyade toplumu istenilen amaca yönlendirmeyi hedefler. Propagandanın bilinçli bir tasarısı ve amacı bulunmaktadır (Çetin, 2014: 239-240). Propaganda kısaca belirli bir fikri ya da inancı insanlar arasında yaymak ve taraftar kazanmak sanatı olarak tanımlanabilir (Okay, 1957: 3). Propaganda, eğitimi ve bilgilendirmeyi içeren fikir ve düşünceleri etkilemek amacıyla yapılan girişimleri de kapsamaktadır (Kaya-Siklon, 2012: 67). Propaganda, devlet ya da gruplar aracılığıyla toplumun görüş ve davranışlarını iletişim araçları kullanarak etkileme ve değiştirmeye yönelik bilinçli eylemler olarak da adlandırılabilir (Özsoy, 1998: 5). Propaganda genel olarak olumsuz ve aldatıcı şeyleri ifade etmek biçiminde bilinmektedir. Ayrıca, yaygın olarak dezenformasyon kavramıyla tanımlanmasına karşın bu çalışmada propaganda kelimesi daha çok bir fikri benimsetme amacı olarak ifade edilecektir (Çetin, 2014: 240). Mevcut geleneksel değerlerin ve kanaatlerin kitlelere aktarılması ve inandırılması propagandadır. Toplumun terbiyesinin temini her cemiyette birtakım kurallarla sağlanması ve bunun aktarılması da propagandanın kapsamı içerisindedir (Özsoy, 1998: 11). Propagandanın hedefi, fikri ve düşünceyi değiştirmekle birlikte gerçekleşen değişikliği eylem haline gelmesini de amaçlamıştır (Özsoy, 1999: 22). Propagandanın ana amacı halka bir düşünceyi aşilayarak kamuoyu oluşturarak kitleleri etkilemektir. Bu nedenle propaganda amaçlı yayınların dili oldukça sade ve basit olarak hazırlanmaktadır (Thomen, 2010: 10). Doob, propagandanın muhtevasını belli bir zaman diliminde toplumda bilim dışı haline gelmiş değeri ya da düşünceyi yok etmek amacıyla kişileri etkileyerek davranışları değiştirerek kontrol altına alma olarak ifade etmiştir (Brown, 1992: 24).

Propagandanın birçok vasıtası olmasına karşın bu çalışmada basının propaganda açısından önemine değinilecektir. Hegel, gazete okumayı modern insanın sabah duası olarak belirtmiştir. Belirli bir görüş doğrultusunda yayın yapan gazetelerin Fransız devrimiyle birlikte önemi daha iyi anlaşılmiş ve propaganda da etkinliği artmıştır (Domenach, 1969: 12-13). Gazeteler haber ve fikrin yayılmasında en fazla kullanılan vasıtaadır. Ucuzluğu, kolayca temin edilmesi ve kısa sürede okunabilmesi gazetenin yaygın olmasının nedenleridir. Gazetelerin propaganda aracı olarak önemli avantajlarından biri de farklı okur kitlesine doğrudan hitap etmesidir (Demiröz; 1978: 17-18). Gazetelerin halka her türlü bilgiyi aktarması ve haberleri halka ulaştıran araç olması nedeniyle de devlet ya da belirli gruplar gazeteler aracılığıyla kamuoyu oluşturmaktadır. Bu doğrultuda gazetenin tanımını olaylardan halkı sürekli haberdar ederek kamuoyunu şekillendiren, yöneticileri

uyaran ve işlediği konular açısından kapsamı geniş olan bir yayın organı olarak ifade etmek mümkündür (Özbay, 2014: 19). 17. yüzyıldan itibaren çıkmaya başlayan gazeteler 19. yüzyıl ikinci yarısından itibaren seçkinlere hitap eden bir haberleşme aracı olmaktan kurtulup bir kitle gazetesi olarak geniş halk yığınları tarafından okunmaya başlamıştır. Basım tekniklerinde yaşanan ilerlemeler sonucu gazetelerin daha ucuza satılması geniş kitlelerin gazetelere ulaşma imkanını artırması ile gazetelerin topluma yön veren bir güç olarak konumu güçlenmiştir (Tokgöz, 2013: 33-34)

Osmanlı Devleti'nde basının propaganda açısından önemine ve farkına 1830'lu yıllarda varılmıştır. Basının propaganda açısından öneminin ortaya çıkması 18. yüzyılın sonlarında Osmanlı'da çıkan Batı menşeli gazetelerin etkisiyle olmuştur (Işık-Eşitti, 2018: 188). 1795'te Fransa'nın İstanbul konsolosluğu tarafından çıkarılan *Bulletin des Nouvelles* adlı gazete ülkede yayımlanan ilk gazete örneğidir. 1830'lu yıllara kadar İstanbul'da beş ve İzmir'de iki Fransızca gazete yayımlanmıştır (İnuğur, 1988: 15). Özellikle Alexandre Blacque tarafından yayımlanan gazetelerin İzmir'de rağbet görmesi ve uluslararası alanda yarattığı etki nedeniyle II. Mahmud gazetelerin kamuoyu oluşturmada öneminin farkına varmış ve gazeteler aracılığıyla modernleşme fikirlerini ve girişimlerin propagandasını yapma imkânı bulmuştur (Baykal, 1990: 48-49). II. Mahmud bu düşünceler doğrultusunda 1831'de *Takvim-i Vekayi* adlı bir gazete çıkartmış, aynı zamanda gazetenin Fransızca nüshası *Moniteur Ottoman*'ı çıkartarak devletin çıkarlarını uluslararası arenada savunmayı ve ülkenin propagandasını da yapmayı amaçlamıştır (Yazıcı, 1983: 20-21). İlk gazetenin çıkmasından sonra 1840'ta ülkenin ikinci gazetesi *Ceride-i Havadis* yayımlanmış ve gazete özellikle 1853-56 Kırım Savaşı'nda Kırım'a giden gazetenin sahibi Churchill'in gazetede savaşla alakalı haberler aktararak İstanbul halkının haber ihtiyacını gidermesi gazeteye olan rağbeti artırmıştır (Topuz, 2011: 8). 1860'larda Şinasi'nin yönetiminde *Tercüman-ı Ahval* ve *Tasvir-i Efkar* gazetelerin çıkmasıyla gerçek anlamda kamuoyunu oluşturan gazete örnekleri görülmeye başlamıştır (Koloğlu, 2010a: 62-64). Şinasi, gazeteler açısından önemli bir strateji geliştirerek halkın gazeteleri daha iyi anlaması için basının dilini sadeleştirmiş ve bu girişim de gazetelerin geniş kitlelere ulaşımını sağlamıştır (Hayta, 2002: 9). 1831'de *Takvim-i Vekayi*'nin çıkışından 1860'a kadar dört süreli yayın çıkmasına karşın 1860 ile 1873 seneleri arasında 130 yeni yayım görülmüştür. Her sene ortalama on yeni süreli yayının çıkması basının popülaritesinin arttığını göstermektedir (Koloğlu, 2010a: 92). 1873'te günlük çıkan Türkçe gazeteler ortalama üç-dört bin nüsha satılmaktaydı, 1871'de çıkan *İbret* gazetesi günlük 2000 adet basılmasına karşın bazı hatıratlarda Namık Kemal'in yazıları nedeniyle bir nüshasının 25 bin basıldığı, dönemin diğer gazetesi *Basiret*'in ise bazı sayılarının 30 bin basıldığına dair bilgiler görülmektedir. Ayrıca 1866'da Girit'e yardım kampanyası yapan *Muhbir*'in özel sayısının 15 bin basılacağı bilgisi gazete tarafından verilmiştir. Bu bilgiler gazetelerin 1860'lardan itibaren halk tarafından rağbet edildiği ve bazı özel durumlarda ise gazetelerin aşırı ilgi gördüğü görülmektedir (Koloğlu, 2010b: 175-176). 1860'lı yıllardan itibaren basın ülkede eğitim aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Gazete ve dergiler halka okuma zevkinin aşılmasına yardımcı olmanın yanında halkın bilgi seviyesini yükseltme açısından da önemli hizmetler sağlamıştır (Canlı, 2017: 80). Ziya Gökalp'in, 1924'te *Cumhuriyet* gazetesinde yazdığı bir yazıda gazeteyi *her gün herkesin ayağına giden ve herkesin anlayabileceği dersleri okutan canlı bir okula* benzetmesi Osmanlı'da gazetelerin halkın eğitimi açısından önemini göstermektedir (İnuğur, 1999: 22).

1876'da siyasi tartışmaların yoğun olduğu İstanbul'da yedisi günlük altısı da daha uzun süreli olan on üçü Türkçe gazete ve yirmi beşi yerli, onu ise yabancı olmak üzere otuz beş de Türkçe dışı gazete yayımlanmaktaydı. Abdülhamid döneminde zamanla bu sayı azalmasına karşı gazetelerin sürekliliği artmaktaydı. 1891 salnamesine göre *Tarik*, *Tercüman-ı Hakikat*, *Saadet*, *Servet*, *Sabah* ve *Zühur* adında altı günlük *Mizan* ve *Mürüvvet* adında haftalık çıkan iki gazete ve ayrıca aylık çıkan birkaç dergi görülmekteydi. Bu dönemde yirmisi yerel, altısı yabancı olmak üzere yirmi altı

Türkçe dışı yayım çıkmaktaydı (Koloğlu, 2010b: 177). Basın, II. Abdülhamid döneminde sıkı denetim altına alınmasına karşın işlevinde bir dinamizm yaşanmıştır. Bu dönemde teknik alanda önemli gelişmeler yaşanmış ve son sistem dizgi ve baskı makineleri getirerek okurların ilgisi artırılmıştır. Bu dönemde basının siyasal propaganda yapılmasına engel olununca kültürel ve edebi tartışmalar dönemin en önemli konuları olmuş ve halkın kültürel birikimi artırıcı yayımlar yapılmıştır (Koloğlu, 2006: 66). Gazeteler, İstanbul'da okurlarını büyük ölçüde bilinçlendirmesine karşın taşrada bu konuda önemli eksiklikler görülmekteydi. Gazeteler, kitap eksikliğinden yaşanan bilgi öğrenimini üstlenmeye devam etmiş ve bu hususta gazetelerin içeriğinin eğitici yönüne daha fazla önem verilmeye başlanmıştır (Koloğlu, 2010c: 156). II. Abdülhamid döneminde basında yaşanan sansüre rağmen basında önemli ilerlemeler sağlanmıştır. Matbaa sayısında önemli bir artış yaşanmış ve kitap basımı çoğalmıştır. Bu dönemde yayımların çoğalmasıyla okuma yazma alışkanlığı artmasıyla kültürel birikim seviyesi de yükselmiştir (Gürsoy, 2008: 209).

1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'ten sonra basında ilk senelerde bir canlanma yaşanmış ve ardi ardına birçok gazete çıkmıştır. Gazeteler özgürlük, hürriyet ve iktisadi kalkınma doğrultusunda halkı bilinçlendirmeye çalışmış ve meşruti yönetimi destekleyici bir yayım politikası gütmüştür (Kocabaşoğlu, 2010: 3-7). Birçok gazete çıkmasına karşın 1908'de yayımlanan *Tanin* gazetesi, *İttihat ve Terakki*'nin resmi yayım organı olarak bu doğrultuda politika gütmüş ve halkı hükümetin politikaları doğrultusunda yönlendirmiştir (Çavdar, 2007: 45-46). 1912'den sonra ise *İttihat ve Terakki*'nin benimsediği Türkçülük ideolojisine uygun olarak *Türk Yurdu* çıkmış ve dergi Türkçülük propagandasını sistemli bir şekilde yürütmüştür (Tuncer, 1990: 11-18). Bu derginin yanında iktisadi politikaların milli iktisat bakış açısıyla yürütülmesini isteyen *İktisadiyat Mecmuası* 1915'te çıkmış ve dergi, halkın milli iktisat şuurunu aşıl原因 yayım politikaları yürütmüştür (Demir, 2016: 85). 1908'den sonra okur sayısında önemli artışlar yaşanmış ve matbaalar artan talebe yetişmekte zorlanmıştır. Dönemin önemli gazeteleri olan *İkdam*'ın günlük tirajı altmış bin, *Sabah*'ın kırk bin ve *Servet-i Fünun*'un ise yirmi beş bin gibi önemli boyutlara ulaşmıştır. Bu rakamlar basının halkın geniş bir kesimine ulaşmada dönemin önemli bir iletişim aracı haline geldiğini göstermektedir (Odabaşı, 2017: 15). Bu dönemde basında sektörel olarak çıkan uzmanlaşmış dergilerin sayısında önemli artışlar yaşanmıştır. Liberal, sol, İslamcı ve Türkçü gibi bir ideoloji doğrultusunda çıkan dergilerin yanında felsefe, sosyoloji, eğitim, iktisat, sinema, spor, tiyatro, kadın ve çocuk gibi konularda yayım yapan birçok dergi okurlara yönelik eğitici ve yönlendirici yayım politikası yürütmüştür (Gürsoy, 2008: 212-220).

2. Tarım Sektöründe Makineleşme Politikaları

Osmanlı çiftçisi genellikle ağaçtan imal edilen saban, elorağı, çapa, tırpan ve sürgü gibi basit teknoloji aletleri kullanmaktaydı. Erzurum bölgesindeki bir çiftçi pamuk ve tahıl üretimi gerçekleşen tarlayı sabanla 6-7 haftada dokuz kez sürmekteydi. Bu nedenle çift sürme süresi hava şartları nedeniyle 45-60 günü geçmediğinden çift öküzle ancak 35-40 dönüm toprağı işleyebilmekteydi. Geleneksel teknolojisi olan kara saban çiftçinin işleyeceği toprak miktarını oldukça sınırlamaktaydı (Güran, 1987: 245). Tarım sektöründe modern teknik ve makinelerin kullanımı 1850'lerden sonra görülmüş (Quataert, 1985: 1561) ve bu yenilik tarımsal gelişmenin tetiklediği ekonomik büyümeden kaynaklanmaktaydı (Baskıcı, 2003: 30). II. Abdülhamid döneminde çiftçilere yönelik modern tarımsal alet ve makinelerin kullanımı konusunda önemli çalışmalar yapılmıştır (Quataert, 2008: 139). Fazla gelir kazanma ihtiyacı bürokratları, ticari tarımı geliştirmek amacına ve bu da modern makinelerin kullanımını hızlandırmıştır (Sayılan, 2014: 69). Bu doğrultuda devlet, tarımsal alet ve makine icat eden zanaatkarlara mükafatlar vererek onları ödüllendirmiştir (Duran, 1990a: 59). İlkel şartlarda yapılan üretimi modern tarımsal alet ve makinelerle gerçekleştirmek için teknoloji aletlerine gümrük muafiyetleri uygulanmıştır (Sayılan, 2014: 60). Bireysel satın almalar, hükümetin teşvik edici politikalar ve demiryolu şirketlerinin gayretleri sonucu Anadolu'da ucuz Amerikan biçerdöveri yaygınlaşmış ve I. Dünya Savaşı öncesi saban satışları da dört bini geçmiştir. Adana, Aydın ve Suriye bölgelerindeki çiftliklerde buharla

çalışan harman makineleri de kullanılmaya başlanmıştır (Quataert, 2004: 971). Anadolu'nun düşük nüfus yoğunluğuna sahip olması bu bölgede makineleşmenin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Verimlilik, iş gücü eksikliği, pazara ulaşılabilirlik ve büyük çiftliklerin olması gibi nedenler Anadolu'da tarımsal makinelerin benimsenmesinde etkili olmuştur (Quataert, 2008: 140). 19. yüzyılda Anadolu ziraatında modern alet ve makinelerin kullanma girişimi küçük aile işletmelerin fazla ve kişi başı üretimin düşük olduğu bir zirai yapı içerisinde gerçekleşmiştir. Bu yapı içerisinde modern alet ve makinelerin kullanımının artışı tarımsal üretim artışına düşük de olsa katkıda bulunmuştur (Baskıcı, 2003: 33). Büyük çiftliklerin sınırlı olması ve arazinin küçük işletmeler tarafından işlenmesi, coğrafi şartlar gibi faktörler tarımsal makineleşmeyi engelleyen önemli faktörlerdir (Baskıcı, 2009: 79).

Makineleşmenin yaygınlaşmasında yabancı şirketlerin çeşitli girişimleri görülmüştür. 1880'e kadar Anadolu'da makine piyasasına İngiltere hâkim olmuş ancak makinelerin kullanımı da yavaş olmuştur. 1880'de makine ithalatına gümrük muafiyetinin getirilmesi, (Güran, 1999: 309) büyük çiftliklerin yaygınlaşması, Almanya'nın piyasaya girmesiyle makine kullanımının yayılımı hızlanmıştır (Baskıcı, 2005: 144). Makine kullanımının teşvik edilmesi geç olmasına karşın Anadolu'nun tarımsal üretiminin artırılması yönünde hükümetin yoğun çabaları olmuştur. Devlet modern teknolojinin benimsenmesiyle üretimin artacağı beklentisindeydi. Modern tarımsal makinelerin yaygınlaşmasıyla hem ekim alanı genişleyecek hem de Osmanlı ürünlerinin dünya pazarındaki rekabet gücü artacaktı (Quataert, 2008: 139). 19. yüzyılın sonlarında Balkanlardan göç eden muhacirler, yabancı çiftlik sahipleri, yabancı ticari firmalar, Anadolu Demiryolu Şirketi'nin teşvik girişimleri ve demiryolların iç kesimlere genişlemesi gibi faktörler nedeniyle buhar gücüyle çalışan makinelerin kullanımı az olsa bile artmıştır (Yazan, 2018: 287). 20. yüzyıl başlarında başta Ege bölgesi olmak üzere etkisi fazla hissedilen işgücü kıtlığı nedeniyle tarımsal işçilik ücretlerinin yüksek olması da tarımda makineleşmenin yaygınlaşmasına neden olmuştur (Baskıcı, 2009: 79).

Tarımsal teknolojilerinden biri olan pulluğun kullanımı ülkeye 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra Rusya'dan Aydın, Balıkesir, Eskişehir ve Adana bölgelerine yerleşen Tatar ve Çerkez göçmenleri tarafından getirilmiştir (Faik, 1934a: 235). Ayrıca bu tarihten birkaç sene önce Aydın ve Edirne vilayetlerin bazı bölgelerinde yabancılar tarafından işletilen çiftliklerde Fransız Bajak ve Braban sistemi pulluklarını kullanımıyla birlikte Türk köylülerine tanıtımı yapılmıştır (Faik, 1934a: 235). 1880'den sonra Adana'da teknoloji aletlerin kullanımında önemli artışlar yaşanmıştır (Varlık, 1977: 48). Çok miktarda Amerikan biçerdöveri ithal edilmiş, aynı zamanda İngiltere'den üç buhar makinesi, bir buharlı pulluk, bir harman dövme makinesi sipariş edilmiştir. Adana valisi Abidin Paşa'nın özel girişimleri makineleşmesinin yaygınlaşmasında etkili olmuş ve Paşa sermayesiyle geniş bir tarımsal araziye modern tarımsal teknolojiyle teçhiz ederek satın almıştır (Quataert, 2008: 140-141). İlk buharlı pulluk, 1885'te Adana Valisi Abidin Paşa öncülüğünde Nafia Sandıkları sermayesiyle satın alınmıştır (Faik, 1934a: 237-238). 1880'lerin başında İzmir bölgesine Tesalya ve Bulgaristan'dan gelen göçmenler makine kullanımının yaygınlaştırılmasında etkili olmuş ve modern teknolojiyi kullanarak tarımsal üretimden yüksek verim elde etmişlerdir (Baskıcı, 2011: 72). İzmir bölgesinde ticaret yapan acenteler 1880'lerin başından itibaren modern pulluk, yayık, harman ve mısır ayıklama makineleri getirtmiştir. 1884'te İzmir'de ilk biçerdöver satın alınıp kullanılmıştır. Amerikan biçerdöver firmaları ürünlerini İzmir-Kasaba ile İzmir-Aydın demiryolu güzergahlarında çiftçilere tanıtımını yapmıştır (Quataert, 2008: 141). 1892'de İzmir yoluyla Anadolu'ya yayılan Amerikan Oliver ve Siragöz pullukları rağbet görmüştür. İzmir, Çanakkale, Aydın, Manisa, Afyon, Uşak ve Konya vilayetlerinde yayılan bu pulluğun yaygın kullanımının nedeni bozulduğunda yedek parçaların bulunması ve kolaylıkla tamiratının gerçekleşmesidir (Faik, 1934a: 236). 1900'lerden itibaren İzmir'de çıkan ziraat ve ticaret dergilerinde yerli şartlara uygun makinelerin ilanları bol miktarda görülmesi de makinelerin talebinin fazla olduğunu gösterir (Duran, 1990b: 332). Modern tarımsal yöntemleri teşvik eden

bürokratlar Samsun ve Edirne'ye gönderilmek üzere Avrupa'dan kalbur makineleri, pulluk ve tırmık gibi modern tarımsal aletleri satın almıştır. Ayrıca üretimi artırmak için dört harman makinesini satın alınıp uzmanıyla birlikte Konya'ya gönderilmiştir (Sayılan, 2014: 69).

Trabzon ve Ankara gibi Anadolu'nun çoğu bölgesinde Osmanlı zanaatkarları yerel şartlara uygun ilkel tarım aletler üretmekteydi. İzmir gibi bazı bölgelerde ise modern tarımsal araçların üretimi yapılmaktaydı. 1904'te İzmir ve Ankara'daki fabrikalarında modern pulluk üretimi gerçekleştiren Dimitri Eugenidi adlı biri Atina fuarında mükemmellik madalyası bile almıştı (Quataert, 2008: 142). Makinelerin yaygın kullanımını kısıtlayan en önemli faktör makine alım maliyetinin yüksek olmasıydı. Makine fiyatları, ortalama bir çiftçinin satın alma gücüne kıyasla çok yüksekti. Bursa'daki İngiliz çiftçilerin üretim verimliliğine tanık olan köylüler, bunu elde etmek için modern tarımsal alet ve makinelerin temininden uzaktı. Adana'da kullanılan makinelerin çoğunun maliyeti onları küçük çiftçilerin erişiminden uzak tutmaktaydı. Sivas'ta sermayesizliğinden dolayı çiftçiler daha çok tırpan, orak, kürek ve demir kova gibi ucuz aletleri talep etmekteydi. Benzer şekilde Konya'da İngiliz Konsolos Yardımcısı, piyasada ticaret yapmak isteyen İngiliz firmalara ucuz tarım makineleri getirmelerini tavsiye etmekteydi (Baskıcı, 2011: 73). Demir pullukların yayılımını engelleyen husus bu makinelerin bozulmasından sonra tamir edilememesi olmuş ve bu doğrultuda Türk çiftçisi makinelerin yerine ağaç pullukları tercih etmiştir (Faik, 1934a: 235). 1903'te Adana Numune Tarlası Müdürü Emin Zihni'nin teşvikiyle Sanayi Mektebi'nden tahtadan imal edilen pulluklar köy köy gezdirilerek pullukların halk tarafından kullanımı teşvik edilmiştir (Faik, 1934a: 237). Aşağıdaki tabloda Anadolu vilayetlerinde ne tip tarımsal alet ve gereçlerin kullanıldığı verilmiştir.

Tablo 1: Bazı Anadolu Merkezlerinde Yıllık Tarım Makinesi Satışları

Vilayet	Sene	Makine Çeşidi	Satış Adedi
Adana	1887	Orak Makinesi	50
Adana	1887	Harman Makinesi	2
Adana	1899	Bıçerdöver Makinesi	100+
Konya	1907	Pulluklar	800
Konya	1907	Orak Makinesi	75
Edirne	1908	Pulluklar	500
Ayvalık	1911	Harman Makinesi	2
Ayvalık	1911	Bağ ve Orak Makineleri	30
Çanakkale	1911	Orak ve Bağ Makineleri	10
Çanakkale	1911	Orak Makinesi	12

Kaynak: (Baskıcı, 2011: 76).

1902'de İzmir'de ve 1908'de ise Akşehir'de gayri fenni bir yöntem ve ikinci sınıf malzemeyle üretilen demir hafif pulluklar Konya ve Aydın vilayetlerinde yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı (Faik, 1934a: 236). Konya bölgesinde demir pulluk ve orak makineleri gibi aletlerin kullanımı, Rumeli göçmenlerin bölgeye yerleştirilmesinden sonra gerçekleşmiştir (Baskıcı, 2011: 68).

1910'da ise *Anadolu-Bağdat Demiryolu Şirketi*, demiryolu güzergahı ve civar bölgelerinde kullanımını artırmak amacıyla Ekert mamulatu pullukların tanıtımını yapmış ve bu pulluklar Eskişehir, Ankara ve Konya vilayetlerinde yayılmıştır (Faik, 1934a: 236). Adana bölgesinde tarım makinelerine olan rağbetten dolayı Amerikan *McCornick* şirketi kalıcı bir satış bayisi açmış ve sonra Fiat ve Fordson gibi birçok şirket de bayiler açmıştır (Varlık, 1977: 48). 1911'de merkezi Konya olan *Anadolu Sanayi ve Ticaret Şirketi* namıyla Almanların öncülüğünde kurulan şirket sayesinde modern ziraat teknolojinin yayılımı hızlanmıştır (Faik, 1934a: 236). Adana, İzmir ve Trakya bölgelerinde tarımsal teknoloji kullanımının artmasına karşın Karadeniz sahili, (Uray, 2017: 17) Bitlis, Malatya ve Diyarbakır gibi vilayetlerde I. Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar bu tarz pullukların kullanımı görülmemiştir. I. Dünya Savaşı'nın ilanına kadar kullanılan pulluk miktarı 17.500 olarak tespit edilmiştir. Bisok tarzı pulluk ve tırmık gibi aletlerin miktarı ise 500 civarındaydı (Faik, 1934a: 237). Modern tarımsal makineler üretimde yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamış ve makineleri pazarlayanlar köylere kadar ulaşmıştır (Öztürk-Keskin, 2013: 108). İzmir ve Akşehir pulluklarından iyi malzemeye fenni yöntemlerle imal edilen Yunan menşeli pullukları I. Dünya Savaşı'na kadar 1500 kadar ithal edilmişti (Faik: 1934a: 236). 1914'e kadar Osmanlı'da kullanılan tek ve çift buharlı pullukların adedi şu şekildedir:

Tablo 2: 1914 senesine kadar Osmanlı'da kullanılan Tek ve Çift Buharlı Pulluklar

Adet	Cins	Fabrikası	Bölge
12	Çift	Kovlar	Adana
6	Çift	Maklarn	Adana
2	Çift	Kemna (Almanya)	Adana
2	Çift	Kovlar	Edirne
1	Çift	Kovlar	Aydın
1	Çift	Kovlar	İzmit
1	Çift	Kemna (Almanya)	Konya
25 Toplam		Yirmi Beş Çift	
Adet	Cins	Fabrika	Bölge
14	Tek Lokomobil	Ransum	Adana
4	Tek Lokomobil	Roston Proktör	Adana
15	Tek Lokomobil	Kovlar	Adana
1	Tek Lokomobil	Kemna (Almanya)	Konya
1	Tek Lokomobil	Roston	Aydın
35 Toplam		Otuz Beş Tek Lokomobil	

Kaynak: (Faik, 1934a: 241).

Mibzer, tırmık gibi çeşitli tarım aletleri ziraat mektepleri ve numune tarlalarında kullanılmakta olup ülkedeki kullanımı sadece 35 adetti (Faik, 1934a: 241). İlk biçer orak makineleri 1880'de Silivri-Çorlu arasındaki Balaban ve Eski Ereğli çiftliklerinde kullanılmıştır. Bu aletlerin faydalarını gören çiftçilerin kullanımı sayesinde çabucak yayılmış ve kısa sürede Edirne ve Aydın vilayetlerindeki çiftlik sahipleri tarafından satın alınmıştır. 1887'e kadar orak makinelerin satışı Amerikan firmaları tarafından gerçekleşmiştir (Faik, 1934b: 268). Ülkede en fazla kullanılan

tarımsal alet orak makineleri olmuştur. Kullanılan orak makinaların miktarı aşağıdaki gibidir (Faik, 1934b: 268).

Tablo 3: Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Orak Makinelerinin Miktarı

Adet	Vilayet ve mıntika
3800	Konya ve merkezi Anadolu
3200	Adana
2000	Aydın ve İzmir civarı
1500	Trakya
500	Bandırma, Balıkesir, Bursa
11.000 Toplam	

Kaynak: (Faik, 1934b: 268).

Biçer bağların adedi ise beş yüzü geçmemekte olup bu tarımsal aletler Trakya, İzmir, Manisa bölgelerine has kalmış; Konya ve Adana bölgelerinde ise tanınmamaktadır (Faik, 1934b: 268). Çayır biçme makineleri Trakya'nın Uzunköprü, Çatalca ve İpsala kazalarında az sayıda kullanılmış ve az da olsa Aydın, Afyon ve Bolvadin'de de görülmüştür. 1914'e kadar tahminen 250 civarında olan bu aletler genellikle Amerikan menşelidir (Faik, 1934b: 268-269). İlk harman makinesi 1879'da Trakya'da bir Türk tarafından kullanılmış ve Osmanlı'da hasat makinelerinden sonra Trakya, Aydın ve Adana bölgesi çiftçilerinin yaygın kullandığı bir tarımsal teknoloji olmuştur. 1914'e kadar kullanılan harman makinelerin cetveli aşağıdaki gibidir (Faik, 1934b: 269-270).

Tablo 4: 1914 Senesine Kadar Osmanlı'da Kullanılan Harman Makineleri

Adet	Sistem	Vilayet ve Mıntika
155	İskoç	Adana ve hinterlandı
2	Amerikan	Adana ve hinterlandı
120	İskoç	Trakya
23	Amerikan	Trakya
50	İskoç	İzmir, Aydın, Manisa
8	Amerikan	İzmir, Aydın, Manisa
7	İskoç	Bursa, Balıkesir bölgesi
1	İskoç	Konya
1	Amerikan	Konya
367		Toplam

Kaynak: (Faik, 1934b: 269-270).

1907'de Adana Belediyesi tarafından temin edilen ilk traktör numune tarlasına hediye edilmiştir. İkinci traktör ise 1911'de Aydın vilayeti Rum çiftçilerinden biri tarafından bir sene kullanıldıktan sonra 1. Dünya Savaşı esnasında Konya ziraat taburları için Levazımat-ı Umumiye tarafından satın alınmıştır. Üçüncü traktör 1912'de satın alınmış ancak makine verimli şekilde

çalıştırılmadığından traktörden istifade edilmemiştir. Dördüncü traktör 1913'te satın alınıp Adana'ya getirilmiş ve ancak 1. Dünya Savaşı esnasında faaliyete geçmiştir (Faik, 1934b: 267).

3. Dönemin Basınında Makineleşme Propagandası

Osmanlı'da ilk gazete 1831'de devlet tarafından yayımlanan *Takvim-i Vekayi* ve ikinci gazete ise yarı resmi olarak 1840'ta çıkarılan *Ceride-i Havadis*'tir (Demir, 2014a: 61-66). Kamuoyunu oluşturan özel gazeteler 1860'tan sonra çıkmaya başlamış ve art ardına birçok gazete çıkmıştır. Bu gazetelerde vurgulanan iktisadi konulardan biri de tarım politikaları olmuştur (Demir, 2019: 1135-1137). 1880'de sadece zirai konulara değinen yayınlar çıkmaya başlamış (Demir, 2014b: 385-401) ve ziraat yayınlarında modern makinelerin yaygınlaşmasına yönelik birçok yazı yayımlanmıştır. Aşağıda basında çıkan tarımda makineleşme teşviki konusundaki yazılar verilmiştir. Yazıların ana fikri bu makinelerin kullanımıyla hem çiftçilerin hem de ülkenin elde edeceği yararadır. Gazete ve dergilerde çıkan yazılarla ne tip bir tarımsal makineleşmenin yaşandığı tespit edilebilmektedir.

1869'da düşünce gazetesi olarak çıkan *Hadika*'da çıkan bir yazıda Tekirdağlı çiftçilerin satın aldığı 20 adet orak makinesinin gösterimi için İngiliz tüccarların doğrudan Tekirdağ'a gelip ve bu makinelerin kullanımını çiftçilere öğretildiği belirtilmiş ve bu tarz makineleşme teşebbüslerin tarımsal gelişmeye önemli katkılar sağlayacağı vurgulanmıştır. Yazıda ifade edildiği gibi orak makinelerin yaygınlaşmasıyla otuz kişinin el orağıyla halledeceği bir işi makineler tarafından bir günde yapılabileceği açıklanmıştır. Ayrıca Çorlu kaymakamlığı çiftçilerin kullanımı için altı adet orak makinesi satın almıştır (*Hadika*, 1870: 198). 1880'de tarımsal konulara sütunlarında genişçe yer veren *Ziraat Gazetesi* de verimli toprakların modern sabanlarla işlettirildiği takdirde fazla üretimin gerçekleştirileceğini dile getirmiştir. Bu doğrultuda çiftçilere modern makinelerin kullanmaları tavsiye edilmiştir. Tarımsal teknolojilerin tedarikinde gazete bir bayi gibi çalışarak çiftçilere yardımcı olacağını belirtmiş ve çiftçilerin orak makinesi ve pulluk temininde yaşadığı sermaye sorununu ise beş on çiftçinin birleşerek halledebileceğini ifade etmiştir. Gazete aracılığıyla orak ve harman makinesi satın alan çiftçilere makine kullanım gösterimi için bir uzmanın Halep vilayetine gönderildiğini belirtmiştir. Gazete sütunlarında resmi gösterilen orak makinesi, pulluk, kalbur makinesi, demir tırmık, bostan dolabı, at ve el ile kullanılan tulumba, pamuk tefriki makinesi, mısır, arpa gibi tarımsal ürünleri kıran makinelerin gazete vasıtasıyla tedarik edilebileceğini bildirmiştir (*Ziraat Gazetesi*, 1884a: 75-78). Gazetede çıkan başka bir yazıda ise çiftçilerin halen ilkel tarımsal makineleri kullanması ve teknoloji aletlerin kullanımı aleyhinde olan kişiler eleştirilmiştir. Modern teknolojilerin uzmanların görüşleri doğrultusunda satın alınmadığı ve tarımsal şartlara uygun makinelerin seçilemediğinden gerekli faydanın elde edilmediği vurgulanmıştır (*Ziraat Gazetesi*, 1884b: 131-133).

İstanbul Ticaret Odası tarafından 1884'te çıkarılan *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* de tarımsal makinelerin kullanımının yaygınlaşması için bu tarz makineleri tanıtımının yapılacağını ifade etmiş ayrıca çiftliklerde makine kullanımı için çeşitli gösterilerin yapılacağı ve bu gösterilere ücretsiz olarak katılabileceğini vurgulamıştır (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1886: 1). 1899'da çıkan *İrtika* ise devletin modern teknolojilerin yaygınlaşması konusunda girişimlerde bulunmasına karşılık halkın makinelere rağbetinin az olmasını eleştirmiş ve üretimin artması için modern makinelerin yararlı olacağını ifade etmiştir (Mesud Remzi, 1901: 115-116). Dönemin diğer yayın organı *Mektep* de tarımsal üretimde makineleşmenin önemine değinmiş, lokomobil ile buharlı tekerlekli sapan gibi makinelerden ziraatın büyük yarar gördüğünü belirtmiştir. Elektrikle çalışan sapanların kullanımının kolay ve maliyetinin ise uygun olduğunu ve tarımsal iş gücü maliyetinde ise önemli tasarruflar elde edildiğini ifade etmiştir (*Mektep*, 1896: 246-247). 1899'da çıkan *Musavver Fen ve Edep* ise bu tarz makinelerin kullanımıyla yaygınlaşacağını vurgulamış ve makinelerin yaygınlaşması için de sermayesi olanların makineleri kullanması gerektiğini belirtmiştir (Müftüzade Ali İhsan, 1900: 111-112). Dergide çıkan diğer yazıda ise çiftçilerin kârını ve üretimi artırmada tarımsal teknolojinin önemli rol oynadığı dile getirilmiştir. Tarımsal

teknolojiyle birlikte üretimde insan gücüne olan ihtiyacın azaldığı ve yüzlerce çiftçinin haftalarca sürdürdüğü bir tarlayı buharla çalışan makinelerin iki üç gün içerisinde sürdürdüğü ifade edilmiştir. Tarımsal teknolojiye rağbetin düşük olmasına karşın son iki üç senedir ülkede bir hevesin doğduğu ve harman, çayır, orak ve kalbur makinelerin kullanımını arttığı vurgulanmıştır (Yuşa, 1901: 213-215). 1896'da çıkan *Orman Maadin ve Ziraat Mecmuası* ise zirai teşebbüslerde makinenin önemini vurgulamış ve makinelerin icat edilmesiyle az masrafla fazla üretimin yapıldığını okurlarına aktarmıştır (*Orman Maadin ve Ziraat Mecmuası*, 1896: 153-155). 1896'da çıkan *Mütalaa* da ziraatın gelişimi için makine tanıtımının yapılacağını vurgulamış ve bu doğrultuda kalbur makineleri hakkında tanıtıcı bilgi vermiştir (*Mütalaa*, 1896: 5). Dergide çıkan başka bir yazıda ise çiftçilere makine kullanımında elde edeceği yararları değinilerek makine kullanımı teşvik edilmiştir (Yusuf, 1896: 5-6).

1908'de ilan edilen Meşrutiyetle birlikte özgür bir ortamın doğmasıyla ülke sorunları daha fazla tartışılmış ve ülke yönetime geçen *İttihat ve Terakki Partisi* de iktisaden kalkınmak için üretimi artırıcı politikaları benimsemiştir Tarımda makineleşme konusu da dönemin gazetelerinde genişçe tartışılan konulardan biri olmuştur. 1907'de İzmir'de çıkan ve meşrutiyetin ilanı ile birlikte yönetim merkezini İstanbul'a taşıyan *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* tarım sektöründe icat edilen makineler sayesinde üretimin az maliyetle elde edildiğinden ürünlerin hem ucuzladığını hem de fazlalaştığını vurgulamıştır. Avrupa'da makinelerin yaygın bir şekilde kullanılmasına karşın Osmanlı çiftçilerin bu makinelere rağbet etmemesini eleştirmiştir. Son birkaç senede büyük çiftliklerde makine kullanımının yaygınlaştığını ve gazete olarak da bu sürece katkı sağlamak için her hafta sütunlarında tarımsal makineleri tanıtıcı yazıları yayımlayacaklarını dile getirmiştir (*Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 1909: 24-26). Dönemin diğer yayın organı *İçtihad* ise tarımda makinelerin yaygınlaşmamasının nedeni olarak makineleri tamir edecek ustaların olmamasını göstermiş ve çiftçinin makinelerden istifade edemediğinden makine kullanımının yaygınlaşmadığını ifade etmiştir (A. S. 1913: 1583-1585). 1914'te ziraat dergisi olarak çıkan *Felihat* ise modern teknolojilerin en fazla kullanıldığı Adana ovasındaki üretim artışının nedeni olarak modern tarımsal makineleri göstermiştir. Önceleri eski yöntemlere senede 34-40 bin balya üretim gerçekleştirirken modern teknolojinin kullanımıyla birlikte üretimin 90-100 bin balyaya ulaştığını vurgulamıştır (Ohannes, 1913: 46-47). Başka bir yazıda ise makineden fiyatların yüksek olduğu için yeterince istifade edilemediğini belirtmiş ve engelin ortadan kalkması için çiftçilere şirketler kurmasını önermiştir (Ahmet Talat, 1913: 83-87). Diğer yazıda ise makine kullanımının tarımsal kalkınmadaki önemi anlaşıldığından sürekli makine ithal edildiği ve tarımsal üretimin artık modern teknolojiyle yapıldığı vurgulanmıştır. Ziraatın ihtiyaç olduğu aletlerin pulluk olması nedeniyle bu makinenin ithali teşvik edilmiştir (Paşa, 1913: 258-262).

1914'te çıkan *Halka Doğru* ise tarımsal teknolojilerin kullanımında son senelerde bir rağbetin yaşandığını vurgulamış ve bu rağbetin yaşandığı bölgelerden biri olan Karesi bölgesi çiftçilerinin beş adet harman makinesiyle birlikte ot biçer ve orak makineleri satın aldığını belirtmiştir (*Halka Doğru*, 1914: 400). 1914'te çıkan diğer yayın organı *Sanayi* ise 1. Dünya Savaşı nedeniyle tarımsal üretiminde yaşanan iş gücü açığının tarımsal makine kullanımıyla giderileceğini ifade etmiştir. Üretimin artması için makine kullanımının artırılmasının gerekli olduğunu vurgulamıştır (Seyyid Gıyasettin Sukuti, 1920: 58-59). Dergide çıkan diğer yazıda ise çiftçilerin ziraat dernekleriyle sermaye sorununu ortadan kaldıracakları ifade edilmiş ve bu dernekler vasıtasıyla uzmanların istihdam edilerek makine öğretiminin yaygınlaştıracağı dile getirilmiştir. Makine kullanımının çiftçilere birçok yarar sağlayacağı vurgulanmış ve Adana ovasındaki makineleşme süreci örnek gösterilmiştir. Dergi, çiftçilere tarımsal teknoloji tanıtımında bulunmuş ve dergi aracılığıyla makine temin edebileceklerini ifade etmiştir. Ayrıca dergide modern teknolojinin kullanımı için bilgilendirici yazıların yayımlanacağı belirtilmiştir (Tevfik İsmail, 1914: 10-11). Bu doğrultuda derginin 57. sayısında traktörlerin tarımsal üretime olan yararlarına yönelik bir yazı çıkmıştır (Süleyman Süreyya: 1920:101-103).

1917'de *Halkalı Ziraatı Mekteb-i Âlisi* mezunları tarafından çıkarılan *Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi Mecmuası* da teknolojinin tarımsal üretime olan yararlarına değinmiş ziraatın gelişmesi için az maliyetle fazla üretimin olması gerektiğini ve bunun ise makinelerin tarım sektöründe kullanımıyla gerçekleşeceğini ifade etmiştir. Üretimde teknolojiden fazla istifade edilmesi için makine kullanımının bilinmesinin önem arz ettiğini dile getirmiştir (Nazım, 1917: 61-66). 1916'da çıkan *Çiftçiler Derneği Mecmuası* ise tarımsal üretimin artmasının çiftçilerin modern teknolojileri kullanımıyla gerçekleşeceğini ifade etmiştir (M. A. 1916: 5-6). Dergide çıkan diğer yazıda ise çiftçilerin modern teknolojileri kullanımıyla refahlarının da artacağı vurgulanmıştır (Fenarizade Cemaleddin, 1916: 25). 1913'te çıkan *Ekinci* ise tarımsal üretimin artmasının ziraatın modern makinelerle yapılmasıyla gerçekleşeceğini ifade etmiştir (Hamid Nuri, 1913: 18-19). 1916'da çıkan ve milli iktisat politikasını benimseyen *İktisadiyat Mecmuası* da Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde makinelerin kullanımı için yirmi dört bölgede zirai depoları kurulduğunu ve buralarda bölge şartlarına uygun ziraat aletleri tedarik edildiğini ifade etmiştir. Son beş altı sene zarfında tarımsal makinelerin ithalat miktarının kırk misli kadar arttığının rüsumat istatistiklerinde görüldüğünü belirten dergi makine kullanımının yaygınlaştığını belirtmiştir (*İktisadiyat Mecmuası*, 1916a: 6). Dergide çıkan diğer bir yazıda ise tarımsal üretimi artırmada makineleşmeden istifade edilmesi önerilmiştir (*İktisadiyat Mecmuası*, 1917: 1). Dergi, makinelerin yaygınlaşmasında Ziraat Bankasının önemli hizmetlerde bulunacağını belirtmiş ve makine temininde bankanın öncülük etmesini önermiştir. Banka sayesinde çiftçi kendisine yarar sağlayacağı makineyi ucuz olarak satın alabilecektir (Tekin Alp, 1916: 2-3). Dergide çıkan başka bir yazıda ise Ziraat Bankasının çiftçilere makine temininde önemli girişimlerde bulunduğu belirtilmiş, 1915'te Adana, Ankara, Sivas, Elâzığ, Kastamonu, Saruhan, Karahisar, Kayseri, Ertuğrul ve Niğde gibi sancak ve vilayetlerdeki çiftçilerin 10 adet harman makinesi, 19 adet biçer ve bağlar makinesi ile 237 adet biçer makinesi temininde rol oynadığı ifade edilmiştir (*İktisadiyat Mecmuası*, 1916b: 7). Başka bir yazıda ise *Ticaret ve Ziraat Nezareti* tarafından çiftçilere dağıtılmak üzere 15 adet harman makinesi sipariş edildiği aktarılmıştır (*İktisadiyat Mecmuası*, 1916c: 8).

İstanbul Ticaret Odası tarafından 1884'te çıkarılan *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* II. Meşrutiyet döneminde de yayımını sürdürmüş ve tarımsal teknolojinin yaygınlaşması için çaba göstermiştir. Dergi, hükümetin makinelerin yaygınlaşması için Avrupa'dan birçok sipariş verdiğini belirtmiş ve makinelerin tamirati için uzmanların önemli olduğundan bu tarz uzmanların yetiştirilmesine önem verilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Tarımsal kalkınma için makinelerin modernleşmenin önemli olduğunu ve üretimin bu tarz makinelerle gerçekleşmesi gerektiğini ifade etmiştir (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1917a: 18-19). Kalkınmanın tarımsal üretimden geçtiğini ve bunun gerçekleşmesi için de üretimin modern üretim araçlarıyla gerçekleşmesi gerektiğini belirtmiştir. Makinelerle üretimin hızlı ve az maliyetle gerçekleştirildiğini ve tarım teknolojisinin Avrupa şartlarına uygun hale getirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Çiftçilerin makine tedarikinde gerekli sermayeleri temin edilmesi gerektiğini belirten dergi çiftçilere makineleri sevdirmesi için girişimlerde bulunulması gerektiğini vurgulamıştır (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1917b: 41-42).

1920'de çıkan *Yeni Ziraat Gazetesi* sütunlarında makineleşme konusuna değinmiştir. Dergide çıkan yazıda traktör kullanımının çiftçilerin işgücü açığını karşılamasında önemli rol oynayacağı ifade edilmiş ve çiftçileri bilgilendirmek amacıyla traktörlerin kullanımı hakkında bilgiler vereceği vurgulanmıştır (Oripidi, 1920: 12-13). Başka bir yazıda ise ziraatı geliştirmek için makinelerin yaygın bir şekilde kullanımı önerilmiş ve modern teknolojiyle fazla üretimin elde edildiği ifade edilmiştir. Tarımın geri kalmasının nedeni olarak tarımsal teknolojinin eksikliği gösterilmiştir. Zirai makinelerin yaygınlaşmasıyla hem harbin tesiriyle azalan amele ve hayvan kuvveti eksikliğinin telafi edileceği hem de tarımsal üretimin kolaylıkla ve az maliyetle icra edileceği ifade edilmiştir. Tarımsal ürünlerin uluslararası piyasada rekabet gücünün artacağı da vurgulanmıştır (M. Şükrü, 1921, ks). Dergi hükümetin makine kullanımını teşvik etmesi ve makine alımında

yönlendirmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca yedek parçaları karşılaması ile tarımsal aletleri tamir edecek uzmanların yetiştirilmesi gibi konulara önem vermesi gerektiğini vurgulamıştır (Fazıl, 1922: 162-163). Ülkenin büyük makinelerden ziyade orak ve pulluk gibi ziraat aletlerine ihtiyacı olduğunu ifade etmiştir. Bu makinelerle üretim masraflarının azaltılacağı gibi az zamanda fazla nadas yapılarak arazi veriminin artırabileceğini ifade etmiştir (Mehmet Namık, 1922: 185-186). Ziraatın fenni yöntemlerle icra edilmesine ilk amilin makine gücü olduğunu belirtmiş ve makineleri işletecek uzmanlara ihtiyacı olunduğundan kısa zamanda uzman yetiştirecek bir makine okulunun açılması gerektiğini ifade etmiştir (Ahmet Tevfik, 1922: 17).

4. Sonuç

Osmanlı basını, 19. yüzyılın en önemli ve etkili iletişim araçlarından birincisi olduğu için dönemin toplumsal ve iktisadi politikalarında ve zihniyetin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Devletin politikalarını halka duyurmak ve benimsetmek amacıyla 1831’de ilk resmi gazete *Takvim-i Vekayi* çıkartılmış ancak bu gazetenin etkisi sınırlı kalmıştır. 1840’ta çıkan ülkenin ikinci yayın organı olan *Ceride-i Havadis*’le birlikte *Takvim-i Vekayi*, gazetecilik mesleği açısından bir okul vazifesi icra etmiş ve sonraki neslin gazetecilerini yetiştirmesi açısından önemli katkıları olmuştur. 1860’ta *Şinasi*’nin çıkarttığı gazetelerle birlikte ülkede bir kamuoyu oluşmuş, dönemin aydınları, gazeteler aracılığıyla halkı, devletin uyguladığı politikalarından haberdar etmiş, yönlendirmiş ve bilinçlendirmiştir.

Osmanlı Devleti’nin uluslararası iş bölümü doğrultusunda tarım sektöründe kalkınmasıyla birlikte daha hızlı bir şekilde iktisaden gelişeceğini ve refaha erişeceğini yönelik bir anlayış 19. yüzyıl bürokratları ve aydınları tarafından benimsenmiş ve dönemin basın organlarında iktisadi yazılar daha çok bu perspektifle verilmiştir. Tarım sektörünün gelişmesi devlet için önem arz ettiğinden bürokratlar da bu sektöre yönelik iktisadi teşvik ve destek politikalarında bulunmuştur. Tarımsal üretimi artırmak için modern yöntemlerle tarımın icra edilmesini ve makineleşmenin üretimde kullanılmasının yaygınlaşması gibi faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Makineleşmenin yaygınlaşması için tarımsal makinelerin ithalinden gümrük muafiyeti sağlanmış ve zorluk çekilmemesi için makinelerin kullanımı hakkında kırsal kesime kadar broşürler dağıtılmıştır. Ayrıca tarım sektöründe birçok uzman istihdam edilmiş, kırsal kesimde tesis edilen numune tarlaları, modern tarımsal aletlerle donatılmış ve uzmanlar yönetiminde makinelerin uygulamalı öğrenimi temin edilmiştir.

Bürokratlar ve tarım uzmanları, modern fenni yöntemlerin uygulanması ve makineleşmenin yaygınlaşması için basının gücünden istifade etmek için birçok yayın organı çıkartmış ve dönemin gazetelerinde ise makineleşme konusunda bilgilendirici birçok yazı neşretmiştir. Basında tarımda makineleşmenin halk tarafından benimsenmesi ve yaygınlaşması için makinelerin yararları ve üretimi artırıcı etkisine yönelik bir politika sergilenmiştir. Devletin tarımsal üretimi artırmanın en önemli unsurunun makineleşmeden geçtiği vurgulanmış ve çiftçilerin bu aletleri teminine çalışılmıştır. Basın, Avrupa’da çıkan son modern makinelerin reklamını yapmış, makineleri tanıtıcı yazıları çıkartmış ve hatta bazı gazeteler çiftçilerle temas kurarak isteyen çiftçilere modern makineleri getireceğini belirtmiş ve bu tarz satın alımları gerçekleştirmiştir. Basında makineleşmenin kullanılmasıyla üretimde ne gibi kazanımlar sağlayacağını çiftçilere kanıtlamak için sürekli Avrupa’nın refahının üretimde makineleşmenin kullanımıyla gerçekleştiği belirtilmiş ve Fransa ve İngiltere’deki çiftçilerin başarıları örnek olarak verilmiştir.

Basın, ülkede makineleşmenin yaygınlaşmasını engelleyen faktörleri ortadan kaldırmak ve çiftçileri bu konuda ikna etmek için daha çok tarımsal makineleşmeyi engelleyen faktörleri belirtmiş ve bu faktörlere nasıl çözüm bulacağına yönelik bir yayım politikası gütmüştür. Tarımda makineleşmenin yaygınlaşmasında en önemli engelin çiftçilerin makineyi temin edeceği sermayenin olmamasını göstermiş ve çiftçilere bu konuda şirketler tesis etmeyi önermiştir. Çiftçilerin makineleri ortak bir şekilde temin edeceğini belirtmiş ve çiftçilere şirketleşme fikrini

aşılama çalışmıştır. Makineleşmenin yaygınlaşmasını engelleyen ikinci faktörü ise çiftçilerin kullandığı makinelerin bozulduğu takdirde bu makineleri tamir edecek uzmanların olmaması olarak açıklamış ve bunun için ise makinelerden anlayan uzmanların yetiştirilmesini önermiştir. Çözüm olarak da halka bu konuda bilgilendirici yazılar neşretmiş ve halkı bilinçlendirmeye çalışmıştır. Üçüncü faktörü ise çiftçilerin yeniliklere açık olmamasına bağlamış, geleneksel üretim yönteminin ülkeye refah getirmeyeceği ve halkın bir an önce yeniliklere açık olması konusunda birçok makale neşretmiş ve halkın bu konuda zihniyetini değiştirmeye çalışmıştır. Dördüncü faktör olarak bilgi eksikliğinden dolayı halkın ülkenin şartlarına uygun olmayan makineleri alması nedeniyle makinelerden bir fayda temin edilmemesi yüzünden hem makinelerin âtıl kalarak çürüdüğünü hem de halkın makine alma şevkinin kırıldığını belirtmiştir. Bu gibi durumların yaşanmaması için makine temininde ülke şartlarının göz önüne alınmasını ve çiftçinin ihtiyacı olduğu makinelerin temininin sağlanması gerektiğini vurgulamıştır. Makine alımında uzmanlardan istifade edilmesini önermiştir.

Tarımda makineleşmenin başladığı 19. yüzyılın ortalarından 1918'e kadar makineleşmede istenilen başarı elde edilememesine karşın gelen süreçte kısmen bir başarının yaşandığı söylenebilir. Sermaye ve bilgi eksikliği, uzman yetersizliği ve makinelere olan rağbetsizlik gibi faktörler makineleşmenin yaygınlaşması önündeki en önemli etkenlerdir. Makineleşmenin kısmen yaygınlaşmasında ise basının önemli bir katkısı olmuştur. Makineleşmenin yaygınlaşması için birçok yazı neşretmiş, bir kurum olarak bu konuda çiftçilere yol göstermiş ve makine temininde destek olmuştur.

Kaynakça

- A. S. (31 Temmuz 1913). Terakki yolları ve çareleri: Avrupa'da talebe ne tahsil edecek. *İctihad*. 72, 1583-1585.
- Avrupa'nın ziraat makineleri-Avrupa usulünde ziraat şirketi. (30 Haziran 1884b). *Ziraat Gazetesi*. 17, 131-133.
- Adana'da pamuk ziraatı ve ticareti. (30 Eylül 1330). *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*. 41-43, 326-327.
- Almanya'da elektrikle ziraat. (9 Ocak 1896). *Mektep*. 16, 246-247.
- Ahmet Tefik, (1 Haziran 1922). Memleketimizin Ziraat Mütahassıslarına İhtiyacı Var. *Yeni Ziraat Gazetesi*. 26, 17.
- Ahmet Talat, (14 Haziran 1913). Buhar pullukları hakkında bir iki söz. *Felahat*. 6, 83-87.
- Baskıcı, M. M. (2011). Machine prices and the mechanization of Ottoman agriculture 1860-1914. *Sosyal Bilimler Dergisi*. 4/1. 68-80.
- Baskıcı, M. (2003). Osmanlı tarımında makineleşme 1870-1914. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. 58/1. 28-40.
- Baskıcı, M. M. (2005). *1800-1914 yıllarında Anadolu'da iktisadi değişim*. Ankara: Turhan.
- Baskıcı, M. M. (2009). Osmanlı tarımında makine kullanımı, *Mülkiye*, XXXIII/262, 70-84.
- Baykal, H. (1990). Türk basın tarihi 1831-1932. İstanbul: Afa.
- Brown, J. A. C. (1992). *Siyasal propaganda*. İstanbul: Ağaç.
- Büyük ve küçük sanayi. (11 Ekim 1917). *İktisadiyat Mecmuası*. 66, 1.
- Canlı, M. (2017). I. dünya savaşında propaganda amaçlı yayımlanan dergi: Cihan-ı İslam. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 3/4, 72-88

- Çavdar, T. (2007). İz bırakan gazeteler ve gazeteciler, Ankara: İmge.
- Çetin, B. N. (2014). Propaganda olgusu ve propagandanın Amerikanlaşması. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 24/2, 230-244.
- Demir, K. (2014a). Osmanlı'da basının doğuşu ve gazeteler. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 5, 42-72.
- Demir, K. (2019). Osmanlı basınına göre Osmanlı Devleti'nin iktisadi sorunları ve çözüm önerileri (1831-1876 Dönemi). *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 21/4. 1132-1142.
- Demir, K. (2014b), Osmanlı'da ziraat dergiciliğine bir bakış (1880- 1923). *Turkish Studies*, 9/8, 382-402.
- Demir, K. (2016). Osmanlı'da dergiciliğin doğuşu ve gelişimi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 9, 62-92.
- Demiröz, Ş. (1978). *Propaganda*. Ankara: Teksir.
- Domenach, J. M. (1969). *Politika ve propaganda*. Ankara: Varlık.
- Duran, B. (1990a). Karadeniz bölgesinin 1870-1914 arasında tarımsal gelişmesi. *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 1-3 Haziran 1988*. Samsun: 19 Mayıs Üniversitesi, 54-68.
- Duran, B. (1990b). Osmanlı Devleti'nin son döneminde Türkiye tarımındaki gelişmeler 1870-1914. *V Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler İstanbul*. 21-25 Ağustos 1989. Ankara: TTK, 328-338.
- Edevat-ı ziraiye cedidenin muhsenatı. (17 Mart 1884a). *Ziraat Gazetesi*. 10, 75-78.
- Faik, (1934a-b) Ziraat makinacılığın tarihçesi I, II. *Ziraat Gazetesi*. 5/8, 5/9, 234-242, 266-274.
- Fazıl, (1 Şubat 1922). Ziraat makineleri ve ziraatımız. *Yeni Ziraat Gazetesi*. 22, 162-163.
- Fenarizade Cemaleddin, (24 Ekim 1916). Çiftçi kardeşlerime armağanlarım birincisi, *Çiftçiler Derneği Mecmuası*. 2, 25.
- Güran, T. (1987). Osmanlı tarım ekonomisi 1840-1910. *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*. 1, 240-258.
- Güran, T. (1999). Tarım politikası (1839-1913). *Osmanlı İktisat*. Ankara: Yeni Türkiye, 3, 304-322.
- Gürsoy, G. (2008). II. meşrutiyet dönemi dergileri üzerine bir değerlendirme. *Doğu Batı*. 11/46, 204-224.
- Harman makineleri. (8 Haziran 1916c). *İktisadiyat Mecmuası*. 15, 8.
- Hamid Nuri, (5 Haziran 1913). Sanayi gübrenin ziraata faidesi. *Ekinci*. 4, 18-19.
- Hayta, N. (2002). *Tasvir-i efkâr gazetesi 1862-1869*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Işık M.-Eşitti Ş. (2018). Osmanlı İmparatorluğunun birinci dünya savaşındaki propaganda faaliyetleri üzerine Bir İnceleme: Harp Mecmuası Örneği. *HÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 29, 182-196.
- İnuğur, M. N. (1988). *Türk basınında iz bırakanlar*. İstanbul: Der.
- İnuğur, M. N. (1999). *Basın ve yayın tarihi*. İstanbul: Der.
- İngiltere tüccarı mutebaranından Mösyö Lufen tarafından vürud eden varakadır. (5 Ağustos 1870). *Hadika*. 25, 198.

- Kaya M.-Siklon S. (2012). Bazı Osmanlı gazetelerinde siyasal reklam ve propaganda (1908-1918). *CTAD*. 8/16, 54-72.
- Kalbur makineleri. (24 Kasım 1896). *Mutalaa*. 17, 5.
- Kocabaşoğlu, U. (2010). *Hürriyeti beklerken ikinci meşrutiyet basını*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Koloğlu, O. (2010a). *Osmanlı dönemi basının içeriği*. İstanbul: İÜ İletişim Fakültesi.
- Koloğlu, O. (2010b). *Osmanlı döneminde basın teknikleri ve araçları*. İstanbul: İÜ İletişim Fakültesi.
- Koloğlu, O. (2006). *Osmanlı'dan 21. yüzyıla basın tarihi*. İstanbul: Pozitif.
- Koloğlu, O. (2010c). *Osmanlı'da kamuoyu*. İstanbul: İÜ İletişim Fakültesi.
- M. A. (24 Eylül 1916). Ziraatın Şerian Lüzum ve Ehemmiyeti. *Çiftçiler Derneği Mecmuası*. 1, 5-6.
- M. Şükrü, (1 Şubat 1921). Motorlu pulluklar ve traktörler. *Yeni Ziraat Gazetesi*. 10, ks.
- Mehmet Namık, (1 Mart 1922). Ziraat makineler. *Yeni Ziraat Gazetesi*. 23, 185-186.
- Mesud Remzi, (18 Ocak 1901). Ziraat. *İrtika*. 95, 115-116.
- Müftüzade Ali İhsan, (15 Mart 1900). Ziraatımız. *Musavver Fen ve Edeb*. 28, 111-112.
- Nazım, (Nisan 1917). Ziraatta Motorlar. *Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi Mecmuası*. 1, 61-66.
- Odabaşı, A. (2017). II. Meşrutiyet'te kitle iletişimi (1908-1918). *Türkiye'de Kitle İletişimi Dün-Bugün-Yarın I*. Ankara: Gazeteciler Cemiyeti, 12-22.
- Ohannes, (28 Nisan 1913). Muhabir mektupları: Adana'dan. *Felahat*. 3, 46-47.
- Okay, V. (1957). *Modern propaganda*. İstanbul: Türk Ticaret Postası Matbaası.
- Oripidi, (1 Mayıs 1920). Ziraatta hafriyat makinelerinin ehemmiyeti: Traktörler. *Yeni Ziraat Gazetesi*. 1, 12-13.
- Özbay, Ö. (2014). *Dünyada ve Osmanlıda basının tarihsel gelişimi*. İstanbul: Doğu.
- Özsoy, O. (1998). *Propaganda ve kamuoyu oluşturma*. Bursa: Alfa/Aktüel.
- Özsoy, O. (1999). *Politik propaganda teknikleri*. Bursa: Alfa.
- Öztürk, M Y.- Keskin, N E. (2013). Tütün sektöründe yabancı yatırım: Reji deneyimi ışığında bugünü anlamak. *Çalışma ve Toplum*. 37, 102-120.
- Paşa, (28 Kasım 1913). Sanayi ve ziraatta makinelerin ehemmiyeti. *Felahat*. 17, 258-262.
- Seyyid Gıyaseddin Sukuti, (15 Ağustos 1920). Ziraatta makinacılık. *Sanayi*. 54, 58-59.
- Süleyman Süreyya, (15 Kasım 1920). Zirai Traktör, *Sanayi*. 57, 101-103.
- Sayılan, H. (2014). II. Abdülhamid döneminde tarım sektörünün modernleşmesine dönük yapılan çalışmalar. *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu Bildirileri 2*. Ankara: Türk Tarihi Kurumu, 58-72.
- Quataert, D. (2008). *Anadolu'da Osmanlı reformu ve tarım 1876-1908*. İstanbul: Kültür.
- Quataert, D. (2004). 19. yüzyıla genel bakış ıslahatlar devri 1812-1914. İnalçık H.-Quataert, D. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. İstanbul: Eren, 884-990.

- Quataert, D. (1985). Osmanlı imparatorluğunda tarımsal gelişme. *TCTA c.6*. İstanbul: İletişim, 1557-1669.
- Tekin Alp, (25 Mayıs 1916). Ziraat Bankası 5. *İktisadiyat Mecmuası*. 13, 2-3.
- Tevfik İsmail, (9 Temmuz 1914). Ziraat makineleri ve fevaidi. *Sanayi*. 6, 10-11.
- Tokgöz, O. (2013). Temel gazetecilik. Ankara: İmge.
- Topuz, H. (2011). II. Mahmut'tan holdinglere Türk basın tarihi. İstanbul: Remzi.
- Thomen Ç. Ö. (2010). *Osmanlı İmparatorluğunda sinema ve propaganda (1908-1922)*. Kurgu Online International Journal of Communication Studies. 2, 4-18.
- Tuncer, H. (1990). Türk yurdu üzerine bir inceleme. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Uray, N. (2017). Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası'nda Osmanlı Devleti'nde tarım, [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Kafkas Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Kars.
- Varlık, B. (1977). *Emperyalizmin Çukurova'ya girişi*. Ankara: Şafak.
- Yazan, Ö. (2018). 19. yy sonlarında Osmanlı tarım işletmelerinde yönetim ve muhasebe uygulamaları. *Çiftlik İdaresi Örneği. Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi Özel Sayı*. 275-295.
- Yazıcı, N. (1983). *Takvim-i vekayi belgeler*. Ankara: G. Ü. Basım Yüksekokulu Basımevi.
- Yuşa, (19 Eylül 1901). Otomobilin ziraata tatbiki. *Musavver ve Fen Edeb*. 106, 213-215.
- Yusuf, (18 Ağustos 1896). Bend-i mahsus. *Mutalaa*. 3, 5-6.
- Ziraat otomobilleri. (4 Nisan 1909). *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*. 2, 24-26.
- Ziraat aletleri. (2 Nisan 1914). *Halka Doğru*. 50, 400.
- Ziraatımızın vaziyet-i umumiyesi. (27 Mart 1916a). *İktisadiyat Mecmuası*. 5, 6.
- Ziraat makineleri. (12 Temmuz 1886). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*. 28, 1.
- Ziraat makineleri. (Temmuz 1896). *Orman Maadin ve Ziraat Mecmuası*. 5, 153-155.
- Ziraat bankası. (6 Temmuz 1916b). *İktisadiyat Mecmuası*. 19, 7.
- Ziraatımız. (20-27 Ocak 3 Şubat 1917a). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*. 1672-73-74, 18-19.
- Ziraatımız nasıl terakki edebilir? (24 Şubat 1917b). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*. 1677, 41-42.

TÜRKİYE’DE CUMHURİYET ÖNCESİ VE SONRASINDA “YURTTAŞLIĞIN TEMELLENDİRİLMESİ” GİRİŞİMLERİ ÜZERİNE SOSYAL, SİYASAL VE YÖNETSEL BAĞLAMDA BİR ANALİZ DENEMESİ

Fikret ÇELİK^{1*}
Vasfiye ÇELİK²
Zeynep DUYAR³

Öz

Türk modernleşmesinin sosyo-politik bağlamda önemli sorun alanlarından ve olgusal olarak da Türkiye’de hala “yapısal” bağlamda yetkinliğe ulaşma noktasında teorik ve tarihsel olarak tartışmaların son bulmadığı “yurttaşlık”, temellendirilebilmesi açısından siyaset biliminin sorun alanlarından birisidir. Batı’dan alınan siyaset ve toplumsal bir model olarak yurttaşlık anlayışı, Osmanlı’daki hukuki ve siyaset olarak temellendirilme gayretleri neticesinde, ülkenin kurtuluşu bağlamındaki amaçlara hizmet etmese/edemese de belli bir olgunluğa ulaştırabilmiş konulardandır. Cumhuriyet olarak kurulan yeni Türk devletinde de “ulus inşa süreci” üzerinden incelenen ve “siyasal katılım”ın sınırlarıyla “hak ve sorumluluk” düşüncesinin uyumu üzerinden yürütülen/yürütülmeye çalışılan bir proje haline getirilen yurttaşlık anlayışının, “yapısal” olarak anlamlandırılmalarının ortaya konması/konulabilmesi önemlidir. Çalışmanın temel amacı da budur. Yurttaşlığın modern dönem ile günümüzdeki küresel çapta yaşanan ve ülkemizi de etkileyen siyasal ve toplumsal sorunlar üzerinden değerlendirildiğinde, olgunun ülkemizde ele alınış şeklinin öncelikle “hukuki”, sonra “ulus inşa süreci” açısından “temellendirilmesi” mümkündür. Çalışmada, tarihsel olarak ise konuyla ilgili çalışmalarını ön plana çıkan çağdaş yazarların doğrudan/dolaylı alıntılar üzerinden görüşleriyle konu irdelenmeye çalışılmıştır. Çalışmada, “içerik analizi” yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemle birlikte çalışma, Türk modernleşmesi bağlamında Cumhuriyet öncesi ve sonrasındaki çabalar çerçevesinde yurttaşlığın sosyal, siyasal ve yönetsel anlamlandırmaları üzerinden sınırlandırılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yurttaşlık, modernleşme, siyasal katılım, ulus inşası, cumhuriyet.

A SOCIAL, POLITICAL AND ADMINISTRATIVE ANALYSIS ATTEMPT ON “FOUNDATION OF CITIZENSHIP” INITIATIVES BEFORE AND AFTER THE REPUBLIC IN TURKEY

Abstract

“Citizenship”, an important problem area of Turkish modernization in the socio-political context, and the theoretical and historical debates on whether it still reaches competence in the “structural” context in Turkey, is a problem area of political science in terms of grounding it. The understanding of citizenship, as a political and social model taken from the West, is one of the subjects that reached a certain maturity, even if it does not serve the purposes in the context of the liberation of the country, as a result of the efforts to establish it legally and politically in the Ottoman Empire. It is important to be revealed the “structural” meanings of the concept of citizenship, which was also examined through the “nation-building process” in the new Turkish state established as a republic and which was turned into a project conducted/trying to conduct through the harmony of the boundaries of “political participation” and the idea of “rights and responsibilities”. This is the main purpose of the study. When citizenship is evaluated as to the political and social problems experienced in the modern period and today's global scale and affecting our country, it is possible to “base” the way the phenomenon is handled in our country firstly in terms of “legal” and then “nation building process”. In context, while the historical handling of the subject in the text is evaluated through the initiatives put forward by the state, the subject is tried to be examined theoretically with the views of the contemporary writers who come to the forefront with their studies on the subject through direct/indirect quotations. In the study, the “content analysis” method was used. By this method, this study is tried to be limited to the social, political, and administrative meanings of citizenship within the framework of the efforts before and after the Republic in the context of Turkish modernization the basics.

Keywords: Citizenship, Modernization, political participation, nation building, republic.

¹ Doç. Dr. Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-4510-6912.

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): fikretcelik@anadolu.edu.tr,

² Doç. Dr. Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-2176-892X.

³ Öğr. Gör. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Gediz Meslek Yüksek Okulu, Hukuk Bölümü, ORCID: 0000-0003-0408-4486.

Başvuru Tarihi (Received): 13.02.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 26.07.2023

Giriş

Modern dönemlerdeki kullanım şekli ve en basit anlamda yurttaşlık tanımı, dünyada kabul görmüş bir sözlük olarak *Britannica*'da “bir birey ile bireyin bağlılık borcu olduğu ve dolayısıyla koru(n)masına hak kazandığı bir devletle arasındaki ilişki” olarak nitelendirilmiştir. Tanımda ortaya konan bu ilişkinin sonucu olarak, yurttaş da “sorumluluklarla birlikte (bir) özgürlük statüsü” olarak görülmüş ve “oy kullanma ve kamu görevlerinde bulunma hakkı da dâhil olmak üzere tüm siyasi haklar”ın elde edilmesi olarak ifade edilmiştir (2022).

Günümüzde teorik bağlamda bu şekilde ortaya konan ve bir sorun alanı olarak da bu minval üzere tartışma konusu edilen yurttaşlığa ilişkin kavramsallaştırmaların pratik olarak ortaya konuşunu ise iki bin beş yüz yıl öncesine götürmek mümkündür. Bu bağlamda ele alındığında Batı dünyasında tartışılan bilimsel ve sosyal olguların büyük bir bölümünün, ilk kez Antik Yunan uygarlığında gündeme geldiği genel bir kabuldür. Bu durum ise insanın siyasal ve sosyal bir varlık olarak kabul edilmesi gereğiyle temellendirilebilmektedir. Yine Antik Yunan düşüncesi içinde ele alınan, bunun yanında modern dönemde de “hak ve sorumluluklarıyla” toplumsal bir varlık olarak bireyleri baz alarak ortaya konan “yurttaşlık” da önemli siyasal kavramlardan ve anlayışlardan biri olarak günümüzde kullanılan bir olgu olmaktadır (Çelik, 2020: 7). Yurttaşlık, günümüzde siyaset bilimi içinde de oldukça önemli tartışma alanları olan “eşitlik” ve “özgürlük” olgularının da ana konulardan birini oluşturmaktadır. Yurttaşlığa, sosyo-politik ve antropolojik bir şekilde bakan ve yurttaşlık tarihi konusunda günümüzdeki önemli uzmanlardan biri kabul edilen Derek Heater'e (2007: 9) göre yurttaşlık şu şekilde tasvir edilmektedir:

“(Yurttaşlık) bir sosyo-politik kimlik biçimidir. Ama o da bugüne değin iki yüz yetmiş beş yıllık tarihi boyunca çeşitli kereler bir arada varlık gösterdiği kimlik biçimlerinden biridir sadece. Zaman zaman diğerleriyle uyum içinde, zaman zaman da rekabet halinde olmuştur; bazen baskın kimlik biçimi iken bazen de diğerlerince bastırılmış; kimi zaman da diğer türlerden ayrı durmuş, kimi zaman da şu veya bu kimlik biçiminin içinde erimiştir. İnsanın sosyo-politik hayvan olarak deneyimleyebileceği beş ana kimlik biçimini öne çıkarabiliriz: Bunlar sırasıyla feodalite, monarşi, tiranlık, ulus ve yurttaşlık sistemlerinde görülür. Her biri bir temel ilişkiye dayanır ve yine her biri, bireyi, bir statüye, o ilişkiye dair bir duyguya ve bu bağlam içinde uygun davranacak yeterliğe sahip kılar”.

Yukarıdaki gibi tarihsel, sosyal ve siyasal bir gelişim süreci içinde ele alınabilir bir olgu olarak görülen “yurttaşlık”, modern dönemde kendisini nasıl tanımlarsa tanımlasın, tüm siyasal sistem üreticileri ve uygulayıcıları için devlet ile birey arasındaki ilişkinin belirlenebilmesi ve anlamlandırılabilmesi noktasında kilit bir olgu olma noktasında rakipsizdir.

Yurttaşlık, tarihsel olarak Batı siyasal düşüncesi içindeki gelişiminden ayrı olarak, aynı zamanda modern bağlamda dünyada yaşanan hukuki ve yönetsel değişimlerle birlikte önce yine Batı'nın daha sonra ise dünyadaki tüm toplumların özellikle XX. yüzyılda yaşadığı dönüşümün öncü olgularından biri haline gelmiştir. Özellikle Heater'in ortaya koyduğu “sosyo-politik bir kimlik biçimi olarak yurttaşlık”, özellikle önce Batılı toplumların sonra da tüm dünyadaki modern dönem toplumlarının siyasal, hukuki ve yönetsel oluşum süreçlerinin en temel kavramlarından biridir.

Dünyadaki tarihsel ve teorik gelişmesine paralel olarak, Türk siyasal sisteminin ve devlet yapılanmasının değişimi ile modernleşme sürecinin bir parçası olma noktasında ise yurttaşlığın genel olarak, “hukuki bir statü, siyasal katılım ve siyasal hak ile özgürlüklerin genişlemesi” çerçevesinde ele alındığı bir vakıadır. Türk modernleşmesi, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren ele alınmış şekli ile bir “ülkeyi kurtarma” operasyonu ve ilk amaç olarak da “Batı'ya karşı yeniden diriliş” bağlamında bir süreci işaret etmektedir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı ile coğrafi olarak komşu bir ülke ve aynı zamanda da onlarca farklı din, etnik köken vs. unsuru içinde

barındıran bir toplumsal yapıda olması dolayısıyla, Batının önce kendi yaşadığı, daha sonra dünyaya ihraç ettiği sosyal, ekonomik, siyasal, hukuki, yönetmel ve hatta kültürel modern dönüşümlerden etkilenmesi kaçınılmaz bir durum olarak ortaya çıkmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşanan yurttaşlık düşüncesine ilişkin tartışmalar ve pratikler, genel olarak Avrupalı güçlerin de etkileriyle Batılı normlara paralel mahiyette olup, öncelikle hukuki bir statünün oluşturulması ve siyasal hak ile özgürlüklerin inşası sürecini de içermiştir. Osmanlı’nın siyasal, hukuki ve kültürel mirasçısı olan Türkiye Cumhuriyeti’nde ise siyasal bir varlık olarak yurttaşlığın, “ulus” inşası ve siyasal katılım noktasında ele alındığı bir vakıa iken, Batılılaşma sürecinde Osmanlı’nın hukuki ve yönetmel olarak geçirmiş olduğu evrime paralel bir gelişim/dönüşüm/oluşumun ürünü olarak ele alındığında genel bir kabuldür. Cumhuriyet döneminde yurttaşlık bazlı gelişmelerin dayandırılmak istendiğı temel, aşağıdaki alıntı ile daha net olarak anlaşılabilir ve bu çalışmanın ele aldığı bağlam adına da belli noktalarda destekleyici olabilir:

“Cumhuriyetin kurucu kamu hukuku literatürü, hukuk düzeninin Batılılaştırılmasını, Türkiye’nin gelişme/ilerleme/’kurtulma’ uğraşının temel önemde bir parçası olarak kaydeder. Batı referanslı hukuk düzeninin vazettiğı haklar ve özgürlükler, medenî bir toplum olmanın temeli sayılır: ‘Batı anlayışında müşterek hususiyet, hukuk üstünlüğü mefhumunun ferdin keyfi hükümete karşı korunması oluşundandır. (...) Bu yolda eksik ve yetersiz adımlar olarak eleştirilen Sened-i İttifak ve Tanzimat Fermanı gibi girişimler dahi, anayasa üstünlüğü ve insan hakları telâkkisinin yerleşmesi doğrultusundaki tarihsel rolleriyle olumlanırlar: Anayasa hareketleri, Garplılaşma ve ‘hukuka bağlı devlet’ fikirlerinin eseri ve vazifesidir. Nihayet 1924 Anayasası, ‘1789 Fransız İnkılabından gelen endividüalist ve liberal hukukî ve siyasî ideolojinin temsil ve ifadesi” olarak methodilir” (Bora, Paker ve Sancar, 2002: 298-299).

Bu çalışmanın genel amacı, yukarıdaki bakış açısına kısmen paralel bir şekilde ve Osmanlı ile Cumhuriyet döneminde yurttaşlık bazlı yaşanan gelişmelerin pratik olarak karşılıkları bir yana, yurttaşlığın her iki dönem adına almış olduğu görüntü ve şeklin, Türkiye’deki entelektüel ve düşünsel bazdaki yansımalarının anlaşılması yönünde olacaktır. Özellikle ülkedeki yurttaşlık tartışmalarının veya ortaya konan anlayışların “temellendirilmesi”ne yönelik girişimler ile bu bağlamda açıklanan görüşler, çalışmanın ana nüvesini oluşturmaktadır. Bu bakış açısı ve konuyu sınırlandırma çabası üzerinden şekillendirilecek olan çalışmada, öncelikle Osmanlı dönemine ilişkin olarak yurttaşlık düşüncesi mahiyeti bağlamındaki gelişmeler ve yaşanan tartışmalar irdelenecektir. Çalışmada daha sonra Cumhuriyet dönemine ilişkin olarak yurttaşlık düşüncesinin anlamlandırılması/ortaya konması bağlamındaki girişimler ve tartışmalar; olgunun hukuki bir statü, siyasal katılım ile siyasal hak ve özgürlükler üzerinden veya başka hangi parametreler üzerinden ele alındığının anlaşılabilmesi/çözümlemesine yönelik olarak ele alınacaktır.

Yurttaşlığın ülkedeki serüvenine ilişkin olarak, tarihsel bağlamda yaşanan siyasal ve sosyal gelişmelere ayrıntılı olarak yer verilmesi çalışmanın genel amacının ortaya konması noktasında önemli olarak düşünülmektedir. Ancak çalışmada temel olarak, konuya ilişkin incelenmeleriyle ön plana çıkan birçok çağdaş yazarın ülkedeki yurttaşlık anlayışı bağlamında ortaya koydukları fikirler/anlamlandırmalar/yorumlar üzerinden, konuya siyasal, yönetmel, hukuki ve toplumsal durumla birlikte “objektif” bir bakış açısı getirilmeye çalışılacaktır.

Teknik olarak ise çalışmada, konunun ülkesel bazdaki tarihsel alt yapısı, felsefî boyutu ile ortaya konan pratiklerin sebep-sonuç ilişkisini anlamak/anlamlandırmak için “içerik analizi” yöntemi kullanılacaktır. Bu bağlamda, eserlerinde sık sık Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti’ndeki yurttaşlık anlayışlarıyla ilgili tespitlerde bulunan çağdaş yazarların nitel özellikli çalışmalarında konumuza ilişkin olarak ortaya koyduğu fikirlerin ve iddiaların

incelenerek, Türkiye’deki yurttaşlığın temellendirilmesi noktasında literatürdeki “genel bakış açısı/açıları”nın ortaya konması/ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Bu yöntem üzerinden konuya ilişkin fikirleri ele alınan yazarların genel olarak birincil kaynaklarından doğrudan ve dolaylı alıntılarla elde edilen bilgiler, yurttaşlığa ilişkin yapılan değerlendirmelerle tarihsel verilerin tutarlılıklarının hukuki ve siyasal açıdan ortaya konması için önemli bir veri kaynağı olarak kullanılması sağlanmaya çalışılacaktır. Çalışma, Türkiye’deki yurttaşlık anlayışının temellendirilmesi noktasında “yapısal” parametrelerin neler olduğu/olabileceği bağlamına odaklanan bir “sonuç ve tartışma” ile nihayetlenilecektir.

1. Osmanlı Döneminde “Yurttaşlığın Temellendirilmesi” Anlamında Yaşanan Gelişmeler ve Bu Bağlamdaki Tartışmalar

Osmanlı toplumu, XIX. Yüzyıl’ın ortalarına kadar “millet sistemi”⁴ çerçevesinde kendine has sayılabilecek bir anlayış üzerinden tanımlanmıştır. Bu bağlamda siyasal, sosyal ve kültürel olarak “ehli kitap” olarak nitelendirilen grupların dini liderleri üzerinden Osmanlı toplumunun devlet ile olan ilişkileri dikkate alınmış, özellikle Osmanlı’nın statü olarak “resmi” kabul ettiği gayrimüslim toplulukların “haklar”ının belli olduğu bir siyasal sistemde yönetildiği görülmüştür.

Yukarıda ifade edilmeye çalışılan şekliyle Osmanlı’daki siyasal sistem, “bireylerin hayatının birçok yönüne müdahale etmese de vergi ve adalet mekanizmaları ile toplumsal hayata müdahale et(miş) ... ve farklı dinsel ve etnik kökenden olsalar da benzer” şekillerde işletilmiştir. Fakat bu noktadaki en temel farklılığın ise yukarıda da belirtildiği gibi vergi ve adalet mekanizması bağlamında görünür hale geldiği ifade edilmektedir (Akıncı, 2022: 63-64).

Bu durumun, Osmanlı modernleşme sürecine değin bu şekilde yürütüldüğü bir vakıadır. Ancak genel kabul odur ki Osmanlı’da Sultan II.Mahmut (1785-1839) döneminde hız kazanan modernleşme süreciyle birlikte, çok kültürlü bir yapıdaki Osmanlı toplumu, Avrupa’da ulusçuluk akımının da güçlenmesiyle “millet sistemi” üzerinden farklı uygulamaların da etkili olduğu gayrimüslim tebaa ile ilişkilerinde yaşamaya başladığı siyasi ve hukuki sorunları çözmek için ciddi girişimlerde bulunmaya başlanmıştır. Bu süreçte özellikle millet sisteminin, Tanzimat fermanı ilanı sonrasında Batılı güçlerin ülke üzerindeki baskını azaltma adına bir ideal olarak ortaya konan eşitlik esası çerçevesinde, “Osmanlı yurttaşı” oluşturma noktasındaki yasal girişimlerin yaşandığı süreçte hukuki ve siyasal olarak kademeli olarak ortadan kalktığı/kaldırıldığı görülmüştür. Ancak bu dönüşümde, XIX. yüzyılın başında patlak veren Sırplarla bir merhaleye ulaşan “ayrılıkçı/ulusçu” eğilimleri durdurmak için “dinsel ve ulusal kimliklerin üstünde ortak bir Osmanlı kimliği yaratma çabaları hızlan(ması) da” oldukça belirleyici olmuştur. Din ve mezhep, belirli bir süre daha Osmanlı’da bir “kimlik” olarak önemli yerini korurken, siyasal anlamda bir kimlik olarak “Osmanlı”nın icat edilme süreci kaçınılmaz olarak oluşmuş/oluşturulmuştur. Yukarıda da değinildiği gibi öncelikle Tanzimat Fermanı’yla oluşan iklimdeki “eğitim” anlayışına bakınca “vatanseverlik eksenine ortak bir ‘vatan’ fikri ve ona bağlı Osmanlı yurttaşı yetiştirmek amacı” gözle görülür bir hal almıştır ve gelişerek devam etmiştir (Alkan, 2006). Ancak bu noktadaki temel anlayışının kökeni, Tanzimat Fermanı ile vücut bulan haliyle “eski usullerden

⁴ Osmanlı İmparatorluğu’nda “millet” olgusunun, klasik anlamda toplumsal ve dini grupları karşılamak amaçlı kullanıldığı bilinmektedir. Bunların idari ve dini yapılanmasının betimlenmesi için, Osmanlı devleti tarafından kendi içlerinden dini bir lider atanarak, özel olarak gayrimüslim topluluk ile devlet arasındaki ilişkilerin sürmesinin sağlanması amacıyla yürütülen idari, hukuki ve siyasi yapılanma için de “millet sistemi” tanımlaması kullanılmıştır. Bu topluluğa atanan dini liderle de topluluğun “iç idaresi”nin sürdürülmesi amaçlanmıştır. Böylece o topluluğun hem dini hem de yönetsel olarak “idari bir komün” statüsünde bulunması sağlanmıştır. Millet sistemi, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki gayrimüslimlerin devlet yönetimi içerisinde, maliye ve askerlik konuları başta olmak üzere, birçok alanda “özerlik” kazanmalarını sağlayan bir yapı olarak Tanzimat Fermanı’na kadar sürdürülmüştür (Eryılmaz, 1992).

vazgeçmek” ve bu nokta da direk Ferman’a atıf ile “usûl-i atıkayı bütün bütün tağyir ve tecdid” etmenin artık bir zaruret olduğu yönündeki kesin inanca dayanmaktadır (Çetinsaya, 2006: 55).

Bu anlayışın devlet aygıtı üzerinde hâkimiyetine paralel olarak, Osmanlı İmparatorluğu’nda XIX. Yüzyıl’ın ortalarından itibaren “merkezi bürokratik devletin tahkimi” üzerinden sürdürülen anayasal gelişmeler ve yasalastırma faaliyetleri, yurttaşlığın oluşumuna yönelik gelişmelerin izah edilmesi adına önemli milatları göstermektedir. 1839 yılında ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile bütün Osmanlı uyruklarının “can, mal, ırz ve konut dokunulmazlıkları” güvence altına alınmıştır. Bu deklarasyon ile Osmanlı İmparatorluğu, özellikle gayri Müslim uyruklarının “hukuksal” statüleri garanti altına alınmıştır. Gülhane Hatt-ı Hümayunu sonrasındaki gelişmelerin hukuki olarak sadece yurttaşlık statüsü bağlamında olmadığı, Osmanlı’nın aynı zamanda da tüm toplumun tamamen Batı merkezli bir hukuki boyuta geçişinin önemli bir aşamasını da başlattığı bir gerçektir. Bu noktada İştar B. Gözaydın’ın ceza hukuku üzerinde yapılan değişikliklere ilişkin yapmış olduğu tespitler yurttaşlık da dâhil birçok konudaki yasal düzenlemelerin mahiyetindeki ciddi değişimi/dönüşümü/evrimi göstermesi açısından dikkat çekicidir:

“Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun ilanından yedi ay sonra, 3 Mayıs 1840 tarihli Ceza Kanunu kabul edildi. Bu kanunun içerdiği, devlet görevlileriyle halkı, Müslüman ile gayrimüslimi ayırmayan eşitlik ilkesi ve kaleme alınış biçimi, Batı’nın ceza hukuku kavramlarından ve kanun koyma tekniğinden kısmen yararlandığını göstermektedir. (...)1851 yılında, yeni bir ceza kanunu(Kanunu Cedid) hazırlanarak 11 yıl yürürlükte kalan 1840 Ceza Kanunu yürürlükten kaldırıldı. Meclis-i Valay-ı Ahkam-ı Adliye’nin hazırladığı yeni kanun, (...) Osmanlı hukukunda Batı etkisinin arttığını göstermektedir” (2002: 287).

Osmanlı devletinin içinde bulunduğu böyle bir iklimde,1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile yine gayri Müslim uyrukların dinsel ve toplumsal anlamda yaşamlarına ilişkin birçok düzenlemeye gidilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nda devletin yıkılmasını engelleme adına yapılan bu yasal girişimler, II. Meşrutiyet’ten sonra bir yurttaşlar “topluluğu” oluşturma gayretinin hukuksal alt yapısının oluşmasında önemli bir yer tutmuştur (Üstel, 2005: 25).

Fusun Üstel’in de ifade ettiği üzere, bu iki deklarasyon ile “standart” bir siyasal sistem ve bu bağlamda standart hak ve sorumluluklara sahip olunan “hukuki” modern devlet aygıtı oluşturma kaygısı güdülmüştür. Özellikle Islahat Fermanı’yla birlikte Müslüman tebaa ile gayri Müslim tebaa arasındaki “eşitlik” sorununun çözümüne yönelik önemli adımlar atılmıştır. Bu bağlamda, zorunlu askerlik hizmeti genelleştirilmiş ve “laik eğitim” anlayışının tüm toplum kesimleri üzerinde “ayrıcalıksız” verilmesi bir devlet politikası olarak yürütölmek istenmiştir. Kavramsal olarak yurttaş kavramı da zaten daha önce de zikrettiğimiz gibi ilk kez Islahat fermanı ile kullanılmıştır. Bu, Osmanlı İmparatorluğu’nda yurttaş kavramının resmi bir belgede zikredilmesi adına önemli bir milattır. Osmanlı’daki bireylerin, özellikle de Müslümanların statüsü noktasında oluşan algının anlaşılabilmesinde, yeni oluşan statükonun görünümünü Şerif Mardin (1997: 14) şu şekilde izah etmiştir:

“Islahat fermanı, o zamana kadar “millet-i hâkime” olan Müslümanlardan bu imtiyazlı durumu alıyor, din farkı gözetmeksizin bir “Osmanlı” vatandaşlığı kurmaya çalışıyordu. Müslüman teb’anın tepkisine paralel olarak onlardan sonra “birinci” sırayı işgal eden Rumlar da bu sırayı kaybettiklerine üzüldüler. Fakat bunun yanında, az sonra Islahat Fermanı’nda yüzeyde amaçlanan “beraberliğin” tersine çevrildiği, gayri müslimlerle yabancıların kendilerine sağlanan hukuksal imkânları(nın) Müslüman teb’ayı çok geride bırakır şekilde kullandıkları göröldü. Bundan sonraki Türk düşünürlerin çoğu bu iktisadi gelişme farkını Batı’ya verilmiş ödünlerin sonucu saymışlardır”.

Bu durum, yurttaşlığa bakış açısı da dâhil Osmanlı-Türk aydın zümresinin Batı’dan gelen hemen her şeye özellikle devletteki konumlarına göre menfî tutum almalarının önünü açmıştır. Özellikle Yeni Osmanlılar, Alî Paşa başta olmak üzere Tanzimat ile başlayan ve Islahat ile devam eden sürecin aktörlerini “şeriatın alanını küçülten uygulamaları” üzerinden yermişlerdir. Ayrıca “fıkıh” gerekçe gösterilerek, parlamentarizm gibi birçok yurttaşın temsili olabilecek uygulamalar oldukça eleştirilmiştir. Sistemik bir Batı karşıtlığı, Cevdet Paşa (1822-1895) gibi “geleneksel sistemi savunan”ların oluşturduğu ciddi bir bloğun oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ancak bunun tersi bir şekilde Batı’nın bir bütün olarak alınmasını zaruri gören Saffet Paşa (1814-1883) gibi zatlar, devlet içinde etkinliğini artırmıştır (Mardin, 1997: 15).

Süreç, Tanzimatçı ve Islahatçı kanadın özellikle yurttaşlık bağlamındaki Batılı hukuki düzenlemeleri birer birer hayata geçirmeleriyle birlikte bariz bir hâl almıştır. Bu bağlamda kökeni Fransız Yurttaşlık Kanunu’na dayanan ilk Osmanlı yurttaşlık kanunu olan “Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi” de 1869 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu kanunda yurttaşlığın Osmanlı İmparatorluğu’nda nasıl edinilebileceği ayrıntılarıyla ifade edilmiş ve Osmanlı yurttaşı olabilmek için soy esaslı olarak nitelendirilen “kan” esasına dayandırılmıştır. Artık geleneksel bir Osmanlı hukuku ve şer’i hukukun yerine, Batılı normların geçtiği somut bir durum ortaya çıkmıştır. Üstel’e (2006: 166) göre bu kanun, Osmanlı’da yurttaşlığın formülasyonu açısından önemli ipuçları vermese de İmparatorluğun kadın ve erkek uyrukları açısından getirilen farklı düzenlemeleri, hukuki açıdan önem arz etmektedir. Kadın ve erkek Osmanlı uyruklarını eşitlemeyen Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi, Müslüman ve zimni ayrımı noktasında iki kesimin hukuki statülerini eşitlemiştir. İlgili kanunda bir yabancı ile evlenen kadın, Osmanlı uyrukluğunu kaybeder fakat Osmanlı uyruğundan bir erkek ile evlenen yabancı bir kadın ise Osmanlı uyruğu kazanır hükmü söz konusudur ve bu kanun uygulaması 1929 yılına kadar devam etmiştir.

Batılı modern devlet anlayışları bağlamında hak ve sorumlulukları içeren yurttaşlığa ilişkin geniş bir şekilde hazırlanan ilk resmi belge ise 1876’da ilan edilen “Kanûn-i Esâsî (I. Meşrutiyet)” dir. I. Meşrutiyet’e göre Osmanlı yurttaşlarını ilgilendiren kanun önünde eşitlik, kişi hakları, basın özgürlüğü, eğitim hakkı, kamu hizmetine girmeyi isteme hakkı, mülkiyet güvencesi, kanuni vergilendirme ve angarya ve işkence yasağı gibi düzenlemeler ayrıntılı olarak yazılmıştır. Bu noktada Selçuk Akşin Somel, nispeten belli bir süre devlet politikası olması için çalışılan “Osmanlıcılık” düşüncesi üzerinden “birleştirici” bir çabaya girildiğini ifade etmiştir. Somel’e (2006: 88-89) göre; Osmanlıcılık düşüncesi, Osmanlı devlet ideolojisinden kökten bir kopuş denemesidir. Bir anlamda toplumu statüsel ayrımlara tabi tutan pro-modern siyasal anlayış yerine Osmanlıcılık, Fransız İhtilali sonrasında Avrupa’da yayılan yurttaşlık ve hukuksal eşitlik temellerinde ortaya çıkan modern siyasal anlayışın devlete yavaş yavaş dâhil olması bağlamında ortaya konmuştur.

Bu sürecin belli bir anlamda II. Meşrutiyet’le farklı bir boyut kazandığı söylenebilmektedir. Zira II. Meşrutiyet’in ilanı, Füsun Üstel’inde belirttiği üzere etkileri günümüze kadar süren, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki yurttaşlığa ilişkin temel metindir. Bu resmî belge ile devletin ideolojisi ilk kez ortaya konarak, Osmanlı İmparatorluğu’nun yapısı fiilen “ulusal” ve “seküler” bir mahiyete büründürülmüştür. Ancak Osmanlı İmparatorluğu’nda devlet ideolojisinde yaşanan değişimin sebebi, imparatorluğun XX. Yüzyıl’ın başında büyük oranda parçalanması dolayısıyla da bir Osmanlıcılık düşüncesinden ziyade ülkede, özellikle de devlet kademesinde Türkçülük ve Batıcılık düşüncesinin ağır basması olmuştur.

II. Meşrutiyet, ideolojik dönüşümün yanı sıra belli noktalarda demokrasi ve serbestlik düşüncelerinin de etkisiyle uyrukların bazı örgütlü haklara kavuşmasına ilişkin olarak da bazı gelişmelerin yaşanmasını sağlamıştır. Özellikle 1909’da çıkarılan “cemiyetler” ve “Tatil-i İşgal” gibi kanunlarda Osmanlı İmparatorluğu yurttaşlarına dernek kurma, toplanma, siyasal partilere üye olabilmek, seçimlerde seçme ve seçilme hakkı gibi bazı haklar ile bu haklara ilişkin ayrıntılı

açıklamalara yer verilmiştir. Bazı yazarlarca “Genç Türkler İhtilali” olarak da değerlendirilen II. Meşrutiyet’in, tüm toplum kesimlerince Osmanlı İmparatorluğu adına yeni bir birey ve yurttaş anlayışının gelişimi için çok önemli bir olay olduğu vurgulanmıştır. Bu inanç Feyzi Babun’ın anlatımıyla şu şekilde verilebilir;

“1908’de Genç Türkler İhtilali’nin yaşandığı çalkantılı bir yılda, Osmanlı İmparatorluğu’nun Musevi bir tebaası konumundaki Jak Samanon özgürlük, eşitlik ve adalet gibi fikirlere sıkı sıkıya bağlıydı. Yeni doğmakta olan rejime inancı neticesinde artık Musevi, Müslüman ve Hıristiyan tebaanın olmayacağı, ancak aynı yasalara bağlı, aynı haklara sahip tek bir vatandaş öznesinin gündeme geleceği yeni bir toplumun ortaya çıkmakta olduğuna inanıyordu ...(ancak Osmanlı millet sisteminden memnun olan Musevi toplumu bu şekilde yeni bir duruma karşı pek de ilgili değildi, bu nedenle de) Ancak Samanon’a göre artık bu eski düzenin sonuna gelinmişti ve oluşacak yeni toplumsal düzende dini ve kültürel farklılıklar bireyleri izole etmekten ziyade, onların toplumun eşit bireyleri olmalarına izin verebilirdi. Yeni döneme sonsuz bir tutkuyla bağlı ve artık Musevi meskenlerinin fiziksel ve kültürel sınırlarını aşmak isteyen Jak Samanon, içinde büyüdüğü topluluğuyla bağlarını kopardı ve yeni doğmakta olan toplumun inançlı bir üyesi olarak hayatına devam etti” (Babun, 2008: 64).

Bu şekilde olağanüstü beklentiler oluşturmuş olan II. Meşrutiyet döneminde, ülkenin yönetiminde hâkim unsur olan İttihat ve Terakki Fırkası, Osmanlı İmparatorluğu yıkılırken tamamen ulus-devlet oluşumuna imkân verecek bir devlet sistemi kurmaya yönelik girişimler içinde bulunmuştur. Bu anlayışın Türk modernleşmesi çerçevesinde yeni kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti’nin oluşumunda büyük etkisi olduğu görülecektir. Bu etki doğal olarak yeni Türk devletinin yurttaşlık anlayışını da şekillendirmiştir. Çağdaş yurttaşlık düşüncesi üzerine önemli çalışmalarıyla tanınan Dominique Schnapper’in Türk yurttaşlık düşüncesi özelinde ileri sürdüğü teorik tespitleri bu açıdan önemli görülmektedir. Schnapper’e (1995:13-14) göre siyasal toplumun ortaya konması, kısa süreli ve genelde başka toplumların pratikleri üzerinden yapılan girişimlerle pek mümkün olmayabilir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’de hukuki ve siyasi yurttaş eşitliği noktasında hem gayrimüslimler hem de kadınlar için yürütülen girişimlerin belli bir sonuca ulaşmasının hemen umulmuş olması olumlu değerlendirilebilir fakat bu girişimler “ütöfik” bir düşüncenin ürünü de olabilir. Yüzyıllar süren etnik-dini pratik yaklaşımlar üzerinden süren/sürdürülen anlayışların gölgesi altında, özellikle Türkiye Cumhuriyeti tarafından gerçekleştirilme hedefi konulan “demokratik ulus fikri”nin oluşturulmasında zorlukların olabileceğinin kabul edilmesi daha gerçekçi olacaktır.

Schnapper’in tespitleri üzerinden ele alınarak konu değerlendirildiğinde, tarihsel olarak Türkiye Cumhuriyeti, 1922 yılında Saltanatı ve 1924 yılında da Halifeliği ülke siyasal sistemi içinden resmi olarak çıkarmıştır. Meşrutî bir monarşiden, cumhuriyete geçen Türk devleti, artık tüm egemenlik haklarının “halka” geçtiği vurgusu ve “halk egemenliği” düşüncesi üzerinden, “millî egemenlik” nosyonunun ideolojik olarak tüm siyasal, sosyal ve kültürel anlamda ülke yapısının şekillendirilmesi noktasında bir “ulus-devlet” anlayışına geçmiştir. 1921 Anayasası da (Teşkilat-ı Esasiye Kanunu) II. Meşrutiyet’ten miras alınan yurttaşlık anlayışı çerçevesinde, “misak-ı millî” olarak nitelendirilen Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan tüm halkı “Türk halkı” olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlamanın Anadolu ve Rumeli coğrafi bölgelerinde yaşayan “Müslüman Türk” toplumunu vurguladığı belirtilmiştir. Bu tanımlamayla birlikte, Türkiye Cumhuriyeti’nin “yurttaşlık” anlayışı da ulus-devlet nosyonuna uygun bir şekilde meydana getirilmiştir. 1921 Anayasası yurttaşın özgürlüğünü vurgulamış, ancak bu özgürlüğün “toplum ve kamu yararı” boyutunda sınırlandırıldığını da açıkça belirtmiştir.

2. Cumhuriyet Döneminde “Yurttaşlığın Temellendirilmesi” Anlamında Yaşanan Gelişmeler ve Bu Bağlamdaki Tartışmalar

1921 Anayasası’nda yurttaşlığa ilişkin olarak çok güçlü bir vurgunun olmadığı söylenmektedir. Özellikle anayasada geçen “Türkiye halkı” ibaresi ile “menşei ne olursa olsun siyasal birlik ve bağımsızlık temelinde” coğrafi boyutta ve oldukça kapsayıcı bir yurttaşlık anlayışının kabul edildiği görülmektedir. Bu anayasa çerçevesinde Nalan Soyarik Şentürk’e göre çok açıklayıcı bir yurttaşlık tanımına gidilmemiştir, çünkü Kurtuluş Savaşı yılları olması nedeniyle, savaş dönemindeki koşulların “toplumun farklı kesimleriyle ittifakı gerektirdiği ve bu nedenle milliyetçi söylemden kaçınıldığına dair” ortak bir görüş vardır. Bu dönemde hala Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki yurttaşlık nizamnamesinin kullanıldığı düşünülmektedir. Zaten cumhuriyetin kuruluşuna kadar yurttaşlığa ilişkin olarak önemli bir sorun da ortaya atılmamıştır (Şentürk, 2008: 27-28).

Cumhuriyetin ilanı ve 1924 yılında yürürlüğe giren yeni anayasa ile birlikte yurttaşlığın bir zemine oturtulmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu bağlamda kabul edilen 23 Mayıs 1928 tarihli yeni “Vatandaşlık Kanunu”yla birlikte, Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlığı “toprak ve kan esasını” kabul eden bir ihtiva kazanmış ve teknik olarak da çerçevesi çizilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nde resmi olarak kabul edilen bu yurttaşlık anlayışı, XX. Yüzyıl’a damgasını vuran uluslar ve ulus-devletler çağına uygun bir şekilde teorize edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nin bu yurttaşlık modeli, dönemin devlet adamları tarafından “görevleri olan yurttaşlar” yetiştirmek amacıyla bir “proje” olarak sunulmuş ve bu proje, çağın gereği olarak “ulusçuk” düşüncesi bazında bir “ulus inşa etme” sürecinin en önemli aracı olarak gösterilmiştir (Polat, 2011: 143). Şerif Mardin’e göre Kemalizm’in oluşturulmasıyla beraber yürüyen bu süreç, “folklor araştırmaları, dilin araştırmasında yerel kaynaklara inilmesi” gibi örnekler üzerinden yürütülmüştür. Burada önemli olan durum ise Ziya Gökalp (1876-1924) temelli bir düşünce ürettiği kabul edilen Mustafa Kemal Atatürk’ün, Ziya Gökalp’in üzerinde hiç durmadığı bir nokta üzerinden yurttaşlık düşüncesi ortaya koymasıdır. Mustafa Kemal Atatürk, Cumhuriyetçi yeni rejimin oluşturulmasında Osmanlı’nın “şan” anlayışını kullanmamış, onun yerine “tarihin cumhuriyet kuşaklarına sağlayacağı ‘benlik’i” başka bir kaynaktan sağlamayı amaçlamıştır. 1930’larla birlikte, yurttaşları birleştirici bir yapılandırıcı olarak “benlik geliştirici” olarak nitelendirilen Cumhuriyetçi bir ideolojik aygıt olarak yine tarihe gitmeyi uygun bulan Mustafa Kemal Atatürk, burada “Türk Tarih Tezi” olarak kabul edilen düşünceye yönelmiştir. Bu tez ise “Cumhuriyet kuşaklarının tarih anlayışı, Osmanlı öncesi Türklerin başarılarından kaynaklıydı” gibi bir anlayışı ortaya koymaktaydı (Mardin, 1990: 204). Bu anlayışın ortaya konmasını Büşra Ersanlı, Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılmasından sonra “Osmanlı/Türk kimliğinin meşruluğunu yitirmesi” üzerinden değerlendirildiğini ifade ederek ve yeni yurttaş oluşturma noktasında “Osmanlı öncesi Türklere atıfta bulunmanın önemini “Türk Tarih Tezi” üzerinden şu şekilde açıklamaktadır:

“... (Bu tezle birlikte) Türk halkının brakisefal olan ve Mısır, Anadolu, Ege ve Mezopotamya’da büyük uygarlıklar kuran bir ırka mensup olduğu savı ön plana çıkarılacaktı. Yeni kuşakların bu ‘gerçeği’ öğrenmeleri ve bundan uluslaşma süreci için gerekli gücü almaları gerekiyordu. Ulusal bilinç oluşturma amacıyla yapılan tarihsel araştırmalar da (yurttaşlar açısından) ‘milli ve ilmi bir vazife’ olarak görülecekti. 1932’deki Birinci Türk Tarih Kongresi’nde dile getirilen resmi teze göre tarihin ikili bir amacı olmalıydı: Osmanlı öncesi dönemlere dayanılarak güçlü bir ulusal bilinç oluşturmak ve bu bilinci ‘doğa yasaları’na (örneğin arkeolojiye) dayandırmak” (2003: 14-15).

Yukarıda ifade edildiği şekilde bilimsellik ve ideolojik içeriği bir arada oluşturulmaya çalışılan Türk Tarih Tezi, Mustafa Kemal Atatürk’ün ciddi olarak teorik ve pratik eylem ve fiillerinden oluşan yeni yurttaş ve ulus oluşturma sürecinin en önemli haklarından biriydi. Ahmet Yıldız (2002:

225-226), kendine özgü kabul edilebilecek parametreler ve “aidiyet” üzerinden şekillenen Kemalist milliyetçiliğin, yurttaşlığın yasal boyutunda ele alınması açısından önemli bir durum olduğu tespitini yapmaktadır:

“Vatandaşlığın anayasa tarafından ‘anayasal Türklük’le tanımlanması ve milliyetten ayrılması, söylem ve eylem arasındaki geniş açgöz önüne alındığında, ‘Hakiki Türk olmak ne anlama gelir?’ sorusu ışığında, Türklüğün etnik-soya dayalı parametrelerinin ve söz konusu dönem bağlamında dışlama ya da özümseme arasındaki ikame edilebilirlik ilişkisinin ortaya konmasını özellikle önemli kılmaktadır. Bu bakımdan, Türk milletini Türk kavmi (ethnie)ne aidiyet temelli tanımlayan Kemalist milliyetçilik, Abdülhamit döneminin emperyal milliyetçiliği ile Ziya Gökalp’in Türk milliyetçiliğinden hatırı sayılır farklılıklara sahiptir”.

Bu süreçte görülmüştür ki Mustafa Kemal Atatürk’e atfedilen yurttaşlık modelinde kullanılacak taban anlayış, kendine özgü bir milliyetçilik modeli olurken bu oluşum adına fiili olarak kullanılacak olan organizasyon ve kurumsal birlik Cumhuriyet Halk Partisi olmuştur. Özellikle 1936 yılında cumhuriyet rejiminin kurucu ögesi ve Kurtuluş Savaşı’nın ana aktörü olarak görülen Cumhuriyet Halk Partisi’nin, rejimin kuruluşunda 13 yıl sonra gerçekleştirilen dördüncü kongresinde devlet ve partinin birliği net olarak deklare edilerek, Mustafa Kemal Atatürk’ün yurttaş oluşturma çabalarında partinin öncüllüğü ilan edilmiştir. Bu noktada cumhuriyet, parti ve devlet arasında “tek parti devleti” anlayışı tamamen resmileştirilmiştir. Parti genel sekreteri İç İşleri Bakanlığı’na getirilmiş ve valiler aynı zamanda Cumhuriyet Halk Partisi il başkanlığı görevini yerine getirmeye başlamışlardır. Özellikle 13 Şubat 1937 günü Cumhuriyet Halk Partisi’nin altı umdesi olan cumhuriyetçilik, milliyetçilik, inkılapçılık, laiklik, halkçılık ve devletçilik anayasaya dâhil edilmiştir. Bu, devlet ile parti birleşmesinin resmi bir sonucu olarak nitelendirilmiştir. Bu durum, “devlet ile partinin bütünleştirilmesi tüm vatandaşlar bir bütün olduğu için farklılıkları temsil edecek partilere ihtiyaç duyulmadığı ve ulusun devletin üstünde bir güç olduğu anlayışıyla meşrulaştırılmış(r)”. Devletin bu şekilde ele aldığı cumhuriyetçi formül ve bu bağlamdaki toplumsal ilişkileri belirleyen yaklaşımla birlikte, “bireylerin ortak faydaları”nın devlet adına temsili ile Rousseau (1712-1778)’nin “genel irade” olgusuna vurgu yapılmak istendiği düşünülmektedir. Böylece “kamusal alan, genel iradeyi gerçekleştirmeye kendisini adanmış olan devlet aktörünün öncelikleriyle”, yurttaşın devlet karşısındaki konumunu oldukça daraltmıştır (Babun, 2008: 78). Bu bağlamda yurttaşlığın içinde ele alınabileceği “halkçılık” ilkesine atfedilen düşünce, Cumhuriyet rejimi içinde belli bir süre devlet ile yurttaş arasındaki ilişkiyi en iyi şekilde ifade etmesi noktasında önemlidir. Bu olgu, CHP’nin 1935’teki Dördüncü Büyük Kongresi’nde tanımlanmış, parti programına girmiş ve kongre tutanaklarında şu şekilde izah edilmiştir:

“Halkçılık, İrde (yürütme) ve egemenlik kaynağı ulustur. Bu irde ve egemenliğin, devletin yurddaşa ve yurddaşın devlete karşı olan ödev ve yükümlülüklerini tamamiyle yerine getirmek için kullanılması, partinin başlıca prensiplerindedir. Kanun karşısında, saltık bir eşitlik kabul eden ve hiçbir ferde, hiçbir aileye, hiçbir klasa, hiçbir cemaata ayrılık tanımayan yurddaşları halktan ve halkçı kabul ederiz” (Ahmad, 1996: 17-18).

Mustafa Kemal Atatürk ve Cumhuriyet Türkiye’sinin kurucu kadrolarının, yurttaşlığı bu ve bu gibi yaklaşımlar üzerinden temellendirme girişimleriyle birlikte geniş perspektiften hedefledikleri şeyin ne olduğu Metin Heper tarafından şu şekilde izah edilmiştir:

“Cumhuriyetin kurucuları (girişimleriyle), Türkiye’de ulusun uzun vadeli çıkarlarının küçük siyasi çıkarlara kurban edilmeyeceği akılcı bir demokrasinin yerleşeceğini umut ediyorlardı. Bu görüş, Cumhuriyetin Osmanlılardan da miras aldığı seçkinciliğin (elitizm) ve ütopyacılığın sonucu idi; aynı zamanda

Cumhuriyet’in kendi çağdaştırma (modernizasyon) projesini de yansıtıyordu. Söz konusu projenin nihai amacı, Türkiye’nin çağdaş uygarlığa yetişmesini sağlamaktı. Seçkinler bunun ‘mantıklı düşünebilen’ yeni vatandaşlar yetiştirilerek mümkün olabileceğini düşünüyordu. Önce Cumhuriyet ilkelerine toplumsallaştırılan yeni bir seçkin grubu yetiştirilecekti. Daha sonra, seçkinler halkı eğiterek onların daha yüksek bir akılcılık düzeyine erişmelerine yardım edeceklerdi. Böylece, önce 1930’da ardından 1945’te, iktidardaki Cumhuriyetçi seçkinler, ‘okumuşlar’ arasında tartışmayı teşvik etmek amacıyla rejimi kısmen liberalleştirdiler. Siyasi zümre, akılcı tartışmalarla bir yandan ‘henüz daha yüksek bir akılcılık düzeyine erişmemiş’ kitlelere karşı Cumhuriyet’in reformlarını korurken bir yandan da en iyi politikalarını tespit edecekti” (2011: 46-47).

Metin Heper’e göre bu minvalde ele alınan bir vizyonla gelişen/geliştirilmeye çalışılan cumhuriyet dönemi devlet ve toplum anlayışı çerçevesindeki toplumsal projeksiyon ve yurttaşlık düşüncesi, dönem dönem belli noktalarda sorgulanan, zaman zaman da retorik olarak oldukça kabul gören bir yönetim düşüncesini de beraberinde getirmiştir. Bu yönetim anlayışında Batılı anlamda Fransız tipi “evrensel yurttaşlık” ve “laik devlet” düşüncesi sistemsel olarak oturtulmaya çalışılsa da halkın tamamının bu olguları anlaması hemen mümkün olmamıştır. Bu anlayışların oldukça hızlı bir şekilde ve toplumun yüzyıllar içerisinde oluşan birçok geleneksel ve tarihsel olarak oluşan sınıf düzeninin yerini alabilmesi için devlet oldukça ciddi bir çaba göstermiştir. Ancak Fransa’da da yüzyıldan fazla bir süreçte ve tedricen oluşan Fransız tipi cumhuriyetçilik ve yurttaşlık pratiği, ülkemizde hem cumhuriyetin ilk yıllarında hem de günümüze kadar geçen süreçte normatif ve “pozitivist” düşüncelerle bezeli bir gelenek olmakla ilgili eleştirilere maruz kalmıştır. Günümüzde cumhuriyetçilik eleştirilerinin büyük bir bölümü hala bu olgular üzerinden yapılmakta ve liberal değerlerin çerçevesinin devlet tarafından bir türlü oluşturulamaması noktasında yoğunlaşmaktadır (Çelik, 2010: 271). Kemal H. Karpat’a göre yurttaşlık bağlamındaki demokrasinin gelişimi ve sağlıklı bir siyasal katılım için alt yapının oluşturulması çerçevesindeki en önemli dönem 1946-1950 arası olarak gösterilmektedir. Karpat’a (1996: 22) göre, 1908-11 dönemi istisna tutulduğunda 1945-1950 yılları arasında olduğu kadar kesin siyasi faaliyetler, Türk tarihinin hiçbir döneminde görülmemiştir. Öyle ki bu dönemin iyi incelenmesi, önemlidir. 1946’dan sonra tartışılan meseleler, öne sürülen düşünceler ve iddiaların çeşitliliği o dönemde yenileşme hareketinin ulaştığı en iyi seviyeyi göstermektedir. Türkiye’nin kaydettiği ilerlemenin en belirgin kanıtı olan bu dönem ne kadar şeffaf ve tarafsız incelenirse incelenirse nihayetinde, Türk halkının siyasi yetkinliği/yeterliliği, yenileşme ve demokrasi yolundaki gayretleri ve başarıları takdir edilir. Yine Karpat’a (1996: 22) göre:

“1946-50 yıllarının siyasi mücadelesi gerçekte siyaset alanında Batılılaşmayı, yani çok partili demokrasi rejimini hedef tutan yeni bir reform hareketi idi. Memleketin kendi şartlarına ve geçmişine göre tarif edilip kısmen de yeni bir yorumdan geçirilen bu demokrasi anlayışının Batı demokrasileriyle ortak bir amacı vardır: Siyasi hürriyetlerin ve emniyetin kurulması”.

Türkiye’deki siyasal katılım ve demokratik kültürün oturtulabilmesi adına bu tarihsel dönüm noktasına sosyo-ekonomik bağlamda yaklaşan Çağlar Keyder ise Cumhuriyet Türkiye’si dönemindeki yurttaşın oluşma/oluşturulma sürecini, ulusal bir formülasyon icat çabası olarak değerlendirmiş ve ülkenin kuruluş felsefesi içinde geçirmiş olduğu siyasal ve sosyal bağlamdaki evrim noktasında önemli tespitlerde bulunmuştur. Keyder’e göre; Cumhuriyetçiler, halktan geleneksel değer ve mahalli bağlarından özveride bulunarak sadece kendilerine bağlanmalarını talep etmişlerdi. Buradaki temel hedef ise cemaat ve milletin özdeşleştiği, mahalli farklılıklara olanak tanımayan, laik ve modern topluma erişebilmektir. 1930’larda milli iktisadi bütünleşme döneminde ise toplumsal bir hakikati ifade etmeye başlamıştır. Zamanla geleneksel değer ve

bağlarından ayrılan topluluklar, şehir içerisinde işçi pazarının içerisinde dahil olup çiftçi ve gecekondulu marjinal statüsüne eriştikçe giderek ülke düzeyindeki siyasi, iktisadi ve kültürel uygulamalarına katılmaya başlıyorlardı. Elbette bu süreçte önemli olan marjinal diye anılan topluluğun ve pazara açılmış köylülerin bile iktisadi büyümenin hızına kapılmış olmalarıydı. Popülist söylemin vaatleri, bu gruplar için milli kalkınma programıyla bütünleşmelerine ve bu programın evrenselci kaygılarını meşru kabul edebilecek kadar somuttu. Bu sayede adeta Milliyetçilik ve onun siyasi sınırlar içerisindeki tek birleştirici ilke olduğu iddiası da başarıya ulaşıyordu (1989: 178).

Tarihsel perspektiften bu şekilde bir sürecin sonucu olan Türkiye’deki yurttaşlık anlayışının gelişmesinde ve günümüzde Türkiye’deki bireylerin bir modern bir yurttaş olarak kendilerini nasıl bir çerçevede hissettiklerine/nasıl bir süreçte yurttaşlığı kullanabildiklerine yönelik pratik temellendirmelere ilişkin eleştirel yorumları yukarıda zikredilen Fusun Üstel’in görüşleri üzerinden yürütülen tartışmalara Ayşe Kadioğlu da katılmıştır. Kadioğlu’na (2008: 28) göre, Fusun Üstel (2004), Türkiye’de 1908 yılından itibaren vatandaşlık eğitimini detaylı bir şekilde araştırarak görevlerle ezilen/ezilmiş vatandaşın ortaya çıkış tarihini ortaya koymaktadır. Bu görevlerin hangileri olduğu net olarak ifade edilmese de sadece askerlik yapmak, devleti korumak ile ilgili görevlerle sınırlı olmayıp, devlet içerisinde vatandaşlık bağı ile bağlı olan kimselerin boş zamanlarında dahi ne yapmaları gerektiğine ilişkin yaptırımları da kapsamaktadır. Bu tarihi süreçte vatandaşların hangi dili konuşup nasıl giyineceklerine dair bir eğitime tabi tutuldukları da görülmektedir. Yine Kadioğlu’na (2008: 28) göre, Türkiye Cumhuriyeti’nde vatandaşlık eğitimi, en genel niteliği itibarıyla katılım ve haklar ifadesinden daha çok edilgen, itaatkâr, görevleri önemseyen vatandaşlar yaratma çalışmasıdır.

Yukarıda geniş bir çerçevede ele alınmaya çalışılan yurttaşlığın temellendirilmesi konusu, genel çerçevede sosyo-ekonomik, pedagojik ve psikolojik değerlendirmeler üzerinden ele alınır tarzda gündemde olsa da Cumhuriyet dönemi Türkiye’deki yurttaşlığın oluşturulma çabalarının modern bir ulus oluşturulma çabalarının teorik olarak çerçeveselendirilmesi açısından kabul edilebilir verileri güçlü olarak sunduğu görülmektedir. Bu çerçevenin oluşturulmasındaki gelişimin sıkıntılarına ilişkin olarak sürecin teorik ve tarihsel anlamda işletilmesi, akademisyen Birol Caymaz tarafından Türkiye’deki yurttaşlık anlayışının özetlendiği aşağıdaki görüşlerinde bulmak mümkündür:

“Türkiye’de modernleşme sürecinde gündeme gelen, özellikle eğitim vasıtasıyla devletin aktif rol oynadığı uygarlaşma, medenileşme çabalarında Marshall’ın sözünü ettiği türden saikler görmek mümkündür. Ahlakî, dinî ve geleneksel toplumsal normların ötesinde insanları uygarlaştıran, sosyalleşme anlamında vatandaşlaştıran, onları cumhuriyetin vatandaşları haline getiren temel mekanizma ulus-devletin kontrolündeki eğitim sistemidir. Bu çerçevede, ulusal kimliği tanımlayan ve yayan eğitim sistemi, baskıcı yöntemlere başvurmadan kolektif üst kimlikle (milli kimlik) kültürel alt kimlikler (etnik, dini, yerel kimlikler) karşıtlığı sorununu aşmaya çalışır. Diğer bir ifadeyle vatandaşların kendilerini tanımladıkları ve hissettikleri ortak aidiyet duygusunun üretildiği ve ülke çapında yayıldığı kurumsal yapı milli eğitim sistemidir (...) Burada unutulmaması gereken demokratik bir sistemde devletin bu konuda mutlak hâkimiyetinin söz konusu olamayacağıdır. Yani vatandaşlık anlayışının temelini atan devletin bireyin daha sonraki hayatında –sendika, meslek örgütü, dernek, STK, parti gibi- toplumsal ve siyasal kurumlar aracılığıyla bu yolculuğuna devam etmesini engellememesi gerekiyor. Bu anlamda gerek siyasal ve sendikal faaliyetler gerekse dernek faaliyetleri vatandaşlık bilincinin somutlaştığı alanları meydana getiriyorlar” (2007: 5).

Özellikle çok partili demokratik hayata geçiş ve ondan sonra yaşanan ve yukarıda da ifadesini bulan askeri darbelerin Türk siyasal yaşamının oluşma/oluşturulma koşullarıyla birlikte yurttaşın devlet karşısındaki konumunu, çağdaş olan yurttaş anlayışlarına oranla daha yavaş gelişmesini ve bilinçlenme noktasındaki zafiyetlerini, Ümit Cizre tarihsel perspektifi de göz önünde tutarak şu şekilde izah etmeye çalışmıştır:

“ ... (devlet ve askeri müdahaleler özellikle de 28 Şubat 1997 müdahalesi) Siyaseti, bizatihi yaşamsal konulara ilişkin hedefleri, kamusal arenada tartışma, ikna, diyalog, yoluyla belirleme faaliyeti olmak çıkardır. Siyasal katılımı ve aktif vatandaşlık ögesini zedeleyerek, ‘kuvveti, aktörleri, faaliyet alanı’ yeniden tanımlanan bir kamu felsefesini yürürlüğe koydu. 1960, 1971, 1980 müdahalelerinde olduğu gibi, meşruluk kaynağı olarak bu kamu felsefesini işaret ederek, düşünce ve eylem planında bu felsefeye hizmet etmeye çalıştı” (2002: 157).

Cumhuriyet rejiminin kurucu felsefesi bağlamıyla çatışan/çelişen, aynı zamanda da dünyada post-modern düşünceler çerçevesinde gelişen sosyal ve siyasal bazlı yurttaşlık anlayışlarına paralel teorik ve pratik anlamlandırmalar, Türkiye Cumhuriyeti’nde özellikle 1980 sonrasında önemli ölçüde ortaya konmaya başlamıştır. Bu süreçte “Türkiye’de modernleşme, ulusal kimlik, ulusal dayanışma gibi ‘büyük’ ve ‘kapsayıcı’ diğer bir deyişle toplumun tümünü ilgilendiren konulardan çok (...) çevre, insan hakları, dini haklar, etnik haklar ve kadın hakları gibi sadece belli başlı grupları bağlayan spesifik konular üzerine yoğunlaşıldı(ğı) ve sosyal platformlarda bu konularla ilgili talepler etrafında siyaset yapılmaya başlandı(ğı)” kabul edilmektedir (Çaha, 2005: 695). Ancak yurttaşlığın da içinde olduğu sivil inisiyatif ve siyasal katılım boyutlu aktif girişimler ise spesifik olarak 2000’li yıllardan sonra yerel ve küresel bazda yaşanan gelişmelerle birlikte daha farklı bir boylamda tartışma konusu yapılmıştır. Özellikle Türkiye-Avrupa Birliği (AB) ilişkilerinin oldukça belirleyici olduğu ve hatta konunun işleniş yönünü oldukça etkilediği belirtilmektedir. Yaşanan bu süreçte, yurttaşlığın temellendirilmesinin değişen ve dönüşen argümanlarının tarihsel ve teorik olarak aldığı hal (belli noktalarda tamamen sorunlara veya dönemselsel olarak ortaya çıkan sorunlara odaklanmış bir şekilde) veya kendi değimiyle “derinleşme süreci”, E. Fuat Keyman (2017: 19) tarafından şu şekilde izah edilmiştir:

“Türkiye’nin Avrupalılaşma sürecinde ortaya çıkan... modernleşme, demokratikleşme ve küreselleşmeyle birlikte, siyasi alanın içine yerleştirildi. Bu yerleşimin siyasal alanda temel tezahürü de küresel-ulusal ekseninde yapılan ayrışma, müzakere ve çatışma ilişkilerine kimlik-vatandaşlık eklenmesi oldu. Kürt sorunu, İslami kimliğin yükselişi, dini azınlıkların sorunu gibi önemli kimlik sorunlarına yanıt ne olmalı ve eğer bu yanıtın demokratik olması isteniyorsa bu yanıt vatandaşlık alanında bulunabilir mi; bu tür soruların temel tartışma alanlarının başında Türkiye-AB ilişkileri olduğu 2000’li yıllarda, özellikle 2004’ten beri görülmektedir”.

Bazı yazarlarca bu şekilde ele alınan ve bir “kimlik sorunu” noktasında değerlendirme konusu edilen Türkiye’deki özellikle cumhuriyet sonraki yurttaşlık anlayışının iyi analiz edilmesinde fayda görülebilir. Bu anlamda yurttaşlığın ne boyuttaki bir siyasal anlayışın sonucu olduğu, Türkiye’de uluslaşma ve çağdaşlaşma olgusunun modernleşme sürecinin anlaşılmasıyla ortaya çıkartılabilir. Türkiye’de ortaya konan modernleşme sistematiği, “cumhuriyetçi vatandaşlık modeli” olarak nitelendirilmiştir. Bu model çerçevesinde günümüz Türkiye’sindeki hem kimlik temelli birçok hak talebine hem de yaşanan birçok çatışmaya yanıt olabilecek şekilde “ ... iyi ve adaletli toplum yönetiminin öznesi olacak bir vatandaşlık anlayışı, cumhuriyetçi vatandaşlık modelini, toplumsal yaşamın çoğulcu yapısına uygun olarak ve farklılıklar arasında birliği ve bir arada yaşamayı anayasal güvence altına bir tarzdan yeniden kurmaktan ...” (Keyman, 2008: 227) geçtiği yönünde iddialar, uzunca bir süre Türk akademik ve popüler tartışma alanlarını siyasal,

sosyal ve felsefi boyutları üzerinden meşgul etmiştir. Bir kısım yazar ve düşünür Türk yurttaşlık pratiğine tamamen bu minvalde bakarken, bir kısım yazar ve düşünür ise konuyu günümüzdeki bir arada yaşama pratiği üzerinden değil de yurttaşlığın hak ve sorumluluklarıyla birlikte daha aktif olması bağlamı üzerinden değerlendirmiştir. Özellikle demokrasinin farklı bir boyutuna işaret edilerek, yani olayı “siyasal ve toplumsal katılım” üzerinden değerlendirmelerde mevcuttur. Bu bağlam üzerinden konuyu ele alan Şaban Tanıyıcı’nın bizzat kendisinin yapmış olduğu bir alan araştırması üzerinden ortaya koyduğu değerlendirmeler dikkat çekicidir:

“(…) Türkiye’de demokratik bir sistemin yerleşmesinin önündeki en büyük engel katılım eksikliği, sivil toplumun güçsüzlüğü ve farklılığa karşı hoşgörüsüzlüktür. Örgütlü toplumun zayıflığı, hoşgörü eksikliği ve kamu yarına gönüllü çalışmanın olmaması kişiler arasındaki güven düzeyinin düşük olması ile paralellik göstermektedir. Var olan demokratik kurumların bu ortamda iyi performans gösteremeyecekleri açıktır. Siyasal iktidarlar Türkiye’de demokrasinin standardını iyileştirmek istiyorlarsa bu konularda çözüm üretmelidirler” (2005: 600).

Küresel çağda ülkemizdeki yurttaşlık pratiğinin temellendirilmesi bir yana, konjonktürel nedenler ile tartışılması noktasında yukarıdaki tartışma alanları üzerinden birçok yazar ve düşünür fikir beyan etmektedir. Türk yurttaşlık pratiğinin yöneten-yönetilen ilişkisi bazında hukuki bağlamının hala tam olarak oturtulamadığı ve temel olarak “hak ve sorumluluk” bilinci üzerinden de ciddi eleştirilere muhatap olduğu ise bir vakıadır. İçinde belli noktalarda çözüm önerileri de içeren bu eleştirilerden birindeki şu tespitler önemlidir:

“(Türkiye’de) Halkın bilinçlendirilmesi yalnızca alınan karar ve buna bağlı uygulamalarının tanıtılmasıyla sınırlı kalmamalı, bu karar ve uygulamalar karşısında mağdur olabilecek vatandaşların, hangi haklara sahip olduğu ve bu hakları nasıl kullanacağı konularını da kapsamalıdır. Ayrıca, vatandaşın kendisini yönetim ve işlemleri karşısında ifade edebilme hürriyetini kullanabilmelerini kolaylaştıracak (yönetimi de olumlu yönde geliştirecek) sivil örgütlenmeleri gerçekleştirebilmeleri için gerekli kolaylıklar sağlanmalıdır. (...) Gerek merkezi gerekse yerel yönetimlerde bu yapıyı olumlu yönde geliştirecek uygulamalara ihtiyaç vardır” (Karatepe: 2005: 660-661).

3. Sonuç ve Tartışma

Yurttaşlık, son iki bin yıldır olgunun ortaya konduğu Batı dünyası başta olmak, günümüze kadar önemli siyasal tartışma alanlarından biri olarak karşımızda durmaktadır. Yurttaşlık olgusunun temellerini, Batı’daki siyasal ve toplumsal bazlı hukuki bir modern devlet oluşturma bağlamında insan hakları, demokratik siyasal anlayış, devlet aygıtına karşı bireylerin ekonomik ve siyasal olarak sadakatlerinin sağlanması ile siyasal katılım mekanizmaları adına Antik Yunan’a kadar götürmek mümkündür. Modern döneme girilirken, özellikle XVI. ve XVII. Yüzyıllarla birlikte Batı’da gündeme gelen kültürel, ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmeler, bireyin bir varlık olarak toplum ve devlet içindeki konumunun, “modern” bazlı yaklaşımlar üzerinden hem Batı’da hem de Batı’yı artık örnek alma durumunda kalan tüm uluslar adına yurttaşlık üzerinden yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmıştır. Yurttaşlığın tarihsel olarak hiçbir dönemde bir aidiyet nişanesi olarak kullanılmadığı Osmanlı’da ise pre-modern ve Batı dışı siyasal ve toplumsal bir düzen olarak imparatorluk bünyesindeki farklı unsurları bir arada tutma amacıyla dört yüz yıldan fazla bir süre “millet sistemi”nin kullanıldığı görülmektedir. Ancak millet sistemi, XIX. yüzyıla gelindiğinde “ulusçuluk” rüzgarlarıyla birlikte etkisini yitiren bir argüman haline gelmiştir. Bu noktada hem iç hem de dış gelişmelere/değişimlere/dönüşümlere paralel olarak Osmanlı İmparatorluğu’nda XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yurttaşlığa ilişkin hukuki ve siyasal bazlı Batılı normlarla bir şekilde hemhal olma durumunda kalmıştır.

Teorik olarak değerlendirildiği zaman siyasal ve sosyal olarak modern dönemde bireyin devletler karşısındaki konumunun belirlenmesinde önemli bir statü haline gelen yurttaşlık, Osmanlı/Türk modernleşmesinin de hukuki, siyasal ve toplumsal bağlamdaki en önemli konu başlıklarından biri olmuştur. Yurttaşlığın bir sorun alanı olarak, “memleketi kurtarma” nosyonu üzerinden Batılılaşma ve modernleşme çabaları bir yana, ülkedeki siyasal ve toplumsal bazlı bir hukuki meşruiyet mekanizması bağlamında siyasal iktidarın kabulü noktasındaki konumu, oldukça önemlidir. Cumhuriyet rejimine geçildiğinde de yeni bir ulus-devlet olarak Türkiye’nin devletle ulusu bütünleştir(ebil)mesi noktasında da yine yurttaşlık müessesine oldukça önem verildiği görülmüştür.

Osmanlılar, öncelikle gayri Müslim tebaasını dış müdahalelere maruz bırakmamak adına, imparatorluktaki tüm bireylerin öncelikle nispeten “eşitlik” boyutlu bir “hukuki statü” kazanması için modern yurttaşlık anlayışının ülkede temellendirilmesi amacıyla birçok reform hareketi yapmıştır. Yapılan reformlar, o dönemde de günümüzdeki çağdaş düşünür ve yazarlarca da bazı noktalarda “yetersiz” olarak nitelendirilmiştir. Ancak bu girişimlerin yapılmaya çalışıldığı dönem göz önüne alındığında, bazı büyük Batılı devletler hariç tutulursa, Osmanlı’da bireylere yasal olarak önemli kazanımlar getiren yurttaşlığın temellendirilmesi noktasında dünyadaki önemli örneklerden biri olarak değerlendirilmesi gerektiği görüşü dikkat çeken önemli durumlardan biridir. Osmanlı’daki yurttaşlık oluşturabilme amaçlı ve temelde “hukuki” olan, aynı zamanda ülkenin uluslararası konumuna göre de yürütülen “siyasal” çabalar, günümüze miras kalma ve pratik olarak kullanılabilirliği açısından pek de azımsanacak eylemler olarak değerlendirilmemektedir. Osmanlı yurttaşlık düşüncesinin, özellikle de Islahat Fermanı ve II. Meşrutiyet dönemleri arasında yapısal olarak “kamu hukuku” oluşturmaya yönelik çabalar göz önüne alındığında, Cumhuriyet döneminin yurttaşlık düşüncesine önemli pratikler ve genel kabuller bıraktığı, aynı zamanda da siyasal ve toplumsal olarak ulus-devlet rejiminin temellendirilmesinde başat unsurları ortaya koyduğu kabul edilebilecek/edilmesi gereken bir durumdur, denilebilir.

İmparatorluktan sonra bir cumhuriyet rejimi ve ulus-devlet olarak kurulan yeni Türk siyasal sisteminde de devlet yapılanmasının temellendirilmesi ve toplumsal bir olgu olma noktasında yurttaşlığın oldukça önemsendiği görülmüştür. Özellikle de Mustafa Kemal Atatürk’ün bir kurucu iktidar olarak belirlediği çizgiler çerçevesinde ve yurttaşlığın genel olarak “ulus inşa sürecinin bir parçası” olarak, “milli kimlik” oluşturabilmenin en kıymetli argümanı şeklinde kullanıldığına şüphe yoktur. Yeni rejim ve Atatürk için yurttaşlık, hak ve sorumlulukları yasal anlamda oldukça net çizilen bir “siyasal ve sosyal katılım” projesi olarak görülmüştür.

Çok partili dönem ile birlikte, dünyadaki değişen sosyal ve siyasal konjonktüre de bağlı olarak “demokratik sosyal hukuk devleti” söylemi ve nosyonunun, bireylerin hem toplumsal hem de siyasal bir varlık olarak nitelendirilmesinde yurttaşlığın oldukça “popülist” söylemlerin önemli bir argümanı haline geldiği de belirtilebilir. Siyasal, ideolojik, etnik, toplumsal hatta ekonomik bir varlık olarak kabul edilen bireyin, günümüzde toplumsal duyarlıklar ve haklarının sürekli değişen teknolojik ve kültürel bağlamlar üzerinden geniş bir değerlendirme konusu ediliyor olması, Türkiye’de de aynen karşılık bulmuştur. Bu bağlamda özellikle küresel çağ ile birlikte Türkiye’de de oldukça sofistike bir hale gelen birey hak ve sorumluluklarının, “yurttaşlık” üzerinden hukuki ve siyasal statüsüne yönelik önemli tartışma alanlarının ortaya çıktığı görülmüştür. Bu bağlamda yurttaşlığın temellendirilmesine yönelik olarak yapılanların, Türk modernleşme çabaları içindeki yeri genel olarak çağdaş düşünür ve yazarlarca daha önce de değindiğimiz gibi zaman zaman “olumsuz” referanslarla, zaman zaman da “yetersiz olarak” nitelendirilse de Türkiye’nin demokratikleşme nosyonu ve idealleri çerçevesinde ortaya konan fikirlerin belli bir oranda hüsnüniyet çerçevesinde ve gelecek adına ümit içeren “söylemlerle” ele alındığı görülmüştür.

Kesin olan şudur ki Türk yurttaşlık anlayışı, öncelikle hukuki bir statü, sonra bir ulus inşa sürecinin aracı, en son olarak da değişen dünya koşulları çerçevesinde süreç içinde, “genel eşitlik”, “siyasal katılım”, “siyasal hak”, “hak ve sorumluluk dengesi”, “toplumsal özgürlük” ve özellikle Cumhuriyet rejimi tarafından tanımlanması amaçlanan bir “ulusal kimlik” oluşturma çabalarının bir ürünü olması nedeniyle önemlidir diyebiliriz. Dolayısıyla, yurttaşlığın ülkemizdeki gelişimi/dönüşümü/evriminin, dünyadaki konjonktürel oluşumlara kısmen bağlı olarak, ancak ülkenin tarihsel süreçteki anlamlandırmaları çerçevesini çok yitirmeden, aynı zamanda da gelecekte dünyadaki “siyasal ve toplumsal belirleyici” argümanlarla beraber, belli bir olgunluğa ulaşacağını kabul etmek gerektiği de akıldan çıkarılmamalıdır.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Fikret Çelik %50, Vasfiye Çelik %30, Zeynep Duyar %20 oranında çalışmaya katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Ahmad, F. (1996). *Demokrasi sürecinde Türkiye (1945-1980)* (A. Fethi, Çev.), İstanbul: Hil Yayınları.
- Akıncı, A. (2022). *Tanzimat’tan cumhuriyet’e Türk millî kimliği*. İstanbul: Değişim Yayınları.
- Alkan, M. Ö. (2006). Resmi ideolojinin doğuşu ve evrimi üzerine bir deneme. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet’in birikimi, cilt I* içinde (ss. 377-407). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Babun, F. (2008). Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunda vatandaşlık ve kamusal kimlikler. E. F. Keyman (Ed.), *Aydınlanma, Türkiye ve vatandaşlık* içinde (ss.64-83). İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- Bora, T., Paker Y. B. ve Sancar, M. (2002). Hakim ideolojiler, batı, batılılaşma ve insan hakları. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce, modernleşme ve batıcılık, cilt 3* içinde (ss. 298-335). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Citizenship. (2022, 28 Haziran). Britannica içinde. Erişim adresi: <https://www.britannica.com/topic/citizenship>
- Caymaz, B. (2007). *Türkiye’de vatandaşlık –resmi ideoloji ve yansımaları-*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cizre, Ü. (2002). Egemen ideoloji ve Türk silahlı kuvvetleri: kavramsal ve ilişkisel bir analiz. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce, kemalizm, cilt 2* içinde (ss.156-191). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çaha, Ö. (2005). Sivil toplumun Türkiye’deki sorunları. A. Küçük, S. Bakan ve A. Karadağ (Ed.), *21. yüzyılın eşiğinde Türkiye’de siyasal hayat, II. Cilt* içinde (ss. 689-707). İstanbul: Aktüel Yayınları.
- Çelik, F. (2010). *Cumhuriyetçiliğin dönüşümü: Fransa ve Türkiye üzerine karşılaştırmalı bir analiz*. [Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Çelik, F. (2020). *Citizen, citizenship and awareness of citizenship*. Berlin: Peter Lang GmbH.
- Çetinsaya, G. (2006). Kalemeye’den mülkiye’ye Tanzimat zihniyeti. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet’in birikimi, cilt 1* içinde, (ss. 55-71). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ersanlı, B. (2003). *İktidar ve tarih “Türkiye’de ‘resmi tarih’ tezinin oluşumu (1929-1937)”*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eryılmaz, B. (1992). *Osmanlı Devleti’nde millet sistemi*. İstanbul: Ağaç Yayınları.

- Gözaydın, İ. B. (2002). Türkiye hukukunun batılaşması. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce, modernleşme ve batıcılık, cilt 3* içinde (ss. 286-297). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Heater, D. (2007). *Yurttaşlığın kısa tarihi* (M. D. Üst, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Heper, M. (2011). *Türkiye’nin siyasal hayatı ‘tarihsel, kuramsal ve karşılaştırmalı açıdan’*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Kadıoğlu, A. (2008). Vatandaşlık kavramının farklı anlamları. A. Kadıoğlu (Ed.), *Vatandaşlığın dönüşümü* içinde (ss. 21-30). İstanbul: Metis Yayınları.
- Karatepe, S. (2005). Türkiye’de yönetim-vatandaş ilişkisi. A. Küçük, S. Bakan ve A. Karadağ (Ed.), *21. yüzyılın eşliğinde Türkiye’de siyasal hayat, I. cilt* içinde (ss. 647-663). İstanbul: Aktüel Yayınları.
- Karpat, Kemal H. (1996). *Türk demokrasi tarihi ‘sosyal, ekonomik, kültürel temeller’*. İstanbul: Afa Yayınları.
- Keyder, Ç. (1989). *Türkiye’de devlet ve sınıflar*. (S. Tekay, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyman, E. F. (2008). Türkiye’de çokkültürlü anayasal vatandaşlık ve demokratikleşme. A. Kadıoğlu (Ed.), *Vatandaşlığın dönüşümü* içinde (ss. 218-244). İstanbul: Metis Yayınları.
- Keyman, E. F. (2017). Türkiye siyasi tarihi ve demokratikleşme. A. Çaylak ve S. A. Avcu (Ed.), *Türkiye’nin siyasal hayatı* içinde (ss. 7-24). Ankara: Savaş Yayınevi.
- Mardin, Ş. (1990). *Türkiye’de toplum ve siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1997). *Türk modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Polat, E. G. (2011). Osmanlıdan günümüze vatandaşlık anlayışı. *Ankara Barosu Dergisi*, (3), 127-57.
- Schnapper, D. (1995). *Yurttaşlar cemaati ‘modern ulus fikrine doğru’*. (Ö. Okur, Çev.). İstanbul: Kesit Yayıncılık.
- Somel, S. A. (2006). Osmanlı reform çağında Osmanlıcılık düşüncesi (1839-1913). T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet’in birikimi, cilt 1* içinde (ss. 88-116). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şentürk, N. S. (2008). Türkiye’de vatandaşlık: Anayasal ve yasal düzenlemeler ışığında bir inceleme. E. F. Keyman (Ed.), *Aydınlanma, Türkiye ve vatandaşlık* içinde (ss. 27-37). İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- Tanıyıcı, Ş. (2005). Türkiye’de siyasal kültür ve demokrasi. A. Küçük, S. Bakan ve A. Karadağ (Ed.), *21. yüzyılın eşliğinde Türkiye’de siyasal hayat, I. Cilt* içinde (ss. 591-600). İstanbul: Aktüel Yayınları.
- Üstel, F. (2005). *Makbul vatandaş’ın peşinde –II. Meşrutiyet’ten bugüne vatandaşlık eğitimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Üstel, F. (2006). II. Meşrutiyet ve vatandaşın ‘icad’ı. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet’in birikimi, cilt 1* içinde (ss. 166-179). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yıldız, A. (2002). Kemalist milliyetçilik. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce, kemalizm, cilt 2* içinde (ss. 210-234). İstanbul: İletişim Yayınları.

Araştırma Makalesi / Research Article

COVID-19 PANDEMİSİNİN BIST'TE İŞLEM GÖREN FİRMALARIN FİNANSAL PERFORMANSLARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: ÇEVRESEL, SOSYAL VE KURUMSAL YÖNETİM FAKTÖRLERİNİN DÜZENLEYİCİ ROLÜ

İlhan ÇAM¹

Öz

COVID-19 pandemisi insan yaşamını pek çok yönden olumsuz etkilemiştir. Kurumsal sürdürülebilirliğe önem veren ve çevreye, insana ve paydaşlarına karşı sorumluluk hissederek faaliyetlerini yürüten firmaların pandemi dönemindeki finansal performanslarının incelenmesi önemli bir araştırma sorusudur. Bu çalışmada, çevresel, sosyal ve kurumsal yönetim uygulamalarının (Environmental, social, and governance -ESG) pandemi döneminde, firmaların finansal performansları üzerinde nasıl bir etki oluşturduğunun araştırılması amaçlanmıştır. Araştırma örneklemini 2009-2020 yılları arasında Türkiye’de halka açık olarak faaliyet gösteren finans sektörü dışındaki firmalardan meydana gelmektedir. Ampirik modeller, sabit etkiler panel veri analizi kullanılarak ve standart hatalar Driscoll-Kraay standart hatalar yöntemine göre düzeltilerek analiz edilmiştir. Analizler sonucunda; (1) COVID-19 pandemisinin finansal performansı olumsuz etkilediği ve (2) ESG’nin, pandemi ile firmaların finansal performansları arasındaki olumsuz etkiyi azalttığı bulgularına ulaşılmıştır. Bu bulgulara göre, ESG skorları yüksek olan firmalar COVID-19 pandemisinin olumsuz etkisinden, ESG faaliyetleri düşük olan firmalara göre finansal olarak daha az etkilenmişlerdir. Sonuç olarak, ESG faaliyetlerine yönelik daha az yatırım yapan firmalar COVID-19 pandemisinin meydana getirdiği dış şoklara karşı daha savunmasızdır.

Anahtar Kelimeler: Çevresel, sosyal ve kurumsal yönetim, Performans, Finansal performans, COVID-19

JEL Kodları: L25, Q56, C23

THE EFFECT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON THE FINANCIAL PERFORMANCES OF FIRMS TRADED ON BIST: MODERATING ROLE OF ENVIRONMENTAL, SOCIAL AND CORPORATE GOVERNANCE FACTORS

Abstract

The COVID-19 pandemic has adversely affected human life in many ways. Examining the financial performance of firms that attach importance to corporate sustainability and carry out their activities with a sense of responsibility towards the environment, people and stakeholders remains an important research question. In this study, it is aimed to investigate how environmental, social, and corporate governance practices (ESG) affect the financial performance of firms during the pandemic period. The research sample consists of non-financial publicly traded firms in Türkiye over the years 2009-2020. The empirical models have been analyzed using the fixed effects panel data estimation method and corrected standard errors via the Driscoll-Kraay standard errors method. As a result of the analysis, it has been found that (1) the COVID-19 pandemic negatively affected the financial performance and (2) the ESG moderated the inverse relationship between the pandemic and the financial performance of the firms. According to these findings, firms with higher ESG scores were financially less affected by the negative impact of the COVID-19 pandemic than firms with lower ESG activities. As a result, firms that invest less in ESG activities are more vulnerable to external shocks from the COVID-19 pandemic.

Keywords: Environmental, social, and corporate governance, Performance, Financial performance, COVID-19

JEL Codes: L25, Q56, C23

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Gebze Teknik Üniversitesi, icam@gtu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3076-0639.

Başvuru Tarihi (Received): 02.03.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 26.07.2023

Giriş

COVID-19 salgınının ilk vakaları 31 Aralık 2019'da Çin'in Wuhan şehrinde görülmüştür ve ardından salgın diğer bütün Çin eyaletlerine ve oradan da bütün dünyaya yayılmıştır. 21 Ekim 2022 tarihi itibarıyla dünya genelinde toplam 600 milyondan fazla vaka görülmüşken, COVID-19 kaynaklı toplam 6 milyondan fazla kişi ise hayatını kaybetmiştir.² Dünya genelinde, virüsün yayılmasını engellemek ve virüs kaynaklı ölümleri azaltmak için devletler tarafından çok çeşitli önlemler alınmıştır. Bu önlemlerden en dikkat çeken işyerlerinin, okulların ve sosyalleşmek amacıyla bir araya gelinen toplu yaşam merkezlerinin kapatılması ve insanlara evden çıkma yasağının uygulanmasıdır.

Hastalığın yayılmasını engellemek amacıyla uygulanan önlemler, ekonomik ve finansal dinamikleri derinden etkilemiştir. COVID-19'un Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi olarak ilan edilmesinden sonra, kapanmalardan kaynaklı olarak tedarik zincirleri bozulmuş ve evlerinde kapalı olan kişilerin harcama yapamamalarından dolayı toplam tüketici talebinde daralmalar meydana gelmiştir. Bunun sonucunda 2020 yılında dünya gayri safi yurtiçi hasılası %3,3 daralmıştır.³ Makroekonomik çerçevede gelişen faktörler firma dinamiklerini de derin bir şekilde etkilemiştir. Örneğin yerli ve yabancı literatürdeki pek çok çalışma pandemiyin firmaların finansal performanslarını olumsuz yönde etkilediğine dair çok çeşitli bulgular paylaşmışlardır (Alnıpak ve Kale, 2021; Asker, 2022; Güngör ve Çemberlitaş, 2022; Hu ve Zhang, 2021; Jin vd., 2022; Kablan ve Marşap, 2022; Karadeniz vd., 2022; Kılıç Karamahmutoğlu, 2022a; Kılıç Karamahmutoğlu, 2022b; Kurt ve Kablan, 2022; Özata Canlı ve Özdemir, 2021; Özcan, 2021; Saban ve Trabzon, 2021; Shen vd., 2020; Temel, 2022). COVID-19 pandemisi sırasındaki nakit varlıklarının kurumsal yatırımlar üzerindeki etkisini inceleyen Tawiah ve O'Connor Keefe (basımda) ise COVID 19 pandemisi sırasında sermaye yatırımlarının ve birleşme ve satın almaların, sırasıyla, %37 ve %71 düştüğünü raporlamışlardır. Benzer şekilde Li vd. (2021), pandemi dönemindeki belirsizlik sonucu kurumsal yatırımların azaldığını göstermişlerdir.

Pandemiyin firmalar üzerindeki etkisinin her bir firma için aynı olmayacağından hareketle, bazı araştırmalar tarafından hangi özellikteki firmaların pandemiyin etkilerine daha dirençli olabildiği incelenmiştir. Örneğin Xiong vd. (2020) borsada işlem gören Çinli firmalar üzerinde yürüttükleri araştırmalarında, COVID-19 pandemisine karşı piyasa tepkisinin virüse karşı savunmasız olan sektörlerdeki firmalarda ve yüksek kurumsal yatırımcılara sahip olan firmalarda daha yoğun olduğunu göstermişlerdir. Díaz vd. (2021) firmaların çevresel, sosyal ve kurumsal yönetim derecelerinin ilgili dönemdeki getirileri üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Ahmad vd. (2021) ise pandemiyin birinci ve ikinci şok dalgaları sırasında ABD, İngiltere, Avrupa ve Japonya gibi gelişmiş ülkelerdeki firmaların dinamikleri üzerindeki etkisini inceledikleri çalışmalarında, pandemiyin firmalar üzerindeki etkisinin tek tip olmadığı bulgusunu paylaşmışlardır. COVID-19 pandemisinin sağlık, bilişim ve gıda sektörü dışındaki firmaların finansal performanslarını olumsuz yönde etkilediği (Aktaş, 2022; Kılınç ve Çalış, 2021; Uçakkuş ve Arslan Çilhoroz, 2022) önceki çalışmalarla ortaya koyulmuştur. Ancak bu noktadaki önemli araştırma sorularından birisi, her firmanın içsel dinamiklerden kaynaklı olarak her krize benzer şiddette maruz kalmaması gerektiği düşüncesinden hareketle, negatif etkilenmiş sektörlerdeki firmalardan hangilerinin COVID-19 pandemisinin olumsuz etkilerine daha dirençli olduklarının ortaya koyulabilmesidir.

Son yıllarda yöneticiler, yatırımcılar, politika geliştiricileri ve sivil toplum kuruluşları gibi her kesimden karar vericinin üzerinde yoğunlaştığı ve genel olarak birbirleriyle yakın ilişkide olan kurumsal sürdürülebilirlik, çevresel, sosyal ve kurumsal yönetim ve kurumsal sosyal sorumluluk kavramları şirketlerin faaliyetlerini sürdürürken çevresel etkilerini azaltma, sosyal

² <https://covid19.who.int/>

³ <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>

sorumluluklarını yerine getirme ve etik kurumsal yönetim ilkelerini benimseme konularına odaklanmaktadır. Bu çerçevede ESG uygulamaları genel olarak küresel ısınmanın, çevre kirliliklerinin ve temel insan haklarına uygun olmayan çalışma ortamlarının önüne geçilebilmesi için yapılması gerekenleri dikkate almaktadır. ESG ile temel olarak gelecekteki nesillere temiz ve yaşanılabilir bir dünyanın bırakılması ve insan ırkının devam edebilmesi amaçlanmaktadır. Yoo vd. (2021) sürdürülebilirlik yatırımı, sosyal sorumluluk sahibi yatırım ve yeşil ekonomi ile ilgili pazar payının hızla büyümesinden dolayı, ESG faaliyetlerinin firmaların finansal performansı üzerindeki etkisini anlamının giderek daha önemli hâle geldiğini ileri sürmektedirler. Mohammad ve Wasiuzzaman (2021), firmaların rekabet gücünü artırmak amacıyla sergiledikleri sürdürülebilirlik odaklı davranışların, toplumun refah düzeyini iyileştirmeye katkı sağladığını belirtmektedir. Ayrıca araştırmacılara göre bu davranışlar, firmaların daha iyi bir değer ve performansa ulaşmalarını sağlamada önemli bir rol oynamaktadır.

Yapılan literatür incelemesinde, pandemi döneminde ESG uygulamalarının firma dinamikleri üzerinde nasıl bir etki oluşturduğunun yeteri kadar araştırılmamış olduğu görülmüştür. Özellikle gelişmiş ülkelerde bu alanda birkaç çalışma yapılmıştır (bakınız Al Amosh ve Khatib, basımda; Broadstock vd., 2020; Habib ve Mourad, basımda; Hwang vd., 2021; Murashima, 2022; Sun ve Li, 2021; Yoo vd., 2021; Zahid vd., 2023). Bu çalışmada ESG uygulamalarının, Türkiye'deki finans sektörü dışındaki halka açık firmaların finansal performanslarını COVID-19 pandemisi sırasında nasıl etkilediğinin incelenmesi amaçlanmıştır. Böylelikle, kurumsal sürdürülebilirliğe önem veren ve çevreye, insana ve paydaşlarına karşı sorumluluk hissederek faaliyetlerini yürüten firmaların pandemi dönemindeki finansal performanslarının daha iyi olabileceği hipotezinden hareketle, COVID-19 pandemisi ile finansal performans arasındaki ilişki üzerinde ESG performansının düzenleyici etkisi incelenmiştir. Araştırmada firmaların ESG performansları Refinitiv tarafından açıklanan ESG puanları kullanılarak ölçülmüştür

Çalışmanın ikinci bölümünde kavramsal olarak önceki literatür bulgularından ve araştırma hipotezinden bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde veri seti sunulmuştur. Dördüncü bölümde araştırma bulgularına ve beşinci bölümde ise sonuç kısmına yer verilmiştir.

1. Literatür Araştırması ve Hipotez Geliştirme

COVID-19 pandemisinin firma dinamiklerini nasıl etkilediği ile ilgili hem ulusal hem de uluslararası literatürde pek çok çalışma yapılmıştır. Örneğin, 107 farklı ülkedeki firmalar üzerinde yürüttükleri çalışmalarında Hu ve Zhang (2021), firmaların varlık getirilerinin kümülatif ve yeni vaka sayılarıyla ölçülen COVID-19 pandemisinin şiddetinden negatif etkilendiğini göstermişlerdir. Shen vd. (2020) Çinli firmaların finansal verilerini kullanarak COVID-19'un kurumsal performans üzerindeki etkisini incelemişler ve COVID-19'un firma performansı üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu göstermişlerdir. Ayrıca araştırmacılara göre COVID-19'un firma performansı üzerindeki olumsuz etkisi, daha yüksek yatırıma ve gelire sahip olan firmalarda daha düşüktür. Clampit vd. (2021) imalat sektöründeki ABD'li firmalar üzerinde yürüttükleri çalışmalarında, Ar-Ge yoğunluğu yüksek olan ve daha fazla risk alan firmaların pandemi döneminde daha iyi performans gösterdiğini bulmuşlardır.

COVID-19 pandemisinin, Türkiye'de faaliyet gösteren firmaların finansal performansları üzerindeki etkisi ile ilgili de çeşitli çalışmalar yürütülmüş ve ağırlıklı olarak, pandeminin etkisinin sektörden sektöre farklılık gösterdiği üzerinde durulmuştur. Örneğin, Kılıç Karamahmutoğlu (2022a) TCMB sektör bilançolarından faydalanarak Türkiye'de faaliyet gösteren işletmelerin pandemi dönemindeki finansal performanslarını incelemiştir. Araştırmacının elde ettiği bulgulara göre bazı sektörler pandemiden olumlu bir şekilde etkilenirken, bazı sektörler ise olumsuz etkilenmişlerdir. Literatürdeki diğer çalışmalarda da havayolu (Kurt ve Kablan, 2022; Özata Canlı ve Özdemir, 2021; Saban ve Trabzon, 2021; Temel, 2022), konaklama ve yiyecek-içecek (Karadeniz vd., 2022), otomotiv (Kablan ve Marşap, 2022), ulaştırma ve turizm (Alnıpak ve Kale,

2021; Güngör ve Çemberlitaş, 2022; Kılıç Karamahmutoğlu, 2022b; Özcan, 2021) ve imalat (Asker, 2022) sektörlerinde yer alan firmaların pandemiden negatif etkilendikleri bulgusu paylaşılırken, gıda-içecek (Kılınç ve Çalış, 2021), bilişim (Aktaş, 2022) ve sağlık (Uçakkuş ve Arslan Çilhoroz, 2022) sektörlerinde yer alan firmaların ise pandemi döneminde finansal performanslarını artırdıkları bulguları paylaşılmıştır.

Yukarıda ele alınan önceki çalışmaların bulgularından çıkarılacak en önemli ders, pandeminin farklı özelliklere ve farklı dinamiklere sahip olan firmaları farklı şekillerde etkilediğidir. Obrenovic vd. (2020)'ne göre COVID-19 pandemisi kaynaklı görülen ekonomik gerilemenin birçok firmayı olumsuz etkilemesine rağmen, bazı firmalar pandemi sırasında faaliyetlerine devam edebilmiş ve hatta daha iyi performans göstermişlerdir. Bu doğrultuda literatürdeki bazı çalışmalar, ESG ile ilgili faaliyet düzeyleri yüksek olan firmaların pandemi döneminde nasıl performans gösterdiklerini, daha açık ifade etmek gerekirse, ESG performansının COVID-19 pandemisi ile finansal performans arasındaki ilişki üzerindeki düzenleyici etkisini incelemişlerdir. Örneğin Broadstock vd. (2020), COVID-19'un hızla yayılmasının tetiklediği piyasa genelindeki finansal kriz sırasında Çin'deki firmaların ESG performanslarının firma dinamikleri üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Araştırmacılar yüksek ESG performansının finansal kriz durumunda finansal riski azalttığını ve yüksek ESG performanslı firmalardan oluşan portföyün düşük ESG performanslı firmalardan oluşan portföyden daha yüksek getiri sağladığını göstermişlerdir. Hwang vd. (2021) Güney Kore'deki firmalar üzerinde yürüttükleri çalışmalarında COVID-19 pandemisinin firmaların kazançlarını azalttığını ancak ESG faaliyetleri ile ilgili performansı yüksek olan işletmelerin kazançlarının görece daha az azaldığını göstermişlerdir. Sun ve Li (2021) çalışmalarında, kurum kültürünün ve kurumsal sosyal sorumluluğun, pandeminin Çinli firmaların finansal performansları üzerindeki zararlı etkisini azalttığını raporlamışlardır. Yoo vd. (2021) ESG puanı yüksek olan firmaların pandemi sırasında daha yüksek hisse senedi getirisi sunduklarını ve hisse senedi fiyatlarının daha az oynak olduğunu göstermişlerdir. Benzer sonuca Avrupa'daki firmalar üzerinde yürüttükleri çalışmalarında Engelhardt vd. (2021) de ulaşmıştır. Murashima (2022) Japonya'daki firmalar üzerinde yürüttüğü çalışmasında pandemi döneminde, firmaların ESG derecesi ne kadar düşükse finansal performanslarının o kadar düşük olduğunu göstermişlerdir. Zahid vd. (2023) 2018-2020 yılları arasını kapsayan ve Pakistan bankacılık sektöründe yer alan firmalar üzerinde yürüttükleri araştırmada, ESG faktörünün COVID-19 döneminde bankacılık sektörünün finansal performansını olumlu yönde etkilediği bulgusunu paylaşmışlardır. Al Amosh ve Khatib (basımda) tarafından, G20 ülkelerinin yer aldığı örneklem üzerinde yürütülen çalışmada da ESG faaliyetlerinde bulunan şirketlerin pandemi sürecinden en az etkilenen şirketler olduğu bulgusu paylaşılmıştır. Son olarak, Habib ve Mourad (basımda) ABD firmalarından oluşan ve 2016–2020 yılları arasını kapsayan örnekleme, COVID öncesi ve COVID dönemi olarak ikiye ayırarak Mann – Whitney U fark testi gerçekleştirmiş ve iki dönem arasında ESG performansı açısından herhangi bir farklılığın olmadığı bulgusunu raporlamışlardır.

Literatürde Türkiye'deki firmaların ESG faaliyetlerinin finansal performansları üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu gösteren çalışmalar mevcuttur (bakınız, Ateş, 2021; Çimen, 2019; Düzer ve Önce, 2019; Gürünlü, 2019; Kulalı, 2022; Şişman ve Çankaya, 2021; Tanç, 2019; Yılmaz vd., 2020). Ancak az sayıdaki çalışma ESG'nin pandemi döneminde, firmaların finansal performansları üzerinde nasıl bir etki oluşturduğunu incelemiştir. Bu çalışmadan farklı metodolojiler kullanan ya da spesifik alt sektörler üzerinde yürütülen çalışmaların ilkinde, Bulut ve Gürbüz (2022) BIST Kurumsal Yönetim Endeksi'nde yer alan bankaların pandemi sürecindeki finansal performanslarını endekste yer almayan bankalarınkiyle karşılaştırmışlardır. Araştırmacıların elde ettikleri bulgulara göre iki grubun pandemi öncesi ve pandemi sürecindeki finansal performansları arasında anlamlı farklılıklar vardır. Diğer bir çalışmada ise Keleş (2021) BIST Sürdürülebilirlik Endeksine dâhil olan ve olmayan BIST 30 firmalarının pandemi

dönemindeki anormal pay getirilerini incelediği çalışmada, BIST Sürdürülebilirlik Endeksine dâhil olan firmaların piyasa kayıplarının daha az olduğu bulgusuna ulaşmıştır.

Paydaş teorisi, paydaşların ihtiyaç ve beklenti düzeylerinin işletmeler tarafından en iyi şekilde karşılanması ve yönetilmesi anlamına gelmektedir (Becan, 2011). Teori, işletmelerin sadece kâr elde etmeye odaklanmak yerine, paydaşların ihtiyaçlarını karşılamak, topluma ve çevreye katkıda bulunmak gibi sosyal ve çevresel hedeflere de önem vermeleri gerektiğini vurgulamaktadır. Bu çerçevede, güçlü ESG performansına sahip işletmelerin, çalışanlar, müşteriler ve tedarikçiler dâhil olmak üzere toplumun bütünüyle sağlam ilişkiler kurabilme ve bu ilişkinin gücünden faydalanarak bir kriz sırasında faaliyetleri ve finansal performansları üzerindeki olumsuz etkileri en aza indirebilme ihtimalleri daha mümkün olabilmektedir (Al Amosh ve Khatib, basımda). Ayrıca literatürde, ESG faaliyetlerinin artmasıyla birlikte, yüksek ESG performansına sahip firmaların risklere daha dirençli oldukları ve hem normal hem de çalkantılı zamanlarda finansal olarak daha dayanıklı olduklarını destekleyen araştırmalar da mevcuttur (Yoo vd., 2021). Örneğin Lins vd. (2017) küresel finansal kriz döneminde, ESG'nin çevresel ve sosyal boyutlarıyla ölçülen, kurumsal sosyal sorumluluğun finansal performans üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Araştırmacıların elde ettikleri bulgulara göre, kurumsal sosyal sorumluluk düzeyleri yüksek olan ABD'li firmalar, 2008-09 küresel finansal krizi sırasında diğer firmalardan daha iyi finansal performansa sahip olmuşlardır. Albuquerque vd. (2019) ise çalışmalarında ESG'nin, tüm ekonomiyi ve finansal sistemi ilgilendiren sistematik risklerin firma üzerindeki etkisini azalttığı bulgusunu paylaşmışlardır. Bu bulgulardan hareketle genel finansal durumu etkileyen COVID-19 pandemisi döneminde, ESG faaliyetleri yüksek olan firmaların daha dirençli olabileceği çıkarımı yapılabilecektir.

Bu argümanlardan ve yukarıda sıralanan önceki çalışmaların bulgularından hareketle aşağıdaki araştırma hipotezi geliştirilmiştir.

H1: ESG seviyesi arttıkça COVID-19 pandemisinin finansal performans üzerindeki olumsuz etkisi azalmaktadır.

2. Metodoloji

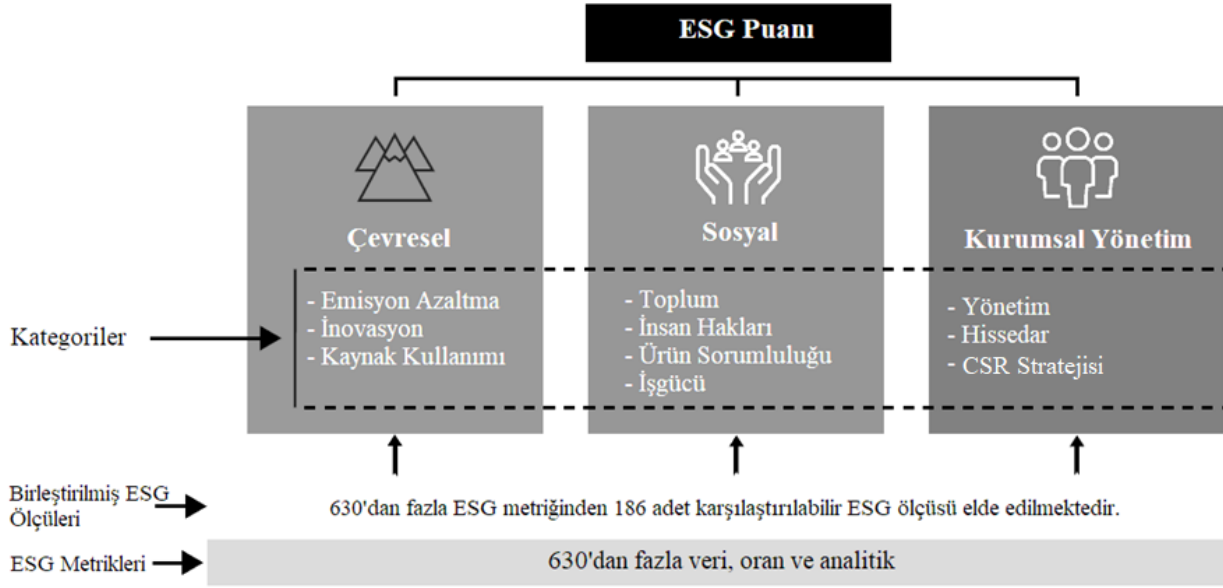
2.1. Örneklem

Çalışmadaki firma temel finansal verileri ve ESG verileri Refinitiv'den alınmıştır. Refinitiv, dünyanın en büyük finansal piyasa veri sağlayıcılarından biridir. Refinitiv tarafından ESG verileri toplanırken, 630'dan fazla ESG metriği kullanılmaktadır. Bu metrikler, toplamda 186 ESG ölçüsü içerir ve daha sonra 10 kategoriye ayrılırlar. Bu 10 kategori, çevresel, sosyal ve yönetim olmak üzere üç ESG sütununu oluşturmaktadır. ESG'nin bileşenleri, Şekil 1'de daha ayrıntılı olarak görülebilir (Refinitiv, 2022).

Türkiye'de halka açık olarak faaliyet gösteren ve ESG verilerine eksiksiz bir şekilde ulaşılabilen finans sektörü dışındaki firmalar araştırma örnekleme olarak seçilmiştir. Refinitiv'in ESG veri tabanının Türkiye'deki firmalar için 2008 yılından başlamasından dolayı, veri seti 2008'e kadar gitmektedir. Ayrıca araştırmanın yapıldığı tarih itibarıyla pek çok firma için 2021 yılı verisinin daha tamamlanmamış olmasından dolayı 2021 yılı örnekleme dâhil edilememiştir. ESG veri tabanının firma bazındaki kapsamı, yıllar itibarıyla arttığı için veri seti dengesiz panel veri formuna sahiptir.⁴ Bu sebeplerden dolayı araştırma örnekleme 2008-2020 yılları arasında toplam 55 firmadan ve 283 gözlemden oluşmaktadır.

⁴ Yıllar itibarıyla gözlem sayıları şu şekildedir: 2008=6, 2009=7, 2010=15, 2011=16, 2012=16, 2013=17, 2014=18, 2015=18, 2016=18, 2017=22, 2018=37, 2019=41, 2020=52. Veri seti dengeli panel veri seti formuna dönüştürüldüğünde de temel hipotez bulguları değişmemektedir. Bu analiz sonuçları raporlanmamıştır ancak istek hâlinde yazarda mevcuttur.

Şekil 1: Refinitiv'in ESG Puanlama Metodolojisi

2.2. Araştırma Modeli, Değişkenler ve Yöntem

COVID-19 pandemisi sırasında ESG faktörlerinin finansal performans için önemini inceleyebilmek amacıyla aşağıdaki araştırma modelleri geliştirilmiştir.

$$Fin_Per_{it} = \alpha + \beta_1 COVID_t + \beta_2 ESG_{it} + \beta_3 Kontrol_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

$$Fin_Per_{it} = \alpha + \beta_1 COVID_t + \beta_2 ESG_{it} + \beta_3 COVID_t \times ESG_{it} + \beta_4 Kontrol_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Modeldeki Fin_Per_{it} , değişkeni, literatürdeki önceki çalışmaları takip ederek (bakınız Al Amosh ve Khatib, 2023; Grozdić vd., 2020; Hu ve Zhang, 2021; Jin vd., 2021), finansal performansın ölçülmesi için kullanılan aktif kârlılığı (AKTIF_K), özsermaye kârlılığı (OZKYNK_K) ve net kâr marjı (N_KAR_M) değişkenleridir. Ayrıca genel bir finansal performans ölçüsü elde edebilmek amacıyla temel bileşenler analizi yöntemi kullanılmış ve bu üç değişken tek bir finansal performans değişkeni içerisinde birleştirilmiştir (PERFORM).⁵ COVID-19'un firma dinamikleri üzerindeki etkilerinin incelendiği çalışmalarda, pandeminin etkilerinin yoğun bir şekilde görüldüğü 2020 yılı için 1, diğer yıllar için ise 0 değerinin verilmesi yaygın bir şekilde takip edilen bir metodolojidir (bakınız Atayah vd., 2021; Habib ve Mourad, 2023; Zahid vd., 2023). Bu çalışmada da benzer yöntem izlenerek, $COVID_t$ değişkeni 2020 yılı için 1, diğer yıllar için ise 0 değerini alan bir kukla değişken olarak belirlenmiştir. ESG_{it} , Refinitiv tarafından açıklanan ESG skorlarıdır. $COVID_t \times ESG_{it}$ pandemi dönemindeki ESG etkisini görebilmek amacıyla oluşturulan etkileşim terimidir. $Kontrol_{it}$ ise önceki çalışmalarda finansal performans üzerindeki etkileri kanıtlanmış (bakınız Grozdić vd., 2020; Hu ve Zhang, 2021; Jin vd., 2021; Likitwongkajon ve Vithessonthi, 2021) ve firma düzeyindeki özellikleri kontrol edebilmek amacıyla araştırma modellerine dâhil edilen değişkenlerdir. Bunlar büyüklük, kaldıraç, likidite, varlık yapısı, sermaye yatırımı ve araştırma geliştirme yatırımı değişkenleridir. Son olarak finansal performans üzerindeki zaman bazlı olarak dikkate alınamayan diğer faktörleri kontrol edebilmek amacıyla

⁵ Yatırımcıların sürü davranışı ve panik ortamının yayılması dolayısıyla belirsizliklere aşırı tepki verebilmelerinden ve hisse senedi fiyat performansının bu şartlarda firmanın finansal verimliliğini ve performansını doğru bir şekilde yansıtmayabileceğinden (bakınız, Sun ve Li, 2021) dolayı, çalışmada piyasa temelli performans ölçütleri kullanılmamıştır.

araştırma modellerine yıllara ilişkin kukla değişkenler de eklenmiştir. Değişkenlere ilişkin ayrıntılı tanımlamalara Tablo 1’de yer verilmiştir.

Tablo 1: *Değişkenlerin Tanımları ve Açıklamaları*

Değişkenler	Değişkenlerin Açıklamaları	Kaynak
AKTIF_K	Aktif Kârlılığı = Net Kâr / Toplam Varlıklar	Hu ve Zhang (2021), Grozdić vd., (2020)
OZKYNK_K	Özkaynak Kârlılığı = Net Kâr / Özkaynak	Al Amosh ve Khatib (2023)
N_KAR_M	Net Kâr Marjı = Net Kâr / Net Satışlar	Jin vd. (2022)
PERFORM	PERFORM, ilk temel bileşenler analizi kullanılarak elde edilen üç finansal performans göstergesinin (AKTIF_K, OZKYNK_K ve N_KAR_M) bileşik bir endeksidir. Daha yüksek değerler daha yüksek performansı gösterir.	Yazar tarafından hesaplanmıştır
COVID	2020 yılı için 1, diğerleri yıllar için 0 değerini alan COVID-19 kukla değişkeni	Atayah vd. (2021), Habib ve Mourad (basımda), Zahid vd. (2023)
ESG	Refinitiv veri tabanındaki çevresel, sosyal ve kurumsal yönetim bileşenlerinden oluşan kurumsal ESG puanı	Al Amosh ve Khatib (basımda), Engelhardt vd. (2021)
BUYUKLUK	Büyüklik = Toplam varlıkların doğal logaritması	Hu ve Zhang (2021), Jin vd. (2022)
KALDIRAC	Kaldıraç = Toplam Borçlar / Toplam Varlıklar	Hu ve Zhang (2021), Jin vd. (2021)
LIKIDITE	Likidite = Dönen Varlıklar / Kısa Vadeli Borçlar	Jin vd. (2022)
VARLIK	Varlık Yapısı = Net Maddi Duran Varlıklar / Toplam Varlıklar	Hu ve Zhang (2021), Grozdić vd. (2020)
YATIRIM	Sermaye Yatırımı = Cari Dönem Duran Varlık Yatırımları / Toplam Varlıklar	Grozdić vd. (2020)
AR-GE	Ar-Ge Yatırım Oranı = Araştırma Geliştirme Giderleri / Toplam Varlıklar	Likitwongkajon ve Vithessonthi (2021)

Araştırma modellerinde kullanılan değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistik bilgileri Tablo 2’de yer almaktadır. Tabloda da görüldüğü üzere firmaların ortalama aktif kârlılığı rakamları %7,5, özkaynak kârlılıkları %17,4 ve net kâr marjları ise %11,4’tür. Ayrıca ortalama olarak firmaların ESG puanları 100 üzerinden 47,7’dir. Bu puan en yüksek 92,55 ile en düşük 2,56 puanları arasında değer almaktadır.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Gözlem	Ortalama	St. Sapma	Medyan	Minimum	Maksimum
AKTIF_K	283	0,075	0,064	0,066	-0,075	0,332
OZKYNK_K	283	0,174	0,219	0,172	-1,320	0,614
N_KAR_M	283	0,114	0,149	0,077	-0,326	0,663
PERFORM	283	0,010	1,164	-0,087	-4,553	4,840
ESG	283	47,69	20,53	50,21	2,567	92,55
BUYUKLUK	283	23,06	0,969	23,12	20,80	25,42
KALDIRAC	283	0,292	0,172	0,308	0,000	0,613
LIKIDITE	283	1,990	2,218	1,387	0,477	13,12
VARLIK	283	0,295	0,167	0,286	0,001	0,715
YATIRIM	283	0,059	0,046	0,046	0,000	0,228
AR-GE	283	0,002	0,006	0,000	-0,025	0,030

Tablo 3’de değişkenler arasındaki ikili korelasyon değerleri raporlanmıştır. Tablodaki sonuçlara göre COVID ve ESG değişkenleri ile performans göstergeleri arasında negatif bir korelasyonun elde edildiği görülmektedir. Beklentinin tersine ESG ve performans değişkenleri arasında negatif bir korelasyon olduğu görülmüştür. Ancak araştırmada ESG’de meydana gelen bir birimlik değişimin performansı ne kadar ve hangi yönde değiştireceğine bakılacağı için regresyon analizleri sonucunda elde edilecek bulgular önemli olacaktır.

Tablo 3: Korelasyon Matrisi

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
AKTIF_K	1	1,00											
OZKYNK_K	2	0,67***	1,00										
N_KAR_M	3	0,66***	0,32***	1,00									
PERFORM	4	0,91***	0,65***	0,84***	1,00								
COVID	5	-0,13**	-0,08	-0,09	-0,13**	1,00							
ESG	6	-0,29***	-0,13**	-0,33***	-0,33***	0,17***	1,00						
BUYUKLUK	7	-0,27***	-0,20***	-0,07	-0,22***	0,00	0,27***	1,00					
KALDIRAC	8	-0,49***	-0,21***	-0,47***	-0,49***	0,02	0,35***	0,17***	1,00				
LIKIDITE	9	0,54***	0,15**	0,67***	0,58***	-0,03	-0,31***	-0,18***	-0,42***	1,00			
VARLIK	10	-0,05	-0,05	-0,27***	-0,14**	-0,14**	-0,08	0,18***	0,21***	-0,18***	1,00		
YATIRIM	11	0,23***	0,22***	-0,00	0,17***	-0,19***	-0,11*	-0,13**	0,10*	-0,05	0,30***	1,00	
AR-GE	12	0,28***	0,20***	0,21***	0,27***	0,02	0,02	-0,13**	-0,06	0,28***	-0,11**	0,17***	1,00

Not: *** $p < 0,01$ 'i, ** $p < 0,05$ 'i ve * $p < 0,1$ 'i anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Analizlere geçmeden önce hangi panel veri analiz yönteminin veri setine en uygun olduğuna karar verebilmek için panel veri analizi tahmin modeli belirleme testleri yapılmıştır. Tablo 4’de de görüldüğü üzere sırasıyla F (Chow) Testi, Breusch-Pagan LM Testi ve Hausman Testi gerçekleştirilmiştir (Tatoğlu, 2021). Elde edilen bulgulara göre veri setine en uygun olan tahmin yöntemi sabit etkiler yöntemidir.

Tablo 4: Panel Veri Analizi Tahmin Modeli Belirleme Test Sonuçları

Test	F-Değeri	P> z	χ^2	P> z	χ^2	P> z	Karar
F (Chow) Testi	3,35	0,000					Sabit Etkiler
Breusch-Pagan LM Testi			20,75	0,000			Rastasal Etkiler
Hausman Testi					31,21	0,012	Sabit Etkiler

Tahmin yöntemine karar verdikten sonra analiz modelinin (2), panel veri regresyon analizi varsayımlarından otokorelasyon, değişen varyans ve yatay kesitsel bağımlılık problemlerinin olmaması gerekliliğini taşıyıp taşımadığını değerlendirebilmek için varsayımdan sapma testleri yapılmıştır. Bu problemlerden birinin varlığında elde edilen bulgular sapmalı ve etkin olmayan bulgular olacaktır. Bu yüzden bu problemlerin giderildiği dirençli standart hatalar yöntemlerinin kullanılması önemlidir. Tablo 5’te raporlandığı üzere, sabit etkiler yönteminde otokorelasyon probleminin varlığını test etmek için Wooldridge Panel Veri Otokorelasyon testi, değişen varyans probleminin varlığını test etmek için Değiştirilmiş Wald Testi ve son olarak yatay kesitsel bağımlılık probleminin varlığını test etmek için Pesaran Yatay Kesitsel Bağımlılık Testi yapılmıştır. Analiz modelinde her üç problemin de varlığı görülmüştür. Bu yüzden her üç problemin varlığında da etkin sonuçların elde edilmesini sağlayan (bakınız, Hoechle, 2007) Driscoll-Kraay dirençli standart hatalar sabit etkiler panel veri tahmin yöntemi kullanılmıştır.

Tablo 5: Sabit Etkiler Panel Veri Tahmin Modelinin Varsayım Sapma Test Sonuçları

Test	F-Değeri	P> z	χ^2	P> z	CD Değeri	P> z	Karar
Wooldridge Panel Veri Otokorelasyon	25,496	0,000					Otokorelasyon Var
Değişen Varyans için Değiştirilmiş Wald Testi			2348,9	0,000			Değişen Varyans Var
Pesaran Yatay Kesitsel Bağımlılık Testi					-2,001	0,045	Yatay Kesitsel Bağımlılık Var

3. Ampirik Sonuçlar

Tablo 6, COVID-19 ve ESG’nin finansal performans üzerindeki etkisine ilişkin analiz sonuçlarını raporlamaktadır. Tablonun sütunlarında bağımlı değişken olarak hangi performans ölçütünün kullanıldığı gösterilmiştir. Driscoll-Kraay dirençli standart hatalar sabit etkiler panel veri tahmin yöntemine göre gerçekleştirilen analizler sonucunda COVID-19 pandemisinin dört finansal performans değişkenini de negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkilediği görülmektedir. Bu bulgu literatür bölümünde tartışılan yerli ve yabancı literatürdeki önceki çalışmaların bulgularıyla tutarlıdır. Sonuç olarak COVID-19 pandemisi, Türkiye’de halka açık olarak faaliyet gösteren finans sektörü dışındaki firmaların finansal performanslarını olumsuz

etkilemiştir. ESG değişkeni ile ilgili elde edilen bulgular değerlendirilerek olursa, ESG değişkeninin katsayısının pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı elde edildiği görülmüştür. Bu bulguya göre, Türkiye’de halka açık olarak faaliyet gösteren finans sektörü dışındaki firmalar ESG faaliyetlerini artırdıkça finansal performansları da artmaktadır. Bu bulgular da önceki çalışmaların bulgularıyla tutarlıdır (bakınız, Aras ve Crowther, 2008; Ateş, 2021; Chouaibi vd., 2022; Çimen, 2019; Düzer ve Önce, 2019; Gürünlü, 2019; Velte, 2017).

Tablo 6: COVID-19 ve ESG Değişkenlerinin Performans Üzerindeki Etkisi

DEĞİŞKENLER	<u>AKTIF_K</u>	<u>OZKYNK_K</u>	<u>N_KAR_M</u>	<u>PERFORM</u>
	(1)	(2)	(3)	(4)
COVID	-0,064** (-2,41)	-0,148** (-2,34)	-0,206*** (-3,56)	-1,434** (-3,03)
ESG	0,001*** (4,52)	0,003*** (6,56)	0,003*** (3,85)	0,020*** (4,16)
BUYUKLUK	0,007 (0,77)	0,005 (0,29)	0,058*** (3,25)	0,213 (1,46)
KALDIRAC	-0,138*** (-4,60)	-0,107 (-1,25)	-0,168** (-2,61)	-1,704*** (-3,09)
LIKIDITE	0,000 (0,05)	-0,006 (-0,63)	0,010 (1,21)	0,006 (0,06)
VARLIK	-0,004 (-0,04)	-0,192 (-0,74)	-0,091 (-0,63)	-0,238 (-0,15)
YATIRIM	0,031 (0,36)	-0,023 (-0,13)	0,129 (0,74)	0,791 (0,57)
AR-GE	-0,191 (-0,28)	1,563 (1,31)	-0,362 (-0,71)	-2,101 (-0,22)
Sabit Terim	-0,055 (-0,30)	0,121 (0,36)	-1,195*** (-3,25)	-4,538 (-1,59)
Yıl Etkileri	Dâhil	Dâhil	Dâhil	Dâhil
Gözlem S.	283	283	283	283
Firma S.	55	55	55	55
Düzeltilmiş R ²	0,654	0,756	0,802	0,706
F – değeri	2024***	1536***	1182***	1717***

Not: *** $p < 0,01$ 'i, ** $p < 0,05$ 'i ve * $p < 0,1$ 'i anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir ve t istatistikleri parantez içerisinde gösterilmiştir.

Tablo 7 ise bu çalışmanın temel araştırma sorusu ile ilgili analiz sonuçlarını raporlamaktadır. Tabloda COVID-19 döneminde ESG faaliyetlerinin finansal performans üzerindeki etkilerinin nasıl olduğu incelenmiştir. Bunun için COVID ve ESG değişkenleri çarpılarak etkileşim terimi elde edilmiştir ($COVID \times ESG$). Tablonun sütunlarında sırasıyla finansal performans değişkenleri ile ilgili analiz bulguları raporlanmıştır. Driscoll-Kraay dirençli standart hatalar sabit etkiler panel veri tahmin yöntemine göre gerçekleştirilen analizler sonucunda, $COVID \times ESG$ değişkeninin katsayısı pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı elde edilmiştir. Özellikle temel finansal performans

göstergelerinden biri olan AKTIF_K ile ilgili bulgular daha derinlemesine incelenecek olursa, tablonun ilk sütununda etkileşim teriminin katsayısının 0,0004 olarak elde edildiği görülmektedir. Bu sonuç ESG değişkeninin, minimum değeri olan 2,567'den (Tablo 2), maksimum değeri olan 92,55'e (Tablo 2) hareket ettikçe, COVID-19 pandemisinin AKTIF_K üzerindeki negatif etkisinin -0,089 $(-0,090+2,567 \times 0,0004)$ 'dan -0,053 $(-0,090+92,55 \times 0,0004)$ 'e⁵ düştüğünü göstermektedir.⁶

Tablo 7: COVID-19 Döneminde ESG'nin Performans Üzerindeki Etkisi

DEĞİŞKENLER	<u>AKTIF_K</u>	<u>OZKYNK_K</u>	<u>N_KAR_M</u>	<u>PERFORM</u>
	(1)	(2)	(3)	(4)
COVID	-0,090*** (-3,27)	-0,208*** (-3,33)	-0,280*** (-5,35)	-1,822*** (-4,08)
ESG	0,001*** (4,37)	0,002*** (7,59)	0,002*** (4,24)	0,019*** (4,62)
COVID × ESG	0,0004*** (5,26)	0,0009*** (7,82)	0,0012*** (5,28)	0,0063*** (5,86)
BUYUKLUK	0,008 (0,87)	0,007 (0,39)	0,060*** (3,46)	0,223 (1,59)
KALDIRAC	-0,136*** (-4,87)	-0,102 (-1,30)	-0,162** (-2,63)	-1,675*** (-3,20)
LIKIDITE	-0,000 (-0,11)	-0,008 (-0,95)	0,008 (1,22)	-0,005 (-0,06)
VARLIK	-0,010 (-0,11)	-0,206 (-0,84)	-0,109 (-0,77)	-0,329 (-0,21)
YATIRIM	0,025 (0,32)	-0,039 (-0,25)	0,110 (0,74)	0,687 (0,56)
AR-GE	-0,187 (-0,29)	1,571 (1,41)	-0,352 (-0,72)	-2,048 (-0,23)
Sabit Terim	-0,064 (-0,35)	0,100 (0,30)	-1,221*** (-3,42)	-4,675* (-1,68)
Yıl Etkileri	Dâhil	Dâhil	Dâhil	Dâhil
Gözlem S.	283	283	283	283
Firma S.	55	55	55	55
Düzeltilmiş R ²	0,655	0,756	0,805	0,706
F – değeri	10208***	580,2***	36063***	4405***

Not: *** $p < 0,01$ 'i, ** $p < 0,05$ 'i ve * $p < 0,1$ 'i anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir ve t istatistikleri parantez içerisinde gösterilmiştir.

⁵ Bu değerlere, COVID (-0,090) katsayısının, Tablo 2'deki ESG'nin, sırasıyla, minimum (2,567) veya maksimum (92,55) değerlerinin etkileşim katsayısı ile (0,0004) çarpımından elde edilen değere eklenmesiyle ulaşılmıştır.

⁶ Diğer finansal performans göstergeleriyle ilgili elde edilen bulgular ise şunlardır. ESG değeri arttıkça Covid-19'un ROE üzerindeki etkisi -0.206'dan -0.125'e; PM üzerindeki etkisi -0.277'den -0.169'a ve PERFORM üzerindeki etkisi ise -1.806'dan -1.239'a düşmüştür.

Sonuç olarak elde edilen bulgulara göre ESG faaliyetleri yüksek olan firmalar COVID-19 pandemisinin olumsuz etkisinden, ESG faaliyetleri düşük olan firmalara göre daha az etkilenmişlerdir. Bu bulgu, “*ESG seviyesi arttıkça COVID-19 pandemisinin finansal performans üzerindeki olumsuz etkisi azalmaktadır*” şeklinde geliştirilen araştırma hipotezinin desteklenmesini sağlamaktadır.⁷ Bu bulgu kurumsal sürdürülebilirlik, ESG, kurumsal sosyal sorumluluk ve kurumsal yönetim ile ilgili faaliyet düzeyleri yüksek olan firmaların pandemi döneminde nasıl performans gösterdikleri üzerinde yürütülen literatürdeki önceki çalışmaların bulgularıyla örtüşmektedir (bakınız Al Amosh ve Khatib, basımda; Broadstock vd., 2020; Bulut ve Gürbüz, 2022; Engelhardt vd., 2021; Hwang vd., 2021; Keleş, 2021; Murashima, 2022; Sun ve Li, 2021; Yoo vd., 2021; Zahid vd., 2023).

4. Sonuç

Dünya Sağlık Örgütü tarafından küresel çapta yayılan bir salgın olarak tanımlanan ve pandemi ilan edilen COVID-19 pandemisi insan yaşamını pek çok yönden olumsuz etkilemiştir. Hastalığın yayılmasını engellemek amacıyla uygulanan önlemler ise ekonomik ve finansal dinamikleri derinden etkilemiştir. Örneğin 2020 yılında dünya gayri safi yurtiçi hasılası Amerikan Doları cinsinden %3,3 daralmıştır. Literatürdeki pek çok çalışma, pandeminin firmaların finansal performanslarını olumsuz yönde etkilediğine dair çok çeşitli bulgular paylaşmışlardır. Diğer taraftan, Ahmad vd. (2021), Díaz vd. (2021) ve Xiong vd. (2020) gibi bazı çalışmaların ise hangi özellikteki firmaların pandeminin olumsuz etkilerine daha dirençli olabildiğini inceledikleri görülmektedir.

Bu çalışmada, son yıllarda yöneticiler, yatırımcılar, politika geliştiricileri ve sivil toplum kuruluşları gibi her kesimden karar vericinin üzerinde yoğunlaştığı ve küresel ısınmanın, çevre kirliliklerinin ve temel insan haklarına uygun olmayan çalışma ortamlarının önüne geçilebilmesi için yapılması gerekenleri odak noktasına alan ESG uygulamalarının, pandemi döneminde firmaların finansal performansları üzerinde nasıl bir etki oluşturduğunun araştırılması amaçlanmıştır. Böylelikle ESG faaliyet düzeyi yüksek olan firmaların, COVID-19 pandemisi döneminde diğerlerine göre finansal olarak nasıl performans gösterdikleri ortaya koyulmuş olacaktır.

Türkiye’de halka açık olarak faaliyet gösteren ve ESG verilerine eksiksiz bir şekilde ulaşılabilen finans sektörü dışındaki toplam 55 firma üzerinde Driscoll-Kraay dirençli standart hatalar sabit etkiler panel veri tahmin yöntemine göre gerçekleştirilen analizler sonucunda, ESG faaliyetleri yüksek olan firmaların COVID-19 pandemisinin olumsuz etkisinden, ESG faaliyetleri düşük olan firmalara göre finansal olarak daha az etkilendikleri bulgusuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla ESG faaliyetlerine yönelik çabalar COVID-19 pandemisinin firmaların finansal performansları üzerindeki olumsuz etkisini azaltmıştır.

Literatürdeki önceki çalışmaların sonuçlarıyla da tutarlı olan temel araştırma bulgusu paydaş teorisi ile ilişkilendirilebilecektir. İşletmelerin sadece para kazanmak için değil, toplumun ve çevrenin refahını artırmak için de çalışması gerektiğini öne süren bu teoriye göre, işletmelerin müşterileri, çalışanları, tedarikçileri, yatırımcıları, devletler, sivil toplum kuruluşları gibi farklı gruplarla olan ilişkileri çok önemlidir. ESG performansı yüksek olan işletmelerin, bu paydaşlarla uyumlu ve güvenilir bir şekilde çalışarak krizlere karşı daha dirençli oldukları ileri sürülebilecektir (Al Amosh ve Khatib, basımda). Ayrıca ESG faaliyetlerine yönelik daha az yatırım yapan

⁷ Analizlerdeki eşzamanlılık yanlılığı (*simultaneity bias*) endişelerini giderebilmek için bağımsız değişkenlerin bir dönem gecikmeleri alınarak analizler tekrarlanmıştır. Ayrıca analiz modellerinin dinamik bir yapıya sahip olabileceği ve içsellik problemlerinin de bulunabileceği göz önünde bulundurularak genelleştirilmiş momentler dinamik panel veri tahmin yöntemi ile analizler tekrarlanmıştır. Her iki yöntemde de çalışmanın temel bulgularının değişmediği görülmüştür. Bu analiz sonuçları raporlanmamıştır ancak istek hâlinde yazarda mevcuttur.

firmaların dış şoklara karşı daha savunmasız oldukları da ileri sürülebilecektir. Örneğin Lins vd. (2017) ve Albuquerque vd. (2019) ESG'nin, tüm ekonomiyi ve finansal sistemi ilgilendiren sistematik risklerin firma üzerindeki olumsuz etkisini azalttığını göstermişlerdir. Belirsizlikler kreditorlerin ve hissedarların daha fazla riskten kaçınmalarına neden olmaktadır. Yüksek düzeydeki ESG faaliyetlerinin, firmaları piyasa belirsizliklerine daha dirençli hâle getirmesinden (Engelhardt vd., 2021), finansal kriz dönemlerinde finansal riski düşürmesinden (Lins vd., 2017) ve kriz dönemlerindeki finansal kısıtlılığın önüne geçilmesini sağlamasından (Zhang vd., 2023) dolayı, ESG faaliyetlerine yönelik çabalar finansal belirsizliklerin performans üzerindeki olumsuz etkisini azaltmaktadır.

Araştırma bulgularına göre; (1) beklenmedik dış şoklara karşı firmaları daha dirençli hâle getirebilmek amacıyla, yöneticilerin COVID-19 sonrası dönemde ESG ile ilgili faaliyetlere daha fazla önem vermeleri, (2) düzenleyici kurumların ve politika yapımcıların ESG uygulamalarının benimsenmesini ve firmaların sürdürülebilirlik ile ilgili bilgileri daha fazla açıklayabilmelerini teşvik etmeleri ve (3) yatırımcıların firmaların sürdürülebilirlik performanslarını dikkate alarak yatırımlarını yönlendirmeleri tavsiye edilebilir. Son olarak, bulgular doğrultusunda yapılan çıkarımların yanı sıra, çalışmanın sahip olduğu ve gelecekteki çalışmalarda ele alınabilecek bazı kısıtlardan bahsetmek gerekmektedir. İlk olarak, bu çalışma COVID-19 ile ilgili sadece 2020 yılını dikkate alabilmiştir. Sonraki çalışmalarda COVID-19'un etkilerinin görülmeye devam ettiği 2021 dönemi de analizlere eklenerek örneklem genişletilebilir. Ayrıca 2022 yılına ait ESG verilerinin de mevcut olması hâlinde pandemi öncesi, pandemi sırası ve pandemi sonrası şeklinde alt örneklemeler üzerinden analizler gerçekleştirilerek dönemler arası bir karşılaştırma yapılabilir. Son olarak, pandeminin her sektördeki firmayı benzer şekilde etkilememesinden dolayı, analizlerin sektörel bazda karşılaştırmalı bir şekilde yapılması, COVID-19'un etkilerinin ve ESG'nin rolünün daha net anlaşılabilmesi için önemli katkılar sağlayacaktır.

Kaynakça

- Ahmad, W., Kutan, A. M., Chahal, R. J. K. ve Kattumuri, R. (2021). COVID-19 Pandemic and firm-level dynamics in the USA, UK, Europe, and Japan. *International Review of Financial Analysis*, 78, 101888.
- Aktaş, Ö. (2022). BİST'de işlem gören bilişim sektörü şirketlerinin pandemi öncesi ve pandemi dönemi finansal performanslarının Promethee yöntemi ile ölçülmesi. *İşletme*, 3(2), 15-31.
- Al Amosh, H. ve Khatib, S. F. (basımda). COVID-19 impact, financial and ESG performance: Evidence from G 20 countries. *Business Strategy & Development*. Erişim adresi: <https://doi.org/10.1002/bsd2.240>.
- Albuquerque, R., Koskinen, Y. ve Zhang, C. (2019). Corporate social responsibility and firm risk: Theory and empirical evidence. *Management Science*, 65(10), 4451-4469.
- Alnıpak, S. ve Kale, S. (2021). COVID-19 sürecinin ulaştırma sektörü finansal performansına etkileri. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 6(IERFM Özel Sayısı), 139-156.
- Aras, G. ve Crowther, D. (2008). Evaluating sustainability: a need for standards. *Issues in Social and Environmental Accounting*, 2(1), 19-35.
- Asker, V. (2022). Kovid-19 salgını öncesi ve kovid-19 salgını döneminde imalat sektöründe finansal performansın incelenmesi. *Alanya Akademik Bakış*, 6(2), 2261-2274.
- Atayah, O. F., Dhiaf, M. M., Najaf, K., ve Frederico, G. F. (2022). Impact of COVID-19 on financial performance of logistics firms: evidence from G-20 countries. *Journal of Global Operations and Strategic Sourcing*, 15(2), 172-196.

- Ateş, S. (2021). Kurumsal sosyal performansa piyasa tepkisi: BIST örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (90), 149-164
- Becan, C. (2011). Kurumsal sosyal sorumluluk kavramının paydaş teorisi ve iletişim yaklaşımı açısından değerlendirilmesi: Bankaların basın bültenlerine yönelik bir içerik analizi. *Selçuk İletişim*, 7(1), 16-35.
- Broadstock, D. C., Chan, K., Cheng, L. T. ve Wang, X. (2021). The role of ESG performance during times of financial crisis: Evidence from COVID-19 in China. *Finance Research Letters*, 38, 101716.
- Bulut, Ö. M. ve Gürbüz, A. O. (2022). Kurumsal yönetim endeksinde yer alan ve yer almayan bankaların Kovid 19 salgın sürecindeki performansı. *Öneri Dergisi*, 17(58), 721-736.
- Chouaibi, S., Chouaibi, J. ve Rossi, M. (2022). ESG and corporate financial performance: the mediating role of green innovation: UK common law versus Germany civil law. *EuroMed Journal of Business*, 17(1), 46-71.
- Clampit, J., Hasija, D., Dugan, M. ve Gamble, J. (2021). The effect of risk, R&D intensity, liquidity, and inventory on firm performance during COVID-19: Evidence from US manufacturing industry. *Journal of Risk and Financial Management*, 14(10), 499.
- Çimen, A. (2019). The impact of sustainability index on firm performance: An event study. *International Journal of Contemporary Economics and Administrative Sciences*, 9(1), 170-183.
- Díaz, V., Ibrushi, D. ve Zhao, J. (2021). Reconsidering systematic factors during the COVID-19 pandemic—The rising importance of ESG. *Finance Research Letters*, 38, 101870.
- Düzer, M. ve Önce, S. (2018). Sürdürülebilirlik performans göstergelerine ilişkin açıklamaların finansal performans üzerine etkisi: BİST’te bir uygulama. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 11(1): 93-117.
- Engelhardt, N., Ekkenga, J. ve Posch, P. (2021). ESG ratings and stock performance during the COVID-19 crisis. *Sustainability*, 13(13), 7133.
- Grozdić, V., Marić, B., Radišić, M., Šebestová, J., ve Lis, M. (2020). Capital investments and manufacturing firms’ performance: Panel-data analysis. *Sustainability*, 12(4), 1689.
- Güngör, H. Y. ve Çemberlitaş, İ. (2022). Ekonomik, siyasi faktörler ve COVID-19’un turizm firmalarının finansal performanslarına etkisi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (29), 122-143.
- Gürünlü, M. (2019). Sürdürülebilirlik ve finansal performans arasındaki ilişki: BİST şirketleri üzerine bir araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (84), 177-190.
- Habib, A. M., ve Mourad, N. (basımda). The influence of environmental, social, and governance (esg) practices on US firms’ performance: evidence from the coronavirus crisis. *Journal of the Knowledge Economy*. Erişim adresi: <https://doi.org/10.1007/s13132-023-01278-w>.
- Hoechle, D., (2007), “Robust Standard Errors for Panel Regressions with Cross-Sectional Dependence”, *Stata Journal*, 7 (3), 281.
- Hu, S. ve Zhang, Y. (2021). COVID-19 pandemic and firm performance: Cross-country evidence. *International Review of Economics & Finance*, 74, 365-372.
- Hwang, J., Kim, H. ve Jung, D. (2021). The Effect of ESG Activities on Financial Performance during the COVID-19 Pandemic—Evidence from Korea. *Sustainability*, 13(20), 11362.

- Jin, G., Xu, J., Liu, F., Haris, M. ve Weqar, F. (2022). Does R&D investment moderate the relationship between the COVID-19 pandemic and firm performance in China's high-tech industries? Based on DuPont components. *Technology Analysis & Strategic Management*, 34(12), 1464-1478.
- Kablan, A. & Marşap, B. (2022). BIST otomotiv sektöründe listelenen şirketlerin finansal performanslarının endüstri 4.0 ve COVID 19 kapsamında Copras yöntemi ile analizi. *Muhasebe ve Denetime Bakış*, 22(67), 41-56.
- Karadeniz, E., İskenderoğlu, Ö. ve Helvacı, İ. (2022). COVID-19 salgınının konaklama ve yiyecek-içecek işletmelerinin finansal performansına etkisinin ölçek temelinde analizi. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 19(2), 162-177.
- Keleş, E. (2021). COVID-19 krizinde sürdürülebilirlik performansı ve anormal pay getirisi. *TIDE Academia Research*, 3(1), 83-102.
- Kılıç Karamahmutoğlu, M. (2022a). COVID-19'un sektörlerin finansal performansına etkisinin oran analizi yöntemi ile incelenmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (95), 35-56.
- Kılıç Karamahmutoğlu, M. (2022b). COVID-19'un ulaştırma ve turizm işletmelerinin finansal performansına etkisi: Borsa İstanbul (BİST)'da bir uygulama. *Muhasebe ve Denetime Bakış*, 21(65), 65-88.
- Kılınç, F. ve Çalış, Y. E. (2021). COVID-19 pandemisinin gıda sektörü üzerinde etkisi ve finansal performans ile ilişki. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(3), 499-508.
- Kulalı, G. (2022). Çevresel, sosyal ve kurumsal yönetim (ESG) performansının piyasa değeri üzerindeki etkisi: Firma büyüklüğünün rolü. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 17(3): 787-809.
- Kurt, G. ve Kablan, A. (2022). COVID-19'un, BIST ulaştırma endeksinde faaliyet gösteren havayolu işletmelerinin finansal performansı üzerindeki etkilerinin, çok kriterli karar verme yöntemleri ile analizi. *İşletme Akademisi Dergisi*, 3(1), 16-33.
- Li, S., Li, T., Yang, J. ve Zhao, S. (2021). Tobin's q and corporate investment with a pandemic shock. *Economics Letters*, 209, 110141.
- Likitwongkajon, N., ve Vithessonthi, C. (2021). The short-and long-run effects of foreign investments on firm performance: Evidence from Asia Pacific. *International Review of Economics & Finance*, 75, 366-385.
- Lins, K. V., Servaes, H. ve Tamayo, A. (2017). Social capital, trust, and firm performance: The value of corporate social responsibility during the financial crisis. *the Journal of Finance*, 72(4), 1785-1824.
- Mohammad, W. M. W. ve Wasiuzzaman, S. (2021). Environmental, Social and Governance (ESG) disclosure, competitive advantage and performance of firms in Malaysia. *Cleaner Environmental Systems*, 2, 100015.
- Murashima, M. (2022). Impact of COVID-19 on ESG risk, stock returns, and firm performance: Evidence from Japanese firms. Research Square. Erişim adresi: <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-1183641/v1>.
- Obrenovic, B., Du, J., Godinic, D., Tsoy, D., Khan, M. A. S. ve Jakhongirov, I. (2020). Sustaining enterprise operations and productivity during the COVID-19 pandemic: "Enterprise Effectiveness and Sustainability Model". *Sustainability*, 12(15), 5981.

- Özata Canlı, S. N. ve Özdemir, M. (2021). COVID-19 pandemisinin finansal etkilerinin belirlenmesi: Türkiye havayolu sektörü üzerine bir uygulama. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 56(2), 657-681.
- Özcan, M. (2021). COVID 19 pandemisinin turizm ve ulaştırma işletmelerinin finansal performansına etkisi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 17(Pandemi Özel Sayısı), 3542-3567.
- Saban, M. ve Trabzon, O. (2021). COVID-19 pandemisinin havacılık sektöründeki şirket performansları üzerindeki etkileri: Türk havayolları örneği. *International Review of Economics and Management*, 9(1), 64-79.
- Shen, H., Fu, M., Pan, H., Yu, Z. ve Chen, Y. (2020). The impact of the COVID-19 pandemic on firm performance. *Emerging Markets Finance and Trade*, 56(10), 2213-2230.
- Sun, Y. ve Li, Y. (2021). COVID-19 Outbreak and financial performance of Chinese listed firms: Evidence from corporate culture and corporate social responsibility. *Frontiers in Public Health*, 9, 710743.
- Şişman, M. E. ve Çankaya, S. (2021). Çevresel, sosyal ve kurumsal yönetim (ESG) verilerinin firmaların finansal performansına etkisi: Hava yolu sektörü üzerine bir çalışma. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1): 73-91.
- Tanç, Ş. G. (2019). Kurumsal sürdürülebilirlik faaliyetlerinin firma değeri üzerine etkisi: Bist 100 örneği. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(3): 2076-2083.
- Tatoğlu, F. Y. (2021). *Panel Veri Ekonometrisi: Stata Uygulamalı*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Tawiah, B. ve O'Connor Keefe, M. (2022). Cash holdings and corporate investment: evidence from COVID-19. *Review of Corporate Finance*, Erişim Adresi: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3712767>.
- Temel, E. (basımda). COVID-19 salgınının havayolu yolcu taşıma işletmelerinin finansal performanslarına etkisinin oran analizi yöntemiyle incelenmesi: Borsa İstanbul örneği. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 24(COVID-19 Özel Sayısı), 53-78.
- Uçakkuş, P. ve Arslan Çilhoroz, İ. (2022). COVID-19 pandemisi sırasında hastanelerin finansal performansı. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 8(2), 257-271.
- Velte, P. (2017). Does ESG performance have an impact on financial performance? Evidence from Germany. *Journal of Global Responsibility*, 8(2), 169-178.
- Xiong, H., Wu, Z., Hou, F. ve Zhang, J. (2020). Which firm-specific characteristics affect the market reaction of Chinese listed companies to the COVID-19 pandemic?. *Emerging Markets Finance and Trade*, 56(10), 2231-2242.
- Yılmaz, M. K. Aksoy, M. ve Tatoglu, E. (2020). Does the stock market value inclusion in a sustainability index? Evidence from Borsa İstanbul. *Sustainability*, 12(2): 483-505.
- Yoo, S., Keeley, A. R. ve Managi, S. (2021). Does sustainability activities performance matter during financial crises? Investigating the case of COVID-19. *Energy Policy*, 155, 112330.
- Zahid, M., Naqvi, S. U. U. B., Jan, A., Rahman, H. U. ve Wali, S. (2023). The nexus of environmental, social, and governance practices with the financial performance of banks: A comparative analysis for the pre and COVID-19 periods. *Cogent Economics & Finance*, 11(1), 2183654.

COVID-19 Pandemisinin BIST'te İşlem Gören Firmaların Finansal Performansları Üzerindeki Etkisi: Çevresel, Sosyal ve Kurumsal Yönetim Faktörlerinin Düzenleyici Rolü

Zhang, D., Wang, C. ve Dong, Y. (2023). How does firm ESG performance impact financial constraints? an experimental exploration of the COVID-19 Pandemic. *The European Journal of Development Research*. 35(1), 219-239

Araştırma Makalesi / Research Article

BİR İMPARATORLUK BAŞKENTİNİN TAŞRADAKİ GÜÇLÜ VARLIĞI: İSTANBUL-KÜTAHYA ARASINDAKİ EKONOMİK VE TOPLUMSAL İLİŞKİ AĞI (1760- 1770)

Zafer KARADEMİR¹

Öz

Osmanlı imparatorluğunun başkenti olan İstanbul'un gerek Anadolu gerekse Rumeli coğrafyasındaki taşra kentlerinin sosyal ve ekonomik yaşamına müdahalesinin boyutları, tarih disiplini çerçevesinde yeterince incelenmiş değildir. Bu yerleşim birimlerinin de kuşkusuz başkent yaşamına dokunuşları vardı. Bu makale İstanbul'un, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında on yıllık zaman diliminde Kütahya kenti ve kırsalı üzerindeki ağırlığını incelemektedir. Zaman sınırlarının bu denli kısa tutulmasının sebebi, merceği mümkün olduğunca derinlere tutarak başkent etkinliğinin boyutlarını daha net görebilme gayesidir. Elde edilen bulgular neticesinde, başkent taşradaki etkin varlığı açıkça hissedilse de iki kentin sakinlerinin birbirlerine faydalı olan sosyolojik ve ekonomik münasebetleri görülmektedir. Bu nedenle ortak ilişkilerde tek yönlü bir trafik olmadığı söylenebilir. Çalışmada incelenen tarihsel dönemdeki arşiv vesikaları, makale sınırlarını taşırılmadan, mümkün olduğunca geniş açıyla istifade edilen ana kaynaklardır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Kütahya, karşılıklı ilişkiler, 18. Yüzyıl

JEL Kodları: N9, N15, N35

THE STRONG PRESENCE OF AN EMPIRE CAPITAL IN THE PROVINCE: THE NETWORK OF SOCIAL AND ECONOMIC RELATIONS BETWEEN KUTAHYA AND ISTANBUL (1760-1770)

Abstract

The dimensions of the intervention of Istanbul, which was the capital of the Ottoman Empire in the social and economic life of the provincial cities in both Anatolia and Rumelia geography, have not been adequately examined within the framework of the discipline of history. These settlements undoubtedly had a touch on the life of the capital. This article examines the weight of Istanbul on the city and countryside of Kütahya over a decade in the second half of the eighteenth century. The reason for keeping the time limits so short is to see the dimensions of the capital city's activity more clearly by keeping the lens deeper as much as possible. As a result of the findings, although the active presence of the capital in the countryside is clearly felt, the beneficial sociological and economic relations of the residents of the two cities are seen. For this reason, it can be said that there is no one-way traffic in joint relations. The archive documents of the historical period examined in the study are the main sources that are used as broadly as possible without exceeding the limits of the article.

Keywords: Istanbul, Kütahya, relations, 18th century

JEL Codes: N9, N15, N35

¹ Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, zaferkarademir58@gmail.com, ORCID : 0000-0003-0179-4589.

Başvuru Tarihi (Received): 06.03.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 26.07.2023

Giriş

Tarih boyunca kurulmuş büyük imparatorlukların başkentlerinin ülkelerin genelindeki etkileri sadece politik alanla sınırlı kalmıyor; bu şehirlerin memleketler içindeki üretim ve tüketim düzenine ve sosyal yapılara da ciddi etkileri oluyordu. Hanedan ve onlara bağlı kurumlar ile bunların askeri ve sivil hizmetkârları bu şehirlere iktisadi bakımdan ayrıca anlamlar yüklüyordu. Bazen binlerce kişiye ulaşan bu guruplar aynı zamanda ciddi birer tüketici nüfus anlamına geliyordu. Bu durum ise söz konusu şehirlerin konumunu bir kat daha güçlendiriyordu. Buna paralel olarak Yeni Çağ'da Avrupa'ya bakıldığında hemen her ülke benzer politikalar izliyor; mimari açıdan en iyi şekilde tasarlanan bu şehirler cebri yollarla ya da teşvik edilmek suretiyle insan varlığı bakımından zenginleştiriliyordu. 15. yüzyılda Rus çarları Moskova'ya nüfus aktarma politikası izlerken; ilerleyen asırlarda Çar Petro Petersburg'da yeni bir başkent dizayn ediyordu (Seignobos, 1960: 234, 265). Birleşik Krallık'ta Londra sürekli desteklenen bir şehirdi ve en güçlü sermayeler bu kentte örgütleniyordu (Seignobos, 1960: 361). Bu destekleyici politikaların etkisi ile büyüyen şehir, incelenen süreçte çevresindeki irili ufaklı köyleri yutarak bir büyük metropole dönüşmeye başlamıştı (Grant 1849: 37). 18. yüzyılla birlikte sermaye hareketliliğinin Londra, Paris ve Amsterdam'a kayması bu kentlerin gelişimine ivme kazandırmaktaydı (Roberts, 2016: 558). Bir yandan başkentler Sanayi Devrimi'nin habercisi makineleşme süreci ile birlikte geliştiren, diğer yandan başkentlerde toprağın ekâbir kesimindeki değeri 18. yüzyılda hâlâ güçlü bir şekilde devam etmekteydi. Örneğin İngiltere'yi yöneten politik sınıf hâlâ toprağa dayalıydı (Roberts, 2016: 568).

Bütün bu gelişmelere karşın, başkentler gelişirken çevreleri (uzak-yakın hinterlandları) ile olan münasebetleri her yerde aynı oranda ilerleme kaydedememiştir. Sanayi Devrimi öncesinde ve hatta devrimin ilk dönemlerinde kıtanın başkentleri ile taşra arasındaki fiziki mesafeleri aşmak kolay olmadı. Bu durum Paris'te olduğu gibi, zaten sınırlı büyüklükleri olan sermayenin hareketlerini de ciddi şekilde kısıtlıyordu. On sekizinci yüzyılın üçüncü çeyreğini konu edinen bu çalışmanın süresi içinde demiryolları bile bunun aşılması için yeterli olamıyordu (Heaton, 1985: 146). Dolayısıyla bu şehirler her bakımdan büyürken aynı zamanda oralarda yaşayanların problemleri de büyüyordu.

Avrupa başkentleri ile ilgili ana hatlarıyla verilen bilgiler, İstanbul'un hem tarihsel süreçte hem de incelenen zaman aralığında ülke genelindeki “ağır varlığının” ve handikaplarının sadece Osmanlılara özgü olmadığını açıklamaktadır. Osmanlı İstanbul'una daha yakından bakıldığında kentin bilhassa fetihten hemen sonra biraz da cebri yollarla insan ve yatırımlar bakımından zenginleştirilmesi (Tursun Bey, 1330: 60-68; Aşık Paşazade, 2003: 488-489); bilhassa 16. yüzyıldan sonra artan göç sebebiyle “olağandışı” büyümesi, aslında olağan dışılıktan da öte noktaları işaret ediyordu. Padişah, hanedan, Topkapı Sarayı ve diğer sarayların mensupları ve kentin sivil halkı ile birlikte payitaht bir yeniçağ metropolü haline gelmişti. Bir süre sonra kontrol edilemez şekilde artmaya başlayan nüfus 17. yüzyıldan itibaren ülkeyi yönetenleri iase düzenindeki kıtlıklarla baş başa bırakacak seviyeye ulaşmıştır (İnalçık 2001: 234). Alınan önlemlere rağmen bahsedilen yüzyılda kentin nüfusunun 650 ila 700 bin kişiye kadar yükseldiği iddia edilmektedir (İnalçık, 2001: 237). 18. yüzyılda bir miktar azalan başkentlilerin sayısı bu süreçte 300 bin ila 400 bin kişi arasındaki değerlerle hesaplanmaktadır (Bayartan, 2003: 10; Koç, 2010: 195). Nüfus kayıpları olsa da 18. yüzyılda kentin sur dışına taşarak büyümesi ise devam etmiştir (Koç, 2010: 182). Bir yandan da taşradan kente akan yeni yerleşimcileri memleketlerine gönderme çabası da sürdürülmekteydi (Koç, 2010: 190). Her şeye rağmen sıradan bir kent olmaktan çıkan İstanbul, çevre kentlerin kaynaklarına ihtiyaç duyan ve büyük bir tüketici nüfusu barındıran bir yerleşim yeri haline dönüşme sürecine devam ediyordu.

Çalışmanın diğer mekânsal odağında yer alan Kütahya, Milattan önce altıncı asra kadar varan geçmişi ile oldukça köklü bir tarihe sahip olan şehrin ehemmiyeti bilhassa Bizanslılar döneminde daha da artmıştır. Şehrin Türklerin eline ne zaman geçtiği tam olarak bilinemese de Anadolu

Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad devrinden itibaren bir daha Türk hâkimiyetinden ayrılmamıştır (Uzunçarşılı, 1930; 6-8). 1300 yılında Germiyanogulları beyliğinin başkenti olarak teşkilatlanan kent, 1390 yılında Yıldırım Bayezid devrinde Osmanlılarca ele geçirilmiştir (Varlık, 2002: 580). 1393'te yine bu padişah tarafından kurulan Anadolu eyaletinin merkezi önceleri Ankara iken; Fatih Sultan Mehmed zamanında 1451'de Kütahya'ya nakledilmiştir. Kanûnî Sultan Süleyman'ın şehzadeleri Bayezid ve Selim'in Kütahya'ya idare ettikleri 1550-1558 ve 1562-1566 yıllarında eyalet merkezi tekrar Ankara'ya nakledilmiş ise de 1566'dan 1841 yılına kadar bu kent yeniden merkez olmuştur (Varlık, 1991: 143). Dönemin resmi kayıtlarında kent bu yüksek statüsü, "valilerin karargâh yeri" manasında "makarr-ı vülât" olarak etkili bir şekilde tasvir edilmiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d., Kütahya 3 (6295)/ 517/162). Her ne kadar 1825 yılında gayet küçültülmüş olsa da Anadolu (Kütahya) eyaletinin arazileri Cumhuriyet dönemi Kütahya sınırlarından ölçülemeyecek kadar büyüktür (Varlık, 1991: 143-144). Dolayısıyla bir taşra kenti olsa da Kütahya, imparatorluk tarihinde sıradan bir vilayet olarak değerlendirilmeyecek kadar mühim statüsü olan bir yerleşim birimi olarak öne çıkmıştır. Şehrin Osmanlı klasik çağındaki önemine binaen devlet tarafından sürekli korunan bir merkez olması ve yine bununla paralel olarak sağladığı güven ortamı onun cazibesini daha da artırmaktaydı (Bayartan, 2009: 59). Bununla birlikte bu çalışmada Osmanlı idari taksimatındaki Anadolu vilayetini kapsayan bütün mekânlar değil incelenen tarihteki sancak merkezi ile buna bağlı kaza ve nahiyeler inceleme alanına dahil edilmiştir.

Bu çalışma açısından teorik olarak sorgulanacak çeşitli hususlar vardır. Örneğin başkentin arkası kesilmeyen taleplerine cevap ararken, Kütahya ve Kütahyalılar ile ne düzeyde karşılaştığı meselesi bunlar arasındadır. Bununla birlikte madalyonun diğer yüzü de çalışmada ele alınacak; kentin başkente tedarik sağlayan, kaynakları merkeze çekilen zincirin pasif bir halkası olup olmadığı hususu da gündeme getirilecektir. Diğer bir ifadeyle gerek padişah ve ailesinin, gerekse diğer orta ya da yüksek rütbeli memurların Kütahya'daki yatırımları sadece birer iktisadi girişim mi midir yoksa onunla birlikte yerel kaynakların merkeze aktarımı da söz konusu mudur? Bu sorular bir çırpıda cevaplaması zor olduğu kadar aslında tarih araştırmalarında pek üzerine gidilmeyen sorulardır. Meseleyi "bunların bir üçüncüsü olamaz mı?" şeklinde genişletmek de mümkündür. Hem İstanbul ekâbirinin Kütahya'nın kaynaklarını ele geçirmesi hem de yerelde işlemeyen mali ünitelerin nüfuzlu ellerde güvenle çalıştırılması sayesinde iki şehir açısından üretim ve istihdama katkıdan bahsedilebilir. Başkentliler Kütahya'daki kaynaklardan istifade ederken, Kütahyalılar da İstanbul'un kaynaklarından faydalanma şansı bulmuş olmalıdırlar tezi bu noktada yol gösterici olacaktır. Ayrıca Osmanlı adem-i merkeziyetçiliğinin belirgin bir şekilde hissedildiği ve Ayanlar Çağı olarak nitelendirilen dönemin Kütahya üzerinden anlaşılmasına da çalışılacaktır. Bu manada İstanbul'daki merkezi bürokrasinin klasik dönem mutlak monarşiden gerçek anlamda ayrılıp ayrılmadığı; ayrıldı ise bunun iki kent arasındaki örgütlenmelerde ne düzeyde izlenebildiği sorularına cevaplar aranacaktır. Hareket noktasını oluşturan bu tezlere ilişkin tutarlı verilere ulaşabilmek gayesiyle çalışma zaman bakımından da mikro tarihçilik örneği olarak tasarlanmış ve sadece 1760-1770 yıllarını içeren on yıllık süre üzerinde odaklanılmıştır. Böylece konunun daha net anlaşılabilmesi gayesiyle döneme ilişkin kaynakların derinlerine inilmesi ve daha geniş açıyla taranan belgelerden elde edilmiş doğrudan örnekler yardımıyla verilerin değerlendirilmesi metodu takip edilmiştir.

1. İstanbul'un İaşe-Tedarik Düzeninde Kütahya'nın Yeri

Osmanlı taşra kentlerinin mühim mesuliyetleri arasında başkentteki sarayların, sivil halkın ve kentte konuşlu askeri yapıların ihtiyaçlarını karşılamanın ciddi bir yer edindiği bilinmektedir. Buna istinaden İstanbul ile Kütahya arasındaki münasebetleri incelerken bu noktadan başlamak daha uygundur. Şaşırtıcı olmayacak şekilde bu konudaki en yaygın talepler zahire üzerine idi. Hatta zaman zaman yerli halkı zor durumlara itecek kadar ağır bir yük haline gelen bu istekler bir

gelenek halini almıştı. Örneğin Kütahya nahiyelerinden vezirlere her sene 1200 kile arpa, 100 çift saman ve 1100 araba odun verilmesi adet olmuştu (Yıldız, 1981: 46).

İncelenen dönemde benzer yükümlülüklerin devam ettiği görülmektedir. Örneğin 1769 tarihli bir hükümde, başkent halkı için Anadolu eyaleti genelinden istenen 100 bin kile zahirenin resmi alım (*mübâyaa*) kanalıyla toplanarak İstanbul'a nakli istenmekteydi. Kütahya halkı da tedarikle mesulken diğer sancaklardan gelecek zahirenin sorunsuz olarak başkente ulaştırılması sorumluluğu ise Kütahya mütesellimine yüklenmiştir (BOA, C. İKTS, 40/1991). Bir sonraki yılda çeşitli talepler olmuştur. Bir yandan Kütahya (Anadolu) eyaletinin sekiz kazasından mübâyaa yoluyla toplamda 100 bin İstanbul kilesi buğday istenirken (BOA, C. BLD.126/6278); öte yandan İstanbul halkı adına, livadan istenen aynı miktardaki hinta (buğday) için Kütahya livasına düşen pay 24913 kile olmuştur (BOA, D.MKF.d., 30468). Bu son talepte Kütahya'nın tüm eyaletin dörtte biri kadar bir ciddi bir yükü mesul tutulduğu görülmekte olup kentin sadece idari bakımdan değil mali bakımdan da eyalette mühim bir yer edindiği ortaya çıkmaktadır.

Kütahya, Anadolu vilayetinin merkezi olarak sadece hububat değil İstanbul adına başka isteklerle de karşılaşmıştır. 1762 tarihli genişçe bir fermanla kasaplardan, reayadan ve konargöçerlerden başkente koyun göndermeleri talep edildiği görülmektedir (BOA, MŞH.ŞSC.d, Kütahya 2 (6294)/73/186). Koyun getirecek olan ayrıca Türkmen ve celeplerin de güvenle seyahat etmeleri için bölge kadılikları uyarılırken; kasapbaşlıların da teslim sonrası ödemelerini peşin yapmaları tembihlenmiştir. Böyle bir emir, doğası gereği cebri bir satış işlemi içeriyor olsa da koyunların rayiç fiyatların altına satılamayacağı kararı ve devletin sağladığı asayiş ortamının, satıcıların bir kısmı tarafından olumlu karşılanması ihtimalini gündeme getirmektedir. Bu bakımdan Kütahya özelinde gerçekleşen buradaki istek, başka yerlerde başka zamanlardaki yüzlerce örnekten sadece biri olsa da çok dile getirilmeyen bir hususa da iyi bir misal olarak sayılabilir. Zira devletin taşrada her talebinin yerel ekonomiye veya sosyolojiye zarar vermediği; hatta nakit ihtiyacı olup da hayvanlarını satma arzusunda olanların lehine bir gelişme yaşandığı dahi söylenebilir.

İncelenen süreçte Kütahya, başkentteki merkezi ordu ve onun birimlerine doğrudan askeri ve mali destek de sağlamaktaydı. Örneğin Cebhâne-i âmirenin sefer takımları için un çuvalı ve deve kilimi istenen yerler içinde Kütahya da yer almış; ödemelerin peşin olarak bu kurumdan gönderilen mübaşir tarafından yapılacağı ve emtianın Mudanya İskelesi kanalıyla başkente nakledileceği belirtilmiştir (BOA, C. AS., 1185/52891). İstabl-ı âmirenin (saray ahırının) İnönü koruları mukataalarının bir kısmının da yine Kütahya'da arazileri bulunmaktaydı (BOA, ŞH.ŞSC.d., Kütahya 3 (6295)/47/169). Kente bağlı Kızılyakup köyü halkı ise bu kapsamda *taycıyân* statüsüne kavuşturulmuştu. Köylüler taycıyan çiftliklerinde elde ettikleri ürünlerin vergilerini (oşür ve yemlik samanı başta olmak üzere) bu statü ile İstabl-ı âmireye teslim etmekteydiler (BOA, AE.SMST.III, 3/154). Ancak aynı köyde başka tımar arazilerinin de olduğu ifade edilmelidir ki bu yapılanma, imparatorluk idaresinin taşradaki kaynakların tümüyle başkente aktarılması şeklinde bir iradesi olmadığını ve bir yerel denge siyaseti izlendiğini gösterir niteliktedir.18. yüzyılda Kütahya nahiyelerinden, vezirler için her sene 1200 kile arpa, 110 çift saman ve 1100 araba odun verilmesi ise yerel halkın şikâyetlerine sebep olacak kertede ağır yükümlülüklerdi (Gökbilgin, 1997: 1122). Dahası Kütahya'da üretilen çinilerin ticareti devam ediyordu (Bruce McGowan, 2006: 855). Hatta bu yüzyılda İznik çini üretiminin giderek güç kaybetmesi, gerek saray halkının gerekse diğer toplumsal gurupların Kütahya çinilerine olan talebini artırmıştı (Yılmaz, 2002: 436-438). Dolayısıyla kentte üretilen çinilerin başkent taleplerini karşılamaya devam ettiğini belirtmek gerekir. Örneğin İstanbul Ayasofya Cami'sinde Sultan I. Abdülhamid tarafından yaptırılan kütüphanenin çinileri Kütahya'dan gitmiştir (Eyice, 1993: 459). Yine bir 18. yüzyıl eseri olan İstanbul Büyükdere Cami'sinin mihrap süslemeleri de Kütahya çinileriyle bezenmiştir (Okçuoğlu, 1994: 363).Böylece pek çok taşra kentinde olduğu gibi Kütahyalılar da İstanbul halkının ve buradaki kurumların iase ve diğer meta taleplerine cevap vermeyi sürdürmekteydi.

2. Padişahın Kütahya'daki Gölgesi: Havass-ı Hümâyûn Yatırımları ve Selâtin Vakıfları

Osmanlı padişahları mülkün yegâne sahibi konumunda iken, bir devlet adamı olmanın yanı sıra adeta büyük bir şirketin yöneticisi (patronu) idiler. Selâtin vakıflarından, hanedan mensuplarına dağıtılan temliklere, arpalık tahsislerinden paşmaklık ünitelerine ülke kaynaklarını kendileri ya da aile efradı ve reayaya dağıtanlar ancak padişahlar olabilirdi. Bu manada *havâss-ı hümâyûn*, *hassâ-i hümâyûnya* da *hassî hümâyûn* olarak nitelendirilen ve bizatihi padişahın mülkü sayılan mali kaynaklar da gerek başkentte gerekse taşrada pek çok alana yayılmış durumdaydı. Örneğin incelenen zaman aralığında Gediz kazasında havas-ı hümâyûn arazileri bulunmakta ve bu tarlalarda zirai faaliyetler bir anlamda devlet desteği ile sürdürülmekteydi. Buradaki arazileri tasarruf edenlerin vefatında önce oğlu, kızı veya kardeşi gibi varislerine; onlardan kimse kalmadı ise talip olanlara tasarruf hakkının devredilmesi gerekiyordu (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 38/30/92). Ayrıca bunun voyvoda aracılığıyla ve tapu resmini ödemek koşuluyla gerçekleşmesi padişahın Kütahya'daki mali kaynaklarını kontrol etme çabasını yansıtırken, taliplerin aranması ise kendi içinde küçük bir rekabet yaratıyordu. Yine Kütahya'nın Seyyid isimli köyünün havas-ı hümâyûna dâhil edilmesi aslında çevredeki diğer mukataaların idarecilerine karşı ek bir koruma sağlıyordu. Zira hemen yakınlarda olduğu anlaşılan Sungur Bey mukataasının voyvodasının, bu köydeki reayadan on yedişer akçe almasına kesinlikle izin verilmemesi iyi bir örnek olarak zikredilebilir (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 34/175/491). Aslında bu mukataa da başka bir Selâtin vakfının alt birimi idi. Zira kayıtlara göre Sungur Bey ve tevabii mülhakatının Sultan (IV.) Murad vakfına bağlıydı ve bu mukataa içinde Gediz kazasına bağlı Çukurviran köyü yer almaktaydı (BOA, C.EV., 37/1815).

Osmanlı sultanlarının ve aile bireylerinin gerçek birer “girişimci” olduklarına ilişkin verilerin izlendiği diğer bir alan selâtin vakıflarıdır. Burada araştırılan on yıllık süreç içinde sultanlara ait İstanbul ya da Kütahya merkezli vakıflar Kütahya'da kendilerini göstermekteydiler. Örneğin 1458 tarihli, oldukça erken bir döneme ait vakfiyesi bulunan (Çınar, 2019: 353) Kütahya Sultan Yıldırım Cami Vakfı'nın incelenen süreçte hâlâ canlı bir şekilde varlığını sürdürmesi ve köylerden gelirler elde ederek pek çok kişiye istihdam sağlaması bu kurumların gücünü görebilmek adına anlamlıdır. Vakfa bağlı Kütahya'daki camide imam, minare müezzini, kayyım, ferrâş (temizlikçi) gibi görevliler yevmiyeleri üzerinden maaşlarını almaya devam ediyorlardı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 36/8/23). Vakfın İstanbul'da, saray Darüssaâde ağasının idare ve kontrolünde hayatına devam etmesi ise yine iki kentin ortak geçmişi ve başkent taşradaki mali kaynaklar üzerindeki ağırlığını görmek açısından önemlidir. (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 36/992/358)

İstanbul'da kurulu Sultan (I.) Selim vakfının da kent ve kırsalında sahip olduğu kaynakları vardı. Kütahya kazasındaki Uluköpük mukataası bu sıralarda Seyyid Süleyman isminde bir girişimci mültezim uhdesinde bulunmaktaydı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 47/290/893). Bu örnekte, söz konusu mültezimin, iltizamı kapsamındaki köylerden öşür toplama işini vekili aracılığıyla yaptığının belirtilmesi, bir “iç iltizam” sisteminin işletildiğini göstermektedir. Bu yöntemde iltizamları alan kişiler kendileri mukataaların başına gitmez, alt mültezimlere işlerini havale ederlerdi (Genç, 2000: 157). Söz konusu örneğin yansıttığı bir başka husus, görev yerlerine kendileri gitmeyip vekillerini gönderen mültezimlerin vergi toplamada bir hayli sıkıntılar yaşamalarıdır. Kuşkusuz mukataasının başından ayrılmayan mültezimler arasında da bu şekilde sıkıntılar yaşayanlar vardı; ancak Kütahya- İstanbul arasındaki mali ya da sosyolojik bağların yeterli seviyede kuvvetli ve yaygın olamamasında, burada örneği görüldüğü üzere, fiziki mesafelerin rolü olduğu söylenebilir.

3. İstanbullu Sair Vakıfların Kütahya Yatırımları

İmparatorluğun büyük vakıf örgütlenmesi içinde resmi ya da sivil görevleri olan İstanbul kaynaklı ancak hanedana mensup olmayan kimselerin de hatırı sayılır rolleri vardı. Bu pastadan pay almaya çalışan vakıflar araştırılan süreçte giderek daha fazla miri arazilerden pay almaya devam etmişlerdir (McGowan, 2006: 783). Dolayısıyla Osmanlı siyasi ve askeri tarihi pekiyi bir dönem geçirmiyor olsa bile, vakıfların bu süreçte canlılığını kaybettiği söylenemez. Bu canlılığın 18. yüzyılın ikinci çeyreğinde Kütahya'daki varlığı net bir şekilde takip edilebilmektedir. İstanbul merkezli kurulan Cafer Çelebi bin Taci Bey vakfının bu dönemde Simav pazarında kira geliri sağlayan dört adet dükkânı bulunmaktaydı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 36/158/435). Bu verinin elde edildiği kayıta vakfın 1513 yılındaki vakfiyesinde dahi bu dükkânların yer aldığı belirtilmekte olup böylece köklü bir kurumun kentteki uzun soluklu yatırımına şahit olunmaktadır. Dükkânların çifte kira gelirleri (muaccele/müeccele) ise vakfiyede 7234 akçe olarak geçtiği görülmektedir. Ancak kurumun bu gelirlerinin Cafer Çelebi mescidinin ve medresesinin görevlilerine ya da mensuplarına tahsis edilmesi, söz konusu vakıfların yatırımlarından gelecek refahın her zaman Kütahya'ya aktarılmadığını göstermektedir. Benzer biçimde İstanbul merkezli Ebu Eyyub Ensari vakfının da Kütahya'da varlıkları olup Gümüş kazasına bağlı Köprüviran ve Etne (?) köyleri bu kapsamdaydı. (BOA, AE.SMST.III, 213/16786). Vakfın bu yatırımının aynı zamanda baltacı olan bir mültezim tarafından idare edildiği görülmektedir ki bu durum İstanbul merkezli bir yapının taşradaki varlıklarını merkezden ve tecrübeli isimlerle kontrol etme çabası olarak yorumlanabilir.

Sadrazamlardan müteveffa Hekimoğlu Ali Paşa'nın (ö.1758) İstanbul'da yaptırdığı caminin vakfının mukataaları içinde 1761 yılı kayıtlarına göre Gümölcine ve Kütahya (Gediz) şaphane mukataası da bulunmaktaydı (BOA, C. EV., 375/19025). Vakfın bu akarı ilginç bir şekilde padişahIII. Mustafa'nın kızı Şah Sultan'a mâlikâne olarak tahsis edilmişti. Sonra bu kısmın, Divan-ı hümayûn hâcegânından Seyyid Abdülkerim isimli bir kişiye Hicri 1174, 1175 ve 1176 yılları için 3 yıllığına iltizama verilmesi Kütahya özelinde gerçekleşen mali hareketliliklere dair kayda değer bir örnektir. Abdülkerim, şap üreticilerine hammadde ödemesini yapıp nakliye masrafını çıktıktan sonra iltizamın senelik taksitini Şah Sultan'a ödeyecekti. Mültezim ayrıca İstanbul, İzmir ve sair depolarda mevcut olan ve sonradan eklenen şapların ücretini sahiplerine ödeyerek onlara malik olacak; ardından (muhtemelen) bunları dilediği şekilde satacak ya da kullanacaktı. Osmanlı üretim düzeninin binlerce parçasından biri olarak bu anlaşma maddeleri, Kütahya kentindeki işletmelerin başkent kaynaklı sermaye ve nüfuz sahiplerinin kontrolünde olduğuna dair anlamlı bir örneği teşkil etmektedir.

İki yıl sonrasına ait bir başka kayıta ise padişahın kızı Şah Sultan ile birlikte diğer kızı olan Mihrişah Sultan'ın birlikte Gediz mukataasına mâlikâne olarak sahip oldukları ifade edilmektedir (BOA, C.DRB., 43/2117). Elbette padişah kızlarının Kütahya'ya yerleşerek bu akarla ilgilenmeleri beklenemezdi. Söz konusu mâlikâne (şaphane) hisselerine kethüdarları Hüseyin Ağa ve Ömer Efendi aracılığıyla hükmetmekteydiler. Ancak onlar da taşradaki pek çok kaynağı yerinde idare edemeyecekleri için alt birimlerde mültezimlere ihale etmişlerdir (BOA, AE.SMST.III, 18/120). Burada bir sivil kökenli kurucusu olan vakfın içinde hanedan üyelerinin mâlikâne hisselerine sahip olduğunu görmek oldukça anlamlı olmakla birlikte yine buradaki atamalar başkent taşra kaynaklarını yönetme ve transfer etme noktasında orta seviyeli beratlı kesiminin rolünü bir kez daha ortaya koymaktadır. 1764 yılı kaydına göre alt kademede mültezim (Elhâc Ali) Gediz şaphanesinden elde edilen mahsulü önce İzmir'e nakledecek arkasından Trablus, Mısır, Tunus, Cezayir, Girit, Sakız ve diğer Akdeniz adaları ile Yafa ve Kazdağı'na transferine göz kulak olacaktı. Dolayısıyla küçük bir örnek gibi görünse de iki şehir arasındaki bağların oldukça geniş başkaca ağlara santral görevini üstlendiği görülmektedir. Aslında bu uygulamalar karmaşık sayılabilecek bir organizasyon örneği olsa da imparatorluğun merkezi bürokrasisi, sermaye

sahipleri ve taşra girişimcilerinin gayet iyi yapılandırılmış bir çalışma ağı da izlenebilmektedir. Ancak burada kapitalist gelişme açısından pek de istenilmeyen bir durum olarak devletin fazlaca müdahaleci tutumu ayrıca belirtilmelidir.

Başkent kaynaklı vakıfların Kütahya'ya olan ilgisi bunlarla sınırlı değildir. İstanbul Kuruçeşme semtinde kurulan Gazanfer Ağa-i Atik vakfı Kütahya'da varlığı görülen diğer kurumlardandır. Gediz'de bir cami (Gedus Camii-i Şerifi) inşa ettiren vakfın (BOA, TS.MA.e, 454/4; BOA, C. MF., 58/2895); araştırılan süre içinde burada ayrıca birer adet, han, hamam ve kahvehanesi ile beraber 30 adet dükkânı olduğu kaydedilmektedir (Erbil 2019: 72). Bir başkası olan Tevki Cafer Paşa vakfı ise, İstanbul'da Sultan Selim semtinde kurulmuş olup yatırımları arasında Simav kazasında kira gelirleri sağlayan dükkânlar ve evler bulunmaktaydı (BOA, C.BLD. 148/7361). Vakfa ait bu bilgilerin ulaşıldığı kayıt aslında bir başka gerçeği de barındırmaktadır. Zira müessesenin bahsi geçen kiralık mekânlarında herhangi bir şekilde açığa çıkma, feragat ya da intikal gibi gelirleri doğrudan etkileyecek gelişmeler olduğunda, bunlara imza atan kiracıların ödemeleri gereken vergilerden kaçınmak adına vakıf yönetimine haber vermedikleri iddia edilmektedir. Dolayısıyla her ne kadar yerelde vakıf adına sorumlu kişiler olsa da taşradaki kaynakların ve insanların başkentten yönetiminin zorluğu bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Devletin bu iddiaların doğruluğunu araştırma kararı alması anlamlı olsa da 18.yüzyılın ikinci yarısında mali yatırımlara imza atan oluşumların yaşadıkları zorlukların önceki asırlardan pek de farklı olmaması ayrıca dikkat çekicidir.

İstanbul'da kurulmuş köklü vakıflardan merhum Sadrazam Rüstem Paşa vakfının Kütahya'daki kaynakları da faaliyetlerini sürdürmekteydi. Şehirde Balıklı (?) Hamam ve icareli dükkânlar ile yine Kütahya'ya bağlı Karaöz köyü arazilerinin öşür gelirleri mütevelli Cıgalazade Mir İbrahim tarafından idare edilmekte; ayrıca vakfın Kütahya kazasında bu sıralarda faal bir medresesi bulunmaktaydı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 53/80/237). Kitabesine göre Rüstem Paşa tarafından 1550 yılında yaptırıldığı anlaşılan bu medresenin (Altun, 1981: 3); 18. asrın başlarındaki kayıtları da akarların gelirlerinin öğrencilere destek olmaya devam ettiğini yansıtmaktadır (Öntuğ ve Aydın, 2019: 31). Böylece asırlardır devam ettiği üzere kurumun gelirlerinden bir bölüm, öğrencilere harcanıyor; arta kalan miktar vakıf hesabına aktarılıyordu. Ayrıca buradaki örnekte başkentte kurulan güçlü bir vakfın taşradaki idaresi yine Cıgalazadeler gibi güçlü bir soydan gelen şahsa teslim edildiği görülmektedir. Belki de bu noktada taşra kaynaklarının idaresinin büyük nüfuz sahibi aileler arasında kalması çabası yansıyor. Zira kendisinin *evlâdiyet ve meşrûtiyet üzere*(babadan oğula) mütevelli olduğunun belirtilmesi bu politikanın takip edildiğine işaret etmektedir (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 53/177/531). Ayrıca Cıgalazade İbrahim de en azından Hicri 1170 (Miladi 1756-1757) tarihinden itibaren bu işi aynı kazada sakin Ahmed Efendi isimli bir müderrise devretmiş (*emaneten sipariş etmiş*), ancak o da bu tarihten itibaren ne topladığı vergi ve kira gelirlerini ne de talebe hakkını mütevelliye teslim etmeyerek usulsüzlük yapmıştır. Daha sonra vakfın gelirlerinin toplanması için ise Kütahya sakinlerinden Seyyid Hüseyin ile *vekil* adı altında anlaşılmıştır (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 53/177/531). Bu çalışmada kimi örneklerde tespit edildiği üzere yine başkentteki girişimcilerin bir nevi "iç iltizam" şeklinde uzaktan idare etme çabasının olumsuz karşılıkları görülmektedir. Bununla beraber İstanbul merkezli vakıfların Kütahya eğitimine verdiği desteğin de doğrudan tespiti söz konusudur.

İstanbullu olan Silahdar Mehmet Paşa da incelenen dönemde kentte vakıf kuranlar arasında yer almıştır. Bu süreçte 1761 ve 1764 yıllarında Anadolu valisi olarak sancakta bulunan Mehmed Paşa, kurduğu vakıf ile Takvacılar Camii'nin onarımını sağlarken; vakfın kaynağı olarak pek çok dükkânın geliri aktarılmış ve 15 kişi istihdam edilerek kent ekonomisine katkılar sağlamıştır (Zeyrek, 2015: 47-50).

4. Beratlıların Ördüğü Mali İçerikli İstanbul- Kütahya Ağları

Buraya kadarki notlar, İstanbul ile Kütahya kentleri arasındaki ilişki ağlarını ören kişilerin padişah başta olmak üzere hanedan mensupları ve sadrazamlar gibi nüfuz bakımından yüksek mertebelerde olan kesimlerin temsilcileri olduğunu ortaya koymaktadır. Bu zümrelerin hiyerarşik sıralamada daha aşağılarında yer alan berat sahipleri de iki şehir arasındaki bağların kurulmasında etkin roller üstlenmişlerdir. Beratlıların bahsedilen diğer zümreler gibi, Kütahya kaynaklarının bilhassa toprak (ziraat) ile ilgili olanlarına yöneldikleri ifade edilebilir. Zira 1760 sonrası Mısır’da yaşanan siyasal gelişmeler ve 1768- 1774 savaşının yan etkileri, zirai alana da tesir etmiş ve buradan başkente gelen hububat sekteye uğramaya başlamıştır (McGowan, 2006: 845). Dolayısıyla araştırılan dönemde Anadolu hububat kaynakları çok daha değerli bir hale gelecek; bunlara sahip olma kaygısı beratlılarda da net bir şekilde görülecektir.

Beratlılar içerisinde Kütahya’da mali kaynaklara hükmeden kişiler listesine saray görevlileri ve taşradaki saray hizmetkârları ile başlanabilir. Osmanlı tarihinde sarsılmaz bir yeri olan İstanbul saraylarının, iâşe-ikmal düzeninde ya da her türlü mali transferlerdeki organizasyon becerisi bilinmektedir. Kütahya’daki “şahin getiriciler” zümresinin sarayın av partilerine destek verdiğini görmek, iki kent arasındaki bağların zenginliğine işaret etmektedir. Kütahya’nın Gümüş nahiyesinde 1140 akçelik, *şahin getiriciliği tımarına* sahip olan Mustafa Sipahi bu ağın sayısız neferinden sadece birisiydi (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 44/112/299). Arazileri içinde bir mezranın adının Doğanlı Mezrası olarak kaydedilmesi ve bir köyün de Doğan Arslan isminde geçmesi bu yapılanmanın uzun soluklu tarihine işaret etmektedir. Yine saraydaki hassâ şahincibaşının mâlikâne kapsamında zeâmet statülü ve alt iltizama devrettiği Kütahya’da arazileri bulunmaktaydı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 35/294/888, Evâsıt-ı Receb 1174, Şubat 1761).

Osmanlı divanının tecrübeli mensupları da bu zaman diliminde Kütahya’da pek çok araziye hükmetmişlerdir. Divan-ı hümâyûn kâtiplerinden Osman, kentte Fakirviran nahiyesinde Arslanlı köyü başta olmak üzere 20 bin akçelik toprakların zaimi konumundaydı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 36/28/79). Hâcegân-ı Divân-ı hümâyûndan Haşim Efendizade Esad Efendi de Kütahya’da zeâmet tasarruf etmekteydi (BOA, AE.SMST.III, 203/15978). Kütahya dışında Saruhan, Hüdavendigar, Kütahya, Bolu ve Konya’nın sancak ve nahiyelerinde genişçe bir alanda zeâmete sahip Esad Efendi’nin vefatının ardından tüm araziler üç oğluna kalmıştır. Bu örnek bir yandan taşradaki mali kaynakların, tımar sisteminin de elverdiği şekilde, güçlü kişiler elinde kalmaya devam ettiğini göstermekte; diğer yandan merkezi otoritenin yerelde ya da merkezde güç kazanma potansiyeline sahip ekâbirin gücünü kontrol altında tutma politikasının örneği olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca buradaki tımar sahibi kardeşlerin İstanbul’da yaşamaya devam edecekleri yönündeki güçlü olasılık, iki kent arasındaki gelişmesi muhtemel sosyolojik ve ekonomik bağların çok güçlenemeyeceği anlamını taşımaktadır. Nitekim Kütahya’daki kaynaklara hükmeden kişilerin başkentten ayrılmamaları başlangıçta ifade edilen “artı ürünün sömürüldüğü” yönündeki bakış açısına uygun bir durumu yansıtmaktadır. Kuşkusuz bu ne sadece tımar sisteminin ne de sadece Kütahya’nın sorunu olmayıp bütün Osmanlı tarihine sirayetmiş bir olgudur. İmparatorluğu tek merkezden idare etme ve reyayı mümkün olduğunca kontrol altında tutma politikası, başkent değerini artırırken; buradaki sermaye ve sermayedarların ülke geneline yeterince ve serbestçe yayılması pek mümkün olamıyordu. Sıkı denetim altındaki başkent sermayesinin bu süreçte de Kütahya’ya akışı devam etse bile, bu akış kâr amaçlı kapitalist girişimcilerin elinde değil, daha çok memurları ile sahaya hâkim olan devletin iradesinde olabilmıştır.

İstanbul’da sarayda görevli beratlı zümresi Kütahya’daki arazilere mutasarrıf olma noktasında ortaklıklara da girişmişlerdir. Divan-ı Hümâyûn Haremeyn muhasebecisi Ahmed, Hassa silahşor İbrahim ve yine aynı görevden Seyyid Ahmedpaşazade Mir Ataullah, Çal kazası ve tevabiinde zeâmet sahibi idiler (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 48/209/655). Bir başka örnekte ise 1762 yılında

sadrazam divitdârı (devatdarı) olduğu bilinen Ahmed Nüzhet'in, Kütahya alaybeyi Salih'in feragat (*kasr-ı yed*) ettiği Kütahya sancağında İmer (?) isimli köy başta olmak üzere toplamda 4 bin akçelik tımar toprağının tasarruf hakkını 150 kuruşa aldığı; ancak sonrasında böyle bir tımar arazisi olmadığını öğrendiği görülmektedir. Beklendiği üzere divitdâr derhal mahkemeye başvurmuş; iddiasının araştırılması için Anadolu valisi ve Kütahya naibine görevlendirilmiştir (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 39/136/392). Divitdâr eğer mesafe kısa ya da ulaşım kolay olsaydı muhtemelen araziye yerinde görece, ondan sonra beratla üzerine almak için ödeme yapacaktı. Belki benzer yüzlerce sahte tımar örneği vardır; ancak burada önemli olan husus yine iki kent arasındaki fiziki mesafelerin sağlıklı iktisadi ve toplumsal bağlar oluşmasına engel olduğuna dair izlere rastlanmasıdır. Topkapı Sarayı idaresi, Kütahya'nın maddi kaynaklarının idaresini kendi mensuplarına bağlama düşüncesini eyleme geçirmek adına muvazzaf ordu mensuplarına ve hizmet ehline de bolca araziler tahsis etmiştir. Aralarında yeniçeriler, kapıcıbaşılar, müteferrikalar ve çavuşların bulunduğu genişçe bir kesim Kütahya'daki kaynaklara hükmedenler arasındaydı. Bunlar içinde önemli bir konumda olanlara haslar verildiği tespit edilebilmektedir. Eski İstanbul (yeniçeri) ağası olan Mustafa Ağa'nın tasarrufunda, Tavşanlı nahiyesinde Çukur isimli köy *baş kalemi* olmak üzere 80500 akçelik arazileri vardı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 35/196/600). Aslında bu araziler *hass-ı mirliya-ı piyâdegân-ı Kütahya* kapsamındaydı ve bunların görece özerklik sağlayan statüde *serbest* olarak belirtilmesi Osmanlı maliye uygulamalarının doğal yansımasıydı. *Serbest tımarlar* padişah haslarından başlayarak, beratlı kesime ait olan tımarlara kadar inen dirlikler için kullanılan bir ifade olup bu toprakların mutasarrıfları bazı vergileri müstakil olarak kendi hesaplarına toplarlardı. Bir imtiyaz olduğu açıkça görülen bu tımarlar, sahiplerine nispeten daha rahat hareket etme olanağı sağlıyordu. Örneğin bu statüdeki tımarlarda sancak beylerinin *rüsûm-ı serbestiye* denilen bazı vergilere müdahalesi engelleniyordu (Barkan, 1979: 310-311). Dolayısıyla bu örnekte olduğu gibi serbest statülü olması sebebiyle zaten güçlendirilmiş olan haklara, dışarıdan müdahale edilmemesi gerekiyordu.

Beratlılar içinde has sahibi askerler azınlıkta kalırken, onların büyük çoğunluğun "zaim" statüsünde bölgeye "tayin edildiği" ve bir kısmının da ayrıca mülkler edindiği ifade edilebilir. Bu kişiler hem taşradaki kaynakların kontrolünü sağlıyor hem de yerelde devletin nüfuzunu temsil ediyorlardı. Kimliklerine yakından bakılması halinde bu hususlar daha net ortaya çıkmaktadır. Örneğin hassa silahşorlardan müteferrika Mehmed, sadece Kütahya'da değil Sultanönü sancağında zeâmeti kapsamında topraklara mutasarrıftı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 34/252/726). Elhâc Hasan karakulağın ise bir dergâh-ı âli müteferrikası olması yanında yine Kütahya, Ankara, Menteşe ve Sultanönü'nde toplamı 47630 akçelik arazileri vardı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 34/323/978). Karakulak tabiri bir resmi görev olup daha çok sadrazamların haberciliği görevini yürüten emir çavuşları için kullanılmaktaydı (Özcan, 2019: 23). Bir diğer sadrazam karakulağı olan Ali'nin ise zeâmet tasarrufunun yanı sıra Kütahya'da Çavuşcuk köyünde malik olduğu koyunları vardı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 37/323/180). Bir çoban gözetiminde hayvanlarını besleyen Zaim Ali'nin bu tavır başkentteki beratlıların sadece birer vergi tahsildarı rolünü üstlenmediklerini, bununla birlikte malik oldukları sermayelerini tarım ile zenginleştirip artırma gayreti içindeki kapitalist sermayedarlar olabileceklerini göstermektedir.

Kula ve Simav'da arpa ve buğday ekilen araziler ile çiftliklere toplam 68855 akçelik gedik üzerinden mutasarrıf olan dergâh-ı ali kapıcılar kethüdası olan Seyyid Ahmed ise üç farklı çiftliği ortağı ile birlikte işletmekteydi. Ayrıca hububat ekilen arazilerinin öşürlerini toplamada zabitlerden faydalanmaktaydı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 36/21/58). Dolayısıyla Seyyid Ahmed'in durumu, kendisi başkentte kalan toprak aristokrasisinin temsilcilerinin işleri nasıl yürütebildiklerine dair önemli bir misal olarak sayılabilir. Ömer isimli dergâh-ı ali çavuşunun ise zaim rolüyle Kütahya'da arazilere mutasarrıf olmasının dışında kemankeş olduğu görülmektedir ki aslında bu husus, merkezi bürokrasinin temsilcilerinin taşradaki (Kütahya'daki) dağılımının da çeşitlendirildiği anlamına gelmektedir (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 36/51/142). Kuşkusuz çok

daha fazla veriye ihtiyaç olsa da buradaki asker/askerî zümresi mensuplarının alt görev alanlarındaki farklılıklar, onların taşrada devletin temsilcisi olduklarını unutmadan ve kök salarak ayanlaşmadan hizmet etmelerine dönük bir siyaset olarak görülebilir. Muhtemelen bu sıkı kontrolcü yapı nedeniyle çoğu geçici olarak görevlendirilen ve Kütahyalı olmayan beratlı kesimin sadece görevleri süresince kentte kalarak daha sonra başkente döndükleri ifade edilebilir. Böylece ifade edildiği üzere bu durum da onların yerelde güçlenecek kanalları işletmeleri açısından elverişli rekabetçi kapitalist ortamların doğmasına müsaade etmiyordu.

İstanbul'daki zeâmet sahiplerinin de Kütahya'da "iç içe iltizam" uygulaması örneğinden istifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu noktada Yeniçeri Atallah'ın zaimliği örneği çalışma açısından oldukça açıklayıcı niteliktedir (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 53/213/637). Tavşanlı ve çevresinde zeâmet arazilerine hükmeden Atallah, Hicri 1180 (Miladi 1766/1777) senesine ait vergilerin toplanması yükümlülüğünü İstanbul sakinlerinden Seyyid Hafız Halil'e 3 yıllık olmak üzere iltizam yöntemiyle devretmiş; o da sonrasında Selim isminde bir başka kişiye iltizam etmiştir. Böylece İstanbul beratlı kesiminin Kütahya'daki yatırımlarını ve tasarruflarını doğrudan kentte yaşayarak kontrol etmek yerine daha alt birimlerdeki kişilere ya da yerel unsurlara terk etme eğilimleri bir kez daha görülmüş olmaktadır. Geçici süreyle Kütahya kaynaklarını yönetenlerin temel gayeleri tasarrufları süresince kendi cephelerinden azami kar sağlayarak kentten ayrılmak olduğu için kısa vadeli hesaplar, yerelde güçlü bağların kurulmasına engel olmuş gibidir.

5. Sermaye Sahipleri Cephesinden İstanbul- Kütahya İlişkileri

Osmanlı tarihi boyunca sermaye sahibi zümrelerin ekonomik yaşamdaki faaliyetlerine dair önemli bilgiler hem arşiv kaynaklarına hem de modern araştırmalara yansımıştır. İmparatorluk nakit ekonomisinin darlığa düştüğü zamanlarda bu gurupların kredi sağlayıcıları olarak devreye girdikleri ve belirli oranlarda faizler karşılığında para kanallarını açtıkları görülmektedir. İşte sarraf kesimi de bu zümrelerden olup onlar Sultan III. Mustafa devrinde de oldukça etkin bir rolde idiler. Hatta İnalçık'a (1999: 190) göre bu yıllarda sarraflar paranın (altının) değerini düşürecek kadar güçlü konumda idiler. Bu bölümde bilhassa İstanbullu sermayedarların taşradaki, Kütahya'da olanların ise başkentteki faaliyetleri incelenmekte; başta borç verme münasebetleri olmak üzere türlü mali işlemleri irdelenmektedir.

İncelenen arşiv vesikalarından elde edilen bulgular, istisnalar görülse de kredili sermaye akışının başkentten taşraya doğru olduğunu ve sarrafların çoğunlukla gayr-i Müslim kişilerden müteşekkil bulunduğunu ortaya koymaktadır. Yine örnekler üzerinden gidilmesi suretiyle sermayedarların kimlikleri ile birlikte cereyan ettirdikleri sermayelerin miktarı ve yaşanan ödeme sorunlarına açıklık kazandırılabilir. İstanbul sakinlerinden Agop, Artin ve Kifork isimli sarraflar, dergâh-ı ali kapıcıbaşlarından Veli Ömer'e, Kütahya'da evinde misafir iken bir süre önce borç para vermişler; ancak bu borçtan 19500 kuruş alacak hakları olduğunu ileri sürerek mahkemeye başvurmuşlardır (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 34/381/1168. Ömer'in "söz konu para benimdir ve bunlardan ay be ay murâbahasını (faiz gelirini) alırım" şeklindeki iddiası doğru olmadığından olsa gerek bu paranın kendisinden tahsil edilmesi kararının alındığı görülmektedir. Sarraflarca vekili olarak seçilen bir diğer sarraf Ohannes ise görevlendirilen bir mübaşir ile Kütahya'ya gelerek; üç bin zira arsa, bir altın saat, 1200 vukiyye kahve, altmış kilim, 600 zira Şami dibek (?)ve 70 kuruş nakit akçe verilmesi üzerinde Ömer ile anlaşmışlardır (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 35/124/369). Böylece iki kentte yaşayanların finansal ilişkilerinde görece büyük meblağların rol aldığı görülmekte; kentte görev yapan şahısların aslında sadece birer "memur" olmaktan öte sermaye hareketliliğine imza atan ve ticari değere sahip metalara hükmeden kişiler oldukları da anlaşılmaktadır. Ne var ki Ömer tahsil için gelen mübaşire de çeşitli hilelere başvurmak suretiyle ödeme yapmayınca sarraflardan Agop, meselenin bizatihi Divan-ı hümâyûnda görüşülüp hakkının burada iade edilmesini talep etmiştir (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 36/102/269. İddialar ve sorunlardan öte burada önemli olan bir başka husus sermaye sahipleri ile finansal kaynakların kullanımı konusunda uzman sarraflar

arasında görülen nakit transferleridir. Kütahya ile İstanbul arasındaki mesafeye rağmen finansal kazanç peşinde olan girişimcilerin varlığı herhalde daha fazla önemsenmesi gereken husustur.

Zımmi sermaye sahiplerinden İstanbul'da Çıkırıkçılar mahallesinde sakin, muhtemelen yukarıda bahsedilen kişi ile aynı şahıs olan, Sarraf Kifork veled-i Ohannes, 1761 yılına ait bir kayda göre, Kütahya'da yaşayan Mehmed Ağa bin Maksud adlı bir kişiden, Lala Hüseyin Paşa mahallesinde buluna bir ev ile Gümüş nahiyesinde bir değirmeni üç yıl önce satın almış; daha sonra bunu Mehmed Ağa'nın hanımına geri satmıştır (BOA, MŞH.ŞSC.d., Kütahya 2 (6294)/58/146). Mehmed Ağa'nın (Maksudoğlu) sarraf Kifork (Kivork) ile ilişkisi başka şekillerde de devam etmiş; bir başka kayda göre ağa, sarraftan 2500 kuruş borç almıştır (BOA, MŞH.ŞSC.d., Kütahya 2 (6294)/67/171). Ne var ki ağa borcunu ödemediği gibi izini kaybettirince evinin mühürlenmesi ve borcu miktarınca malına el konulması için *buyruldu* çıkartılmıştır.

İstanbul sarraf Kivork, Kütahya'da oturmakta olan Hacı Ali isimli bir şahıstan da 4900 kuruş alacağı olduğunu iddia ederek mahkemeye müracaat etmiş; elindeki belgelere istinaden kendisine iade edilmeyen bu meblağın tahsilini istemiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d., Kütahya 3 (6295), Saya No: 68, Hüküm No:100). Müşteki tarafından, Hacı Ali'nin etrafındaki insanların çokluğuna güvenerek borcunu ödemediği iddia edilmiş, yazılan emir gereğince Anadolu valisi ve görevlendirilen bir çavuş vasıtasıyla iddianın gerçek olup olmadığının araştırılması; hakikaten ödenmemiş bir borç varsa bunun derhal sahibine teslim edilmesi emredilmiştir. Bir başka kayıta (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 42/294/939), aynı kişilere ait daha özel bilgilere ulaşılmaktadır. Buna göre dört beş seneden beri alacağını tahsil edemediğini belirten sarraf, bu paranın murabaha sermayesi olması sebebiyle bundan istifade edenlerin de muzdarip olduklarını belirtirken iki kent arasında kurulan finansal ilişkilerin farklı yönleri görülmektedir.

İstanbul sarraflarından David'in Hacı Hasan isimli Kütahyalı bir kişiye verdiği 190 kuruşluk borcuna ait bilgiler ise finansal münasebetlerin her zaman çok büyük meblağlar üzerinden kurulmadığını göstermektedir (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 37/114/367). Bununla birlikte her ne kadar borç ilişkisi için *cihet-i karz-ı şer* olarak kurulduğu ifade edilse de bunun da kredi mahiyetinde faiziyle ödenecek bir borç olduğunu gerek diğer örneklerden gerekse sarrafların genel uygulamalarından anlamak zor değildir. David sarrafın aynı kayıta yine Kütahya'da yaşayan Kaftancı Hiran oğlu Artin zimmetinde de 300 kuruş alacağı olduğu bilgisi onun Kütahya halkı ile sıkı mali bağlar kurduğuna işaret etmektedir. Sarrafın her iki kişiden de alacağını tahsil edememesi üzerine, bir mübaşirin görevlendirilerek ödemelerin tahsiline çalışılması ise imparatorluk hukuki makamlarının bulduğu mutad çözüm yollarındandı.

İki kent arasındaki nakit ağlarını örenler içinde her iki tarafın Müslüman reaya olduğu örnekler de vardır. Kütahya'da meskûn olan Mehmed Ağa bin Salih, İstanbul'da yaşayan Aişe binti Ahmed Ağa bin Dilaver'den 1757 yılında 1925 kuruş borç almış, ancak ödemede güçlük çekince mahkemelik olmaları sonrasında Kütahya kadısı huzurunda 1761 yılında tüm borcunu ödeyebilmiştir (BOA, TS.MA.e, 189/4). Bir ağanın kızı olarak Aişe Hanım'ın Kütahya'da bir başka ağaya yüklü bir miktarda borç vermesi iki şehir arasındaki bağların ayrıntılarını yansıtmaktadır. Daha derinlere bakıldığında ise Aişe Hatun'un eşinin Kütahyalı Seyyid Tahir isimli bir kişi olduğu anlaşılmaktadır (BOA, TS.MA.e, 189/18). Eşinden boşandıktan sonra nafaka alamadığı için mahkemeye başvuran Aişe Hanım hakkında, eşinin kendisine mihr olarak 500 kuruş nakit akçe ve düzenli olarak nafaka ödemesi hükmü İstanbul'da karara bağlanmıştır. Sosyolojik tabakada ağa ve seyyid gibi üst makamlara işaret eden bir Kütahyalı ailenin bireysel yaşamından yansıyan bu örnekler, bu tür nakdi bağları kuranların nispeten yüksek maddi güce sahip oldukları gerçeğini yansıtmaktadır.

1761 yılında borçlanma ilişkisi kuran İstanbul'da sakin Seyyid Abdülhalim ile Kütahya'da Hacıköy isimli köyde yaşayan Uyacıklızade (?) Mahmud ise, 5 yıl sonra ihtilaf yaşayarak mahkemeye gelmişlerdir. 550 kuruşluk borçlanma anlaşması resmi belge (*temessük*) ile kayıt

altına alınmasına rağmen borcu alan Mahmud tarafından, 350 kuruş ödenmiş kalan 200 kuruş ise iade edilmemiştir (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 48/177/566). Abdülhalim kendisi gelemeyeceği için vekil olarak (muhtemelen) Kütahya'da yaşayan Germiyanzade Memiş Ağa'yı vekil tayin ederek gerekli meblağın ona ödenmesini talep etmiştir. Bu ilişkide bilhassa Germiyanzade Ali Ağa'nın rolü öne çıkarılmalıdır. Zira iki kent arasındaki kişilerin sosyal ve ekonomik münasebetlerinde aracı rolü oynayan yerel ayanların varlığı görülmektedir.

Müslümanlar arasındaki nakit para münasebetlerinde tüccarları görmek şaşırtıcı olmasa gerekir. Aslen Gedizli olan ve burada yaşamaya devam eden tüccarlardan Molla İbrahim, zaman zaman başkente giderek orada da geçici olarak meskûn olmaktadır. Ortağı olan Elhâc Ali ise Kütahya'da yaşamaya devam eden bir tüccardır. Ancak 1762 senesinde Molla İbrahim hayatını kaybedince, ortağı mahkemeye başvurarak kendisinde 3027 kuruş alacak hakkı kaldığını iddia etmiş ve bunu resmi kararla geri alabilmiştir (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 39/376/1127). Burada iki ortağın aralarında sermaye-emek birleşimi ile ortaklık kuran girişimciler olduğu anlaşılmaktadır ki böylece Osmanlı tarihinde çok fazla örneğine rastlanmayan ticari teşebbüslerden birisine tesadüf edilmiş demektir. Muhtemelen bu ortaklıkta alacaklı olan Ali sermayesi ile rol alırken; İbrahim emeği ile ticari faaliyetleri yürütmekteydi.

Burada kayda geçirilen borçlanma ilişkilerinin ödeme sorunları nedeniyle günümüze yansıyan finansal hareketler olduğu görüldü. Kimi olaylarda ise borçlanma ilişkisinden ziyade hırsızlık sayılabilecek hileli işlemlere imza atılmıştır. Bu tür yasadışı işlerde, yukarıda başka bir örnekte de geçtiği üzere suçluların başkentten Kütahya'ya kaçtıkları görülmektedir. Başından bu minvalde bir olay geçen İstanbul Sandal Bedesteni tüccarlarından sarraf Razhermiz (?), Hicri 1170 (Miladi 1756/1757) yılında Serkiz isimli bir reayaya 488,5 kuruşluk emtia satmış ve bu miktarda alacağı olduğuna dair mühürlü belge çıkartmıştır. Ancak, tüccarın iddiasına göre Serkiz'in bu şekilde insanları aldatarak eşyalarını gasp eden bir kişi olduğu ortaya çıkınca ödeme yapmadan Kütahya'ya firar etmiştir. Rahermiz'in vekili, Serkiz'i Kütahya'da bulduğunda bu sefer çeşitli yalan ifadeler ve inkâr yoluna başvurunca Kütahya mütesellimi görevlendirilerek bahsi geçen vekile ödeme yapması, eğer bu da gerçekleşmezse şahsın gözaltında başkente gönderilmesi emri iletilmiştir (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 35/197/603). Bu son örnek sağlıklı ya da ödeme sorunlu bir finansal ilişki olmaktan öte doğrudan hırsızlık örneği olup gerek bu şekildeki vakalar gerekse yukarıda bahsedilen ödeme problemleri sermaye sahiplerinin ileride yapacakları finansal girişimlerine katkısı olmayan bilakis onların cesaretlerini kıran gelişmelerdi.

6. Sosyolojik Açıdan İstanbul-Kütahya Arasında Kurulan Bağlar

Osmanlı tarihinin 1760-1770 yıllarını kapsayan zaman aralığında İstanbul ile Kütahya kentleri arasındaki iktisadi bağlar ve bunları inşa edenler üzerinde duruldu. İncelenen süreçte bu bağları kuran kişilerin hangi sosyolojik yelpazede yoğunlaştıkları hususu ayrıca değerlendirmeye muhtaçtır. İmparatorluk başkenti ile taşrada bir kent arasındaki ilişkileri bir makale kapsamında anlamaya çalışırken kuşkusuz, tespit edilen kişilerin bütün fotoğrafı yansıttığı iddia edilemez. Ancak çalışma kapsamında kendilerinden haberdar olunan kişiler çeşitli yorumlar yapılmasına müsaade eder niteliktedir. Öncelikle buradaki verilere dayanarak, iki kenti bağlayan kanalları inşa sürecinde tespit edilen kişileri ana hatlarıyla beş farklı kategoride sıralamak mümkündür. Bunlar: Padişah ve diğer hanedan mensupları; Divân-ı hümâyün üyeleri, Topkapı Sarayı'na bağlı askerler; vakıf sahibi ekâbir; seyyid, ağa, ağa kızı gibi toplumsal statü bakımından görece üst katmanlara işaret eden siviller ve sermaye hareketliliğine imza atan çoğunluğu Yahudi tebaadan oluşan sarraf ve tacirler. Bunlara ek olarak görece daha alt katmanları temsil eden reaya kesimini ayrıca belirtmek gerekmektedir. Ancak herhangi bir unvan bilgisi olmadan, yani bir sosyolojik ya da politik statüsü tespit edilemeyenlerin oldukça az sayıda oldukları da görülebilmektedir.

Padişah'tan başlayarak hanedana mensup şahısların kentteki oluşumları temelde istihdama destek olmak üzere kent hayatına olumlu etkiler bırakmıştır. Daha sıkı korunan bu tip araziler merkezi

hükümetin gücünü olabildiğince arkasında hissederek işletilmeye devam etmiştir. Topkapı Sarayı'na bağlı kişilerin birer mutasarrıf ya da malik olarak Kütahya'da bulunmaları ve görev süreleri ile sınırlı zaman diliminde kentte işgücüne katkıda bulunmaları olumlu gelişmeler olarak sayılabilir. Ancak Kütahya kaynaklarına, en azından bir kısmına, Kütahyalı olmayanların hükmetmesinin sosyolojik bakımdan aynı olumlu etkileri gösterdiği pek söylenemez. Bir başka ifadeyle kentin has ve zeâmet kapsamında ya da selâtin vakıfları ve padişah hasları bünyesinde örgütlenen arazileri, diğer sancaklarda olduğu gibi bir anlamda yerel halkın kontrolünden çıkıyor; kaynakların gelirleri büyük oranda başkente aktarılıyordu. Bu arazilere sahip olanların ise İstanbul'dan gelen "yabancılar" olması, yerelde sosyal bütünleşmeyi sağlama ve daha uzun vadeli ilişkiler kurma bakımından pek de olumlu bir durum değildi. Sınırlı sürelerle görev yerlerine gelen bu kişilerin yerelde sosyal kaynaşmayı sağlama becerisi olan müteşebbis ruhlu kimseler olarak değil, çoğunlukla atandıkları zaman içerisinde mümkün olduğunca başarılı bir şekilde kaynakların getirisini toplayarak kentten ayrılmayı hedefleyen kişiler olması bu olgunun temel gerekçesidir. İstanbul'dan Kütahya'ya gelenler için genel vaziyet bu yöndedir.

Madalyonun diğer tarafında Kütahya'dan başkente gidenler yer almaktadır. Bu noktada Osmanlı toplumunun fetihten itibaren İstanbul'a göçmesi vakaları; hatta kimi zaman nüfus desteğinin cebren sürgün yoluyla gerçekleştirildiği ifade edilmişti. Bir süre sonra bu olgunun iâşe ve güvenlik krizleri gibi hoş olmayan neticeleri görülünce, yeni önlemler gündeme gelmiştir. İstanbul'un bir cazibe alanı haline gelerek adeta bir "İstanbul imparatorluğu" oluşuyormuş gibi, gelişmeler kontrol edilemez aşamalara gelince kente gelen nüfusları geri memleketlerine döndürme politikası izlenmiştir. Bu çalışmanın inceleme alanına giren zaman diliminde, 1757 yılında, İstanbul'a denizden ve karadan işsizlerin (*bî-maslahat*) ya da ailelerin (*ev göçü ile*) kente göçmelerinin yasaklanarak engellenmesi çabası devam ediyordu (BOA, C.DH., 289/14423). Böylece meseleye diğer taraftan bakılınca Anadolu ve Rumeli'deki kırsal ya da kentli kesimlerin önce devlet desteğiyle sonra kendi iradeleri ile İstanbul'a akışları neticesinde başkent ile taşra arasında bir daha kopmayacak sıkı sosyolojik bağların kurulduğu görülmektedir. Sözü edilen bağlarda yukarıda örnekleri zikredildiği üzere, Kütahya ahalisinin de rol aldığı vakidir. Bu manada kentin bazı meskûnlarının geçici ya da kalıcı olarak başkente göç ettikleri ancak bunların Kütahya ile bağlarını koparmadıkları söylenebilir.

Çalışmanın bu noktasında yukarıda bahsedilen iki yönlü sosyolojik gelişmelere dair veriler barındırması sebebiyle bireysel örnekler üzerinden gidilecektir. Zira Kütahya'nın İstanbul ile münasebetleri açısından tarihsel dokümanlara yansıyan oldukça ilginç portreler vardır. İki kent arasındaki ağları ören kişilerin şahsi hayatlarına yansıyan öğeler bu örneklerde daha net görülebilmektedir. Kütahyalılardan başkente gidenler içinde saraya mensup olanlara rastlandığı; ancak bu sayının çok az olduğu ifade edilmelidir. Örneğin Simavlı Çayırzade Elhâc Mustafa isimli şahsın oğlu İbrahim sarayda ağa olarak hizmet etmekteydi (BOA, AE.SMST.III, 22/1464). İstanbul'da hazine-i hassâda çerağ (kandilci) görevi sonrasında Kütahya kethüdalığını üstlenen Mehmed Efendi'nin ise eşi Kütahyalı idi (BOA, MŞH.ŞSC.d., Kütahya 2 (6294)/33/77). Kaynaklara net olarak yansımaya da üvey evladının zehirlemesi nedeniyle hayatını kaybeden Mehmed Efendi de muhtemelen Kütahyalıydı. Zira kethüdasını Kütahyalı bir kişiden seçmesi Mehmed Efendi'nin bu kentten olduğunda dair destekleyici bir kanıt olabilir. 1760 yılında Kütahya'da defter kethüdası olan Mehmed Efendi'nin 35 Numaralı Ahkam defterine yansıyan yaşam öyküsünden ayrıntılara ulaşılmaktadır (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 35/47/135). Yeğenleri Abbas ve Mehmed kardeşlerin anlattıklarına göre amcaları Mehmed Efendi'yi, bir süre önce Kütahya sakinlerinden Önioğlu (?) Mehmed isminde bir şahıs mallarına el koymak için zehirleyerek katletmiştir. Katledilen amcaları Mehmed Efendi'nin terekesi (bahçesi, eşyaları ve bir miktar nakit parası) ise hukuki olarak maktulün Kütahya'daki eşine ve yeğenleri olarak kendilerine kalmıştır. Şahsın vefatı sırasında İstanbul'da olduklarını ifade eden yeğenleri, Mehmed Efendi'nin eşi Aişe'nin, şahsın yüklü miktarda para ve eşyasını tereke hesabından kaçırdığını iddia

ederek mahkemeye başvurmuşlardır. İddiaları bununla da sınırlı kalmamış gerek katil olarak suçlanan Mehmed, gerekse maktul Mehmed Efendi'nin kethüdasının yine Şerife Hanım ile birlikte hareket ederek, Mehmed Efendi'nin borç verdiği kişilerden alacaklarına dair belgeleri sakladıklarını ileri sürmüşlerdir. Bu kayıplar hariç tereke miktarını düşük göstererek, toplamda 12850 kuruş değerinde metruk emtia hesaplatmışlardır. Buradan gelecek olan paylarını da Şerife Hanım'ın kendilerine vermediğini belirten yeğenler, haklarını aramak adına başkentte Divân-ı hümâyûna ayrıca dilekçe sunmuşlardır. Neticede alınan kararla bölgeye intikal ettirilecek bir mübaşir vasıtasıyla ve naip gözetiminde iddiaların gerçeklik değeri araştırılacak; bir hak gaspı varsa bu haklar sahiplerine iade edilecekti.

Meselenin iddialar bakımından ne kadarının doğru olduğu ayrıca önemli bir husus olsa da bu örnek, kendi çapında girişimci olan ve İstanbul ile resmi bağlar kuran bir sermayedarın hayatına dair önemli veriler sunmaktadır. Muhtemelen Kütahya'da yaşarken bir süre sonra başkentte hazineye atanan Mehmed Efendi, daha sonra Kütahya defter kethüdası olarak mali bir görevle yine memleketine gelmiştir. Burada çeşitli insanlara borç verdiği anlaşılan Mehmed Efendi böylece elindeki sermayesini de işletmekteydi. Varisleri arasında yeğenleri sayılırken, kendi çocuklarından bahsedilmemesi, onun erkek kardeşinin çocuklarını evlat edinmiş olabileceğini göstermektedir. Onun yatırımları ve mali girişimleri bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Zira defter kethüdalığına ait has ünitelerinden olmak üzere Alaşehir'de tasarrufunda olan köyleri ve buralardaki üretim neticesinde elde edilen depo edilmiş buğdayı da vardı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 35/56/158).Yeğenleri bu son belgeye göre, 4000 kuruşluk mahsulün kendilerine verilmesi noktasında, bu sefer Aydın muhassıl vekili ve Beytülmâl emini olan Mehmed isimindeki şahsın, “müteveffanın varisi yoktur” diyerek engel olduğunu iddia ile şikayette bulunmuşlardır. Alınan karar Kütahya müteselliminin mübaşir gönderilmesi ve şikâyet edilenin Kütahya'da mahkemeye çıkarılması yönünde olmuştur. Yeğenlerin “kendisiyle o tarafta mukavemet iktidarımız yoktur” şeklindeki ifadeleri bu çalışmanın üzerinde durduğu mesafe sorununun ve yerelde kök salamayan nüfuz sahiplerinin sağlıklı ilişkileri sekteye uğrattığını bir kez daha göstermektedir. Nihayetinde iddialar doğru ise, pek de hoş olmayan bir sonla bu dünyadan ayrılan Mehmed Efendi, iki kent arasında inşa edilen bağların güçlü mimarlarından biri olarak tarihteki yerini almıştır.

Kütahya'nın en eski mahallelerinden olan (Aydın 2019: 12) Meydan Mahallesi sakinlerinden olup çok eşli olan ve İstanbul'da vefat eden Genç Elhâc Hüseyin Ağa bin Mustafa'nın kimliği ise iki kent arasında kurulan sağlıklı ilişkiler bakımından açıklayıcı olabilir. Zira başkente geçici ya da sürekli yerleşen Kütahyalıların varlıklı, muhtemelen tüccar, kesiminden kişiler olması sosyolojik ve iktisadi bakımdan daha olumlu bir insan hareketliliğine işaret etmektedir. Üç evlilik yapmış olan ve altı çocuğu bulunan Hüseyin Ağa'nın ne için ve ne kadar süredir başkentte olduğu anlaşılmasa da terekesi içinde İstanbullu bir zaim verdiği borç paranın yer alması başkentte ticari ya da finansal ilişkileri için bulunduğunu akla getirmektedir (BOA, MŞH.ŞSS.d., Kütahya 3 (6295)/27/275). Çok eşli olan ve eşlerinden birisi İstanbul'da ikamet eden Süleyman isimindeki şahsın hayatına dair bilgiler de iki kent arasında kurulan sosyolojik bağların görülebilmesini sağlamaktadır. Kütahya'da yaşarken 1764 yılından birkaç sene önce vefat eden Süleyman'ın eşlerinden biri yine bu şehirde yaşamaktaydı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 42/340/1076). Birden fazla eşe bakacak kadar maddi güce sahip olduğu anlaşılan Süleyman'ın eşlerinden birine başkentte mesken vermesi gücünün boyutlarının normalden daha fazla olabileceğine işaret etmektedir. Ayrıca İstanbul'daki eşinin bir çocuğunun isminin Mustafa Beşe olarak kaydedilmesi onu bir şekilde yeniçeri olarak yazdığını ve başkentte ayrı bir çevre edindiğini yansıtmaktadır. Ne yazık ki vefatından sonra mirasının paylaşımı hususunda yaşanan anlaşmazlıklar, kendisinden sonra aile içi ilişkilerin pek de iyi gitmediğini göstermektedir.

Kütahya'dan İstanbul'a giden Kütahyalıların taşra ile bağlarını koparmamaya gayret edenler bakımından başka örnekler de vardır. İstanbul Akşemseddin mahallesi sakinlerinden olup,

Kütahya'nın Gediz kazasından ev ve yine aynı bölgede Akçepınar mevkiinde üretime devam eden bir bağ satın alan Ahmed'in, Kütahyalı olma ihtimali yüksektir (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 35/74/208). Kendisinin bu mülklerine Gediz halkından bazı kimseler müdahale edip, kiracısı bir kadın da kirasını ödememiş olsa da, Ahmed isimli şahıs iki kent arasındaki iktisadi bağların aynı zamanda sosyolojik bir içeriğinin de olduğuna örnek teşkil etmektedir. Hayatını İstanbul ile Kütahya arasında devam ettirmede ısrar ettiği anlaşılan bu kişinin bu tavrı, Osmanlı ülkesinde pek de dile getirilmeyen bir hususu yansıtmakta; İstanbul'a göçen reayanın memleketleri ile bağlarını koparmayan temsilcilerini haber vermektedir.

Kütahyalıların başkente göçü bazen ailevi sorunlar sebebiyle istenen neticeleri vermemiş, zaman zaman aileler boşanma nedeniyle parçalanabilmiştir. İstanbul'da yaşayan Rukiye ismindeki kadının yaşadıkları boşanmadan da ağır olmuş; iddiasına göre evlilikleri sonra erince, eşi Kütahya'ya gelerek burada yerleşmiş ve altı ay boyunca herhangi bir nafaka ödemeyerek kendisini mağdur etmiştir. Bundan da ötesi Rukiye Hanım'ın 75 kuruşluk bir adet altın işlemeli kürkünü de yanında götürmüştür. Rukiye Hanım, başkente bakkal, esnaf ve hatta ekmekçiye olan borcunu dahi ödeyemeyecek hale geldiğini belirterek nafakasının verilmesi için yasal yollara başvurmuştur (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 39/384/1159). Neticede müddei kadının bu iddialarının gerçeği ne kadar yansıttığının öğrenilebilmesi için Anadolu valisi ve Kütahya naibi görevlendirilmiştir. Kütahyalı eşinin kente geri dönmesi sebebiyle mağdur olan bir kadının resmi kayıtlara geçen bu nahoş tecrübesi, incelenen zaman diliminde iki kent arasındaki ilişkilerin kurulmasında her durumda olumlu sonuçlar elde edilemediğini göstermektedir.

İki kent arasındaki toplumsal ağları ören kişilerin yaşadıklarına yansıyanlar her zaman olumlu gelişmeler olmadığına dair adi vakalar da kayıtlara yansımıştır. Bu noktada Mustafa isimli bir reayanın başına gelenler de ilginç veriler içermektedir. Kendisi Bağdat'tan İstanbul'a geldiğinde, burada yeniçeri karakollukçularından İbrahim, yeniçeri kışlasında onun bin adet altınını alarak kayıplara karışmıştır. Mustafa araştırmaları neticesinde İbrahim'in memleketi olan Kütahya'ya geldiğini tespit etmiş ve onu burada bulmasına rağmen; ödeme yapmamakta ısrar edince kentin mütesellimine teslim etmiştir. Ayrıca İbrahim'in mallarına da mühürlenmek suretiyle tedbiren el konulmuş; ocak tarafından gönderilecek bir mübaşir marifetiyle her ikisinin de İstanbul'a getirilmeleri kararı verilmiştir (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 38/63/194). Vilayet yamaklarından olan Mustafa'nın daha sonra Kütahya naibi aracılığıyla başkente mektup göndermek suretiyle hakkını aramaya devam ettiği anlaşılmaktadır. İlk başvurusunu kendisi yapan Mustafa, muhtemelen cevap alamadığı için birkaç gün sonra bu sefer naip yardımıyla sorununa çözüm bulmaya çalışmıştır. Her ikisi de gözetim altında başkente getirilmişler; el konulan eşyaların satılması suretiyle söz konusu meblağın tahsilinin yapılacağı yönünde karar alınmıştır (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 38/81/247).

Kütahya'da yaşadıkları anlaşılan Seyyid Elhâc Halil bin Osman ve Elhâc Osman bin Elhâc Mehmed isimli kişilerin durumu ise çok rastlanılan hikâyelerden değildir. İki şahıs kendi iradeleri ile mahkemeye gelerek, bundan önce İstanbul'a giderek davalarda sahte şahitlik ettiklerini; çeşitli kadılar, valiler, müftüler, ayan ya da halk hakkında asılsız ihbarlarda bulduklarını belirterek, artık bu eylemlerinden vazgeçtiklerini ve bir daha böyle işlere kalkışmayacaklarını belirtmişlerdir (BOA, MŞH.ŞSC.d., Kütahya 3 (6295), Saya No: 4, Hüküm No:205). Bundan sonra herhangi birisine bu şekilde fiile kastetmeleri halinde Anadolu valilerine (nezir olarak) her birisi beşer yüz kuruş ödemeyi taahhüt etmişlerdir. Başkent ile Kütahya şehri arasındaki bağları inşa ede bu kişilerin tarihi vesikaları yansıyan yönleri, söz konusu bağların farklı yönlerini yansıtmıştır. İlerde yapılacak daha kapsamlı çalışmalar bu makalenin sınırlı boyutlarında dile getirilen iddia ve görüşlerin doğrulara daha fazla yaklaşmasına olanak sağlayacaktır.

7. Sonuç

Sultan III. Mustafa'nın saltanatı devrine denk gelen 1760-1770 yılları arasında İstanbul ile Kütahya kentinde yaşayan kesimlerin birbirleriyle kurdukları ilişkileri inceleyen bu çalışma, söz konusu döneme ait Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nde yer alan vesikalar üzerinde bina edildi. Nispeten kısa bir dönem incelenmiş gibi görünse de, zaman aralığını daraltmak suretiyle iki kent arasındaki ağları ören kişilerin portrelerine dair doğrudan verilere daha fazla sayıda ulaşılması hedeflendi. Gerek mevcut yayın havuzu gerekse bahsedilen dokümanlara yansıyan veriler neticesinde bir kısmı başka araştırmalarla desteklenmeye muhtaç çeşitli sonuçlara ulaşılması mümkün olmuştur.

Öncelikle Kütahya kenti, İstanbul'un iase tedarik zincirindeki yerini tarihsel süreç boyunca koruduğu gibi bu dönemde de korumaya devam etmiştir. Zahireden koyuna, un çuvalından deve tedarikine pek çok metada Kütahya'nın kaynaklarının başkente akışı bu dönemde devam etmiştir. Padişah, hanedan ve Topkapı Sarayı'ndan oluşan merkezi gücün temsilcilerinin canlı bir şekilde Kütahya'da faaliyetlerine devam ettiği ve monarşik otoritenin korunduğu söylenebilir. Padişahın kendi hassa üniteleri, kızlarına bahşettiği topraklar ve eski padişahlarca kurulup faaliyetlerini devam ettiren sultan vakıfları, Kütahya'daki en etkin başkent "girişimcilerinin" varlığını haber vermektedir. Onlar bir yandan artı ürün üzerindeki hâkimiyetlerine devam ederken öte yandan kentin istihdam düzenine de güçleri oranında destek vermişlerdir. Aynı hâkimiyet ve destek unsurları sivil kişilerce kurulan İstanbul merkezli vakıflar için de geçerlidir. Gediz şaphanesi başta olmak üzere kırsaldaki araziler ve kentin kiraya müsait gayr-i menkulleri bu vakıfların gelir hazinesine yazılan kalemler olmaya devam etmiştir.

Osmanlı hiyerarşisinde berat sahibi kişilerin (askerilerin) de iki kentin münasebetlerinde çok faal rol aldıkları söylenebilir. Öyle ki çalışmada en çok isimleri geçen kesim beratlılardır. Askerî zümresi içinde büyük bir çoğunluğun Kütahyalı olmayan ve bir süreliğine kente atanan kişiler olduğu görülmüştür. Bilhassa Divân-ı hümayun mensupları, saray mensubu dergâh-ı âli çavuşları, müteferrikalar ve silahşorlar bu gurupta en çok isimleri zikredilenlerdir. Söz konusu "memurların" özellikle Kütahya penceresinden bakıldığında askerilerin ağırlıklı görünümü hem olumlu hem olumsuz yönleri olan bir olgu olarak değerlendirilebilir. Devletin atanmış memuru olarak, önemli bir kısmı zaim statüsünde bölgeye gelen bu kişiler zirai sahaların boş kalmaması ve artı ürünün en az kayıpla hazineye transferi noktasında şüphesiz destek olmuşlardır. Ayrıca asker kökenli güçlü zaimlerin varlığı güven ortamının daha yakından hissedilmesi nedeniyle üretimsel kayıpları da en aza indirgemiş olabilir. Ancak bu kişilerin sadece görev süreleri boyunca Kütahya'da bulunmaları, hatta bir kısmının alt iltizamlar ile tasarrufları altındaki Kütahya kaynaklarını başkalarına devrederek kente hiç uğramamaları uzun soluklu sosyolojik bağların ve kapitalist iktisadi yapıların ortaya çıkışı bakımında aynı oranda katkı sağlayan gelişmeler olarak nitelendirilemez.

Kütahyalıların başkent kaynaklarından istifade etmesi hususunda ise asıl dikkat çeken durum başkentli sermaye sahiplerinin sağladıkları nakitlerdir. Özellikle Yahudi sarraf tebaanın Kütahya halkına kredi sağlayıcılar olarak isimleri çokça kaydedilmiştir. Müslümanlar arasındaki nakit para hareketlerinde tacirlerin isimlerine rastlanması ise olağandır. Her ne kadar bu bilgilerin elde edildiği kaynaklar daha çok Şikâyet defterleri olduğu için sorunlar olduğunda kayda geçirilen belgeler olsa da tüm borç ilişkilerinde ödeme zorluklarının yaşanmadığı dile getirilmelidir. Bu manada iki kent arasındaki borçlanma ilişkilerinin burada tespit edilenlerden çok daha fazla olduğunu ve faizli işlemlerin yer aldığını söylemek de mümkündür.

Bir imparatorluk başkenti ile taşradaki önemli bir eyalet merkezinin modern çağlar öncesindeki ilişki ağlarını ören kişilerin sadece iktisadi gelişmeler cephesinden karşılaşmaları beklenemezdi. İki kentin meskûnları arasında bir anlamda "çift şehirli" denilebilecek şekilde iki kentteki yaşamlarını birlikte sürdüren şahıslara rastlanmıştır. Bunlar arasında aslen başkentli ya da başkentte yaşayan ancak bir süreliğine Kütahya'da bulunmak mecburiyetinde olan kişiler ile aslen

Kütahyalı olup İstanbul'a yerleşenler bulunmaktaydı. Birinci gruptakiler daha çok taşranın kaynaklarına hükmeden memurlar iken, ikinci gruptakiler başkentin olanaklarından istifade etmek isteyen ve belli bir maddi gücü olan Kütahyalılardı. Birincilerin tekrar başkente dönmek üzere Kütahya'ya gelen şahıslar olması iki şehirde yaşayanların arasında kurulması beklenen orta ve uzun vadeli sağlıklı münasebetlerin gelişmesine fazlaca destek olamamıştır. Kütahya'dan başkente gidenlerin ise memleketleri ile bağlarını koparmadan yaşamaya çalışmaları dikkat çekicidir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Anadolu Ahkam Defteri (A.DVNSAHK.A...d) (Defter No/Sayfa No/Hüküm No)34/175/491, 34/252/726,34/323/978, 34/381/1168, 35/124/369,35/124/369,35/196/600, 35/197/,603, 35/294/888, 35/47/135, 35/56/158,35/74/208, 36/102/269,36/158/435,436, 36/21/58, 36/28/79, 36/51/142, 36/8/23, 36/992/358, 37/114/367, 37/323/180, 38/30/92,38/63/194, 38/81/247, 39/136/392, 39/376/1127, 39/384/1159, 42/294/939,42/340/1076,44/112/299, 46/59/180, 47/290/893, 48/119/379, 48/123/393, 48/177/566, 48/209/655, 53/177/531, 53/177/531, 53/213/637, 53/80/237,

Ali Emiri Mustafa III (AE.SMST.III) (Dosya No/ Gömlek No) 3/154, 18/1203, 22/1464, 203/15978, 213/16786,

Cevdet Askeri (C. AS.) 1185/52891.

Cevdet Belediye (C. BLD.) 126/6278, 148/7361.

Cevdet Dahiliye (C.DH.) 289/14423

Cevdet Darphane (C.DRB.) 43/2117.

Cevdet Evkaf (C. EV.) 37/1815, 375/19025.

Cevdet İktisat (C. İKTS.) 40/1991.

Cevdet Maarif (C. MF.) 58/2895.

Meşihat Defterleri (MŞH.ŞSC.d.) Kütahya Şeriyeye Sicilleri (Defter No/Sayfa No/ Hüküm No) 2 (6294)/ 33/ 77; 2 (6294)/58/146; 2 (6294)/ 67/171; 2 (6294)/ 73/ 186; 3 (6295)/ 27/ 275; 3 (6295)/ 4/205; 3 (6295)/ 51/162.

Mevkufât Kalemî (D..MKF.d.) 30468,

Topkapı Sarayı Müzesi Evrakı (TS.MA.e), (Defter No/ Sayfa No), 189/18, 189/4, 454/4.

Kitap ve Makaleler

Altun, A. (1981). Kütahya'da Rüstem Paşa medresesi hakkında kısa notlar. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 11, 1-11.

Âşık Paşazade. (2003). *Osmanoğulları'nın tarihi*, Haz. Kemal Yavuz, M.A. Yekta Saraç, İstanbul 2003.

Aydın, A. (2019). *Hurufat defterlerine göre Kütahya şehri*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak.

Barkan, Ö. L. (1979). Timar. *İslâm Ansiklopedisi* içinde (C.12/I, ss. 286-333). İstanbul: MEB.

Bayartan, H. (2003). Geçmişten günümüze İstanbul'da nüfus. *Coğrafya Dergisi*, 11, 5-20.

Bir İmparatorluk Başkentinin Taşradaki Güçlü Varlığı: İstanbul-Kütahya Arasındaki Ekonomik ve Toplumsal İlişki Ağı (1760- 1770)

- Bayartan, M. (2009). Osmanlı'dan günümüze Kütahya şehrinin yapı taşları: mahalleler. *Coğrafya Dergisi*, (18), 57-70.
- Çınar, H. (2019). Kütahya Yıldırım Bayezid Camii ve vakıfları. *Uluslararası Yıldırım Bayezid Sempozyumu 27-29 Kasım 2015, Bursa Bildiriler* içinde (ss. 347-381). Ankara.
- Erbil, B. (2019). *Gazanfer Ağa, hayatı ve yaptırdığı eserler*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Eyice, S. (1993). Ayasofya Kütüphanesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C.1, ss. 459-460), İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Genç. M. (2000). İltizam. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 22, ss. 154-158). İstanbul: TDVİAM.
- Gökbilgin, M. T. (1997). Kütahya (Tarih), *İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 6, ss. 1116-1126), Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Grant, G. (1849). *The rise and the progress of the metropolis*. Dublin.
- Heaton, H. (1985). *Avrupa iktisat tarihi II*, Ankara: Teori Yayınları.
- İnalcık, H. (1994). İâşe-Osmanlı dönemi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 4, ss. 116-120), Ankara: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları.
- İnalcık, H. (2001). İstanbul (Türk devri). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 23, ss. 220-259). İstanbul: TDVİAM
- İnalcık, H. (1999). Padişah biyografileri”.. G. Eren (Ed), *Osmanlı* içinde. (C. 12, ss. 17-156). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Koç, Y. (2010). Osmanlı dönemi İstanbul nüfus tarihi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, 8 (16), 171-199.
- McGowan, B. (2006). Ayanlar çağı, 1699-1812. H. İnalcık ve D. Quataert (Ed). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* içinde. (C. 2, ss. 759- 884). İstanbul: Eren Yayınları.
- Okçuoğlu, T. (1994). Büyükdere Camii. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C.2, ss. 363). İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Öntüğ, M. ve Aydın, A. (2019). Osmanlı dönemi Kütahya'daki eğitim kurumları (XVIII. Yüzyıl) *Karatay sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2, 13-41.
- Özcan, A. (2019). Karakulak. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 2, ss. 23). Ankara: TDVİAM.
- Roberts, J. M.(2016). *Dünya tarihi* (İ. Erman ve T. Akgün, Çev.). İstanbul: İnkılap Kitabevi. (Orijinal eserin yayın tarihi 2003).
- Seignobos, C. (1960). *Avrupa milletlerinin mukayeseli tarihi* (S. Tiryakioğlu, Çev.). İstanbul: Varlık Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1915).
- Tursun Bey. (1330). *Tarih-i ebu'l-feth*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaası.
- Uzunçarşılı İ. H. (1932). *Bizans ve Selçukilerle Germiyan ve Osmanoğulları zamanında Kütahya şehri*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Varlık, M. Ç. (1991). Anadolu eyaleti. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 3, ss. 143-144). İstanbul: TDVİAM.

- Varlık, M. Ç. (2002). Kütahya. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 26, ss. 580-584). İstanbul: TDVİAM.
- Yıldız, H. D. (1981). Kütahya'nın tarihçesi. *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan* içinde. İstanbul.
- Yılmaz, C. (2002). 18. yüzyıl Kütahya çiniciliği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 435-440.
- Zeyrek, Ö. S. (2015). *XVIII. yüzyılda Kütahya vakıflarının sosyal ve ekonomik hayata katkıları*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.

KÜTAHYA'DA 1957 SEÇİMLERİ VE BASINA YANSIMALARI

Hasan KARAKUZU¹

Öz:

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün kararlı tutumu, dış politikada meydana gelen gelişmelerden özellikle II. Dünya Savaşı'nı demokrasi taraftarı İngiltere, Fransa, ABD'nin kazanması çok partili siyasi hayata geçilmesi sürecini hızlandırmıştır. Bu süreç içerisinde Milli Kalkınma Partisi (MKP), Demokrat Parti (DP) gibi partilerin kurulması ile Türkiye'de uzun yıllar süren tek parti dönemi son bulmuştur. Özellikle DP'nin 1946 seçimleri sonrasında halkın gönlünde giderek güçlenmesi neticesinde 14 Mayıs 1950 seçimleri ile 27 yıllık Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) iktidarı sona ermiştir. Artık Türkiye'de yeni dönemde DP iktidar partisi, CHP ise muhalefet partisine dönüşmüştür. Bu bağlamda DP dönemi olarak ifade edilen 1950-1960 yılları arasında 1950, 1954 ve 1957 senelerinde milletvekili seçimi yapılmıştır. Bahsedilen 1950 ve 1954 yılı genel seçimlerini açık farkla kazanan DP iktidarının, en sıkıntılı dönemi hem iç hem dış sorunlarla mücadele ettiği 1957 yılında gerçekleşen seçim olmuştur. DP seçim sonucunda geçmişte yapılan seçimlere göre ciddi miktarda oy kaybına uğramış ve buna bağlı olarak milletvekili sayısında da azalma meydana gelmiştir. Türkiye genelinde durum böyle iken Kütahya'da DP 8 milletvekilliğinin tamamını kazanarak ciddi bir başarı elde etmiştir.

Çalışmada; Türkiye geneline paralellik arz etmeyen 1957 genel seçimlerinin Kütahya kentine yansımaları üzerinde durularak seçim kanununda yapılan değişiklikler, partilerin aday belirlemede uyguladığı yöntemler, propaganda süreci ve seçim sonuçlarını nasıl değerlendirdiklerinden detaylı bir şekilde bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kütahya, seçim, milletvekili, basın.

Jel Kodları: D72

1957 ELECTIONS IN KÜTAHYA AND THEIR REFLECTIONS TO THE PRESS

Abstract:

President İsmet İnönü's determined stance is one of the developments in foreign policy, especially in the Second World War. The victory of the pro-democracy England, France and the USA in World War II accelerated the process of transition to a multi-party political life. In this process, with the establishment of parties such as the National Development Party (MKP) and the Democrat Party (DP), the long-lasting single-party period in Turkey came to an end. The 27-year Republican People's Party (CHP) government came to an end with the 14 May 1950 elections, especially as the DP gained strength in the hearts of the people after the 1946 elections. In the new era in Turkey, DP has turned into the ruling party and CHP has turned into an opposition party. In this context, between the years 1950-1960, which is expressed as the DP period, parliamentary elections were held in 1950, 1954 and 1957. The most troublesome period of the DP government, which won the aforementioned 1950 and 1954 general elections by a wide margin, was the election that took place in 1957, when it struggled with both internal and external problems. As a result of the election, the DP lost a significant amount of votes compared to the previous elections, and accordingly, the number of deputies decreased. While this is the case across Turkey, the DP in Kütahya achieved a serious success by winning all 8 deputies.

In the study; The reflections of the 1957 general elections, which are not in parallel with Turkey, on the city of Kütahya, and the changes made in the election law, the methods used by the parties in nominating candidates, the propaganda process and how they evaluate the election results are mentioned in detail.

Keywords: Kütahya, election, member of parliament, press.

Jel Codes: D72

¹ Öğr. Gör. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Zonguldak Meslek Yüksekokulu, hasan_karakuzu@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-1808-3337.

Başvuru Tarihi (Received): 06.03.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 26.07.2023.

Giriş

Kütahya'nın tarihsel geçmişine bakıldığında eski isminin Cotyoeum=Kotyoeüm, Kotyom ve Kutynom'dan geldiği bilinmektedir. Kent büyük bir kayanın eteğinde inşa edilmiş, daha sonra Acemdağı ismi verilen dağın eteklerinden ovaya doğru genişlemiştir. Firiyya (Frigya) şehirleri arasında adı geçen Kütahya kasabası, Bizanslılar döneminde piskoposluk merkezi ve ticari öneme sahip olduğundan dolayı giderek dikkat çeken yerleşim merkezlerinden birisidir. (Uzunçarşılı, 1932) Antik dönemde Lidyalılar, Persler, Büyük İskender İmparatorluğu, Bitinya ve Bergama Krallıkları, Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde varlığını sürdürmüştür. Kent daha sonra Bizanslılar, Selçuklular, Sahibataoğulları, Germiyanoğulları ve Osmanlı Devleti'nin idaresi altında yaşamıştır. Kütahya, Osmanlı Devleti yönetiminde sancak haline getirilmiş ve şehir giderek öneminin artması sonucunda Anadolu Beylerbeyliği merkezi olmuştur. (Yeşil, 1937; Kağnıcıoğlu, 1964)

Osmanlı Devleti'nin 1914 yılında girdiği I. Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğraması üzerine İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında Mondros Ateşkes Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın 7. maddesini bahane eden İngilizler demiryollarını korumak gerekçesiyle Eskişehir ve Kütahya'yı denetim altına almıştır. Mustafa Kemal Paşa öncülüğünde başlatılan Milli Mücadele hareketinin yurt çapında düşmana karşı silahlı bir direniş gücü oluşturması için Kuvayı Milliye teşkilatları kurulmuştur. Bu teşkilatlardan birisi de Kütahya'da 1919 yılında faaliyete geçerek Yunanlılara karşı başarılar elde etmiş olsa da Yunan ordusu 21 Temmuz 1921'de Kütahya'ya girmiş ve şehri işgal etmiştir. Cephelerden peş peşe zafer haberlerinin gelmesiyle Doğu ve Güney cephesi kapanmış, Batı Cephesinde tek hedef olarak Yunanlıları Anadolu'dan söküp atmak kalmıştır. Batı Cephesinde I. İnönü, II. İnönü, Sakarya ve son olarak Büyük Taarruz Savaşlarının kazanılmasıyla Kütahya şehri Yunan işgalinden 30 Ağustos 1922'de kurtarılmıştır. Cumhuriyet döneminde ise kentin önem kazanmasında Kütahya-Balıkesir demiryolunun yapılması ve daha sonra karayollarıyla ülkenin başka şehirlerine bağlanması etkili olmuştur. Böylece kentin ekonomik değeri artmış ve Ege bölgesinin önemli şehirlerinden birisi halinde gelmiştir. (Yalçın, 1959; Varlık, 2002)

Cumhuriyet döneminde önemini koruyan şehir Türkiye'de çok partili hayata geçilmesiyle birlikte Cumhurbaşkanı, Başbakan, Bakan ve milletvekillerinin sık sık ziyaret ettiği kentlerden birisi olmuştur. Cumhuriyet döneminde iki defa olmak üzere (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası) çok partili hayata geçme denemeleri yapılmıştır. Başarılı olmayan bu denemeler sonrasında 1945 yılına gelindiğinde MKP, DP gibi partilerin kurulmasıyla gerçek anlamda çok partili siyasi hayata geçilmiştir. Türkiye'de 1923 yılından 1945 yılına kadar süren CHP iktidarı artık karşısında güçlü bir muhalefet partisi olan DP'yi bulmuştur. DP'nin katıldığı ilk seçim olan 1946 seçimleri, aslında gelecek 10 yılda iktidarda olacağı ve halkın güvenini kazandığının ilk işareti olmuştur.

21 Temmuz 1946 seçimlerinde Kütahya'dan DP adayları Adnan Menderes, Memduh İspartalıgil, İhsan Şerif Özgen, Ahmet Tahtakılıç, Ahmet Gürsoy, Hakkı Gedik, Ömer Özdek ve CHP'den Asım Gündüz, Ahmet Bozbay, Halil Benli milletvekili seçilmiştir. (BCA, 77.506.12) 14 Mayıs 1950 seçim sonucuna göre DP'li Necdet Alkin, Yusuf Aysal, General Besim Besin, Hakkı Gedik, Dr. Ahmet İhsan Gürsoy, Ahmet Kavuncu, Remzi Koçak, Süleyman Sururi Nasuhoğlu, İhsan Şerif Özgen ve CHP'li Asım Gündüz milletvekili seçilmiştir. (BCA, 77.510.10) 2 Mayıs 1954 seçimlerinde DP adayları olan Ali Galip Bubik, Ahmet İhsan Gürsoy, Ahmet Kavuncu, Süleyman Sururi Nasuhoğlu, Osman Özbilen, İhsan Şerif Özgen, Haluk Nihat Pepeyi ve İsmail Hakkı Veral milletvekili olarak meclise girmişlerdir. (BCA, 78.517.24)

Çalışmanın konusu olan 1957 seçimleri aslında DP'nin iktidar olduğu dönemdeki 1950, 1954 seçimlerine göre en zor ve sıkıntılı seçim olmuştur. DP iktidarının ikinci dönemi olarak kabul edilen 1954-1957 yılları arasında döviz darboğazı, karaborsa, pahalılık, enflasyon gibi ekonomik

anlamda halkı zorlayan gelişmeler yaşanmıştır. Bu sorunlar 1958 yılında yapılması planlanan seçimlerin 1 yıl öne çekilerek 1957 yılında yapılmasına yol açmıştır. Türkiye genelinde DP için sıkıntılı ve zor geçen seçim süreci, Kütahya'da beklenilen aksine çok rahat bir şekilde gerçekleşmiş ve 8 milletvekilliğinin tamamını DP kazanmıştır. Bu sonuç şehrin Ege bölgesinde DP'nin yıkılmayan kalelerinden biri olduğunu ispat etmiştir. Bu bağlamda çalışmada; 1957 Seçimlerinin Kütahya'daki yansımaları üzerinde durularak seçimde adayların belirlenmesi, partilerin propagandaları ve seçim sonuçlarının partiler açısından değerlendirmelerine yer verilmiştir.

1. 1957 Yılı İçerisinde Cumhurbaşkanı, Bakan ve Milletvekillerin Kente Yaptığı Ziyaretler

1957 yılı içerisinde Cumhurbaşkanı Celal Bayar, İktisat ve Ticaret Bakanı Abdullah Aker, Milli Eğitim Bakanı Tefik İleri, kentin milletvekillerinden H. Nihat Pepeyi, Ahmet İhsan Gürsoy, Süleyman Sururi, Osman Özbilen, A. Galip Bubik ve Ahmet Kavuncu Kütahya gelmiştir. Cumhurbaşkanı Bayar Azot Sanayi Tesislerinin inşaa sürecini yakından takip etmiş, kentteki Kız ve Erkek Sanat Enstitülerinin yanı sıra Şeker Fabrikası tesislerinde incelemelerde bulunmuştur. Cumhurbaşkanı Bayar'ın Kütahya'ya geldiği heyet içerisinde yer alan İktisat ve Ticaret Bakanı Abdullah Aker de Bakanlığı'nın Milli Korunma Kanunu üzerinde yapılması düşünülen kanun tasarısından bahsetmiştir. Milli Eğitim Bakanı Tefik İleri ise Kütahya Lisesi, Kız ve Erkek Sanat Enstitüsüne giderek öğretmen ve öğrencilerin yaptığı çalışmalarını incelemiş ve gördüğü olumlu faaliyetler karşısında öğretmenleri ve öğrencileri tebrik etmiştir. Kentin Meclisteki temsilcileri olan milletvekilleri de seçimler öncesinde ve sonrasında şehre gelerek parti il teşkilatı ile vatandaşlarla görüşmüştür. Ayrıca şehrin ilçe ve köylerinde yapılan bayındırlık çalışmalarını incelemişlerdir.

Yukarıda bahsedilen ziyaretlerden çalışmada tarih sırasına göre değil, önem sırasına göre bahsedilmiştir. Bu çerçevede Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve beraberindeki heyet 4 Haziran 1957 Salı günü Kütahya'ya gelmiştir. Cumhurbaşkanı'nın şehre geleceği bilindiğinden kentin çeşitli semtleri taklar ve dövizlerle süslenmiştir. Cumhurbaşkanı Bayar şehrin girişinde sevgi seli ve tezahüratlar eşliğinde karşılanmış, üzeri açık bir otomobille Cumhuriyet meydanını geçtikten sonra Hükümet Konağına ulaşmıştır. (Kütahya, 4 Haziran 1957:1) Burada vatandaşlara hitaben kısa bir konuşma yapmış ve sözlerine kendisine gösterilen ilgiden memnun olduğunu söyleyerek başlamıştır. Bayar, iç ve dış politika konularında vatandaşların her şeyi bildiğini ifade ederek bir şeyler söylemeyeceğini dile getirmiştir. Bayar konuşmasında; Kütahya'nın eskiden beri sanayileşme konusunda gelişme gösterdiğini ve üç sıkıntılı mahsul yılı geçirmelerine rağmen bu yıl iyi bir mahsul yılı geçirecekleri ümidini taşıdığını belirtmiştir. Son olarak yapılmakta olan işlerin hızlı bir şekilde devam edeceğini ifade ettikten sonra "*Aziz Kütahyalılar gösterdiğiniz teveccühe teşekkür ederim*" diyerek konuşmasını bitirmiştir. (Kütahya Ekspres, 5 Haziran 1957:1-2)

Cumhurbaşkanı ve heyeti, Hükümet Konağından Kütahya Belediye binasına gitmiştir. Öğle yemeğini Askeri Garnizon'da yedikten sonra (Kütahya, 4 Haziran 1957:3) saat 16.30'da Azot Sanayii Fabrika tesislerine giderek yapılan çalışmalarını incelemiştir. Azot Sanayii Müdürü İzzet Erksal, tesislerin 1000 dönümlük bir arazi üzerine kurulduğunu, arazinin jeolojik ve zemin mekaniği bakımından incelemelerinin yapıldığını, makine ve tesislerinin 82.500.000 marka mal olacağını söylemiştir. Erksal; fabrika hakkında açıklamalarına devam ederek tesislerin 5 firma tarafından yapıldığını, fabrikaların Amonyum Nitrat ve Asit Nitrik üretecek olan ünitelerinin 1958 yılının ikinci yarısında tamamlanacağını, Amonyum Sulfat tesislerinin de işletmeye açılacağını belirtmiştir. Fabrikalarda yılda 60.000 ton Amonyum sülfat, 50.000 ton amonyum nitrat azotlu gübreleri, milli savunma ihtiyacı için 6.000 ton asit nitrik ve 1.000 ton amonyum Nitrik'in üretileceğinin bilgisini vermiştir. Ayrıca fabrikaların işletmeye açılmasından sonra mühendis, usta ve kalifiye işçi olmak üzere 1.000 kişinin çalışacağını ifade etmiştir. Cumhurbaşkanı Bayar, İzzet

Erksal'ın fabrika hakkında verdiği bilgilerden duyduğu memnuniyeti ifade etmek için fabrikanın hatıra defterine “*Memleket ekonomisinde hayati ehemmiyeti haiz olan kimya tesislerine büyük başarılar dileğimle*” şeklinde not yazmıştır. Fabrikadaki incelemelerini bitiren Bayar, mühendis, usta ve kalifiye işçiler için modern bir şekilde kurulan Azot Sanayi Sitesini de gezmiştir. Sitede misafirhane, gazino, kulüp ve bekârlar için lojmanlar yer almış ve 1.000 ailenin ikamet edebileceği konutlar yapılmıştır. (Kütahya, 5 Haziran 1957:1)

Cumhurbaşkanı Bayar, 18.30'da Kız Sanat Enstitüsü'nde açılan dikiş-nakış, Erkek Sanat Enstitüsü'nün marangoz atölyesinin meydana getirdiği möble eşyasını ve halıcılık kursu çalışmalarını incelemiştir. Bayar, yapılan çalışmalardan memnuniyet duyarak öğretmen ve öğrencilere övgüde bulunmuştur. Okul ziyaretlerinin ardından saat 20.30'da kendisi şerefine verilen akşam yemeği için Şeker Fabrikası tesislerine gelmiştir. Gece geç saatlere kadar samimi bir havada geçen yemeğin ardından Celal Bayar, geceyi geçirmek için Vali Konağına gitmiştir. Sabah 09.00'da Cumhurbaşkanı Bayar ve beraberindeki heyet Kütahya'dan ayrılmıştır. Heyeti; Kütahya Valisi Fahrettin Gömülü, milletvekilleri, Belediye Başkanı, DP'nin ileri gelen idarecileri ve kalabalık halk topluluğu uğurlamıştır. (Kütahya, 5 Haziran 1957:1, 3)

Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Kütahya ziyareti sırasında heyette bulunanlardan birisi de İktisat ve Ticaret Bakanı Abdullah Aker'dir. Bakan Abdullah Aker, Kütahya Belediyesi'nde milletvekilleri Dr. Ahmet İhsan Gürsoy, Dr. Osman Özbilen, Süleyman Sururi Nasuhoğlu, Ali Galip Bubik, Ahmet Kavuncu, Vali Fahrettin Gömülü, Belediye Başkanı Sezai Sarpaşar, ticaret ve sanayi odası üyeleri, tüccarlar, esnaf dernekleri başkanları ve basın mensuplarının katıldığı toplantıda bakanlığını ilgilendiren konularda konuşma yapmıştır. Aker; Milli Korunma Kanunu'nda yapılan değişikliklerden bahsederek toptancı, perakendeci, ithalatçı ve ihracatçı isimlerinin bir unvanda toplanması konusunda kanun tasarısının TBMM'ye verildiğini söylemiştir. Kanunda, hangi unvanda olursa olsun örneğin toptancıya isabet eden kârın istenmesi halinde bu sıfatla fatura kesme mecburiyeti konulduğunu ve sıfatların hepsini üzerinde toplayan şahsın kâr sınırının % 35'i geçmeyeceğinin belirtildiğini açıklamıştır. (Kütahya Ekspres, 5 Haziran 1957:1-2)

Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri ise 14 Mayıs 1957 Salı günü saat 22.00 civarında Kütahya'ya gelmiştir. Kendisini kent il sınırında Vali Fahrettin Gömülü, milletvekilleri Dr. Ahmet İhsan Gürsoy ve A. Galip Bubik karşılamıştır. Tevfik İleri 15 Mayıs 1957 Çarşamba günü sabah 09.00'dan itibaren Bakanlığına bağlı Kütahya Lisesi, Erkek Sanat Enstitüsü ve Kız Enstitüsü'ne giderek öğretmen ve öğrencilerle sohbet etmiştir. Sınıf ve iş atölyelerinde öğrencilerin yaptığı çalışmaları inceleyerek gördüğü manzaradan memnun olduğunu ifade etmiştir. İleri, sanat enstitülerinde daha ziyade ucuz malzeme ile zarif giyim eşyası yapılmasına önem verilmesi tavsiyesinde bulunmuştur. Okul müdürü ise aslında ucuz ve tamamen yerli malzeme ile iş meydana getirilmesi prensibine sadık kaldığını, ancak özellikle son sınıf öğrencilerinin gerekli bazı eşyalarının pahalı ve lüks malzeme ile okulda hazırlamalarını ailelerinin istediğini ve bu isteğin yerine getirilmesi için izin verildiğini söylemiştir. Bakan İleri bu cevap karşısında velilerin bu isteklerinin yerine getirilmesi karşısında memnuniyet duyduğunu belirtmiş, bununla beraber yerli malı ve ucuz malzeme ile zevkli giyinmeye önem verilmesi tavsiyesinde bulunmuştur. Bakan İleri'ye basın mensupları tarafından Kütahya'daki eğitim durumunun sorulması üzerine, Kütahya'daki eğitim hayatının kendisinde müspet hisler uyandırdığını ve çok güzel intibaalar edindiği cevabını vermiştir. (Kütahya, 15 Mayıs 1957:1,3)

Mili Eğitim Bakanı Tevfik İleri, daha sonra Türk eğitim sistemi ve Kütahya'daki eğitim hayatı hakkında konuşma yapmıştır. Konuşmasında, 1950-1951 yılında mevcut ortaokulların 20-30 öğrenci ile eğitime devam ederken 1957 yılı itibariyle her kasaba ortaokulunda 150 ila 400 öğrenci bulunduğunu, bunlar arasında kız öğrenci ile köy çocuklarının önemli bir sayıyı teşkil ettiğini söylemiştir. Kütahya ile ilgili olarak Kütahya Lisesine ek bir pavyon yapılmasına karar verildiğini

ve bu yıl içerisinde temelini atılacağı müjdesini vermiştir. Ayrıca Kütahya'da inşası devam eden Azot sanayiinin eleman ihtiyacını karşılamak üzere Erkek Sanat Enstitüsü'nde özel bir Kimya şubesi kurulacağını açıklamıştır. Bununla birlikte Kütahya'nın meşhur çinicilik ve halıcılığı geliştirmek için Kütahya Kız Enstitüsü'nde kurslar açılacağını ifade etmiştir. (Kütahya, 16 Mayıs 1957:1) Kent içerisinde ziyaretlerine devam eden Bakan İleri, 30 Ağustos İlkokulu'na giderek dersaneleri görmüş ve öğretmenlerle mesleki konularda sohbet etmiştir. Bakan ziyaretlerini tamamlamasının ardından Eskişehir'e gitmek üzere kentten ayrılmıştır. (Kütahya Ekspres, 17 Mayıs 1957:1)

Cumhurbaşkanı ve bakanların ziyaretlerinin ardından kent milletvekilleri de belirli aralıklarla şehre gelmiştir. Bu doğrultuda seçimler öncesinde milletvekillerinden Haluk Nihat Pepeyi yol inşaatlarını incelemek ve vatandaşlarla görüşmek üzere 13 Nisan 1957 Cumartesi günü Şıhkara, Avdan, Yazlıca, Sırören, Doluşah, İnli, Bayramşah, Uluköy, Kırgılı ve 14 Nisan 1957 Pazar günü Güveççi, Sofuköy, Demirciören, Dereköy, Sekiören, Ortaca, Kayıkköy, Yağmurlar, Akçaşehir, Kuruçay köylerine gitmiştir. Pepeyi ziyareti esnasında köy yollarını incelemiş, vatandaşlarla sohbet etmiş ve vatandaşlar da aralarında milletvekilini görmekten ve kendilerine gösterilen yakın ilgiden dolayı memnun olmuştur. Ayrıca Pepe'yi, 20 Mart 1957 tarihinde inşasına başlanan Tavşanlı-Örencik yolunu da incelemiştir. Yolun yapılmasına Garp Linyitleri İşletmesinin katkı vermesinin halk tarafından olumlu karşılandığını öğrenmiştir. (Kütahya, 15 Nisan 1957:1, 3)

Milletvekillerinden Ahmet İhsan Gürsoy, Kütahya ve Gediz'de vatandaşlarla temasta bulunmuş ve 19 Mayıs 1957 tarihinde şehirden ayrılmıştır. (Kütahya Ekspres, 20 Mayıs 1957:1) Bir diğer milletvekili Süleyman Sururi Nasuhioğlu, ilçelerde incelemeler yaptıktan sonra 13 Haziran 1957 tarihinde kentten ayrılmıştır. (Kütahya Ekspres, 14 Haziran 1957:1) İlerleyen tarihlerde il ve ilçe kongrelerine katılmak için kente Ahmet İhsan Gürsoy, Süleyman Sururi Nasuhioğlu, Dr. Osman Özbilen, A. Galip Bubik gelmiştir. (Kütahya Ekspres, 24 Haziran 1957:1) Kütahya'ya yapılan ziyaretler kentin ulusal basında yer almasını sağlamış, iktisadi ve turistik yönünün ön plana çıkmasına vesile olmuştur. Ayrıca devlet büyüklerinin kentin sorunlarını yakından görüp çözüm üretmelerini kolaylaştırmıştır. Kentin milletvekilleri de kentin sorunlarını TBMM'de dile getirmiş ve kısa zaman içerisinde çözülmesine yardımcı olmuşlardır.

2. 1957 Seçimleri İçin Alınan Kararlar

2 Mayıs 1954 yılında yapılan seçimlerden sonra 1958 yılında yapılması planlanan seçimler DP'nin aldığı karar ile 1 yıl öne çekilerek 27 Ekim 1957 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu başlık altında seçimin öne alınması için DP'nin Meclis'te aldığı kararlardan, propaganda faaliyetlerinin ne zaman başlayıp biteceği, seçmenlerin oy vereceği günde uyacağı kurallardan ve oy verme gününde Yüksek Seçim Kurulu ile İl Seçim Kurullarının aldığı tedbirlerden söz edilmiştir.

Seçim tarihinin belirlenmesinden önce CHP, Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) ve Hürriyet Partisi (HP) iktidar partisi olan DP'ye karşı güç birliği oluşturmak için girişimlerde bulunmuştur. CHP, CMP ve HP temsilcileri İsmet İnönü'nün Taşlık'taki evinde 1 Ekim 1956 ve 12 Ağustos 1957 tarihinde bir araya gelerek seçim süreci ve sonrasında yapılacak meseleleri görüşmüştür. Bu görüşmelerde partiler CHP'ye %45, CMP ve HP'ye 24'er ve bağımsızlara %7 oranında milletvekili kontenjanı ayrılması konusunda anlaşmalarına karşın İsmet İnönü'nün seçimin kazanılmasından sonra Cumhurbaşkanı adayı olup olmaması konusu partiler arasında fikir ayrılığına yol açmıştır. (Albayrak, 2008) Bu iş birliği durumunu yakından izleyen DP ileri gelenleri seçimlerin vaktinden önce yapılması için İstanbul'da uzun bir süre toplantılar yaparak görüş alışverişinde bulunmuştur. Toplantılarda genel seçimlerin Ekim ayında yapılması fikri üzerinde anlaşılmıştır. (Kütahya Ekspres, 4 Temmuz 1957:1-2) Ayrıca DP üst düzey yöneticilerinden birisi Ajans Türk'e yaptığı açıklamada; muhalefet liderlerinin aralarında bir anlaşmaya varmış olabileceğini buna karşılık hükümetin seçim dalavereleri ile oy kaçakçılığına asla izin vermeyeceğini söylemiştir. (Kütahya Ekspres, 28 Ağustos 1957:1)

DP, muhalefet partileri arasındaki güç birliği girişimlerinin ciddi bir hale dönüşmeye başlaması üzerine Hayrettin Erkmen Başkanlığı'nda 5 Eylül 1957 günü toplanmış ve seçimlerin sonbaharda yapılmasını görüşmüştür. Toplantıda milletvekillerinin büyük çoğunluğu seçimlerin öne çekilmesi kararını uygun bulmuştur. (Kütahya Ekspres, 7 Eylül 1957:1) Bu kararın ardından DP Grup Başkanı Hayreddin Erkmen, Manisa Milletvekili Muzaffer Kurbanoğlu ve Eskişehir Milletvekili Abidin Potoğlu ortak bir önerge vererek seçimlerin yenilenmesini istemiştir. Yapılan oylama sonucunda seçimlerin yenilenmesi için 377 milletvekilinin oyu ile kabul edilmiş ve Seçim Kanunu'nun 6. maddesine dayanılarak genel seçimlerin 27 Ekim 1957 tarihinde yapılmasına karar verilmiştir. (Cumhuriyet, 12 Eylül 1957:5)

Seçim tarihinin belli olmasının ardından seçim kanununda değişiklik yapılması için tadil tasarısı hazırlanmıştır. Tasarının maddeleri arasında; 1) Siyasi partiye adaylık için başvurmuş kimse, hiçbir seçim çevresinde, o seçimde müstakillerin adaylığını koyamayacağı gibi, başka bir parti tarafından da aday gösterilemeyecek ve seçilemeyecektir. 2) Seçime giren siyasi partiler, teşkilatı bulunan her seçim çevresinde müstakilen seçime katılacak ve o çevrenin çıkaracağı milletvekili sayısı kadar aday göstermek zorunda olacaktır. Buna uymayan partiler bütün seçim çevrelerinde seçime girme hakkını kaybedecektir. 3) Seçimin TBMM tarafından yenilenmesine karar verilmesi halinde karar tarihinden 2 ay önce ve karar sonrasında mensup oldukları siyasi partiden ayrılanların aday gösterilemeyeceği yer almıştır. Seçim tadil tasarısı 31 hayır oyuna karşılık 361 evet oyuyla kabul edilmiştir. (Cumhuriyet, 12 Eylül 1957:1, 5) Seçim Kanununa eklenen maddeler ile partiler, bütün seçim çevrelerinde tam aday listesi yapmaya mecbur tutulmuş, bir partinin diğer bir parti tarafından aday gösterilmesi yasaklanmış, bir partiden 6 ay önce istifa etmiş bir kişinin başka bir partiden aday olmasına izin verilmemiştir. (Eroğul, 2013)

DP seçim kanunlarında yaptığı düzenlemeler ile muhalefet partilerinden CHP, CMP ve HP'nin iş birliği çalışmalarını engellemeye çalışmıştır. Bununla birlikte adı geçen partilerin kendi aralarındaki temel sorun olan İnönü'nün adaylığı konusunda uzlaşmaya varamamaları da iş birliğinin hayata geçirilememesinde etkili olmuştur. Böylece muhalefet partileri aday belirleme ve propaganda sürecini kendi parti politikaları çerçevesinde sürdürmüş, kendi adayları ve amblemleri ile seçime katılmıştır.

Bakanlar Kurulu da 28 Eylül 1957 tarih ve 9481 sayılı kararı ile (Kütahya, 25 Eylül 1957:1) 27 Ekim 1957 tarihinde yapılacak milletvekili seçiminde her seçim çevresinden çıkarılacak milletvekili sayısını gösteren listeyi Resmi Gazetede yayınlamıştır. Liste'de Kütahya'da 331.912 nüfusa karşılık 8 milletvekili çıkaracağı ilan edilmiştir. (Cumhuriyet, 25 Eylül 1957:1, 5; Kütahya, 26 Eylül 1957:1-2; Kütahya Ekspres, 27 Eylül 1957:1) Seçim sürecine girildiğinden Kütahya'nın her yerinde hazırlıklar yapılmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda mahalle muhtarları ev ev dolaşarak seçmenleri tespit etmeğe ve seçim sandıklarının nerelere konacağına karar vermiştir. (Kütahya Ekspres, 21 Eylül 1957:1) Bununla birlikte Kütahya Merkez İlçe Seçim Kurulu Başkanlığı, seçimde görevli 182 sandık başkanı ile bu sandıkların ihtiyar heyetinden asil, yedek üyelikler ile partililer arasından 2'ser yedek üyenin kur'a ile belirlenmesi işinin 2, 3, 4, 5 Ekim 1957 tarihleri arasında Kütahya Ağır Ceza Mahkemesi Başkanlığına ait odada yapılacağını ilan etmiştir. (Kütahya, 26 Eylül 1957:3)

Yüksek Seçim Kurulu, partilerin milletvekili aday gösterme süresinin 7 Ekim 1957 Pazartesi günü saat 17.00'da sona ereceğini açıklamıştır. (Kütahya, 7 Ekim 1957:1; Vatan, 5 Ekim 1957:3) Alınan kararların ardından milletvekilleri adayları belirlenmiş ve propaganda süreci başlamıştır. Bu konu üzerinde ilerleyen başlıklarda geniş bir şekilde izahat verilecektir. Yüksek Seçim Kurulu, seçimlerin güvenli, sakin ve huzurlu bir şekilde gerçekleştirilmesi için bir dizi tedbirler almıştır. Bu doğrultuda oy verme işleminin 27 Ekim 1957 Pazar günü saat 08.00'da başlamasına ve 17.00'da bitmesine karar verilmiştir. Seçim güvenliğinin sağlanması için ordu ve polis bütünü izinleri kaldırılmıştır. Seçmenlerin oy kullanması sırasında seçmen kartlarını sandık kurulu

başkanına göstermesi istenmiştir. Seçmen kartlarının dağıtılamamış olmasını dikkate alan il seçim kurulları, vatandaşların seçmen kartı yerine nüfus cüzdanını göstermesi ya da sandık kurulu tarafından kabul edilecek 2 şahidin tanıklığıyla oy verebileceğini bütün kurullara bildirmiştir. İsmi seçmen kütüğünde bulunduğu halde oy vermeyenlerin yerine oy kullanmak için tutanakları tahrif etmek veya sahte oy pusuları kullanmak gibi eylemlerde bulunanlar 3 yıldan 7 yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılacaktır. Oy verme işlemi saat 17.00'da bittikten sonra sandıklar seçim kurulu tarafından açılacak. Eğer oy sayma işleminde bir yolsuzluk görülürse parti müşahitleri veya kurul üyeleri müdahale edip zabıt tutabilecek ve bu zaptı ilgili seçim kuruluna teslim edecektir. (Cumhuriyet, 27 Ekim 1957:1, 5) Ayrıca Yüksek Seçim Kurulu Başkanlığı, oy verme süresi içerisinde uyulması gereken kuralları içeren seçim yasaklarını yayınlamıştır. Buna göre; oy verme süresi içinde içkili yerlerde, halka açık yerlerde açık veya kapalı her çeşit spirtolu içkilerin verilmesi, satılması, içilmesi veya satın alınması yasaklanmıştır. Ayrıca ordu ve zabıta mensuplarından başka hiçbir vatandaşın şehir, kasaba ve köylerde elinde silah taşıma belgesi olsa dahi 5545 sayılı seçim kanunu gereğince yasaklandığı vatandaşlara ilan edilmiştir. (Kütahya, 26 Ekim 1957:1)

27 Ekim 1957 yılında yapılacak milletvekili seçiminin tüm yurttaki hadiseler olmadan yapılabilmesi için DP Hükümeti, Yüksek Seçim Kurulu ile il ve ilçe seçim kurulları ciddi tedbirler alarak uygulamıştır. Bir diğer husus olarak DP'nin muhalefet partilerinin birleşmesini ve karşısında güç birliğini oluşturmalarına engel olabilmek için kanun çıkarması dikkati çekmiştir. Çıkarılan kanun sayesinde muhalefet partilerinden CHP-CMP-HP arasındaki iş birliği kısmen engellenebilmiştir. Diğer taraftan hem CMP hem de HP'nin CHP'nin çatısı altında seçimlere girmemek istememesi ve söz konusu partilerin İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı adaylığına mesafeli davranmaları da muhalefet partilerinin seçime ayrı ayrı girmelerinde etkili olmuştur.

3. Partilerin Aday Belirleme Çalışmaları

Bu başlık altında DP, CHP, CMP ve HP'nin milletvekili adayı belirleme çalışmalarından ve belirlenen adayların mesleklerinden söz edilmiştir. Bu bağlamda DP Genel İdare Kurulu çeşitli toplantılar yaparak halen milletvekili olanların yeniden aday gösterilmesini ve yoklama yapılmamasını kararlaştırmıştır. Ancak Ankara'ya davet edilen parti il teşkilatları ile yapılan görüşmede genel kurulun bu kararı kabul ettirilememiştir. Teşkilatın baskısına karşı çıkmayan Genel İdare Kurulu daha önce aldığı karardan vazgeçmiştir. Yeni alınan karar gereği; 50 ilde aday yoklaması yapılmasına karar verilmiştir. Genel İdare Kurulu'nun veto hakkının devam etmesine ve genel merkezin listeler üzerinde değişiklikler yapabilmesi üzerinde anlaşılmıştır. (Vatan, 2 Ekim 1957:1) Alınan karar gereği 50 ilde aday yoklaması yapılması beklenirken 39 ilde aday yoklaması yapılmış ve 28 ilin adayları Genel Merkez tarafından belirlenmiştir. (Burçak, 1998) Bu bağlamda DP'nin Kütahya'dan göstereceği adayların yoklaması 2 Ekim 1957 Çarşamba günü saat 10.00'da Saray Sinemasında yapılmıştır. Aday yoklamasına 22 kişi katılmış, yoklama sonucunda eski milletvekili Dr. Ahmet İhsan Gürsoy, S. Sururi Nasuhoğlu'nun yanı sıra Kemal Özer, İbrahim Germiyanoğlu, merkez adayları Mehmet Diler, Emin Topaler ve İrfan Haznedar milletvekilliği adaylığını kazanmıştır. Aday yoklaması sonuçlarına Bekir Avlupınar itiraz etmiş, yeniden yapılan oy sayımı sonucunda itirazının haklı olmadığı görülmüştür. Ayrıca eski milletvekillerinden Dr. Osman Özbilen, Ali Galip Bubik, Haluk Nihat Pepeyi, Ahmet Kavuncu sürpriz bir şekilde aday yoklamasını kaybetmiştir. DP'nin Kütahya'dan aday göstereceği 8 adaydan birini de genel merkez belirleyecektir. (Kütahya Ekspres, 3 Ekim 1957:1) Genel Merkez de 10. Dönem Samsun milletvekili olan Muhittin Özkefeli'yi aday göstermiştir. (Kütahya Ekspres, 9 Ekim 1957:1) Kütahya'dan belirlenen adayların mesleklerine bakıldığında; eski milletvekili, Belediye Başkanı, doktor, avukat, tüccar ve orman mühendisi oldukları görülmüştür. (Vatan, 3 Ekim 1957:5) DP'nin Türkiye genelinde ilan ettiği listede ise 314'ü halen milletvekili, 54 hukukçu, 108 idareci, 10 mühendis, 25 doktor, 8 general, 7 profesör, 14 genel müdür, 4 müsteşar, 3 vali, 1 büyükelçi, 9

öğretmen, 20 tüccar, 12 fabrikatör, 8 gazeteci, 9 ziraat mühendisi, 16 çiftçi ve 8 serbest meslek sahibi yer almıştır. (Vatan, 8 Ekim 1957:5)

CHP ise aday yoklama kurulu tarafından seçilen komisyonun aldığı karar ile milletvekili seçimlerinin plebisit yolu ile yapılmasına karar vermiştir. Aday yoklama kurulları yönetmeliğinde görülen aksaklık üzerine parti genel merkezi illerden birer yönetmelik tasarısı hazırlanmasını istemiştir. (Cumhuriyet, 31 Ocak 1957:5) Parti yaptığı değerlendirme neticesinde Kütahya’da aday yoklaması yapılmasına karar vermiştir. Yapılan aday yoklaması sonucunda; Ahmet Bozbay, Tefik Alpaslan, Süleyman Atay, Sabri Vardarlı, Bahtiyar Karaçay, Halil Ünal, Ali Ayrık, Şakir Coşkun aday olarak belirlenmiştir. Adayların mesleklerine bakıldığında; Gediz Eski Belediye Başkanı, avukat, Tunçbilek Eski İdare Amiri, muhasip, tüccar ve çiftçi oldukları tespit edilmiştir. (Kütahya Ekspres, 2 Ekim 1957:1) Türkiye çapında ilan edilen listede ise 211 hukukçu, 59 doktor, 30 gazeteci, 58 tüccar, 57 çiftçi, 20 sanayici, 36 mühendis ve 18 eğitimci yer almıştır. (Vatan, 6 Ekim 1957:1)

CMP de seçim için yayınladığı tamim ile teşkilatın her türlü hazırlığa derhal başlamasını istemiştir. Tamimde; iktidarın vaktinde önce seçime gitme ihtimalinin kuvvetli olduğundan dolayı teşkilatın süratle hazırlanmasının hayati bir zorunluluk olduğunun üzerinde durulmuştur. Ayrıca genel başkan ve genel idare kurulu üyelerinin Türkiye’deki bütün il ve ilçeleri ziyaret etmesine ve bu programın 3 ay içinde bitirilmesine karar verilmiştir. (Cumhuriyet, 18 Ocak 1957:1) Partide yapılan toplantılar ile CMP Genel İdare Kurulu yoklama sonuçlarını tespit ederek listeler üzerinde değişiklik çalışmalarına devam etmiştir. Genel İdare Kurulu yaptığı toplantıda bütün illerde seçime girilmesine karar vermiştir. (Vatan, 2 Ekim 1957:1, 5) Bu illerden birisi olan Kütahya’da CMP aday yoklaması yapmıştır. Yoklama sonucunda İsmail Hakkı Ertekin, Mustafa Özalbay, Celal Özerdem, Mestan Yılmaz olmak üzere 4 milletvekili adayını belirlenmiş, geriye kalan 4 aday genel merkez tarafından tespit edilmesine karar verilmiştir. (Kütahya Ekspres, 3 Ekim 1957:1; Vatan, 2 Ekim 1957:5) Genel merkez tarafından Vecihi Işık, Ali Erdem, Hüsamettin Barshan (Bersan), Reşat Yılmaz aday olarak gösterilmiştir. (Vatan, 8 Ekim 1957:4) Kütahya’da aday gösterilen milletvekili adaylarının mesleklerine bakıldığında; müteahhit, avukat, emekli subay, tüccar, orman mühendisi, çiftçi ve işçi sendikası başkanı olduğu görülmüştür. (Kütahya Ekspres, 9 Ekim 1957:1) Türkiye genelinde partinin ilan ettiği listede; 17 avukat, 175 tüccar, 57 doktor, 14 diş tabibi, 9 eczacı, 52 çiftçi, 2 veteriner, 16 general, 11 idareci, 10 profesör, 17 iktisatçı, 11 fabrikatör, 8 işçi, 10 mimar-mühendis, 4 dış politikacı, 17 eski milletvekili, 13 belediye başkanı ve genel meclis üyesi, 9 nakliyecisi ve 9 gazeteci yer almıştır. (Vatan, 8 Ekim 1957:5)

Bir diğer parti olan HP; Ağrı, Van, Mardin, Maraş, Sivas, Bolu, Sinop, Tekirdağ, Kırşehir ve Nevşehir dışındaki 56 ilde 550 adayla seçime gireceğini açıklamıştır. (Çakmak, 2008) Parti nizamnamesinin 76. maddesinde; milletvekili adayını gösterilmek isteyenlerin parti tarafından yoklamaya tabi tutulacağı, yoklamaların gizli oylama yapılacağı, yoklamaların kaza merkezlerinde aynı gün ve saatte yapılarak sonuçlarının tutanakla tespit edilerek Vilayet merkezlerine bildirileceği belirtilmiştir. Böylece Vilayetten yoklamayı kazanan adaylar ile Genel Merkezin sahip olduğu % 20 kontenjan hakkını kullanarak o ilde gösterilecek milletvekili isimleri tespit edilmiştir. (Hürriyet Partisi Nizamnamesi, 1955; Hürriyet Partisi Nizamnamesi, 1956) Bu doğrultuda partinin seçime katılacağı illerden biri olan Kütahya’da milletvekili adayını olarak Mehmet Tetik, Süleyman Ertekin, Hakkı Sağkal, Behçet Kaya, Hüseyin Kaban, Bekir Savaş, Hüseyin Simavi ve Salih Karabay aday gösterilmiştir. (Milliyet, 8 Ekim 1957:5; Vatan, 8 Ekim 1957:4) Adayların meslekleri incelendiğinde; arzuhalci, marangoz, muakkıp, şöför, terzi, çiftçi, müteahhit ve basın sendikası idare heyeti üyesi oldukları tespit edilmiştir. (Kütahya, 8 Ekim 1957:1) Türkiye genelinde ilan edilen listede ise 11 doçent-profesör, 137 hukukçu, 43 doktor, 23 gazeteci, 21 yüksek mühendis, 18 eğitimci, 6 general, 2 amiral, 10 subay, 80 ziraatçı, 25 iktisatçı, 14 belediye başkanı ve üyesi, 15 işçi-şöför, 10 eczacı ve kimyager, 3 veteriner, 92 esnaf-tüccar, 5 fabrikatör, 15 çeşitli meslek sahibinin yer aldığı görülmüştür. (Vatan, 8 Ekim 1957:1, 5)

Seçime katılması beklenen Türkiye Köylü Partisi (TKP), teşkilatı bulunan 34 ilde seçimlere girmemeye karar vermiştir. Partinin yayınladığı tebliğde; rejim ve anayasa meselelerinde, iktisadi sahada taahhütlerini yerine getiremeyen DP'nin şimdiden aldığı tedbirlerle seçimlerin neticesiz bırakılabileceği ve netice alınca dahi tehlikeler arzedeceği kanaatine varıldığı ifade edilmiştir. Tebliğin devamında bu şartlar altında yapılacak seçimin DP-CHP arasındaki hesaplaşmadan ibaret olduğuna dikkat çekilerek CMP ve HP seçimden çekilmeye davet edilmiştir. (Milliyet, 29 Eylül 1957:1) TKP'nin bu daveti CMP ve HP tarafından kabul edilmemiş, her iki parti de seçime katılarak birinci parti olabilmek için mücadele etmiştir. TKP ise tebliğde açıkladığı gerekçelere dayanarak seçime katılmamış ve seçimi protesto etmiştir.

4. Partilerin Propaganda Çalışmaları

Siyasi partiler seçimi kazanabilmek ve vatandaşların oyunu alabilmek için il, ilçe, köy, kasaba ve mahallelerde propaganda çalışmalarına başlamıştır. Seçim propagandası resmi olarak 9 Ekim 1957'de başlamış ve 24 Ekim 1957 sabahına kadar devam etmiştir. 24 Ekim 1957 sabahından itibaren 3 günlük propaganda yasağı ilan edilmiştir. (Unat, 2017) DP, seçim kampanyasını Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes, bakan ve milletvekillerinin katılımıyla 12 Ekim 1957 tarihinde başlatmıştır. DP mensupları ülkenin çeşitli kentlerine giderek halkla temas etmiş ve mitinglerde konuşmalar yaparak halktan destek istemiştir.

DP, 1957 seçimleri için yol haritası niteliğinde olan seçim beyannamesini ilan etmemekle birlikte (Vatan, 11 Ekim 1957:1) seçim kampanyası boyunca mümkün olduğunca bütün kentler ziyaret edilmeye çalışılmıştır. Yapılan mitinglerde; DP idarecileri sosyal, kültürel ve iktisadi sahada yapılan hizmetlerinden bahsetmiş, ülkenin İnönü dönemine göre daha müreffeh bir hale dönüştüğünü anlatmış, ülkede yollar, köprüler, barajlar inşaa edilerek kalkınan Türkiye'nin her sahadaki başarılarından söz etmiş, pahalılığın sebepleri ve çözüm önerilerini anlatarak sorunların; ancak güçlü iktidarla çözüleceği mesajını vermeye çalışmıştır. (Yücel, 2001) Parti bunların yanı sıra yurdun dört bir tarafında afişler astırmış, halkı bilgilendiren el ilanları ve broşürler bastırarak dağıtmıştır. Yedi yıllık iktidarının tek kelimeyle ifade edildiği afişlerdeki sözlerden "*Yaptıklarımız yapacaklarımızın teminatıdır*" sloganı en dikkat çekici söylem olmuştur. (Çakırbaş, 2022) Parti seçim çalışmaları kapsamında üzerinde Celal Bayar ve Menderes'in resimleri, içerisinde Türk bayrağı ve bol resim bulunan broşürler dağıtmıştır. Dağıtılan bu broşürler İl Seçim Kurulu tarafından Seçim Kanunu'nun 51. ve 55. maddelerine aykırı olduğu gerekçe gösterilerek dağıtılması yasaklanmıştır. (Cumhuriyet, 12 Ekim 1957:3)

Partinin seçime girdiği kentlerden biri olan Kütahya'da ise milletvekili adaylarından Süleyman Sururi Nasuhioğlu ve Osman Özbilen 27 Ağustos 1957 Salı günü, (Kütahya, 27 Ağustos 1957:1) Ahmet İhsan Gürsoy, Ali Galip Bubik, Ahmet Kavuncu ve Haluk Nihat Pepeyi de 15 Eylül 1957 Pazar günü kente gelerek vatandaşlarla görüşmüş ve propaganda çalışmalarını yürütmüştür. (Kütahya, 16 Eylül 1957:1) Kütahya'da partilerin temsilcileri arasında yapılan görüşme neticesinde miting saatleri konusunda anlaşma sağlanmıştır. Buna göre; DP 10.00-12.00 saatleri arasında, CHP 13.00-15.00 saatleri arasında, CMP 16.00-17.00 saatleri arasında miting düzenlemiştir. DP milletvekili adayları belirlenen saat olan 10.00'dan 12.00'ye kadar kalabalık bir halk topluluğu önünde yapılan mitinglerde konuşma yapmıştır. (Kütahya Ekspres, 23 Ekim 1957:1)

Vatan gazetesi yazarlarından Oktay Akbal, propaganda döneminde Kütahya'ya gelerek gözlemlerini ve birebir yaptığı görüşmeleri "*Nabız Yoklaması*" başlığı altında okuyucularına aktarmıştır. Akbal, Demokrat Partililerin kendilerinden çok emin olduğunu ifade ederek yoklamayı kazanan adayların kendini milletvekili seçilmiş saydığına dikkat çekmiştir. Akbal, Demokrat Parti İl Başkanı Kemal Özer ile bir araya gelmiş ve Özer'in kendisine Kütahya'nın DP'nin kalesi olduğunu, yollar, camiler için büyük yardım yapıldığını, Kütahya'da diğer illerdeki gibi bir muhalefetin olmadığını, kente can verenin Demokrat Parti olduğunu ve bu yüzden halkın

DP'ye gönülden bağlı olduğunu söylemiştir. Yazar, 1954 yılı seçimlerinde DP'nin CHP'ye 50.000 oy fark atması ve kentte yaptığı görüşmeler sonucunda Kütahya'da DP'nin kazanmasının normal bir sonuç olacağını ifade etmiştir. Ayrıca CHP'nin 50.000 oy farkını kapatacağını kimsenin beklemediğini belirttikten sonra DP'yi en güçlü gördüğü yerin Kütahya olduğunu ve bu tahminde yanılmadığını seçim sonuçlarının göstereceği iddiasında bulunmuştur. (Vatan, 9 Ekim 1957:4)

En güçlü muhalefet partisi olan CHP ise seçimler başlamadan Kütahya il kongresini 19 Mayıs 1957 tarihinde gerçekleştirmiştir. İl kongresine katılanlar arasında CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek de yer almıştır. Kasım Gülek kongrede partililere hitaben yaptığı konuşmada; seçim zamanının geldiğini, vatandaşların oylarını kullanabilmek için seçmen kütüklerine dikkat etmesini, bu seferki seçimlerin çetin geçeceğini, *“baskı yapıp köyünüze yol, ilinize su getirmeyeceğiz derler, para dağıtırlar, parayı alın ama oyu vermeyin”* demiştir. Konuşmasına devam ederek seçim hilelerini göstermek üzere *“Binbir Oyun”* isminde bir kitap hazırladıklarını açıklamıştır. (Cumhuriyet, 20 Mayıs 1957:1, 5)

Cumhuriyet Halk Partisi; rejim meseleleri, iktisadi konular, işçi meseleleri gibi önemli konuların yer aldığı seçim beyannamesini ilan etmiştir. Beyannamenin rejim meseleleri başlığı altında; 27 Ekim'de vatandaşların yeni milletvekillerini seçmek için sandık başlarına gideceğini, bu seçimin Türkiye'nin ve demokrat rejimin kaderinde hayati bir rol oynayacağı ifade edilmiştir. Bugünkü iktidar partisinin işbaşında kaldığı takdirde memleketin içinde bulunduğu siyasi ve iktisadi buhranın daha da vahim bir hal alacağı belirtilmiştir. CHP'nin iktidara geldiğinde ülkeyi içinde bulunduğu siyasi buhrandan kurtaracağı ve medeni dünya tarafından kabul edilen istikrarlı bir hukuk devleti nizamına kavuşturacağı vaat edilmiştir. Beyannamenin iktisadi meseleler başlığı altında; iktidarın son 4 yıldan beri gittikçe sıkıntı ve mahrumiyetlerin sebeplerini araştırmak ve tedbirlerini almak yerine, vatandaşları oyalamak ve avutmak gafletinden kurtaramadığına vurgu yapılmıştır. CHP; ülkeyi bu durumdan kurtarmanın yolunun iktisadi kalkınmayı plan ve programa bağlamak, paranın değerinde ve fiyatlarda istikrar sağlamaktan geçtiğini çözüm önerisi olarak açıklamıştır. Beyannamenin işçilerle ilgili bölümünde; DP'nin işçilere verdiği sözleri tutmadığı, sendika birliklerini kapattığı ifade edilerek CHP iktidarında işçilerin istismardan koruyacak ve refaha kavuşturacak tedbirlerin alınacağı, işçi ücretlerini yaşam şartlarına göre ayarlayacaklarını, işçiye grev hakkı tanıyacakları ve İş Kanunu'nu ıslah edecekleri vaadinde bulunulmuştur. (Vatan, 11 Ekim 1957:1, 4)

CHP her bölgenin kendine has ticari, sanayi ve kültürel özelliklerini dikkate alarak propagandasını şekillendirmiştir. Parti; milletvekili adaylarının hem bölgenin coğrafi özelliklerini dikkate alarak üretilen ürünlerin fiyatları üzerinden iktidarı eleştirmesi hem de 1954 yılından 1957 yılına kadar geçen 3 sene zarfında iktidarın başta ekonomi politikasında olmak üzere yaptığı yanlışların halka iyi bir şekilde anlatılmasını istemiştir. Bu doğrultuda Ege Bölgesinde DP'ye karşı; 1) Tütünün ucuza alındığı, iktidara gelince bir tütün bankası kurulacağı ve tütüncülerin menfaatlerin korunacağı, 2) Pancar fiyatlarının çok düşük olduğu, 3) İzmir'de Yunan bayrağının çekilme hadisesinin işlenilmesi, 4) İşçi ve grev mevzusunun ele alınarak mitinglerde kullanılması istenilmiştir. (BCA, 43.254.17) Bahsedilen konuların yanı sıra miting meydanlarında sıklıkla değinilen konular arasında; rejim ve demokrasi sorununun giderek büyümeye devam etmesi, iktisadi kalkınmanın DP'nin en büyük yalanı olduğu, DP'nin radyoyu kendi tekeline alarak yayın organı haline dönüştürdüğü ve hayat pahalılığının katlanılamayacak seviyeye geldiği yer almıştır. (Yücel, 2001)

Propaganda kapsamında CHP adayları Kütahya'da 13.00-15.00 saatleri arasında konuşmalar yapmıştır. (Kütahya Ekspres, 23 Ekim 1957:1) CHP Kütahya İl Başkanı Ahmet Bozbay da seçimler hakkında genel bir değerlendirmede bulunmuştur. Bozbay konuşmasında; birçok ihtiyaç maddesinin bulunmaması, gündün güne fiyatların artmasının halk ve köylü üzerinde iktidara karşı bir soğuma meydana getirdiğini ifade ederek bu seçimlerde kazanma ihtimallerinin biraz daha

arttığını söylemiştir. (Kütahya Ekspres, 2 Ekim 1957:1) Ayrıca Vatan Gazetesi yazarı Oktay Akbal da Kütahya ziyareti esnasında Ahmet Bozbay ile görüşerek seçimler hakkında düşüncelerini "Nabız Yoklaması" adlı yazısında okuyucularla paylaşmıştır. Yazıda, Bozbay'ın kendisine "*propaganda yapmanın güç olduğunu, ancak ocak sohbeti yapabildiklerini*", Kütahyalıların hislerini hiç belli etmediğini ve CHP'lilerin seçim sonuçlarının sürprizli olacağına inandığını söylemiştir. Bozbay; CHP il teşkilatının seçim için gayret gösterdiğini, Simav'da partililerin 24.000 lira bağışta bulduklarını ve Tavşanlıların da bir cip olarak seçim çalışmalarını hızlandırdığı bilgisini vermiştir. (Vatan, 9 Ekim 1957:4)

CMP ise 27 Ekim seçimleri, parti faaliyetleri ve genel siyasi durum hakkında görüşmeler yapmak üzere teşkilat temsilcilerini Ankara'ya davet etmiştir. Seçim hazırlığı olarak değerlendirilen toplantıda; her ilin görüşmelere idare kurulu başkanı ve kurulun seçeceği 1 üye ile katılacağı ve genel olarak 27 Ekim 1957 tarihinde yapılacak seçimlerle ilgili konular üzerinde durulacağı bildirilmiştir. Genel Başkan Osman Bölükbaşı imzası ile gönderilen tamimde; 27 Ekim seçimlerine ait gözlem, kanaat ve neticeler hakkındaki fikirlerin her ilde idare kurulu tarafından bir raporla tespit edilmesi, seçim sürecinde DP ve CHP'nin takip ettikleri siyasetin izlenilmesi, DP ve CHP'nin yaptıkları propagandalar, kanunsuz ve yolsuz davranışlar hakkında bilgiler elde edilmesi istenilmiştir. Bu sebeplerle seçimlere ait hususların her il teşkilatı tarafından çok dikkatli ve geniş bir şekilde hazırlanması bildirilmiştir. (Cumhuriyet, 8 Aralık 1957:3)

CMP, seçim beyannamesi yerine iki broşür yayınlamayı planlamıştır. Broşürlerden birinde Osman Bölükbaşı'nın cezaevinde çekilmiş bir resminin yer alacağı ve ikinci broşürde ise milletvekili adaylarının fotoğrafları ile partinin millete yapacağı vaatlerin yer almasına karar verilmiştir. (Vatan, 11 Ekim 1957:1) Parti, milletvekili seçimlerinde kullanılmak üzere vaatlerini içeren beyannamesini ilan etmiştir. Beynamede; rejim davasının halledileceğine söz verilmiş, Anayasada insan haklarının bütün yönleriyle tarif edilerek insan haklarının zedelenme tehlikesinin önleneyeği belirtilmiştir. Bu amaçla kanunların anayasaya uygunluğunu denetlemek üzere Anayasa Mahkemesi'nin kurulacağı ifade edilmiştir. Beyannamenin iktisadi ve sosyal konuları ele aldığı başlıkta; 1953 yılından sonra ithalat ve ihracat hacminin gittikçe azalarak dış borcun 2.500.000.000 sınırına yaklaştığı ileri sürülmüştür. Bahsedilen sebepler yüzünden mevcut döviz stokunun eridiğine, enflasyonun bütün şiddetiyle hüküm sürmeğe başladığına ve paranın değerinin düştüğüne dikkat çekilmiştir. (Vatan, 22 Ekim 1957:1, 5)

Beyannamenin açıklanmasından sonra partinin seçimde işleyeceği konular belli olmuş ve propaganda çalışmaları hızlanmıştır. Parti yöneticileri de Karadeniz illeri ile Nevşehir, Kırşehir, Uşak ve Ankara'da kazanacaklarını iddia etmişlerdir. (Vatan, 8 Ekim 1957:5) Parti yöneticilerinin sözünü ettiği illerden başka Manisa ve Burdur'da da etkili seçim kampanyası yürütmeye gayret gösterilmiştir. Seçimde parti mensupları meydan mitingleri, kahve toplantılarının yanı sıra ev toplantıları yaparak seçmenin karşısına çıkmış ve iktidara gelebilmek için vatandaştan oy istemiştir. (Yücel, 2001) Partinin seçime girdiği kentlerden birisi olan Kütahya'da propaganda kapsamında partiler arasında yapılan anlaşma gereği Cumhuriyetçi Millet Partisi 16.00-17.00 saatleri arasında açık hava toplantısı yapmıştır. (Kütahya Ekspres, 23 Ekim 1957:1) İl Başkanı seçimler hakkında Kütahya'dan ümitli olduklarını özellikle Altıntaş kazasının Kırşehir gibi kaleleri olduğunu vurgulamıştır. (Kütahya Ekspres, 3 Ekim 1957:1)

Son parti olarak Hürriyet Partisi seçim beyannamesini Genel Başkan Lütfi Karaosmanoğlu'nun düzenlediği basın toplantısında kamuoyu ile paylaşmıştır. Beyannamenin başlarında partinin seçim sistemini nisbi temsil esasına göre tadil ettikten hemen sonra seçimlere gitme kararında olduğu ifade edilmiştir. Anayasa değişiklikleri bahsinde; Anayasanın içtimai ve hukuki müesseseleri teminat altına alacak şekilde tadil edileceği, Cumhurbaşkanı partiler üstü bir duruma getirileceği ve bir kişinin üst üste iki defadan fazla Cumhurbaşkanı seçilmemesi için kanun çıkarılacağı vaad edilmiştir. İktisadi meseleler bahsinde; DP iktidarında Türkiye'nin yoklar ve

kuyruklar ülkesi olduğuna dikkat çekilmiştir. DP'nin enflasyona dayanan israf politikasının temsilcisi olduğu belirtilerek kendi iktidarlarında iktisadi sahada istikrarlı bir iktisat ve maliye hayatını inşaa edeceklerinin sözü verilmiştir. İşçi bahsinde; işçilere ve mütevazı halk kitlelerine müreffeh ve adil bir hayat tarzının sağlanacağı, işçilere grev hakkının tanınacağına söz verilmiştir. Dış politika bahsinde ise; ana taahhütlere bağlı kalınacağı, barışa aykırı maceraperest ve şantajcı bir tutumun hiçbir suretle tasvip edilmediği vurgulanmıştır. Beyanname, partinin demokrasi ve hürriyet rejimine bağlı kalınacağını ifade eden Hürriyet Andı ile sona ermiştir. (Vatan, 19 Ekim 1957:1, 5)

Birçok ilde teşkilatlanma çalışmalarına devam eden HP seçim propagandası kapsamında görüşlerinin yer aldığı resmi yayınlar, broşürler ve afişler bastırılmıştır. Resmi yayın ve broşürler arasında “*Hürriyetçi Ne Diyor? Hürriyet Partisi Seçim Beyannamesi, Sandık Başında Vazife Görecek Üye ve Müşahitlerimiz İçin Bilgiler*” yer almıştır. (Alacı, 2011) Afişlerin üzerinde ise “*Evvelce öküzünü üç liraya nallatıyordun. Şimdi 15 liraya nallatıyorsun*”, “*Milli Korunma dediler, Milli kurutma yaptılar*”, “*Köye oy için değil, millet için gidiyoruz*” gibi ifadeler yazılmıştır. (Vatan, 2 Ekim 1957:5) Bahsedilen yayınlarla sesini vatandaşa duyurmaya çalışan partinin seçime girdiği illerden birisi olan Kütahya’da ise teşkilatının çok güçlü olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Bu duruma çarpıcı bir örnek olarak DP milletvekili Süleyman Sururi Nasuhoğlu ile HP Milletvekili Fethi Çelikbaş’ın trende aralarında geçen diyalog verilebilir. Konuşmada Sururi Nasuhoğlu, Fethi Çelikbaş’a Kütahya’da partisi tarafından gösterilen adayların kimler olduğunu sorduğunda Çelikbaş’ın HP’nin Kütahya’da teşkilatı olmadığı cevabını vermiştir. Bu cevap karşısında Nasuhoğlu, Fethi Bey’e teşkilatınız var demesine rağmen Fethi Bey ısrarlı bir şekilde teşkilatlarının olmadığını ifade etmiştir. Nasuhoğlu, cevap karşısında şaşkınlığını gizleyememiştir. Bu sohbette üzerinde durulması gereken nokta Fethi Çelikbaş’ın 8 milletvekili çıkaran Kütahya’daki parti teşkilatının varlığından haberdar olmamasıdır. (Kütahya Ekspres, 11 Ekim 1957:1) HP görüldüğü üzere Kütahya’da çok güçlü bir parti olamamış, teşkilatının olup olmadığından kendi yöneticilerinin bile farkında olmadığı bir seçim süreci yaşamıştır. Tabii ki bu durum seçim sonuçlarına da yansımış ve parti kentten sadece 827 oy alabilmiştir.

5. Seçim Sonuçları, Partilerin Değerlendirmeleri ve Tartışmalar

Türkiye; 27 Ekim 1957 tarihli milletvekili seçimleri ile partilerin seçim sonuçlarını değerlendirdiği ve karşılıklı suçlamalar yaptığı, aynı zamanda seçim sonuçlarının iktidar ile muhalefet partilerini destekleyenler arasında tartışmaların ve bazı illerde ölümle neticelenen olayların yaşandığı ve seçim usulsüzlüklerinin yapıldığı bir seçim dönemini geride bırakmıştır. Bu bağlamda Türkiye’de 27 Ekim 1957 tarihli milletvekili seçimlerine katılım oranı % 79.86 olurken, DP % 53.37, CHP % 31.94, CMP % 14.11, HP % 0.57 oranında oy almıştır. (Aygen, 1962) Seçim sonuçlarına göre; DP 44 vilayette tam, 3 vilayette de kısmen olmak üzere 424 milletvekilliği kazanmıştır. CHP 18 vilayette tamamen 3 vilayette kısmen kazanarak 178 milletvekili, CMP Kırşehir’de 4 ve HP Burdur’da 4 milletvekili çıkarmıştır. CHP’nin 5 milletvekili 2 yerden seçildiği için vekil sayısı 173’e ve DP’den 3 korucu 2 yerden seçildiği için vekil sayısı 421’e düşmüştür. (Kütahya Ekspres, 1 Kasım 1957:1; Cumhuriyet, 31 Ekim 1957:1)

DP’nin tam liste halinde kazandığı 44 il arasında Kütahya da yer almıştır. (BCA, 52.312.1; BCA, 52.311.1; BCA, 52.312.4) Kütahya’da seçimlere katılım oranı Türkiye ölçeğine yakın bir şekilde % 80 olarak gerçekleşmiş ve DP 73.596 oy, CHP 44.161 oy, CMP 19.551 oy, HP ise 827 oy almıştır. Kütahya İl Seçim Bürosu yayınladığı bildiri ile kentte milletvekilliğini; Ahmet İhsan Gürsoy’un 73.596 oy, İbrahim Germiyanoğlu’nun 73.562 oy, İrfan Haznedar’ın 73.431 oy, S. Sururi Nasuhoğlu’nun 73.420 oy, Mehmet Diler’in 73.348 oy, Kemal Özer’in 73.329 oy, Emin Topaler’in 73.302 oy ve Muhittin Özkefeli’nin 73.228 oy ile kazandığını ilan etmiştir. (Kütahya, 31 Ekim 1957:1- 2) Kütahya’da DP’nin seçimleri kazanması dolayısı ile Parti il merkezi önünde vatandaşlar davullar çalarak oyunlar oynamış ve zafer sevinci yaşamıştır. (Kütahya Ekspres, 31

Ekim 1957:1) Milletvekilliğini kazanan DP'li adaylar da mazbatalarını aldıktan sonra il idare kurulu üyeleri, sayıları bini aşan seçmenler ve çok fazla sayıda otomobil eşliğinde Eskişehir-Ankara sınırına kadar uğurlanmıştır. (Kütahya, 31 Ekim 1957:1)

Seçimlerle ilgili önemli meseleler arasında partilerin seçim sonuçlarını nasıl değerlendirdiği sorusu önemli yer teşkil etmiştir. Bu doğrultuda DP, CHP, CMP ve HP'nin resmi görüşlerine yer verilerek yaklaşımları üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede; DP Genel Başkanı Adnan Menderes, seçimlerin kazanıldığının anlaşılması üzerine Türk milletine minnet ve şükranlarını ifade ettiği bir mesaj yayınlamıştır. Menderes; seçimlerin kesin sonucunun belli olduğunu ifade ederek her türlü şüpheden uzak bir şekilde iktidara geldiklerini açıklamış ve sekiz yıla yakın bir zamandan beri takip ettikleri politikanın millet tarafından bir kere daha tasvip edildiğini vurgulamıştır. Seçim sonucu dolayısıyla Türk milletine minnet ve şükran hislerini dile getirerek derin bir memnuniyet duyduğunu söylemiştir. (Bozkurt, 30 Ekim 1957:1)

DP seçimden yine zafer kazanarak çıksa da 1950 ve 1954 genel seçimlerine oranla ciddi miktarda oy kaybına uğramıştır. Dönemin DP milletvekili olan Rıfıkı Salim Burçak partisinin seçimde oy kaybetmesinin temel sebebi olarak 28 ilde milletvekili aday yoklamasının yapılmamasını göstermiştir. Çünkü aday yoklaması yapılan 39 ilin sadece 6'sı, buna karşın aday yoklaması yapılmayan 28 ilin 14'ü tamamen, 3'ü ise kısmen kaybedilmiştir. Burçak, bütün illerde aday yoklaması yapılmış olsaydı bu sonuçla karşılaşılmayacağını ileri sürmüştür. (Burçak, 1994) Bir diğer Milletvekili Fikri Karanis ise DP teşkilatının CHP'nin son iktidar yıllarındaki haline benzediğini, mal darlığı, ithalat sıkıntıları, döviz rezervinin azalışı gibi temel sebeplerin seçimde oy kaybedilmesinde etkili olduğunu ifade etmiştir. (Karanis, 1994) Ayrıca seçimin DP Genel Başkanı Menderes üzerindeki etkisini göstermesi açısından seçim sonuçlarının yavaş yavaş açıklanmaya başladığı akşamda yaşananlar da ilgi çekicidir. Seçim akşamı Başbakan Adnan Menderes'in yanında olan Samet Ağaoğlu, Menderes'i 7 yılda o geceki kadar üzgün bir sinirlilik içinde görmediğini ve Menderes'in "*Allah bir daha 27 Ekim gecesini tekrar göstermesin!*" sözlerini her vesileyle tekrarladığını söylemiştir. (Aydemir, 2013)

CHP Genel Başkanı İsmet İnönü de seçim sonuçlarını değerlendirmek üzere Genel Merkez binasında basın toplantısı yapmıştır. İnönü, toplantıda 27 Ekim 1957 seçimlerinde meydana gelen usulsüzlüklerden bahsetmiş, radyonun DP'nin yayın organı gibi kullanılmasını eleştirmiş ve henüz kesin olarak kazanıldığı belli olmayan illerin DP tarafından kazanılmış gibi açıklama yapılmasını seçim kanununa aykırı olduğunu örnekler vererek izah etmiştir. Bu örneklerden birisi Kars'ta yaşanmış, radyoda CMP ile DP'nin kazandığı oyların rakamlarının değiştirilerek verildiğini anlatmıştır. Yaşanan bu hadiseleri hemen Yüksek Seçim Kuruluna bildirdiklerini ve kurulun radyonun bu yolda kullanılmasının kanuna aykırı olduğuna karar verdiğini belirtmiştir. Sözlerine devam eden İnönü, seçim günü iktidarın radyo ve seçim kütükleri vasıtasıyla seçimin doğruluğunu bozduğundan ve iktidarın radyoyu vatandaşları etkilemek için kullandığından şikâyet etmiştir. (Vatan, 28 Ekim 1957:1, 4)

İnönü, seçim değerlendirmelerine devam etmiş ve yeni bir basın toplantısı düzenleyerek eleştirilerini sürdürmüştür. Basın toplantısında İstanbul seçimleri ve radyonun kanuna aykırı olarak kullanılmasından bahsetmiştir. Konuşmasının başında İstanbul'da seçimin her safhasında CHP parti teşkilatına zabıtaca engel çıkarıldığını, seçim pusulalarının dağıtılmasının polis tarafından yasaklandığını fakat mahkeme kararı ile DP'nin sayısız vatandaşı seçim günü kaydettirerek kullandığını ifade etmiştir. Ayrıca radyonun oy verme işlemi devam ederken propaganda yaptığını, şikâyetlerinin reddedildiğini; fakat Yüksek Seçim Kurulu'nun radyonun hareketini mahkûm ettiğini açıklamıştır. Bu uygulamaların seçimin güvenliğini tartışmalı hale getirdiğini ve seçimin adil bir şekilde yapılmasına gölge düşürdüğünü söylemiştir. Seçim huzursuzluklarını gidermek için İstanbul seçimlerinin yenilenmesi ve radyonun sorumluları hakkında gerekli işlemlerin yapılması tavsiyesinde bulunmuştur. Bu tedbirler uygulandığı takdirde

yaklaşık 15 vilayetle ilgili seçim şikâyetlerinin ciddi bir şekilde ele alınıp inceleneceğini ve seçimden sonra normal bir durumun oluşacağını vurgulamıştır. (Vatan, 29 Ekim 1957:3) İktidar ve muhalefet partisi arasındaki seçim güvenliği ve radyonun iktidarın sesi gibi kullanılması tartışmaları uzun süre devam etmiştir. CHP, 1954 yılına oranla oylarını arttırsa da iktidar olmayı başaramamıştır. Bu sonucun elde edilmesinde; seçim kampanyasını her şeyden önce hükümetin politikasına partizanca saldırması, seçim beyannamesinin bazı liberal vaatleri tekrarlamak birlikte yeni bir şey içermemesi, milletvekili adaylarının belirlenmesinin il teşkilatlarına değil de büyük ölçüde genel merkezin kararına bırakılması etkili olmuştur. (Karpaz, 2012)

CMP ise seçim sonuçlarından daha çok Genel Başkanı Osman Bölükbaşı'nın Kırşehir'den yeniden milletvekili seçilip yasama dokunulmazlığına sahip olmasına rağmen cezaevinden çıkarılmamasını eleştirmiştir. (Vatan, 29 Ekim 1957:3) Parti Genel Merkezi seçimlerle ilgili görüşlerini ilerleyen günlerde yayınladığı bildiri ile açıklamıştır. Bildiride; seçim sonucunda CMP'nin üçüncü parti olduğu, seçime 73.000 lira gibi çok düşük bütçe ayırmalarına karşın Kırşehir'de DP ve CHP'den fazla oy aldıklarına dikkat çekilmiştir. Demokrat Parti'nin bütün seçim kampanyası boyunca demokratik temayüllerin dışında hareket ettiği, devlet idare ve cihazını kendileri lehine kullanarak partiler arasında haksızlığa yol açtığı vurgulanmıştır. Ön plana çıkan konulardan birisi de DP'nin muhalefetten daha az oy almasına rağmen iktidarda kalabilmesinin sebebi olarak seçim sistemi gösterilerek eleştiride bulunulmuştur. Bildiride son olarak seçim sistemi ne olursa olsun, seçim zamanında devlet nüfuz, imkân, para ve radyonun iktidarın lehine kullanılmasını önlemenin temel mesele olduğu ortaya konulmuştur. Bu sebeple seçim zamanında bir koalisyon kabinesinin kurularak seçimi böyle bir kabinenin idare etmesini sağlamaya çalışacakları açıklanmıştır. (Vatan, 4 Kasım 1957:3)

HP Genel Başkanı Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu ise seçim sonuçları hakkında Vatan gazetesine beyanat vermiştir. Karaosmanoğlu, seçimlerin sonuçlarının millet ve muhalif partiler için sevindirici olmadığını, hürriyet ve demokrasi mücadelesi, baskılar, nizamsızlıklar ve hürriyet sınırlamalarını çoğunluğa dayanarak kanun yolundan yapan iktidarların her arzularına boyun eğmekle yapılmayacağını yapılsa da sonuç alınamayacağını söylemiştir. Bu hal ve şartlar altında seçime girmenin doğru olmayacağını iş birliği müzakereleri günlerinden beri söylediğini ifade ederek bu kötü sonuç karşısında suçlu aramadığını belirtmiştir. Karaosmanoğlu son olarak partililerin, basının, seçmenlerin hatalı olduğunu dile getirdikten sonra "*Allah vere de bu neticeden ibret alsak. Bu seçimler Türk tarihinin en gayri tabii hadisesidir*" demiştir. (Vatan, 29 Ekim 1957:3) Genel Başkanın açıklamasından sonra HP, 4 Kasım 1957 tarihinde seçim sonuçlarının değerlendirildiği resmi tebliğ yayınlamıştır. Tebliğde, DP'nin siyasi ve iktisadi buhranın kendi aleyhine sonuçlanabileceğini düşünerek seçimi öne aldığı belirtilmiş, iktidar partisinin partiler arası eşitliği tamamen ihlal etmesine rağmen vatandaşların çoğunun oylarını iktidar aleyhine kullandığına dikkat çekilmiştir. Seçimlerde kullanılan oyların millet tarafından çeşitli partiler arasında yapılan bir tercihten ziyade genel memnuniyetsizliğin ve tek parti idaresine doğru gidişe son vermek ihtiyacının bir ifadesi olduğuna vurgu yapılmıştır. (Vatan, 5 Kasım 1957:1, 5)

HP, Burdur'da 4 milletvekili kazanmasına rağmen bütün memleketi kapsayan bir örgütlenme kuramaması ve kurduğu örgütleri yeterince güçlendirememiş olması seçimde başarısız olmasında oldukça etkili olmuştur. Seçim sonuçları partide büyük hayal kırıklığına yol açmış ve kongrede alınan karar gereği 1958 yılında parti kendisini feshederek CHP'ye katılmıştır. (Karpaz, 2012) Parti kapatılmış olsa da kurucularından Raif Aybar, Yusuf Azizoğlu, İhsan Hamit Tigrel, Şekip İnal, Ekrem Alican, Cihad Baban, Fethi Çelikbaş, Emin Paksüt, Muhlis Ete, Hasan Reşit Kangal gibi isimler 1960 sonrası dönemde Türk siyasi hayatında etkili olmaya devam etmiştir. (Albayrak, 2008)

Seçim sonrasında ülke genelinde ağırlıklı olarak DP ve CHP destekçileri arasında atışma, sataşma, tartışma şeklinde gerginlikler de meydana gelmiştir. Bu illerden Kayseri'de DP'liler seçim zaferini

davullarla kutlamış ve bu yüzden de CHP'liler ile DP'liler arasında arbeye yaşanmıştır. Bu olaylar sonucunda 16 kişi yaralanmıştır. Çanakkale'nin Çan ilçesinde de Çan Belediye Başkanı Mesud Onur, 100'e yakın DP'li ile CHP lokaline saldırmıştır. Nevşehir'de DP'liler tarafından yapılan taşkınlıklar dolayısı ile CHP'liler Cumhuriyet Bayramı'na katılamamıştır. Manisa'nın Kırkağaç ilçesinde DP'li bir grup seçimlerin lehlerine neticelenmesi üzerine sevinç gösterileri yapmış, DP'li grup CHP ve HP binalarını tahrip etmiştir. (Cumhuriyet, 30 Ekim 1957:5) Gaziantep'te Cumhuriyet Bayramı kutlamaları esnasında CHP'yi destekleyen bir kalabalık elinde bayraklarla Belediye binasına ve DP binasına saldırmıştır. Taşkınlıkların engellenmesi için olay yerinde bulunan Polis komiseri vurularak öldürülmüştür. Olayların ardından yapılan soruşturma kapsamında 55 kişi yakalanmış (Bozkurt, 31 Ekim 1957:1) ve kentte sıkıyönetim ilan edilmiştir. (Bozkurt, 1 Kasım 1957:1) Bu gerginliklerden biri de 30 Ekim 1957 tarihinde Kütahya'ya bağlı Gediz kazasının Şaphane nahiyesinde CHP'liler ile DP'liler arasında yaşanmıştır. İki grup arasında sözlü tartışma büyümüş kavga çıkmıştır. Bu olay üzerine jandarma kuvvetleri bölgeye gelmiş ve iki taraf arasındaki tartışma sona ermiştir. (Vatan, 31 Ekim 1957:3)

Başbakan Adnan Menderes, ülkede seçim sonuçları sonrasında yaşanan gerginliklerin bir an önce sona ermesi, huzur ve sükûnetin sağlanması için radyoda yayınlanması için 29 Ekim 1957 tarihinde beyanat vermiştir. Menderes, seçimleri kaybeden Halk Partisi'nin memlekette yer yer birtakım hadiseler çıkarmaya yeltendiğini, seçimler neticesinde iktidarın hangi partiye ait olacağını henüz belli olmadığı yolundaki iddia ve sözlerin halkı şiddetle heyecana sevk ettiğini ve hadiselerle sebep olduğuna dikkat çekmiştir. Ülkedeki huzur ve sükûnu bozacak her türlü hareket ve hadiseleri yapanları ve tertip edenleri cezalandırmak hususunda Hükümetin gereken bütün tedbirleri aldığını söylemiştir. Son olarak vatandaşların her türlü taşkınlıklardan uzak durmalarını, huzur ve sükûn içinde bulunmalarını ve Cumhuriyet Bayramı'nı kardeşlik hisleri içinde kutlamalarını temenni etmiştir. CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, açıklamalar üzerine Adnan Menderes'e bir telgraf göndermiştir. İnönü telgrafta; seçimde ve neticelerin ilanındaki ciddi usulsüzlüklerin vatandaşın huzurunu kaçırdığını, birçok yerde Demokrat Partililerin saldırılarının devam ettiğini, seçilip seçilmedikleri henüz kesin karara bağlanmayan bazı adayların teşviki ile ciddi hadiselerin meydana geldiğine dikkat çekmiştir. İnönü'nün bu telgrafına Adnan Menderes, yukarıda ifade edilen radyoda yayınlanan beyanatı bir kez daha izah ederek karşılık vermiştir. Başbakanın bu cevabına karşılık İsmet İnönü; "*Başlıca mesulü hükümet olan hadiselerin mesuliyetini âdetiniz olduğu veçhile (üzere) mağdurlara atfetmek (yükleme) teşebbüsünüzün münakaşasını ve hesabını ilerde Büyük Mecliste yaparız*" demiştir. (Cumhuriyet, 30 Ekim 1957:1, 5)

Seçim sonrasında oy sayımı yapılırken usulsüzlükler yapıldığı da sıklıkla dile getirilmiş ve CHP Kütahya İl Teşkilatı, İl Seçim Kuruluna başvuruda bulunmuştur. CHP'nin Kütahya seçimlerine itiraz etmesine sebep olan hadise; merkez kazaya bağlı Köprüören nahiyesinin Kızılkepez ve Ayak köylerinin oylarını teslim etmek üzere iki sandık başkanın Yeşil Palas Oteli'nde bir oda tutmasıyla başlamıştır. Odadan uzun süre çıkmayan iki sandık başkanından şüphelenen otel görevlisi, bir hava üsteğmeni ve Edip Çinici isimindeki vatandaş odanın kapısını açtığı anda her iki sandık başkanın yaptıkları kâğıtlarla yeniden torbaları mühürlediklerini görmüştür. Bu üç şahsın usulsüzlüğü CHP il başkanına aktarmaları üzerine ilçe seçim kuruluna gidilmiş, her iki sandık başkanının kurula getirdiği henüz yeni mühürlenmiş ve iyice katılmış mühürlü torbalara el konulmuştur. Olayın ardından, sandık başkanlarının odalarına giden üç şahit dört tane CHP oy pusulasının yakılmış olduğunu görmüş, yan odadaki Ortaca köyünün sandık başkanı Hüseyin Tosun'u da mühürlü oy torbalarını açıp tasnif tutanakları üzerinde ilaveler yaparken yakalamıştır. Yaşanan hadise polis müdahalesiyle zabıt altına alınmış ve sandık başkanı da ilçe seçim kuruluna bildirilmiştir. Sandık başkanı Hüseyin Tosun sorgusunda, oy tasnif tutanağını eksik yazdığını ve bunu tamamlamak için torbayı açtığını söylemiştir. CHP il başkanı Kızılkepez, Ayak ve Ortaca köylerinde seçim yolsuzlukları yapıldığını ileri sürerek seçimlere itiraz edileceğini ve seçimin iptali için

başvurulacağını açıklamıştır. (Vatan, 29 Ekim 1957:1, 3) CHP Kütahya İl Başkanının ifade ettiği gibi kentte yapılan seçimlerin iptal edilmesi için İl Seçim Kuruluna başvurulmuştur. Yüksek Seçim Kurulu, yaptığı incelemeler neticesinde seçimin iptal edilerek yeniden yapılmasını reddetmiştir. (Cumhuriyet, 23 Kasım 1957:1, 5) Böylece Kütahya’da bütün milletvekillerini DP’nin kazandığı kesinleşmiştir.

6. Sonuç

Demokrat Parti, kurulduğu 7 Ocak 1946 tarihinden itibaren yurt genelinde hızlı bir teşkilatlanmaya başlamıştır. 1923 yılından beri hâkim parti olan CHP karşısına ilk kez 21 Temmuz 1946 tarihinde yapılan genel seçimde çıkmış ve bugün bile hala tartışmaları devam eden seçimi CHP kazanmıştır. DP, seçimden sonra seçim kanunu ve seçim güvenliği meselelerini ciddi bir şekilde gündeme getirerek 1950 seçimleri öncesinde adil, dürüst ve güvenilir seçimlerin yapılmasına ön ayak olmuştur. Yapılan değişiklikle birlikte “açık oy, gizli tasnif” usulünden vazgeçilerek “gizli oy, açık sayım” usulüne geçilmiştir. Böylece Demokrat Parti, 14 Mayıs 1950 yılında yapılan genel seçim sonucunda Türkiye’deki 27 yıllık CHP iktidarına son vermiştir. Türkiye genelinde ciddi başarı elde eden Demokrat Parti, Kütahya’daki 9 milletvekilliğinden 8’ini, 1954 yılı seçimlerinde 9 milletvekilliğinden 8’ini ve 1957 seçimlerinde ise 8 milletvekilliğinin tamamını kazanmıştır.

1957 seçimlerine giden süreçte DP, CHP, CMP ve HP Kütahya il teşkilatlarının yaptığı aday yoklamalarını kazanan adaylar milletvekili adayı olarak gösterilmiş ve Genel Merkezlerin aday yoklamalarına çok fazla karışmadığı görülmüştür. Adayların belirlenmesinin ardından partiler yurt genelinde seçim kampanyalarına başlamış, 1954-1957 yılları arasında hem iç hem de dış politikada sorunlar yumağı ile uğraşan Demokrat Parti zorlu bir seçim sürecine girmiştir. Özellikle ekonomi alanındaki kötü tablonun halka yansımaları partiyi oldukça yıpratmış, bu durumu fırsata çevirmeye çalışan CHP, CMP, HP lider ve yöneticileri miting meydanlarında DP’yi sert sözlerle eleştirerek ülkenin kötü durumundan DP’yi sorumlu tutmuşlardır. Seçim döneminde DP ve CHP liderleri arasında söz düelloları yaşanmış, bazı illerde iki parti arasında tartışmaların çıktığı basına yansımıştır. Ancak Kütahya’da DP, CHP, CMP, HP il teşkilatı yöneticileri ile üyeleri arasında herhangi kayda değer bir olay yaşanmamış ve ülkedeki seçim gerginliği kentte etkili olmamıştır. Bu bağlamda Kütahya’da mevcut partilerin kendi aralarında anlaşarak adaylarının miting meydanında konuşma saatlerini belirlediği, teşkilat toplantıları yaptıkları ve partiler arasında dostça bir havanın hâkim olduğu söylenebilir. Aynı zamanda Kütahya’da Demokrat Parti’nin seçimi kazanmasına kesin gözüyle bakıldığı için İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük illere nazaran kentte propaganda süreci sakin ve sönük geçmiştir.

Kütahya’da oy verme işlemi sürecinde de herhangi bir olay yaşanmamış, seçim sonuçlarının yavaş yavaş açıklanmaya başlamasıyla birlikte DP ve CHP’yi destekleyenler arasında küçük ölçekte tartışma ve kavgalar yaşanmıştır. Ayrıca oy sayımı işlemi esnasında usulsüzlükler yapıldığı tespit edilerek zabıt altına alınmış ve durum CHP İl Teşkilatı tarafından İl Seçim Kuruluna bildirilmiştir. Kurul yaptığı incelemeler sonunda CHP’nin itirazını reddederek seçimin yenilenmesini gerektirecek bulgulara ulaşılmadığını kamuoyuyla paylaşmıştır. Seçim sonunda DP’nin oy kaybetmesinin temel sebepleri arasında birçok ilde aday yoklaması yaptırmaması, adayların Genel Merkez tarafından belirlenmesi ve adayların halkta karşılık bulmaması gösterilmiştir. Fakat Kütahya’da DP, Türkiye genelinin aksine aday yoklaması yaptırmış ve Ahmet İhsan Gürsoy, İbrahim Germiyanoglu, İrfan Haznedar, S. Sururi Nasuhoğlu, Mehmet Diler, Kemal Özer, Emin Topaler, Muhittin Özkefeli olmak üzere 8 milletvekilliğinin tamamını kazanmıştır.

Partiler açısından seçim sonuçlarına bakıldığında 1950 ve 1954 yıllarına oranla DP oy kaybetmekle birlikte tek başına iktidarda kalmayı başarmıştır. Diğer taraftan ilk kez muhalefetin toplam oyu DP’nin oyunu geçmiş, muhalefet partileri önemli bir kazanım elde etmiş ve bir sonraki seçimi kazanma ümitlerini arttırmıştır. Kütahya seçmeni DP’ye 1950, 1954 ve 1957 genel seçimlerinde destek vererek birinci parti olmasını sağlamıştır. Bu sonuçlar Kütahya’nın DP’nin

güvenilir oy depolarından ve yıkılmayan kalelerinden biri olduğunu göstermiştir. DP Kütahya'da 10 yıl boyunca en güçlü siyasi parti konumunda olmuş, muhalefet partilerinden CHP, CMP ve HP ise çok fazla varlık gösterememiştir.

Kaynakça

1. Arşivler

1.1. Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA. 77.506.12.

BCA. 77.510.10.

BCA. 78.517.24.

BCA. 52.312.1.

BCA. 52.311.1.

BCA. 52.312.4.

BCA. 43.254.17.

2. Kitap, Makale ve Gazeteler

Akbal, O. (9 Ekim 1957). Nabız yoklaması. *Vatan*, 5883, 4.

Alacı, B. (2011). Hürriyet Partisi'nin Türk siyasi hayatındaki yeri (1955-1958). *Türk Yurdu*, 290, 134-144.

Albayrak, M. (Temmuz 2008). Hürriyet Partisi'nin Türk siyasi tarihindeki yeri ve önemi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXIV, 341-379.

Aydemir, Ş. S. (2013). *Menderes'in dramı?*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aygen, C. (1962). Memleketimizdeki seçimler ve neticeleri. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi*, 1 (17), 203-287.

Bozkurt (1957, Ekim 30). s. 1.

Bozkurt (1957, Ekim 31). s. 1.

Bozkurt (1957, Kasım 1). s. 1.

Burçak, R. S. (1994). *Türkiye'de milli iradenin zaferi*. Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları: 8.

Burçak, R. S. (1998). *On yılın anıları (1950-1960)*. Ankara: Nurol Matbaacılık.

Cumhuriyet (1957, Ocak 18). s. 1.

Cumhuriyet (1957, Ocak 31). s. 5.

Cumhuriyet (1957, Mayıs 20). s. 1, 5.

Cumhuriyet (1957, Eylül 12). s. 1, 5.

Cumhuriyet (1957, Eylül 25). s. 1, 5.

Cumhuriyet (1957, Ekim 12). s. 3.

Cumhuriyet (1957, Ekim 27). s. 1, 5.

Cumhuriyet (1957, Ekim 30). s. 1, 5.

Cumhuriyet (1957, Ekim 31). s. 1.

Cumhuriyet (1957, Kasım 23). s. 1, 5.

Cumhuriyet (1957, Aralık 8). s. 3.

Çakırbaşı, A. (2022). Demokrat partinin milletvekili seçimlerinde kullandığı propaganda çalışmaları ve propaganda araçları. *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, (C. IX, s. 21-45), Ankara: TTK Yayınları.

Çakmak, D. (2008). Türk siyasal yaşamında bir muhalefet partisi örneği: Hürriyet Partisi (1955-1958). *Gazi Akademik Bakış*, 2(3), 153-186.

Eroğul, C. (2013). *Demokrat Parti tarihi ve ideolojisi*. İstanbul: Yordam Kitap.

Hürriyet Partisi Nizamnamesi. (1955). Ankara: Örnek Matbaası.

Hürriyet Partisi Nizamnamesi. (1956). Ankara: Örnek Matbaası.

Kağnıcıoğlu, C. (1964). *Tarihi ve turistik yönü ile Kütahya*. İstanbul: Halk Basımevi.

Karanis, F. (1994). *Koltuk değnekli demokrasi ve 27 Mayıs darbesi*. İstanbul: Ajans Medya.

Karpat, K. H. (2012). *Türk demokrasi tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Kütahya (1957, Nisan 15). s. 1, 3.

Kütahya (1957, Mayıs 15). s. 1, 3.

Kütahya (1957, Mayıs 16). s. 1.

Kütahya (1957, Haziran 4). s. 1, 3.

Kütahya (1957, Haziran 5). s. 1, 3.

Kütahya (1957, Ağustos 27). s. 1.

Kütahya (1957, Eylül 16). s. 1.

Kütahya (1957, Eylül 25). s. 1.

Kütahya (1957, Eylül 26). s. 1-3.

Kütahya (1957, Ekim 7). s. 1.

Kütahya (1957, Ekim 8). *Kütas*. 1.

Kütahya (1957, Ekim 26). s. 1.

Kütahya (1957, Ekim 31)., s. 1-2.

Kütahya Ekspres (1957, Mayıs 17). s. 1.

Kütahya Ekspres (1957, Mayıs 20). s. 1.

Kütahya Ekspres (1957, Haziran 5). s. 1-2.

Kütahya Ekspres (1957, Haziran 14). s. 1.

Kütahya Ekspres (1957, Haziran 24). s. 1.

Kütahya Ekspres (1957, Temmuz 4). s. 1-2.

Kütahya Ekspres (1957, Ağustos 28). s. 1.

Kütahya Ekspres (1957, Eylül 7). s. 1.

Kütahya Ekspres (1957, Eylül 21). s. 1.

Kütahya Ekspres (1957, Eylül 27). s. 1.

Kütahya Ekspres (1957, Ekim 2). s. 1.

Kütahya Ekspres (1957, Ekim 3). s. 1.

Kütahya Ekspres (1957, Ekim 9). s. 1.

Kütahya Ekspres (1957, Ekim 11). s. 1.

Kütahya Ekspres (1957, Ekim 23). s. 1.

Kütahya Ekspres (1957, Ekim 31). s. 1.

Kütahya Ekspres (1957, Kasım 1). s. 1.

Milliyet (1957, Eylül 29). s. 1.

Milliyet (1957, Ekim 8). s. 5.

Unat, K. (2017). Seçim afişleri ışığında Hürriyet Partisi'nin 1957 genel seçimi kampanyası. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 27, 267-291.

Uzunçarşılı, İ.H. (1932). *Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osman Oğulları zamanında Kütahya Şehri*. İstanbul: Devlet Matbaası.

Varlık, M.Ç. (2002). Kütahya. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 26, ss. 580-584). Ankara: TDVY.

Vatan (1957, Ekim 2). s. 1, 5.

Vatan (1957, Ekim 3). s. 5.

Vatan (1957, Ekim 5). s. 3.

Vatan (1957, Ekim 6). s. 1.

Vatan (1957, Ekim 8). s. 1, 4, 5.

Vatan (1957, Ekim 11). s. 1, 4.

Vatan (1957, Ekim 19). s. 1, 5.

Vatan (1957, Ekim 22). s. 1, 5.

Vatan (1957, Ekim 28). s. 1, 4.

Vatan (1957, Ekim 29). s. 1, 3.

Vatan (1957, Ekim 31). s. 3.

Vatan (1957, Kasım 4). s. 3.

Vatan (1957, Kasım 5). s. 1, 5.

Yalçın, O. (1959). *Kütahya*. İstanbul: Özyürek Yayınları.

Yeşil, M. (1937). *Kütahya ilinin kısa tarihi*. İstanbul: Matbaai Ebuzziya.

Yücel, M. S. (2001). *Demokrat Parti*. İstanbul: Ülke Kitapları.

DISASTER RISK PERCEPTION REGARDING CULTURE AND PERSONALITY*

İbrahim Halil ÇELİK^{1**}
Taşkın KILIÇ²

Abstract

Disasters appear in different ways as a result of dangerous and risky situations. The impact of events that may lead to disasters differs according to societies' risk reduction and preparedness levels. In order for societies to attach importance to risk management activities, it is important that they first perceive the hazards and risks that may lead to disasters in their regions. In this framework firstly, the disaster risk perception scale was developed and then it was tried to reveal whether it is related to culture and personality. The survey was limited to 900 people aged 18 and over living in Muğla and Van provinces in Türkiye. The data were analyzed in LISREL software. It was found that the agreeableness dimension of the personality scale was positively related to all dimensions of disaster risk perception. The conscientiousness dimension of the personality scale was found to be negatively related to the threat dimension of disaster risk perception, and the openness to experience was found to be negatively related to the fatalism dimension of disaster risk perception. No relationship was found between the extraversion dimension of personality and the perception of disaster risk. The uncertainty avoidance dimension of the culture scale was found to be positively correlated with the anxiety and controllability dimensions of disaster risk perception. No relationship was found between the collectivism dimension of culture and the perception of disaster risk.

Keywords: Disaster, disaster risk perception, culture, personality.

JEL Codes: H83, S54, Z10

KÜLTÜR VE KİŞİLİK AÇISINDAN AFET RİSKİ ALGISI

Öz

Afetler tehlikeli ve riskli durumların bir sonucu olarak farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Afete yol açabilecek olayların etkisi ise toplumların risk azaltma ve hazırlık seviyelerine göre farklılık göstermektedir. Toplumların risk yönetimi faaliyetlerine önem vermeleri için ilk olarak bölgelerinde afete yol açabilecek tehlike ve riski algılamaları önemlidir. Bu çerçevede ilk olarak afet risk algısı ölçeği geliştirilmiş, daha sonra kültür ve kişilikle ilişkili olup olmadığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Anket çalışması, Türkiye’de Muğla ve Van illerinde yaşayan 18 yaş ve üstü 900 kişiyle sınırlanmıştır. Veriler LISREL programında analize tabi tutulmuştur. Kişilik ölçeği uyumluluk boyutunun, afet risk algısı boyutlarının tümüyle pozitif yönde ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Kişilik ölçeğinin sorumluluk boyutu, afet risk algısının tehdit boyutuyla; yeniliğe açıklık boyutu da, afet risk algısının kadercilik boyutuyla negatif ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Kişiliğin dışadönüklük boyutuyla afet risk algısı arasında ilişki tespit edilmemiştir. Kültür ölçeğinin ise belirsizlikten kaçınma boyutunun, afet risk algısının endişe ve kontrol edebilirlik boyutlarıyla pozitif ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Kültürün kolektivism boyutuyla afet risk algısı arasında ilişki tespit edilmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Afet, afet risk algısı, kültür, kişilik.

* This study is derived from the doctoral thesis titled "Afet risk algısının kültür ve kişilikle ilişkisi". The permission of Gümüşhane University Scientific Research and Publication Ethics Committee with decision number 2020/2 was obtained.

¹ Assist. Prof. Dr., Artvin Çoruh University. ORCID: 0000-0003-2277-5299.

**** Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): ibrahimhalil@artvin.edu.tr

² Prof. Dr., Ordu University. ORCID: 0000-0003-2127-2622.

Başvuru Tarihi (Received): 13.03.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 26.07.2023

Introduction

Disaster is the result of natural, technological or human-induced events in which individuals in a society suffer physical and socio-economic losses, their socio-cultural activities are adversely affected, and which exceed the capacity of the society to effectively cope with and manage such an event (AFAD, 2014). Disasters are the result of risky situations coming to pass. Diverse hazards have the potential to produce risky circumstances. These hazards can be natural, man-made, or a mixture of natural and man-made events (Castro et al., 2017). Not all-natural or human-induced events that occur are referred to as disasters (Coppola, 2006). The characterization of an event as a disaster should be evaluated in proportion to the level of the community affected by this event (Işık et al., 2012). The level of being affected also varies according to the characteristics of the settlement where the natural or human-induced event occurs, the resistance of the structures against disasters, and the disaster experiences of the people living in the region (Tercan, 2018). In addition, the inadequacy of factors such as disaster risk perception (DRP), disaster safety culture, disaster awareness, economic development, disaster education, and disaster preparedness levels of societies may cause natural or man-made events to cause disasters in some societies.

For the successful execution of disaster management, it is crucial to consider the public's perception of risks that may lead to disasters. Since risk perception is a subjective assessment of individuals against disaster and emergency hazards, there may be differences between individuals. In this context, a situation perceived as risky by one person may be considered as low risk or no risk by another person (Renn, 2004; Salvati et al., 2014). In order to enhance public awareness and preparedness, it is essential for professionals to effectively communicate risk information to the public. This includes understanding how the public will respond to hazards that have the potential to result in a disaster, establishing priorities, and managing available resources accordingly. By effectively communicating this information to the public, professionals can help develop a sense of community understanding and cooperation about disaster risks and improve disaster management efforts (Adelekan & Asiyanbi, 2016; Slovic et al., 1982). Disaster risk management is a critical process that should consider risk perception. When individuals fail to adequately perceive the risks and hazards in their living environment, they may take actions that cause disasters and emergencies, such as building houses in areas prone to floods and landslides or close to fault lines. Literature highlights the substantial influence of risk perception on disaster risk management. By integrating risk perception into management strategies, communities can be enabled to increase disaster awareness, encourage informed decision-making, and support actions that reduce disaster risks, ultimately building resilience to disasters within communities (Mañez et al., 2016). Risk knowledge, perception, and awareness are factors affecting how the public will respond to the risks that lead to emergencies and disasters. From this perspective, it is of great importance to take proactive measures and make necessary preparations to minimize the damages caused by disasters and emergencies (Roder et al., 2016).

This study discussed the concepts of culture and personality to investigate whether they affect disaster risk perception. Hofstede et al. (2010) assert that culture, which is always viewed as a communal phenomenon and consists of unwritten laws of social order, is expressed as the collective mind programming that distinguishes the individuals in a group of people from someone else. Since Hofstede's cultural dimensions "Uncertainty Avoidance" and "Collectivism" are evaluated within the scope of the study, only information about these dimensions is given. Uncertainty avoidance can be expressed as the level of threat that individuals forming the culture are under the influence of uncertainty and unpredictable situations. (Hofstede et al., 2010). People with high uncertainty avoidance do not want and avoid situations where the outcome cannot be clearly predicted (Karl, 2018). In societies with a high level of this dimension, individuals are mostly in favor of stability and avoid suspicious and risky situations that are uncertain and not

covered by written rules; they want written and formal rules, prefer established norms, and aim to secure themselves (Şişman, 2014).

Collectivism, on the other hand, is dominant in societies where people are integrated into strong and interrelated groups in society when they open their eyes to life and these individuals try to protect themselves by being loyal to these group members throughout their lives (Hofstede et al., 2010). In traditional societies, first-order relationships, harmony, consensus, group loyalty, and community spirit, i.e. collectivism, are dominant, while individualism is at the forefront in modern societies (Ağçoban, 2018).

Another variable used in this study is personality. One of the most common theories of personality is the "Five Factor personality scale" developed by Costa and McCrae (1992). The components of this scale are; "Extraversion, Conscientiousness, Neuroticism, Agreeableness, and Openness to experience". Extraverts, who are successful in initiating social relations between individuals and can show leadership qualities in the group they are in, enjoy coming together with other individuals and social interaction. They can immediately attract attention in their environment, have high energy levels, are talkative, approach events positively, cheerful and sociable behaviors (Costa & McCrae, 1992). The dimension of agreeableness compares traits such as compassion, trustworthiness, kindness, and warmth, which are important in people's communication with each other, with opposite traits (Goldberg, 1993). In the conscientiousness dimension, it seems to be naturally related to concepts such as foresight, planning, taking precautions, time management, and being reliable in jobs related to individuals' areas of responsibility (Chauvin et al., 2007). The neuroticism dimension includes negative mental characteristics of the individual such as anger, anxiety, stress, sadness, fragility, anger, and moodiness (Goldberg, 1993). In the openness to experience dimension, characteristics such as depth of imagination, curiosity, avoiding predictable situations, and being innovative come to the fore (Goldberg, 1993). Openness to experience is associated with original thinking and creativity, diversity of interests, and bravery. It arises from the breadth, depth, and permeability of awareness and the urge to extend and analyze recurring experiences (McCrae & Costa, 1987; McCrae, 1996).

In the literature, risk perception is used in different scientific fields such as finance (Nguyen et al., 2019), and tourism (Cui et al., 2016). In the context of disasters, earthquakes (Shrestha et al., 2018), floods (Lechowska, 2018), and landslides (Alcántara-Ayala and Moreno, 2016) risk perception studies can be given as examples. However, a general risk perception scale is needed for a holistic approach to disasters. Studies on the connection between culture and risk perception have also been conducted. There are studies (Douglas, 1966, 1978; Douglas and Wildavsky, 1982) that address risk perception as a cultural theory and play a leading role in these studies. (Oltedal et al., 2004). There are studies dealing with culture and risk perception (Habibnezhad & Esmaeili, 2016; Kim et al., 2016; Matanggaran, 2017). These studies provide a basis for hypotheses related to culture and disaster risk perception (DRP). Personality has also gained a place in different disciplines such as culture. In the literature, there are studies (Chauvin et al., 2007; Fyhri & Backer-Grøndahl, 2012; Fang & Yu, 2015; Jozi et al., 2018; Man & Chan, 2018; Oehler & Wedlich, 2018; Wang et al., 2016) that address the connections between the "Five-Factor Personality" scale and risk perception. Such studies provide a basis for the hypotheses to be formed. There are various studies on risk perception in the context of disasters in Türkiye (Ayvazoğlu et al., 2020; Güler, 2019; Kundak et al., 2014; Mızrak & Aslan, 2020; Özdemir, 2018; Yildiz et al., 2020; Yücel & Cengiz, 2020, etc.). However, there are no studies in terms of culture and personality variables in the context of factors that may affect or be related to disaster risk perception.

This study, it was aimed to determine the relationship between culture and personality factors and DRP through the DRP scale developed in line with the purpose of the study. For an effective fight against disasters, it is important to know the awareness of individuals about the hazards that may

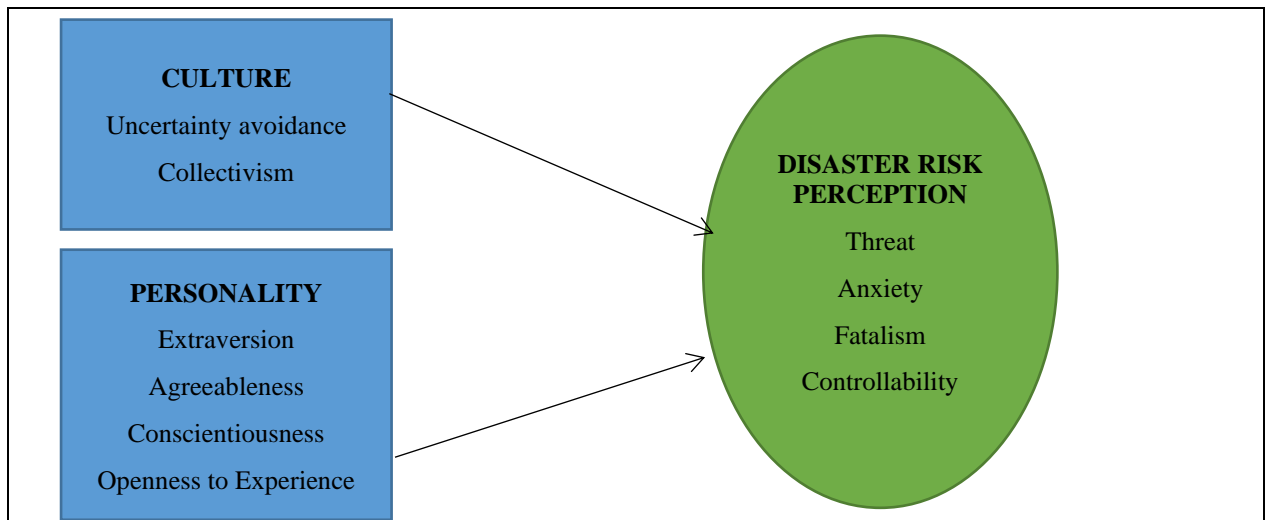
cause disasters in their environment. In this context, measuring the DRP of individuals will shed light on studies such as disaster training, drills, disaster insurance procedures, disaster-resilient society, etc. to be conducted in the cities included in the study universe. Addressing the factors that may affect DRP in Türkiye in the context of culture and personality reveals the originality and importance of the study.

1. Materials and Method

For this study, firstly, it was aimed to develop a disaster risk perception scale (DRP) in line with the expert opinions and with the contribution of the authors by making use of various studies in the literature based on both psychometric and conceptual basis (Baytiyeh & Öcal, 2016; Ho et al., 2008; Özdemir, 2018; Slovic et al., 1982; Slovic, 1987; Xu et al., 2016; Xu et al., 2018; Yong et al., 2017). Then, it was aimed to determine the relationship between DRP and culture and personality. Personality scale developed by Benet-Martinez and John (1998) and adapted into Turkish by Sümer et al. (2005), a 44-item personality scale was used. As for the cultural scale, the individual cultural values scale, which was developed by Yoo et al. (2011) by using Hofstede (1980, 2001)'s five-dimensional culture scale, was used. The study of Benli (2019) was used for the culture scale questionnaire items. These two dimensions were used because it was thought that the dimensions of uncertainty avoidance and collectivism could be related to risk perception in terms of individual cultural values, and other cultural dimensions were thought to be mostly organizational items. Two cities in Türkiye were determined as the universe of the study. Since one of the variables is culture, in the criteria for determining the cities, provinces with high and low collectivism scores were grouped according to the results of the individualism-collectivism study conducted by Marcus et al. (2019) in Türkiye's 81 provinces. In addition, the number of earthquakes with a magnitude of 4.0 and above between 1900 and 2020 taken from the Kandilli Observatory website, and the province-based data of landslide/rockfall, flood events in Türkiye between 01.01.1950 and 01.06.2018 taken from the AFAD (2018) Disaster Management and Natural Disaster Statistics publication, were taken into account. In terms of both disaster data and culture, between Muğla and Van provinces, Muğla was one of the provinces with low collectivism scores. The province of Van, on the other hand, was among the provinces with high collectivism scores and the cities to be chosen for the study population were determined according to these criteria. Gümüşhane University Ethics Committee approval (2020/2) was obtained and necessary permissions were obtained from the governorships of both provinces. For the number of samples, 384 samples are considered sufficient for a population of 100,000 – 10,000,000 (Coşkun et al., 2017). In line with the data received via e-mail to obtain information from the Turkish Statistical Institute (bilgi@tuik.gov.tr), it was understood that 384 samples from the study population were sufficient for both provinces by making the distribution of individuals aged 18 and over in both cities by districts. In order to obtain more reliable results for both provinces, the survey study, which was prepared according to a 5-point Likert scale, was applied face-to-face to a total of 900 people, 450 from Muğla and 450 from Van.

1.1.Suggested Study Model

The link between personality and cultural factors and dimensions related to DRP was identified as the study model. In Figure 1, the suggested research model is displayed.

Figure 1: *Suggested Study Model*

1.2. Analysis of Data and Findings

Before analyzing the data, the questionnaires with limited returns, missing pages, and incorrect markings were removed and the data were analyzed with 811 questionnaires. The structural equation LISREL and the SPSS 25 package program were both utilized to analyze the data. The distribution of the survey participants within the framework of demographic information is as follows: Gender (female: 46.5%; male: 53.5%), Age Group (18-24: 32.8%; 25-31: 27.1%; 32-38: 19.2%; 39-45: 11.8%; 46 and above: 9.0%), Marital Status (Married: 49.7%; Single: 50.3%), Educational Status (Only literate: 2.1%; Primary school: 8.0%; Secondary school: 13.2%; High school: 24.0%; Associate degree: 28.1%; Bachelor's degree: 28.1%; Postgraduate: 3.5%), Disaster Experience (Never experienced a disaster: 33.4%; experienced a disaster: 66.6%), City of Residence (Muğla: 48.8%; Van: 51.2%).

For the disaster risk perception scale developed within the scope of the study, firstly, content validity was performed for 32 items in line with expert opinions (6 academicians and 1 AFAD branch manager). For the pre-test, a draft questionnaire was applied to 200 people in Muğla and Van provinces, and the alpha coefficient was found to be 0.86. KMO value was 0.83 and Bartlett's Test value was 0.000. For the post-test, in line with the data obtained from 811 samples, the KMO value was 0.88 and the Bartlett's Test value was 0.000. The alpha coefficient for the post-test was 0.87. As a result of the exploratory factor analysis performed for the normally distributed data, the disaster risk perception scale was determined using 4 factors (Threat: 7 items; Fatalism: 3 items; controllability 6 items; Anxiety: 5 items) and 21 items. Scale items are expressed as Threat (e.g. "In a possible disaster in the region where I live, our quality of life will decrease"), Fatalism (e.g. "If it is written in our fate, we will be exposed to disaster"), controllability (e.g. "It is very important to insure homes and workplaces against disasters"), anxiety (e.g. "I think that the houses in my area will be damaged in a possible disaster"). The explained variance value of the scale was found to be 56.333. The dimensions and factor loadings of the DRP scale that emerged as a result of the exploratory factor analysis took values between 0.390 and 0.829.

When the normality distribution of the DRP scale is examined; the Skewness value was found to be -0.113, Kurtosis value was found as -0.272. Skewness and Kurtosis values between -1.0 and +1.0 are accepted for normal distribution (Huck, 2012). When the KMO values of the DRP were examined, it was found to be 0.892 and it is seen to be at a good level. Bartlett's Test $p=0.000$ value was found to be significant as $p<0.05$. DRP reliability analysis was analyzed by looking at

the Cronbach Alpha coefficient, which was found to be 0.861 at a sufficient level. After collecting data from the five-factor personality scale for the analysis of personality data, reverse coding was done for the items. In the LISREL program, the reliability coefficient was checked before proceeding to the validation process. Cronbach's Alpha value was determined as 0.807, then the total item correlation coefficients were analyzed. The five-factor personality scale was included in the analyses as four dimensions including "Extraversion, agreeableness, conscientiousness, and openness to experience" and 27 items after the items with an item-total correlation coefficient of less than 0.30 were eliminated. The re-reliability research revealed that the Cronbach Alpha score was 0.877. The personality scale's KMO value was revealed to be 0.897. This value is seen as good. Bartlett's Test value was determined to be significant as $p=.000$ $p<.05$.

The Cronbach Alpha coefficient of the culture scale was determined as 0.891 which is at a sufficient level. Bartlett's Test was found to be as $p=.000$ $p<.05$.

1.2.1. Confirmatory Factor Analysis (CFA) of Scales

CFA was performed on the structural equation LISREL model. First of all, when examining acceptable values for a model, it is necessary to look at several different fit values. The most used values in the literature are Chi-Square (χ^2), RMSEA, CFI, and NFI (Şimşek, 2007). Excellent and acceptable ranges for these values (Şimşek, 2007; Gürbüz and Şahin, 2017; Seçer, 2018) are given in Tables 1, 2, 3, 4. Within the scope of the study, the CFA of the four factors and 21 items of the DRP scale in the structural equation LISREL 8.7 program was started. As a result of the study, the DRP Scale was confirmed as four factors and 21 items as a result of CFA. Table 1 shows the fit indices of the CFA results.

Table 1: DRP Scale CFA Compliance Indices

<u>Compliance Criteria</u>	<u>Perfect Fit</u>	<u>Acceptable Fit</u>	<u>Disaster Risk Perception Scale CFA</u>
χ^2/df	$\chi^2/df<3$	$\chi^2/df<5$	3.64*
RMSEA	RMSEA<0.050	RMSEA<0.080	0.057*
CFI	0.95<CFI	0.90<CFI	0.97*
NFI	0.95<NFI	0.90<NFI	0.95*

As a result of the personality scale data analysis, four factors were subjected to CFA. Accordingly to the CFA, the personality scale complied with the criteria specified in Table 2 and was confirmed.

Table 2: Personality Scale CFA Compliance Indices

<u>Compliance Criteria</u>	<u>Perfect Fit</u>	<u>Acceptable Fit</u>	<u>Personality Scale CFA</u>
χ^2/df	$\chi^2/df<3$	$\chi^2/df<5$	3.53*
RMSEA	RMSEA<0.050	RMSEA<0.080	0.056*
CFI	0.95<CFI	0.90<CFI	0.95*
NFI	0.95<NFI	0.90<NFI	0.93*

CFA of the culture scale consisting of two factors and 11 items was performed. The culture scale CFA complied with the criteria specified in Table 3 and was validated.

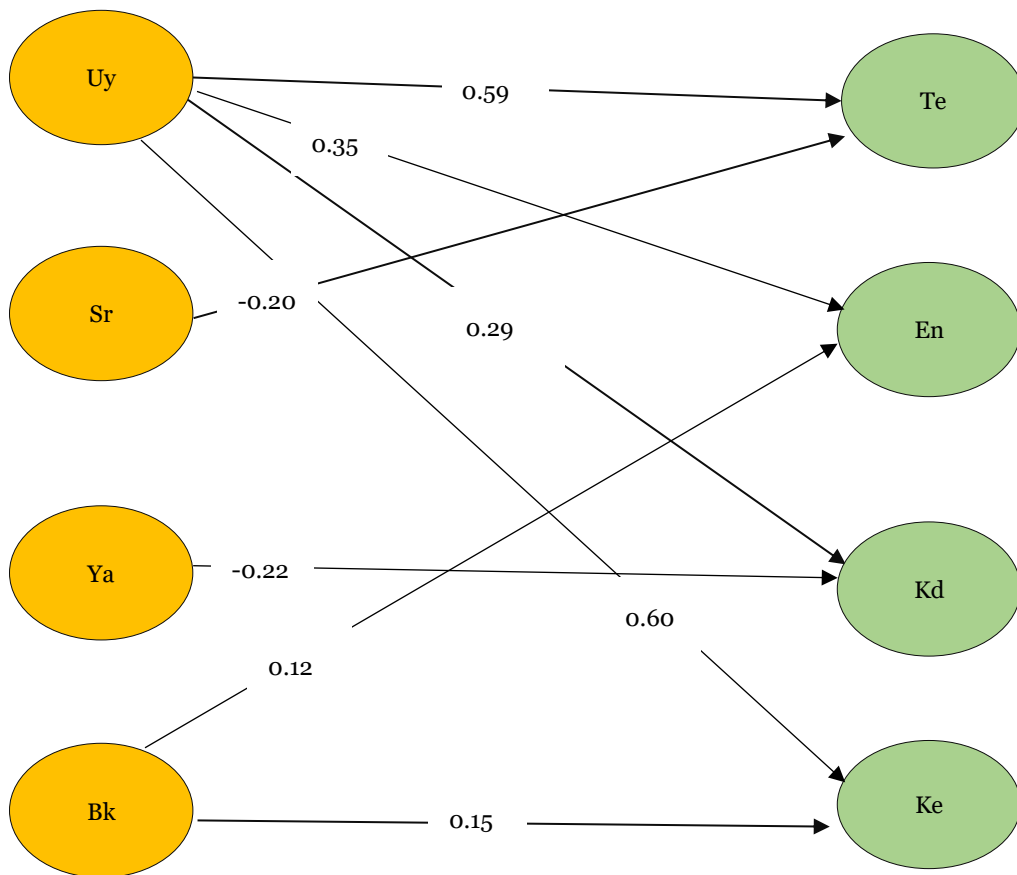
Table 3: Culture Scale CFA Compliance Indices

<u>Compliance Criteria</u>	<u>Perfect Fit</u>	<u>Acceptable Fit</u>	<u>Culture Scale CFA</u>
χ^2/df	$\chi^2/df < 3$	$\chi^2/df < 5$	4.48*
RMSEA	RMSEA < 0.050	RMSEA < 0.080	0.066*
CFI	0.95 < CFI	0.90 < CFI	0.98*
NFI	0.95 < NFI	0.90 < NFI	0.97*

1.2.2. Findings Related to the Study Model

With the LISREL software, the study model was analyzed using a set of hypotheses. “Threat, Controllability, Anxiety, and Fatalism” dimensions of the DRP scale were determined as dependent variables, “Collectivism and Uncertainty Avoidance” dimensions of the culture scale, and “Extraversion, Agreeableness, Conscientiousness, and Openness to Experience” dimensions of the personality scale were determined as independent variables, also the hypotheses shown in Table 5 were tested.

Figure 2: Study Model

Chi-Square=4346.86, df=1066, p-value=0.00000, RMSEA=0.062

As a result of the analysis, a direct relationship was found between the agreeableness (Uy) dimension of the personality and the threat (Te), anxiety (En), fatalism (Kd), and controllability (Ke). A direct relationship was found between the dimension of conscientiousness and the

dimension of threat, and between the dimension of openness to experience and the dimension of fatalism. A direct relationship was found between the uncertainty avoidance (Bk) of culture and the anxiety and controllability dimensions of DRP. There was no direct or mediated relationship between personality's extraversion (Dd) and culture's collectivism (Kl) dimensions and DRP dimensions. As a result of the analyzes made within the framework of the study model, the compliance indexes are given in Table 4.

Table 4: *Study Model Compliance Indices*

<u>Compliance Criteria</u>	<u>Perfect Fit</u>	<u>Acceptable Fit</u>	<u>Mediator Model</u>
χ^2/df	$\chi^2/df < 3$	$\chi^2/df < 5$	4.07*
RMSEA	RMSEA < 0.050	RMSEA < 0.080	0.062*
CFI	0.95 < CFI	0.90 < CFI	0.94*
NFI	0.95 < NFI	0.90 < NFI	0.92*

When the fit indices related to the study model are examined in Table 4, it is understood that the results obtained are at acceptable levels.

1.2.3. Study Model Hypothesis Results

The structural equation model LISREL software tested the model developed as part of the research. The hypothesis results are shown in Table 5. Detailed information about the results will be given in the discussion and conclusion sections of the study.

Table 5: *Hypotheses and Results Regarding the Study Model*

No	Hypothesis Name	Result	Direction	R²
H1	There is a relationship between the uncertainty avoidance dimension and the threat dimension.	REJECTED	-	-
H2	There is a relationship between the uncertainty avoidance dimension and the anxiety dimension.	ACCEPTED	Positive	0.12
H3	There is a relationship between the uncertainty avoidance dimension and the controllability dimension.	ACCEPTED	Positive	0.15
H4	There is a relationship between the dimension of uncertainty avoidance and the dimension of fatalism.	REJECTED	-	-
H5	There is a relationship between the dimension of collectivism and the dimension of threat.	REJECTED	-	-
H6	There is a relationship between the collectivism dimension and the anxiety dimension.	REJECTED	-	-
H7	There is a relationship between the collectivism dimension and the controllability dimension.	REJECTED	-	-
H8	There is a relationship between the dimension of collectivism and the dimension of fatalism.	REJECTED	-	-
H9	There is a relationship between the dimension of extraversion and the dimension of threat.	REJECTED	-	-
H10	There is a relationship between the extraversion dimension and the anxiety dimension.	REJECTED	-	-
H11	There is a relationship between the extraversion dimension and the controllability dimension.	REJECTED	-	-
H12	There is a relationship between the extraversion dimension and the fatalism dimension.	REJECTED	-	-
H13	There is a relationship between the agreeableness dimension and the threat dimension.	ACCEPTED	Positive	0.59
H14	There is a relationship between the agreeableness dimension and the anxiety dimension.	ACCEPTED	Positive	0.35
H15	There is a relationship between the dimension of agreeableness and the dimension of controllability.	ACCEPTED	Positive	0.60
H16	There is a relationship between the dimension of agreeableness and the dimension of fatalism.	ACCEPTED	Positive	0.29
H17	There is a relationship between the dimension of conscientiousness and the dimension of threat.	ACCEPTED	Negative	-0.20
H18	There is a relationship between the dimension of conscientiousness and the dimension of anxiety.	REJECTED	-	-
H19	There is a relationship between the dimension of conscientiousness and the dimension of controllability.	REJECTED	-	-
H20	There is a relationship between the dimension of conscientiousness and the dimension of fatalism.	REJECTED	-	-
H21	There is a relationship between the dimension of openness to experience and the dimension of threat.	REJECTED	-	-
H22	There is a relationship between the dimension of openness to experience and the dimension of anxiety.	REJECTED	-	-
H23	There is a relationship between openness to experience and controllability.	REJECTED	-	-
H24	There is a relationship between the dimension of openness to experience and the dimension of fatalism.	ACCEPTED	Negative	-0.22

2. Discussion

Within the framework of the hypotheses related to the study model, the relationship between the uncertainty avoidance dimension and the DRP's anxiety dimension (0.12 value and positive direction), and the controllability dimension (0.15 value and positive direction) were determined.

No relationship was found between the dimensions of threat and fatalism. When viewed from the framework of this result, as the level of uncertainty avoidance increases, the levels of anxiety and controllability increase. Matanggaran (2017) found a positive relationship between the uncertainty avoidance dimension of culture and climate change risk perception. Kim et al. (2016) found that people with medium and high uncertainty avoidance scores regarding tourist travel risk perception have higher risk perception than people with low scores. Habibnezhad and Esmaili (2016), regarding the risk perception of construction workers, found that people with a higher uncertainty avoidance dimension have a higher risk perception of accidents that may lead to medical accident injuries.

In the study model, no direct or mediating relationship was found between the collectivism dimension of the culture scale and the DRP dimensions. Matanggaran (2017) found a positive relationship between climate change risk perception and the collectivism dimension of culture. Habibnezhad and Esmaili (2016) found that people with a higher collectivism dimension had a higher risk perception about accidents that could lead to medical case injuries.

In the study model, no direct or mediated relationship was found between the extraversion dimension of personality and the dimensions of DRP. In the literature review on this subject; In their study, Oehler and Wedlich (2018) found that the dimension of extraversion affects the risk attitude of individuals, and individuals with a high extraversion aspect are less risk-averse. Wang et al. (2016) found in their study that extraversion has a positive relationship with risk tendency, and risk tendency negatively affects risk perception. Man and Chan (2018) found in their study that extraversion negatively affects risk perception.

In the study model, the hypotheses that were tested that the agreeableness dimension of the personality scale was related to the DRP dimensions of threat (0.59), anxiety (0.35), controllability (0.60), and fatalism (0.29) were accepted. According to these values, it shows that as the level of agreeableness increases, the perceived threat and anxiety about disasters also increase. It shows that individuals with a dominant aspect of agreeableness have an increased belief that disasters can be controlled or disaster damages can be reduced thanks to the measures to be taken. It also shows that individuals with the dimension of agreeableness also have a fatalistic understanding of disasters. When the literature is examined within the framework of these hypotheses; Fang and Yu (2015), in their studies on climate change risk perception, found that the dimension of agreeableness showed a positive correlation with environmental behavior and environmental characteristics, and they stated that individuals' risk perception positively affects their environmental values, environmental attitudes and environmental behaviors about climate change. In this context, it is understood that there is a positive relationship between the dimension of agreeableness and the perception of climate change risk. Jozi et al. (2018) found a positive relationship between risk perception and agreeableness in their study. However, in their study on personality and risk perception in transportation, Fyhri and Backer-Grøndahl (2012) found a negative correlation between the agreeableness dimension and risk perception.

In the study model, the hypothesis that there is a relationship between the conscientiousness dimension of the personality scale and the threat dimension of the DRP was accepted. This value, which has a negative direction and a value of -0.20, shows that the perception of threat decreases as the conscientiousness score increases. In other words, conscientious people reduce the perception of threat by acting cautiously. There was no relationship between the dimension of conscientiousness and anxiety, fatalism, and controllability. In the literature review made within the framework of these hypotheses; Jozi et al. (2018) and Man and Chan (2018) found a positive relationship between risk perception and conscientiousness in their studies. Wang et al. (2016) found that negative relationship between risk tendency and conscientiousness.

In the study model, the hypothesis that there is a relationship between the openness to experience dimension of the personality scale and the fatalism dimension was accepted. Its direction was negative and its value was -0.22. Since individuals who are open to experience tend to exhibit curiosity and a passion for adventure, it can be expected that they tend to avoid adopting a fatalistic approach. This value shows that as individuals' openness to experience score increases, their perception of fatalism about disasters decreases. In the literature review made within the framework of these hypotheses; Fang and Yu (2015) found a positive relationship between climate change risk perception and the dimension of openness to experience. Wang et al. (2016) could not find a relationship between the dimension of openness to experience and risk tendency. Man and Chan (2018) concluded in their study that the openness to experience dimension negatively affects risk perception.

3. Conclusion and Recommendations

Based on the literature review conducted for this study, a theoretical study model was created in which the dimensions of DRP are dependent variables, and culture and personality dimensions are independent variables. The results were obtained by testing this model in the structural equation program and determining the relationships between the factors.

A positive relationship was found between uncertainty avoidance and anxiety and controllability dimensions of the DRP scale. When viewed from the framework of this explanation, as the level of uncertainty avoidance increases, the anxiety levels of individuals about disasters and the thought that disasters can be controlled with measures to be taken also increase as expected. Since fatalism is, in a way, uncertainty, it could be expected to be related to this dimension, but no relationship was found. At the same time, a directly proportional relationship with the threat dimension was expected, but nothing was not detected. When the average uncertainty avoidance score of the participants in the study is evaluated, it can be said that their level of uncertainty avoidance is high.

In the framework of the literature, it was predicted that the dimension of collectivism might be related to the dimensions of DRP. However, no relationship was found within the scope of the study. The fact that the collectivism dimension of the people participating in the study is above the average indicates that the participants have a collectivist tendency. It may be expected that collectivist individuals have high-risk perceptions for disasters, both for themselves and for the group or society they belong to, but no relationship was found between them in the study.

In the research conducted within the scope of the study model, no relationship was found between the extraversion dimension of personality and the dimensions of DRP. The extraversion dimension scores of the people participating in the study were found to be above average. Although a relationship is expected between risk perception due to the characteristics of extroverted individuals, no relationship was found between risk perception dimensions in this study.

A positive relationship was found between agreeableness and all dimensions of the DRP. As the degree of agreeableness increases, the perceived threat, anxiety, controllability, and fatalism about disasters increase. Considering the framework of the definition of agreeableness, relations between this dimension and the DRP were found as expected. When the average scores of the agreeableness dimension of the participants in the study are evaluated, it is understood that the participants show a tendency to agreeable above the average.

A negative relationship was found between conscientiousness and threat which is one of the dimensions of DRP. This result shows that as the conscientiousness score increases, the perception of threat decreases. In other words, responsible individuals reduce the perception of threat by acting cautiously. Considered within the framework of responsibility characteristics, it could be expected to be related to the controllability dimension of responsible individuals. No relationship was detected with other dimensions. When the average scores of the conscientiousness dimension

of the people participating in the study are evaluated, it shows that the conscientiousness level of the participants is above average.

A negative relationship was found between openness to experience and the fatalism dimension. Since individuals who are open to experience are inquisitive and adventurous, they can be expected to stay away from a fatalistic approach. This result shows that as individuals' openness to experience score increases, their perception of fatalism about disasters decreases. No relationship was found between the dimension of openness to experience and other dimensions of DRP. When the average scores on the openness to experience dimension of the participants in the study are evaluated, it shows that the tendency of the participants to openness to experience is above average.

When analyzed in terms of culture scale dimensions, a statistically significant difference was found regarding the uncertainty avoidance dimension and residence variable. Although the averages of both provinces are high, the province of Muğla stands out statistically. When evaluated in terms of collectivism, the collectivism score of both provinces was found to be high. Although Van has a more collectivist score as expected, there is no statistical difference between the two provinces.

This study can provide data to disaster managers for studies such as disaster awareness training, disaster volunteering, and community-based disaster projects in the context of disaster damage reduction and disaster preparedness in the process of creating a more resilient society to disasters. In addition, these studies can examine the relationship between DRP and culture and personality through other cultural and personality theories, taking into account the culture and personality traits. In addition, studies can be conducted in terms of different factors that may affect or be related to the DRP. The contribution of DRP to risk management, namely the relationships between risk and mitigation and preparedness can be examined. Studies can be conducted on the attitudes and behavior styles of individuals at the time of disaster according to their personality structures.

Conflict of interest The authors declare that they have no conflict of interest.

Authorship Contributions (Yazarlık Katkıları): The authors contributed equally to the study.

References

- AFAD. (2014). *Açıklamalı afet yönetimi terimleri sözlüğü*. T.C. Başbakanlık Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı. <https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/3495/xfiles/sozluk.pdf> (access date: 22.09.2019)
- AFAD. (2018). *Türkiye'de afet yönetimi ve doğa kaynaklı afet istatistikleri*. https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/35429/xfiles/turkiye_de_afetler.pdf (access date: 12.08.2019)
- Ağçoban, S. (2018). İmam hatip liselerinde okutulan ders kitaplarının bireycilik ve kolektivizm açısından incelenmesi. *Talim: Journal of Education in Muslim Societies and Communities*, 2(1), 53-83. <https://dx.doi.org/10.12738/talim.2018.1.0104>
- Adelekan, I. O., & Asiyanbi, A. P. (2016). Flood risk perception in flood-affected communities in Lagos, Nigeria. *Nat Hazards*, 80, 445–469. doi 10.1007/s11069-015-1977-2
- Alcántara-Ayala, I., & Moreno, A. R. (2016). Landslide risk perception and communication for disaster risk management in mountain areas of developing countries: a Mexican foretaste. *J. Mt. Sci.* 13(12), 2079-2093. doi: 10.1007/s11629-015-3823-0.
- Ayvazoğlu, G., Çekiç, M. ve Yücel, H. (2020). Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi öğrencilerinin afet risk algısı ve afete hazırlık durumlarının değerlendirilmesi. *SBedergi*, 4(7), 85-97.

- Baytiyeh, H., & Öcal, A. (2016). High school students' perceptions of earthquake disaster: A comparative study of Lebanon and Turkey. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 18, 56–63. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.ijdr.2016.06.004>.
- Benet-Martinez, V., & John, O. P. (1998). Los cinco grandes across cultures and ethnic groups: Multitrait multimethod analyses of the big five in Spanish and English. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75(3), 729-750.
- Benli, B. (2019). *A comparative study among Turkish and American consumers on the relationship between cultural dimensions and the two important outcomes of consumer society: Conspicuous consumption and online compulsive buying behavior*. [Doktora Tezi, Işık Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı (579418).
- Castro, C.- P., Sarmiento, J.-P., Edwards, R., Hoberman, G., & Wyndham, K. (2017). Disaster risk perception in urban contexts and for people with disabilities: case study on the city of Iquique (Chile). *Nat Hazards*, 86, 411–436. doi: 10.1007/s11069-016-2698-x
- Chauvin, B., Hermand, D., & Mullet, E. (2007). Risk perception and personality facets. *Risk Analysis*, 27(1), 171-185. doi:10.1111/j.1539-6924.2006.00867.x
- Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1992). *Neo PI-R. professional manual*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, Inc.
- Coşkun, R., Altunışık, R. ve Yıldırım, E. (2017). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri: SPSS uygulamalı*, (9. Baskı). Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Coppola, D. P. (2006). *Introduction to international disaster management*. Butterworth-Heinemann, Burlington, USA.
- Cui, F., Liu, Y., Chang, Y., Duan, J., & Li, J. (2016). An overview of tourism risk perception. *Nat Hazards*, 82, 643–658. doi: 10.1007/s11069-016-2208-1
- Douglas, M. (1966). *Purity and Danger: an analysis of concepts of pollution and taboo*. London and New York: Routledge and Keagan Paul.
- Douglas, M. (1978). *Cultural bias* (No. 35). Royal Anthropological Institute.
- Douglas, M., & Wildavsky, A. (1982). *Risk and culture: An essay on the selection of technical and environmental dangers*. Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press.
- Fang, S. C., & Yu, T. Y. (2015). A risk perception model of climate change for university students. *Journal of Baltic Science Education*, 14(3), 339-350.
- Fyhri, A., & Backer-Grøndahl, A. (2012). Personality and risk perception in transport. *Accident Analysis and Prevention*, 49, 470– 475, doi:10.1016/j.aap.2012.03.017
- Goldberg, L. R. (1993). The structure of phenotypic personality traits. *American Psychologist*, 48(1), 26-34.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2017). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri: felsefe-yöntem-analizi*, (4. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Güler, İ. (2019). *Düzce kentinde risk algısının yer bağlılığı ile ilişkisi*. [Yüksek Lisans Tezi, Düzce Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı (588316).
- Habibnezhad, M., & Esmaeili, B. (2016). The influence of individual cultural values on construction workers' risk perception. 52nd ASC Annual International Conference Proceedings.

- Ho, M. C., Shaw, D., Lin, S., & Chiu, Y. C. (2008). How do disaster characteristics influence risk perception?. *Risk Analysis: An International Journal*, 28(3), 635-643. doi: 10.1111/j.1539-6924.2008.01040.x
- Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences: International differences in work-related values*. Beverly Hills, California: Sage.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations*, (2nd ed.). Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Hofstede, G., Hofstede, G. J., & Minkov, M. (2010). *Cultures and organizations: Software of mind*, (Revised and Expanded Third Edition). New York: McGrawHill.
- Huck, S. W. (2012). *Reading statistics and research*, (Sixth edition). Boston: Pearson.
- Işık, Ö., Aydınlioğlu, H. M., Koç, S., Gündoğdu, O., Korkmaz, G. ve Ay, A. (2012). Afet yönetimi ve afet odaklı sağlık hizmetleri. *Okmeydanı Tıp Dergisi*, 28(Ek sayı 2), 82-123. doi:10.5222/otd.sup2.2012.082
- Jozi, E. S., Entezar, R. K., Najafi, Z., Eskandari, S., Taj, L., Seyedalinaghi, S., et al. (2018). Relation between personality dimensions, risk perception and coping strategies in people living with hiv. *Journal of International Translational Medicine*, 6(2), 80-86. doi: 10.11910/2227-6394.2018.06.02.06
- Karl, M. (2018). Risk and uncertainty in travel decision-making: Tourist and destination perspective. *Journal of Travel Research*, 57(1), 129–146. doi: 10.1177/0047287516678337
- Kim, H., Schroeder, A., & Pennington-Gray, L. (2016). Does culture influence risk perceptions? *Tourism Review International*, 20, 11-28. doi: <http://dx.doi.org/10.3727/154427216X14581596798942>
- Kundak, S., Türkoğlu, H., & İlki, A. (2014). Risk perception in Istanbul: An earthquake-prone city. *A/ Z ITU Journal of the Faculty of Architecture*, 11(1), 117-137.
- Lechowska, E. (2018). What determines flood risk perception? A review of factors of flood risk perception and relations between its basic elements. *Natural Hazards*, 94,1341-1366. doi: <https://doi.org/10.1007/s11069-018-3480-z>.
- Man, K. S. S., & Chan, A. H. S. (2018). Influence of personality and safety climate on risk perception of hong kong construction workers. *Proceedings of the International MultiConference of Engineers and Computer Scientists 2018 Vol II. IMECS 2018, March 14-16, Hong Kong*.
- Mañez, M., Carmona, M., Haro, D., & Hanger, S. (2016). (Ed. Aerts, J. & Mysiak, J.). *Risk perception. In novel multi-sector partnerships in disaster risk management. Results of the enhance project*. Commissioned EU FP7 Project ENHANCE: Brussels, Belgium, 51–67.
- Marcus, J., Kahraman, F., Su, S. ve Fritzsche, B.A. (2019). *Türkiye'nin 81 ilinde bireycilik ve toplulukçuluk: Türkiye'deki mikrotoplumlar*. 27. ulusal yönetim ve organizasyon kongresi içinde (ss.756-769). 18-20 Nisan 2019/Antalya.
- Matanggaran, V. (2017). *Explaining risk perception of climate change in Indonesia through cultural dimension of uncertainty avoidance, collectivism, and long-term orientation*. Master Thesis. Faculty of Behavioural, Management and Social Sciences Department of Psychology of Conflict, Risk and Safety. University of Twente.
- McCrae, R. R., & Costa, P. T. (1987). Validation of the five-factor model of personality across instruments and observers. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(1), 81-90.

- McCrae, R. R. (1996). Social consequences of experiential openness. *Psychological Bulletin*, 120(3), 323-337.
- Mızrak, S., & Aslan, R. (2020). Disaster risk perception of university students. *Risk, Hazards and Crisis in Public Policy*, 11(4), 411–433. doi:10.1002/rhc3.12202
- Nguyen, L., Gallery, G., & Newton, C. (2019). The joint influence of financial risk perception and risk tolerance on individual investment decision-making. *Accounting and Finance*, 59, 747–771. doi: 10.1111/acfi.12295.
- Oehler, A., & Wedlich, F. (2018). The relationship of extraversion and neuroticism with risk attitude, risk perception, and return expectations. *Journal of Neuroscience, Psychology, and Economics*, 11(2), 63–92. Doi: <https://doi.org/10.1037/npe0000088>
- Olstedal, S., Moen, B.-E., Klempe, H., & Rundmo, T. (2004). Explaining risk perception. An evaluation of cultural theory. Trondheim: Rotunde, no: 85.
- Özdemir, A. (2018). *Toplumun afet risk algısı ve afete hazırlıklı olma durumu: Kocaeli ili örneği*. [Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı (508189).
- Renn, O. (2004). Perception of risks. *The Geneva Papers on Risk and Insurance*, 29(1), 102–114.
- Roder, G., Ruljigaljig, T., Lin, C.-W., & Tarolli, P. (2016). Natural hazards knowledge and risk perception of Wujie indigenous community in Taiwan. *Nat Hazards*, 81, 641–662. doi 10.1007/s11069-015-2100-4
- Salvati, P., Bianchi, C., Fiorucci, F., Giostrella, P., Marchesini, I., & Guzzetti, F. (2014). Perception of flood and landslide risk in Italy: a preliminary analysis. *Nat. Hazards Earth Syst. Sci.*, 14, 2589–2603. doi:10.5194/nhess-14-2589-2014
- Seçer, İ. (2018). *Psikolojik test geliştirme ve uyarlama süreci: SPSS ve LISREL uygulamaları*, (2. Baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Shrestha, S. R., Sliuzas, R., & Kuffer, M. (2018). Open spaces and risk perception in post-earthquake Kathmandu city. *Applied Geography*, 93, 81–91. doi: <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2018.02.016>.
- Slovic, P., Fischhoff, B., & Lichtenstein, S. (1982). Why study risk perception? *Risk analysis*, 2(2), 83-93.
- Slovic, P. (1987). Perception of risk. *Science*, 236, 280-285.
- Sümer, N., Lajunen, T., & Türker, O. (2005). *Big five personality traits as the distal predictors of road accident involvement*. Underwood, G. (Der.). Traffic and Transport Psychology. USA: Elsevier Ltd. 215-227.
- Şimşek, Ö. F. (2007). Yapısal eşitlik modellemesine giriş: Temel ilkeler ve LISREL uygulamaları. Ankara: Ekinoks Yayınları.
- Şişman, M. (2014). *Örgütler ve kültürler*, (4. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Tercan, B. (2018). Türkiye’de afet politikaları ve kentsel dönüşüm. *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 3(5), 102-120.
- Wang, C. M., Xu, B. B., Zhang, S. J., & Chen, Y. Q. (2016). Influence of personality and risk propensity on risk perception of Chinese construction project managers. *International Journal of Project Management*, 34, 1294–1304. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.ijproman.2016.07.004>

- Xu, D., Peng, L., Su, C., Liu, S., Wang, X., & Chen, T. (2016). Influences of mass monitoring and mass prevention systems on peasant households' disaster risk perception in the landslide-threatened Three Gorges Reservoir area, China. *Habitat International*, 58, 23-33. doi: <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2016.09.003>
- Xu, D., Liu, E., Wang, X., Tang, H., & Liu, S. (2018). Rural households' livelihood capital, risk perception, and willingness to purchase earthquake disaster insurance: Evidence from Southwestern China. *Int. J. Environ. Res. Public Health*, 15, 1319. doi:10.3390/ijerph15071319.
- Yildiz, A., Teeuw, R., Dickinson, J., & Roberts, J. (2020). Children's earthquake preparedness and risk perception: A comparative study of two cities in Turkey, using a modified PRISM approach. *International journal of disaster risk reduction*, 49, 101666. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2020.101666>
- Yoo, B., Donthu, N., & Lenartowicz, T. (2011). Measuring Hofstede's five dimensions of cultural values at the individual level: Development and validation of CVSCALE. *Journal of International Consumer Marketing*, 23(3-4), 193-210. doi: <https://doi.org/10.1080/08961530.2011.578059>
- Yong, A. G., Lemyre, L., Pinsent, C., & Krewski, D. (2017). Risk perception and disaster preparedness in immigrants and Canadian-born adults: Analysis of a national survey on similarities and differences. *Risk Analysis*, 37(12), 2321- 2333. doi: 10.1111/risa.12797
- Yücel, H., & Cengiz, S. (2020). Assessment of the relationship between the risk perception and preparedness attitudes of search & rescue and firefighting teams against event site hazards in CBRN events: Adana province case. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(Ek), 347-354.

BİR SÜRGÜN SORUNSALI: PAPA XXII. IOANNES VE YAHUDİ SÜRGÜNÜ

Asiye ABDURRAHMANOĞLU¹

Öz

1316 yılında papa olarak seçilen XXII. Ioannes önemli eylem ve kararlara imza atmış bir papadır. Onun papalık dönemi eylemlerinden bir tanesi de uyguladığı Yahudi politikasıdır. Kökleri tartışmalı sebeplerin etkisiyle papa Ioannes Yahudilerin Comtat Venaissin bölgesinden sürülmesini emretmiştir. Sürgün neticesinde Yahudilerin sinagogları tasfiye edilmiş, Comtat Venaissin ve kasabalarında sinagogların yerine şapel inşaa edilmiştir. Papa bunları yaparken, bir yandan da Yahudileri koruyan kararlar almıştır. Olayın karmaşıklığı, kaynakların yetersizliği sürgünün anatomisinin çıkartılmasını zorlaştırmaktadır. Bu noktadan hareketle tarihçilerin genellikle tekil sebeplerle olayı açıklama gayretine düştükleri görülmektedir. Ancak meseleye daha geniş bir perspektiften baktığımızda papayı sürgüne iten birden fazla sebebin var olduğunu görmekteyiz. Yükselen Yahudi karşıtlığı ve artan toplumsal şiddet olayları bu sebeplerden bir kaçıdır. Bununla birlikte Yahudilerle ilişkilendirilen komplo hikâyeleri, büyü-büyücülük söylentilerinin de süreçte önemli bir yeri bulunmaktadır. Orta Çağ boyunca Yahudi karşıtı olaylara zaman zaman rastlanıldığı bilinmektedir ancak Yahudilerin Roma Kilisesi eliyle bir bölgeden sürgün edilmesi sıra dışı bir örnek oluşturmaktadır. Çalışmamızın amacı papanın Yahudilere karşı giriştiği bu eylemin nedenlerini analiz etmek ve sürecin izini ana kaynaklar rehberliğinde sürmektir.

Anahtar Kelimeler: Papa XXII. Ioannes, Comtat Venaissin, Yahudiler, sürgün, cüzzam

A PROBLEMATIC OF EXILE: POPE JOHN XXII. AND JEWISH EXILE

Abstract

John XXII, who was elected as pope in 1316, is a pope who has signed important actions and decisions. One of his papal actions was his Jewish policy. Pope John ordered the expulsion of the Jews from the Comtat Venaissin region, for reasons of controversial origin. As a result of the exile, the synagogues of the Jews were liquidated, and chapels were built instead of synagogues in Comtat Venaissin and its towns. While doing these, the Pope also took decisions that protect the Jews. The complexity of the case and the lack of resources make it difficult to extract the anatomy of the exile. From this point of view, it is seen that historians generally try to explain the event for singular reasons. However, when we look at the issue from a wider perspective, we see that there are more than one reason that pushed the pope exile. Rising anti-Semitism and increasing communal violence are a few of these reasons. However, conspiracy stories associated with Jews and rumors of sorcery also have an important place in the process. It is known that anti-Semitic incidents were encountered from time to time during the Middle Ages, but the exile of Jews from a region by the Roman Church constitutes an extraordinary example. The aim of our study is to analyze the reasons for his action of the pope against the Jews and to trace the process under the guidance of the main sources.

Keywords: Pope John XXII., Comtat Venaissin, Jews, exile, leprosy

¹ Dr., Bağımsız Araştırmacı, aasiye002@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1021-944X.

Başvuru Tarihi (Received): 10.04.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 26.07.2023

Giriş

Orta Çağ'da Yahudi ve Hıristiyan ilişkilerin tarihi geleneksel bir biçimde Yahudi özgürlük ve bağımsızlığının kademeli olarak Yahudilerin aleyhine ihlal edilmesi şeklinde gelişmiştir. Yahudiler Orta Çağ'ın başlarındaki bir kabul ve entegrasyon durumundan, nihayetinde özellikle Orta Çağ'ın son yüzyıllarına doğru kilisenin ve devletin Hıristiyan yöneticileri tarafından sık sık taciz edildikleri toplum sınırlarına itilmişlerdir (Frassetto, 2007a: xiii). Erken dönemde Yahudilerin Hıristiyanlığın hakikatine tanıklık ettiklerine dair hâkim teolojik anlayış nedeniyle, Yahudiler Avrupa toplumunda nispeten huzurlu ve güvenli bir yaşam sürüyorlardı. Ancak zamanla Yahudileri Hıristiyan toplumundan ayırma geleneği yerleşti ve modern anti-semitizmin bir parçası haline gelecek uygulamalar görülmeye başlandı.

Erken dönemde Yahudi dini ve kültürel kimliğini güvence altına alan ve Roma hukukundan beslendiğini gördüğümüz kararnamelemler vasıtasıyla Yahudilerin korunduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Roma'nın yıkılmasından, özellikle 5. yüzyıldan 9 yüzyıla, Karolenj idaresinin sonuna kadar geçen süreç Yahudilere karşı görece güvenlik ve hoşgörü dönemi olarak tanımlanmaktadır ve bu süreç onların Orta Çağ Avrupa'sının kültür, siyaset ve toplumunun doğal katılımcıları olarak kabul görüldükleri, bütünleştikleri bir evredir (Elukin, 2007: 11). Ancak 11. yüzyıl itibarıyla durum Yahudilerin aleyhine değişmeye başladı. Bu bağlamda 11 yüzyıl Yahudi-Hıristiyan ilişkilerinde bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Rheinland'da Haçlılar eliyle Yahudilere yapılan saldırılar yaklaşmakta olan kötüleşmenin bir işaretiydi ve 11. yüzyılla birlikte negatif Yahudi imgesi Müslümanlar ile birleşti ve iki dini grup arasında çok az ayırım yapılmaya başlandı. Her iki dini grup da kısmen şeytanın köleleri ve Deccal'ın hizmetkârları olarak görülüyorlardı ve çoğu zaman birbirleriyle ilişki-ittifak içerisinde oldukları varsayılıyor (Gabriele, 2007: 64).

IV. Lateran Konsili (1215), Hıristiyan ve Yahudi yaşamına dair aldığı kararlar neticesiyle önemliydi. Yahudiler için bu konsil yalnızca Hıristiyanların Yahudiler tarafından çalıştırılması, ortak ticaretle ilgili geleneksel yönergelerin tekrarını değil, aynı zamanda Yahudilerin dini kimliğini belli edecek bir sembol, işaret taşımaları gerektiğini de içeriyordu. Bu kural Avrupa genelinde hızlı bir şekilde uygulanmasa da, bazı tarihçiler tarafından Yahudiler aleyhine uğursuz değişikliklerin temsilcisi olarak görülmüştür (Baumgarten ve Galinsky, 2017: 3). Avrupa'da Yahudi karşıtlığının kökenleri tam olarak bilinmese de özellikle 12. ve 13. yüzyılda derin ve dramatik bir değişime uğradığı varsayılmaktadır. L. Glick, Yahudilerin sosyal statülerinin gerilemesinin ve erken Yahudi düşmanlığının köklerinin 12. yüzyılda Avrupa'nın yaşadığı '*renovatio*'da [yenilenme] gizli olduğunu iddia etmektedir. Canlanan manastır hayatı, İncil'e getirilen yeni teolojik yorumlar, artan ticaret, genişleyen şehirler, Avrupa toplumu adına bu yüzyılda erken Rönesans'ın ayak sesleri olurken, 12. yüzyılda Yahudi yaşamının gidişatını aşağı doğru çekmekteydi. Hıristiyanlar ilerleyip geliştikçe, Yahudilerin toplumsal statüleri sarsılmaya başladı. Yahudiler, önceden bağımsız kişiler olarak kabul edilirlirken bu gelişmelere paralel olarak bağımlı, korunmaya muhtaç olarak kabul edildiler ve kademeli olarak Batı Avrupa'nın her yerinde, özellikle de Kuzey Fransa'da yerel efendilerin koruması altına girmeye başladılar (Glick, 1999: 114-115). Bu gelişmeleri yararsız ya da zararlı gördükleri durumlarda topluca sürgün edilmeleri izledi. 1290 yılında İngiltere'den, 1306 yılında Fransa'dan kovuldular.

Orta Çağ Avrupa'sının önemli bir aktörü olan Roma Kilisesi'nin Yahudilere karşı tutumunu açıklamak, özellikle hoşgörü ya da hoşgörüsüzlük üzerinden bir yön belirlemek oldukça zordur. Kilise'nin dili Yahudilerin korunmasına yapılan atıflar ve onların kınanması arasında gidip gelirken, papaların tavrı da oldukça çelişkilidir (Elukin, 2007: 93-94). Papalar Yahudi kutsal kitabı Talmud'u sakıncalı ilan edip, Hıristiyanların Yahudilerle temaslarını kısıtlarken aynı zamanda onların mallarını ve canlarını güvence altına almaya yönelik kararlar da aldılar. Belki de bu dil, bazı kesimlerin Yahudilere karşı radikalleşmesini beraberinde getirdi. Bu bağlamda M. Frassetto

dikkat çekici bir yorum yapmaktadır. Yazar, kâfirler ve Yahudilerle ilişkilerinin yeniden tanımlandığı 12. ve 13. yüzyılda, Roma Kilisesi'nin Yahudilere karşı 'sapkın, şeytani imaja' dayanan bir dil kullandığını ve onları basit ya da daha münzevi bir inancın mensupları değil de, Kilise'nin temellerini baltalamayı amaçlayan yaygın bir komplonun uygulayıcıları olarak gördüğünü iddia etmektedir. (Frasseto, 2007b: 43).

Papa XXII. Ioannes tarafından Comtat Venaissin ve kasabalarından Yahudilerin sürgün edilmesini konu alan bu çalışma, kısıtlı bilgi ve belgeler eşliğinde olayın sebeplerini analiz etmeyi hedeflemektedir. Modern araştırmacıların bilinçli ya da bilinçsiz bir gayretle tekil sebepler etrafında toplanmalarından hareketle, mevcut şartları ve çeşitli itkileri tek tek ele alan araştırmanın literatürde bu yönde bir boşluğu doldurması hedeflenmektedir.

1. Papa XXII. Ioannes ve Yahudi Sürgünü

1316 yılında papa olarak seçilen XXII. Ioannes yaşlı ancak enerjik bir kişilik olarak, düzen kaygısı baskın bir papaydı. 1309 yılında Papalık Avignon'a yerleşince, XXII. Ioannes, Papalığın Roma'ya dönmeye dair kısa vadeli planlarını rafa kaldırarak, zayıflamış Kilise kurumunu güçlendirmek için merkezileşme çabalarına ağırlık vererek geniş çaplı bir reform hareketi başlattı. 13. yüzyıldan beri Kilise, mülkü olan Comtat Venaissin bölgesine Papalık az ilgi göstermişti ancak durum papa Ioannes ile birlikte değişikliğe uğradı. V. Theis'e göre (2012: 44-45) Ioannes, V. Clement'ten devraldığı köksüzleşmiş bir kurumu güçlendirmek, bölgedeki Kilise yapılarını yerel olarak daha hâkim kılmak için Yahudileri bölgeden kovdu. Papalığın Yahudileri her zaman koruduğuna, tersi bir şekilde Papalığın Yahudileri ezdiğine dair bilinçli ya da bilinçsiz bir gayretin sonucu olarak olayın nedenlerini tespit etmek oldukça zordur. Modern araştırmalar tekil sebepler etrafında olayı açıklamaya çalışsalar da görünen o ki papanın kararını etkileyen birden fazla faktör söz konusudur. Ayrıca papanın emriyle gerçekleşen sürgün olayı Yahudiler ve Hıristiyanlar arasındaki ilişkilerin bilimsel temelli tarihsel bir açıklamasını yapmaya çalışan tarihçiler için önemli bir rol oynamış gibi gözükmektedir.

Yahudilerin Comtat Venaissin bölgesinden sürülmesi için günümüze ulaşan bir Papalık fermanı yoktur. Bu sebeple araştırmacılar sürgün olayının 1321-1322 yılları arasında gerçekleştiğini düşünmektedirler (Stow, 2007: 291; Loeb, 1886: 47; Synan, 1965: 204; Nicolas, 2022: 294). Papanın sürgün emrini sözlü olarak vermiş olma ihtimali, Kilise'nin bir kurum olduğu göz önüne alındığında mantıksız gelmekte ve sürgün fermanının günümüze ulaşmamış olabileceğini akla getirmektedir. Papa XXII. Ioannes tarafından belirli aralıklarla yazılan birkaç mektuptan öğrendiğimiz kadarıyla, Yahudilerin Comtat Veneissin ve kasabalarından sürülme işlemi 1323 yılında aşağı yukarı tamamlanmıştı. Papa Ioannes, Châteauneuf'ta bir sinagogun yıkılarak yerine şapel inşa edileceğinin duyurulması için 27 Mayıs 1323 tarihinde yazdığı bir mektupta "...*Yahudi batıl inancının murdarlığını oradan çıkarttik*" (Simonsohn, 1998: 338) demekteydi. Yine papa tarafından Carpentras, Bedarride gibi kasabalarda birtakım sinagogların şapele dönüştürülmesi için gönderilen mektuplar, sürgün olayının gerçekleştiğini net bir şekilde göstermektedir.

Çağdaş kaynaklardan öğrendiğimiz parça parça bilgilerin bize sunduğu görünüm olayın sebebini bulmamız noktasında yeterli değildir. Dört çağdaş kaynak sürgün olayını doğrulamakla birlikte, olayın Yahudiler eliyle tasarlanan bir komplo kaynaklı olduğuna dikkat çekmektedir. Dört kaynakta da cüzzamlı vurgusu hâkimdir. Stephani Cadomensis (1875, 23: 491), üstü kapalı bir anlatımla 1321 yılında cüzzamlıların yok edildiğini belirtmektedir İsimsiz bir vakanüvis Hıristiyanları öldürmek için zehirler hazırlamaları sebebiyle neredeyse tüm Yahudilerin yakıldığını kayıt düşmektedir (Ex Uticensis Monesterii Annalibus et Necrologio, 1875, 23: 483). St. Catherine de Monte Rotomagi manastırına ait bir tarihçe biraz daha etraflı malumatlar vermektedir. Kaynağımız "tüm Fransa Krallığı'nda cüzzamlılar papa tarafından hapsedildi ve mahkûm edildi. Birçoğu kazığa gönderildi, hayatta kalanlar evlerine kapatıldı. Bazıları soylu ya da soylu olmayan tüm sağlıklı Hıristiyanları öldürmek ve tüm dünya üzerinde güç elde etmek için

komplo kurduklarını itiraf etti.” (Chronico Metrico, 1875, 23: 409-410) demektedir. 2 Haziran 1321 tarihinde Mayorka kralı Sancho tarafından kuzeni ve derebeyi Aragonlu James’e yazılan bir mektupta Yahudi-cüzzamlı iş birliğine dikkat çekilmekteydi. Sancho Avignon’daki Papalık mahkemesinde bulunan savcıdan öğrendiklerini şu şekilde aktarıyordu:

“Şunu bilin ki efendim, cüzzamlılar Avignon’da yakalanıp işkenceye tabii tutuldular ve onların evlerin dışındaki tüm kuyu sularını ve çeşmelerini zehirlediklerini itiraf ettiklerini ve bunun varsayılması gerektiği söylendi. Avignon’da kimsenin dışardaki çeşmelerden su kullanmaması gerektiğine karar verildi. Ve Yahudilerin bütün bunlara rıza gösterdiği söyleniyor.” (Finke, 1996, 3: 390-391).

Çağdaş kaynaklarda karşımıza çıkan Yahudi-cüzzamlı vurgusu, toplumun kıyılarına itilmiş iki grubu ötekileştirme eyleminin bir sonucuydu. Paris’te bulunan Kutsal Masumlar mezarlığının girişinde yazan “Bir delinin, bir cüzzamlının ya da bir Yahudi’nin dostluğundan sakının!” (Ginzburg, 1991: 38) nasihati, Yahudilerin cüzzamlılarla özdeşleştirilmesinin bir yansımasıydı. Yahudilerin sıklıkla cüzzamlılarla bir tutulması yeni bir durum değildir. Comtat’ın pek çok kasabasında kanunlar Yahudileri pazarlarda sergilenen herhangi bir gıda maddesine dokunmaktan men ederek, onları cüzzamlılarla bir tutuyordu. 1293 tarihli Salon de Provence tüzüğü’nün 12. maddesi şöyle diyordu: “Ayrıca hiçbir Yahudi, fahişe ve cüzzamlının herhangi bir ekmeğe, balığa, ete veya meyveye satın almadan dokunmasına izin vermemeye karar verdik. Ancak söz konusu nesnelere bu sebeple zarar görürse altı dinar para cezasına çarptırılmalı ve alıcılar dokundukları şeyi satın almaya zorlanmalıdırlar” (Wernham, 1987: 33-34). Benzer kararlara 13. yüzyıl Avignon tüzüklerinde de rastlamak mümkündür. Burada da Yahudiler, cüzzamlılarla eşdeğer görülmüş ve dokundukları gıda maddelerini satın almaları şart koşulmuştur (Maulde, 1879: 209).

C. Ginzburg, D. Nirenberg gibi önemli tarihçiler papanın eylemine sebep olarak 1321 yılında Anjou kontu ve geleceğin Fransa kralı VI. Philippe’in yazmış olduğu bir mektubu görmekteyiz. Özellikle C. Ginzburg, “...Müslümanların Yahudilerin suç ortaklığıyla Fransız tahtından daha azını amaçlamadıklarını kanıtlayan bu belgeye papa yalnızca inanmakla kalmayıp, aynı zamanda dağıtma kararı da bu yüzdendir” (Ginzburg, 1991: 47) demektedir. Kont Philippe papaya yazdığı mektupta bir komplodan bahsetmekteydi ve yapılan aramalar sonucunda bir Yahudi’nin evinde ele geçirilen İbranice metni tercüme ettirip, mektubun devamında papaya sundu. Çeşitli araştırmacılar tarafından papanın sürgün kararına sebep olarak kabul edilen mektup şu şekildedir:

“Bayramdan sonraki cuma günü (26 Haziran 1321) Anjou ve Toureine kasabalarında bir güneş tutulması meydana geldi. Gün içinde, dört saatlik bir süre boyunca güneş kan gibi alevlenmiş ve kıpkırmızı görünmüştü: gece boyunca ise ay benekli ve çul gibi kapkara olmuştu. Bu tür gözlemler insanlara dünyanın sonunun yakın olduğunu düşündürdü. Depremler olmuştu; gökten ateş topları yağmış, evlerin sazdan damları ateş almış; korkunç bir ejderha gökyüzünde belirerek pis kokulu nefesiyle birkaç insanı öldürmüştü. Ertesi gün insanlar Hıristiyanlara karşı işledikleri günahlar nedeniyle Yahudilere saldırmaya başladılar. Bananias adlı bir Yahudi’nin evinde yapılan bir aramada, ayrı bir odada, içinde para ve sırların bulunduğu bir sandığın içerisinde İbranice harflerle yazılmış ve mühürlenmiş bir koç derisi bulundu. Mührün kordonu kızıl renkli ipektendi. En saf altından ve en az on dokuz Floransa florini değerindeki mühür, Kurtarıcı’nın tatlı yüzüne dışkılama eyleminde, haça yaslanmış bir merdivenin tepesinde canavarca bir Yahudi ve ya Sarazeni temsil eden, son derece ustaca oyulmuş bir haçtı. Bu dikkatleri yazıya odaklamıştı. İki vaftiz edilmiş Yahudi mektubun içeriğini açıkladı. Üç Hıristiyan ilahiyatçı onu İbranice’den Latince’ye mümkün olan her özenle çevirdi.” Bu mektubun devamında kont Philippe Bananias’ın evinde bulunduğu iddia edilen

mektubun İbranice'den Latince'ye çevrilmiş halini sundu. Buna göre [Otuz Bir Krallığın (Eriha, Kudüs, Hebron) kralı, en şanlı ve güçlü Amicedich'e, Azor sultanı Zobin'e Abdon ve Semeran majesteleri Sodab'a ve onların genel valileri, vali yardımcılara selamlar. Dünyanın yaratılışından sonraki 6294 yılından bu yana, Kudüs kralı majesteleri, ortağı Granada genel valisi aracılığıyla Yahudi halkına bir mesaj göndererek, onlarla anlaşma tenezzülünde bulundu. Orada Enoch ve Elijah'ın Tabor Dağı'nda Sarazenlere Yahudi kanununu öğretmek için göründükleri anlatılır. Sina Vadisi'ndeki bir hendekte Eski Ahit'in kayıp sandığı keşfedilmiş ve daha sonra piyadeler ve şövalyeler tarafından büyük bir sevinçle Ay şehrine götürülmüştü. Sandığın içinde Musa ve Harun'un asaları ve Tanrı'nın parmağıyla oyulmuş Yasa, levhalarıyla birlikte hala bozulmamış bir vaziyette bulunmuştu. Bu mucizeyle karşı karşıya kalan tüm Sarazanlar, Yahudilerin Tanrı'sının inancına dönerek, sünnet olmak istediklerini beyan ettiler. Kudüs'ü, Eriha'yı ve geminin oturduğu Ay'ı kendilerine geri vermek istediler ancak karşılığında Yahudiler Fransa Krallığı'nı ve ünlü Paris şehrini Sarazenlere teslim edeceklerdi. Granada genel valisinin bu istediğini öğrenen biz Yahudiler kurnazca bir oyun tasarladık. Büyük paralarla yoldan çıkarttığımız cüzzamlıların yardımıyla acı otlarla hazırlanmış tozlar ve zehirli hayvanların kanını döktük. Hıristiyanları yok etmek için sürüngenleri kuyulara, çeşmelere, sarnıçlara ve nehirlere doldurduk. Ama zavallı, talihsiz cüzzamlılar safça davrandılar. Önce biz Yahudileri suçladılar; sonra diğer Hıristiyanlar tarafından kandırılarak her şeyi itiraf ettiler. Cüzzamlıların katledilmesinden ve Hıristiyanların zehirlenmesinden gurur duyuyoruz çünkü krallıkların bölünmesi onların yıkımına yol açıyor. Cüzzamlıların ithamları nedeniyle uğradığımız şehitliğe ise gelecekte bize yüz katını verecek olan Tanrı sevgisi için sabırla katlanıyoruz. Granada genel valisinden kesinlikle duymuş olmanız gerektiği gibi Hıristiyanların fidye için talep ettikleri kadar paramız yok. Şimdi bize altın ve gümüş gönderin. Zehirler tam olarak etkisini göstermedi ama bir süre geçtikten sonra başka bir durumda daha iyisini yapmayı umuyoruz. Böylece denizi aşabilecek, Granada limanından karaya çıkabilecek, Hıristiyanların toprakları üzerinde egemenliğinizi güçlendirebilecek ve kendinizi Paris tahtına oturabileceksiniz. Tanrı tarafından bize vaat edilen atalarımızın ülkesini mülk edineceğiz ve hep birlikte tek Yasa ve Tanrı altında yaşayacağız. Artık üzüntüler olmayacak ve Süleyman ve Davut'un sözlerine göre artık sonsuza kadar baskı yaşanmayacak. Hıristiyanlar için Hoşea'nın kehaneti gerçekleşecek: 'Kalpleri bölünmüş ve bu nedenle yok olacaklar (Hoşea,10).'] (Mansi, 1782, 25: 569- 572).

Mektupta anlatılanlardan gördüğümüz üzere Yahudiler, Müslümanlarla ittifak kurarak Hıristiyanları yok etme ve Fransa Krallığı'nı ele geçirme tasarımıydılar. Dönemin Hıristiyan bakış açısıyla buraya kadar zikredilenlerin toplum üzerindeki algının bir yansıması olduğu muhakkaktır. Çünkü Orta Çağ'ın sonlarına doğru ve özellikle 12. yüzyıldan itibaren Orta Çağ Hıristiyan kültürü ve söyleminde olumsuz bir Yahudi karşıtı dil vardı. Pek çok Hıristiyan tarafından Yahudileri tarif etmek ya da nitilemek için kullanılan dil onların Tanrı öldürücüler, tefeciler, çocuk katilleri, yamyamlar, ev sahibine saygısızlık yapan nankörler, şeytanın ajanları olduğuydu (Elukin, 2007: 92). Yukarıda Yahudilerle ilgili dönem kaynaklarında zikredilen şeyler bahsi geçen bu algının ürünüydü. İngiltere'de, pek çok kez Fransa, İspanya ve Comtat Venaissin'da Yahudi sürgünlerini gerekçelendiren tema, bir önceki asrın dilinin tekrarı olarak aşağı yukarı hep aynıydı. Bir hain karakter üzerine inşa edilen komplo ve onun peşi sıra gelişen olaylar üzerinden anlatı sürdürülmekteydi. Doğrudan ya da dolaylı olarak karakterler, coğrafi veya etnik-dini açıdan marjinal olan izole karakterlerle veya gruplarla komplo kurarlar ve bu komplonun icrası için sosyal aşağılıkları –cüzzamlılar gibi- olan kişileri sahte zenginlik ya da para vaadiyle ikna ederler; yürütülen komplonun zinciri dışardaki düşmanı –bu genelde Müslümanlar-

içerideki düşmana götüren kademeli bir aşama şeklinde seyrederdi (Ginzburg, 1991: 52). Bu bağlamda kontun mektupta aktardıklarının Yahudi sürgününe sebep olarak kabul edilmesi mantıklı görülmemektedir. Olayı Yahudilere karşı bilinçli ya da bilinçsiz sürdürülen bir algı operasyonu olarak yorumlamak daha kabul edilebilirdir.

Papanın sürgün olayındaki rolünün ya da sorumluluğunun savunulması ya da hafifletilmesi kaygısı erken tarihten itibaren kendini göstermiştir. Bir Yahudi olan Emek Habacha sürgünün sebebi olarak bir kadını işaret etmektedir. Buna göre yazar:

“5081’de (1321) papanın kız kardeşi Sancha-Sanchia, Yahudileri yok etmeyi düşündü ve bunu gerçekleştiremeyeceği için kardeşinden en azından onları topraklarından kovmasını istedi. İsrail oğullarına acı geldi. Fakat Tanrı onlara ayaklanan herkese karşı kararlılıkla ayağa kalkan Napoli kralı Robert’in gözünde onlara merhamet etti. Ve Yahudiler bu fahişeye yirmi bin florin verdikten sonra sesi kısıldı ve planı boşa çıktı” (Emek Habacka, 1971: 49) demektedir.

Yazarın sürgünü papanın değil de toplumun daha zayıf bir halkasını temsil ettiğine inanılan bir kadının üzerine yıkması oldukça manidardır. Ancak beş kardeşi olduğu bilinen papanın Sancha-Sanchia adında bir kız kardeşinin olduğu bilgisi ve doğal olarak da yazar tarafından sunulan hikâyeye doğru değildir. Buradan hareketle J. Shatzmiller, dini fanatizme sahip bir Sancha aranıyorsa bunun yalnızca Napoli kralı Robert’in ikinci eşi, Mayorka kralının kızı Sancha/Sancis/Sancie olabileceğini iddia etmektedir. Onun yaşamı boyunca Mayorka Yahudilerine kısa bir sürgün uygulandığı ve sinagoglarının şapele çevrildiği bilinmektedir. Buna ek olarak Sancha Hıristiyan dinine fanatik bir ilgi duymaktaydı ve ömrünü Mesih’e tapınmaya adanmak için kocasından boşanma talebinde dahi bulunmuştu (Shatzmiller, 1997: 37). Bu sebeple, Emek Habacka tarafından papa XXII. Ioannes’in kız kardeşi olarak hedef gösterilen Sancha, Mayorka kralının kızı Sancha olabilir.

Olayın nedeni üzerinde dururken gözden kaçan önemli bir nokta papanın kişiliğidir. Papanın doktrinsel bir Yahudi karşıtı olduğu fikri özellikle Kilise çevreleri tarafından göz ardı edilmektedir ve sürgün olayına sebep olan asıl durum bu olmasa da papayı Hıristiyan inancının saflığını korumak için harekete geçirmiş olması muhtemeldir. Dindar bir Hıristiyan olduğu bilenen papa XXII. Ioannes, Yahudilerin ve kutsal kitapları Talmud’un Hıristiyan inancı için sakıncalı olduğu görüşündeydi. Daha 1319 gibi erken bir tarihte Macaristan kralı Charles’a yazdığı bir mektup dikkat çekicidir. Papa mektubunda kraldan Sarazenleri ve Yahudileri kamu görevine atamaktan, şizmatiklere ve sapkınlara müsamaha göstermekten kaçınmasını istiyor ve engizisyon görevlilerine bu konuda yardımcı olmasını rica ediyordu (Tautu, 1952: 63-64). Kayıtlarımız papanın Yahudileri Hıristiyanlığa döndürmek için vaizler gönderdiğini göstermektedir. Bir sinagogun şapele dönüştürülmesi münasebetiyle kaleme aldığı mektupta papa kendi ifadeleriyle “Avignon Piskoposluğu bölgesindeki Novare Şatosu’nda uzun süre ikamet eden Yahudiler, kendilerine pek çok hayırsever öğütler ve faydalı vaazlar verildikten sonra dik başlı bir halk olarak hainliklerinin körlüğünde kaldılar. Katolik inancın gerçek ışığıyla aydınlanmayı reddettiler” (Simonsohn, 1998: 337-338) diyordu. Buradan papa Ioannes’in Comtat Venaissin bölgesinde bulunan Yahudilere karşı sistematik bir politika takip ettiği sonucunu çıkartabiliriz. Bu tarz önlemlerden fiili bir sonuç alınmaması papa Ioannes’in Yahudilere dair görüş ve kararını etkilemiş olabilir.

Papa kararlı bir şekilde Yahudilerin Hıristiyanlığa dönmesi önündeki engelleri kaldırmaya çalıştığı görülmektedir. Bir Yahudi din değiştirdikten sonra piskoposluklar ya da yerel yönetimler eliyle mülklerine el konulabiliyordu. Bu sebeple XXII. Ioannes, onların mülklerinden mahrum bırakılmalarının Hıristiyanlığa geçişlerini engellediğini düşündüğünden, 19 Haziran 1320’de Comtat Venaissin ve diğer Papalık bölgelerindeki yetkililere, kontlara Hıristiyanlığa geçen Yahudilerin din değiştirdikten sonra mülklerinden mahkûm bırakılmamasını emretti (Coulon,

1913: 936). Papa Ioannes diğer yandan Yahudi kitabı Talmud'un bastırılması ile özel olarak ilgilendi. Engizisyonun Yahudi kitaplarına ve Talmud'a karşı sistematik kampanyasını Ioannes başlatmadı ancak onun tarafından pekiştirildiği görülmektedir (Synan, 1965: 130). XXII. Ioannes, IV. Clemens'in Talmud karşıtı yasasından ve kararlarından ilham aldı. Ağustos 1320'de papa Ioannes iki Fransisken'e Yahudi kitaplarını ve Talmud'u inceleme emri verdi. Avignon'da yürütülen beş haftalık inceleme dönemi 2 Ekim 1320'de sona erdi. Bir engizitör olan Bernardo Guidonis konuya dair şu şekilde rapor sundu:

“Talmud sadık adamlar tarafından İbranice dilinde deneyimli ve uzmanlar eliyle dikkatlice incelendi... Ve sadık ve yeminli bir tanıklık ve yukarıda adı geçen incelemecilerin adı geçen değerli iddialarıyla Talmud'un çeşitli bölümlerinde ve ayrıca diğer kitapların bazı bölümlerinde, Rab İsa Mesih'e ve onun en kutsalına karşı bazı küfürler ve hakaretler içerdiği bulunmuştur. Bu metinlerde duymanın utanç verici ve kesinlikle tiksindirici olduğu hatalar ve yalanlar anlatılıyor” (Bernardo Guidonis, 1886: 170-171).

Papa Talmud'un ve Yahudi kitaplarının hemen toplanıp, yakılması yönündeki talimatını aynı gün Toulouse ve Paris piskoposlarına gönderdi (Baluzius ve Mollat, 1921, 3: 243). Bernardo Guidonis, Toulouse'da hızla harekete geçip, ele geçirdiği iki araba dolusu Yahudi kitabı ve Talmud'u yaktığını papaya rapor etmekteydi (Mansi, 1782, 25: 639-640). Önemli bir tarihçi olan L. Bardinet, papanın Yahudilere ve Talmud'a karşı duruşunun kökeninde, Yahudi proselitizminin saldırısına uğrayan basit, cahil Hıristiyanların olduğunu iddia etmektedir. Ona göre papa Ioannes, Yahudilere karşı oldukça hoşgörülüydü ancak Yahudiler Talmud'un sahte hikâyelerini okuyarak Hıristiyanları baştan çıkartılar; onları yavaş yavaş dini törenlerine katılmaya, ardından ayinlerini uygulamaya yönlendirdiler ve Ioannes'in ateşli dindarlığı bunlara müsamaha gösteremeyeceği için papa onları Comtat Venaissin'den sürdü ve kitaplarını yasakladı (Bardinet, 1880: 43). Papanın Yahudilere hoşgörüsüne dair çeşitli örnekler vardır ve bu noktadan bağımsız olarak L. Bardinet'in yorumu bir dereceye kadar makul gelmektedir.

Sürgüne dair olayların izini sürerken XXII. Ioannes'in papa seçildikten sonra Avignon'da deneyimlediği olaylara da göz atmakta fayda vardır. 1317 yılında çeşitli nedenlerin teşviki ile papayı öldürmek amacıyla bir büyü komplosu ortaya çıkartıldı. Komploya göre Cahors piskoposu Yahudi büyücülerle iş birliği yapıp, onların kabalistik geleneklerine göre arsenik ve bal mumundan yapılmış, küçük iki adet heykelciğe papa Ioannes'in ve yeğeni Jacques Via'nın ismi verilerek büyü'nün gereğince vaftiz ettirmişti (Koster, 2016: 46). Konuya dair söylentiler Papalık Sarayı'nda dolaşırken, şaşırtıcı bir şekilde genç ve sağlıklı olduğu bilinen Jacques Via öldü. Sonrasında benzer biçimde birkaç balmumu heykelcik saraya sokulmaya çalışılırken ele geçirildi. Konuya dair artan şikâyetler genellikle Yahudileri işaret etmekteydi ve bu durumların da papanın görüşü üzerinde etkili olması muhtemeldir. Bölgede artan Yahudi nüfusunun dedikoduları körüklemiş olması da mümkün görünüyor. A. Beugnot, Papalığın yeni yönetim merkezi olarak Avignon'daki huzur ve güvenliğin İspanya, Fransa, Almanya'dan ticaret kadar dinlenme umuduyla da pek çok Yahudi topluluğunu çektiğini tespit etmiştir (Beugnot, 1824: 158). Yahudilere dair Orta Çağ söyleminde önemli bir yeri olan büyü-ritüel büyücülük onlara dair tansiyonu yükseltmiş olabilir. Bilindiği gibi Yahudiler, Yahudileştirme, küfür, büyü ve okült ile sıklıkla ilişkilendiriliyorlardı. Daha doğrusu Yahudi büyü'süne dair korkular, öğrenilmiş geleneğin kültür üzerindeki bir sonucu olarak artık daha geniş bir fenomenle, onların büyü'lü uygulamalarla Hıristiyanları yozlaştırma planlarıyla bağlantılı görülüyordu (Stow, 2007: 283).

Papa XXII. Ioannes'e pastoral görevlerinin bilincinde olan ancak Comtat Venaissin üzerinde laik hakları bulunan bir prens-idareci olarak baktığımızda olayın rengi değişmektedir. Papalık eliyle yapılan bu sürgün bazı tarihçiler tarafından bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde asırlık Kilise politikasının tersine çevrilmesi ve istikrarsızlaştırılması olarak kabul edilmiştir (Stow, 2007: 296).

Ancak papa Comtat Venaissin bölgesinde hem Kilise lideri hem de yerel bir hükümdardı. Özellikle veba salgını neticesinde artan hoşgörüsüzlük 14. yüzyılın krizleriyle doğrudan bağlantılıydı. Yüzyılın başında, bölgenin bitişiği olan Fransız topraklarında yoğun bir Yahudi karşıtı faaliyet vardı. Cüzzamlı-Yahudi iş birliği, komplo hikâyeleri ile oluşan toplumsal korku, toplumsal rahatsızlık yükselirken Comtat Venaissin bölgesinde Yahudilerin salt varlığı, papanın aksiyon almasını gerektirmiş olabilir. Bunun neticesinde Papalık politikasında radikal bir değişiklikten bahsetmek zordur. Çünkü 1320 gibi bir tarihte papa Ioannes'in Pastoureaux çetelerine karşı Yahudileri koruduğunu bilmekteyiz. 1320 yılında aynı bölgelerde ellerinde haç işareti taşıyarak, Kudüs'e gitmek için çıplak ayak yürüyen gençlerden oluşan çeteler Yahudilere saldırarak onları vaftiz etmek istediler; kabul etmeyenlerin büyük çoğunluğu öldürüldü, bir kısmı soyuldu (Baluzius ve Mollat, 1916,1: 161-163). Papa duruma derhal müdahale etti. 9 Temmuz 1320 tarihinde Pastoureaux çetelerini kınadı, eylemlerini yasakladı ve tüm prenslerin, yetkililerin ve yerel makamların Papalık topraklarında bulunan Yahudileri, bahsi geçen çetelerin saldırılarına karşı korumalarını talep etti (Mollat, 1905, 3: 127). Papanın Comtat Venaissin bölgesindeki laik hakları göz önünde alındığında, egemen bir güç olarak artan şiddet olaylarına önlem olarak sürgün kararı verdiği düşünülebilir. Buna ek olarak papanın, papalığının erken dönemlerinde Yahudilere karşı daha ılımlı olduğunu söylemek yanlış olmaz. 2 Haziran 1317 tarihinde Mayorka piskoposu William de Villonova'ya yazdığı mektup önemlidir. Papa mektupta özetle bir zamanlar Mayorka şehrinin belirli yerlerinde Yahudilerin yaşadığını ve şehirde bir sinagoga sahip olduklarını belirtmekteydi. Ancak daha sonra papanın ifadelerine göre "bazı meşru sebepler, sapkınlık gibi nedenlerle" onlar bölgeden çıkartılmış, sinagogun yerine şapel inşa edilmişti. Sonrasında bahsi geçen Yahudiler Mayorka kralı Sancius ile bir düzenleme yaptılar ve ondan bölgeye dönme izni aldılar. Bu nedenle papa "söz konusu şapelin bahsi geçen bölgenin dışına nakledilmesini ve sinagogun yeniden inşa edilmesini" (Mollat, 1905, 3: 366) rica etmekteydi. Bu mektup ve vermiş olduğumuz erken örnekler papa Ioannes'in görüşü üzerinde birtakım şeylerin tesiri olduğunu ve bunların papayı sürgün kararı almaya ittiğini göstermektedir.

Yukarıda bahsettiğimiz sebeplerin tesiriyle 1321 ya da 1322 yılında papa XXII. Ioannes Comtat Venaissin bölgesinden tüm Yahudileri sürgün etti. Carpentras, Bolléne, Bédarrides, Sorgue, Cavillion gibi Comtat Venaissin'in kasabalarında bulunan sinagogların tasfiyesi için yazdığı mektuplardan sürgünün olmasa bile sonuçlarının izini sürebilmekteyiz. Sürgün kararı Avignon'da bulunan Yahudileri de kapsamaktaydı. Ancak bu süreçte Avignon henüz Roma Kilisesi'nin mülkü olmadığı için Napoli kralı Robert, papanın kararına itiraz etti ve Avignon'da bulunan Yahudilerin sürgün edilmemesi için papaya ısrar etti (Bardinet, 1880: 48). Papa Avignon Yahudilerini kapsam dışı bıraktı ve kayıtlardan öğrendiğimiz kadarıyla Comtat Venaissin kasabalarından Yahudileri sürerken Avignon'da bulunan Yahudileri Papalığın şehirdeki şantiyelerinde çalıştırarak onların mesleki kapasitelerinden istifade etti (Nicolas, 2022: 309). XXII. Ioannes, vefatına kadar Yahudilere karşı izlemekte olduğu politikada herhangi bir değişikliğe gitmedi. Bu bağlamda papa XXII. Ioannes'in Mayorka kralı II. James'e yazdığı mektup önemlidir. 23 Eylül 1331 tarihli mektupta papa XXII. Ioannes, Yahudilerin kraldan onun göstereceği bir yere sinagog inşa etme iznine dair yazdıkları dilekçeyi öğrenip, bu talebi reddetmesi ve onların sinagog inşa etmelerine izin vermemesini istemekteydi (Simonsohn, 1988: 364). Akabinde papa olan XII. Benedictus Yahudiler lehine ya da aleyhine karar almayarak, meseleyi görmezden geldi. Yahudilerin Carpentras ve kasabalarına dönüşlerinin VI. Clemens (1342-1352) zamanında olduğu tahmin edilmektedir. Dönüş için herhangi bir Papalık izni bulunmamakla birlikte, bölgede ilk sinagog inşasını 1344 yılında yapmaya başladıklarından en azından bu tarihe yakın bir zamanda Comtat Venaissin'e dönmeye başladıkları varsayılmaktadır (Théis, 2012: 57; Loeb, 1886: 64).

Papanın sürgün kararını belirleyen tek ve kesin bir neden seçmek zor olsa da, olay sadece Papalık kurumu adına değil Yahudilerin Comtat Venaissin bölgesindeki tarihi için de önemlidir. Orta Çağ'ın sonunda Yahudi topluluklarına karşı şiddet ve yağma olaylarının çoğalmasını veya

yoğunlaşmasını açıklamak için bahsi geçen sürgün olayı belki kısa bir örnek olabilir. Sürgün neticesinde bölge Yahudilerinin kutsalları olan sinagoglar yıkıldı, yerine Hıristiyan büyüklerine adanmış şapeller inşa edildi (Synan, 1965: 130). Kayıtlardan silik bir şekilde öğrendiğimiz kadarıyla sürgün kararını Yahudi mülklerinin tasfiyesi takip etti. Muhtemelen Papalık, mülkü olan Yahudilere satmaları için bir süre tanıdı ve ayrıca papa görevli memurlara değerli görülen herhangi bir Yahudi mülkünün kendisine ayrılması talimatını verdi (Théis, 2012: 56). Sebepleri hala tartışmalı olsa da sürgün kararının Yahudiler üzerinde travmatik bir yanı olmuş olmalıdır (Shatzmiller, 1997: 40). K. Stow, 1321-1322 mirasının insanların zihninde önemli bir yer ettiğini iddia etmekte ve Yahudi saldırganlığından duyulan korkunun 1348 katliamlarını kışkırttığını ifade etmektedir (Stow, 2007: 294).

2. Sonuç

Papalığa bağlı bir bölge olan Comtat Venaissin bölgesi belirgin bir Yahudi nüfusuna ev sahipliği yapmaktaydı ve bölgede Yahudileri temsil eden dini yapılar bulunmaktaydı. 13. yüzyılın sonları ile birlikte yükselen Yahudi karşıtlığı ve baskın rahatsızlıktan ötürü İngiltere ve Fransa'da Yahudilerin ülkeden sürgün edilmesi olayları olmuştu. Ancak Comtat Venaissin bölgesinde Yahudiler göreceli olarak güvenli bir vaziyette yaşamaktaydılar. Durum papa XXII. Ioannes'ın papalığında değişikliğe uğradı. Sebepleri hala net açıklanmasa da papa XXII. Ioannes, bahsi geçen bölgeden Yahudilerin sürülmesini ve mülklerinin tasfiye edilmesini emretti.

1321 ya da 1322 dolaylarında gerçekleştiği kabul edilen Yahudi sürgünü geçmişten bugüne olayın izini bilimsel tarihi bir perspektif üzerine inşa etmeye çalışan araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Orta Çağ'da Yahudi-Hıristiyan ilişkileri bağlamında lehte ya da aleyhte bir sebep üretmek dürtüsüyle araştırmacılar, tekil nedenler üzerine yoğunlaşmışlardır. Bir kısım araştırmacılar olayı papanın Yahudi karşıtı olmasına bağlarken, bir kısım bir mektup etrafında toplanmış ya da sürgünün paroksistik şiddet olaylarının bir neticesi olduğu iddia edilmiştir. Papanın sürgün emrine dair herhangi bir belgenin olmaması sürecin analizini zorlaştırırsa da papanın tavrı daha çok 13. yüzyıldan miras alınan 14. yüzyıl krizleri ve artan hoşnutsuzlukla bağlantılıydı. Veba salgını, yükselen komplo iddiaları, yakalanan büyü vakaları sosyal tansiyonu yükseltirken papanın görüşünü de etkilemiştir. Bunların bir bütünü neticesinde papa Comtat Venaissin'de hem pastoral görevleri gereği hem de laik hakları gereği Yahudilerin sürgün edilmesini uygun görmüştür.

Kaynakça

- Baluzius, S. ve Mollat, G. (1916). *Vitae paparum avenionensium: Hoc est historia pontificum romanorum qui in Gallia sederunt ab anno MCCCIV usque ad annum MCCCXCIV*. (C. I). Paris: Boulevard Raspail.
- Baluzius, S. ve Mollat, G. (1921). *Vitae paparum avenionensium: Hoc est historia pontificum romanorum qui in Gallia sederunt ab anno MCCCIV usque ad annum MCCCXCIV*. (C. III). Paris: Boulevard Raspail.
- Bardinet, L. (1880). Condition civile des juifs du Comtat Venaissin pendant le sejour des papes a Avignon (1609-1376). *Revue Historique*, 12 (1), 1-47.
- Baumgarten E. ve Galinsky J. D. (2107). *Jews and christians in thirteenth century France*. USA: Palgrave Macmillan.
- Bernardo Guidonis. (1886). *Practica inquisitionis heretice pravitatis*. C. C. Dovais (Ed.), Paris: Alphonse Picard, Libraire-Editeur.
- Beugnot, A. (1824). *Les juifs d'Occident ou recherches sur l'Etat civil, le commerce et la littérature des juifs, en France, en Espagne et en Italie, Pendant la durée du moyen age*. Paris: Imprimerie de Lachevardiere Fils.

- Chronico metrico abbatum sanctae catherinae de monte rotomagi. (1875). *Recueil des historiens des gaules et de la france* içinde (ss. 410-415). (C. 23). Paris: Imprimerie Nationale.
- Coulon, A. M. (1913). *Lettres secrètes et curiales du pape Jean XXII (1316-1334)*. Paris: Fontemoing & C.
- Elukin, J. (2007). *Living together, Living apart: Rethinking jewish-christian relations in the middle Ages*. Princeton: Princeton University Press.
- Emek Habacka. (1971). *The vale of tears*. Netherlands: Martinus Nijhoff-The Hague.
- Ex uticensis monesterii annalibus et necrologio. (1875). *Recueil des historiens des gaules et de la France* içinde (ss. 480-491). (C. 23). Paris: Imprimerie Nationale.
- Finke, H. (Der.). (1996). *Acta aragonensia*. (C. III). Germany: Sciebtia Verlag Aalen.
- Frassetto, M. (2007a). Christians and jews in the middle ages. M. Frassetto (Ed.), *Christian attitudes toward the jews in the middle ages: A casebook* içinde (ss. xiiii-xviii). New York: Routledge.
- Frassetto, M. (2007b). Heretics and jews in the early eleventh century: The writing of Rodulfus Glaber and Ademar of Chabannes. M. Frassetto (Ed.), *Christian attitudes toward the jews in the middle ages: A Casebook* içinde (ss. 43-59). New York: Routledge.
- Gabriele, M. (2007). Against the enemies of Christ: The role of the count Emicho in the anti-jewish violence of the first crusade. M. Frassetto (Ed.), *Christian attitudes toward the jews in the middle ages: A Casebook* içinde (ss. 61-82). New York: Routledge.
- Ginzburg, C. (1991). *Ecstasies: Deciphering the witches sabbath*. R. Rosenthal (Çev.), New York: Panteon Books.
- Glick, L. B. (1999). *Abraham's heirs: Jews and christians in the medieval Europe*. New York: Syracuse University Press.
- Koster, J. R. (2015). *Avignon and Its papacy, 1309-1417: Popes, Institutions and society*. London: Rowman & Littlefield.
- Loeb, I. (1886). Les juifs de Carpentras sous le gouvernement pontifical. *Revue des Etudes Juives*, 12 (23), 34-64.
- Mansi, J. D. (1782). *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*. (C. 25). Nenetii: Apud Antonium Zatta.
- Maulde, R. C. (1879). *Coutumes et réglements de la république d'Avignon au treizième. siècle*. Paris: L. Larose Libraire-Editeur.
- Mollat, G. (1905). *Jean XXII (1316-1334); Lettres communes analysées d'Après les registres dits d'Avignon et du Vatican*. (C. III). Paris: A. Fontemoings.
- Nicolas, E. (2022). Jean XXII et les juifs du Midi. *Cahiers de Fanjeaux*. 45, 293-313.
- Shatzmiller, J. (1997). The papal monarchy as viewed by medieval jews. *Italia Judaica*, 6, 30-41.
- Simonsohn, S. (1988). *The apostolic see and the jews, Documents: 492-1404*. New York: Gustav Wurzweiller Foundation.
- Stephani Cadomensis. (1875). *Chronicon Sancti Stephanis Cadomensis*. *Recueil des historiens des Gaules et de la France* içinde (ss. 491-493). (C. 23). Paris: Imprimerie Nationale.
- Stow, K. (2007). *Popes, Church and jews in the middle ages*. USA: Ashgate Variorum.

- Synan, E. A. (1965). *The popes and the jews in the middle ages*. New York: The MacMillan Company.
- Tauti, A. L. (1952). *Acta Ioannis XXII 1317-1334: Acta romanorum pontificum e registris Vaticanis aliisque fontibus collegit*. Rome: Typis Polyglottis Vaticanis.
- Theis, V. (2012). John XXII and the expulsion of jews from the Comtat Venaissin. *Annales Histoire Sciences Sociales*, 1, 41-77.
- Wernham, M. (1987). *La communauté juive de Salon de Provence d'Après les actes notaries (1391-1435)*. Leiden: Brill Press.

Araştırma Makalesi / Research Article

ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE YEŞİL YOLCULUK: BİR GÜVENLİK SORUNU OLARAK KÜRESEL İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE İKLİM MÜLTECİLİĞİ

Veysel BABAHAÑOĞLU¹

Öz

İklim değişikliği; hızlı nüfus artışı, kentleşme, sanayileşme ve artan sera gazı salınımları gibi pek çok faktörün bir araya gelmesi sonucu dünyanın en büyük sorunlarından biri haline gelmiştir. Bu durum, çevresel güvenlik kapsamında uluslararası güvenlik açısından tehdit oluşturmaktadır. İklim değişikliği, aynı zamanda insanların doğal yaşam alanlarını terk etmek zorunda kalmalarına da neden olmaktadır. Özellikle küresel iklim değişikliğinin meydana getirdiği etkiler, iklim mülteciliği konusunda endişeleri artırmaktadır. Yükselen deniz seviyeleri, sıcaklıkların artması ve sıklıkla yaşanan doğal afetler, su kaynaklarının azalması ve kirlenmesi, çölleşme gibi çevresel güvenlik sorunları insanların hayatlarını tehlikeye sokarak toplumsal çatışmalara neden olma potansiyeli taşımaktadır.

Çalışmada Soğuk Savaş sonrası güvenliğin yaşadığı dönüşüm yeşil teorinin sunduğu perspektif üzerinden çevresel güvenlik kapsamında incelenmiş ve küresel iklim değişikliği ile iklim mülteciliğinin güvenlik sorunu olarak çatışma potansiyeli taşıdığı sonucuna ulaşılmıştır. Bütün bunlar yapılırken yeşil teorinin sunduğu bakış açısıyla çevresel bozulmaların iklim değişikliğini ve iklim göçlerini etkilediği ve bu durumun somut örnekler üzerinden bir güvenlik sorunu olduğu savında bulunulmuştur. Çalışma nitel bir yöntemle oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yeşil teori, iklim değişikliği, iklim krizi, iklim mültecileri, çevresel güvenlik

JEL Kodları: F51, S51, S54

GREEN JOURNEY IN INTERNATIONAL RELATIONS: GLOBAL CLIMATE CHANGE AND CLIMATE REFUGEES AS A SECURITY ISSUE

Abstract

Climate change has become one of the world's biggest problems as a result of various factors such as rapid population growth, urbanization, industrialization, and increasing greenhouse gas emissions. This situation poses a threat to international security in terms of environmental security. Climate change also forces people to leave their natural habitats. In particular, the effects of global climate change have raised concerns about climate refugees. Environmental security problems such as rising sea levels, increasing temperatures and frequent natural disasters, depletion and pollution of water resources, desertification, etc., have the potential to endanger people's lives and cause social conflicts.

This study examines the transformation of post-Cold War security in the context of environmental security through the perspective offered by green theory, and concludes that global climate change and climate migration carry conflict potential as a security problem. While all this is being done, it is claimed, from the perspective provided by green theory, that environmental degradation affects climate change and climate migration, and that this situation is a security problem based on concrete examples. The study is based on a qualitative method.

Keywords: Green theory, climate change, climate crisis, climate refugees, environmental security

JEL Codes: F51, S51, S54

¹ Öğr. Gör. Dr., Düzce Üniversitesi, Akçakoca Meslek Yüksekokulu, veyselbabahanoglu@duzce.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3734-7430.

Başvuru Tarihi (Received): 01.05.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 26.07.2023

Giriş

Uluslararası ilişkiler teorileri, dünya siyasetindeki devletler arası ilişkileri anlamaya ve açıklamaya çalışmaktadır. Bu teoriler, uluslararası sistemi farklı bakış açılarından ele alarak güç, güvenlik, savaş, barış, dış politika ve uluslararası iş birliği gibi konuları incelemektedirler. Temelleri 1960'lara kadar dayanan yeşil teori de çevresel sorunlarla ilgilenen, çevrenin güvenliğinin sağlanmasını amaçlayan ve çevre sorunlarını uluslararası ilişkiler bağlamında ele alan bir teoridir. Bu açıdan yeşil teori, insanların çevresel sorunlara neden olduğunu savunarak siyasal, ekonomik, sosyal ve normatif yapıları çevresel krizlerin temel nedeni olarak görmektedir. Bu yönüyle diğer uluslararası ilişkiler teorilerinden ayrılmaktadır. Öyle ki klasik uluslararası ilişkiler teorileri uluslararası sistemde devletlerin merkezde olduğu bir perspektif sunarken, yeşil teori çevrenin merkezde olduğu bir perspektif sunmaktadır.

Klasik uluslararası ilişkiler teorileri ile yeşil teori arasındaki bir başka ayrışma ise güvenliğin nesnesinin belirlenmesi noktasındadır. Klasik uluslararası ilişkiler teorileri güvenliği; askeri tehditler, güç dengesi, savaş ve ulusal savunma gibi konular üzerinden açıklarken yeşil teori çevre sorunlarına odaklanır ve çevre güvenliğini önemli bir güvenlik meselesi olarak ele alır. Bu açıdan yeşil teori, güvenliği devlet ve insan merkezli olmaktan çıkararak çevresel sorunların güvenlik açısından önemli olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda yeşil teori, diğer klasik uluslararası ilişkiler teorilerinden farklı olarak insan faaliyetlerinin çevreye etkisini vurgulayarak bu etkilerinin azaltılması gerektiğini savunmaktadır. Nihayetinde biyosferin yok olduğu bir ortamda insanın ve devletin güvenliğinden bahsetmenin anlamlı bir tarafı olmayacaktır.

Günümüz dünyasında küresel iklim değişikliği, iklim krizi ve iklim mülteciliği, dünya nüfusunun muhatap olduğu en ciddi problemlerden biri olma özelliği taşımaktadır. Bu problemlerin çözümü için ise salt bilimsel ve teknolojik çözümlere değil, aynı zamanda siyasal ve ekonomik çözümlere de ihtiyaç vardır. Küresel iklim krizi ve iklim mülteciliği, uluslararası güvenliği tehdit eden önemli sorun alanlarıdır. İklim değişikliği, sosyal ve ekonomik eşitsizlikleri artırarak toplumlar arasında çatışmalara neden olabilirken aynı zamanda çevresel felakete de neden olabilmektedir. Bu durum ise insanların yaşam alanlarından ayrılması neticesinde iklim mülteciliği kavramını ortaya çıkarmaktadır. Yeşil teori, bu sorunların çözümünde önemli bakış açıları sunmaktadır. Öyle ki yeşil teori su kaynaklarının adil bir şekilde paylaşılmasını, sürdürülebilir tarım uygulamalarının benimsenmesini, verimli arazilerin korunmasını, fosil yakıtların yerine yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılmasını, iklim değişikliği ile mücadele edilmesi için uluslararası işbirliği ve anlaşmaların oluşturulmasını, iklim dostu politikaların benimsenmesini, doğal kaynakların sürdürülebilir bir şekilde kullanılmasını, tarımda organik yöntemlerin benimsenmesini ve çevreye saygılı endüstriyel uygulamaların teşvik edilmesini savunmaktadır.

İklim değişikliği ve krizi, çevre sorunlarına neden olduğu kadar, aynı zamanda devletler arasındaki ilişkileri de etkilemekte, güç dengelerini değiştirmekte ve uluslararası politika üzerinde önemli bir etki oluşturmaktadır. Ayrıca iklim göçlerine de neden olmaktadır. İklim göçleri, insanların doğal afetler, gıda yetersizliği ve su kaynaklarının kıtlığı gibi nedenlerle evlerini terk etmek zorunda kalmalarıdır. Bu tür nedenlerle göç eden insanlar iklim mültecisi olarak adlandırılmakta ve bir güvenlik sorunu haline gelmektedir.

Bu çalışmanın amacı yeşil teorinin güvenliğe bakış açısıyla küresel düzeyde bir krize dönüşen iklim değişikliği ile bu değişiklikler nedeniyle ortaya çıkan iklim mültecileri sorununun bir güvenlik sorunu olduğunu ortaya koymaktır. Çalışmada yukarıda izah edildiği üzere Soğuk Savaş sonrası güvenliğin yaşadığı dönüşüm yeşil teorinin sunduğu perspektif üzerinden çevresel güvenlik kapsamında incelenmiş ve küresel iklim değişikliği ile iklim mülteciliğinin güvenlik sorunu olarak çatışma potansiyeli taşıdığı sonucuna ulaşılmıştır. Bütün bunlar yapılırken yeşil teorinin sunduğu bakış açısıyla çevresel bozulmaların iklim değişikliğini ve iklim göçlerini etkilediği

ve bu durumun somut örnekler üzerinden bir güvenlik sorunu olduğu savında bulunulmuştur.

Nitel araştırma yöntemleri ile oluşturulan bu çalışmada konuyla ilgili literatür taraması yapılmış ve tarama tekniği kullanılarak, yeşil teoriyle ilgili yayınlanmış çalışmalar derinlemesine ve sistematik olarak araştırılmıştır. Literatür taramasında genel amaç çalışmanın hangi bağlamda yürüyeceğinin ve özellikle süregelen çalışmalardan sentez yoluyla hangi boşlukların doldurulmak üzere hedef alındığının gösterilmesidir (Köroğlu, 2015). Bu çalışmada da güvenlik sorununa yeşil teori açısından bakılarak, konuyla ilgili yapılmış çalışmalar taranarak, güvenlik sorununa çevreci bir yaklaşım geliştirilmeye çalışılmıştır.

1. Uluslararası İlişkilerde Yeşil Teori

Hızlı sanayileşme, nüfusun artması, sürekli artan enerji talebi, dünya savaşları ve küresel ekonomilerdeki büyüme nedeniyle dünya, çevresel kirliliğe sürüklenmiştir. Hem çevresel kirliliğin artması hem de küresel ısınmanın zararlarının gittikçe hissedilir olması toplumsal bir farkındalığı ortaya çıkarmıştır. Çünkü aşırı kömür tüketimi nedeniyle çevre kirliliğinin ulaştığı seviye o kadar fazla artmıştır ki Aralık 1952’de beş gün süresince Londra dumanla kaplanmıştır. Aynı şekilde Pekin’de aşırı kömür kullanımı sera gazı salınımıyla hayatı kilitleyecek sis bulutları oluşmasına neden olmuştur. Bu gibi tekil örnekler dünya ekonomisinin önemli şehirlerini tehdit etmektedir. İnsanların sokağa çıkmasını engelleyen, maske takmasını zorunlu kılan bu durum fosil yakıt kullanan fabrikaların geçici olarak kapatılmasına neden olmuştur. Küresel ısınmanın etkisiyle iklim değişikliğinde yaşanan hızlanma Grönland ve Antarktika buzullarının erimesine, Amerika Birleşik Devletleri (ABD)’deki kasırgaların şehirlere zarar vermesine, Angola’da kuraklığa, su kaynaklarının azalmasına ve dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşanan su baskınlarına varıncaya değin çok çeşitli güvenlik sorunlarını ortaya çıkarmaktadır (Kakışım, 2022: 2).

Askeri, ekonomik ve siyasal güç yarışı içerisinde olan devletler, görece daha üstün olmak için yıllarca savaşarak başka başka coğrafyaları sömürmek aracılığıyla yeni yönetim bölgeleri oluşturmuştur. Bu bölgelerde devletler birincil aktör olarak özne konumunda kalırken birçok öge de nesne konumunda kalmıştır. Devletin temel belirleyici olduğu uluslararası sistemde nesne konumunda kalan bileşenler zamanla farklı biçimlerde sisteme entegre olmuştur. Ancak her bir bileşenin önem derecesinin farklılık arz etmesi nedeniyle sistemde görünür olmaları uzun zaman almıştır. Uzun yıllar boyunca nesne konumunda kalarak görünmez olan bileşenlerden biri de çevredir. Çevre konusu bu görünmezlik içerisinde kriz vurgusu ile dikkatleri üzerine çekmeyi başarmıştır (Çelik ve Çoker, 2020: 378). Bu bakımdan yeşil teorinin temelleri sanayi devriminde işçi sınıfı ve köylü direnişinden kapitalizme varan tepkilere dayanmaktadır. Özellikle insanın toplumsal, ekonomik ve siyasal yapılanması için enerji temelleri, yaşam biçimleri ve “iyi toplum” ve “iyi yaşam” kavramlarının gerçekleştirilebilirliği, 1960’lardan itibaren artan bir “ekolojik kriz” farkındalığı, 1970’lerden itibaren “Büyümenin Sınırları” iddiaları, 1980’ler ve 1990’larda küresel çevre sorunlarının ortaya çıkması ve bu yüzyılın başında doruk noktasına ulaşan petrol ve iklim değişikliği gibi sebepler, yeşil teorinin kökenleri olarak kabul edilmektedir (Barry, 2014: 155-156).

Küresel siyaset uzun yıllardır dünya yaşamının sürdürülebilirliği üzerine bir dizi kaygı döngüsü içerisinde yer almaktadır. Bu döngüler her ne kadar belirli çevresel korkular tarafından kısırlanmış olsa da, çoğu zaman daha sistematik bir krizin habercisi olarak dile getirilmiştir. Böylece 1960’ların başlarındaki böcek ilaçları konusundaki kaygıdan 1970’lerin başındaki büyümenin sınırları ve nüfus patlaması konularına geçiş olmuştur. 1980’lerde başlayan bir sonraki döngüde ise asit yağmurları ve nükleer sızıntıyla ilgili bölgesel kaygılardan ozon tabakasının delinmesi, ormanlık alanların yok olması, biyoçeşitliliğin azalması ya da iklim değişikliği gibi küresel kaygılara doğru bir geçiş söz konusu olmuştur (Paterson, 2012: 341). Bu tür çevresel sorunların oluşturduğu etkiler artık, ulusal bir etkiden ziyade sınır ötesine geçerek, çevrenin uluslararası siyasetin odak noktası haline gelmesine neden olmuştur. Bu yönüyle uluslararası ilişkilerde yeşil

teori, çevresel sorunların uluslararası siyaset ile güvenliği nasıl etkilediği ve dönüştürdüğü konularına odaklanmaktadır.

Bugün gelinen nokta itibariyle çevre sorunlarının çözümünde devletler tek başına yeterli kapasite ve güce sahip değildir. Bu nedenle de uluslararası bir iş birliğine ihtiyaç duymaktadırlar. Esasında bu durum 21. yüzyılın sorunları karşısında devletlerin uluslararası örgütler üzerinden herkesin faydasına çözümler aramasının zorunluluk hali almasından kaynaklıdır. Bu kapsamda küresel çevre sorunlarının gündemde tutulması ve bu konuda çeşitli çözüm önerilerinin geliştirilmesi için birçok uluslararası örgüt dolaylı ya da doğrudan roller üstlenmektedir. Bu açıdan BM (Birleşmiş Milletler), AB (Avrupa Birliği), OECD (Ekonomik İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı), AGİT (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı), WB (Dünya Bankası), WTO (Dünya Ticaret Örgütü), FAO (Gıda ve Tarım Örgütü), WHO (Dünya Sağlık Örgütü), UNDP (Birleşmiş Milletler Gelişme Programı), IMO (Uluslararası Denizcilik Örgütü), WMO (Dünya Meteoroloji Örgütü) gibi uluslararası örgütler küresel çevre sorunlarının çözümünde ön plana çıkmaktadır (Sönmezoğlu ve Erler Bayır, 2012: 249-250). Nitekim 1972 BM Stockholm Konferansı, 1987 yılında yayınlanan Ortak Geleceğimiz Raporu, 1992 BM Rio Zirvesi (BM Çevre ve Kalkınma Konferansı), 2002 Rio+10 (Johannesburg Raporu) gibi çalışmalar çevre sorunlarına ilişkin küresel siyasetteki uzlaşma zemininin 1970’li yıllarda BM çatısı altında başladığını ve 1990’lı yıllarda iklim değişikliği sorunu üzerinden yeniden inşaa edildiğini göstermektedir. Çevre sorunlarının ortak bir iş birliği ekseninde uluslararası arenada tartışmaya açılması konunun uluslararası ilişkiler disiplinine dâhil olmasını da beraberinde getirmiştir (Güngör ve Özcan Buckley, 2021: 592-593).

Yeşil teori ile ilgili olarak, birbiriyle tutarlı üç temel varsayım bulunmaktadır. Birincisi teorinin uluslararası kavramından daha çok küresel kavramını vurgulamasıdır. Bu bakımdan, yerel toplulukların kendi kaynaklarını denetleme hakkının yanı sıra küresel toplumun da önemi kabul edilmektedir. Biyo-bölgesel topluluklar, dünya düzeninin temel yapı taşları olarak kabul edilmektedir. İkinci varsayım mevcut insan pratiklerinin şu veya bu şekilde insan olmayan dünyayla senkronize olmadığı şeklindeki üstü kapalı anlayışla başladığı şeklindedir. Son varsayım ise yeşil teorinin antroposentrik felsefi inanç sistemlerinin desteklediği modern uygulamaların çevresel krize neden olmada kritik öneme sahip olduğunu vurguladığı yönündedir (Steans, Pettiford, Diez ve El-Anis, 2010: 217).

Güvenliğin geleneksel kavramsallaştırması 1970’li yıllar itibariyle geçerliliğini kaybetmeye başlamıştır. Demografik ve ekolojik faktörler, iklim değişikliği, doğal kaynakların tükenmekte olması gibi çevresel sorunlar güvenlik kavramını tartışılır hale getirmeye başlamıştır. Artık güvenlik salt bir devletin güvenliği olmaktan çıkmış, bireylerin ve diğer canlıların da güvenliği olarak tanımlanmaya başlamıştır (Çolakoğlu, 2022: 1). Ancak çevre sorunları, geleneksel olarak güvenlik ve devletler arası çatışma gibi “high politics” sorunlarına odaklanan uluslararası ilişkiler disiplininde hiçbir zaman merkezi bir yer edinmemiştir (Eckersley, 2016: 288). Bu yönüyle klasik uluslararası ilişkiler teorileri arasında görece daha yeni olan yeşil teori, odağına çevreyi alan eleştirel bir teoridir. Teorinin yeni olması dayandığı temel konuların yeni olduğu anlamına gelmemektedir. Aksine diğer teoriler gibi günlük hayata daha az etkisi olan konular yerine insan hayatına doğrudan etki eden konularla ilgilenmektedir. Bu bağlamda yeşil teori, high politics ile low politics konularını birbirine bağlayan bir köprü olarak kabul edilmektedir (Ünal, 2014a: 229). Bu açıdan yeşil teori ana akım uluslararası ilişkiler teorilerinden farklı olarak temel kavramları çevre bağlamında ele alarak uluslararası ilişkileri düzenlemeye çalışmaktadır.

1980’li yıllardan beri gerek ontolojik bakımdan gerekse de epistemolojik bakımdan uluslararası ilişkilerin ana akım teorilerine karşı birçok postpozitivist teori ortaya çıkmıştır. Bu teoriler kendi içlerinde birçok sesliliği barındırmaktadır. Yeşil teorinin bu teoriler arasında yer aldığı dile getirilse de uluslararası ilişkiler teorileri arasındaki yeri üzerindeki görüşlerde bir uzlaşma sözcüğü konusu değildir (Buhari Gülmez ve Aydın Dikmen, 2022: 20-21). Örneğin Erçandırılı’ya (2021:

530) göre Robert Cox'un sorun çözücü teoriler ile eleştirel teoriler ayrımı temel alındığında yeşil teori mevcut düzeni sorgulaması ve düzeltebilmek için anlamaya çalışması bakımından eleştireldir. Bu açıdan yeşil teori daha iyi bir dünya için normatif toplumsal değişimler önermektedir. Arı'ya (2021: 519) göre ise küresel ekolojik sorunlara alternatif çözümler getiren uluslararası ekonomi politiğin bir alt dalı olarak düşünülebileceği gibi çevresel adalet ve yeşil demokrasi gibi yaklaşımları nedeniyle normatif teorisinin bir alt dalı olarak da düşünülebilir.

Yeşil teoriyi, Robert Cox'un temsil ettiği bağlamda neo-Gransiciyan temelde ekonomi politiğin ve Jürgen Habermas temelinde kozmopolitan ahlak ve demokrasi yaklaşımı bağlamındaki eleştirel ekonomi politiğin alt dalı olarak da görmek mümkündür. Dahası rasyonalizm-konstrüktivizm tartışması ekseninde değerlendirildiğinde eleştirel konstrüktivist olarak da nitelendirilebilir. Başka bir ifadeyle neorealizmin ve neoliberalizmin temsil ettiği rasyonalist geleneğin karşısında yer alan yeni akım içerisinde değerlendirilebilmektedir. Çünkü neorealistler çevresel konular ile ekolojik sorunları low politics düzeyde ele alarak analiz dışında tutarken, neoliberaler ise soruna küresel düzeyde bir dizi ampirik çözümler üretmeye ve sorunu rejim teorisinin yaklaşımları doğrultusunda ele almaya çalışarak normatif boyutunu dikkate almamaktadırlar. Bu nedenle yeşil teori hem ekonomi politik bağlamda hem de normatif teori bağlamında bu rasyonalist yaklaşımlara karşı çıkmaktadır (Arı, 2021: 519).

Jorgensen, yeşil teoriyi kesişen siyasi ve kültürel sistemlerin oluşturduğu ekosistemler ve çevre gibi kavramlar aracılığıyla inşaa edilen, örneğin okyanuslara, iklime, çöllere, nehirlere, ozon tabakasına ve şehirlere uzanan teoriler için genel bir terim olarak görmektedir (Jorgensen, 2017: 214). Özellikle yeşil teorisinin ana akım teorilerden ayrılan yönlerine odaklanan çalışmalarda yeşil teori ile diğer eleştirel teoriler arasında gerçekleşen etkileşime ve ayrışmaya yeterli düzeyde yer verilmemektedir. Buhari Gülmez ve Aydın Dikmen, yeşil teorisinin insan merkeziliğin ötesinde yer alan ontolojik bakış açısı nedeniyle "sorun çözen teorilere karşı eleştirel teoriler" ikiliğinin ötesine geçtiğini düşünmektedir (Buhari Gülmez ve Aydın Dikmen, 2022: 21).

Ekoloji yerine insana odaklanan politik sistemler arasında en yıkıcı yapıların başında devlet merkezli sistemler gelmektedir. Yeşil teoriye göre, bu tür bir yapı her zaman çevre yerine kendi çıkarlarını öncelikli tutacaktır. Dolayısıyla kendi nispi gücünü artırmak için olabildiğince ekonomik büyümeyi gerçekleştirmeye çalışacaktır. Bu durum ise ekolojinin tahribatına neden olacaktır. Yeşil teoriye göre ister liberal isterse de komünist bir sistem olsun fark etmeksizin tüm devlet merkezli sistemlerin amacı temelde üretim araçlarını kontrol altına alarak büyümeyi ve güçlenmeyi hedeflemektedir. Bu durum ise ekolojiye zarar vererek devletlerin kendi sorunlarını hazırladıkları anlamını taşımaktadır (Gökınar, 2021: 6). Bu vesileyle küreselleşme ile birlikte çevresel sorunların uluslararası siyasetin önemli konuları arasında yer alması bakımından yeşil teorisyenler, ulus devletlere odaklanmadan yerelden küresele doğru geliştirilen politikaların daha etkin olacağına inanmaktadır. Bu bağlamda yeşil teori eleştirel bir bakış açısıyla çevresel sorunların siyaset aracılığıyla nasıl çözülmesi gerektiğine odaklanmaktadır (Mutlu ve Zenginoğlu, 2019: 461). "Küresel düşün, yerel hareket et" sloganıyla küresel siyaseti dönüştürme çabasında olan yeşil teorisyenler, çok büyük çapta meydana gelen küresel çevre sorunlarının özgüvenli topluluklar aracılığıyla yerel düzeyde çalışmalar yapmak ve küçük ekonomi politikaları oluşturmak yoluyla çözülebileceğine inanmaktadırlar. Böylece merkezlesizleştirme, yeşil teorisinin politik odağını oluşturmaktadır (Emin, 2018: 202). Yeşil teoride yerelden yana takınılan tavrın en önemli nedenlerinden biri, bizatihi teoriyi uluslararası ilişkiler teorisine haline getiren çevresel sorunların sınır aşan bir nitelikte olmasıdır. Devletlerin siyasal sınırlarından bağımsız sonuçları ortaya çıkaran çevresel sorunlar ve felaketler ile mücadele için sınır aşan çözümlere ihtiyaç duyulmaktadır (Ünal, 2014: 242).

Yeşil teori, küresel çevre sorunları karşısında farklı bir bakış açısına sahiptir. İnsan ile diğer varlıkların dünyada ortak bir yaşam alanına sahip olduğu ve bu bağlamda doğal kaynakların adil

paylaşımı gerekliliğine dikkat çekmektedir. Yeşil teorinin temel amacı, geniş kapsamlı çevresel risklerin minimize edilmesi ve bu kapsamda doğada yaşayan canlıların haksız bir şekilde dışsallaştırılmalarını ve yerlerinden edilmelerini engellemektedir. İklim değişimlerinin sadece buzulların erimesi ve doğal afetlerin oluşumunda değil, aynı zamanda toplumsal krizlerin oluşması karşısında askeri operasyonların da gerçekleşeceği öne sürülmektedir (Emin, 2018: 193-194).

2. Yeşil Teorinin Güvenlik Anlayışı Bağlamında Çevresel Güvenlik

Soğuk Savaş döneminde güvenlik anlayışı devlet odaklı askeri sorunlar ve güç politikalarıyla ilişkili olarak ele alınırken, sonraki dönemlerde ekonomik güvenlik, insani güvenlik ve çevre güvenliği gibi konular daha ön planda olmuştur. Bu çerçevede, Soğuk Savaş dönemindeki güç yarışı ve askeri tehdit algılamaları değişerek Soğuk Savaş sonrası dönemde geri planda kalmaya başlamıştır (Tokatlı, 2022: 319). Nitekim ortaya çıkan yeni tehditler ile birlikte güvenliğin bireysel mi, ulusal mı ya da uluslararası mı olduğu yönündeki tartışmalarda artış olmuştur. Yaşanan tartışmalarda güvenliğin öznesinin çevre olduğu anlayış giderek dikkat çekici hal almıştır. Başlangıçta çevre ile güvenlik arasındaki ilişkinin varlığı uzak görünmüştür. Ancak çevre ile ilgili krizlerin toplum üzerinde oluşturduğu ve gelecekte de oluşturabileceği sorunlar ve çatışmalar, çevre ile güvenlik arasında bir bağ kurulmasını gerektirmiştir. Böylece çevresel krizler ile yaşanılabilir bir çevre ihtiyacı arasındaki çatışmalar bir güvenlik sorununu doğurmuştur (Açıkgöz, 2020: 75).

Klasik güvenlik anlayışında devletler için çevresel şartlar önemli olsa da askeri ve siyasi çıkarlar ile çevrenin korunması arasında bir tercih yapma durumu olursa askeri ve siyasi çıkarlar öncelik kazanacaktır. Örneğin NATO üyesi olarak büyük bir ABD üssüne ev sahipliği yapan İzlanda'nın 1986'da balina avcılığına yönelik yasaklar getiren moratoryuma uymayacağını deklare etmesiyle birlikte ABD'de, İzlanda'dan balık ithalatının durdurulması tartışmaları gündeme gelmiştir. Akabinde İzlanda'nın ABD üssünü kapatacağını açıklaması ile ABD bu önlemden vaz geçtiğini duyurarak askeri ve siyasi çıkarlarının çevreden önemli olduğunu göstermiştir (Sönmezoglu, Güneş ve Keleşoğlu, 2021: 154). Ancak yeşil teorinin güvenliğe bakışı, askeri tehditler ve ulusal savunma gibi konulara odaklanan klasik güvenlik anlayışından bu noktada farklılaşmaktadır. Güvenlik kavramının içerisine çevre güvenliğini de dâhil eden yeşil teori, çevre sorunlarının küresel güvenliği tehdit eden faktörlerden biri olduğunu vurgulayarak çevre güvenliğini önemli bir güvenlik meselesi olarak kabul etmektedir.

Yeşil teorinin güvenlik anlayışını diğer teorilerden farklı kılan yönü güvenliği diğer teoriler gibi insan merkezli ele almak yerine çevre merkezli bir şekilde ele almasıdır. Bu bağlamda insanların değer biçtiği devlet gibi öznelere güvenliğine ek olarak ilkesel anlamda ve beşeriyetten azade olarak da değerli olan varlıkların güvenliği yeşil teorinin güvenlik anlayışında önemli yer edinmektedir. Yeşil teorinin bu konudaki motivasyon kaynaklarından ilki çevre merkezli olması, ikincisi ise teorinin özü itibarıyla eleştirel ve normatif bir teori olmasıdır. Yeşil teorinin güvenlik anlayışında yer alan konular geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Öyle ki iklim değişikliği, ozon tabakasının maruz kaldığı tahribat, kuraklık, enerji güvenliği, gıda güvenliği, kaynak güvenliği, kaynak savaşları, çevre mültecileri, iklim mültecileri gibi çok çeşitli tehdit unsurları ve güvenlik konuları yeşil teori perspektifinden incelenebilmektedir (Ünal, 2014b: 193-194).

Yeşil teoriye göre güvenliğin sağlanması belirli bir grubun, yönetici sınıfın ya da insanların güvenliğini sağlamakla değil, bir bütün olarak ekolojinin güvenliğini sağlamakla gerçekleşir. Ekolojik güvenlik sağlandığında, insanoğlu ekolojik düzenin bir parçası olan her türlü tehdit algısından kurtulacaktır. Bu açıdan yeşil teori, güvenlik gündemini bireylerden ekolojiye doğru genişleterek, geleneksel güvenlik yaklaşımlarının yanı sıra eleştirel güvenlik yaklaşımlarından da ayrılmaktadır. Yeşil teorinin argümanları iklim-göç olgusuna uyarlanırsa, devletler ve diğer geleneksel organlar tarafından oluşturulan politikalar engelleri aşamayacaktır (Arı ve Gökpınar, 2020: 50). Çünkü yeryüzünde yaşamın kendisini barındıran ekolojinin güvenliğini sağlanmadığı

bir ortamda ulusal güvenliğin, insan güvenliğinin ya da uluslararası güvenliğin bir anlamı olmayacaktır. Bu bağlamda güvenliğin konusunu devletler arası ilişkiler yerine insan ile çevre arasındaki ilişki oluşturacaktır. Burada ekolojinin güvenliğinin sağlanmasındaki amaç insan uygarlığının devamının sağlanması değildir. Yeşil teorinin argümanları dikkate alındığında çevresel ve ekolojik güvenlik açısından uygarlık dediğimiz şey, insanın da bir parçası olduğu ekosistemler için bir tehdit unsurudur (Kaya, 2019: 80). Bu açıdan yeşil teorinin güvenlik anlayışı insan ve devlet merkezilikten arındırılan çevresel ve ekolojik güvenlik bakışı sunmaktadır.

Çevresel güvenliğe ilişkin tartışmalar literatürde üç dönemde incelenmektedir. İlk dönem tartışmalar büyük oranda çevresel kıtlık ve çatışma tezi etrafında şekillenmiştir. Bu dönemde çevresel güvenlik, geleneksel güvenlik anlayışı kapsamında gelişmiş ve devletlerin çevresel tehditler karşısında korunması gerekliliğini savunan bir noktaya ulaşmıştır. İkinci dönem tartışmalarda çevresel güvenlik, çevresel tehditlerin insani güvenlik anlayışı ile birlikte bireysel yaşam ve refah değerlendirmeleri kapsamında incelenmiştir. Üçüncü dönem ise çevresel güvenliğin referans noktası olarak biyosferin ele alındığı dönemdir. Bu dönemdeki çalışmalar, devlet ve insan merkezli yaklaşımları sorgulayan bir bakış açısıyla geleneksel çevresel güvenlik tartışmalarından ayrılmaktadır (Kaya, 2019: 48-49). 1980’li yıllardan itibaren somut şekilde kendini göstermeye başlamış olan çevresel güvenlik tartışmalarının erken dönemlerde yükselmesinde, hem artan çevre kirliliğinin teşvik ettiği bilimsel çalışmaların etki alanlarının genişlemesi hem de popüler ve gündem belirleyici olarak 1972’de Meadows ve diğerleri tarafından yazılan “Büyümenin Sınırları (Limits to Growth)” gibi eserlerin katkısı olmuştur. Buna ilave olarak çevre alanında faaliyet gösteren uluslararası örgütlerin çevresel güvenlik ile sürdürülebilirlik arasında ilişki kurması da yeşil teori ile güvenlik arasındaki ilişkinin daha görünür ve dikkate değer olmasında önemli payı bulunmaktadır (Ünal, 2014b:194). Bununla birlikte çevre sorunlarına dikkat çeken çalışmalar ilk dönem tartışmalarda ortaya çıksa da esas itibarıyla 1990’lı yıllarda, geleneksel güvenlik anlayışına karşı yeni güvenlik anlayışının önem kazanmasıyla birlikte çevre sorunları akademik ve uluslararası çevrelerde daha belirgin bir şekilde fark edilmeye başlamıştır (Aliyev, 2022: 375).

Çevre güvenliği, insanların yaşadığı çevrenin sağlıklı, sürdürülebilir ve çevre sorunlarına karşı korunaklı olmasıdır. Ancak iklim değişikliği, su kirliliği, toprak erozyonu, ormansızlaşma, çölleşme, asit yağmurları biyoçeşitlilik kaybı gibi sorunlar, küresel çevre güvenliğini tehdit etmektedir. Bu sorunlar, dünya genelinde insan sağlığına, doğal kaynaklara ve ekosistemlere zarar vermektedir. Bu nedenle, çevre sorunlarına karşı korunaklı bir çevre sağlamak için alınacak önlemler son derece önemlidir. Çevre sorunları, sınır ötesi etkilere sahip olduğundan, ülkeler arasında çatışmaların ve gerginliklerin kaynağı olabilir. Örneğin, su kaynaklarına erişim konusunda ülkeler arasında çatışmalar yaşanabilir veya gıda ve su kaynaklarındaki azalmalar, göç dalgalarını tetikleyebilir. Ayrıca, küresel çevre sorunları, ekonomik, sosyal ve siyasi istikrarsızlıklara da neden olabilir. Bu tür ihtimaller, çevre sorunlarının 1970’li yıllardan itibaren çevresel güvenlik kavramı etrafında değerlendirilmesini sağlarken aynı zamanda bu sorunlara karşı küresel çapta iş birliği yapmanın ve çevresel sorunları uluslararası güvenlik perspektifinden ele almanın önemini ortaya koymuştur. Çevre sorunlarının salt bir devleti değil de sınır aşan bir şekilde birçok devleti ilgilendirmesi ve tehdit etmesi yeşil teorinin uluslararası ilişkilerdeki önemini de artırmıştır. Dolayısıyla yeşil teori bu tür çevre sorunlarının insandan kaynaklı olduğu görüşünden hareketle ekosentrik bir anlayışa sahiptir.

Çevresel güvenlik, genel anlamıyla çevresel tehdit ve risklerin bulunmadığı bir ortam olarak ifade edilmektedir. İçerisinde doğal habitatın sürdürülmesinden çevresel kaynakların devletler arası anlaşmazlıklara ve hatta çatışmalara neden olabileceği tartışmalarının yanı sıra hızlı nüfus artışı, küresel ısınma ve sera etkisinden iklim değişikliğine, biyolojik çeşitliliğin azalmasından su kaynaklarının kirlenmesine varıncaya kadar birçok yeni tehdit unsurlarını barındırmaktadır (Sevinç ve Babahanoğlu, 2019: 978). Çevresel güvenliğe yönelik bu tür risk ve tehdit unsurlarının

her birinin nedeni bir diğ erinin sonucu olmaktadır. Öyle ki insan faaliyetlerinin doğ a üzerindeki olumsuz, orantısız ve yanlış yönetimi biyoçeşitliliğ in azalmasına ve kaynakların tükenmesine neden olurken tükenen kaynaklar çatış malarla sonuçlanmaktadır. Çatış malar ise hem çevrenin bozulmasına hem de nükleer ve kimyasal silahlar yoluyla insan ölümleri ile zorunlu göçlere neden olmaktadır. Dolayısıyla çevresel güvenlik sorunları biri diğ erinin nedeni ve sonucu olarak hem niteliksel hem de niceliksel olmak üzere sürekli bir artış eğ ilimindedir (Şahin, 2022: 243).

Artan çevre sorunları ile birlikte güvende olmak için insanlığ ı, toplumları, devletleri, küresel nitelik kazanan tüm unsurları tehdit eden bütün sorunları yakından izleme gerekliliğ i ortaya çıkmıştır. Artık güvenlik düş man ordusu ile eşdeğ er görülmemekte ve güvende kalmak salt askeri unsurlarla sağ lanamamaktadır. Tahribatın en açık şekilde görüldüğü ve küresel etkileri olan bir alan olarak çevre, son zamanlarda tüm canlıların geleceğ ini tehdit edecek şekilde zarar görmüştür. Bu durum daha önce küresel güvenlik tartışmalarında kendine yer bulamayan bulsa da sınırlı olan çevresel konuların artık merkezi bir konuma gelmesini sağ lamıştır. Devletler arası ve yerel çatış malar, yoksulluk, işsizlik, terörizm, zorunlu göçler gibi istikrarsızlık kaynaklarının çevre üzerinde olumsuz etkileri bulunmaktadır. Küresel çevresel tahribatın sadece bir öngörü olmaktan çıkıp iklim değ iş ikliğ i ve buna bağı lı göçlerin gerçekleştiğ i bir dönemde, savaş ve şiddet olayları artarak yok etme kültürünün dünyaya egemen olmaya başladığı gözlemlenmektedir. Bu nedenle iklim değ iş ikliğ i gibi çevresel tehditler askeri güvenlik kavramının üzerine çıkabilmektedir (Kaypak, 2012: 17-18). Bu kapsamda yeş il teori ve onun güvenliğ e bakışı genelde günümüz çevre sorunlarının çözümü açısından özelde ise iklim krizi ve iklim mülteciliğ i açısından oldukça önemlidir.

3. Küresel İklim Değ iş ikliğ i ve İklim Mülteciliğ i: Bir Güvenlik Sorunu

İklim değ iş ikliğ i, fizik, biyoloji, antropoloji, klimatoloji, ekonomi ve politika gibi hemen hemen her disipline yayılan sıcak bir konudur. İklim değ iş ikliğ i çalışmalarının kökenleri 19. yüzyıla kadar uzanmasına rağmen, ilgili çalışmalar 21. yüzyılın ilk yirmi yılında büyük ölçüde artmıştır. Doğ a bilimlerinde tartışılan bir konu olduğı kadar ekonomik ve politik bir konu olarak da kabul edilmektedir (Özden, 2022: 82). 2000'li yıllara ve özellikle 2000'lerin ortalarına kadar, iklim değ iş ikliğ i-güvenlik ilişkisi, çevre ve güvenlik arasındaki ilişkinin açıklamalarına hâkim olmaya başlamıştır. Bu durum, iklim değ iş ikliğ inin çevresel değ iş im tartışmalarındaki rolünün daha kapsamlı bir şekilde yansıtıldığını göstermektedir. Analistler, bu dönemde iklim değ iş ikliğ ine ilişkin küresel kaygının artması üzerine inşa ederek, iklim değ iş ikliğ i konusuna ilişkin çevre-güvenlik ilişkisini deyim yerindeyse yeniden keşfetmiştir. Buna karşılık, bu bağlantının analizi çeşitli ulusal ve uluslararası siyasi gündemlerde de yerini bulmuştur (McDonald, 2018: 159-160). Bu nedenle günümüz uluslararası siyasetinde yeş il ekoloji düzeni ile ilgili yeni anlaş ma projeleri ve tartışmaları hız kazanmıştır.

İklim değ iş ikliğ i ve güvenlik konusunda yeni çalışmalar ortaya çıkmaya başladıkça, iklim değ iş ikliğ ini bir güvenlik sorunu olarak çerçevelemenin doğ ru olup olmadığı tartışması da başlamıştır. Bu bağ lamda iklim değ iş ikliğ inin güvenikleştirilmesine yönelik farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. İklim değ iş ikliğ inin güvenikleştirilmesini savunanlar ve karşı çıkanlar mevcuttur. Ayrıca hem taraftarlar hem de muhalifler arasında farklı düşünceler söz konusudur (Baysal ve Karakaş, 2017: 22). Bu tartışmalarla birlikte Soğ uk Savaş sonrası dönemde iklim değ iş ikliğ i, ikincil/düşük öncelikli politika (low politics) olmaktan çıkarılarak birincil/yüksek öncelikli politika (high politics) olarak kabul edilmeye başlamıştır (Sağ sen, 2011: 12). Böylece çevre ile güvenlik arasındaki ilişkideki en önemli değ iş kenlerden olan iklim değ iş ikliğ i, neden olabileceğ i çatış ma ihtimalleri ve güvenlik sorunları açısından titizlikle incelenmesi gereken bir konu olmuştur. Günümüzde bir güvenlik sorunu olarak kabul edilen iklim değ iş ikliğ i; BM ve bağı lı kuruluşları, AB, STK'lar ve ulus devletler gibi çeşitli aktörler tarafından tartışılmaktadır. Literatürde iklim temelli güvenlik açısından farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Referans

nesnesinin farklılıklarına göre “ulusal güvenlik”, “uluslararası güvenlik”, “insani güvenlik” ve “ekolojik güvenlik” gibi yaklaşımlar iklim değişikliğini çeşitli şekillerde ele almaktadır. Örneğin, tehlike altında olan ancak korunması gereken şey insanda dahil olmak üzere tüm canlıların yaşam alanı ise ekolojik güvenlik yaklaşımı ön plana çıkmaktadır (Kovancı ve Yıldız Karakoç, 2019: 346).

Yeşil teorinin bütüncül değer bakışı, yeşil perspektifi küresel güvenliğin yönetimi açısından değerli kılan önemli bir husustur. Çünkü bütüncül bir bakış, ekosistemdeki farklı türler arasında ayırım yapmamaktadır. Bu yaklaşıma göre, küresel meseleleri ele almak, daha geniş bir perspektif kullanılarak yapılmalıdır. Örneğin ekosistemi kurtarmadan insanı küresel ısınmanın, iklim değişikliğinin ya da iklim göçünün etkilerinden kurtarmak mümkün değildir. Küresel sorunların çözümü, sorunların daha geniş bir perspektifle ele alınmasından geçmektedir. Aksi halde konuyu bağlamından koparıp dar bir bakış açısıyla analiz etmek ekosistemin birbirine bağlı olduğu gerçeğinden dolayı fayda sağlamayacaktır. Bu görüş, dünyayı daha geniş bir şekilde tanımlaması nedeniyle, dünyanın hem insan hem de insan olmayan unsurlarını korumak açısından pratik olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda, yeşil güvenliğin ayrımcı olmayan yaklaşımı, ekosistemin hiçbir bileşenini ayırtırmayacak ve böylece tüm türler için faydalı politikalar sağlayacaktır (Arı ve Gökpınar, 2020: 51-52).

İklim krizinin, küresel ısınmanın neden olduğu doğal afetler, kuraklık, sel, fırtına ve yangın gibi etkileriyle, ülkeler arasında çatışmalara neden olma ihtimali söz konusudur. Örneğin, çölleşme ve toprak erozyonu nedeniyle verimliliği azalan tarım arazileri, ülkeler arasında sınırların değiştirilmesi veya ülkeler arasında toprak anlaşmazlıklarının kaynağı olabilmektedir. Ayrıca, artan deniz seviyesi ve sel riski, kıyı şeritlerinde yaşayan insanların göç etmesine neden olabilmektedir. Bu da, ülkeler arasında sınır anlaşmazlıklarına, ekonomik istikrarsızlığa ve siyasi gerginliğe yol açabilmektedir. Benzer şekilde, iklim mülteciliği de ülkeler arasında çatışmalara neden olabilir. İklim değişikliği nedeniyle, insanlar yaşanamayacak hale gelen bölgeleri terk ederek göç etmek zorunda kalmaktadırlar. Bu göç hareketleri, ülkeler arasında göçmen krizlerini ve insan hakları ihlallerini ortaya çıkarma potansiyeline sahiptir. Ayrıca, göç edenlerin gittiği bölgelerde, yerel nüfus ile göçmenler arasında kaynakların paylaşımı ve istihdam konularında çatışmalar yaşanabilir. Örneğin, Suriye İç Savaşı'nın birçok nedeni arasında, 2006-2010 yılları arasında ülkede yaşanan en kötü kuraklık ve çiftçilerin tarım arazilerini terk etmesi gibi iklim değişikliği faktörleri de yer almaktadır. Benzer şekilde, Etiyopya, Somali ve Kenya'da yaşayan insanlar, kuraklık nedeniyle evlerini terk ederek göç etmek zorunda kalmışlardır. Bunun yanı sıra, Pasifik Okyanusu'ndaki adalar da iklim değişikliğinin etkilediği ülkeler arasında yer almaktadır. Yükselen deniz seviyesi ve fırtınalar, bu adaların sakinlerinin evlerini ve topraklarını kaybetmelerine neden olmuştur. Bu da, adaların sakinlerinin göç etmek zorunda kalmalarına neden olmaktadır. Tüm bunlar, iklim krizi ve iklim mülteciliği gibi küresel çevre sorunlarının, uluslararası güvenliği doğrudan etkilediğini göstermektedir. Bu nedenle, uluslararası iş birliği ve çözüm odaklı politikaların geliştirilmesi, hem çevre güvenliği hem de uluslararası güvenliğin korunması için son derece önemlidir.

Gelecek yıllarda, iklim değişikliğinin etkileri istikrarlı bir şekilde artacağı öngörülmektedir. Alman Küresel Değişim Danışma Konseyi (WBGU), iklim değişikliğinin başlangıçta kuraklık, su sıkıntısı ve toprak bozulması gibi mevcut çevresel krizler ile arazi kullanımı çatışmalarını arttırabileceğini ve çevresel bozulmalardan kaynaklanan göçü daha da tetikleyebileceğini ifade etmektedir. Özellikle yetersiz performans gösteren kurumlara ve hükümet sistemlerine sahip zayıf ve kırılgan ülkelerde iklim değişikliğinin değişen çevresel koşullara uyum sağlama konusunda yerel kapasiteleri aşması ve böylece birçok toplumda ve bölgede hâlihazırda var olan genel istikrarsızlık eğilimini güçlendirmesi muhtemel olarak görülmektedir. İkinci olarak yeni çatışma alanlarının ortaya çıkması muhtemeldir. Gelecekte deniz seviyesinin yükselmesi, fırtınalar, hortumlar, kasırgalar ve sel felaketleri gibi çevre sorunları Çin, Hindistan ve ABD kıyılarındaki

kentler ve endüstriyel bölgeler için bir tehdit oluşturabilir. Buzulların erimesi ise And ve Himalaya bölgelerindeki su kaynaklarını tehlikeye sokabilir. Üçüncüsü hız kesmeyen iklim değişikliği, Amazon yağmur ormanlarının veya Asya musonunun yok olması gibi, toplumlar için hesaplanamaz sonuçlara yol açabilecek büyük ölçekli değişikliklere neden olabilir (Schubert vd., 2008: 1).

Günümüzde insan faaliyetleri iklim değişiminin doğal seyrini bozarak küresel çapta bir iklim değişikliğine yol açmıştır. Bu durum ise küresel iklim krizine neden olmaktadır. Bu kriz tüm toplumların karşılaştıkları en büyük sorunlardan biri olmuştur. İklim değişikliğine neden olan unsurlar antropojenik etmenlerdir. Başka bir ifadeyle sera gazları ya da karbon emisyonları, ormansızlaşma, fosil yakıt kullanımı, büyüme için gittikçe daha fazla yoğunlaşan sanayi süreçleri gibi insan faaliyetleri iklim krizine neden olmaktadır. Ayrıca bahsi geçen faaliyetler sıcaklık artışlarına, düzensiz yağışlara, buzulların erimesine, okyanus asitliği düzeyleri ile deniz seviyelerinde değişimlere de neden olmaktadır (Kara, 2021: 2). İklim değişikliğinin yol açtığı bu tip çevresel bozulmalar, dünyanın çeşitli bölgelerinde farklı seviyelerde gözlemlenerek, etkileri sınırları aşan küresel bir boyuta ulaşmıştır. Bu açıdan tüm devletlerin ortak sorunu olan iklim değişikliği ile mücadele için de uluslararası iş birliği ve dayanışma gerekmektedir. Devletler bu iş birliği ve dayanışmayı uluslararası müzakereler ve anlaşmalar üzerinden gerçekleştirmektedir (Şıvgın ve Afacan, 2020: 143). Bu bağlamda 1972'de İsveç'te ilk uluslararası çevre zirvesi düzenlenmiştir. Bu zirveden sonra BM Çevre Programı (UNEP) oluşturulmuştur. 1992 yılında BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (UNFCCC) yayınlanmış ve üye ülkeler tarafından kabul edilmiştir. Ayrıca 1997 Kyoto Protokolü, Ozon Tabakasının Korunmasına İlişkin Viyana Sözleşmesi, Paris Anlaşması bu konuda verilebilecek örnekler arasında yer almaktadır (Karagöz, 2021: 40).

İklim değişikliğinin etkileri fırtınalar, kasırgalar, seller, hortumlar gibi aniden gelişebilirken kuraklık, çölleşme, buzulların erimesi ve deniz seviyesinin yükselmesi gibi yavaş başlangıçlı ancak uzun süreli bir şekilde de görülebilmektedir. Bu etkilere bağlı olarak gelişen göç şekilleri ve politikaları da farklılaşmaktadır. Ani gelişen doğal afetler gönüllü ya da zorunlu şekilde acil yer değiştirmelere neden olmaktadır. Öte taraftan iklim değişikliğinin yavaş başlangıçlı etkilerinde insanların göç hazırlıkları için daha fazla zamanları bulunmaktadır. Bu tür göçlerin zorunlu göç olarak isimlendirilmesi konusunda literatürde tartışmalar bulunmaktadır. Ancak kesin olan bir gerçek var ki, o da iklim değişikliği bir tehdit çarpanı olarak insani acil durumları artırmakta ve kitleleri göç etmeye zorlamaktadır (İlık Bilben, 2020: 77). Bu noktada literatürde ilk iklim mülteci olarak kabul edilen Kiribati vatandaşı Ioane Teitiota ve ailesinin yaşadıkları dikkat çekicidir.

Teitiota ve eşi 2000'li yıllarda yüksek gelgitler ve sel baskınları ile sular altında kalan düşük kaliteli arazide yaşam mücadelesi vermiştir. Bu nedenle 2007 yılında Pasifik'teki alçak ada devleti Kiribati'ye bağlı adalardan biri olan Tarawa'daki evlerini terk ederek Yeni Zelanda'ya çalışma vizesi kapsamında göç etmişlerdir. Kendilerine yeni bir hayat kuran Teitiota ailesi göç durumu başlangıçta “ekonomik göç” olarak adlandırılan durumun tipik örnekleri olarak kabul edilmektedir. Ancak ailenin vizeleri bittiğinde ve yanlışlıkla zamanında yenilemediklerinde ortaya büyük bir sorun çıkmıştır (Behrman ve Kent, 2020: 26). Sınır dışı edilecek olan Teitiota ve ailesi 2013 yılında Yeni Zelanda Göçmenlik ve Koruma Mahkemesine deniz seviyelerinin yükselmesinin yanı sıra iklim değişikliğinin diğer etkilerini de dile getirerek başvurmuştur. Bu başvuru iklim değişikliğinin neden olduğu sorunlara dayanarak mülteci statüsü için yapılan ilk başvuru olma özelliği taşımaktadır (Arı ve Gökpinar, 2020: 45). Ancak Mahkeme, kendisine ve ailesine mülteci statüsü vermeyi reddetmiştir. Sonuç olarak, 2015 yılında Teitiota ve ailesi Kiribati'ye geri gönderilmiştir. Başvurunun reddedilmesinin gerekçesinde Teitiota ailesinin mevcut durumlarının, uluslararası hukukun sığınma kategorilerinden herhangi birine girmemesi gösterilmiştir. Teitiota, çevre aktivistleri tarafından dünyanın ilk iklim mülteci olarak kabul

edilse de, bu dava mülteciliğin ve iklim temelli göçün yasal tanımları arasındaki uçurumu göstermektedir (Arı ve Gökpınar, 2020: 45).

Uluslararası hukukun mülteciyi belirli bir şekilde tanımlamasının, bu tanımın dışında kalan kişilerin korunmaya layık olmadığı veya mutlaka reddedileceği anlamına gelmediğini belirtmekle beraber, iklim değişikliğinin etkileri nedeniyle yerlerinden edilen insanların 1951’de imzalanan Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme kapsamında mülteci olduklarını iddia etmeyi zorlaştıran bir dizi engeller bulunmaktadır. Ancak burada önemine binaen dikkat çekici olan üç engel ele alınacaktır. Birincisi, mülteci tanımının sadece uluslararası bir sınırı geçmiş olan kişiler için geçerli olduğu kabul edilmektedir. Oysa iklim değişikliğine tepki olarak beklenen göçlerin büyük bir kısmı ülke içinde gerçekleşecek ve dolayısıyla bu ön şartı karşılamayacaktır (McAdam, 2012: 42-43). İkinci engel, 1951 Sözleşmesi’nin tanımının ayrımcılıkla ilgili olmasıdır. Tanımda bir bireyin ırkı, dini, milliyeti, sosyal grubu ya da siyasi görüşü nedeniyle ayrımcılığa maruz kalması gerektiği ifade edilmektedir. İklim mültecileri bu tür ayrımcılıklardan değil, iklim değişikliğinin zararlı etkilerinden kaçmaktadırlar. İklim değişikliğinin sanayileşmiş devletlerin suçu olduğu düşünülse bile, iklim değişikliği sadece belirli insan gruplarını değil, belirli bir yerde yaşayan herkesi etkilemektedir. Son olarak tanımla ilgili üçüncü sorun, zulüm korkusundan kaynaklanmaktadır. Günümüzde iklim değişikliğinin başlıca nedeninin insanlar olduğu anlaşılmış olsa da, zulmü geleneksel anlamıyla çerçevelemek kolay değildir. Zulüm, zulmeden olarak adlandırılabilir bir aktör gerektirir; iklim değişikliğinde, iklim temelli göçün nedeni olarak tek bir zulmedeni işaret etmek neredeyse imkânsızdır (Arı ve Gökpınar, 2020: 45).

Çeşitli çalışmalarda “iklim mültecileri” terimi antropojenik iklim değişikliğinin toplumsal ve insani etkilerini vurgulamak amacıyla kullanılmıştır. Bu bağlamda iklim mültecileri terimi, iklim değişikliğinin mağdurları olarak görülen ve iklim değişikliğine katkısı olmayan insanların imgesini yansıtmaktadır. Çünkü masum güneyli insanlar, genellikle kuzey ülkelerinin sera gazı salınımlarının sonuçlarına maruz kalırken, yükselen deniz seviyeleri, artış gösteren doğal afetler ve çölleşme gibi iklim değişikliğinin etkileri, iç ve dış göçe neden olmaktadır (İlik Bilben, 2018: 258). Bu nedenle çalışmada iklim göçmenleri yerine iklim mültecileri kavramı tercih edilmiştir. Nitekim Biermann ve Boas (2010: 67) “iklim mültecisi” teriminin kullanılmasını iki ana nedenden dolayı desteklemektedirler. İlk olarak iklim değişikliği, sınıraşan ve iç çatışmalara yol açacağı için geleneksel "mülteci" kavramıyla ilişkilendirilen sınıraşan ve iç çatışmalar arasındaki ayrım yetersiz kalmaktadır. Bazı ada ülkelerinin varlığı fiilen sona erecek ve özellikle kuraklık etkisi altında kalan bazı ülkeler, ulusal sorunun kapsamı nedeniyle büyük bir yük altında kalacaktır. Dolayısıyla bu insanlar kendi ülkeleri dışında sığınabilecekleri yerler bulmak zorunda kalmaktadırlar. Bu nedenle kimi iklim mültecileri sınırları aşabilirken, kimileri de kendi ülkelerinde kalacaktır. Bu bireylerin korunması için uluslararası bir yönetim mekanizmasının, sınırları geçip geçmediklerine bağlı olarak farklı bir statü ve terim sunması gerektiğini öne sürmek zor görünmektedir. İkinci olarak, daha güçlü bir terim olan “mülteci” terimini 1945’ten sonra ilgi odağı olan bir insan kategorisi için saklamak ve şu anda benzer korkunç sonuçlarla evlerini terk etmek zorunda kalan yeni insan kategorileri için “iklimle ilgili çevresel olarak yerinden edilmiş kişiler” gibi daha az uygun terimler icat etmek için ikna edici bir neden söz konusu değildir. Mülteci terimi, birçok kültür ve din içerisinde sosyal korumaya yönelik güçlü etik çağrışımlar taşımaktadır. Bu terimin kullanımıyla, iklim mültecilerinin korunması gereken meşruiyeti ve aciliyeti gerçekleştirilmiş olacaktır.

İklim değişikliğine yönelik devletlerin uluslararası örgütlerle iş birliği ve dayanışma kapsamında yürüttüğü politikaların çözüm için sonuçsuz kalması nedeniyle ekolojik denge her geçen gün telafisi güç ve imkânsız şekilde bozulmaya devam etmektedir. Bu durum her ne kadar çevre sektörü içerisinde ele alınıyor olsa da karbon veya sera gazı salınımı neticesinde ortaya çıkan iklim değişikliği ile bu değişikliğin neden olduğu küresel ısınma, iklim mültecilerinde artışa neden olmaktadır. İklim değişikliği ile mücadele için devletlerin yeteri düzeyde tedbir almaması, her

geçen gün yeni doğal felakete ve çevre kirliliğine neden olmaktadır. Böylece ortaya çıkan iklim göçleri, yeni güvenlik sorunlarına neden olmaktadır (Özerdem ve Barlas, 2021: 280).

İklim değişikliğinin neden olduğu çevresel sorunlar neticesinde göç eden iklim mültecilerinin küresel etkileri ile neden oldukları riskler literatürde tartışılırken, ülkelerin ya da bölgelerin sosyal, kültürel, siyasal ve ekonomik nitelikleri bu etkilerin ve risklerin daha çok ya da daha az hissedilmesinde belirleyici olmaktadır. Bir başka ifadeyle refah düzeyi yüksek olan ve iklim değişikliği ile uyumlu politikalar izleyen ülkelerde iklim göçleri sınırlı düzeyde kalırken tersi durumda olan bölgelerde durum daha karmaşık bir hal almaktadır. Örneğin kuraklık, deniz seviyesinin yükselmesi, tarım alanlarının yok olması gibi ülkeler sosyoekonomik açıdan stres altında kalmakta ve daha fazla iklim göçü vermektedir. Ayrıca bu ülkelerde hâlihazırdaki siyasal istikrarsızlık iklim değişikliğine bağlı olarak ortaya çıkan tehdit çarpanlarıyla daha da derinleşerek çatışmalara ve hatta savaşlara neden olabilmektedir (An, Turp ve Kurnaz, 2021: 397).

İklim değişikliğinin meteorolojik etkisi; deniz seviyesinin yükselmesi, tarım arazilerinin tuzlanması, çölleşme ve artan su kıtlığı gibi iklim süreçleri ile sel, fırtına ve buzul gölü taşkınları gibi iklim olayları olmak üzere iki farklı göç etkenine ayrılmaktadır. Ancak hükümet politikaları, nüfus artışı ve doğal afetlere karşı toplum düzeyindeki direnç gibi iklim dışı etkenler de oldukça önemlidir. Tüm bunlar, insanların maruz kaldığı savunmasızlık derecesine katkıda bulunmaktadır (Brown, 2008: 9). İklim değişikliğinin bu tür etkileri küresel düzeyde 21. yüzyılın ortalarından itibaren zorunlu göç ve yerinden edilmenin en hızlı büyüyen itici gücü haline gelecektir. Gelecekte küresel düzeyde hissedilebilecek bir dinamikle iklim mültecilerinin en yoğun olacağı yerler arasında, yüksek mevsimsel yağış rejimine sahip kurak bölgeler, düzenli olarak tropikal siklon aktivitesine maruz kalan yoğun nüfuslu alçak kıyı bölgeleri ve Pasifik ve Hint okyanuslarındaki mercan adaları sayılmaktadır. Bu tür yaşam alanlarında iklim değişikliğinin etkileri, hızlı nüfus artışı, küresel gıda kaynaklarının azalması ve su kıtlığının artması gibi faktörlerle birlikte muhtemelen daha da kötüleşecektir. Bu durum, iklim mülteciliği sorununu dünyanın en fakir ülkelerinde kalkınmayı olumsuz etkileyebilir, kentsel nüfusu yönetilemez hale getirebilecek bir noktaya kadar artırabilir, hükümet kurumlarına olan güveni sarsabilir hatta barış ve istikrara zarar verebilir (McLeman, 2017: 100).

İklim değişikliğinin etkilerinin sonuçları çoğunlukla negatif yönlüdür ve geniş kapsamlı göçlere neden olmaktadır. 1990'ların ortasından beri Atlantik Okyanusu'nda görülen kasırgalarda önemli ölçüde artış bulunmaktadır. Çin, Yangtze Nehri ile Sarı Nehir gibi nehirlerin taşmalarından kötü şekilde etkilenmektedir. Deniz seviyesinin aşırı yükselmesi Bangladeş'deki Bengal Deltası, Vietnam'daki Mekong Deltası, Mısır'daki Nil Deltası ve Çin'deki Yangtze Deltası gibi dünyadaki nehir deltalarında yaşayan insanların hayatını tehlikeye atmaktadır. Deniz seviyesindeki yükseliş devam ederse Bangladeş toprağının altında biri tahminlere göre 2050'li yıllarda sular altında kalacaktır. Bu durum ülke nüfusunun önemli bir kısmının yaşayabilecek ve tarım yapabilecek toprak bulamayacağı anlamına gelmektedir. Maldivler gibi adaların kaderi ise yok olma tehlikesi ile karşılaşma olasılığıdır. Kuraklık, ormansızlaşma, su ve gıda kıtlığı, kötü beslenme ve salgın hastalıklar iklim değişikliği ile ortaya çıksa da etkileri her bölgede aynı değildir. Düşük rakımlı adalar, Arktika Bölgesi, Asya'nın nehir deltaları, Afrika ve Ortadoğu iklim değişikliğinin yükünü en fazla çeken bölgelerdir (Heywood, 2013: 471). Arktika'da buzulların erimesi alan hâkimiyetine dayanan ekonomi politik yeni hesaplaşma ve çatışmaları ortaya çıkaracaktır. Diğer bölgelerde tarımın imkânsızlaşmaya başlaması ekonomik sorunlara ve siyasal istikrarsızlığa dolaylı ya da doğrudan etki ederek hem bir iç çatışma olasılığını hem de iklim göçleri olasılığını tetikleyebilecektir. Göç etmek zorunda kalan iklim mültecileri hedef ülke açısından hem sınır güvenliği sorununa hem de sosyokültürel ve sosyoekonomik sorunlara neden olabilecektir.

İklim değişikliği nedeniyle Bangladeş, Sierra Leone, Güney Sudan, Nijerya, Çad, Haiti, Etiyopya, Filipinler, Orta Afrika Cumhuriyeti ve Eritre'nin en yüksek risk düzeyine sahip ülkeler olduğu

belirtilmektedir. Aşırı risk kategorisindeki ekonomilerin büyümesi arasında Kamboçya, Hindistan, Myanmar, Pakistan ve Mozambik yer almaktadır. Bu ülkelerin her birinin gelir kaynakları büyük ölçüde tarıma dayanmaktadır ve tarım sektörlerine yönelik iklimsel bir tehdit ekonomik sorunları körüklemekte, bu da siyasi istikrarsızlığa yol açabilmektedir. Örneğin Nijerya, bazı bölgelerde Boko Haram'ın ortaya çıkması nedeniyle bu durumdan en çok etkilenen ülkelerden biri olarak görülmekte ve bölgedeki şiddet iklim olaylarından etkilenen sosyoekonomik koşullarla ilişkilendirilebilmektedir. Yine bir başka örnek olarak Arap Baharı'nın özellikle Mısır ve Suriye'de iklim değişikliği nedeniyle ortaya çıkan gıda fiyatlarındaki dalgalanmalar ve gıda güvensizliği ile başladığı belirtilmektedir (Sofuoğlu ve Ay, 2020: 14036). İklim değişikliği ile risk altında olan bölgelerde yaşanan ve yaşanabilecek olan bu tür şiddet olayları ile çatışmalar neticesinde insanlar yerlerinden ayrılmak zorunda kalmaktadırlar. Bu durumun sonucu olarak göç eden iklim mültecileri ülkeler arasında sınır ötesi hareketliliğe neden olarak güvenlik endişelerine yol açabilmektedir. İklim mültecilerinin sınır geçişlerinin yoğunluğu göç edilen ülkede nüfus artışı ve kaynaklar üzerinde baskı unsuru olabilir. Bu durum çatışma potansiyelini artırabileceği gibi, sosyal ve ekonomik istikrarsızlık nedeniyle toplumda hoşnutsuzluğa neden olabilir. Bu nedenlerle iklim mültecileri devletler için bir güvenlik sorunudur.

Hollanda, Bangladeş, Maldivler, Japonya gibi devletler iklim değişikliği nedeni ile yaşam alanı en fazla tehdit altında olan bir başka devletler grubu olarak ön plana çıkmaktadır. Nüfusunun önemli bir kısmının deltalarda yaşadığı bu devletlerden başka devletlere iklim göçü akınları olabilecektir (Kayan ve Küçük, 2022: 506). Bangladeş için 5,5 milyon mültecinin, devletin meşruiyeti ve iç uyum açısından potansiyel olarak ciddi sorunlar meydana getirdiği belirtilmektedir. İklim değişikliğinin bir sonucu olarak beklenen, giderek sıklaşan ve şiddetli hale gelen tehlikeli olaylar, tüm devletler için daha fazla dışsal şok ve dolayısıyla muhtemelen daha az güvenlik anlamına gelmektedir. İklim değişikliğinin meşruiyeti baltalayabilecek başka pek çok dolaylı olumsuz etkisi de mümkündür. Bu olumsuz etiler arasında bireysel ve toplu ekonomik geçim kaynaklarını sekteye uğratma, azalan tatlı su ile gıda yetersizliği nedeniyle insanları yeni hastalıklara maruz bırakarak insan sağlığını etkileme, devlet zenginliği ile askeri kabiliyeti olumsuz etkileme ve insanlar arasındaki eşitsizlikleri artırma gibi sonuçlar sayılmaktadır (Barnett, 2003: 4).

4. Sonuç

Günümüz dünyasında, çevresel konular giderek artan bir şekilde uluslararası politikanın ana konularından biri haline gelmiştir. Özellikle küresel iklim değişikliği ve iklim mülteciliği konuları, dünya genelinde son dönemlerin önemli güvenlik sorunları arasında yer almaktadır. Küresel iklim değişikliği çevrenin bozulmasına, doğal afetlere, iklim mülteciliğine ve uluslararası güvenliğe ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Son yıllarda küresel iklim değişikliği, biyolojik çeşitlilik kaybı, su kaynaklarının azalması ve kirlenmesi gibi çevresel sorunlar ile iklim mülteciliği konusu uluslararası güvenlik konuları olarak ele alınmaya başlamıştır. Bu sorunlar son yıllarda insan faaliyetlerinin etkisiyle ciddi boyutlara ulaşarak uluslararası politika ile devletlerin güvenlik politikalarında ve stratejilerinde köklü değişimlere neden olmaktadır. Bu nedenle çevresel güvenlik, uluslararası toplumun birlikte hareket etmesini gerektiren, bütüncül yaklaşımı zorunlu kılan, uluslararası hukuk çerçevesinde ele alınması gereken bir konudur.

İklim mülteciliği büyük nüfus hareketlerine neden olarak doğal çevre üzerinde çeşitli tehditler oluşturabilmektedir. Bu durumda doğal kaynaklar, su kaynakları, tarım arazileri ve ekosistemler üzerindeki baskı artabilir. Bununla birlikte, iklim mültecileri aynı zamanda yeni yerleşim bölgelerindeki doğal çevreye de etki edebilirler. Çevresel atıklar, aşırı tüketim, doğal çevrenin yenilenmesini ve çevrenin taşıma kapasitesini bozmaktadır. Benzer şekilde ekonomik rant amaçlı sanayi üretimi, kentleşme gibi unsurlar da çevre için bir tehdit olarak artarak devam etmektedir. Bütün bunlarla beraber çevresel zararlar, bitki ve hayvan türlerinin yok olması, canlılar için tehdit, erozyonlar, sel ve su baskınları, su kaynaklarının azalması, hava, toprak, çevre ve su kirlilikleri de ekosistem için ciddi ve gün geçtikçe onarılması zor tehditler arasında yer almaktadır. Dolayısıyla

iklim mülteciliği, doğal çevre üzerinde bir tehdit oluşturabilmektedir. Anılan sorunlar ekosistemin bir parçası olan insanlar, devletler, çokuluslu şirketler ve uluslararası örgütler gibi uluslararası aktörler için de açık, net ve gün geçtikçe artan bir tehdide dönüşmektedir. Bütün bu sorunlar dışsal etki ve dışsal zarardır ve boyutu da küreseldir. Bu nedenle çözümü de aktörler, kapsam ve türü itibarıyla bütüncül ve küresel olmak zorundadır.

Çevresel sorunların bir güvenlik tehditi olarak her geçen gün artması uluslararası güvenliği de farklı yönlerden etkileyebilmektedir. Bunlar arasında en önemlilerinden biri de şüphesiz çatışma olasılığıdır. Bu durumun somut örnekleri su kaynakların azalması ve bu kaynaklara erişimin kısıtlanması, tarım için verimli arazilerin kaybı, iklim değişikliği, iklim mülteciliği ve doğal kaynaklar üzerinden verilebilir. Örneğin 1967’de İsrail, Suriye, Lübnan ve Ürdün arasında yaşanan Altı Gün Savaşı; Ürdün Nehri’nin kullanımı üzerindeki anlaşmazlıklar ve Suriye’nin sulama projelerine karşı İsrail’in hamleleriyle tetiklenmiştir. Yine Sudan ve Güney Sudan arasında yaşanan çatışmalar, tarım arazilerinin ve petrol kaynaklarının paylaşımı ile ilgilidir. İklim değişikliğinin neden olduğu kuraklık 2007-2010 yılları arasında Somali’de iç çatışmaların yaşanmasında rol oynamıştır. Bu somut örnekler çevresel tehditlerin uluslararası güvenliği nasıl etkileyebileceğini göstermektedir.

İklim değişikliği, çevresel tehdit olarak tüm canlıları ve doğal çevre ile ekosistemi bozmakta, göçleri zorunlu hale getirmekte ve milyonlarca insanı yerinden etmektedir. Bu insanlar, iklim mültecileri olarak çoğunlukla ülkelerindeki iklim koşullarının etkilerinden kaçarak başka yerlere göç etmektedirler. Bu değişimler, devletler dâhil olmak üzere uluslararası aktörler için bir güvenlik sorunu olarak ortaya çıkmakta, iklim mülteciliği ve iklim değişikliği unsurları doğrudan ve dolaylı bileşenleri ile birlikte uluslararası alanda mücadele edilmesi çok güç bir tehdit unsuru haline dönüşmektedirler. Bu konuda öne çıkan somut örnekler arasında, Suriye İç Savaşı, Somali’deki uzun süreli kuraklık ve Pasifik Adaları’ndaki deniz seviyesi yükselmesi sayılabilir. Bütün bunlarla beraber Irak, Afganistan ve Suriye’de meydana gelen çatışmaları başlatan ya da mevcut sorunlara eklenerek çatışmaları tetikleyen kritik unsurlardan birisi de çevresel tehditler ve sorunlardır. Kuraklık, açlık, susuzluk, iklim değişikliği, fakirlik, çölleşme, çoraklaşma ve benzeri çevresel unsurlar bölgenin güvenlik sorunlarının zaman zaman ana nedeni bazen de tetikleyicisidir.

Bunlardan özellikle Suriye iç savaşının nedenlerinden biri de ağırlıklı olarak kuraklık ve diğer iklim değişikliği etkileridir. Kuraklık, tarım arazilerinin verimsizleşmesine ve binlerce insanın kırsal bölgelerden göç etmesine neden olmuştur. Bu göç dalgası, kırsal bölgelerden şehirlere olan göçü artırmıştır. Bu durum hali hazırda sosyal ve siyasi gerilimleri ve çatışmaları artırmıştır. Sonuç olarak, ülkede iç savaş ve kaos ortamı oluşmuş ve milyonlarca insan evlerini terk etmek zorunda kalmıştır. Somali’deki uzun süreli kuraklık, ülkedeki gıda kaynaklarının azalmasına ve milyonlarca insanın açlıkla mücadele etmesine neden olmuştur. Bu koşullar, ülkeden kaçmak zorunda kalan mültecilerin sayısını artırmıştır. Bu durum, güvenlik sorunlarına neden olarak şiddet olaylarının artmasına yol açmıştır. Pasifik Okyanusu’nda yer alan bazı adalar, deniz seviyesindeki yükselme nedeniyle sular altında kalmaya başlamıştır. Bu durum, ada sakinlerinin yaşamını tehlikeye atarak insanları başka yerlere göç etmek zorunda bırakmıştır. Böylece ada ülkelerinde istikrarsızlıklar ve güvenlik sorunları ortaya çıkmıştır. Bu örnekler, iklim değişikliğinin neden olduğu göç dalgalarının, devletler açısından ciddi bir güvenlik sorunu oluşturabileceğini göstermektedir. Bu nedenle, iklim değişikliği etkileriyle mücadele etmek, bu tür sorunların önüne geçmek için hayati önem taşımaktadır.

En nihayetinde iklim değişikliği, iklim mülteciliği ve anılan diğer tüm çevresel sorunlar ekosistemleri ve dolayısıyla biyosferi tehdit etmektedir. Bu tehdit aynı zamanda insan ve devlet gibi aktörlerin de dâhil olduğu ancak yeşil teorinin merkezinde yer almayan diğer aktörlerin de güvenliğini tehdit etmektedir. Bu tehdit yönetilemez bir hale gelirse ve biyosferin taşıma kapasitesini aşacak düzeye ulaşırsa güvenlik tehdidi gerçek ve güncel bir hal alır ve çatışmaya

dönüşür. Bu bağlamda iklim krizi ve iklim mülteciliğinin neden olduğu güvenlik sorunlarının çözümü için atılacak somut adımlar arasında şunlar sayılabilir: İlk olarak, küresel liderlik rolünü üstlenen ülkeler, iklim değişikliğiyle mücadele için kararlılıkla hareket etmelidir. Sera gazı emisyonlarını azaltmak ve sürdürülebilir enerji kaynaklarına geçiş için taahhütlerde bulunulmalıdır. İkinci olarak, iklim uyum stratejileri oluşturulmalı ve iklim mültecilerinin yerinden edilme riskini azaltmak için destek ve kaynak sağlanmalıdır. Üçüncü olarak, iklim mültecilerinin uluslararası koruma altına alınması ve temel ihtiyaçlarının karşılanması için uluslararası hukukun prensipleri uygulanmalıdır. Dördüncü olarak, iklim değişikliğinin nedenlerine odaklanılmalı ve fosil yakıt kullanımı, ormansızlaşma ve tarımsal faaliyetlere karşı etkin önlemler alınmalıdır. Son olarak, iklim değişikliği konusunda toplumu bilinçlendirmek için geniş çaplı eğitim faaliyetleri düzenlenmeli ve halkın katılımı teşvik edilmelidir. Bu adımlar, iklim krizine ve iklim mülteciliğine bağlı güvenlik sorunlarıyla mücadelede önemli bir rol oynayacaktır.

Kaynakça

- Açıkgöz, A (2020). Posthumanist güvenlik yaklaşımında çevre merkezilik. S. Biçer ve A. Yıldız (Ed.), *Yeni dünya ekonomi ve güvenlik mimarisi* içinde (ss. 75-90). İstanbul: Tasam Yayınları.
- Aliyev, P. (2022). Bir güvenlik meselesi olarak çevre sorunları. *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 358-382.
- An, N., Turp, M. T. ve Kurnaz, L. (2021). İklim değişikliğine bağlı çevresel bozulmanın göç kararına etkisi: Genel bir bakış. *Ege Coğrafya Dergisi*, 30(2), 383-403.
- Arı, T. (2021). *Uluslararası ilişkiler teorileri*. Bursa: Aktüel 16 Basım Yayım.
- Arı, T. ve Gökpınar, F. B. (2020). Climate-migration: A security analysis within the context of green theory. *Uluslararası İlişkiler*, 17(68), 41-53.
- Barnett, J. (2003). Security and climate change. *Global Environmental Change*, 13(1), 1-17.
- Barry, J. (2014). Green political theory. V. Geoghegan and R. Wilford (Ed.), *Political ideologies: An introduction* içinde (ss. 153-178). London: Routledge.
- Baysal, B. ve Karakaş, U. (2017). Climate change and security: Different perceptions, different approaches. *Uluslararası İlişkiler*, 14(54), 21-44.
- Behrman, S. ve Kent, A. (2020). The teitiota case and the limitations of the human rights framework. *QIL Zoom-in*, (30), 25-39.
- Biermann, F. ve Boas, I. (2010). Preparing for a warmer world: towards a global governance system to protect climate refugees. *Global Environmental Politics*, 10(1), 60-88.
- Brown, O. (2008). Migration and climate change. IOM migration research series no 31, Switzerland, Geneva: International Organization for Migration.
- Buhari Gülmez, D. ve Aydın Dikmen, B. (2022). Gezegensel siyaset manifestosunun ardından yeşil teorinin uluslararası ilişkilerdeki konumu. *Uluslararası İlişkiler*, 19(76), 19-38.
- Çelik, H. ve Çoker, G. C. (2020). Doğu Hindistan Şirketi ve İngiliz Raj'ın Hindistan'daki hakimiyeti: Yeşil teori çerçevesinde bir analiz. *Akademik Hassasiyetler*, 8(15), 377-395.
- Çolakoğlu, E. (2022). Çevresel güvenliğin kavramsal ve teorik çerçevesi. E. Çolakoğlu, T. Ak ve S. Yenal (Ed.), *Çevresel güvenlik* içinde (ss. 1-31). Ankara: Orion Kitabevi.
- Eckersley, R. (2013). Yeşil teori. T. Dunne, M. Kurki and S. Smith (Ed.), (Ö. Kelekçi, Çev.), *Uluslararası ilişkiler teorileri disiplin ve çeşitlilik* içinde (ss. 288-311). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları (Orijinal eserin yayın tarihi 2010).

- Emin, H. (2018). Uluslararası ilişkilerde yeşil teori: İklim değişimi ve küresel ısınma bağlamında büyük güçlerin kuzey kutbu rekabeti: Arktika'nın yeni jeopolitiği. S. Turan ve N. Özkural Köroğlu (Ed.), *Uluslararası ilişkilerde güvenlik kuramları ve sorunlarına çağdaş yaklaşımlar* içinde (ss. 193-228). London: Transnational Press.
- Erçandırılı, Y. (2021). Yeşil teori. R. Gözen (Ed.), *Uluslararası ilişkiler teorileri* içinde (ss. 529-551). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gökpınar, F. B. (2021). Ekonomik kalkınmadan ekolojik felaketlere: Çin'in Kuşak-Yol inisiyatifinin Merkezi Asya'ya olası çevresel etkileri. *Doğu Asya Araştırmaları Dergisi*, 4(7), 1-19.
- Güngör, M. ve Buckley, A. Ö. (2021). Barışın inşası bağlamında yeşil teorinin gelişimi ve birleşmiş milletlerin rolü. Ş. Karabulut (Ed.), *Teori ve uygulamada kamu yönetimi ve siyaset alanında yaşanan bilimsel gelişmeler* içinde (ss. 581-613). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Heywood, A. (2013). *Küresel siyaset*. (N. Uslu ve H. Özdemir Çev.), Ankara: Adres Yayınları (Orijinal eserin yayın tarihi 2011).
- Ilık Bilben, M. S. (2018). Antropojenik iklim değişikliği bağlamında göç tartışmaları. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (75), 237-268.
- Ilık Bilben, M. S. (2020). Uluslararası politika ve güvenlik tartışmaları ekseninde iklim değişikliği kaynaklı göçlere genel bir bakış. N. Algan, D. Ö. Demiralp ve F. S. Çörtoğlu (Ed.), *Küresel ekolojik güvenlik uluslararası sempozyum* içinde (ss. 75-99). Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Jorgensen, K. E. (2017). *International relations theory: A new introduction*. Londra: Palgrave.
- Kakışım, C. (2022). Avrupa yeşil mutabakatı: Yeşil teori perspektifinden bir analiz. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(1), 1-16.
- Kara, Y. (2021). Kesişimsellik iklim krizinin neresinde?. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi UKSAD*, 7(1), 1-16.
- Karagöz, T. (2021). Climate refugees: Understanding the challenges for climate refugees. *Journal of International Relations and Political Science Studies*, (1), 38-58.
- Kaya, Y. (2019). Ekolojik güvenlik. Bursa: Dora Yayıncılık.
- Kayan, A. ve Küçük, A. (2022). Küresel iklim krizinin oluşmasında politik kararların etkisi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (31), 501-526.
- Kaypak, Ş. (2012). Güvenlikte yeni bir boyut: Çevresel güvenlik. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(8), 1-22.
- Kovancı, E. ve Karakoç, D. Y. (2019). Bir güvenlik tehdidi olarak iklim değişikliği. *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, 13. Uluslararası Kamu Yönetimi Sempozyumu Bildirileri Özel Sayısı, 344-357.
- Köroğlu, S. A. (2015). Literatür taraması üzerine notlar ve bir tarama tekniği. *GİDB Dergi*, (01), 61-69.
- McAdam, J. (2012). *Climate change, forced migration and international law*. New York: Oxford University Press.
- McDonald, M. (2018). Climate change and security: Towards ecological security?. *International Theory*, 10(2), 153-180.

- McLeman, R. (2017). Migration and displacement in a changing climate. C. E. Werrell ve F. Femia (Ed.), *Epicenters of climate and security: the new geostrategic landscape of the anthropocene* içinde (ss. 100-107). The Center for Climate and Security.
- Mutlu, M. ve Zenginoğlu, S. (2019). Yeşil teori perspektifinden Avrupa Birliği çevre politikası. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(88), 459-469.
- Özden, O. (2022). The climate crisis and the global green new deal: The political economy of saving the planet. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi e-Dergi*, 11(1), 82-89.
- Özerdem, F. ve Barlas, B. (2021). Kopenhag Okulu çerçevesinde 2020 ve sonrası dünya politikasının yeni sorunu: İklim değişikliği ve iklim göçmenleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(41), 273-302.
- Paterson, M. (2012). Yeşil siyaset. S. Burchill ve diğerleri (Ed.), *Uluslararası ilişkiler teorileri* içinde (ss. 341-370). İstanbul: Küre Yayınları.
- Sağsen, İ. (2011). *İklim değişiminin güvenlik boyutu ve Ortadoğu'ya etkileri*. Ankara: Orsam Su Araştırmaları Programı Rapor No: 2.
- Schubert, R., ve diğerleri. (2008). *Climate change as a security risk*. London: Earthscan.
- Sevinç, İ. ve Babahanoğlu, V. (2019). Küresel güvenliğin değişken yapısı ve terör örgütleri üzerine etkisi: DEAŞ terör örgütü örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(4), 969-987.
- Sofuoğlu, E. ve Ay, A. (2020). The relationship between climate change and political instability: The case of MENA countries (1985:01–2016:12). *Environmental Science and Pollution Research*, (27), 14033-14043.
- Sönmezoğlu, F. ve Bayır, Ö. E. (2012). Çevre sorunlarına ilişkin uluslararası rejimler. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (47), 247-289.
- Sönmezoğlu, F., Güneş, H., ve Keleşoğlu, E. (2021). *Uluslararası ilişkilere giriş*. İstanbul: Der Yayınları.
- Steans, J., Pettiford, L., Diez, T. and El-Anis, I. (2010). *An introduction to international relations theory perspectives and themes*. London: Pearson Education Limited.
- Şahin, S. (2022). COVID 19'un çevresel güvenlik bağlamında değerlendirilmesi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 238-255.
- Şıvgın, B. ve Afacan, S. (2020). İklim krizi ile küresel ve bireysel mücadeleye yönelik bir çalışma: Greta Thunberg örneği. *Diplomasi ve Strateji Dergisi*, 1(2), 141-158.
- Tokatlı, S. G. (2022). Soğuk Savaş dönemi güvenlik algısında yaşanan değişim ve uluslararası sistemin değişen dinamikleri. *VAKANÜVİS Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 376-406.
- Ünal, S. (2014a), Yeşil teori. M. Şahin ve O. Şen (Ed.), *Uluslararası ilişkiler teorileri temel kavramlar* içinde (ss. 229-249). Ankara: Kripto Yayınları.
- Ünal, S. (2014b). Yeşil teori ve güvenlik. E. Çıtak ve O. Şen (Ed.), *Uluslararası ilişkilerde güvenlik teorik değerlendirmeler* içinde (ss. 193-206). İstanbul: Röle Akademik Yayıncılık.

Araştırma Makalesi / Research Article

BEŞ YILDIZLI OTEL İŞLETMELERİNİN MİSYON VE VİZYON BEYANLARININ İZLENİM YÖNETİMİ STRATEJİLERİ KAPSAMINDA İNCELENMESİ

Elif Tuba TAMER¹
Hülya UZUN²

Öz

Bu araştırmanın amacı, beş yıldızlı otel işletmelerinin web sayfalarında yayınladıkları misyon ve vizyon beyanlarının izlenim yönetimi stratejileri kapsamında incelenmesidir. Bu amaç doğrultusunda T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı turizm işletme belgesine sahip beş yıldızlı otel işletmelerinin web sayfalarında paylaştıkları misyon ve vizyon beyanlarının incelenmesinde bir nitel araştırma yöntemi olan manuel içerik analizi kullanılmıştır. Araştırmada, veri toplama yöntemi olarak doküman analizi yöntemi tercih edilmiştir. Araştırmanın evrenini Türkiye’de faaliyet gösteren beş yıldızlı otel işletmeleri oluşturmaktadır. Araştırma sonuçlarına göre beş yıldızlı otel işletmelerinin vizyon beyanlarının %50,19’unda “niteliklerini tanıtmaya” stratejisine yönelik yansımalar tespit edilmişken, misyon beyanlarının %47,50’sinde ise “kendini sevdirmeye” stratejisinin yansımaları olduğunu ifade etmek mümkündür. Açıklayıcı ve kanıtlayıcı stratejiler açısından değerlendirildiğinde misyon ve vizyon olarak her iki beyana yönelik kanıtlayıcı stratejinin daha belirgin olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Misyon, vizyon, izlenim yönetimi stratejileri, beş yıldızlı otel işletmeleri, web sayfası
JEL Kodları: L83, M14, M19

INVESTIGATION OF THE MISSION AND VISION STATEMENTS OF THE FIVE- STAR HOTELS WITHIN THE CONTEXT OF IMPRESSION MANAGEMENT STRATEGIES

Abstract

This research aims to investigate the mission and vision statements published on the websites of five-star hotel businesses within the scope of impression management strategies. To achieve this, manual content analysis, which is a qualitative research method, was used to investigate the mission and vision statements shared on the websites of five-star hotels that hold a tourism operation certificate from the Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Turkey. Document analysis was preferred as the data collection method in the research. The research universe consists of five-star hotels operating in Turkey. According to the research results, it can be stated that while 50.19% of the five-star hotels' vision statements reflect the strategy of "self-promotion," 47.50% of the mission statements reflect the strategy of "ingratiation." When evaluated in terms of illustrative and demonstrative strategies, it has been determined that the demonstrative strategy is more specific for both mission and vision statements.

Keywords: Mission, vision, impression management strategies, five-star hotels, web page.

JEL Codes: L83, M14, M19.

¹ Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-1192-5370.

Sorumlu Yazar (Corresponding Author): eliftuba.beydilli@dpu.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-4122-5014.

Başvuru Tarihi (Received): 02.05.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 26.07.2023

Giriş

İşletme yönetiminde çağdaş yaklaşımlar, işletmelerin karmaşık ve değişen ortamlarda uzun vadeli başarısına odaklanmaktadır. İşletmeler, daha geniş bir çevrenin parçası olarak hayatta kalmak, büyümek ve gelişmek için değişen çevreye uyum sağlamak zorundadır (Vukosav, Ćurčić, Garača, Ćerović ve Curaković, 2014:16). Dünya çapında hızlı bir büyüme kaydeden otel işletmelerinin (Ruban, Yashalova ve Ermolaev, 2021:738) de işlerini ve genel faaliyetlerini yürüttüğü çevredeki değişikliklere rasyonel ve hızlı bir şekilde tepki vermesi gerekmektedir (Vukosav ve diğerleri, 2014:16). Giderek değişen, çalkantılı ve karmaşık bir rekabet ortamında otel işletmelerinin ayakta kalabilmesi, büyüebilmesi ve rakiplerine göre benzersiz avantajlar yaratabilmesi için stratejik planlama ve yönetim bir zorunluluk haline gelmiştir (Vukosav ve diğerleri, 2014:17; Rajabi, Pir Mohammad Zadeh, Zarepour ve Doozandeh Zibary, 2018:66; Muriithi, 2022:32). Günümüzde otel işletmeleri, ekonomik, finansal ve rekabetçi ortamlarda faaliyet göstermektedir ve geniş bir paydaş listesine sahiptir. Bu paydaşları memnun etmek için stratejik planlama ve yönetim, birer araç gibidir ve uygulanması otel işletmelerinin pazardaki konumunu güçlendirecektir (Rajabi ve diğerleri, 2018:66). Stratejik yönetim sürecinin önemli bir parçası, misyon ve vizyon beyanlarının belirlenmesidir (Sufi ve Lyons, 2003:255; Ülgen ve Mirze, 2007:68; Önen, 2017:2; Uzun, 2022:2547). İşletmenin varlık nedenini açıklayan, paydaşlarla iyi bir iletişim olanağı sağlayan misyon ile gelecekte olmasını arzuladıkları durumu ifade eden ve kurum içi gelişimi etkilediği için itici güç olarak kabul edilen vizyon beyanları işletmenin rekabet avantajı elde etmesinde etkili olacaktır (Ülgen ve Mirze, 2007:69; Önen, 2017:2; Erden Ayhün, 2019:127). Paydaşlarla iletişimde etkili bir araç olarak kabul edilen misyon ve vizyon beyanları, işletmelerin stratejiyle ilgili belgeleri, web sayfaları, basın bültenleri gibi ilgili alanlarda paylaşılmaktadır (Ruban ve diğerleri, 2021:739). İşletmeler, farklı kanallar aracılığıyla paylaştıkları misyon ve vizyon beyanlarıyla paydaş algılarını etkilemek ve yönetmek için bir takım izlenim yönetimi stratejilerini kullanmaktadır (Uzun, 2022:2547). Otel işletmelerinin de paydaşlara yönelik izlenim yönetimi stratejilerini uygulamalarının amacı, paydaşlar üzerinde arzu ettikleri izlenimlerin ve imajın yaratılmasını sağlamaktır.

İzlenim yönetimi ilk kez Goffman (1959) tarafından kullanılmış ve kavramsallaştırılmıştır. Goffman'dan sonra birçok sosyolog ve sosyal psikolog, bireysel düzeyde gerçekleştirilen izlenim yönetimine ilişkin kavramsal ve ampirik çalışmalar gerçekleştirmiştir. 1980'li yıllarda ise izlenim yönetimi örgüt araştırmalarına da konu olmaya başlamıştır (Bolino, Long ve Turnley, 2016:377). Bu süreçte bireysel izlenim yönetimi, bireylerin günlük yaşamda ve/veya örgütsel yapı içinde izleyicilerin izlenimlerini kontrol etme çabaları kapsamında incelenmiştir (Bolino, Kacmar, Turnley ve Gilstrap, 2008:1081; Bolino ve diğerleri, 2016:378). 1990'lı yıllarda izlenim yönetimi kurumsal açıdan (Şimşek Evren ve Akoğlan Kozak, 2017:444) ele alınmaya başlanmıştır. Kurumsal/örgütsel düzeyde gerçekleştirilen çalışmalar, örgütlerin paydaş algılarını etkilemek amacıyla benimsediği izlenim yönetimi stratejilerinin belirlenmesine odaklanmıştır (Bolino ve diğerleri, 2008; Spear, 2017; Şimşek Evren ve Akoğlan Kozak, 2017; Uzun, 2022). Mevcut araştırmada da kurumsal/örgütsel düzeyde izlenim yönetimi stratejilerine odaklanılmış ve "örgütsel izlenim yönetimi" ifadesi kullanılmıştır.

Literatürde otel işletmelerinde misyon ve vizyon beyanları üzerine gerçekleştirilen çalışmaların, misyon ve vizyon beyanlarının bileşenleri ile misyon beyanları ve firma performansı arasındaki ilişkiye odaklandıkları (Sufi ve Lyons, 2003; Dicksona, Fordb ve Upchurcha, 2006; Şentürk, 2012; Enz, 2012; Akdeve ve Koseoglu, 2013; Vukosav ve diğerleri, 2014; Joseph, Lin, Nichol ve Jussem, 2014; Oruç ve Zengin, 2015; Karatepe ve Kaviti, 2016; Ruban ve diğerleri, 2021; Muriithi, 2022) tespit edilmiştir. Turizm sektörü özelinde izlenim yönetimi stratejilerini konu alan çalışmaların ise tur rehberlerinin (Chiang ve Chen, 2014; Kalyoncu ve Yüksek, 2017; Yan ve Ho, 2017) ve otel işletmelerinde çalışanların benimsedikleri (Dillard, Browning, Sitkin ve Sutcliffe, 2000; Agina,

Mohammed ve Omar, 2017; Göker ve Sağsan, 2019; Agina, 2020; Omoankhanlen ve Issa, 2021) ve müşterilerin algıladıkları (Manzur ve Jogaratham, 2007; Su, Yang, Badaoui ve Cho, 2014) izlenim yönetimi davranışları üzerine gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Bu çalışmalara ek olarak Şimşek Evren ve Akoğlan Kozak (2017) tarafından gerçekleştirilen çalışmada ise örgütsel düzeyde otel işletmelerinin web sayfaları aracılığıyla potansiyel çalışanları etkilemek amacıyla benimsedikleri izlenim yönetimi taktikleri incelenmiştir. Bu bağlamda örgütsel düzeyde turizm ve/veya otel işletmelerinin benimsediği izlenim yönetimi stratejilerine odaklanan çalışmaların sınırlı sayıda olduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte hayır kurumları (Spear, 2017) ve STK'ların (Uzun, 2022), misyon ve vizyon beyanlarında hangi izlenim yönetimi stratejilerini kullandıklarını inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır. Bu bağlamda mevcut araştırma, Türkiye'de faaliyet gösteren beş yıldızlı otel işletmelerinin web sayfalarında yayınladıkları misyon ve vizyon beyanlarında hangi izlenim yönetimi stratejilerini kullandıklarını belirlemeye yönelik yapılmıştır. Bu kapsamda öncelikle kavramsal çerçeve altında misyon ve vizyon beyanları, izlenim yönetimi teorisine yönelik verilecek bilgilerin arkasından Türkiye'de faaliyet gösteren beş yıldızlı otel işletmelerinin web sayfalarında yayınlanan misyon ve vizyon beyanlarında kullandıkları izlenim yönetimi stratejilerinin belirlenmesine yönelik uygulama ve sonuç bölümüne yer verilmiştir.

1. Kavramsal Çerçeve

Misyon ve vizyon beyanları, yatırımcılar, çalışanlar, müşteriler, tedarikçiler gibi tüm paydaşlara işletme hakkında bilgi sağlayan rehber niteliğindedir. İşletmeler paylaştıkları bu misyon ve vizyon beyanlarında paydaş algılarını etkilemek ve yönetmek diğer bir ifadeyle paydaşlar üzerinde arzu ettikleri izlenim ve imajı yaratmak amacıyla izlenim yönetimi stratejilerini kullanmaktadır.

1.1. Misyon ve Vizyon Beyanları

Misyon, işletmenin var olma sebebini açıklayan, kimliğini yansıtan (Ruban ve diğerleri, 2021:740), onu diğer işletmelerden ayıran ve işletmenin faaliyetlerini yürütme nedenlerini dış çevreye duyuran (Erden Ayhün, 2019:127) temel işlev ve görevi işaret etmektedir (Vukosav ve diğerleri, 2014:19). Misyon beyanları, kurumsal stratejinin ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirilmektedir ve paydaşlarla iletişimde önemli bir araç olarak kullanılmaktadır (Sufi ve Lyons, 2003:257; Ruban ve diğerleri, 2021:739). Misyon beyanları paydaşlara, işletmenin neyi temsil ettiği, amacı, imajı ve karakteri hakkında bilgi sağlamaktadır (Sufi ve Lyons, 2003:257). Ayrıca işletmenin pazarda konumlandırılması, ortak bulunması ve rakiplerin değerlendirilmesi gibi birçok durum için son derece önemlidir (Ruban ve diğerleri, 2021:739). Paydaşlarla iletişimde önemli bir yere sahip olan misyon beyanlarında, hangi hedef grupların ve pazarların söz konusu olduğu, işletmenin ana ürün ve hizmetlerinin neler olduğu, kullanılan temel teknolojiler ve gelecekteki büyümenin ayrıntılı olarak tanımlanması gerekmektedir (Vukosav ve diğerleri, 2014:19). İyi tanımlanmış misyon beyanları, çalışanları motive etmesinin yanı sıra yatırımcılar, müşteriler, çalışanlar, tedarikçiler ve stratejik ortaklar gibi tüm paydaşlara, işletmenin onların çıkarlarını göz önünde bulundurduğuna dair bir güvence sağlayabilir. Bu nedenle misyon beyanı, işletme başarısında hayati önem taşıyan kurumsal iletişim için etkili bir araç olarak kabul edilmektedir (Sufi ve Lyons, 2003:260).

Genellikle misyon beyanlarıyla karıştırılsa da (Sufi ve Lyons, 2003:256; Ülgen ve Mirze, 2007:69; Enz, 2012:5) vizyon, işletmeler için geleceğin benzersiz bir açıklamasını ifade etmektedir (Enz, 2012:5). Vizyon, işletmenin olası ve arzu edilen gelecekteki durumu veya uzun vadeli amacı ve stratejisinin arka planıdır (Sufi ve Lyons, 2003:255). Vizyon, bir işletmenin ne olmak istediğinin ve nihai olarak hangi hedeflere ulaşmak istediğinin genel bir resmi olarak tanımlanmaktadır. İşletmeler, gelecekte arzu edilen duruma ulaşmak için kavramsal yol haritalarını veya stratejik yönlerini tanımlayan vizyonlara sahiptir. İşletmeler tarafından oluşturulan vizyon beyanları, kurum içi gelişimi etkilediği için itici güç olarak kabul edilmektedir (Erden Ayhün, 2019:127).

Özellikle, değişen koşullara uyum sağlamayı hedefleyen işletmeler için vizyon, bir rehber niteliğindedir ve çalışanların bir arada olmalarını sağlayıp geleceğe yönlendirerek onları motive etmektedir (Ülgen ve Mirze, 2007:69). İyi anlaşılmalı bir vizyon, yöneticilerin ve çalışanların eylemlerinin bir anlamı olduğunu görmelerini sağlamaktadır. Bu nedenle tüm çalışanlarda ortak bir amaç duygusu yaratan, çalışanlar tarafından anlaşılmalı ve paylaşılan bir vizyon oluşturulması gerekmektedir (Enz, 2012:5). Ayrıca işletmenin vizyonu sadece çalışanlara değil aynı zamanda müşterilere, tedarikçilere (Ülgen ve Mirze, 2007:69) ve diğer paydaşlara da yol gösterici nitelikte olması gerektiği ifade edilmektedir.

1.2. İzlenim Yönetimi Teorisi

İzlenim yönetimi teorisinin kökenleri, insanları “izleyiciler” önünde “performans” sergileyen “aktörler” olarak gören ve sosyal etkileşimlere dramaturjik bir bakış açısı sunan Goffman (1959)’a dayandırılmaktadır (Bozeman ve Kacmar, 1997:9; Dillard ve diğerleri, 2000:404; Spear ve Roper, 2013:493; Yılmaz, 2014:100; Bolino ve diğerleri, 2016:378). Goffman, kişinin kimliğini başkalarına tasvir edildiği şekliyle kontrol etmesinin, durumların tanımını etkileyebileceğini ve dolayısıyla beklenen normları, rolleri ve davranışları oluşturabileceğini ifade etmiştir. Bu kapsamda hem durumlar hem de izleyicilerle olan bu etkileşim ve etki yoluyla aktörler, arzu ettikleri sonuçlara ulaşmak için kendilerini daha iyi konumlandırabilmektedir (Bozeman ve Kacmar, 1997:9). İzlenim yönetimi, kişinin, başkaları üzerinde oluşturduğu izlenimleri yönetmeye çalıştığı süreci ifade etmektedir (Leary ve Kowalski, 1990:34; Mazur ve Jogaratnam, 2007:23; Spear, 2017:162). İzlenim yönetimi, bir aktörün hedef kitle tarafından tutulan bir imaj yaratma, sürdürme, koruma veya başka bir şekilde değiştirme çabaları olarak tanımlanmaktadır (Bozeman ve Kacmar, 1997:9; Bolino ve diğerleri, 2008:1080). Kavrama ilişkin yapılan tanımlarda ortak nokta, izlenim yönetiminin, bir aktörün belirli bir kimlik yaratma ve sürdürme amacına sahip olması nedeniyle ortaya çıkmasıdır. Bu amaca, hedefin aktörü arzu edildiği gibi görmesine neden olan sözlü ve sözsüz stratejik davranışlar sergileyerek ulaşılmaktadır (Bozeman ve Kacmar, 1997:9). Bu tür davranışların sergilenmesi, bireysel fayda ve ödül gibi amaçlarla başkalarının zihninde kendi imajını yaratma veya yeniden kurma girişiminden kaynaklanmaktadır (Leary ve Kowalski, 1990:37; Yılmaz, 2014:100; Yan ve Ho, 2017:422).

Sosyologlar ve sosyal psikologlar, izlenim yönetimine ilişkin ilk teorik ve ampirik çalışmaları yürütmüş olsalar da örgütsel araştırmacılar 1980’lerde kavrama odaklanmaya başlamıştır (Bolino ve diğerleri, 2016:378; Korzynski, Haenlein ve Rautiainen, 2021:676). Örgütsel düzeyde yapılan çalışmalarda, bireylerin izlenim yönetimi davranışlarının örgütsel bağlamda (lider-üye değişimi, iş görüşmeleri, performans değerlendirme, kariyer gibi) incelenmesinin (Bozeman ve Kacmar, 1997:9) yanı sıra kuruluşlarda örgütsel bir imaj yaratmak için izlenim yönetimi taktiklerinin kullanılması incelenmiştir (Bolino ve diğerleri, 2008:1081; Bolino ve diğerleri, 2016:378).

Bireylerin, diğerlerinin kendileri hakkındaki algılarını etkilemek için izlenim yönetimi davranışlarını kullanmaları gibi örgüt temsilcileri ve sözcüleri de izlenim yönetimini diğerlerinin örgütü bir bütün olarak görme biçimini etkilemek için kullanmaktadır. Örgütsel izlenim yönetimi, hedef kitlenin işletme hakkındaki algılarını etkilemek için kasıtlı olarak tasarlanan ve yürütülen herhangi bir eylem olarak tanımlanmaktadır (Bolino ve diğerleri, 2008:1094-1095; Spear, 2017:163). Bireyler gibi işletmeler açısından da paydaşları tarafından nasıl algılandıkları ve değerlendirildikleri konusu oldukça önemlidir. İşletmeler izlenim yönetimiyle paydaş algılarını ve değerlendirmelerini yönetme imkanına sahip olmaktadırlar (Mishina, Block ve Mannor, 2012:20; Spear ve Roper, 2013:493; Spear, 2017:164; Uzun, 2022:2547).

İşletmeler tarafından kullanılabilir çeşitli izlenim yönetimi davranışları bulunmaktadır. Bolino ve diğerleri (2008:1082), izlenim yönetimi literatürünü inceledikleri çalışmalarında, 30’den fazla izlenim yönetimi davranışı olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca bu davranışların aktöre veya hedefe odaklanmalarına ve aktör veya hedefteki iyi veya kötü algısını en aza indirme veya en üst düzeye

çıkarma amaçlarına göre kategorize edileceğini belirtmişlerdir. Bu bağlamda aktöre odaklanan davranış türlerinde, Jones ve Pittman (1982), kendini sevdirmeye, nitelikleri tanıtmaya, örnek davranış sergilemeye, tehdit etme ve kendini acındırma olarak beş izlenim yönetimi stratejisi belirlemiştir. Tedeschi ve Melburg (1987), taktiksel (kısa vadeli) veya stratejik (uzun vadeli) ve girişken veya savunmaya yönelik (taktiksel-girişken, taktiksel-savunma, stratejik-girişken, stratejik-savunma taktikleri) stratejiler olarak sınıflandırma yapmışlar ancak girişken ve savunmaya yönelik stratejilere odaklanmışlardır. Schütz (1998) ise girişken, saldırgan, korunmaya yönelik ve savunmaya yönelik olmak üzere dört izlenim yönetimi stratejisi belirlemiştir (Bolino ve diğerleri, 2016:380-381; Uzun, 2022:2551-2552). Hedefe odaklanan davranış türlerinden en önemlisi Wayne ve Ferris (1990) tarafından geliştirilmiştir. Araştırmacılara göre izlenim yönetimi stratejileri, süpervizör odaklı, kendine odaklı ve iş odaklı olarak üç grupta incelenebilmektedir (Bolino ve diğerleri, 2008:1089; Bolino ve diğerleri, 2016:381). İzlenim yönetimi davranışı ve stratejilerine ilişkin yapılan bu sınıflandırmalar, izlenim yönetiminin çok boyutlu bir yapıya sahip olduğunu (Bolino ve Turnley, 2003:155) kanıtlamaktadır.

Yapılan çalışmalarda izlenim yönetimi stratejilerinin bireysel (Bolino ve Turnley, 2003), örgütsel (Bolino ve diğerleri, 2016) ve kültürel özelliklere (Manzur ve Jogaratham, 2007) göre farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. İşletmeler tarafından kullanılan izlenim yönetimi stratejileri, faaliyet alanı, hedefleri, paydaşları, bulunduğu çevrenin durumu gibi unsurlara bağlı olarak farklılık göstermektedir (Uzun, 2022:2551). Bu kapsamda mevcut araştırmada, Bolino ve diğerleri (2008) tarafından ayrıntılı olarak açıklanan ve Spear ve Roper (2013), Spear (2017) ve Uzun (2022) tarafından kullanılan girişken, savunmacı, açıklayıcı ve kanıtlayıcı stratejiler temel alınmıştır.

Girişken stratejiler (assertive), proaktiftir ve işletmenin imajını yaratmak ve belirli bir şekilde geliştirmek amacıyla kullanılmaktadır. Girişken stratejiler, kendini sevdirmeye (başkalarını överek ve onlar için iyilik yaparak sevimli görünmeye çalışmak), nitelikleri tanıtmaya (yetkin görünmeye çalışmak için yetenekleri ve başarıları vurgulamak), örnek davranışlar sergilemeye (kendini adanmış veya üstün görünmeye çalışmak için gerekenden fazlasını veya daha iyisini yapmak), kendini acındırma (başkalarının yardımı olmadan bir görevi yerine getiremeyeceği veya hedefe ulaşamayacağı izlenimiyle kendini zayıf ve bağımlı olarak tasvir etmek) ve tehdit etme (tehlikeli ve güçlü görünmeye çalışmak için tehdit etme ve zorlayıcı davranışlarda bulunmak) izlenimlerinden oluşmaktadır (Bozeman ve Kacmar, 1997:21-22; Bolino ve diğerleri, 2008:1082-1095; Spear ve Roper, 2013:494; Su ve diğerleri, 2014:358; Kalyoncu ve Yüksek, 2017:17; Negm ve Elsamadicy, 2019:97; Korzynski ve diğerleri, 2021:677; Uzun, 2022:2552).

Savunmaya yönelik stratejiler (defensive), imajı zedeleyen ya da zor durumda bırakan olumsuz olaylarla karşılaşıldığında (Kalyoncu ve Yüksek, 2017:17) diğer bir ifadeyle krize veya kötü bir imaja cevap vermek amacıyla kullanılan stratejilerdir (Korzynski ve diğerleri, 2017:17). Savunmaya yönelik stratejiler, açıklama/hesap verme (olumsuz bir olay karşısında imajı korumak amacıyla davranış mazeretler ve gerekçelerle açıklamak) özür dileme (olumsuz bir olayın sorumluluğunu kabul edip işleri düzeltmeyi teklif etmek ve gelecekte daha iyisini yapmaya söz vermek) (Bolino ve Turnley, 1999:189; Bolino ve diğerleri, 2008:1082; Uzun, 2022:2552), sorumluluk reddi (olumsuz bir sonuç ortaya çıkmadan önce sorumluluğun reddine ilişkin açıklama yapmak) (Bozeman ve Kacmar, 1997:19), tazmin/telafi (olumsuz bir olay veya davranış durumunda tazmin veya telafi etmek), prososyal davranışlar (hedef kitleye fayda sağlayan olumlu sosyal davranış sergilemek) olarak sınıflandırılmaktadır (Uzun, 2022:2552).

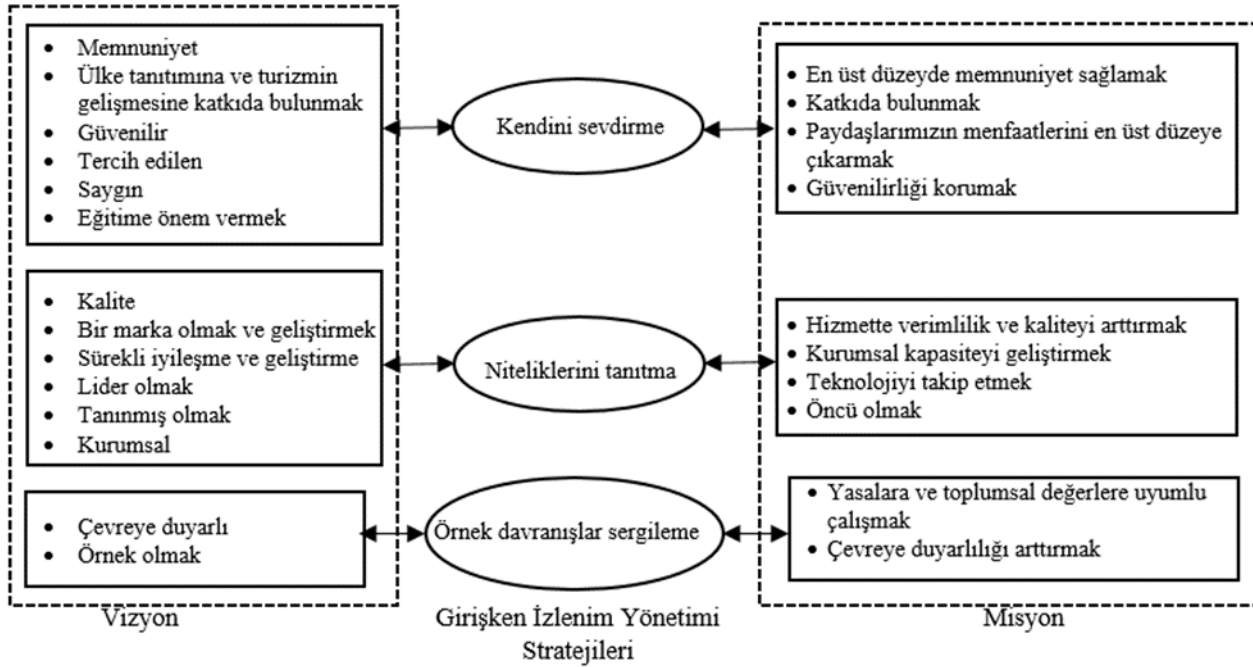
Açıklayıcı stratejiler, resimler veya geniş kapsamlı genellemelere odaklanırken kanıtlayıcı stratejiler, işletmenin belirli faaliyetleriyle ilgili gerçeklere veya ayrıntıların sergilenmesine odaklanmaktadır (Bolino ve diğerleri, 2006:1082; Uzun, 2022:2553).

2. Yöntem

Bu çalışmanın amacı, beş yıldızlı otel işletmelerinin web sayfalarında yayınladıkları misyon ve vizyon beyanlarının izlenim yönetimi stratejileri kapsamında incelenmesidir. Bu amaç doğrultusunda oluşturulan araştırma modeli Şekil 1’de verilmiştir.

Araştırma kapsamında nitel araştırma yöntemlerinden manuel içerik analizi kullanılmıştır. İçerik analizi, özellikle sosyal bilimler alanında kullanılan bir araştırma yöntemi ve bu yöntem kapsamında kullanılan bir araştırma tekniğidir (Taylan, 2011:64; Ültay, Akyurt ve Ültay, 2021:190). Krippendorff (1989:403), içerik analizinin iletişim araştırmalarına özgü olduğunu ve potansiyel olarak sosyal bilimler alanında önemli araştırma tekniklerinden biri olduğunu ifade etmektedir. İçerik analizi, materyallerin (doküman, mülakat dökümleri veya kayıtları) dikkatli, ayrıntılı, sistematik bir şekilde incelenmesi ve yorumlanmasında kullanılan bir tekniktir (Altunışık, Coşkun, Bayraktaroğlu ve Yıldırım, 2012:324; Berg ve Lune, 2016/2019:344).

Şekil 1: Araştırma Modeli

Araştırmanın evrenini Türkiye’de faaliyet gösteren beş yıldızlı otel işletmeleri oluşturmaktadır. Araştırmada, örneklem belirlenmemiş ve evrenin tamamına ulaşılması hedeflenmiştir. Bu bağlamda, 13.10.2022 tarihinde T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü web sayfasında yer alan turizm tesislerinden beş yıldızlı otel işletmelerinin listesine ulaşılmıştır. Web sayfalarında misyon ve vizyon beyanlarına yer veren otel işletmeleri araştırma kapsamına alınmıştır. Turizm tesisleri arasında beş yıldızlı otel işletmeleri listesinde yer almasına rağmen web sayfalarına ulaşamayan ve web sayfalarında misyon ve vizyon beyanlarını yayınlamayan otel işletmeleri çalışma kapsamı dışında bırakılmıştır. Araştırma analizi sonuçlanıncaya kadar geçen süreçte aralıklı olarak kontroller yapılmasına rağmen sadece 91 otel işletmesinin web sayfalarında misyon ve vizyon beyanlarına yer verdiği tespit edilmiş ve bu doğrultuda çalışma 91 tane beş yıldızlı otel işletmesi üzerinde gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın amacı doğrultusunda beş yıldızlı otel işletmelerinin web sayfalarında misyon ve vizyon beyanlarının yerlerinin tespit edilmesine yönelik ön çalışma yapılmıştır. Misyon ve vizyon beyanlarında kullanılan ifadelerin belirlenmesi amacıyla bir pilot çalışma gerçekleştirilmiş ve beyanlara ilişkin bir ifade listesi oluşturulmuştur. Ayrıca araştırmacılar tarafından belirlenen ifadelerin kodlanabilmesi için kodlama kılavuzu geliştirilmiş ve kılavuzun güvenilirliği bir pilot

çalışmada test edilmiştir. Araştırma kapsamında gerçekleştirilen pilot çalışmada, belirlenen kodlamalar doğrultusunda T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü web sayfasında yer alan “Turizm Tesisleri”nden beş yıldızlı otel işletmeleri listesinden web sayfasına ulaşılan otel işletmeleri tek tek incelenmiştir. Hazırlanan kodlama kılavuzuna uygun olarak beş yıldızlı otel işletmelerinin misyon ve vizyon beyanlarında yer alan ifadelerin kullanılma sıklıkları belirlenmiştir. Belirlenen ifadeler, birbirleriyle yakınlıklarına göre kategorilendirilmiş ve temalar oluşturulmuştur. Oluşturulan temalar, izlenim yönetimi stratejileriyle karşılaştırılmış ve beş yıldızlı otel işletmelerinin web sayfalarında yayınladıkları misyon ve vizyon beyanlarına yansıtıkları izlenim yönetimi stratejileri saptanmıştır.

Araştırmada, araştırmacılar tarafından ifadeler ayrı ayrı kodlanmış ve her iki kodlama karşılaştırılarak birbiriyle tutarsız olan ifadeler kılavuzdan çıkarılmıştır. Araştırmacılar tarafından birbirinden bağımsız olarak kodlama yapılmasının ana amacı ortak sonuçların tespit edilmesidir. Gökçe (2019) tarafından da ifade edildiği gibi içerik analizinde aranan tek koşul, farklı kodlayıcıların anlam bazında aynı sonucu üretebilmeleridir. Bu doğrultuda araştırmacılar tarafından yapılan kodlamadan elde edilen sonuçların uyum düzeyinin tespit edilmesi amacıyla Cohen’s Kappa uyum analizi gerçekleştirilmiştir. Cohen’s Kappa uyum analizi, birbirinden bağımsız olarak kategorilerin belirlenmesine yönelik kodlama yapan iki araştırmacının çalışmaları arasındaki uyum derecesini, önemini ve örnekleme dengesini belirleme ölçüsüdür (Cohen, 1960:37). Tablo 1’de Kappa analizine ilişkin önerilen değer aralıklarına yer verilmiştir (Landis ve Koch, 1977:165).

Tablo 1: *Kappa Analizi Değer Aralıkları*

κ	Değer aralıkları
<0,00	Zayıf
0,00-0,20	Önemsiz
0,21-0,40	Düşük
0,41-0,60	Orta
0,61-0,80	Önemli
0,81-1,00	Çok Yüksek

Cohen’s Kappa katsayısına göre bu araştırma kapsamında,

1. Misyon ve vizyon beyanlarının incelenmesi sonucu belirlenen ifadelere göre ortaya çıkan sonuçların,
2. Misyon ve vizyon beyanlarından elde edilen ifadelerin gruplandırılarak kategorilerin oluşturulması ve bu kategorilerin izlenim yönetimi stratejileri ile karşılaştırılmasına yönelik sonuçların,
3. Misyon ve vizyon beyanlarından açıklayıcı ve kanıtlayıcı izlenim yönetimi stratejilerine göre araştırmacıların kodlamaları arasındaki uyum düzeyi ölçülmüş ve sonuçlar, Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: *Cohen Kappa Katsayısı Sonuçları*

Kodlama Kategorileri	Kappa Analizi Değeri (κ)	p
Misyon beyanları	,926	,000
Vizyon beyanları	,974	,000
Misyon ve vizyon kategorilerinin izlenim yönetimi stratejileri ile karşılaştırılması	,804	,000
Misyon beyanlarının açıklayıcı ve kanıtlayıcı izlenim yönetimine göre karşılaştırılması	,814	,000
Vizyon beyanlarının açıklayıcı ve kanıtlayıcı izlenim yönetimine göre karşılaştırılması	,745	,000

* $p < 0,05$

Tablo 2’de yer alan değerler incelendiğinde, yapılan analizler sonucunda, araştırmacıların kodlamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı ve önemli düzeyde uyum olduğu görülmektedir.

3. Bulgular

Beş yıldızlı otel işletmelerinin web sayfalarında yayınladıkları misyon ve vizyon beyanlarının izlenim yönetimi stratejileri kapsamında incelenmesi amacıyla yapılan araştırmada elde edilen veriler, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü web sayfasından alınmıştır. Elde edilen verilere göre T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü web sayfasında yer alan beş yıldızlı otel işletmelerinin sayısı 849’dur. Bu otel işletmelerinden 18’inin web sayfasına erişilememiştir. Dolayısıyla toplam 831 beş yıldızlı otel işletmesinin web sayfası, misyon ve vizyon beyanları için incelenmiş, sadece 91 otel işletmesinin misyon ve/veya vizyon beyanlarına yer verdiği belirlenmiştir. İncelenen otel işletmelerinden %90’ının (82 otel) misyon ve vizyon beyanlarının ikisine de yer verdiği, %4’ünün (4 otel) sadece vizyon beyanlarına, başka bir %4’ünün (4 otel) sadece misyon beyanlarına yer verdiği, %1’inin (1 otel) ise misyon ve vizyon beyanlarını tek bir mesajla yayınladıkları belirlenmiştir.

Araştırmada, misyon ve vizyon beyanlarının genel olarak “Kurumsal”, “Hakkımızda” bölümünde yer aldığı tespit edilmiştir. Her otel işletmesine ait misyon ve vizyon beyanları incelenerek vurgu yapılan ifadeler tanımlanarak kodlanmıştır. İki araştırmacı tarafından elde edilen sonuçlar karşılaştırılarak ortak tespit edilen bulgular anlamlarına göre kategorilendirilmiştir. Oluşturulan kategorilere, ifadelerin ortak anlamına göre tanımlama yapılmıştır. Yapılan bu tanımlamalara göre oluşturulan kategorilerden misyon beyanlarına ait olanlar Tablo 3’te ayrıntılı olarak yer almaktadır.

Tablo 3: *Misyon Beyanlarına Göre Tanımlanan Kategoriler*

Kategoriler	Tekrarlanma Sıklığı (n)	%
En üst düzeyde memnuniyet sağlamak	62	38,75
Hizmette verimlilik ve kaliteyi arttırmak	40	25,00
Kurumsal kapasiteyi geliştirmek	21	13,13
Çevreye duyarlılığı arttırmak	11	6,88
Katkıda bulunmak	10	6,25
Yasalara ve toplumsal değerlere uyumlu çalışmak	6	3,75
Teknolojiyi takip etmek	4	2,50
Paydaşlarımızın menfaatlerini en üst düzeye çıkarmak	2	1,25
Güvenilirliği korumak	2	1,25
Öncü olmak	2	1,25
Toplam	160	100,00

Tablo 3’te yer alan bulgulara göre beş yıldızlı otel işletmelerinin misyon beyanlarında kullanılan ifadeler kullanılma sıklıklarına göre değerlendirildiğinde, “en üst düzeyde memnuniyet sağlamak” kategorisinde yer alan ifadelerin sayısı diğer kategorilerde yer alan ifadelerle göre önde gelmektedir.

Oluşturulan kategorilerden vizyon beyanlarına ait olanlar ise Tablo 4’te ayrıntılı olarak yer almaktadır.

Beş yıldızlı otel işletmelerinin vizyon beyanlarında kullanılan ifadeler kullanılma sıklıklarına göre değerlendirildiğinde, “memnuniyet” kategorisinde yer alan ifadelerin sayısı diğer kategorilerde yer alan ifadelerle göre önde gelmektedir.

Tablo 4: *Vizyon Beyanlarına Göre Tanımlanan Kategoriler*

Kategoriler	Tekrarlanma Sıklığı (n)	%
Memnuniyet	66	25,29
Kalite	36	13,79
Bir marka olmak ve geliştirmek	33	12,64
Sürekli iyileşme ve geliştirme	33	12,64
Lider olmak	15	5,75
Ülke tanıtımına ve turizmin gelişmesine katkıda bulunmak	13	4,98
Güvenilir	12	4,60
Tercih edilen	10	3,83
Saygın	9	3,45
Tanınmış olmak	9	3,45
Çevreye duyarlı	8	3,07
Eğitime önem vermek	7	2,68
Kurumsal	5	1,92
Örnek olmak	5	1,92
Toplam	261	100,00

Misyon ve vizyon beyanlarının incelenmesiyle anlamlarına göre ifadelerin tekrarlanma sıklıklarının belirlenmesi ve kategorilerin oluşturulmasının ardından bu kategoriler izlenim yönetimi stratejileri ile karşılaştırılmıştır. Karşılaştırma sonucu elde edilen sonuçlar Tablo 5’te yer almaktadır.

Tablo 5’te yer alan sonuçlara göre girişken izlenim yönetimi stratejileri olarak “kendini sevdirmeye”, “niteliklerini tanıtmaya” ve “örnek davranışlar sergilemeye” stratejilerine ilişkin değerlendirmeler ortaya çıkmaktadır. Girişken izlenim yönetimi stratejilerinden “tehdit etmeye” ve kendini acıdırma” stratejilerine yönelik herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. Misyon ve vizyon beyanlarının, izlenim yönetimi stratejileriyle ayrı ayrı karşılaştırıldığı bu çalışmada vizyon beyanlarından elde edilen ifadeler kapsamında oluşturulan kategorilere izlenim yönetimi stratejilerinin yansımalarına bakıldığında en belirgin izlenim yönetimi stratejisinin “niteliklerini tanıtmaya” olduğu tespit edilmiştir. Misyon beyanlarına göre ise en belirgin izlenim yönetimi stratejisinin “kendini sevdirmeye” stratejisinin olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 5: *Misyon ve Vizyon Beyanlarına Göre Tanımlanan Kategorilerin İzlenim Yönetimi Stratejileri Kapsamında Karşılaştırılması*

	Kategoriler	Kendini sevdirmeye	Niteliklerini tanıtmaya	Örnek davranışlar sergilemeye
		% (n)	% (n)	% (n)
VİZYON	Memnuniyet	%25,29 (66)		
	Kalite		%13,79 (36)	
	Bir marka olmak ve geliştirmek		%12,64 (33)	
	Sürekli iyileşme ve geliştirme		%12,64 (33)	
	Lider olmak		%5,75 (15)	
	Ülke tanıtımına ve turizmin gelişmesine katkıda bulunmak	%4,98 (13)		
	Güvenilir	%4,60 (12)		
	Tercih edilen	%3,83 (10)		
	Saygın	%3,45 (9)		
	Tanınmış olmak		%3,45 (9)	
	Çevreye duyarlı			%3,07 (8)
	Eğitime önem vermek	%2,68 (7)		
	Kurumsal		%1,92 (5)	
	Örnek olmak			%1,92 (5)
	Toplam	%44,83 (117)	%50,19 (131)	%4,99 (13)
MİSYON	En üst düzeyde memnuniyet sağlamak	%38,75 (62)		
	Hizmette verimlilik ve kaliteyi arttırmak		%25,00 (40)	
	Kurumsal kapasiteyi geliştirmek		%13,13 (21)	
	Çevreye duyarlılığı arttırmak			%6,88 (11)
	Katkıda bulunmak	%6,25 (10)		
	Yasalara ve toplumsal değerlere uyumlu çalışmak			%3,75 (6)
	Teknolojiyi takip etmek		%2,50 (4)	
	Paydaşlarımızın menfaatlerini en üst düzeye çıkarmak	%1,25 (2)		
	Güvenilirliği korumak	%1,25 (2)		
	Öncü olmak		%1,25 (2)	
	Toplam	%47,50 (76)	%41,88 (67)	%10,63 (17)

Tablo 6’da beş yıldızlı otel işletmelerinin misyon ve vizyon beyanlarına göre izlenim yönetimi stratejilerinin durumu yer almaktadır. Tabloda girişken izlenim yönetimi stratejileri olan “kendini sevdirmeye”, “niteliklerini tanıtmaya” ve “örnek davranışlar sergilemeye” stratejileri için verilen rakamlar, misyon ve vizyon beyanlarından elde edilen ifade sayısını temsil etmektedir.

“Açıklayıcı” ve “kanıtlayıcı” izlenim yönetimi stratejileri için verilen rakamlar ise misyon ve vizyon beyan sayısını temsil etmektedir. Bu farklılığın sebebi, girişken izlenim yönetimi stratejilerinin değerlendirilmesi için misyon ve vizyon beyanlarının sayısının değil, bu beyanlardan çıkarılan ifadelerin sayısının belirleyici olmasıdır.

Tablo 6: Misyon ve Vizyon Beyanlarına Göre İzlenim Yönetimi Stratejilerinin Durumu

Kategoriler	Girişken İzlenim Yönetimi Stratejileri			Açıklayıcı % (n)	Kanıtlayıcı % (n)
	Kendini sevdirme	Niteliklerini tanıtma	Örnek davranışlar sergileme		
	% (n)	% (n)	% (n)		
Vizyon	%44,83 (117)	%50,19 (131)	%4,99 (13)	47,9%(23)	52,1% (25)
Misyon	%47,50 (76)	%41,88 (67)	%10,63 (17)	42,0% (21)	58,0% (29)

Beş yıldızlı otel işletmelerinin misyon ve vizyon beyanlarının açıklayıcı ve kanıtlayıcı izlenim yönetimi stratejilerine göre değerlendirildiği Tablo 6'daki veriler incelendiğinde, her ikisinde de “kanıtlayıcı izlenim yönetimi stratejisi”nin kullanıldığı tespit edilmiştir. Vizyon beyanlarına göre beş yıldızlı otel işletmelerinin %52,1'inin (25 otel işletmesi), misyon beyanlarına göre ise %58,0'inin (29 otel işletmesi) kanıtlayıcı izlenim yönetimi stratejisi kullandıkları ifade edilebilir. Açıklayıcı ve kanıtlayıcı izlenim yönetimi stratejilerinin tespit edilmesi için iki araştırmacı tarafından incelenen 55 otel işletmesinden 7'si üzerinde ortak bir fikir sağlanamamıştır. Bu nedenle toplam incelenen otel sayısından çıkarılarak açıklayıcı ve kanıtlayıcı izlenim yönetimi stratejileri vizyon beyanları için 48 otel işletmesi üzerinden değerlendirilmiştir. Misyon beyanlarında ise iki araştırmacı, 5 otel işletmesi üzerinde izlenim yönetimi stratejileri açısından fikir ayrılığı yaşadıkları için 50 otel işletmesi de misyon beyanları açısından değerlendirilmiştir.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Bu araştırmada beş yıldızlı otel işletmelerinin misyon ve vizyon beyanlarının izlenim yönetimi stratejileri kapsamında incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda, beş yıldızlı otel işletmelerinin misyon ve vizyon beyanları, otel işletmelerinin web sayfaları üzerinden incelenmiştir. Toplam beş yıldızlı otel işletmesi (831 otel işletmesi) sayısına göre web sayfalarında misyon ve vizyon beyanlarına yer veren beş yıldızlı otel işletmelerinin sayısının (91 otel işletmesi) sınırlı olduğu ifade edilebilir. Mevcut araştırmadan elde edilen bu sonuç, Akdeve ve Koseoglu (2003), Erden Ayhün (2019) ve Ruban ve diğerleri (2021) tarafından yapılan çalışmalarda da vurgulanmış ve otel işletmelerinde misyon ve vizyon beyanlarının pek kullanılmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum, Akdeve ve Koseoglu (2013) tarafından da ifade edildiği gibi, otel işletmeleri yöneticilerinin misyon beyanları konusundaki farkındalıklarının çok düşük olmasından ya da Ruban ve diğerleri (2021) tarafından ifade edildiği gibi otel işletmelerinin misyon beyanlarını web sayfalarında paylaşmaması ve muhtemelen bu beyanların ya şirket içi kurumsal belgelerde bulunması ya da hiç bulunmamasından kaynaklanabilir. Benzer şekilde Vukosav ve diğerleri (2014), otel işletmelerinin çoğunun net bir şekilde tanımlanmış bir vizyona sahip olmadıklarını belirtmişlerdir. Erden Ayhün (2019) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, misyon, vizyon ve temel değer ifadelerinin pek kullanılmadığı ancak işletmelerin bir kısmının yazılı olmasa da misyon ve vizyon beyanlarına sahip oldukları belirtilmiştir.

Mevcut araştırmada, web sayfalarının ana sayfalarında ya da dikkat çeken önemli yerlerde doğrudan müşteriyle etkileşimde bulunulabilecek ve müşteri memnuniyetine yönelik ifadeler yer almaktadır. Oysa her müşteri için web sayfasında yazılan “otelin ne kadar memnun edeceği”ne dair ifadeler yeterli olmayabilir. Otel işletmelerinin özellikle “hakkında” ya da “kurumsal” başlığı altında yer verdikleri bilgiler de bazı müşteriler için bağlayıcı ve çekici olabilir. Otel işletmelerinin

amaçlarını, hedeflerini, sorumluluklarını, değerlerini ve bunlarla ilişkili olduğu için misyon ve vizyon beyanlarını açık ve net bir şekilde web sayfalarında yer vermeleri, müşteriler nezdinde otel işletmesinin saygınlığı açısından önemlidir. Çünkü web sayfaları kurumsal/örgütsel bir iletişim ve etkileşim aracıdır. Aynı zamanda müşteri dışında dış paydaşlar için de bu konu önem arz etmektedir. Bunun yanında iç paydaşların da misyon ve vizyon beyanlarından etkilenmesi söz konusudur. Otel işletmeleri farklı yoğunlukta sürekli olarak müşterilerle etkileşim halinde olan geniş bir çalışan yelpazesine sahiptir. Çalışanlar, hizmet kalitesi, müşteri memnuniyeti ve dolayısıyla işletme başarısı üzerinde direk etkiye sahiptir (Dillard ve diğerleri, 2000:407). Bu açıdan çalışanlarda ortak bir amaç duygusu yaratarak, motivasyonlarının artırılması büyük önem taşımaktadır. Otel işletmelerinin misyon ve vizyon beyanlarına sahip olması ve çalışanlar tarafından bu beyanların benimsenmesinin sağlanması otel işletmelerinin başarısını etkileyecektir.

Beş yıldızlı otel işletmelerinin misyon ve vizyon beyanlarında yer alan ifadeler kullanılma sıklıklarına göre değerlendirildiğinde, vizyon beyanında “memnuniyet” kategorisinde, misyon beyanında ise “en üst düzeyde memnuniyet sağlamak” kategorisinde toplanan sıklıkla kullanılan ifade sayısı, diğer kategorilere göre önde gelmektedir. Bunun sebebi otel işletmelerinin müşterilere verdikleri önemden kaynaklanmaktadır. Otel işletmeleri tarafından verilen hizmetleri kullanacak ve fayda sağlayacak olan müşterilerin beklentilerini en üst düzeyde karşılayarak memnuniyet sağlamak, otel işletmeleri için bir marka imajı oluşturabilmek, kar oranlarını artırabilmek ve memnun olan müşteriler yoluyla daha büyük kitlelere ulaşabilmek açısından önemlidir. Joseph ve diğerleri (2014) tarafından yapılan çalışmada da otel işletmelerinin misyon ve vizyon beyanlarında sosyal ve çevresel bilgilere kıyasla daha fazla ekonomik bilgiye yer verildiği tespit edilmiştir. Mevcut araştırmada incelenen misyon ve vizyon beyanlarında yer alan “memnuniyet” ifadesinin sadece müşteriler açısından kullanılan ifadeler olmadığı, diğer paydaşlar için de “memnuniyet” ifadesinin kullanıldığı, ancak bu kullanımın müşterilere oranla daha az olduğunu da vurgulamak gerekir.

Vizyon beyanlarında kullanılan ifadelerin kullanılma sıklıklarına göre oluşturulan kategoriler, izlenim yönetimi stratejileri açısından değerlendirildiğinde; girişken izlenim yönetimi stratejilerinden “niteliklerini tanıtmaya” stratejisinin en belirgin strateji olması, beş yıldızlı otel işletmelerinin yetenek ve başarılarının öne çıkarılması ile örgütün çekici ve bağlayıcı özelliklerini kullanarak paydaşları etkilemek olduğu ifade edilebilir. Misyon beyanlarında kullanılan ifadelerin kullanılma sıklıklarına göre oluşturulan kategorilerin, izlenim yönetimi stratejileri açısından değerlendirilmesinde ise girişken izlenim yönetimi stratejilerinden “kendini sevdirmeye” stratejisinin en belirgin strateji olması, beş yıldızlı otel işletmelerinin başta müşteriler olmak üzere paydaşlarının beğenisini kazanmak amacıyla kullandığı iletişimden kaynaklandığı ifade edilebilir. Spear (2017:20) tarafından yapılan çalışmada, kâr amaçlı örgütlerin vizyon beyanlarında en çok odaklanılan izlenim yönetimi stratejisinin “niteliklerini tanıtmaya”, misyon beyanlarında ise “kendini sevdirmeye” stratejisinin alt kategorisi olarak “başkalarına fayda sağlayarak kendini sevdirmeye” olduğunun tespit edilmesi, mevcut araştırma sonuçlarını destekler niteliktedir. Spear (2017) bu noktada işletmelerin vizyon beyanlarının, örgütün başarılarına/yeteneklerine odaklanma eğiliminde olduğunu ifade etmektedir.

Beş yıldızlı otel işletmelerinin misyon ve vizyon beyanlarında kullanılan izlenim yönetimi stratejileri, kâr amacı gütmeyen örgütlerin odaklandığı stratejiler ile karşılaştırıldığında; Spear (2017), hayır kurumlarının vizyon ve misyon beyanlarında “kendini sevdirmeye” stratejisinin öne çıktığını, Uzun (2022), STK’ların vizyon beyanlarında “örnek davranışlar sergileme”, misyon beyanlarında ise “kendini sevdirmeye” stratejisine daha çok odaklandığı ifade etmişlerdir. Kâr amacı gütmeyen bu örgütlerde “niteliklerini tanıtmaya” stratejisinden ziyade “örnek davranışlar sergileme” ve “kendini sevdirmeye” stratejilerinin öne çıkması beklenen bir sonuçtur. Bu sonucun, STK’ların doğasında olan topluma hizmet anlayışını kâr amacı gütmeyen yerine getirmesinden ve

STK'ların kendilerini takip edenlerin ve iş birliğinde bulunacakları kişi ve/veya kurumların sayısının artmasını sağlamak için topluma sempatik yaklaşımından kaynaklandığı ifade edilebilir.

Araştırmada girişken izlenim yönetimi stratejilerinden “kendini acındırma” ve “tehdit etme” izlenim yönetimi stratejilerinin kullanımına yönelik bir ifade tespit edilmemiştir. Bunun sebebi olarak otel işletmelerinin iç ve dış paydaşlarına karşı güven duygusunu geliştirmek, saygınlığı korumak, müşteri memnuniyetine yönelik faaliyetlerde bulunmak ve yaptıkları bütün faaliyetleri iç ve dış paydaşların üzerinde olumlu etki oluşturmak istemelerinden kaynaklanmaktadır. Spear (2017) tarafından yapılan çalışmada da sorunlara dikkat çekebileceği ve bir örgütün paydaşlar tarafından olumsuz algılanmasına neden olabileceği için “kendini acındırma” ve “tehdit etme” izlenim yönetimi stratejilerinin kullanılmadığı ifade edilmektedir.

Açıklayıcı ve kanıtlayıcı stratejiler açısından sonuçlar incelendiğinde misyon ve vizyon beyanlarının her ikisi için de “kanıtlayıcı” izlenim yönetimi stratejisinin “açıklayıcı” izlenim yönetimi stratejisine göre daha çok tercih edildiği görülmektedir. Beş yıldızlı otel işletmelerinin yerine getirdiği ve getireceği faaliyetlere yönelik ayrıntılı verileri paylaşması, paylaşılan verilerin gerçek olmasından dolayı paydaşları üzerinde olumlu izlenimler bırakacaktır. Otel işletmeleri bir marka imajı oluşturmak, kar oranlarını artırabilmek, memnuniyet düzeyini arttırmak, sektör içinde itibarını korumak gibi sebeplerle gerçek verileri ayrıntılı olarak paylaşmakta, paydaşlarına karşı şeffaf olduğunu bu şekilde belirtmektedir.

Otel işletmelerinin sergiledikleri izlenim yönetimi stratejileriyle olumlu izlenimler sağlanması mümkündür. İzlenim yönetimi, özellikle politik, ekonomik, sosyal açıdan istikrarsız olarak algılanan bölgelerde uygulanması gereken kritik bir konudur. Literatürde özellikle bu tür bölgelerde imajı iyileştirmek amacıyla kullanılan izlenim yönetimi stratejilerinin önemli olduğu vurgulanmıştır. Ülkelerin, turistlerin beklentilerini karşılaması ve olumlu izlenimler yaratmaya çalışması önemlidir (Negm ve Elsamadicy, 2019:95). Olumlu izlenim sağlanması için de paydaşlarla iletişim ve etkileşimin sağlıklı ve olumlu olabileceği iletişim araçlarının kullanılması özellikle teknolojinin sürekli güncellendiği ve geliştiği bir dünyada internet ve web sayfalarının bu iletişim için kullanılması otel işletmelerinin paydaşlarına kendini anlatma ve tanıtma fırsatını kolaylaştırmaktadır. Özellikle misyon ve vizyon beyanlarında yer verdikleri ifadeler, işletmeciliğin özünü ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak beş yıldızlı otel işletmelerinin web sayfaları aracılığıyla ilettikleri misyon ve vizyon beyanlarının izlenim yönetimi stratejileri kapsamında incelenmesinin amaçlandığı bu çalışmada, misyon ve vizyon beyanlarında en çok tekrarlanan ifadeler tespit edilmiş, bu tespitler izlenim yönetimi stratejileri ile karşılaştırılmış, otel işletmelerinin vizyon beyanındaki ifadelerle göre “niteliklerini tanıtmaya”, misyon beyanına göre ise “kendini sevdirmeye” stratejisine odaklanıldığı tespit edilmiştir. Bunun dışında misyon ve vizyon beyanlarında gerçeğe yönelik verilerle açıklama yapılarak kanıtlayıcı bir strateji uyguladıkları da belirlenmiştir. Bu doğrultuda beş yıldızlı otel işletmelerinin paydaşlarını, web sayfalarında yer verecekleri misyon ve vizyon beyanları ve bu beyanlarla odaklanacakları stratejiler ile etkileme yoluna gidebileceği, bu nedenle misyon ve vizyon beyanlarını web sayfalarında açık bir şekilde yayınlamaları gerektiği vurgulanmaktadır.

Araştırma, misyon ve vizyon beyanlarını yayınlamaya özen gösteren işletmelerin itibarını koruma, marka imajı oluşturma, daimî müşteri kazanımı, paydaşları ile olumlu etkileşimler ve iş birlikleri gibi pek çok konuda sürdürülebilir başarı sağlamalarının kaçınılmaz olduğunu vurgulamak açısından önemlidir. Bununla birlikte konunun daha iyi anlaşılabilmesi, literatüre ve uygulayıcılara katkı sağlayabilmesi için daha fazla araştırma yapılması gerekmektedir. Bu kapsamda gelecekte yapılacak araştırmalar için aşağıdaki öneriler sunulmuştur:

- Otel işletmelerinin misyon ve vizyon beyanlarının yanı sıra dijital sürdürülebilirlik kapsamında web sitelerinde yer alan bilgiler ve paydaşları etkilemek amacıyla kullandıkları izlenim yönetimi stratejileri incelenebilir.
- Farklı ülkelerde faaliyette bulunan zincir otel işletmelerinin misyon ve vizyon beyanlarının karşılaştırılması gerçekleştirilebilir.
- Turizm sektöründe yer alan diğer işletmelerin (yiyecek içecek işletmeleri, seyahat işletmeleri, eğlence hizmeti sunan işletmeler gibi) misyon ve vizyon beyanları ile kullandıkları izlenim yönetimi stratejileri tespit edilebilir. Sektörde faaliyette bulunan işletmelere ilişkin yapılacak bu tür araştırmaların sonuçları mevcut araştırma sonuçlarıyla karşılaştırılarak hem literatüre hem işletme yöneticilerine fayda sağlanabilir.
- Farklı sektörlerde faaliyet gösteren işletmeleri kapsayan araştırmalar gerçekleştirilebilir. Ayrıca sadece kurum/örgüt bakış açısı ile değil, paydaşlar bakış açısından da kurumlara/örgütlere yönelik yaklaşımların belirlenmesi için araştırmalar gerçekleştirilebilir.

Yazar Katkıları/Author Contributions: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Agina, M., Mohammed, M.A. ve Omar, A. (2017). Role of leader-member exchange and impression management in employee performance at hotels. *Journal of The Faculty of Tourism and Hotels-University of Sadat City*, 1(2/1), 217-234.
- Agina, M.F. (2020). Impression management strategies and employee performance in hotels: Is there a relationship?. *Journal of The Faculty of Tourism and Hotels-University of Sadat City*, 4(2/1), 114-130.
- Akdeve, E. ve Koseoglu, M.A. (2013). How do hotels state their missions? Evidence from an emerging country. *International Journal Leisure and Tourism Marketing*, 3(4), 303-327.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S., ve Yıldırım, E. (2012). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri SPSS Uygulamalı*. Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Berg, B.L. ve Lune, H. (2019). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (E. Şentuna Akay, Çev.). Konya: Eğitim Yayınevi. (Orijinal eserin yayın tarihi 2016)
- Bolino, M. C., Kacmar, K. M., Turnley, W. H., ve Gilstrap, J. B. (2008). A multi-level review of impression management motives and behaviors. *Journal of Management*, 34(6), 1080-1109.
- Bolino, M. C., ve Turnley, W. H. (1999). Measuring impression management in organizations: A scale development based on the Jones and Pittman taxonomy. *Organizational Research Methods*, 2(2), 187-206.
- Bolino, M. C., ve Turnley, W. H. (2003). More than one way to make an impression: Exploring profiles of impression management. *Journal of Management*, 29(2), 141-160.
- Bolino, M., Long, D. ve Turnley, W. (2016). Impression management in organizations: Critical questions, answers, and areas for future research. *Annual Review Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 3, 377-406.
- Bozeman, D.P. ve Kacmar, K.M. (1997). A cybernetic model of impression management processes in organizations. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 69(1), 9-30.

- Brennan, N. M., Guillamon-Saorin, E., ve Pierce, A. (2009). Impression management: Developing and illustrating a scheme of analysis for narrative disclosures - a methodological note. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 22(5), 789-832.
- Chiang C.Y. ve Chen, W.C. (2014). The impression management techniques of tour leaders in group package tour service encounters. *Journal of Travel&Tourism Marketing*, 31(6), 747-762.
- Cohen, J. (1960). A coefficient of agreement for nominal scales. *Educational and Psychological Measurement*, 20(1), 37-46.
- Connolly-Ahern, C. ve Broadway, S.C. (2007). The importance of appearing competent: An analysis of corporate impression management strategies on the World Wide Web. *Public Relations Review*, 33, 343- 345.
- Dicksona, D.R., Fordb, R.C. ve Upchurcha, R. (2006). A case study in hotel organizational alignment. *International Journal of Hospitality Management*, 25(3), 463-477.
- Dillard, C., Browning, L.D., Sitkin, S.B. ve Sutcliffe, K.M. (2000) Impression management and the use of procedures at the Ritz-Carlton: Moral standards and dramaturgical discipline, *Communication Studies*, 51(4), 404-414.
- Enz, C.A. (2012). Competing successfully with other hotels: The role of strategy. M.C. Sturman, J.B. Corgel and R. Verma (Eds.), *The Cornell School of Hotel Administration on Hospitality: Cutting edge thinking and practice* (in) (207-226). New Jersey: John Wiley & Sons, Inc. doi: <https://doi.org/10.1002/9781119200901.ch15>.
- Erden Ayhün, S. (2019). Strategic management tools: A qualitative research on hotel enterprises. *Journal of Current Researches on Social Sciences*, 9(1), 125-142.
- Gökçe, O. (2019). *Klasik ve nitel içerik analizi*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları: 926.
- Göker, A.M. ve Sağsan, M. (2019). Çatışma ve izlenim yönetiminin iş performansına etkisi: KKTC turizm sektörü üzerine bir araştırma. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(2), 20-37.
- Joseph, C., Lin, V.C.S., Nichol, E.O. ve Jussem, P.M. (2014). *Sustainability disclosure on Malaysian hotel websites*. In: Proceedings Conference: International Conference on Governance (ICG 2014), (Vol. 29), Universiti Utara, Malaysia.
- Kalyoncu, M. ve Yuksek, G. (2017). The effect of impression management techniques which tourist guides use in package tours on personal interaction quality. *Journal of Tourism and Hospitality Management*, 5(1), 15-25.
- Karatepe, O. M., ve Kaviti, R. (2016). Test of a mediational model of organization mission fulfillment: Evidence from the hotel industry. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 28(5),988-1008.
- Korzynski, P., Haenlein, M., ve Rautiainen, M. (2021). Impression management techniques in crowdfunding: an analysis of kickstarter videos using artificial intelligence. *European Management Journal*, 39(5), 675-684.
- Krippendorff, K. (1989). Content analysis. E. Barnouw, G. Gerbner, W. Schramm, T. L. Worth, & L. Gross (Eds.), in *International encyclopedia of communication* (Vol. 1, pp. 403-407). New York, NY: Oxford University Press. Retrieved from http://repository.upenn.edu/asc_papers/226.

- Landis, J. R. ve Koch, G. (1977). The measurement of observer agreement for categorical data, *Biometrics*, 33, 159-174.
- Leary, M.R. ve Kowalski, R.M (1990). Impression management: A literature review and two-component model. *Psychological Bulletin*, 107(I), 34-47.
- Manzur, L. ve Jogaratnam, G. (2007). Impression management and the hospitality service encounter, *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 20(3-4), 21-32, doi: 10.1300/J073v20n03_02.
- Mishina, Y., Block, E. S., ve Mannor, M. J. (2012). The path dependence of organizational reputation: How social judgment influences assessments of capability and character. *Strategic Management Journal*, 33(5), 459-477.
- Muriithi, R.W. (2022). The relationship between mission and performance of christian faith-based hotels in Kenya. *International Journal of research in Business and Social Science*, 11(4), 30-39.
- Negm, E. M. ve Elsamadicy, A. M. (2019). Measuring the impact of events' impression management in foreign destinations and its impact on behavioral intentions. *Journal of Hospitality*, 1(2), 94-105.
- Omoankhanlen, J. A., ve Issa, T. E. (2021). Impression management and organizational citizenship behaviour of hotels in Rivers State, Nigeria. *European Journal of Business and Management Research*, 6(6), 278-285.
- Oruç, M.C. ve Zengin, B. (2015). Misyon vizyon bildirilerinin müşteri odaklılık yönünden değerlendirilmesi: 5 yıldızlı konaklama işletmeleri örneği. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(3), 31-49.
- Önen, V. (2017). Vizyon ve misyon ifadelerinin içerik analizi: türk ve avrupa havayolu işletmeleri, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(6), 1-15.
- Rajabi, Z., Pir Mohammad Zadeh, A., Zarepour, M., ve Doozandeh Zibary, F. (2018). Strategic planning in hotel industry (Case Study: Parsian Evin Hotel). *Journal of Tourism Hospitality Research*, 5(3), 65-87.
- Ruban, D.A., Yashalova, N.N. ve Ermolaev, V.A. (2021). Mission statements in hospitality organizations: Evidence from hotel chains. *e-Review of Tourism Research*, 18(5), 735-763.
- Spear, S. (2017). Impression management activity in vision, mission, and values statements: A comparison of commercial and charitable organizations. *International Studies of Management & Organization*, 47, 159- 175.
- Spear, S., ve Roper, S. (2013). Using corporate stories to build the corporate brand: An impression management perspective. *Journal of Product & Brand Management*, 22(7), 491-501.
- Su, C. J., Yang, J. H., Badaoui, K., ve Cho, N. (2014). Tour leaders' impression management and job performance: Exploring the moderating role of tourists' self-monitoring. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 19(3), 356-373.
- Sufi, T. ve Lyons, H. (2003). Mission statements exposed. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 15(5), 255-262.
- Şentürk, F.K. (2012). A study to determine the usage of strategic management tools in the hotel industry. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 58, 11-18.

- Şimşek Evren, E. ve Akoğlan Kozak, M. (2017). Otel işletmelerinin potansiyel çalışanlara yönelik izlenim yönetimi taktikleri: Web sitelerinin analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(3), 441-469.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. Erişim Tarihi: 13.10.2022, <https://yigm.ktb.gov.tr/genel/turizmtesisleri.aspx>.
- Taylan, H.H. (2011). Sosyal bilimlerde kullanılan içerik analizi ve söylem analizinin karşılaştırılması. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 1(2) Güz, 63-76.
- Uzun, H. (2022). Kamu yararına çalışan derneklerin vizyon ve misyon bildirelerinin izlenim yönetimi stratejileri kapsamında incelenmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 14(3), 2546-2564. doi: <https://doi.org/10.20491/isarder.2022.1519>.
- Ülgen, H. ve Mirze, S.K. (2007). İşletmelerde Stratejik Yönetim. 4. Baskı, İstanbul: Arıkan Yayınevi.
- Ültay, E., Akyurt, H. ve Ültay, N. (2021). Sosyal bilimlerde betimsel içerik analizi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, 188-201.
- Vukosav, S., Ćurčić, N., Garača, V. U. K., Ćerović, S., ve Curaković, D. (2014). Strategic management of hotel companies: Case study of hotel companies in Vojvodina (Serbia). *Journal of tourism – Studies and Research in Tourism*, 18, 16-22.
- White, M.D. ve Marsh, E.E. (2006). Content analysis: A flexible methodology, *Library Trends*, 55(1), 22-45.
- Yan, L. ve Ho, H.K. (2017). Impression management of tour leaders. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 22(4), 22-435. doi: 10.1080/10941665.2016.1276086.
- Yılmaz, O.D. (2014). Perception of organizational politics and impression management behaviors: A tourism industry perspective. *Global Journal of Business and Social Science*, 1(7), 98–109.

Araştırma Makalesi / Research Article

INFLUENCER ÖZELLİKLERİNİN TÜKETİCİLERİN DAVRANIŞSAL NİYETLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ*

Fatma DEMİRAG¹

Öz

Sosyal medya platformları ile etkileşime geçen tüketici sayısındaki artış ile birlikte sosyal medya etkileyicileri olarak ifade edilen influencerların takipçileri ile başarılı etkileşimi, pazarlama faaliyetlerinde yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu çalışmada, influencerların fiziksel çekicilik, sosyal çekicilik ve tutumsal benzerlik özelliğinin influencerlara yönelik duyulan güvenliğe ve duyulan güvenliğinin de tüketicilerin davranışsal niyetleri üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmada nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada veri toplama aracı olarak anket kullanılmıştır. Çevrimiçi olarak uygulanan ankette 318 geçerli veri elde edilmiştir. Verilerin analizinde LISREL8.5 paket programı kullanılmıştır. Araştırma sonucunda influencerların fiziksel çekicilik, sosyal çekicilik ve tutumsal benzerlik özelliğinin influencerlara karşı güvenliliğini olumlu etkilediği görülmüştür. Ayrıca influencerlara karşı güvenliliğinin tüketicilerin tavsiye etme ve satın alma niyetini olumlu etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu çalışmada önerilen model ile teorik olarak pazarlama literatürüne katkı sunulmaktadır. Pratik olarak influencer pazarlaması ile ilgilenen uygulayıcılara tüketicilerin davranışsal niyetleri üzerinde önemli bir etkisi bulunan güvenliliği etkileyebilecek influencer özelliklerine yönelik bilgiler sağlanmaya çalışılmıştır. Uygulayıcılar güvenliliği yüksek influencer seçimiyle tüketicilerin davranışsal niyetleri üzerinde daha fazla etkili olabileceklerdir.

Anahtar Kelimeler: Influencer pazarlaması, fiziksel çekicilik, sosyal çekicilik, tutumsal benzerlik, satın alma niyeti, tavsiye etme niyeti

JEL Kodları: M30, M31

THE EFFECT OF INFLUENCER ATTRIBUTES ON THE BEHAVIORAL INTENTIONS OF CONSUMERS

Abstract

Along with the increase in the number of consumers interacting with social media platforms, the successful interaction of influencers, which are expressed as social media influencers, with their followers has been widely used in marketing activities. In this study, the effect of physical attractiveness, social attractiveness and attitudinal homophily of influencers on the reliability of influencers and the effect of trust on consumers' behavioral intentions were examined. The quantitative research method was used in the study. A questionnaire was used as a data collection tool in the study. In the online survey, 318 valid data were obtained. LISREL8.5 package program was used in the analysis of the data. As a result of the research, it has been seen that the physical attractiveness, social attractiveness and attitude homophily of the influencers positively affect the reliability of the influencer. In addition, it has been concluded that the reliability of the influencer positively affects the consumers' recommendation intention and purchase intention. In this study, the proposed model contributes to the marketing literature theoretically. Practically speaking, it has been attempted to provide practitioners interested in influencer marketing with information on influencer characteristics that can influence credibility, which has a significant impact on consumers' behavioral intentions. Practitioners will be more effective on the behavioral intentions of consumers with the selection of highly reliable influencers.

Keywords: Influencer marketing, physical attractiveness, social attractiveness, attitude homophily, purchase intention, recommendation intention

JEL Codes: M30, M31

* Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Yayın Etiği Kurulu'ndan 10.11.2022 tarih ve 2022/10 sayılı oturumunda E-67750228-050.99-156426 sayılı karar nolu yazılı izin alınmıştır.

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, fatma.demirag@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7520-6706.

Başvuru Tarihi (Received): 12.05.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 26.07.2023

Giriş

Tüketiciler ilgilendikleri markalar veya ürünler ile daha fazla etkileşimde bulunabilmek için sosyal ağları giderek daha fazla kullanmaktadırlar. Aynı zamanda sosyal ağlar çeşitli görsel materyaller aracılığıyla daha yüksek bir etkileşim sağlandığı için markalar tarafından ürünlerini tanıtmak için etkin bir platform olarak da kullanılmaktadır. Dolayısıyla günümüzde sosyal ağlar tüketiciler için değerli bir temas noktası haline gelmekte ve tüketicilerin satın alma kararları ile ilgili için değerli ve ilham verici bir araç olarak hizmet etmektedir (Barta vd., 2023:2). İnternet tabanlı hizmet ve uygulamaları ifade eden sosyal ağlar (Facebook, YouTube, Twitter, Instagram vb.) kullanıcıların içerik oluşturmaya, etkileşime girmesine ve diğer kullanıcılarla iletişim kurmasına izin vermektedir (Farivar vd., 2021:2). İşletmeler sosyal ağların birincil kanal haline gelmesiyle birlikte tüketicilerle bağlantı kurmak, iletişim kurmak ve onları ikna etmek için sosyal medyada influencerlar ile giderek daha fazla iş birliği yapmaktadırlar (Balaji vd., 2021:293). Böylece, diğer kullanıcıların rol model olarak gördüğü önde gelen sosyal ağ kullanıcıları olan influencer figürü ortaya çıkmıştır. Diğer kullanıcılar moda, yaşam tarzı, fotoğrafçılık, seyahat gibi çeşitli konularda influencerların tavsiyelerine uymakta ve onların görüşlerine güvenmektedirler. Bu etkileşim sonucunda influencerların takipçileri ile diğer bireylerden daha yakın bağlar geliştirdiği, daha güvenilir ve inandırıcı ilişkiler oluşturulduğu ifade edilmektedir (Barta vd., 2023:2).

Tüketicilerin ilgi duydukları markalar ve ürünler hakkında bilgi elde edebilmek için sosyal platformlarda yakın bağlar geliştirdikleri kişiler ile daha fazla etkileşime geçmesiyle birlikte çok sayıda işletme ürünlerini sosyal medya kanalları aracılığıyla onaylayacak influencer ile iletişime geçmektedir (Ahmadi ve Ieamsom, 2021:99). Bir zamanlar küçük bir hareket olan influencer pazarlamanın 2019 Instagram verileri her ay 130 milyondan fazla alışveriş yapılabilir gönderilere dokunduğunu göstermektedir (“Instagram'da Özel Günler”, 2022). 2020'de 101 milyar dolarlık bir endüstri olacağı tahmin edilmiş, reklam verenlerin %75'i influencer kullandığını belirtmiş ve %43'ü gelecek yıl influenciara yönelik harcamalarını artırmayı hedeflemişlerdi (Campbell ve Farrell, 2020:470). 2022 yılı ise markalar ve influencerlar arasındaki ortaklıkların her zamankinden daha güçlü, daha çeşitli ve daha amaçlı olduğu bir yıl olacağı ifade edilmiştir. Dijital dönüşüm, perakendeyi çevrimiçi ortama taşıdığı için markalar dijital bir alanda farklılaştırma amacıyla daha yaratıcı çevrimiçi ortaklıklara ihtiyaç hissetmişlerdir. Bütün bu gelişmeler neredeyse iki yıl içinde influencer pazarlamanın her zamankinden daha güçlü hale geldiği göstermektedir (Sinelnikov, 2022).

Pazarlamacılar influencer tarafından oluşturulan içeriğin, markalı içeriğe göre ortalama 8 kat daha fazla etkileşim aldığını ifade etmektedirler. Influencer pazar büyüklüğü 2016'da 1,7 milyar dolar, 2021' de 13,8 milyar dolar, 2022' de 16,4 milyar dolara ulaşmakta ve 2028 yılına kadar 84,89 milyar dolara ulaşması beklenmektedir. Ayrıca, 2021'de işletmelerin üçte ikisi influencer pazarlama bütçelerini artırmış ve işletmelerin %80'i pazarlama bütçelerinin en az %10'unu bu yaklaşıma ayırmayı planlamıştır. Markaların neredeyse %60'ının sosyal ağlarda iletişim hedeflerine ulaşmak için influencer pazarlama kullandığı görülmektedir. Tüm bu gelişmeler influencer pazarlamanın tüketici katılımında işletmeler ve markalar için temel hale geldiğini göstermektedir (Barta vd., 2023:4; “Influencer marketing market”, 2022). Halkla ilişkiler ajansları, pazarlama ajansları, markalar ve diğer ilgili profesyoneller arasında gerçekleştirilen küresel bir 2022 anketinde, katılımcıların yüzde 54'ü kuruluşlarının 10'a kadar influencer ile çalıştığını belirtirken, yüzde 3'ü binden fazla influencer ile çalıştıklarını ifade etmiştir (“Number of influencers”, 2022). Türkiye'de ise günlük internet kullanma süresinin Avrupa da ilk sırada yer alması, çevrimiçi alışveriş yapan kullanıcıların %58'inin Instagram üzerinden alışveriş yapması, influencer iş birliklerinin %80'inden fazlasının Instagram üzerinden gerçekleşmesi, çevrimiçi alışveriş yapan kullanıcıların %20' sinin Instagram influencerlarının tanıtım yaptığı ürünleri satın alıyor olması yapılan araştırmalar sonucunda elde edilen verilerdir (“Türkiye Influencer Marketing”, 2022).

Spesifik olarak sosyal medyada influencerların popülaritesinin katlanarak artması, influencer pazarlamasının işletme stratejilerinde yaygın halde kullanılması, sosyal medya etkileşimleri artışı ile birlikte bir tanıtım aracı olarak influencerların tüketicinin karar verme davranışını etkilemesi önem kazanan araştırma konuları arasındadır (Fernandez ve Castillo,2021:1123). Ayrıca yapılan çalışmalarda bu araştırma alanı hala gelişmekte olduğundan bu konuyla ilgili mevcut araştırmalar için kapsamlı ve eleştirel bir genel bakış açısına şiddetle ihtiyaç duyulduğu ifade edilmektedir (Vrontis vd., 2021:618; Han ve Chen, 2021:341). Dolayısıyla bu çalışmada influencer özelliklerinin influencerlara yönelik duyulan güvenirlığe, güvenirlüğün de tüketicilerin davranışsal niyetlerine etkisi incelenmeye çalışılmıştır. Bu çalışma influencerların tüketicileri sosyal medyada ikna etmesinde etkili olabilecek değişkenlerin belirlenerek dijital pazarlama stratejisi hakkındaki literatüre katkıda bulunmaya çalışılmaktadır. Çalışma bulguları takipçi tabanlarını genişletmek isteyen influencerlar için ve influencer pazarlamasıyla ilgilenen uygulayıcılar için güvenirliliğini artırarak tüketicilerin davranışsal niyetlerini etkilemeye yönelik yeni bilgiler sunmaktadır.

1. Influencer Pazarlaması

Bireylerin psikolojik istikrarlarını korumaları, hoşlandıkları ve hoşlanmadıkları şeyleri dengelemeleri için ilişkiler kurmaları gerekmektedir (Zhang, 2022:2047). Denge teorisi bireylerin psikolojik denge için bilişsel tutarlılık aradıklarını ifade etmektedir. Teori müşterilerin sosyal medya aracılığıyla mevcut olan ticari bilgileri nasıl değerlendirdiklerini açıklama yeteneği açısından potansiyel olarak faydalı görüşler sunmaktadır. Bireyin yeni bir uyarana (nesne, davranış) uyum sağlayabilmesi için algılanan başka bir kişinin (referans kişi) uyarıyı kabul etmesi ve yeni uyarıyı uyumlu olarak değerlendirmesi gerekmektedir. Bu şekilde ilişkilerin dengeye yöneldiği ifade edilmektedir (Belanche vd., 2021:186).

Takipçileri tarafından rol model olarak görülen influencerlar, sosyal medyanın önde gelen kullanıcılarıdır (Haryani ve Motwani, 2015:51). Influencerlar fotoğrafları, videoları ve etkinlikleri birleştiren kişisel deneyimleri takipçilerine ileterek kimlikler oluştururlar. Influencer'lar Blogger, Youtuber, Fenomen ve Youtube vlogger gibi çeşitli tanımlarla kendilerini ifade etmektedirler ("Influencer Marketing Nedir", 2023). Vloggerlar, günlük konseptli içerik oluşturup video kaydeden, üreten bir gün içinde hayatının nasıl geçtiğini ya da özel bir konuyu bir gün içinde nasıl yaşadığını anlatan kişiler olarak ifade edilmektedir. Blogger, sürekli olarak blog yazmaya ya da blogu için içerik üretmeye devam eden kişilerdir. Youtuber, düzenli olarak Youtube'a içerik üreten kişilerdir. Influencer bu kavramlara ek olarak üretilen içeriklerle zaman içerisinde oluşan güven aracılığıyla birey davranışları üzerinde etkili olabilmektedir ("Vlogger, Influencer ve Youtuber", 2022). Influencerlar, özellikle belirli bilgi/becerilere sahip oldukları düşünüldüğünden çok fazla takipçi kazanabilmektedirler. Takipçileri, influencerlar hakkında çok şey bildiklerine ve onlarla iletişim halinde olduklarına inandıklarında kendilerine yakın hissederler. Bu yakınlık, influencerların başkalarını etkilemesine izin vermektedir (Belanche vd., 2020:39). Özellikle influencer pazarlamasında influencerlar genellikle güvene dayalı bir ilişki kurarak takipçilerinin ilgisini çekmede etkili olmaktadır. Oluşan güven aracılığıyla influencerlar ilişkileri dengede tutarak işletmenin ürünlerini ve markalarını tanıtmada ideal bir grup olarak hizmet etmektedirler (Farivar ve Wang, 2022:2).

1.1. Influencer Özellikleri ve Influencera Yönelik Duyulan Güvenirlilik İlişkisi

Günümüzde sosyal medya kullanıcıları pek çok türde çeşitli içerikler sunmaktadır. Kullanıcılar ilgi alanlarına göre belirli fenomenleri veya sosyal medya hesaplarını takip edebilmektedirler (Yıldırım, 2021:199). Potansiyel tüketicilerin sosyal medya içeriğinde ikna edici mesajlar izlediğinde veya okuduğunda, markalara/ürünlere yönelik tutumlarını ve gelecekteki davranışlarına yönelik niyetlerini etkileyen birkaç sınıflandırma faktörü bulunmaktadır (Kim ve Kim 2022:1239). Influencerları etkili bir şekilde ayırt edebilen özelliklerden birisi takipçi sayısıdır. Mega influencerlar sosyal medyada önemli takipçi artışı yaşayan ve 1 milyon veya daha

fazla takipçiye ulaşan yerleşik bir uzmanlıktan ünlü statüsü yaratan kişilerdir. Makro influencerlar, henüz şöhret kazanmamış, ancak yine de 100.000 ila 1 milyon arasında takipçisi olan son derece başarılı olan influencerlardır. Mikro influencerlar, bir influencer olmayı bir kariyer haline getirecek kadar başarılıdır, ancak ölçek ve kapsam olarak makro influencerlardan daha küçüktürler. Nano influencerlar, influencer kariyerlerinin başlangıcındadır ve takipçileri çoğunlukla arkadaşlar, tanıdıklar ve yakınlarda yaşayan diğer kişilerdir (Campbell ve Farrell, 2020:470, Gedik, 2020:367). Influencerları etkili bir şekilde ayırt edebilen bir başka özellik çevrimiçi kişiliklerini tanımlayan “tema”dır. Ayrıca bazı markalar ve ajanslar, influencerları daha önce yayınladıkları içeriklere (kullandıkları fotoğraflar, başlıklar vb.) göre değerlendirebilmektedir (Karagür vd., 2022:317). Influencerları etkili bir şekilde ayırt edebilen diğer bir özellik ise kişisel özellikleridir. Takipçilerin bu kişisel özellikleri gözlemlenmelerine dayalı olarak sosyal medya influencerları karakterize edilir. Tutum benzerliği, fiziksel çekicilik ve sosyal çekicilik influencerları karakterize etmek için kullanılan önemli değişkenlerdir (Masuda vd., 2022:3).

1.1.1. Fiziksel Çekicilik

Influencer pazarlaması bir markayı tanıtmak için bir influencer ile takipçileri arasında var olan ilişkiden yararlanır. Influencerlar platformlarını takipçileriyle ortak ilgi alanları aracılığıyla bağlantı kurarak oluşturur ve bu bağlantıyı takipçilerine bir dostluk gibi hissettirmektedir (Quğsi, 2022). İletişimi etkileyebilecek faktörlerden ilki fiziksel çekiciliğinin değerlendirilmesidir. Fiziksel çekiciliğin özellikleri fiziksel güzellik, aşinalık ve beğenirlik olarak sıralanmıştır (Kim ve Kim, 2022:1239). Çekicilik dikkate değer bir ilgi ve katılım yaratmaktadır. Bir influencer fiziksel olarak çekici olduğunda izleyici influencerın mesajını beğenmeye ve kabul etmeye istekli olabilir. Alıcı tarafından algılandığı şekliyle influencerın fiziksel çekiciliği, alıcının ilk yargısını etkiler. Bireyler yakışıklı, güzel, nazik, ilginç, girişken, güçlü, mütevazı, motive, kararlı, bilgili, mantıklı, kendine yakın, duyarlı vb. olarak algılanabilirler. Çekici influencerın bu tür olumlu algıları güvenilirliği ve mesaj kabulünü artırır (Kim ve Kim, 2021:225). Ayrıca fiziksel olarak çekici influencer fiziksel olarak daha az çekici olanlara göre daha olumlu kişiler olarak algılanma eğilimindedir. Bir YouTube kanalı gibi sanal ortamda yüksek düzeyde fiziksel çekiciliğe sahip bir YouTuber'ın dijital içeriği (ör. video, yorum ve gönderi), aboneler arasında içeriğin güvenilirliğine ilişkin algıları olumlu yönde etkilediği ifade edilmektedir (Kim, 2022: 4). Kim ve Kim (2022) fiziksel çekiciliğin satın alma niyetini etkisini, Kim (2022) fiziksel çekiciliğin memnuniyet ve davranışsal niyete etkisini, Kurdi vd., (2022) çekiciliğin tüketici niyeti ve tutumu üzerinde etkisini incelemiştirler. Buradan hareketle H1 hipotezi oluşturulmuştur.

H1: Influencerın fiziksel çekiciliği influencera yönelik duyulan güvenilirliği etkilemektedir.

1.1.2. Sosyal Çekicilik

Sosyal çekicilik, influencerların başkaları tarafından nasıl sevildiğine ve saygı duyulduğuna ilişkin algılarını ifade etmektedir. Influencerların sosyal çekiciliğine ilişkin algılar, sosyal, entelektüel, arkadaş yanlısı gibi bütünleyici yönlerden oluşma eğilimindedir (Kim, 2022:4). Sosyal çekicilik, influencerın sosyal medya platformunda beğeniler toplamanın ötesinde takipçilerinden gelen duygusal beğeniyi artırma eğilimini ifade etmektedir. Çalışmalar sosyal medya bağlamında sosyal çekiciliğin fiziksel özelliklerden ayrı olarak analiz edilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Çok yüksek sosyal çekiciliğin tüketici sadakatini artırdığı ifade edilmektedir. Sosyal çekiciliğin, kullanıcıların dijital ortamlara karşı sosyal tepkilerini arttırdığı ve bu durumun da daha yüksek bir güvenilirlik düzeyi oluşturduğu belirtilmiştir. Ayrıca sosyal ağ sitelerindeki kişisel profiller üzerinde yapılan bir araştırmada sosyal çekiciliğin kullanıcılarının algılanan güvenilirliğini etkileyen önemli bir ipucu olduğu ifade edilmiştir (Masuda vd., 2022:5). Wiedmann ve Mettenheim (2020) influencer çekiciliğinin ve güvenilirliğinin satın alma niyetine etkisi, Kim ve Kim (2021) sosyal çekicilik, benzerlik ve güvenilirlik ilişkisi, Kim (2022) sosyal çekiciliğin kanala

yönelik memnuniyet ve davranışsal niyete etkisi, Masuda vd., (2022) influencer tarafından yapılan YouTube reklamlarını izledikten sonra ürün/hizmet satın alan katılımcıların algıladıkları sosyal çekiciliğin güvenilirliği, güvenirliliğin satın alma niyetine etkisini incelemişlerdir. Buradan hareketle H2 hipotezi oluşturulmuştur.

H₂: Influencerın sosyal çekiciliği influencera yönelik duyulan güvenirliliği etkilemektedir.

1.1.3. Tutumsal Benzerlik

Tutumsal benzerlik alıcı tarafından influencerın inançlarında, değerlerinde, tutumlarında, deneyimlerinde ve yaşam tarzlarında algılanan benzerliği ifade eder. Algılanan benzerlik gruplar arası olumlu duygular yaratmakta ve belirsizliği azaltmaktadır. Bireyin influencerın tutumunun, ilgilerinin, inançlarının ve duygularının kendisinininkine benzer olduğu sonucuna varması, bireyin güvenini etkileyerek influencerın görüşünü onaylamasına neden olur (Kim ve Kim, 2021:225). Tutumsal benzerlik benzer kişiler arasındaki temasın, farklı kişiler arasındakinden daha yüksek oranda gerçekleştiği ilkesine dayanır. Benzer tutumlara sahip bireyler genellikle birbirleriyle iletişim kurarlar. Özellikle sanal ortamda benzerlik influencera yönelik belirsizliği azaltmakta, influencer bilgiler verdiğinde benzerlik ile takipçilerini yönlendirip bilgilerin güvenilirliğine yönelik algılarını artırmaktadır. Dolayısıyla bir sosyal medyada influencer ile takipçi arasında yüksek derecede uyum, etkili onay sonuçlarının oluşmasını sağlamaktadır (Kim, 2022: 4). Ağızdan ağıza pazarlama (Word of Mouth - WOM) üzerine yapılan araştırmalar, benzerlik değişkeninin WOM davranışına yol açabilecek güvenilirliğin önemli bir öncülü olduğunu göstermektedir. Ayrıca çalışmalarda influencera benzerliğin güvenilirlik düzeyi ile yakından ilişkili olduğu ifade edilmektedir. Benzerlik influencer bağlamında güvenirliliği etkilemektedir. Influencerların algılanan güvenirlilikleri, takipçileriyle benzer bir tutum sergilediklerinde artmaktadır (Masuda vd., 2022: 4). Kim vd., (2020) benzerlik özelliğinin ilişki geliştirme üzerindeki etkisi, Akdeniz ve Uyar (2021) sosyal çekicilik, fiziksel çekicilik ve benzerlik özelliklerinin parasosyal etkileşim üzerindeki etkisi, parasosyal etkileşimin ise satın alma davranışı üzerindeki etkisi, Çopuroğlu (2022) fenomen pazarlamasına yönelik çekicilik, güvenirlilik ve kaynak uzmanlarının satın alma niyeti arasındaki ilişki ve bu ilişkide menşei ülkenin aracılık rolü, Kim (2022) kendine benzerliğin davranışsal niyete etkisini belirlemeye yönelik araştırmalar gerçekleştirmişlerdir. Buradan hareketle H3 hipotezi oluşturulmuştur.

H₃: Influencerın tutumsal benzerliği influencera yönelik duyulan güvenirliliği etkilemektedir.

2. Güvenirlilik ve Davranışsal Niyetler İlişkisi

Potansiyel tüketicilerin ürün satın alma veya hizmet kullanma niyetini tahmin etmek araştırmacılar ve uygulayıcılar için oldukça önemlidir (Kim ve Kim 2022:1244). Bir tüketicinin bir ürüne yönelik olumlu tutumunun satın alma istekliğine, yüksek fiyatlar ödeme veya ürünü diğer tüketicilere önerme gibi davranışsal niyetlerini etkilediği ifade edilmektedir. Satın alma niyetleri tüketicilerin bilinçli planlarını yansıtmaktadır. Bir ürünü tavsiye etme niyeti ise tüketicinin olumlu değerlendirmeler sunup sunmadığı ile ilişkilidir (Belanche vd., 2021:189).

Günümüz tüketicileri bilgi aramak ve bilgi alışverişinde bulunmak için sıklıkla Facebook, Instagram ve Twitter gibi sosyal medya platformlarını kullanmaktadır. Yeni bir tür üçüncü taraf onaylayıcılar olan influencerlar sosyal medya kanallarında ürünle ilgili özgün içerikler oluşturarak ve ürünü kullanmaya yönelik tüketiciyi teşvik ederek tüketicinin tutum ve davranışlarını etkilemektedir. Geleneksel medya aracılığıyla ün ve itibar kazanan geleneksel ünlülerin aksine influencerlar özgün, ilişkilendirilebilir ve orijinal sosyal medya içeriği oluşturarak belirli bir konudaki uzmanlıkları ve bilgileri nedeniyle güvenirlilik oluşturulabilmektedirler (Balaji vd., 2021:294). Oluşan güven ile takipçiler bu ilişkiyi sürdürmeye ve influencerı onaylamaya çalışmaktadırlar (Kim ve Kim, 2021:225). Onaylanan influencer güvenirliliği pozitif marka çağrışımları geliştirerek tüketicilerde ürünün veya markanın iyi performans göstereceğine dair bir

inancı arttırmakta ve psikolojik riskleri azaltmalarına yardımcı olmaktadır (Leite ve Baptista, 2022:229).

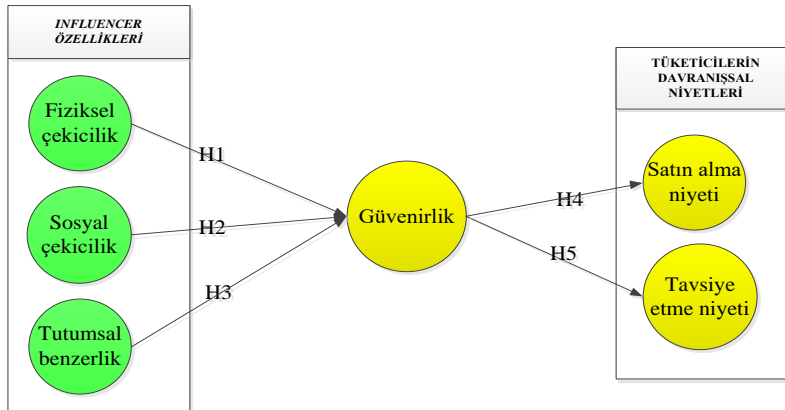
Influencere karşı güvenirliliğin oluşması takipçilerin davranışsal niyetlerini etkilemektedir (Masuda vd., 2022:3). Yapılan araştırmalar bloggerların takipçilerinin davranışları üzerinde oluşturduğu etki ile takipçilerin harekete geçme yeteneklerini ilişkilendirmektedir. Niyet, harekete geçme isteğini temsil eder ve davranışın önemli bir yordayıcısı olarak kabul edilir. Bir bloga yönelik güvenilir bir tutumun, blog tavsiyelerini takip etme niyeti ve bloga katılmaya devam etme niyeti üzerindeki olumlu etkisini göstermektedir. Bu bulgular sırasıyla satın alma niyeti ve sadakat ile ilgili diğer araştırmalarla da uyumludur (Junior, vd., 2022:267). Hsu vd., (2010) güvenin davranışsal niyet üzerindeki etkisi, Dhanesh ve Duthler (2019) bilgi (influencer ile ilişkiler) ve davranışsal niyetleri, özellikle eWOM niyeti ve satın alma niyeti ilişkisi, Lee ve Tao (2020) güvenirliliğin satın alma niyeti üzerinde etkisi, Nafees vd., (2021) güvenin tutuma etkisi, Junior, vd., (2022) güvenin davranışsal niyet üzerindeki etkisi, Kim ve Kim (2022) güvenin satın alma niyeti üzerine etkisi ile ilgili çalışmalar yapmışlardır. Buradan hareketle H4 ve H5 hipotezleri oluşturulmuştur.

H4: Influencere yönelik duyulan güvenirlilik satın alma niyetini etkilemektedir.

H5: Influencere yönelik duyulan güvenirlilik tavsiye etme niyetini etkilemektedir.

3.Yöntem

Araştırma ölçeğinin tasarlanması birinci aşamada, ilgili literatürde çalışmayla ilgili ölçekler incelenmiş ve uzman görüşleri alınarak araştırma ölçeği tasarlanmıştır. Araştırma kapsamında kullanılan ölçek ifadeleri; fiziksel çekicilik, sosyal çekicilik, tutumsal benzerlik ve güvenirlilik değişkenleri Masuda vd., (2022) satın alma niyeti ve tavsiye etme niyeti ise Belanche vd., (2021) çalışmalarından uyarlanmıştır. Araştırma kapsamında araştırma amaçlarına uygun verilerin toplanabilmesi amacıyla araştırmaya katılan katılımcılara önce “Sosyal medyada bir influencer (fenomen/ünlü/uzman) takip ediyor musunuz?” sorusu sorulmuş “hayır” cevabı veren katılımcıların cevapları araştırmaya dahil edilmemiştir. Araştırma kapsamında hazırlanan anket ifadeleri 5’li Likert ölçeğiyle ölçülen ifadelerde katılımcıların söz konusu ifadelerle katılma derecelerini, “1: kesinlikle katılmıyorum”, “5: kesinlikle katılıyorum” aralığında belirtmeleri istenmiştir. Ayrıca ölçek Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Yayın Etiği Kurulu’ndan 10.11.2022 tarih ve 2022/10 sayılı oturumunda E-67750228-050.99-156426 sayılı oturumunda alınan kararlar doğrultusunda etik açıdan uygun bulunmuştur. Araştırma verileri, yapılandırılmış çevrim içi anket yöntemiyle 10.11.2022 – 20.11.2022 tarihleri arasında toplanmıştır. Temsil edilmeye çalışılan ana kütle, 18 yaş üstü influencer takip eden katılımcılar olarak belirlenmiştir. Araştırmada kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Toplamda 318 katılımcıdan elverişli veri elde edilmiştir. Araştırma nedensel-ilişkisel araştırma deseninde kurgulanmıştır. Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenler üzerindeki etkisinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Araştırma modelinde influencer özelliklerinin güvenirliliğe ve güvenirliliğin tüketicilerin davranışsal niyetleri üzerinde etkileri test edilecektir. Araştırmanın amacına uygun olarak oluşturulan araştırma modeli Şekil 1’de gösterilmiştir. Araştırma verilerinin analiz edilmesinde Lisrel 8.5 paket programından yararlanılmıştır.

Şekil 1: Araştırma Modeli

3. Bulgular

3.1. Tanımlayıcı İstatistikler

Araştırmaya katılan katılımcılara “Sosyal medyada bir influencer (fenomen/ünlü/uzman) takip ediyor musunuz?” sorusu yöneltilmiştir. Soruya hayır cevabı veren katılımcıların ankete devam etmemeleri gerektiği belirtilmiştir. Araştırma verilerinin incelenmesi sonucu 26 kişinin hayır cevabı verdiği gözlenmiştir. Araştırma verileri analize tabi tutulmadan hayır cevabı veren katılımcıların cevapları analize tabi tutulmamıştır.

Tablo 1: Katılımcı Belirleme Tablosu

	Sıklık	Yüzde
Sosyal medyada bir influencer (fenomen/ünlü/uzman) takip ediyor musunuz?	Evet	318 92,44
	Hayır	26 7,56
Toplam	344	100

Araştırmaya katılan katılımcıların cinsiyetlerine göre dağılımları incelendiğinde %64,8 oranında kadın, %35,2 oranında erkek olduğu görülmektedir. Katılımcıların yaşlarına göre dağılımları ise %96,9’ u 18-25 arasında, %1,3’ü 26-33 yaş arasında olduğu, %1,9’u 34-41 yaş aralığında olduğu görülmektedir. 42 yaş ve üzeri yaş kriterine göre herhangi bir katılımcının araştırmaya katılmadığı görülmektedir. Katılımcıların %32,1’i 1 yıldan az bir zamandır bir influencer takip ettiğini, %45,3’ü 1- 3 yıl arasında, %17,6’sı 4-6 yıl ve %5’i 7 yıl ve üzeri bir zamandır bir influencer takip ettiğini ifade etmiştir. Katılımcıların takip ettiği influencer ise %27’si youtuber, %47,2’si sosyal medya paylaşımcısı, %9,4’ü Blogger, % 2,5’şi Podcast ve % 13,8’i diğer içerik üreticisi olduğunu ifade etmişlerdir. Katılımcıların takip ettiği influencerlara göre diğer değerlendirme kriterleri incelendiğinde %21,4’ü uzman, %48,4’ü ünlü ve %30,2’si diğer kategorisinde değerlendirdiği görülmektedir.

Tablo 2: Katılımcıların Demografik Özellikleri

		Sıklık	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	206	64,8
	Erkek	112	35,2
Yaş	18-25 yaş	308	96,9
	26-33 yaş	4	1,3
	34-41 yaş	6	1,9
Ne zamandan beri Influencer takip ediyorsunuz	1 yıldan az	102	32,1
	1-3 yıl	144	45,3
	4-6 yıl	56	17,6
	7 yıl ve üzeri	16	5
Takip ettiğim Influencer	Youtuber	86	27
	Sosyal medya paylaşımcısı	150	47,2
	Bloggerlar	30	9,4
	Podcast	8	2,5
Takip ettiğim Influencer	Diğer	44	13,8
	Uzman	68	21,4
	Ünlü	154	48,4
	Diğer	96	30,2
Toplam		318	100

3.2. Hipotez Testleri

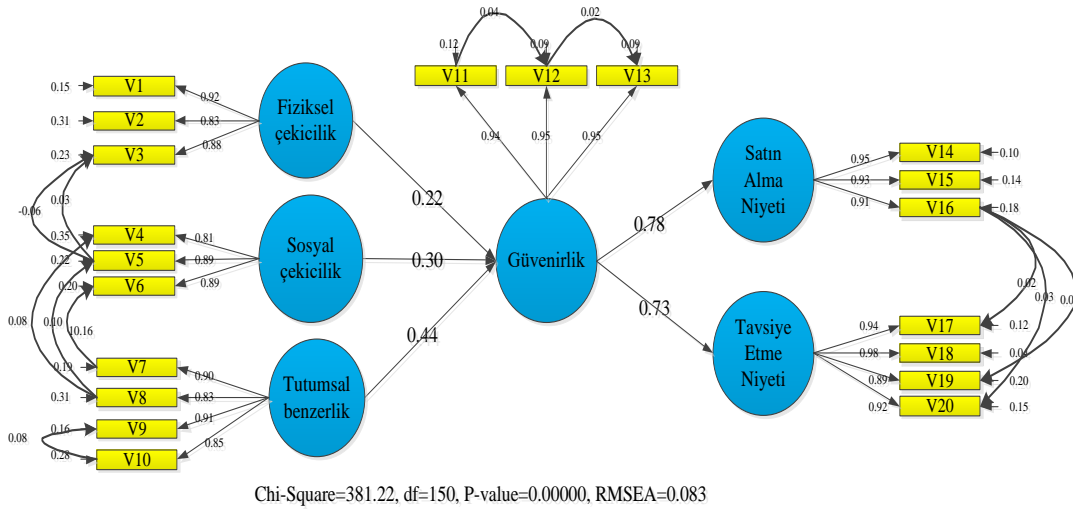
Araştırma modelinin test edilmesine yönelik doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Araştırma kapsamında incelenen değişkenlere ait doğrulayıcı faktör analizi sonuçları Tablo 3’de ifade edilmiştir.

Tablo 3: Araştırma Değişkenleri İlişkin DFA Analizi Sonuçları

Faktör	İfade	Standardize Edilmiş Faktör Yükleri	t Değerleri	AVE	CR
Fiziksel çekicilik	V1	0,92	17.69	0,76	0,88
	V2	0,83	15.05		
	V3	0,88	16.44		
Sosyal çekicilik	V4	0,81	14.33	0,74	0,85
	V5	0,89	16.64		
	V6	0,89	16.93		
Tutumusal benzerlik	V7	0,90	17.16	0,58	0,9
	V8	0,83	15.21		
	V9	0,91	17.66		
	V10	0,85	15.56		
Güvenirlilik	V11	0,94	17.70	0,89	0,94
	V12	0,95	37.64		
	V13	0,95	28.72		
Satın alma niyeti	V14	0,95	25.93	0,86	0,94
	V15	0,93	26.92		
	V16	0,91	25.92		
Tavsiye etme niyeti	V17	0,94	26.93	0,65	0,95
	V18	0,98	33.90		
	V19	0,89	33.82		
	V20	0,92	26.63		

Doğrulamalı faktör analizine göre; AVE değerlerinin 0,50, CR değerinin 0,70 ve üzeri olması gerektiği ve t değerinin 0,95 güven aralığına göre 2,56 ve üzeri olması gerekmektedir (Çokluk vd., 2016: 271-272; Hair vd., 2014: 584). Araştırma kapsamında uygulanan doğrulamalı faktör analizi (DFA) analizi sonuçlarına göre; standardize edilmiş faktör yüklerinin 0,81 ve üzeri olduğu görülmektedir. Yapılan DFA sonucunda gizil değişkenlerin gözlenen değişkenlere açıklama durumlarına ilişkin parametre tahminlerinin tamamı kritik t değeri olan 2,56'nın üzerinde hesaplanmıştır. İncelenen boyutların açıklanan varyans (Average Variance Extracted - AVE) değerlerine bakıldığında AVE değerlerinin 0,50 değerinden yüksek olduğu, (Composite Reliability –CR) değerlerinin ise 0,70 üzerinde olduğu görülmektedir. Dolayısıyla elde edilen değerlerin kabul değerleri kriterlerini sağladığı görülmektedir.

Şekil 2: Yol Analizleri Modeli

Hipotezlerin test edilmesinde yol analizi kullanılmıştır. Şekil 2’de araştırmaya ilişkin yapısal yol analizi gösterilmektedir. Doğrulayıcı faktör analizine ilişkin olarak modelin uyum iyiliği değerlerine bakıldığında da elde edilen değerler incelendiğinde; $\chi^2=381.22$, $df=150$ $p < 0,01$; $\chi^2/df=2.54$; (RMSEA) = 0.083, (NFI) = 0.93, (NNFI) = 0.95, (CFI) = 0.96, (GFI) = 0.86, (RMR) = 0.10, (IFI) = 0.96 oranı ile modelin kabul edilebilir düzeyde olduğu görülmektedir (Kline, 2011: 195-209).

3.3. Geçerlilik ve Güvenilirliğe Yönelik Bulgular

Araştırma kapsamında birleşim ve ayrışım geçerlilikleri incelenmiştir. Birleşim geçerliliği kapsamında AVE değerinin 0,50 ve üzeri olması ve CR değerinin 0,70 ve üzeri olması geçerliliği sağlamaktadır. Ayrıca birleşim geçerliliği kapsamında CR değerlerinin AVE değerlerinden büyük olması gerekmektedir (Hair vd., 2014: 190). Ayrışım geçerliliğinde ise tablo 4 incelendiğinde iki yapı arasındaki ilişkinin 1’ den küçük olması ve açıklanan varyans değerinin karekökünün boyutlar arası en yüksek korelasyon değerinden daha büyük olması koşulunu tüm değişkenlerin sağladığı görülmektedir (Tabachnick ve Fidell, 2015: 721-722).

Tablo 4: Korelasyon Analizi, Birleşim ve Ayrışım Geçerliliği

NO		Güvenirlik	Niyet	Tavsiye	Fiziksel	Sosyal	Tutumsal	AVE	CR
I	Güvenirlik	0,94						0,89	0,94
II	Niyet	0.75	0,93					0,86	0,94
III	Tavsiye	0.73	0.84	0,81				0,65	0,95
IV	Fiziksel	0.62	0.72	0.70	0,87			0,76	0,88
V	Sosyal	0.62	0.71	0.69	0.70	0,86		0,74	0,85
VI	Tutumsal	0.63	0.73	0.70	0.73	0.81	0,76	0,58	0,90

Koyu rakamlar: AVE Karekök Değerleri

Tablo 5’te araştırma kapsamında ele alınan hipotezlerle ilgili sonuçlar yer almaktadır. Yol analizi sonucu ulaşılan sonuçlara göre influencerın fiziksel çekiciliğın, sosyal çekiciliğın ve tutumsal benzerliğın $p < 0.01$ düzeyinde güvenirlık algısı üzerinde etkili olduğu, influencera duyulan güvenirlığın $p < 0.01$ düzeyinde ürün satın alma üzerinde ve tavsiye etme üzerinde etkili olduğu

görülmektedir. Ayrıca güvenilirliğin %72'si influencer özellikleri ile açıklanmaktadır. Ayrıca ürün satın alma niyetinin %87'si ve tavsiye etme niyetinin %82'si duyulan güvenilirlik tarafından açıklanmaktadır.

Tablo 5: Araştırma Hipotezleri Sonucu

Hipotez	Yapısal yol	t Değeri	R2	Sonuç
H1	Fiziksel çekicilik- güvenilirlik	3,60		KABUL
H2	Sosyal çekicilik- güvenilirlik	3,88	0,72	KABUL
H3	Tutumsal benzerlik – güvenilirlik	5,34		KABUL
H4	Güvenirlik – Satın alma niyeti	15,25	0,87	KABUL
H5	Güvenirlik - tavsiye etme	13,53	0,82	KABUL

4. Tartışma ve Sonuç

Bu çalışma influencer özelliklerinin güvenilirliğe etkisini ve güvenilirliğin tüketicilerin satın alma ve tavsiye etme değişkeni üzerindeki etkisini incelemektedir. Influencerın fiziksel çekiciliğinin influencera yönelik duyulan güvenilirlik üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Araştırma kapsamında kurulan H1 hipotezi kabul edilmiştir. Literatürde yapılan çalışmaların sonuçları incelendiğinde; Akdeniz ve Uyar (2021) sosyal çekicilik, fiziksel çekicilik ve benzerlik özelliklerinin parasosyal etkileşim üzerinde etkili olduğu, parasosyal etkileşimin ise satın alma davranışı üzerinde etkisi olduğu, Kim (2022) fiziksel çekiciliğin memnuniyet ve davranışsal niyet üzerinde etkili olduğu, Çopuroğlu (2022) fenomen pazarlamasına yönelik çekicilik, güvenilirlik ve kaynak uzmanlarının satın alma niyeti arasındaki ilişki olduğu ve bu ilişkide menşei ülkenin aracılık rolü olduğu sonucuna ulaştıkları görülmüştür. Araştırmadan elde edilen sonuç literatürdeki benzer çalışma sonuçları ile paralellik göstermektedir.

Influencerın sosyal çekiciliğinin influencera yönelik duyulan güvenilirlik üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Araştırma kapsamında kurulan H2 hipotezi kabul edilmiştir. Literatürde yapılan çalışmaların sonuçları incelendiğinde; Wiedmann ve Mettenheim (2020) influencerın çekiciliğinin ve güvenilirliğinin satın alma niyetini etkilediği, Kim (2022) sosyal çekiciliğin memnuniyet ve davranışsal niyet üzerinde etkili olduğu, Kim ve Kim (2022) çekiciliğin satın alma niyetini olumlu etkisi olduğu, Kurdi vd., (2022) çekiciliğin tüketici niyeti ve tutumu üzerinde etkili olduğu, Masuda vd., (2022) sosyal çekiciliğin güvenilirlik üzerinde etkili olduğu sonuçlarına ulaşıldığı görülmüştür. Ele alınan çalışmada elde edilen sonucun mevcut çalışma sonuçları ile paralellik göstermektedir.

Influencerın tutumsal benzerliğinin influencera yönelik duyulan güvenilirlik üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Araştırma kapsamında kurulan H3 hipotezi kabul edilmiştir. Literatürde yapılan çalışmaların sonuçları incelendiğinde; Kim vd., (2020) benzerlik özelliğinin ilişki ihtiyacı üzerinde etkili olduğu, Kim ve Kim (2021) fiziksel çekicilik, benzerlik algısı güvenilirliği etkilediği, güvenilirliğin ise satın alma niyeti, ürüne yönelik tutum ve influencera karşı sadakati etkilediği, Masuda vd., (2022) tutumsal benzerliğin güvenilirlik üzerinde etkili olduğu, Kim (2022) tutumsal benzerliğin memnuniyet ve davranışsal niyet üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşıldığı görülmektedir. Ele alınan araştırma sonucunun literatürde yapılan araştırma sonuçları ile paralellik göstermektedir. Ayrıca ele alınan çalışmada influencerların dijital platformlarda kilit bir faktör olan güvenilirlik oluşturabilmesinde fiziksel çekicilik, sosyal çekicilik ve tutumsal benzerlik değişkenlerinin etkisi %72' dir.

Influencera yönelik duyulan güvenirlüğün tüketicinin satın alma niyeti ve tavsiye niyeti üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Araştırma kapsamında kurulan H4 ve H5 hipotezi kabul edilmiştir. Literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde; Hsu vd., (2010) güvenin davranışsal niyeti olumlu etkilediği, Dhanesh ve Duthler (2019) influencer ile ilişkilerin ve davranışsal niyetler, özellikle eWOM niyeti ve satın alma niyeti olumlu etkisi, Tanyeri ve Hekimoğlu (2020) influencer tüketicilerin satın alma davranışları ile ilişkili olduğu, Lee ve Tao (2020) güvenirlüğün satın alma niyeti üzerinde etkisi, Fernández ve Castillo (2021) sosyal medyada influencerlardan daha yüksek bir etki algılayan takipçiler, önerdikleri markaları satın alma niyetinde oldukları, Şeker (2021) influencerların tüketicilerin tutum ve davranışları üzerinde etkisi olduğu, Junior, vd., (2022) güvenin davranışsal niyet üzerindeki olumlu etkisi, Weinlich ve Semerádová (2022) influencerın yarattığı duyguların izleyicilerin tutumları ve satın alma davranışları üzerindeki etkili olduğu, Kim ve Kim (2022) güvenin satın alma niyetini etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Ele alınan çalışmada literatürde yapılan çalışmalar ile paralellik göstermektedir. Ek olarak satın alma niyetinin %87 ve tavsiye etme niyetlerinin %82 güvenirlilik değişkeni ile açıklanması dijital platformlarda kilit kavramlardan birisinin güvenirlilik olduğu ve influencerın güvenirlüğün etkisine daha fazla duyarlı olmaları gerektiği ifade edilmektedir. Influencer güvenilir olarak algılanabilirse blog, ürün, işletme, marka için birçok açıdan olumlu etkilere yol açacağı görünmektedir.

Araştırma Katkıları

Bu çalışma influencer pazarlama literatürüne ve uygulayıcılara katkıda bulunmaktadır. Çalışmanın birinci teorik katkısı çalışma influencer özellikleri ile güvenirlilik bileşimi arasındaki ilişkiyi göstermesidir. Tüketiciler tarafından algılanan hangi influencer özelliklerinin güvenirlilik oluşumunu etkilediğini belirlenmiştir. Influencer güvenirlüğünün oluşması için gerekli değişkenlerin belirlenerek güvenilir özelliklerin influencer pazarlamasında etkinliğini nasıl artırılacağı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ikinci teorik katkısı ise influencer güvenirlüğünün davranışsal niyetler üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Bu nedenle bu çalışma influencer özelliklerinin güvenirlilik üzerinde, influencer güvenirlüğünün davranışsal niyetler üzerindeki etkisini belirleyerek influencer pazarlama literatürüne katkıda bulunmaktadır.

Çalışmanın influencer pazarlama için bütçelerini artıran ve ortak olarak doğru influencerı seçme yaklaşımlarını araştıran sosyal medya pazarlamacıları için pratik çıkarımlar sunmaktadır. Influencerlar çeşitli özellikler aracılığıyla çekicilik yaratırken, pazarlama uygulayıcıları markaları/ürünleri için doğru influencerı seçme konusunda bilgi eksikliği yaşamaktadır. Bu çalışmanın ilk pratik katkısı uygulayıcılara influence yönelik güvenirlikten yararlanmaları için bir influencerın fiziksel çekicilik, sosyal çekicilik ve tutumsal benzerlik gibi özelliklerinin değerlendirmesi gerektiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla pazarlama uygulayıcıları, takipçi ve influencer arasındaki güvenirlüğü artıran influencerların özelliklerini dikkatli yorumlamalıdır. Çalışmanın ikinci pratik katkısı ise işletmelerin güvenirlüğü nasıl formüle edeceklerine dair bir bakış açısı sunmaktadır. Çalışma güvenirlüğün influencer pazarlamasında satın alma niyetini ve tavsiye etme niyetini olumlu yönde etkilediğini göstermektedir. Dolayısıyla tüketicilerin davranışsal niyetlerini olumlu yönde etkilemek isteyen işletmeler, tüketicilerde influenciara yönelik güvenirlüğü nasıl etkilediği incelendikten sonra sosyal medya influencerlarına karşı güvenirlüğünü artırarak satın alma niyetlerini ve ürünü/markayı tavsiye etme niyetlerini olumlu yönde artırarak işletme amaçlarına ulaşabileceklerdir.

Kısıtlar ve Gelecek Çalışmalara Öneriler

Araştırmamızın dört ana kısıtı bulunmaktadır. Birincisi çalışmamız kesitsel nitelikte olduğundan, çalışma sonuçları zaman içinde belirli bir nokta ile sınırlandırılmıştır. Bu nedenle, zaman içinde influencer-takipçi ilişkilerini keşfetmek için gelecekteki araştırmalarda boylamsal bir yaklaşım uygulanabilir. İkinci olarak bu çalışma değişkenlerin düzenleyici rolünü tanımlanmamıştır.

Gelecekteki çalışmalarda davranışsal niyetleri etkileyebilecek iletişim sürecinde tüketici yaşı, influencer konusu ve sosyal medya platformunun türü, ürün/hizmet kategorileri vb. diğer potansiyel değişkenler keşfedebilir. Üçüncü olarak çalışmada influencer türüne ve tüketici özelliklerine ait bilgilerine yönelik bir sınıflandırılma yapılmamıştır. Gelecekteki çalışmalarda influencer türüne ve tüketici özelliklerine ait bilgilerini alt bölümlere ayırarak modelleri karşılaştırarak araştırmada alt kategoriler oluşturulabilir. Dördüncü olarak ele alınan çalışma verileri Türkiye'deki örneklemden elde edilmiştir. Gelecek çalışmalarda karşılaştırmalı uluslararası ve kültürler arası çalışmalar literatüre ve uygulayıcılara sağlayabileceği katkı açısından önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Ahmadi, A., & Ieamsom, S. (2021). Influencer fit post vs celebrity fit post: which one engages Instagram users more?. *Spanish Journal of Marketing-ESIC*, 26(1),98-116.
- Akdeniz, P. C., ve Uyar, K. (2021). Tüketicilerin Satın Alma Niyetlerinde Sosyal Medya Fenomenleri ile Kurulan Parasosyal Etkileşimin Rolü, *Erciyes Akademi*, 35(4), 1669-1688.
- Balaji, M. S., Jiang, Y., & Jha, S. (2021). Nanoinfluencer marketing: How message features affect credibility and behavioral intentions. *Journal of Business Research*, 136, 293-304.
- Barta, S., Belanche, D., Fernández, A., & Flavián, M. (2023). Influencer marketing on TikTok: The effectiveness of humor and followers' hedonic experience. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 70(103149), 1-12.
- Belanche, D., Casal'o, L.V., Flavi'an, M., & Ib'a~nez-S'anchez, S. (2021). Understanding influencer marketing: The role of congruence between influencers, products and consumers. *Journal of Business Research*, 132, 186-195.
- Belanche, D., Flavián, M., & Ibáñez-Sánchez: (2020). Followers' reactions to influencers' Instagram posts Reacciones de los seguidores a las publicaciones de los influencers en Instagram. *Spanish Journal of Marketing - ESIC*, 24(1), 37-54.
- Campbell, C., & Farrell, J. R. (2020). More than meets the eye: The functional components underlying influencer marketing. *Business Horizons*, 63(4), 469-479.
- Çokluk, Ö., Şekercioglu, G., ve Büyüköztürk, Ş. (2016). *Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik SPSS ve LISREL Uygulamaları*. 3. Baskı, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Çopuroğlu, F. (2022). Fenomen pazarlamanın satın alma niyeti üzerindeki etkisinde menşei ülkenin aracılık rolü. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 21(4), 2258-2275.
- Dhanesh, G. S., & Duthler, G. (2019). Relationship management through social media influencers: Effects of followers' awareness of paid endorsement. *Public Relations Review*, 45(3), 101765.
- Farivar, S., & Wang, F. (2022). Effective influencer marketing: A social identity perspective. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 67(103026), 1-10.
- Farivar, S., Wang, F., & Yuan, Y. (2021). Opinion leadership vs. para-social relationship: Key factors in influencer marketing. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 59(102371), 1-11.
- Fernández, R. S., & David Jiménez-Castillo, D. (2021). How social media influencers affect behavioural intentions towards recommended brands: the role of emotional attachment and information value. *Journal of Marketing Management*, 37(11-12), 1123-1147.
- Gedik, Y. (2020). Sosyal Medyada Yükselen Bir Trend: Influencer Pazarlama Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme. *Pamukkale Üniversitesi İşletme Araştırmaları Dergisi*, 7 (2) , 362-385.

- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E., & Tatham, R. L. (2014). *Multivariate Data Analysis*. (7th Edition). Pearson, Prentice Hall, New Jersey.
- Han, J. & Chen, H. (2022). Millennial social media users' intention to travel: the moderating role of social media influencer following behavior. *International Hospitality Review*, 6(2), 340-357.
- Haryani, S., & Motwani, B. (2015). Discriminant model for online viral marketing influencing consumers behavioural intention. *Pacific science review B: Humanities and social sciences*, 1(1), 49-56.
- Hsu, C. L., Liu, C. C., & Lee, Y. D. (2010). Effect of commitment and trust towards micro-blogs on consumer behavioral intention: A relationship marketing perspective. *International Journal of Electronic Business Management*, 8 (4), 292-303.
- Influencer marketing market size worldwide from 2016 to 2023.(2022, 04 Kasım). Erişim Adresi:<https://www.statista.com/statistics/1092819/global-influencer-market-size/>
- Influencer Marketing Nedir?.(2023, 16 Haziran). Erişim Adresi: <https://dayazilim.com/influencer-marketing/> Erişim Tarihi:16.06.2023
- Instagram'da Özel Günler İçin Plan Yapma.(2022, 04 Kasım). Erişim Adresi: <https://business.instagram.com/blog/how-to-plan-for-holidays-on-instagram/>
- Junior, A. E. R., Mainardes, E. W., & Cruz, P. B. D. (2022). Antecedents of trust in product review blogs and their impact on users' behavioral intentions. *The International Review of Retail, Distribution and Consumer Research*, 32(3), 266-292.
- Karagür, Z., Becker, J. M., Klein, K., & Edeling, A. (2022). How, why, and when disclosure type matters for influencer marketing, *International Journal of Research in Marketing*, 39(2), 313-335.
- Ki, C. W. C., Cuevas, L. M., Chong, M., & Lim, H. (2020). Influencer marketing: Social media influencers as human brands attaching to followers and yielding positive marketing results by fulfilling needs. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 55(102133),1-11.
- Kim, D. Y., & Kim, H. Y. (2021). Trust me, trust me not: A nuanced view of influencer marketing on social media. *Journal of Business Research*, 134, 223-232.
- Kim, E. & Kim, Y. (2022). Factors affecting the attitudes and behavioral intentions of followers toward advertising content embedded within youtube influencers' videos. *Journal of Promotion Management*, 28(89), 1235-1256.
- Kim, M. (2022). How can I be as attractive as a fitness YouTuber in the era of COVID-19? The impact of digital attributes on flow experience, satisfaction, and behavioral intention. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 64(102778), 1-15.
- Kline, R. B. (2011). *Principles and Practice of Structural Equation Modeling*. (2nd Ed.). New York: The Guilford Press.
- Kurdi, B., Alshurideh, M., Akour, I., Tariq, E., AlHamad, A., & Alzoubi, H. (2022). The effect of social media influencers' characteristics on consumer intention and attitude toward Keto products purchase intention. *International Journal of Data and Network Science*, 6(4), 1135-1146.
- Lee, Y., & Tao, W. (2020). Employees as information influencers of organization's CSR practices: The impacts of employee words on public perceptions of CSR. *Public Relations Review*, 46(1), 101887.

- Leite, F. P., & Baptista, P. D. P. (2022). The effects of social media influencers' self-disclosure on behavioral intentions: The role of source credibility, parasocial relationships, and brand trust. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 30(3), 295-311.
- Masuda, H., Han, H., & Lee, J. (2022). Impacts of influencer attributes on purchase intentions in social media influencer marketing: Mediating roles of characterizations. *Technological Forecasting and Social Change*, 174 (121246), 1-12.
- Nafees, L., Cook, C. M., Nikolov, A. N., & Stoddard, J. E. (2021). Can social media influencer (SMI) power influence consumer brand attitudes? The mediating role of perceived SMI credibility. *Digital Business*, 1(2), 1-10.
- Number of influencers brands worked with worldwide as of February 2023. (2022, 04 Kasım).Erişim Adresi: <https://www.statista.com/statistics/1257613/number-influencers-brands/>
- Qudsi, E. I. (2022). The state of influencer marketing: top insights for 2022, <https://www.forbes.com/sites/forbesagencycouncil/2022/01/14/the-state-of-influencer-marketing-top-insights-for-2022/?sh=27fb3d145c78> Erişim tarihi: 04.11.2022.
- Sinelnikov, D. (2022). The Rise of influencer marketing: take your business international in 2022, <https://www.forbes.com/sites/forbesagencycouncil/2022/03/18/the-rise-of-influencer-marketing-take-your-business-international-in-2022/?sh=7d48fea96d9c> Erişim tarihi: 04.11.2022.
- Şeker, A. (2022). İfluencerların tüketici satın alma tutum ve davranışlarına etkileri üzerine nitel bir araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 22(1) , 19-42.
- Tabachnick, G. B. & Fidell, L. (2015). *Çok Değişkenli İstatistiklerin Kullanımı*. Baloğlu Mustafa (Çev.), 6. Baskı, Ankara: Nobel Yayınevi.
- Tanyeri, E. ve Toprak, H. (2020). Nüfuz pazarlaması (influencer marketing) ve satın alma davranışı ilişkisi: sosyal ağ kullanıcıları üzerinden bir araştırma, *OPUS International Journal of Society Researches*, 16(31) , 4265-4288.
- Türkiye Influencer Marketing 2021 Raporu Yayınlandı!. (2022, 04 Kasım). Erişim Adresi: <https://www.versusmedya.com/blog/turkiye-influencer-marketing-2021-raporu-yayinlandi/>
- Vlogger, Influencer ve Youtuber Nedir? .(2022, 04 Kasım). Erişim Adresi: <https://pazarlamaturkiye.com/influencer-vlogger-youtuber-nedir/>
- Vrontis, D, Makrides, A., Christofi, M., & Thrassou, A. (2021). Social media influencer marketing: A systematic review, integrative framework and future research agenda. *International Journal of Consumer Studies*, 45(4), 617-644.
- Weinlich, P. & Semerádová, T. (2022). Emotional, cognitive and conative response to influencer marketing. *New Techno Humanities*, 2(1), 59-69.
- Yıldırım, S. (2021). Do green women influencers spur sustainable consumption patterns? Descriptive evidences from social media influencers. *Ecofeminism and Climate Change*, 2(4), 198-210.
- Zhang, X. (2022). Can you represent me? The influence of consumers' self-congruity on their brand loyalty behavior. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 34(10), 2073-2090.

Araştırma Makalesi / Research Article

ENDÜSTRİ 4.0'A ÖRGÜTSEL DAVRANIŞ PERSPEKTİFİNDEN BİBLİYOMETRİK BİR İNCELEME

Ümit ŞEVİK¹

Öz

Bu çalışma endüstri 4.0'la birlikte yaşanan dönüşümde örgütsel davranış konularının bu sürece ne kadar uyum sağladığını tespit etmek amacıyla yapılmıştır. Bu kapsamda akademik çalışmalarda endüstri 4.0 ile örgütsel davranış konularının birlikte çalışılma seviyeleri değerlendirilmiştir. Araştırma kapsamında endüstri 4.0'ın örgütsel davranış konularıyla beraber incelendiği çalışmalar Web of Science veri tabanından alınmıştır. Ulaşılan veriler WOSviewer 1.6.18 programı kullanılarak bibliyometrik analiz yapılmıştır. 02 Mayıs 2023 tarihi itibarıyla Web of Science veri tabanında endüstri 4.0 ile ilgili 21422 çalışma tespit edilmiştir. Bu çalışmalardan sadece 546 tanesi (%2.5'i) yönetim alanında endüstri 4.0'ın örgütsel davranış konularıyla beraber incelendiği çalışmalar olarak tespit edilmiştir. Literatürde endüstri 4.0'ın çoğunlukla teknik konularla beraber çalışıldığı, örgütsel davranış konularının yani insan unsurunun ikinci planda kaldığı ve endüstri 4.0'ın gelişim hızıyla örgütsel davranış konularının çalışılma hızı arasında uyum olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışma kapsamında gelecekte yapılacak çalışmalara endüstri 4.0 ile örgütsel davranış konularının birlikte daha fazla çalışılmasına yönelik tavsiyelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Endüstri 4.0, örgütsel davranış, bibliyometrik analiz.

JEL Kodları: L2, M1, O14

A BIBLIOMETRIC REVIEW OF INDUSTRY 4.0 FROM ORGANIZATIONAL BEHAVIOR PERSPECTIVE

Abstract

This study was conducted in order to determine how well the organizational behavior issues adapt to the process in the transformation that has been experienced with industry 4.0. In this context, the levels considering industry 4.0 and organizational behavior issues together in academic studies were evaluated. Regarding scope of the research, the studies in which industry 4.0 and organizational behavior issues were examined together were taken from the Web of Science database. The bibliometric analysis of the data that was obtained was performed through employing the WOSviewer 1.6.18 program. As of 02 May 2023, 21422 studies related to industry 4.0 have been identified in the Web of Science database. Only 546 (2.5%) of these studies were identified as studies examining industry 4.0 and organizational behavior issues together in the field of management. In the literature, it has been concluded that industry 4.0 is mostly studied with technical issues; organizational behavior issues, in other words, the human aspect, are in the background, and there is no parallelism between the speed of development of industry 4.0 and that of the studies regarding organizational behavior issues. Within the scope of the study, recommendations were made for future studies that industry 4.0 and organizational behavior issues should be studied together more.

Keywords: Industry 4.0, Organizational behavior, bibliometric analysis.

JEL Codes: L2, M1, O14

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, umit.sevik@jsga.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3543-5923.

Başvuru Tarihi (Received): 15.05.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 26.07.2023

Giriş

21. yüzyılda dijital girişimlerdeki baş döndürücü değişim bir sanayi devriminin de habercisi niteliğindedir. Fiziksel ve dijital endüstrinin tek bir siber fiziksel sisteme entegrasyonu ile bu dönüşüm bu şekilde yönlendirilmiş oldu (Wichmann, Eisenbart ve Gericke, 2019:2129). Akıllı teknolojilerin üretim ortamına girmesi, dördüncü sanayi devrimini de beraberinde getirmiştir (Cetinkaya, 2021:2). Aslında Endüstri 4.0 ile ilgili fikir daha öncesine dayanmasına ve akademik çalışmaların da gündeminde olmasına rağmen Endüstri 4.0 terimi yeni ortaya çıkmış ve endüstri toplumunda da kabul gören bir devrim olmuştur (Oztemel ve Gursev, 2020:128). Endüstri 4.0 gücünün muazzam olduğu ve rekabet kurallarını, değer sağlama işlevlerini, işgücü piyasasını, sosyo-çevresel normları ve hatta eğitim önceliklerini etkilediği değerlendirilmektedir. Uluslararası derneklerin, hükümetlerin, endüstriyel toplulukların ve akademinin Endüstri 4.0'ın işlevleri, yetenekleri, itici gücü, sosyoekonomik etkileri ve gelecekteki eğilimlerin anlaşılmasına değer vermesi ve öncelik vermesinin nedeni de budur (Ghobakhloo ve diğerleri, 2021:2).

Yeni bir sanayi devriminin eşliğinde olan örgütlerin endüstri 4.0 süreçlerine uyum süreci, sürdürülebilir rekabet avantajına da hizmet edecektir. Örgütlerin endüstri 4.0 uygulamaları, karmaşık özellikleri ve sonuç olarak neyi temsil ettiği konusunda net fikirlere sahip olmaları ve süreçleri etkin yönetmeleri için endüstri 4.0 uygulama düzeylerini “geleceğin fabrikası”, “insan ve kültür” ve “strateji” olmak üzere üç boyut etrafında bir değerlendirme modeli oluşturulmuştur (Bibby ve Dehe, 2018:1030). Schumacher, Erol ve Sihn (2016:164) ise örgütlerdeki endüstri 4.0 uygulamalarının seviyesini değerlendirmek için “strateji”, “liderlik”, “müşteriler”, “ürünler”, “operasyonlar”, “kültür”, “çalışanlar”, “yönetişim” ve “teknoloji” olmak üzere dokuz özellik belirlemiştir. Diğer bir açıdan değerlendirildiğinde endüstri 4.0'ın getireceği değişimlere yönelik hazırlık konusunda yeterli çalışmalar bulunmamakla birlikte literatürde değişime bağlılık, değişim etkinliği, değişim yönetimi, bireysel değişim korkusu, örgütsel değişime hazır olma ve değişim liderliği olarak değişimin 6 temel boyutta da ele alınmıştır (Soomro ve diğerleri, 2021:83). Değerlendirme modelleri ile değişimin boyutları kapsamında endüstri 4.0'ın sadece teknolojik özellikleri içermediği bununla beraber çalışan ve insan unsuru da dâhil olmak üzere farklı özellikleri de içerdiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu değişimlerin çalışanların refahını nasıl etkileyebileceği konusunda birçok soru ortaya çıkmakta ve bu konuları örgütsel davranış ve örgüt psikolojisi açısından da ele alınması gerekmektedir (Molino, Cortese ve Ghislieri, 2020:1).

İnsan sermayesi faktörü, Endüstri 4.0'ın doğru uygulanması için çok önemli bir unsurdur. Bununla birlikte çalışanların refahı, Endüstri 4.0'ın benimsenmesinin başarılı ve sürdürülebilir bir sürecinin ön şartıdır (Porubčinová ve Fidlerová, 2020:11). Çalışanların işe adanmışlıkları, bağlılıkları, öznel iyi oluşları, iş tatmini ve motivasyonları, liderlik özellikleri, pozitif psikolojik sermaye gibi pozitif örgütsel davranış konuları ile etik konuların geliştirilmesi endüstri 4.0'da hem örgütsel performans hem de çalışanlar için daha da önemli hale gelmiştir (Adekanmbi ve Ukpere, 2022:34; Schultz, 2021:10; Molino ve diğerleri, 2020:2-3). Örgütler, çalışanların bakış açılarını önemser, teknoloji ve beceri gelişimine yönlendirirse endüstri 4.0 sürecine giren örgütlerde çalışanlar kendilerini daha motive olmuş ve işe adanmış hissedeceklerdir (Molino ve diğerleri, 2020:12).

Endüstri 4.0 ile yapılan ilgili akademik çalışmalarda endüstri 4.0 uygulamalarının yeni istihdam olanaklarını doğuracağı (Goksu ve diğerleri, 2018:420), değişen iş gücünde nitelikli işgücüne yönelik talebin artacağı yönünde sonuçlara ulaşılmışken uzun vadede olumlu sonuçların yanında kısa vadede istihdam problemi ve artan işsizlik ile birlikte iş modellerinde bir yıkım yaşanacağına (Doğru ve Meçik, 2018:1602) dair çalışmalar bulunmaktadır. Endüstri 4.0 ile ilgili hem çalışanların hem de yöneticilerin karamsarlıkları ön plana çıkmaktadır. Örgütlerde çalışanlar tarafından kendi yerlerinin robotlar tarafından alınması ve yerlerini geliştirilmiş bir robotik sistemle değiştirme korkuları konusundaki endişeleri bu karamsarlıkların başında gelmekte olup

insan-robot iş birliği, akıllı fabrikalar gibi endüstri 4.0 uygulamalarına yönelik tartışmalara insan merkezli ek bir boyut eklenmiştir (Weiss ve diğerleri, 2016:1).

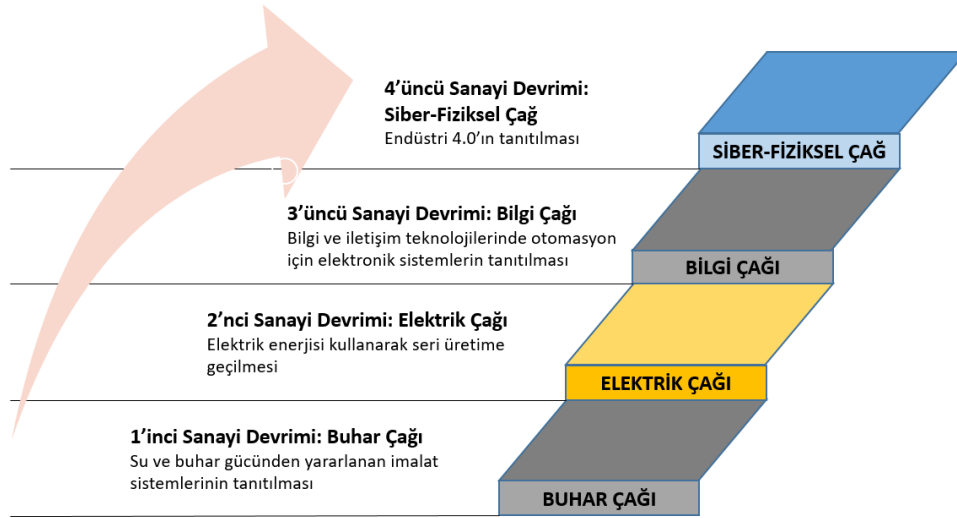
Endüstri 4.0'ın örgütsel davranış konularında yapılan çalışmaların yetersiz olduğu ve örgütlerin bu endüstri devrimine sadece teknolojik olarak değil örgütsel davranış konuları ile de hazır olmaları önem arz eden konuların arasında yer almaktadır. Literatürde örgütsel davranış konuları endüstri 4.0 sürecine giriş yapan örgütlerde değerlendirildiği gibi endüstri 4.0 sürecine başlamayan, girmeyen, adım atmayan vb. örgütlerde bile endüstri 4.0 çağında diye belirtilen çalışmalar da bulunmaktadır. Çalışma, örgütsel davranış konularının endüstri 4.0'ın gelişim hızına paralel bir şekilde literatürde birlikte çalışılıp çalışılmadığı araştırma sorusu çerçevesinde şekillenmiştir. Endüstri 4.0 sürecine giren veya giriş yapacak olan örgütlerin, bu değişimle birlikte karşılaşacakları örgütsel davranış konularına hazır olup olmadıklarının literatürde yer alan çalışmalar kapsamında bibliyometrik incelemesi yapılacaktır.

1.Kavramsal Çerçeve

1.1.Endüstri 4.0

İlk olarak 2011 yılında Almanya, “Yüksek Teknoloji Stratejisi-2020” kapsamında Hannover Fuarı etkinliğinde Endüstri 4.0'ı tanıtmıştır. Sonrasında birçok ülke Endüstri 4.0'ın gelecekte getirebileceği etkilere yönelik olarak harekete geçerek hükümet planlarını bu doğrultuda revize etmiştir (Ing ve diğerleri, 2019:1185). Endüstri 4.0 devrimine gelene kadar 3 endüstri devrimi gerçekleşmiştir. Birinci Sanayi Devrimi, on sekizinci yüzyılın sonunda ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında, su ve buhar gücünden yararlanan mekanik üretim sistemlerinin tanıtılmasıyla başladı. İkinci Sanayi Devrimi, elektrik enerjisinin kullanımı yoluyla seri üretimle sembolize edilen on dokuzuncu yüzyılın sonlarında başladı. Üçüncü Sanayi Devrimi yirminci yüzyılın ortalarında başladı ve üretime otomasyon ve mikro elektronik teknolojilerini getirdi (Rosa ve diğerleri, 2022; Xu, Xu ve Li, 2018:2942, Yıldız, 2018:547).

Endüstri 4.0, üretim teknolojileri veya faaliyetleri arasındaki veri alışverişiyle siber-fiziksel sistemleri endüstriyel otomasyon sistemleriyle birleştirmekle ilgilidir. Endüstri 4.0, insanların ve makinelerin gerçek zamanlı iş birliği içinde olduğu, veri alışverişi ve otomasyondaki mevcut eğilimler olarak tanımlanabilir (Jamwal ve diğerleri, 2021:3; Prause ve Weigand, 2016:104). Endüstri 4.0 aynı zamanda makine ağırlıklı üretimden dijital üretime dönüşüm oluşturmak için bir metodolojiye de vurgu yapar (Oztemel ve Gursev, 2020:128). Bununla birlikte endüstri 4.0, yeni bir tür akıllı, ağ bağlantılı ve çevik değer zinciri oluşturmak için fiziksel nesnelere, insan aktörleri, akıllı makineleri, üretim hatlarını ve süreçleri örgütsel sınırlar boyunca entegre etmek için internet ve destekleyici teknolojilerin bir omurga görevi gördüğü son teknolojik gelişmelere atıfta bulunarak (Schumacher ve diğerleri., 2016:162) teknolojik gelişmelerin mümkün kıldığı iş süreçlerinin ademi merkeziyetçiliğini benimser (Cetinkaya, 2021:2). Tahmin edileceği üzere, Endüstri 4.0 sürecinin özü, bireysel teknoloji bileşenlerinin ve birbirleriyle eşli görülmemiş bir oranda iletişim kuran insan işçilerinin birbirine bağlanmasıdır (Porubčinová ve Fidlerová, 2020:11). Endüstri 4.0'a yönelik tanımlarda literatürde ön plana çıkan terimler ise iletişim, gerçek zamanlı ve esnekliktir (Nedjwa, Bertrand ve Sassi Boudemagh, 2022:136).

Resim 1: Endüstri 1.0'dan 4.0'a Endüstrinin Gelişimi

Kaynak: (Xu ve diğerleri, 2018, s. 2943)

Ürünlerin üretilme şeklini ve değer yaratmadaki üretkenlik derecesini çarpıcı biçimde değiştirerek endüstriyel performans düzeylerini yeniden tanımlandığı için Endüstri 4.0, 4'üncü sanayi devrimi olarak nitelendirilmektedir (Wichmann ve diğerleri, 2019:2130). Endüstri 4.0 devriminde, yeni teknolojilerle birlikte fiziksel ve dijital sistemlerin gerçek zamanlı bağlantısını, işin yapılma şeklini ve dolayısıyla işin nasıl yönetilmesi gerektiğini dair değişim öne sürülmektedir (Olsen ve Tomlin, 2020:113). Endüstri 4.0'ı daha önceki endüstri devrimlerinden önemli ve farklı yapan en önemli husus siber fiziksel sistemler temelinde üretime yönelik değer zincirinin hepsinin ölçülü ve hızlı bir biçimde uzaktan kontrolünün mümkün hale gelmesidir (Terzi, 2021:847).

Endüstri 4.0 ileri teknolojilerin bir bileşimini içermektedir. Bu teknolojiler; yapay zekâ, büyük veri, siber fiziksel sistemler, nesnelerin interneti, sensör tabanlı teknolojiler, 3D baskı, bulut teknolojisi, otonom robotlar, artırılmış gerçeklik, simülasyon, yatay ve dikey entegrasyon, Yapı Bilgi Modellemesi gibi gelişmiş yazılımlar ve siber güvenliktir (Newman ve diğerleri, 2021:558; Ghobakhloo, 2018:914; Tanç ve Öz, 2020:462-463; Trotta ve Garengo, 2018:113). Bu endüstri devriminde “Nesnelerin İnterneti” ve “Siber-Fiziksel Sistemler” önemli bir rol oynamaktadır. Siber-fiziksel sistemler, nesnelerin interneti ve bulut teknolojisi gibi modern teknolojilerin ortaya çıkışı, geçmişte ulaşılamayan yollarla otomatikleştirilmiş prosedürler ve iletişim sağlayarak endüstriyel dijitalleşmeye yeni ufuklar açmaktadır (Mourtzis ve Vlachou, 2018:179).

Endüstri 4.0 standardına yol açan teknolojilerin gelişiminin yakın zamanda birleşmesi önemli bir kilometre taşını teşkil etmektedir (Nedjwa ve diğerleri, 2022:136). Açıkça görüleceği gibi, Endüstri 4.0 sadece farklı teknolojilerin bir koleksiyonu için bir şemsiye terim değildir. Aslında, Endüstri 4.0'ın vaatlerinin çoğu, bu teknolojilerin alt kümeleri arasındaki potansiyel etkileşimler ve sinerjilerdir; örneğin, sensörlerdeki ve yapay zekâdaki gelişmeler, insanlarla birlikte çalışan işbirlikçi robotların geliştirilmesine de izin vermektedir (Olsen ve Tomlin, 2020:114).

1.2.Örgütsel Davranış

Bilimsel bir disiplin olan örgütsel davranış, çalışanların örgüt içerisindeki davranışlarının sebeplerini, davranışlarda meydana gelen değişiklikleri ve davranışlarının örgüt performansını nasıl etkilediğini açıklamaya çalışan bir alandır (Robbins ve Judge, 2012:10; Koçel, 2018:505). Örgütsel davranış aynı zamanda bireylerin ve takımların örgüt içerisinde birbirleriyle ve diğer çalışanlarla ilişkileri ile dış çevrenin çalışan davranışları üzerindeki etkisini inceler. Sonuç olarak örgütsel davranış birey, takım ve örgüt seviyesinde çalışanların örgüt içerisindeki davranışlarını sistematik olarak incelemektedir (McShine ve Von Glinow, 2016:4). Örgütsel davranış

literatüründe en çok çalışılan kavramlar birey, grup, örgüt ve iş davranışı olarak kategorize edilmiştir. Birey seviyesinde en çok çalışılan kavramlar; iş tatmini, duygusal emek, psikolojik sözleşme, motivasyon, işe tutkunluk, kişi-örgüt uyumu, kişilik, cam tavan sendromu, stres yönetimi, performans, öz yeterlilik, öznel iyi oluş, duygusal iyi oluş, tükenmişlik ve psikolojik sermeye. Grup seviyesinde en çok çalışılan kavramlar; liderlik, lider-üye etkileşimi, çatışma, güç ve politika. Örgüt seviyesinde en çok çalışılan kavramlar; örgüt kültürü, örgüt iklimi, iş-yaşam dengesi, örgütsel güven, örgütsel destek, etik ve örgütsel adalet. İş davranışları kapsamında en çok çalışılan kavramlar; örgütsel bağlılık, örgütsel vatandaşlık, özdeşleşme, işten ayrılma niyeti, örgütsel sessizlik, sinizm ve yabancılaşmadır (Karaboğa, 2019:102; Mücevher ve diğerleri, 2020:28; Okutan ve Turdi, 2020:100; Şahin ve Yangil, 2018:376-377).

1.3.Endüstri 4.0 ve Örgütsel Davranış Konularıyla İlgili Çalışmalar

Endüstri 4.0 uygulamalarının iş tatmini (Jermittiparsert, 2020; Kwiotkowska ve Gebczynska, 2022), psikolojik sözleşme (Chinyamurindi, 2021), iş stresi (Berglund, Omoredede ve Backstrom., 2021; Sony ve Mekoth, 2022), tükenmişlik ve performansı (Pradipto ve Ibrahim, 2021), psikolojik sermaye ve örgütsel vatandaşlık davranışını (Aderibigbe, 2021a), iyi oluşlarını (Bavaresco ve diğerleri, 2021), örgüt kültürü (Mohelska ve Sokolova, 2018; Ziaei Nafchi ve Mohelská, 2020) üzerindeki etkilere yönelik çalışmalar bulunmaktadır. Bununla birlikte endüstri 4.0'a geçişte yaşanacak tereddütler kapsamında örgütlerin işten ayrılma niyetinin maliyetlerine katlanmaktan kaçınmaları (Shabur ve Hridoy, 2021:4) vurgulanmıştır. Aynı zamanda endüstri 4.0 sürecindeki örgütlerde rekabet avantajını daha da geliştirmek için örgütsel kültürün ve örgütsel bağlılığın geliştirilmesi gerektiği (Dyahrini ve diğerleri, 2020:3845) ve psikolojik sözleşmenin yeniden değerlendirilmesi gerektiği (Aderibigbe, 2021b:256) vurgulanmıştır. Endüstri 4.0 stratejilerinin çalışanların iş yaşam dengeleri üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla yapılan çalışmada, endüstri 4.0 stratejisine ilişkin çalışan algısı ile iş-yaşam dengesi arasında zayıf ve olumsuz bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmış olup çalışanların endüstri 4.0 kavramı ve firmanın Endüstri 4.0 konusundaki stratejisi hakkında net bir fikre sahip olmadığı değerlendirilmiştir (Cetinkaya, 2021:5). Literatürdeki çalışmalar değerlendirildiği zaman endüstri 4.0 uygulayan örgütlerle ilgili örgütsel davranış konularının araştırıldığı yeterince çalışma olmadığı gözlemlenmiştir.

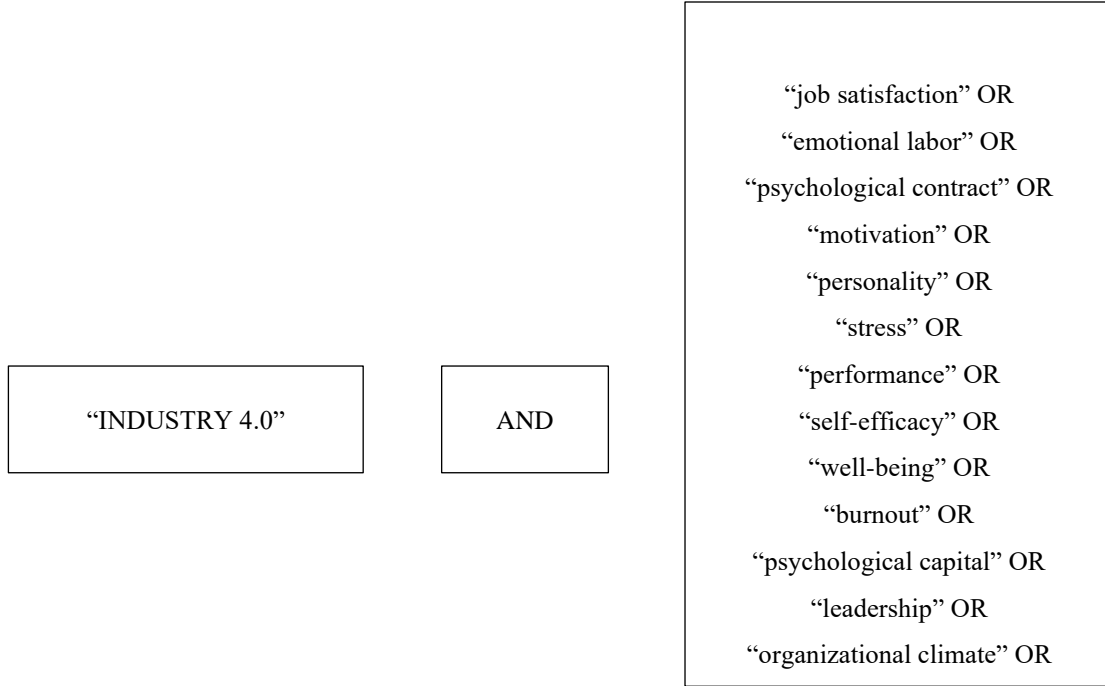
2.Yöntem

Bu çalışmanın amacı endüstri 4.0'la birlikte yaşanacak dönüşümde örgütsel davranış konularının da eş zamanlı olarak bu dönüşüme ne kadar uyum sağladığı ve akademik çalışmaların bu dönüşümdeki kavramlar arası uyumun neresinde olduğunu tespit etmektir. Örgütsel davranış disiplininin doğuşu klasik yönetim kuramında insan unsurunun ikinci plana atılmasıyla tamamlayıcı olarak neo-klasik yönetim kuramının ortaya çıkması (Koçel, 2018:251) göz önüne alınırsa endüstri devrimi ile örgütsel davranışın birbirine paralel gelişmesinin önemi ortaya çıkacaktır. Bu kapsamda çalışma endüstri 4.0 literatürünün teknik konularla birlikte insan unsuruna yönelik yani örgütsel davranış alanına yönelik akademik çalışmaların durum tespiti ve gelecekte yapılacak çalışmalara yön göstermek amacıyla yapılmıştır.

Endüstri 4.0 kavramı ilk olarak 2011 yılında tanıtılmasından dolayı veriler 2011 yılı sonrasını içermektedir. 02 Mayıs 2023 tarihi itibarıyla VOSviewer 1.6.18 programı ile bibliyometrik analiz yöntemi kullanılarak endüstri 4.0 kavramı ve endüstri 4.0'ın örgütsel davranış konularıyla beraber incelendiği çalışmalar değerlendirilmiştir. Bibliyometrik analizin özellikleri değerlendirildiğinde literatüre ilişkin haritalama sayesinde eleştirel yaklaşımla literatürdeki kavramlar ile ilgili boşlukların tespiti mümkün olduğu için çalışmanın amacıyla uyum göstermesinden dolayı analiz yöntemi kapsamında bibliyometrik analiz kullanılmıştır (Öztürk ve Gürler, 2022:3). Veriler açık kaynak olan Web of Science veri tabanından alınmasından dolayı etik kurul onayına gerek bulunmamaktadır. İlk olarak endüstri 4.0 kavramı Web of Science veri tabanından "industry 4.0" anahtar kelimesiyle arama yapılmış sonrasında da endüstri 4.0 kavramının kavramsal çerçevede

belirtilen örgütsel davranış konularıyla beraber çalışılma durumunu tespit etmek için Şekil 1’de belirtilen anahtar kelimeler AND ve OR ifadeleri kullanılarak arama yapılmıştır.

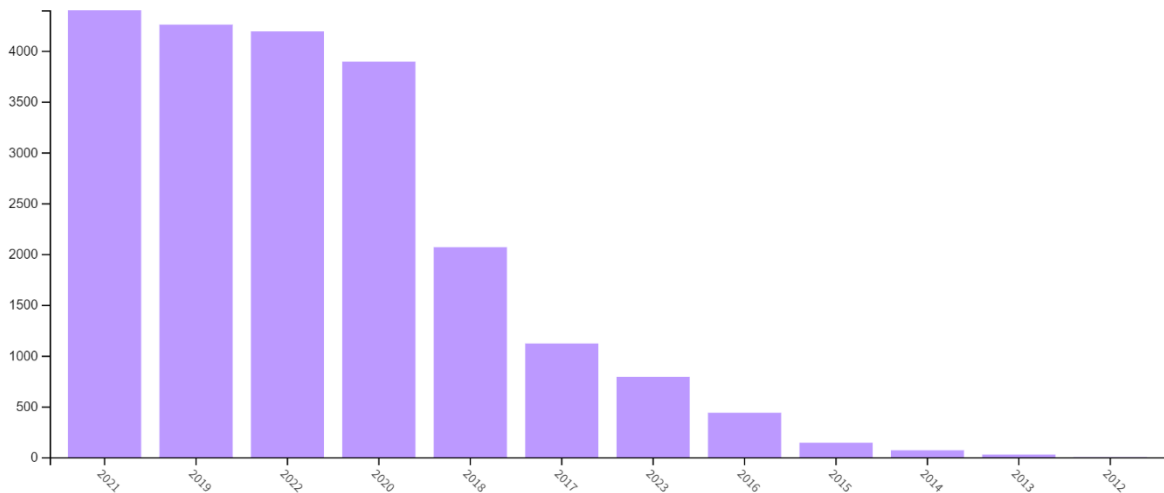
Şekil 1: Anahtar Kelimeler

3.Bulgular

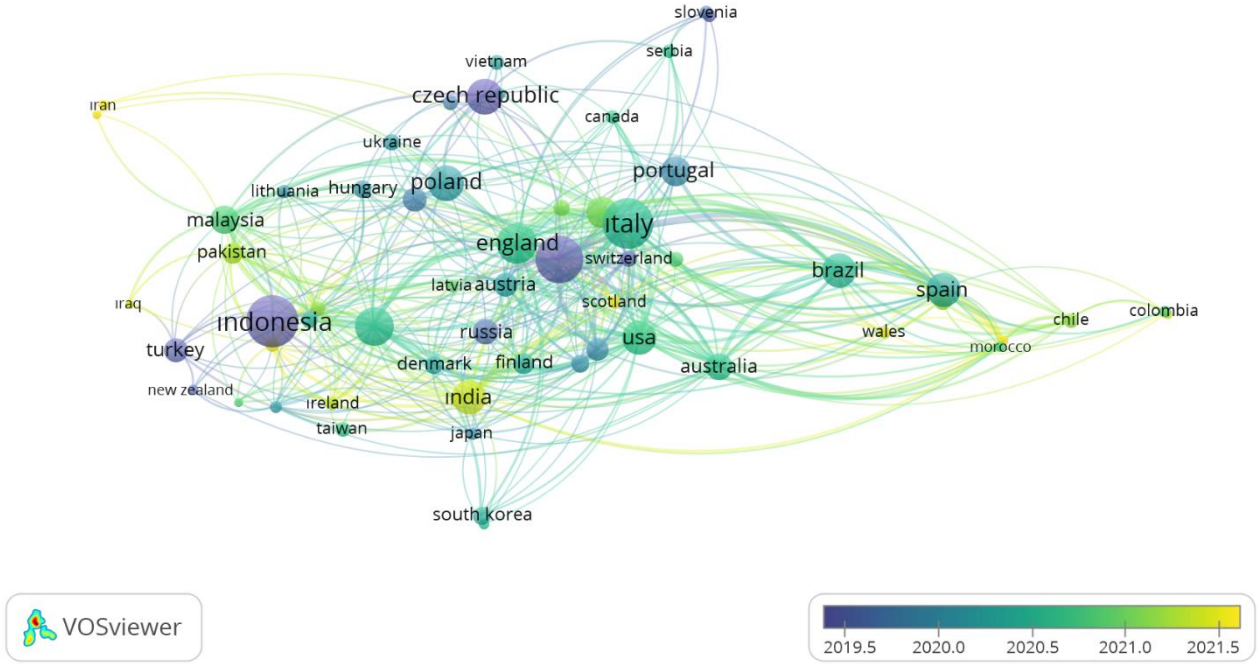
Endüstri 4.0 ve endüstri 4.0’ın örgütsel davranış konularıyla beraber incelendiği çalışmalarla ilgili Web of Science veri tabanında anahtar kelimelerle arama yapılmıştır. Endüstri 4.0 kavramı 2011 yılında tanıtılmasına müteakip kavram yıllara göre artan bir ilgi ile literatürde incelenmeye devam etmektedir. Grafik 1’de endüstri 4.0 kavramının yıllara göre çalışılma durumu yer almaktadır.

Grafik 1: Endüstri 4.0 Kavramının Yıllara Göre Çalışılma Durumu

Endüstri 4.0 kavramı ilk olarak 2011 yılında Almanya'da "Yüksek Teknoloji Stratejisi-2020" kapsamında Hannover Fuarı etkinliğinde tanıtılması sonrasında özellikle batı ülkelerinde kavram daha sık çalışılmıştır. Bununla birlikte Asya ve Güney Amerika ülkelerinde kavrama olan ilgi artmaktadır. Endüstri 4.0 kavramının ülkelere ve yıllara göre çalışılma durumu Şekil 2'de sunulmuştur.

Şekil 2: Endüstri 4.0'ın Ülkeler Bazında Yıllara Göre Çalışılma Durumu

Endüstri 4.0 ile ilgili yapılan arama neticesinde 21422 çalışmaya rastlanmıştır.

Şekil 3: Endüstri 4.0 Kavramının Çalışıldığı Alanlar

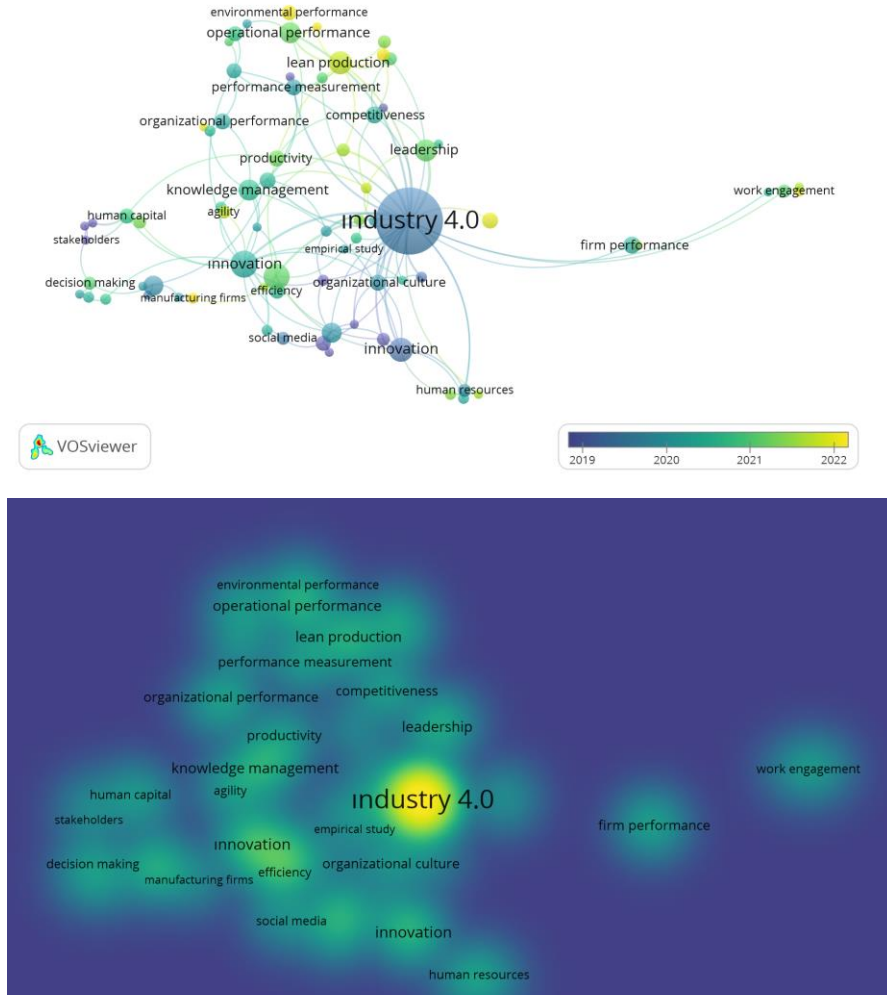
21422 çalışmanın 1575 tanesi yönetim literatüründe yazılmıştır. Çalışmaların daha ziyade teknik konular üzerinde yoğunlaştığı gözlenmiştir. Oransal olarak değerlendirildiğinde endüstri 4.0 literatürünün %9,9'u yönetim literatüründe yazılmıştır.

Tablo:1 Endüstri 4.0 Kavramının Çalışıldığı Alanlar

Çalışılan Alan	Çalışma Sayısı	Frekans
Endüstri Mühendisliği	3626	%22,851
Üretim Mühendisliği	3342	%21,061
Elektrik Elektronik Mühendisliği	3308	%20,847
Bilgisayar Bilimleri (Teori ve Metot)	3009	%18,963
Bilgisayar Bilimleri (Bilgi Sistemleri)	2638	%16,625
Bilgisayar Bilimleri (Yapay Zekâ)	2251	%14,186
Otomasyon Kontrol Sistemleri	2087	%13,152
Bilgisayar Bilimleri (Disiplinler Arası Uygulamalar)	2011	%12,673
Telekomünikasyon	1675	%10,556
Yönetim	1575	%9,926
Çok Disiplinli Mühendislik	1492	%9,403

Endüstri 4.0 ile örgütsel davranış konularının beraber incelendiği çalışmalar kapsamında AND ve OR ifadelerini kullanarak ve yönetim literatürü filtresini kullanarak anahtar kelimelerle yapılan aramada yönetim literatüründe 546 çalışmaya rastlanmıştır.

Şekil 4: Endüstri 4.0 ile Örgütsel Davranış Konularının Yönetim Literatüründe Beraber Çalışılma Durumu

Endüstri 4.0 kavramıyla birlikte değerlendirilen örgütsel davranış konularının başında şekil 4'te görüleceği gibi liderlik, işe tutkunluk, örgütsel kültür, yeterlilik ve performans konuları gelmektedir. Endüstri 4.0 literatürü kapsamında yapılan 21422 çalışmanın 546 tanesi yani %2.5'i yönetim literatüründe örgütsel davranış konularıyla birlikte yapılmıştır.

4.Sonuç

Endüstri 4.0'ın örgütsel davranış literatürü perspektifinden bibliyometrik analizinin yapıldığı bu çalışma ile endüstri 4.0 ve endüstri 4.0'ın örgütsel davranış konularıyla beraber incelendiği çalışmalara ait çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır. Bu kapsamda endüstri 4.0'ın 2011 yılında tanıtılması sonrasında literatürde yıllara göre artan bir sayıda çalışmaların yapıldığı anlaşılmıştır. Siber fiziksel sistemlere vurgu yapan endüstri 4.0 (Wichmann ve diğerleri, 2019:2129), devrim niteliğindeki dönüşümle birlikte literatürde konuya yönelik ilgi artmaktadır (Oztemel ve Gursev, 2020:128). Kavramın ortaya çıktığı ilk yıllarda daha ziyade Batı ülkelerinde çalışılırken son yıllarda Asya ve Güney Amerika ülkelerinde de endüstri 4.0'a yönelik çalışmalar artmıştır. Her ne kadar literatürde endüstri 4.0 ile ilgili yapılan çalışmalar artsa da bu çalışmaların çoğunluğunu teknik konular içerirken ilgili literatürün sadece %9,9'luk bölümü yönetim alanı ilgilidir. Yapı itibarıyla teknik unsurları içeren endüstri 4.0 kavramında yönetim ile ilgili konular ikinci planda

değerlendirilmiştir. Aynı şekilde endüstri 4.0 literatürünün sadece %2.5'lik bölümü ise yönetim alanındaki örgütsel davranış konularıyla beraber incelenen çalışmalardan oluşmaktadır.

Yeni bir endüstri devrimi olan endüstri 4.0 uygulamalarının örgütlerde dönüşüme neden olacağı literatürde konuya yönelik artan ilgi ile kendisini göstermektedir. 2011 yılında tanıtımı ile birlikte henüz çok daha yeni olan endüstri 4.0 uygulamaları sonucunda yaşanacak dönüşüme örgütlerin hazırlık durumları da etkinliklerini ve performanslarını etkileyecektir. Gelişen endüstri 4.0 devrimi ile birlikte örgütsel davranış konularının da eş zamanlı olarak bu dönüşüme ne kadar uyum sağladığı ve akademik çalışmaların bu dönüşümdeki kavramlar arası uyumun neresinde olduğunu tespit etmek amacıyla yapılan çalışmada endüstri 4.0 literatüründeki çalışmaların çoğunluğunun teknik konularda yapılması ve 21422 çalışmanın sadece %2.5'inin örgütsel davranış konularıyla beraber yapılması literatürün daha ilk aşamalarında insan unsurunun ikinci plana atıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Teknik konuların insan unsuru ile birlikte değerlendirilmesinin önemi klasik yönetim kuramı sonrasında revizyona gidilerek neo-klasik yönetim kuramının doğması ile ortaya çıkmıştı (Koçel, 2018:251). Özellikle örgütlerin en kritik etkinlik çarpanı olan insan unsurunun endüstri 4.0 uygulamalarında önemini koruması endüstri 4.0 uygulamalarının etkinliğine hizmet edecektir. Endüstri 4.0 literatürünün %2.5'inin insan unsuru ile birlikte araştırıldığı değerlendirildiğinde endüstri 4.0 uygulamalarının da klasik yönetim kuramının kaderini yaşayarak insan unsuruna önem verecek şekilde tekrar revizyona gitmesi literatürün seyrinde yaşayacağı bir aşama olacaktır. Yönetim kuramlarının tarihsel aşamaları kapsamında endüstri 4.0 uygulamaları ile ilgili yapılacak çalışmalara proaktif bir yaklaşım sergileyerek insan unsurunun da birlikte değerlendirilmesi endüstri 4.0 uygulamalarının başarısını artıracak bir husus olacaktır. Bununla birlikte endüstri 4.0'ın örgütsel davranış konularıyla beraber değerlendirilecek çalışmaların artması hem endüstri 4.0 sürecine giren veya girmekte olan örgütlerdeki yöneticilerin örgütsel davranış konularına farkındalığını artıracak hem de çalışanların endüstri 4.0 sürecine yönelik endişelerini azaltacak unsur olacaktır.

Çalışma bibliyometrik analiz ile endüstri 4.0 literatürü örgütsel davranış konuları perspektifinden değerlendirilmiştir. Çalışmanın Web of Science veri tabanı kullanılarak yapılması çalışmanın kısıtlarını oluşturmaktadır. Gelecekte yapılacak çalışmalarda farklı veri tabanlarının değerlendirilmesi ile uluslararası literatür ve ulusal literatür birlikte değerlendirilebilecektir. Çalışma kapsamında WOVviewer programı ile haritalama yöntemi sonrasında bulgular yorumlandığı için endüstri 4.0 kavramına yönelik ilgi, ülkelerin kavrama yönelik yaklaşımları ve örgütsel davranış konularının ikinci planda kalması ile ilgili gerekçeler açıklanamamıştır. Bu kapsamda gelecekte yapılacak çalışmalarda endüstri 4.0'ın örgütsel davranış konularına etkisi konularında ve ülkeler özelinde nitel çalışmalar kavramla ilgili gelişmelerin gerekçelendirilmesini sağlayacaktır.

Kaynakça

- Adekanmbi, F. P. ve Ukpere, W. I. (2022). Sustaining organizational performance and employee wellbeing in the 4IR: the impact of leadership 4.0, PSYCAP, and high-performance HR practices. *EUREKA: Social and Humanities*, 3, 24-39. doi:<https://doi.org/10.21303/2504-5571.2022.002403>.
- Aderibigbe, J. K. (2021a). Psychological capital: the antidote for the consequences of organisational citizenship behaviour in industry 4.0 workplace. *Agile Coping in the Digital Workplace: Emerging Issues for Research and Practice* içinde (ss. 259-273). Cham: Springer International Publishing. doi:https://doi.org/10.1007/978-3-030-70228-1_13.
- Aderibigbe, J. K. (2021b). The dynamism of psychological contract and workforce diversity: Implications and challenges for Industry 4.0 HRM. *Redefining the Psychological Contract*

in the Digital Era içinde (ss. 247-259). Springer, Cham. doi:https://doi.org/10.1007/978-3-030-63864-1_13.

- Bavaresco, R., Arruda, H., Rocha, E., Barbosa, J. ve Li, G. P. (2021). Internet of Things and occupational well-being in industry 4.0: A systematic mapping study and taxonomy. *Computers & Industrial Engineering*, 161, 107670. doi:<https://doi.org/10.1016/j.cie.2021.107670>.
- Berglund, R., Omoredede, A. ve Backström, T. (2021). Avoiding the pitfall of work-related stress in the transition to industry 4.0. *EUROMA 2021*.
- Bibby, L. ve Dehe, B. (2018). Defining and assessing industry 4.0 maturity levels—case of the defence sector. *Production Planning & Control*, 29(12), 1030-1043. doi:<https://doi.org/10.1080/09537287.2018.1503355>.
- Chinyamurindi, W. T. (2021). [Re] defining the psychological contract within industry 4.0: An expert opinion analysis. *Redefining the Psychological Contract in the Digital Era: Issues for Research and Practice*, 37-53. doi:https://doi.org/10.1007/978-3-030-63864-1_3.
- Cetinkaya, A. S. (2021). The impact of industry 4.0 strategy on the work-life balance of employees. *University of South Florida M3 Center Publishing*, 5(2021), 64. doi:<https://www.doi.org/10.5038/9781955833035>.
- Doğru, B. ve Meçik, O. (2018). Türkiye’de endüstri 4.0’in işgücü piyasasına etkileri: Firma beklentileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23 (Endüstri 4.0 ve Örgütsel Değişim Özel Sayısı), 1581-1606.
- Dyahrini, W., Novendri, A., Darda, A., Gultom, K., Riyanda, M. ve Saudi, M. H. (2020). The influence of organizational cultural, organizational commitment to performance with competitive advantage as intervening variable industrial era 4.0 (case study at multi garmentama company). *Solid State Technology*, 63(4), 3835-3847.
- Ghobakhloo, M. (2018). The future of manufacturing industry: a strategic roadmap toward Industry 4.0. *Journal of Manufacturing Technology Management*, 29(6), 910-936. doi:<https://doi.org/10.1108/JMTM-02-2018-0057>.
- Ghobakhloo, M., Fathi, M., Iranmanesh, M., Maroufkhani, P. ve Morales, M. E. (2021). Industry 4.0 ten years on: A bibliometric and systematic review of concepts, sustainability value drivers, and success determinants. *Journal of Cleaner Production*, 302, 127052. doi:<https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.127052>.
- Goksu, N., Koska, A., Erdem, M. B. ve Yılmaz, A. (2018). Yeni ürün geliştirme noktasında endüstri 4.0 rolü: Kahramanmaraş metal mutfak sanayiinde bir araştırma. *PressAcademia Procedia*, 7(1), 418-421. doi:<https://doi.org/10.17261/Pressacademia.2018.927>.
- Ing, T. S., Lee, T. C., Chan, S. W., Alipal, J. ve Hamid, N. A. (2019). An overview of the rising challenges in implementing industry 4.0. *International Journal of Supply Chain Management*, 8(6), 1181-1188.
- Jamwal, A., Agrawal, R., Sharma, M. ve Giallanza, A. (2021). Industry 4.0 technologies for manufacturing sustainability: a systematic review and future research directions. *Applied Sciences*, 11(12), 5725. doi:<https://doi.org/10.3390/app11125725>.
- Jermstiparsert, K. (2020). Leadership and industry 4.0 as a tool to enhance organization performance: Direct and indirect role of job satisfaction, competitive advantage and business sustainability. *Agile Business Leadership Methods for Industry 4.0* içinde (ss. 233-257). Emerald Publishing Limited. doi:<https://doi.org/10.1108/978-1-80043-380-920201014>.

- Karaboğa, H. A. (2019). *Örgütsel davranış araştırmalarının bibliyometrik analizi*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Koçel, T. (2018). *İşletme yöneticiliği*, İstanbul:Beta Yayıncılık.
- Kwiotkowska, A. ve Gębczyńska, M. (2022). Job satisfaction and work characteristics combinations in Industry 4.0 environment—Insight from the Polish SMEs in the Post-Pandemic era. *Sustainability*, 14(20), 12978. doi:<https://doi.org/10.3390/su142012978>.
- McShine, S.L. ve Von Glinow, M.A. (2016). *Örgütsel davranış* (A. Günsel ve S. Bozkurt, Çev.). Ankara:Nobel Akademik Yayıncılık (Orijinal eserin yayın tarihi 2014).
- Mohelska, H. ve Sokolova, M. (2018). Management approaches for Industry 4.0—the organizational culture perspective. *Technological and Economic Development of Economy*, 24(6), 2225-2240. doi:<https://doi.org/10.3846/tede.2018.6397>.
- Molino, M., Cortese, C. G. ve Ghislieri, C. (2020). The promotion of technology acceptance and work engagement in industry 4.0: From personal resources to information and training. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(7), 2438. doi:<https://doi.org/10.3390/ijerph17072438>.
- Mourtzis, D. ve Vlachou, E. (2018). A cloud-based cyber-physical system for adaptive shop-floor scheduling and condition-based maintenance. *Journal of Manufacturing Systems*, 47, 179-198. doi:<https://doi.org/10.3390/ijerph17072438>.
- Mücevher, M. H., Demirgil, Z., Çetinceli, K. ve Özdemir, K. (2020). Örgütsel davranış alanındaki yönelimler: Örgütsel davranış kongrelerinde sunulan bildirilerin bibliyometrik analizi. *Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 24-36. doi:<https://doi.org/10.51177/kayusosder.809447>.
- Nedjwa, E., Bertrand, R. ve Sassi Boudemagh, S. (2022). Impacts of Industry 4.0 technologies on Lean management tools: a bibliometric analysis. *International Journal on Interactive Design and Manufacturing (IJIDeM)*, 16(1), 135-150. doi:<https://doi.org/10.1007/s12008-021-00795-9>.
- Newman, C., Edwards, D., Martek, I., Lai, J., Thwala, W.D. ve Rillie, I. (2021), Industry 4.0 deployment in the construction industry: A bibliometric literature review and UK-based case study, *Smart and Sustainable Built Environment*, Vol. 10 No. 4, 557-580. doi:<https://doi.org/10.1108/SASBE-02-2020-0016>.
- Okutan, E. ve Turdı, M. (2020). Örgütsel davranış alanında yapılan çalışmaların değerlendirmesi: Web of science örneği. Altınsoy, A. (Ed), *Sakarya Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri: Seçme Yazılar-IV* içinde (ss.95-107). Sakarya:Sakarya Yayıncılık.
- Olsen, T. L. ve Tomlin, B. (2020). Industry 4.0: Opportunities and challenges for operations management. *Manufacturing & Service Operations Management*, 22(1), 113-122. doi:<https://doi.org/10.1287/msom.2019.0796>.
- Oztemel, E. ve Gursev, S. (2020). Literature review of Industry 4.0 and related technologies. *Journal of Intelligent Manufacturing*, 31(1), 127-182. doi:<https://doi.org/10.1007/s10845-018-1433-8>.
- Öztürk, O. ve Gürler, G. (2022). *Bibliyometrik araştırmaların tasarımına ilişkin bir çerçeve*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Porubčínová, M. ve Fidlerová, H. (2020). Determinants of industry 4.0 technology adaption and human-Robot collaboration. *Veddecké Práce Materiálovotechnologickej Fakulty Slovenskej*

Technickej Univerzity v Bratislave so Sídrom v Trnave, 28(46), 10-21.
doi:<https://doi.org/10.2478/rput-2020-0002>.

- Pradipto, Y. D. ve Ibrahim, M. I. (2022). The effect of working environment on burnout in millennial employees in Jakarta with job performance as moderating variable. *3rd Tarumanagara International Conference on the Applications of Social Sciences and Humanities* içinde (ss. 1731-1735). Atlantis Press. doi:10.2991/assehr.k.220404.281.
- Prause, M. ve Weigand, J. (2016). Industry 4.0 and object-oriented development: incremental and architectural change. *Journal of Technology Management & Innovation*, 11(2), 104-110. doi:<http://dx.doi.org/10.4067/S0718-27242016000200010>.
- Robbins S.P. ve Judge T.A. (2012). *Örgütsel davranış* (İ.Erdem, Çev). Ankara:Nobel Akademik Yayıncılık (Orijinal eserin yayın tarihi 2011).
- Rosa, R., Rahayu, S., Yudi, Y. ve Gowon, M. (2022). Internal auditor transformation strategy in the industrial revolution 4.0 era: Literature review. *Proceedings of the First Lekantara Annual Conference on Public Administration, Literature, Social Sciences, Humanities, and Education, Malang, Indonesia*. doi:<http://dx.doi.org/10.4108/eai.3-8-2021.2315085>.
- Schultz, C. M. (2021). The relationship between self-leadership, the future of human resource management, and work engagement. *SA Journal of Human Resource Management*, 19. 1-12. doi:<https://doi.org/10.4102/sajhrm.v19i0.1701>.
- Schumacher, A., Erol, S. ve Sihm, W. (2016). A maturity model for assessing Industry 4.0 readiness and maturity of manufacturing enterprises. *Procedia Cirp*, 52, 161-166. doi:<https://doi.org/10.1016/j.procir.2016.07.040>.
- Shabur, A. ve Hridoy, M. W.(2021). Analysis of the factors of applying fourth industrial revolution in context of Bangladesh. *Journal of Advanced Research in Industrial Engineering*, 4(1), 1-8. doi:<http://doi.org/10.5281/zenodo.4624767>.
- Sony, M. ve Mekoth, N. (2022). Employee adaptability skills for industry 4.0 success: a road map. *Production & Manufacturing Research*, 10(1), 24-41. doi:<https://doi.org/10.1080/21693277.2022.2035281>.
- Soomro, M. A., Hizam-Hanafiah, M., Abdullah, N. L. ve Jusoh, M. S. (2021). Change readiness as a proposed dimension for industry 4.0 readiness models. *Logforum*, 17(1), 83-86. doi:<http://doi.org/10.17270/J.LOG.2021.544>.
- Şahin, M. D. ve Yangil, F. M. (2018). Türkiye’de örgütsel davranış yazınına bir bakış: 2012-2016 yılları arasında yayımlanmış üniversite sosyal bilimler dergileri üzerine içerik analizi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 371-383. doi:10.20491/isarder.2018.434.
- Tanç, Ş. G. ve Öz, A. Ö. (2020). Endüstri 4.0 kapsamında lojistik 4.0’ın incelenmesine yönelik teorik bir çalışma, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(110), 460-469. doi:<http://dx.doi.org/10.29228/ASOS.46834>.
- Terzi, A. (2021). Endüstri 4.0 sürecinde üretim maliyetlerinde meydana gelmesi beklenen etkiler üzerine bir inceleme. *Journal of Accounting and Taxation Studies*, 14(2), 837-872. doi:<https://doi.org/10.29067/muvu.852880>.
- Trotta, D. ve Garengo, P. (2018). Industry 4.0 key research topics: A bibliometric review. *7th International Conference on Industrial Technology and Management (ICITM)* içinde (ss. 113-117). IEEE. doi: 10.1109/ICITM.2018.8333930.

- Weiss, A., Huber, A., Minichberger, J. ve Ikeda, M. (2016). First application of robot teaching in an existing industry 4.0 environment: Does it really work?. *Societies*, 6(3), 20. doi:<https://doi.org/10.3390/soc6030020>.
- Wichmann, R. L., Eisenbart, B. ve Gericke, K. (2019). The direction of industry: a literature review on Industry 4.0. *Proceedings of the Design Society: International Conference on Engineering Design* içinde (ss. 2129-2138). Cambridge University Press. doi:<https://doi.org/10.1017/dsi.2019.219>.
- Xu, L. D., Xu, E. L. ve Li, L. (2018). Industry 4.0: state of the art and future trends. *International Journal of Production Research*, 56(8), 2941-2962. doi:<https://doi.org/10.1080/00207543.2018.1444806>.
- Yıldız, A. (2018). Endüstri 4.0 ve akıllı fabrikalar. *Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 22(2), 546-556. doi: 10.16984/saufenbilder.321957.
- Ziaei Nafchi, M. ve Mohelská, H. (2020). Organizational culture as an indication of readiness to implement industry 4.0. *Information*, 11(3), 174. doi:<https://doi.org/10.3390/info11030174>.

Araştırma Makalesi / Research Article

**PERAKENDE KANAL ENTEGRASYONUN TEKRAR SATIN ALMA NİYETİNE
ETKİSİNDE MÜŞTERİ MEMNUNİYETİNİN ARACI ROLÜ***

Seyda Fatih HARMANDAROĞLU^{1}
Remzi ALTUNIŞIK²**

Öz

Perakende kanal entegrasyonu çok kanallı pazarlama uygulamaları bağlamında son yıllarda öne çıkan konuların başında gelmektedir. Pandemiyle birlikte bireyselliğin ön plana çıkması, beklenenden daha erken bir zaman diliminde dijitalleşmenin yaşamımıza girmesini hızlandırmıştır. Bu artış her sektörde olduğu gibi perakende sektöründe de çevrimiçi ve çevrim dışı kanalların hızlı bir şekilde birlikte kullanımını kaçınılmaz bir hale sokmuştur. Bu durum perakende kanal entegrasyonunun önemini ortaya çıkarmıştır. Bu araştırmanın amacı perakende kanal entegrasyonunun tekrar satın alma niyetine etkisi ile bu etkileşimde müşteri tatmininin aracılık rolünün olup olmadığının incelenmesidir. Araştırma bağlamında hem fiziki hem de çevrimiçi mağazalardan alışveriş yapmış kişiler araştırmanın evrenini oluşturmuştur. Araştırma kapsamında veriler kolayda örnekleme yöntemiyle belirlenmiş olan katılımcılardan anket yoluyla toplanmış olup, SPSS ve AMOS programları yardımıyla analiz edilmiştir. Bulgular perakende kanal entegrasyonunun dört boyutlu bir yapıyı içermekte olduğunu ve bu boyutların tekrar satın alma niyeti üzerindeki görece etkilerinin farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Alışverişte esneklik boyutunun tekrar satın alma davranışı üzerinde doğrudan, bilgiye erişim kolaylığı ve alışverişte esneklik boyutlarının müşteri tatmini üzerinden dolaylı olarak tekrar satın alma davranışı üzerinde etkili olduğu ortaya konmaktadır. Perakende kanal entegrasyonu boyutlarından alışverişte esnekliğin tekrar satın alma niyetine hem doğrudan hem de dolaylı etkisi olduğu; öte yandan dijital destek ve kişiselleştirilmiş teklif boyutlarının ne tekrar satın alma niyetine ne doğrudan ne de dolaylı olarak bir etkilerinin olmadığı gözlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Perakende kanal entegrasyonu, müşteri memnuniyeti, tekrar satın alma niyeti, çok kanal, bütüncül kanal

JEL Kodları: M31, M21, M39

**THE MEDIATION ROLE OF CUSTOMER SATISFACTION IN THE EFFECT OF
RETAIL CHANNEL INTEGRATION ON REPURCHASE INTENTION**

Abstract

Retail channel integration is one of the prominent issues in the context of multi-channel marketing practices in recent years. The emergence of individuality during the pandemic has accelerated the introduction of digitalization into our lives earlier than expected. This increase has made the rapid use of online and offline channels in the retail sector, as in every sector, inevitable. This situation has revealed the importance of retail channel integration. The purpose of this research is to examine the effect of retail channel integration on repurchase intention and whether customer satisfaction has a mediating role in this interaction. In the context of the research, people who shopped from both physical and online stores constitute the universe of the research. Within the scope of the research, the data were collected through a questionnaire on the participants who were determined by convenience sampling method and analyzed by SPSS and AMOS programs. The findings reveal that retail channel integration includes a four-dimensional structure and the relative effects of these dimensions on repurchase intentions are different. It has been revealed that some dimensions have a direct effect on repeat purchase behavior while other dimensions have an indirect effect on repeat purchase behavior through customer satisfaction. One of the dimensions of retail channel integration, flexibility in shopping has both direct and indirect effects on repurchase intention. On the other hand, it is observed that digital support and personalized offer dimensions do not have any direct or indirect effect on repurchase intention.

Keywords: Retail channel integration, customer satisfaction, repurchase intention, multi-channel, omni channel

JEL Codes: M31, M21, M39

* Bu çalışma birinci yazarın doktora tez çalışması bağlamında yürütülmekte olan çalışmasından yola çıkararak üretilmiştir. Çalışmanın gerçekleşmesi için Sakarya Üniversitesi Yayın Etik Kurulu'ndan 01.06.2022 tarihli 46 sayılı 02 nolu kararı ile izin alınmıştır.

¹ Öğr. Gör., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Osmaneli MYO, ORCID: 0000-0001-5111-2940,

** **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): sfatih.harmandaroglu@bilecik.edu.tr.

² Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, ORCID: 0000-0001-7934-1841.

Başvuru Tarihi (Received): 16.05.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 26.07.2023.

Giriş

Son derece dinamik bir işletme faaliyeti olarak pazarlama değişen pazar şartlarına ve pazar dinamiklerine göre pozisyon almakta ve sürekli olarak güncellenmek durumunda olan bir işletme faaliyetidir. Esas itibariyle pazarlama, tüketici ihtiyaç ve isteklerini tatmin ederek işletme amaçlarının gerçekleştirilmesini sağlamaya çalışmaktadır. Dolayısıyla pazar şartlarında yaşanan değişimlerin tüketici ihtiyaç, istek ve beklentileri üzerinde yaratmış olduğu değişikliklerin pazarlamacılarca yakından takip edilmesi gerekmektedir.

Özellikle de son yıllarda teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıkan bilişim teknolojileri internet, sosyal medya ve dijitalleşme şeklinde modern yaşamın her aşamasında kendini göstermeye başlamıştır. Söz konusu gelişmeler sadece iletişim seçeneklerini arttırmış olmayıp, günlük yaşamdaki birçok faaliyetin dönüşmesine, yaşamı kolaylaştırmasına ve hatta tüketim alışkanlıkları ile yaşam tarzlarında yeni oluşumların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Artık günümüzde tüketiciler ihtiyaç ve isteklerini karşılama sürecinde sadece geleneksel yol ve yöntemlerin ötesinde pazar uzayı olarak tabir edilen ve sosyal medya ve internet üzerinden tüm dünya pazarlarını erişim dahilinde görmeye başlamıştır. Özellikle de pandemi sonrasında tüketiciler teknolojinin sağladığı imkanlar sayesinde perakendecilerle istedikleri zamanda, istedikleri yerden ve istedikleri iletişim kanalıyla irtibat kurabilmekte ve siparişler verebilmektedir. Bu durum perakendeciler açısından da yeni bir durum olması sebebiyle, perakendeciler değişime uyum sağlamaları ve değişen tüketici beklentilerini karşılama konusunda birbirleriyle yarışmak durumundadırlar. Bu yeni dünyada başarının anahtarı hız, istekleri karşılayabilme ve müşteri memnuniyetinin sağlanmasından geçmektedir.

Bilişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler pazarlama dünyasına yeni kanallar ve yeni iş modelleri oluşturma imkânı sunmaktadır. Tüketici ister bilgisayar veya mobil uygulamalarla çevrimiçi olarak ister telefonla isterse de fiziki mağazadan alışveriş yapıyor olsun; tüketiciye sorunsuz ve entegre bir alışveriş deneyimi sağlamak için perakendecilerin çok kanallı bir yaklaşım benimsemeleri gerekmektedir (Berman, Evans ve Chatterjee, 2018). Fiziki mağazalardan alışverişler önemini korumakla beraber mobil uygulamalarla çevrimiçi alışverişler hızlanmıştır (Meleró, Sese ve Verhoef, 2016). Dijital teknolojilerin tüketici alışveriş deneyimine entegrasyonu, perakendeciliğin dijitalleşme sürecini hızlandırmıştır (Hagberg, Sundstrom ve Egels-Zandén, 2016). Bunun doğal sonucu olarak tüketicilerin alışveriş alışkanlıkları ve davranışlarında geri dönülemez ciddi değişimleri beraberinde getirmektedir.

Çevrimiçi kanal seçeneklerinin ortaya çıkışıyla birlikte işletmeler tüketicilere ulaşma konusunda daha fazla alternatiflere sahip olmuşlardır. Ancak çok sayıda kanal üzerinden müşterilerle olan etkileşimlerin etkin ve verimli bir şekilde yürütülebilmesi için yeni yaklaşımlar ve farklı kanalların bulunduğu avantajlardan sinerji yaratılması için kanallar arasında bir entegrasyonun yaratılması kaçınılmaz bir hal almaktadır. Kanallar arası entegrasyon düşük bir düzeyde olabileceği gibi entegrasyonun en üst düzeyi olarak düşünülen bütüncül (omni-channel) kanal entegrasyonu düzeyinde de olabilmektedir. Bütüncül yaklaşım, telefon, internet veya fiziki mağazanın oldukça iç içe geçmiş halde kullanıldığı bir nevi alışveriş yol haritasının bütüncül olarak ele alınmasıdır. Örneğin tüketici internet sitesi üzerinden ya da sosyal medya üzerinden bir ürün araştırması yaptıktan sonra mağazada ürünü deneyimleyebilir, sonra mobil uygulama üzerinden bu ürünü satın alır ve beğenmezse mağazaya gidip iade edebilir. Tüketiciler artık birden çok kanal ve temas noktası arasında geçiş yaparak, tutarlı ve sorunsuz çok kanallı yolculuk olarak adlandırılan deneyimlerin sağladığı kolaylıkları ve konforu alışveriş bağlamındaki yaşamında görmeyi arzulamaktadır (Hure, Picot-Coupey ve Ackermann, 2017). Her ne kadar gerçekleştirilmesi oldukça zor olmasına rağmen tüketici talebinin karşılanması sürecinde bütüncül kanal perakendeciliğin merkezinde sorunsuz bir entegrasyon sürecinin yönetilmesi vardır (Berman ve

diğerleri, 2018). Bütüncül kanal perakendeciliği ile fiziki mağaza, bilgisayar ve telefon gibi cihazlar yoluyla bağımsız, kesintisiz ve kusursuz bir deneyim sunulmaktadır.

Kanal entegrasyonu, çoklu etkileşim biçimleri olan perakende kanalı, medya, internet sitesi ve fiziki mağazaları birlikte koordine etmenin bir yolu olarak da tanımlanmaktadır (Zhang, Ren ve Wang, 2018). Kanal entegrasyonu, kanallar arasındaki etkileşimi artırma yoluyla iş birliklerini geliştirmeye yönelik bir süreçtir. Aynı zamanda kanallar arasında operasyonel yönetim ve etkileşimli işleyiş yönünden koordinasyon sağlanmasıdır. Bunun temelini her kanalın avantajlarından yararlanarak sinerji yaratmak ve sonuçta müşteri memnuniyetini arttırarak tekrar satın alma davranışını etkilemek oluşturmaktadır. Her ne kadar perakende sektöründe çok kanallı uygulamalar hızla yaygınlaşıyor olsa da bütüncül bir kanal entegrasyonun sağlandığı uygulamaların sınırlı olduğu gözlenmektedir. Mevcut araştırmalar kanal entegrasyonu boyutları arasında tutundurma, ürün ve fiyat bilgisi yönetimi, işlem bilgileri yönetimi, bilgiye erişim, sipariş karşılama ve entegre müşteri hizmetleri gibi konuların yaygın konular arasında olduğuna işaret etmektedir (Oh, Teo ve Sambamurthy, 2012). Ayrıca kanal entegrasyonun satın alma niyeti üzerine etkisini inceleyen yazında çeşitli çalışmalar bulunmaktadır (Juaneda-Ayensa, Mosquera ve Murillo 2016; Kang, 2019; Kazancoglu ve Aydın, 2018). Ancak, perakende kanal entegrasyonun müşteri tatmini ve tekrar satın alma niyeti üzerindeki etkisini incelemeye yönelik çalışmaların son derece sınırlı olduğu müşahede edilmektedir.

Satın alma niyeti, tüketicilerin ürünü satın almaya istekli olma durumunu ifade etmektedir (Dodds, Monroe ve Grewal, 1991). Tekrar satın alma davranışının önemli bir öncülü ise, tüketicilerin satın alma esnasında beklentilerini onaylayıp onaylamamalarına bağlı olarak deneyimledikleri memnuniyettir (Hsu, Chang ve Chu, 2014). Kotler ve Keller (2016) memnuniyeti “Kişinin ürün veya hizmet performansı ile beklentinin karşılaştırılması sonucu ortaya çıkan haz veya hayal kırıklığı duygusu” olarak, Oliver (2014) ise “tüketicinin tatmin tepkisi” olarak tanımlamaktadır. Müşteri memnuniyetinin pazarlama yazınında birçok araştırma konusunda kendine yer bulmasının nedeni müşterileri elde tutma ve yeni müşteri edinme yönünden önemli bir rol oynamasıdır (Tandon, Kiran ve Sah, 2017). Yazında tüketici memnuniyetini çeşitli yönleriyle ele alan çok sayıda çalışma mevcuttur (Hamouda, 2019; Lee, 2020; Murfield, Boone ve Rutner, 2017). Bununla beraber Chen, Yen ve Kuo, (2016) yaptığı araştırmada tekrar satın alma niyetini açıklamak için beklenen ve algılanan performansı ve memnuniyet düzeyini karşılaştırmış ve müşteri memnuniyetinin satın alma davranışını pozitif yönde etkilediğini ortaya koymuştur. Ancak kanal entegrasyonunun tekrar satın alma davranışına etkisini doğrudan inceleyen araştırmalara da rastlamak zordur. Müşteri memnuniyeti ile birlikte perakende kanal entegrasyonunun tekrar satın alma davranışını pozitif yönde etkileyeceği düşünülmektedir. Dolayısıyla bu araştırmanın amacı perakende kanal entegrasyonunun tekrar satın alma niyeti üzerindeki etkisini inceleyerek, söz konusu ilişkide tüketici tatmininin aracılık etkisinin araştırılmasıdır.

1. Kavramsal Çerçeve

Bu kısımda araştırma modelinde yer almakta olan temel yapılar ve değişkenlere ilişkin yazın taraması sunulmaktadır. Bu çerçevede perakende kanal entegrasyonu olgusu ile tüketici tatmini ve tüketicinin tekrar satın alma niyeti olguları ele alınarak, olgular arasındaki etkileşim yazındaki bulgular ışığında irdelenmektedir.

1.1. Perakende Kanal Entegrasyonu

Perakendecilik, tüketicilere otomobilden giyime, restoranlardaki yemeklerden sinema biletlerine kadar nihai tüketiciye yapılan her türlü satışı içeren, kişisel veya ailevi ihtiyaçlar için mal ve hizmet satışıyla ilgili her türlü ticari faaliyetler bütünü olup, tedarikçiden tüketiciye dağıtım sürecinin son aşamasını teşkil etmektedir (Berman ve diğerleri, 2018). Başka bir ifadeyle, ürün ve hizmetlerin tüketicisiyle buluşturulma sürecindeki tüm faaliyetler perakendecilik faaliyetleri olarak değerlendirilebilir. Bu süreçte perakendeciler tüketici taleplerine cevap vermek üzere onlara

mükemmel bir alışveriş deneyimi sağlayan araçlar olarak değerlendirilebilir (Kotler ve Keller, 2016). Ancak bu süreç gelişen teknolojiler ve buna bağlı olarak pazar dinamiklerindeki değişimler sadece perakende sektöründeki süreci daha karmaşık ve sofistike hale getirmekle kalmamış, rekabetin de doğasında ve şiddetinde ciddi değişimlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu süreçte perakende sektörü tek kanallı bir faaliyet (geleneksel kanal) olmaktan çıkıp çok kanallı (online ve offline) bir yapıya dönüşmeye başlamıştır. Ancak, sektördeki sorunların kaynağı sadece çoklu kanalların etkin ve verimli bir şekilde yönetilmesi değil, çoklu kanalların entegrasyonu ve süreçte kesintisiz ve tamamen entegre olmuş bütüncül bir tüketim deneyiminin sağlanmasındaki zorluklar da yer almaktadır. Dolayısıyla sunulan hizmette tüketicilere sorunsuz bir alışveriş deneyimi sağlamak için kanal entegrasyonunun önemi her geçen gün daha da artmaktadır (McGoldrick ve Collins, 2007).

E-ticaretin ve yeni dijital kanalların hızla gelişmesiyle birlikte, perakendeci ve tüketici arasındaki işlemler web siteleri, fiziksel mağazalar, kataloglar, internet kioskları, mobil uygulamalar ve çağrı merkezleri gibi kanallar aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Bu kanalların entegrasyonu olarak ifade edilen çok kanallı (multi-channel) ve sonrasında ortaya çıkan bütüncül (omni-channel) kanal perakendeciliğe geçiş çabaları Covid-19'un oluşturduğu şartlar sebebiyle daha da ivme kazanmıştır. Çok kanallı perakendecilikte müşteri, neyi, ne zaman ve nereden satın almak isterse istesin tüm kanallardan yararlanır, bir kanaldan aldığı hizmeti diğer kanallardan da devam ettirebilir (Zhang ve diğerleri, 2018). Örneğin, bir müşteri fiziksel bir mağazada ürünü deneyip çevrimiçi sipariş verebilmesi, internetten alışveriş yapan bir müşterinin ürün teslimatı için veya satış sonrası hizmetle ilgili destek için fiziki mağazaya gidebilmesi ve bu süreçte alışveriş deneyiminin kesintisiz ve sorunsuz bir şekilde sanki tüm kanalların aynı sistemin bir parçasıymış gibi deneyimlenmesi için sürecin yönetilmesi bütüncül kanal deneyimi olarak ifade edilmektedir. Günümüzde birçok perakendeci çoklu kanallar vasıtasıyla müşterilerin ulaşmaya çalışmaktadır ancak kanallar arasındaki entegrasyon düzeyi çoğu zaman bütüncül bir kanal deneyimi sağlama konusunda yetersiz kalmaktadır.

Çok kanallı perakendecilikte çeşitli kanallarda faaliyet gösterildiğinden, her bir kanalın kendine ait lojistik sistemlerinin olması kanaldaki operasyon yönetimini karmaşık hale getirmekte ve süreci zorlaştırmaktadır. Bu durum kanallar arası lojistik hizmetlerinde çeşitli aksamaların çıkmasına neden olabilmektedir. Müşteri deneyimi açısından ise, çok kanallı perakendecilikte tüketiciler bilgi ve hizmetleri kendi kendine araştırıp kendilerine uygun olanı bulmak durumunda kalabilmektedir (Saghiri, Wilding ve Mena, 2017). Bu durumda müşteri, ürün ve fiyat karşılaştırmaları için çevrimiçi ve çevrimdışı mağazalara ayrı ayrı giderek araştırmak durumunda kalabilmektedir. Ayrıca aynı müşterinin, farklı kanallar için satın alma bilgilerini saklayan ayrı ayrı hesapların olması gerekliliği alışverişteki kusursuz deneyimi zorlaştırmaktadır. Ancak, çok kanallı perakendecilikte uygulama hedefi, operasyon yönetimi ve tüketici deneyimi açısından farklılıklar bulunmaktadır. Uygulama hedefi noktasından çok kanallı perakendecilikte, genellikle, her bir kanal kendine özgü avantajlarını kullanarak farklı tercih ve ihtiyaçlara sahip müşteri segmentlerine ulaşmayı amaçlamayabilmektedir (Ailawadi ve Farris, 2017). Bu durumda çok kanallı perakendecilerde artan erişim ve hizmet yetenekleri ile kanallar arasında uyumsuzluklar ortaya çıkabilmektedir. Örneğin, çevrimiçi kanal davranışı showrooming davranışı ile karıştırıldığında fiziksel mağaza performansını değerlendirmek zorlaşmaktadır.

Bütüncül kanallı yaklaşımda ise her bir kanal müşteriye ayrı ayrı elde tutmakla ilgilenmez, bilakis, hangi kanal seçilirse seçilsin müşteriye o kanalın avantajlı yönünü kullanarak herhangi bir zamanda ve herhangi bir yerden o müşteri alışveriş deneyiminin desteklenmesi amaçlanır. Temel amaç müşteri için "kusursuz, eksiksiz ve akıcı bir alışveriş süreci" oluşturmaktır (Verhoef, Kannan ve Inman, 2015). Lojistik hizmeti ve satış sonrası hizmet desteği de dahil olmak üzere bütün operasyonlarda bütüncül bakış açısıyla, aynı merkezden koordine edilen sistemler kurmaktır. Böylece tüketiciler, aynı hesaplara tüm kanallardan rahatlıkla alışveriş yapabilecek ve tüketicilerin

ihtiyaç duyduğu tüm bilgi ve hizmetler, kanallar arasında tutarlı hale gelecektir. Böylesi bir deneyim ise artan müşteri memnuniyeti ve bunu takip eden tekrarlı alışverişler ve nihayetinde de sadık müşterilerin yaratılması ile sonuçlanacaktır.

1.2. Perakende Kanal Entegrasyonu, Tüketici Tatmini ve Tekrar Satın Alma Davranışı

Pazarlamanın temeli müşteri memnuniyetinin sağlanması yoluyla işletmenin geleceğinin teminat altına alınması esasına dayanmaktadır. Memnuniyet veya tatmin konusu pazarlama yazınında 1950'li yıllardan bu yana üzerinde en çok araştırma ve tartışmanın yapıldığı konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm işletmeler müşteri tatmini sağlama yolunda çok çeşitli yol ve yöntemlere başvurmuşlardır. Ancak memnuniyet olgusu, ekonomistler tarafından bir pazarlama sisteminin etkililiğini belirtmek için, sosyologlar tarafından bir toplumun sosyal refahını yansıtmak için, psikologlar tarafından bir bireyin duygusal duygularını belirtmek için ve kamu politika yapımcıları tarafından pazardaki sorunları vurgulamak için kullanılırken, tüketici araştırmacıları tarafından satın alma sonrası davranışı tetikleyen bir durum olarak görülmektedir (Oliver, 1980). Memnuniyet yazında kapsamlı bir şekilde incelenmiş ve genelde tüketicilerin alışveriş sonrası davranışlarını belirleyen temel öncül olarak tek yapı olarak ele alınmıştır (Oliver, 1999). Özellikle de müşteri memnuniyetinin öncülleri ve sonuçları tetikledikleri süreçler ve etkiler sebebiyle tüketici davranışları yazınında en çok incelenen konular arasında yer almaktadır. Özellikle de pazarlama açısından tekrarlı satışların en belirgin önceli veya göstergesi olan müşteri tatmini konusu tatmin, tekrar satın alma niyeti ve sadakat bağlamında yaygın incelemeye konu olmuştur ve halen devam etmektedir.

Bu araştırma geleneği bağlamında müşteri tatmininde ve tekrar satın alma niyeti üzerinde etkili olan faktörlerin öncelikli olarak incelenmesi çok sayıda araştırmaya konu olmaktadır. Yazında müşteri tatminine yol açan çok sayıda faktör incelenmektedir. Bunlar arasında beklentiler, algılar, tüketici özellikleri, pazarlama konteksti, rekabet, pazarlama uygulamaları, pazarlama karması stratejileri, pazarlama iletişimi, vb. çok sayıda faktör inceleme konusu yapılmıştır. Bu bağlamda ele alınan konulardan biri de dağıtım kanal stratejileri ve daha spesifik olarak da perakendecilik uygulamalarının müşteri tatminindeki rolü üzerinde de çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin, Kazancoglu ve Aydın (2018) Türkiye’de giyim sektöründe tüketici davranışlarında çok kanallı alışverişe yönelik satın alma davranışlarını etkileyen faktörleri incelediği çalışmada teknolojik performans beklentisi, çaba, kolaylaştırıcı koşullar, hedonik motivasyonlar, alışkanlıklar ve fiyat değeri değişkenleri yanında algılanan güven, durumsal faktörler, algılanan risk, kaygı, etkileşim ihtiyacı ve mahremiyet kaygısının satın alma niyetini pozitif yönde etkilediğini ortaya koymaktadır. Tabii ki müşteri tatmininin tüketici satın alma niyeti veya tekrar satın alma niyetleri üzerindeki belirleyici rolü sebebiyle de birçok araştırmacının hedefine yerleşmiştir. Pazarlama açısından önemli olan sadece tek seferlik satış yapmak değil, müşteri sadakatının ve dolayısıyla da işletmenin gelecekteki nakit akışının teminatı olması sebebiyle tekrarlı satın almaların sağlanmasıdır. Bu sebepten dolayı, müşterilerin tatmin edilmesi ve sonucunda da tekrar satın alma niyeti üzerinde perakende kanal yönetimi uygulamalarının incelenmesi de önemli ipuçları sunacaktır.

Al Idrus, Abdussakir ve Djakfar (2021) Endonezya’da 140 katılımcı ile yaptıkları araştırmada ürün bilgisi ve hizmet kalitesinin müşteri tatminini pozitif yönde etkilediğini ortaya koymaktadır. Buna ilaveten, Suchánek ve Králov (2019) yiyecek sektörü müşterilerinin tatmin düzeylerini müşteri sadakati, ürün bilgisi ve iş rekabet gücü ile bağlantılı olarak ele almışlardır. Araştırma, ürün bilgisi değişkeninin müşteri beklentisi ve ürün rekabet gücü üzerindeki doğrudan etkisinin yanı sıra müşteri sadakatının ürün bilgisi üzerindeki etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Müşteri sadakati ile müşteri ürün bilgisi arasında istatistiksel olarak pozitif yönlü bir ilişki olduğu gözlenmiştir. Yoon, Hostler ve Guo (2013) ise çalışmada tüketici ürün bilgisinin ve çevrimiçi alışveriş deneyiminin müşteri sadakati üzerindeki düzenleyici etkisini incelemişlerdir. Tüketici ürün bilgisi

ilişkisinin tavsiye kalitesini ve müşteri memnuniyetini olumsuz yönde etkilediğini, ancak tüketici çevrimiçi alışveriş deneyiminin müşteri memnuniyeti ve müşteri sadakati arasındaki ilişki üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığını ortaya koymaktadır. Rigopoulou, Chaniotakis ve Lymperopoulos (2008) çalışmasında satış sonrası hizmet kalitesinin müşteri memnuniyetinin bir öncülü olduğunu vurgulamaktadır. Jahanshahi, Gashti ve Mirdamadi (2011) ise çalışmasında müşteri hizmetleri ve ürün kalitesi ile müşteri tatmini ve sadakati arasında pozitif yönde bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Coelho ve Henseler (2012) araştırmasında kişiselleştirmenin algılanan hizmet kalitesini, müşteri memnuniyetini, müşteri güvenini ve nihayetinde bir hizmet sağlayıcıya yönelik müşteri sadakatini arttırdığını ortaya koymaktadır. Kişiselleştirmenin müşteri sadakati üzerinde hem doğrudan hem de dolaylı etkisi olduğu ve müşteri memnuniyeti ve müşteri güveninin sadakat üzerinde pozitif yönlü ilişkisi olduğunu vurgulamaktadır.

H_{1a}: Bilgiye erişim kolaylığı tatmin üzerinde pozitif yönlü anlamlı bir etkiye sahiptir.

H_{1b}: Alışverişte esneklik tatmin üzerinde pozitif yönlü anlamlı bir etkiye sahiptir.

H_{1c}: Dijital destek olanakları tatmin üzerinde pozitif yönlü anlamlı bir etkiye sahiptir.

H_{1d}: Kişiselleştirilmiş teklif seçeneğinin bulunması tatmin üzerinde pozitif yönlü anlamlı bir etkiye sahiptir.

Müşteri tatmini ve tekrar satın alma bağlamında perakende kanal uygulamalarının etkilerine yönelik yazındaki çalışmalar incelendiğinde çeşitli bulgular karşımıza çıkmaktadır. Özellikle de son yıllarda çevrimiçi kanal uygulamalarının tatmin ve satın alma niyeti üzerindeki etkileri bağlamında yapılan çalışmaların sayısal olarak artmakta olduğu gözlenmektedir. Çevrimiçi uygulamaların ve perakende kanal entegrasyonun tüketici davranışları, daha spesifik olarak müşteri tatmini ve tekrar satın alma niyeti üzerindeki etkilerine yönelik çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Örneğin, Blom, Lange ve Hess (2017) mağaza içi promosyonları ile tüketicilerin dijital alışveriş izlerini kullanmanın satın alma davranışı ve marka imajı üzerindeki etkilerini incelemeye yönelik deneysel araştırmalarında mağazaya girdikten sonra müşterilere gönderilen promosyon uygulamalarının satın alma niyetini ve marka imajını pozitif yönde etkilediğini ortaya koymuşlardır. Bir başka çalışmada ise Zhang ve diğerleri (2018) Çin'deki çok kanallı bir perakendeciden topladığı verilerle yaptığı araştırmalarında kanal entegrasyonun müşteri güçlendirme, tatmin, güven ve satın alma davranışı üzerinde etkili olduğunu ifade etmektedirler.

H₂: Tatmin tekrar satın alma niyeti üzerinde pozitif yönlü anlamlı bir etkiye sahiptir.

Çevrimiçi müşteri memnuniyeti ve tekrar satın alma niyeti bağlamında da çeşitli çalışmalar söz konusudur. Örneğin, Rose, Clark ve Samouel (2012) ABD'de ve Avrupa'da çevrimiçi anket yoluyla 220 katılımcının katılımıyla yaptıkları araştırmalarında çevrimiçi alışveriş memnuniyetinin çevrimiçi tekrar satın alma niyetini hem doğrudan hem de çevrimiçi alışverişe olan güven üzerinden dolaylı olarak pozitif yönde etkilediğini ifade etmektedirler. Benzer şekilde, Anita, Maria ve Endro (2021) Endonezya'da yaptıkları araştırmalarında çevrimiçi ve çevrimdışı kanal deneyiminin tekrar satın alma niyetine etkisi ve müşteri memnuniyetinin aracı rolüne ilişkin çalışmada ise kanal deneyimi memnuniyet boyutlarının müşteri memnuniyeti üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu ve kanaldaki alışveriş süreci deneyiminin ise memnuniyet üzerinde anlamlı etkiye sahip olmadığını ortaya koymaktadır. Araştırma bağlamında müşteri memnuniyetinin tekrar satın alma sürecinde aracılık rolü oynadığının da görüldüğü ifade edilmektedir. Ancak bu durum Ilyas ve diğerleri (2020)'nin yaptıkları araştırmada Endonezya'da marka farkındalığının tekrar satın alma niyeti ile ilişkisinde müşteri memnuniyetinin aracılık rolünün anlamlı çıkmadığı yönünde bulgular ortaya koymaktadır. Öte yandan, söz konusu çalışmada müşteri memnuniyetinin müşteri sadakati ve tekrar satın alma niyetinin önemli bir belirleyicisi olduğu ifade edilmektedir.

H_{3a}: Bilgiye erişim kolaylığı tekrar satın alma niyeti üzerinde pozitif yönlü anlamlı bir etkiye sahiptir.

H_{3b}: Alışverişte esnekliğin tekrar satın alma niyeti üzerinde pozitif yönlü anlamlı bir etkiye sahiptir.

H_{3c}: Dijital destek olanakları tekrar satın alma niyeti üzerinde pozitif yönlü anlamlı bir etkiye sahiptir.

H_{3d}: Kişiselleştirilmiş teklif seçeneği tekrar satın alma niyeti üzerinde pozitif yönlü anlamlı bir etkiye sahiptir.

Kanal entegrasyonun ve bütüncül kanal uygulamalarının müşteri tatmin ve satın alma niyeti üzerindeki etkilerine yönelik çalışmalarda da değişik bulgular söz konusudur. Örneğin, Tsai, Chang ve Tsai (2016) araştırmalarında, beklenti teorisi bağlamında geliştirdikleri modelde, çevrimdışı alışveriş özelliklerin memnuniyet üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu, ancak çevrimiçi özelliklerin görece sınırlı bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuşlardır. Söz konusu çalışmada memnuniyet kurumsal sosyal sorumluluk ile birlikte yeniden satın alma niyetini pozitif yönde etkilemekte olduğu ifade edilmektedir. Hure ve diğerleri (2017)'nin bütüncül kanal algısının alışveriş değeri üzerine yaptıkları araştırmalarında bütüncül kanala sahip olmanın fiziksel kanallardaki alışveriş değerini pozitif yönde etkilemekte olduğu, çevrimiçi ve mobil kanallarda bir etkisinin görülmediğini öne sürmektedirler. Araştırmada hem fiziksel hem çevrimiçi alışveriş değerinin perakendeci marka değerini etkilediği de ifade edilmektedir. Juaneda-Ayensa ve diğerleri (2016) bütüncül kanalla alışveriş yapan tüketicilerin alışveriş sürecindeki yeni teknolojileri kabul etmeleri ve satın alma davranışlarını etkileyen çalışmada çok kanallı bağlamda satın alma niyetinin temel belirleyicilerinin kişisel yenilikçilik, çaba ve performans beklentisi olduğu ortaya konulmaktadır. Yine bir başka çalışmada, Kang (2019) ABD'de moda yaşam tarzları üzerine 601 katılımcı ile yaptığı bir araştırmasında sosyal, yerel ve mobil kanalları kullanarak alışveriş yapan müşterilerin showrooming ve webrooming değerine ilişkin algılarının, alışveriş sonrası ürün inceleme ve paylaşma niyetlerini olumlu etkilediğini ifade etmektedirler.

H_{4a}: Tatminin, bilgiye erişim kolaylığı ile tekrar satın alma niyeti arasında aracılık etkisi vardır.

H_{4b}: Tatminin, alışverişte esneklik ile tekrar satın alma niyeti arasında aracılık etkisi vardır.

H_{4c}: Tatminin, dijital destek ile tekrar satın alma niyeti arasında aracılık etkisi vardır.

H_{4d}: Tatminin, kişiselleştirilmiş destek ile tekrar satın alma niyeti arasında aracılık etkisi vardır.

2. Yöntem

Araştırmanın evrenini hem fiziki olarak perakende mağazası olan hem de e-ticaret sitesi olup internetten satış yapan çok kanallı yapıya sahip işletmelerden alışveriş deneyimine sahip olan kişiler oluşturmaktadır. Bu çalışmada perakende kanal entegrasyonu ifadesi hem çevrimiçi hem de fiziki perakende satış kanalının birbirine entegre olduğu manasında, tatmin ifadesi ise müşteri memnuniyetinin bir göstergesi olarak kullanılmıştır. Her iki kanalı da kullanan müşteri sayısı bilinemediğinden evrenin büyüklüğü belirsizdir. Bu nedenle, verilerin toplanmasında kolayda örnekleme metoduna başvurulmuş olup veriler çevrimiçi anket yöntemiyle toplanmıştır. Saha çalışmasında anket linki demografik özellikler dikkate alınarak binin üzerinde katılımcıya elektronik posta ile gönderilmiştir. Anket linki gönderilirken farklı meslek, öğrenci ve coğrafi gruplar dikkate alınmıştır. Anketi doldurmak için katılımcıların hem fiziki mağazadan hem de çevrimiçi mağazadan alışveriş yapmış olmaları şart koşulmuştur. Çalışma sonucunda üç yüz elli katılımcıdan geri dönüş alınmıştır. Araştırmaya başlamadan önce Sakarya Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulu'ndan (01.06.2022 tarihli 46 sayılı 02 nolu karar) ve Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü'nden izin alınmıştır. Çalışmadan elde edilen bulguların daha genellenebilir sonuçlar vermesi için farklı demografik özellikteki katılımcılara ulaşmak için

çevrimiçi anket yönetime başvurulduğu söylenebilir. Anket formunda perakende kanal entegrasyonu alt boyutlarını ölçmek için toplam yirmi iki, müşteri memnuniyetini ölçmek için beş ve tekrar satın alma niyetini ölçmek için dört ifadeden oluşan üç farklı ölçek bulunmaktadır. Bu ölçekler, cevaplayıcının ifadelerine katılım düzeyini (1: Hiç katılmıyorum...7: Tamamen katılıyorum) belirlemeye yöneliktir. Ayrıca anket sonunda katılımcıların demografik özelliklerinin tespitine yönelik sorular da bulunmaktadır. Çalışma 26.04.2022 ve 16.06.2022 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir.

Araştırma modelindeki bağımsız değişken olan perakende kanal entegrasyonuna yönelik ölçeği ölçmek için Şen (2020) tarafından kullanılan ölçek kullanılmıştır. Altı boyutlu olan bu ölçek keşfedici faktör analizi sonucunda bilgiye erişim kolaylığı, alışverişte esneklik, dijital destek ve kişiselleştirilmiş teklif olarak isimlendirilerek dört boyutlu olarak yenilenmiştir. Araştırma modelinde müşteri memnuniyetini ölçmek için Zhang ve diğerleri (2018) tarafından hazırlanan, bağımlı değişken olan tekrar satın alma niyetini ölçmek için Lee, Chan ve Chong (2019) tarafından hazırlanan ölçekler kullanılmıştır.

Verilerin analizinde sosyal bilimlerde kullanılan SPSS ve AMOS programlarından yararlanılmıştır. Bu programlar aracılığıyla faktör ve güvenilirlik analizleriyle veriler özetlenmiş böylece veri setinin yapı geçerliği ve içsel tutarlılığı desteklenmiştir. Yapısal eşitlik modellemesi ile hipotezler test edilmiş, yol analizi ile de tatminin perakende kanal entegrasyonu boyutları ile tekrar satın alma niyeti arasındaki aracı etkisi Zhao, Lynch ve Cheni (2010) tarafından önerilen yöntemle test edilmiştir. Araştırma bulgularında farklı bir sonuç vermesi durumunu kontrol amacıyla aracılık rolünü Baron ve Kenny (1986) yöntemiyle de analiz edilmiş ve sonuçların farklılık göstermediği anlaşılmıştır.

3. Bulgular

Katılımcılara ilişkin demografik özellikler Tablo 1’de özetlenmektedir. Buna göre katılımcıların yaklaşık $\frac{2}{3}$ ’ünün erkeklerden oluşmakta olduğu ve benzer şekilde $\frac{2}{3}$ ’ünün evli bireylerden oluşmakta olduğu gözlenmektedir. Yaş açısından bakıldığında katılımcıların ağırlıklı olarak orta yaş grubu bireylerden oluşmakta olduğu müşahade edilmektedir. Sosyal medya platformlarının en yoğun kullanıcısı olan 25 yaş altı bireylerin örnekleme nispeten daha düşük oranda temsil edildiği de gözlemler arasındadır. Öte yandan katılımcıların yaklaşık $\frac{1}{3}$ ’ünün önlisans ve daha alt düzeyde bir eğitim düzeyine sahip olması da örneklemin eğitim düzeyi açısından yüksek bir gruba ait olduğuna işaret etmektedir. Bu durum yaş kategorisi dağılımları ile de paralellik arz etmektedir ve katılımcıların bilinç düzeyi açısından yüksek bir gruptan geldiği yorumunu yapmamıza imkân tanımaktadır. Gelir düzeyi ve meslek grupları açısından katılımcıların demografik özellikleri incelendiğinde ise, araştırmanın çeşitli meslek grubundan ve farklı düzeyde gelire sahip katılımcılar üzerinde yürütülmüş olduğuna işaret etmektedir. Meslekler açısından öğrencilerin sadece %14’lük bir paya sahip olması tekrar satın alma niyeti bağlamındaki bu çalışma açısından daha gerçekçi bir örneklem üzerinden araştırmanın yürütülmüş olduğuna da işaret etmektedir. Anket tarzı birçok araştırmada öğrenci deneklerin ağırlıkta olması çoğu zaman eleştirilen bir konu olması sebebiyle bu durum araştırma bulguları ve kalitesi açısından olumlu bir durum olarak değerlendirilebilir. Saha çalışmasının yürütüldüğü zaman diliminde net asgari ücretin ₺5.500 olduğu göz önünde bulundurulduğunda, örnekleme asgari ücret rakamına sahip katılımcıların bulunması da olumlu bir durum olarak düşünülebilir. Her ne kadar araştırmanın örnekleminin genel popülasyonu temsil etme konusunda nispeten eğitim düzeyi ortanın üzerinde, gelir düzeyi açısından da orta gelir grubuna yönelmiş olan bir kitleden oluşuyor olması ve mesleki çeşitliliğin olması da bulgular açısından olumlu konular olarak düşünülebilir.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Demografik Özellikler	Frekans	Yüzde	Demografik Özellikler	Frekans	Yüzde		
Cinsiyet	Kadın	115	33	Memur	95	27	
	Erkek	233	67	İşçi	33	10	
Medeni Durum	Evli	219	63	Öğrenci	49	14	
	Bekar	128	37	Meslek	Ev Hanımı	5	2
Yaş	<25	12	3	Serbest Meslek	63	19	
	26-35	130	37	Çalışmıyor	13	4	
	36-45	103	30	Diğer	83	24	
	46-55	42	12	<4999	106	31	
	>56	61	18	5000-7499	56	17	
Bitirilen Okul	İlköğretim	7	2	Gelir (TL)	7500-9999	39	11
	Lise	73	21	10000-12499	50	14	
	Önlisans	23	7	12500-14999	30	9	
	Lisans	176	50	>15000	59	18	
	Lisansüstü	69	20				

3.1. Ölçeklerin Yapısal Özellikler ve Güvenilirlik Açısından Değerlendirmesi

Araştırma bağlamında kullanılan ölçeklerin güvenilirlik ve geçerlilik açılarından Türkiye şartlarında uygulanabilirliğine ilişkin bir değerlendirme yapmak amacıyla, ölçekleri oldukları gibi kullanmak yerine, bir psikometrik açıdan değerlendirmeden geçirmenin daha uygun olacağı düşünülmüştür. Bu amaçla, araştırma modelinin test edilmesine geçilmeden önce, araştırma modelinde yer alan tüm yapıların ölçümüne ilişkin ölçekler önce keşifsel faktör analizi ile boyutsal uygunluk ve sonrasında ise doğrulayıcı faktör analizi yardımıyla ölçeklerin güvenilirlik ve geçerlilikleri hususu irdelenmiştir. Öncelikli olarak veri setinde normallik dağılımı açısından bir sorunun olup olmadığını test etmek amacıyla çarpıklık ve basıklık değerleri incelenmiştir. George ve Malarý (2010)'a göre söz konusu değerlerin ± 2 aralığında olması durumunda, veri setinde yer alan değişkenlerin normal dağılım sergilediği varsayımı yapılr şeklindedir. Bu açıdan bakıldığında, veri setini oluşturan değişkenlere ait verilerin belirtilen sınır çerçevesinde kaldığı ve böylece verilerin normallik şartını sağladığı kanaati oluşmuştur.

Perakende kanal entegrasyonu ölçeğindeki ifadeler üzerinde uygulanan keşifsel faktör analizi çalışması neticesinde elde edilen göstergeler (Tablo 2'de dipnotlar şeklinde verilmiştir) ışığında verilerin faktör analizi için uygun olduğu kanaatine varılmıştır. Faktör analizi sonuçları ışığında değişkenlerin yükleme yapılan boyutlara uygunluğu ve faktör yüklerinin asgari düzeyi sağlayıp sağlamadığı değerlendirilmiştir. Yapılan değerlendirmede analize sokulan toplam 22 ifadeden bir tanesi düşük faktör yükü sebebiyle analizden çıkarılmıştır. Bu değişkene yönelik düşük faktör

Tablo 2: Perakende Kanal Entegrasyonu Ölçeğine İlişkin Faktör Analizi Sonuçları*

Perakende Kanal Entegrasyonu	Faktör Yükleri			
	Faktör 1	Faktör2	Faktör3	Faktör4
Mağazadan ve internet sitesinden edindiğim ürün bilgileri birbiriyle tutarlıdır.	0,78			
İnternet sitesinden markanın adres, telefon, konum bilgilerini öğrenebilirim.	0,77			
Bu markanın mağazasının ve internet sitesinin isimleri, renkleri ve logoları tutarlıdır.	0,75			
Bu markanın mağazasında ve internet sitesinde aynı kampanyaları bulabilirim.	0,73			
Bu markanın mağazasında ve internet sitesinde aynı ürünleri bulabilirim.	0,71			
Bu markanın mağazasındaki ve internet sitesindeki ürün fiyatları farklılık göstermez.	0,68			
Bu markanın internet sitesi sayesinde mağazadaki ürünleri inceleyebilirim.	0,64			
Bu markanın mağazalarında internet sitesinin reklamlarını görürüm.	0,54			
Bu markanın internet sitesinden satın aldığım ürünleri mağazada değiştirebilir veya iade edebilirim.		0,78		
İnternet sitesinden satın aldığım ürünler için mağazadan servis desteği alabilirim.		0,77		
Bu markadan yaptığım alışverişlerde markanın hem mağazasını hem de internet sitesini rahatlıkla kullanabilirim.		0,72		
İnternet sitesinden aldığım ürünleri mağazadan teslim alabilirim.		0,69		
Bu markanın mağazasından ve internet sitesinden önceki alışverişlerim hakkında bilgi alabilirim.		0,53		
Bu markanın internet sitesinden canlı destek alabilirim.		0,43		
Mağazadaki bilgisayarlar veya kiosklar (akıllı ekranlar) sayesinde satış danışmanlarına soru sormadan aradığım bilgileri kendim öğrenebilirim.			0,88	
Mağazadaki bilgisayarlar veya kiosklar (akıllı ekranlar) sayesinde internet sitesine giriş yapabiliyorum.			0,87	
Mağazada olmayan ürünler için kiosklar (akıllı ekranlar) veya mağazadaki bilgisayarlar sayesinde internette sipariş verebilirim.			0,75	
Bu markadan kazandığım puanlarımı ister mağazada ister internet sitesinde kullanabilirim.			0,58	
Gelecek alışverişlerim için bu markadan bana özel teklifler alırım.				0,88
Bu marka bana özel puanlar, promosyonlar veya indirimler sunar.				0,84
Bu markanın internet sitesinden üye girişi yaptığımda bana özel bir sayfa açılır.				0,62

*Faktör çıkarma metodu: Temel bileşenler analizi; Döndürme metodu: Verimax; Açıklanan Varyans: %66; KMO Örnekleme Yeterliliği: %90; Bartlett's Küresellik Testi: 4358,217 p=0,000; Cronbach Alfa: 0,92

yükünün sebebi olarak ise ifadenin gerçek hayat uygulamasında fazla yer bulmayan bir ifade olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Böylece toplam 21 ifade ile ölçülmeye çalışılan modelin bağımsız değişkeni konumunda olan perakende kanal entegrasyonu olgusu dört faktörlü bir yapı olarak karşımıza çıkmıştır. Söz konusu faktörlerin isimlendirilmesi ise *bilgiye erişim kolaylığı*, alışverişte esneklik, dijital destek ve kişiselleştirilmiş teklifler şeklinde yapılmıştır. Tablo 2 incelendiğinde faktör yüklerinin, bir madde hariç, tamamının 0,5'in üzerinde olduğu gözlenmektedir (Anderson ve Gerbing, 1988).

Modelde yer alan diğer kavram olan tatmin kavramına ilişkin ölçeğe uygulanan faktör analizi sonuçları ise Tablo 3'te özetlenmektedir. Tabloya göre tatmin olgusu tek boyutlu bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır ve faktör analizi göstergeleri de tek boyutluluğu destekler niteliktedir. Tabloda tatmini oluşturan her bir ifadeye ilişkin faktör yükleri ve ifadelerin ham puan ortalamaları görülmektedir. Faktör yüklerinin hepsinin de 0,8'in üzerinde olması tatmin ölçeğinin yüksek bir güvenilirliğe de sahip olduğunun işaretidir (Altunışık, Boz ve Gegez, 2022).

Tablo 3: *Tatmin ölçeğine ilişkin faktör analizi sonuçları*

Tatmin	Faktör Yükü	Ortalama*
Bu markadan alışveriş yapmaktan dolayı memnunum.	0,92	5,82
Bu markanın sunduğu teklifler ikna edicidir.	0,90	5,07
Bu marka beklentilerimi tamamen karşılıyor.	0,88	5,10
Bu markayla ilgili iyi deneyimler kazandım.	0,88	5,50
Bu marka bana tam olarak ihtiyacım olanı sunuyor.	0,83	5,12

*1: Hiç Katılmıyorum ... 7: Tamamen Katılıyorum
Faktör çıkarma metodu: Temel bileşenler analizi; Döndürme metodu: Verimax; Açıklanan Varyans: %78; KMO Örneklem Yeterliliği: %89; Bartlett's Küresellik Testi: 1362,383 p=0,000; Cronbach Alfa: 0,93

Modelde bağımlı değişken olarak yer alan tekrar satın alma davranışına ilişkin ölçeğin içsel tutarlılığını test etmek için güvenilirlik analizi uygulanmıştır. Ölçeğin KMO değeri yüksek ve Ki-Kare sonucu anlamlı olduğu belirlenmiştir. Ölçeğe uygulanan keşfedici faktör analizi sonuçları aşağıdaki tabloda (Tablo 4) verilmektedir. Analiz sonuçları tekrar satın alma olgusunun tek boyutlu bir yapı olduğunu ve faktör yüklerinin hepsinin 0,8'in üzerinde olması ölçeğin yüksek bir güvenilirlik değerine sahip olduğuna işaret etmektedir.

Tablo 4: *Tekrar satın alma niyeti ölçeğine ilişkin faktör analizi sonuçları*

Tekrar Satın Alma Niyeti	Faktör Yükü	Ortalama*
Bu markadan alışveriş yapmaya devam etmeyi düşünüyorum.	0,97	5,81
Bu markadan tekrar ürün ve hizmet satın almayı planlıyorum.	0,96	5,72
Gelecekteki satın alımlarımda bu marka tercih edeceğim markalar arasındadır.	0,94	5,78
İstisnai durumlar haricinde her zaman bu markadan satın almaya devam etmek niyetindeyim.	0,87	5,38

*1: Hiç Katılmıyorum 7: Tamamen Katılıyorum
Faktör çıkarma metodu: Temel bileşenler analizi; Döndürme metodu: Verimax; Açıklanan Varyans: %87; KMO Örneklem Yeterliliği: %84; Bartlett's Küresellik Testi: 1673,705 p=0,000; Cronbach Alfa: 0,95

Keşfedici faktör analizini takiben, özellikle de perakende kanal entegrasyonu ölçeğinde ortaya çıkan altı boyutlu bir faktör yapısını öneren orijinal ölçeğe kıyasla, dört boyutlu bir faktör yapısının

ortaya çıkması söz konusu ölçeğin doğrulayıcı faktör analizine tabi tutulmasının yararlı olacağına işaret etmektedir. Bu sebepten dolayı, tatmin ve tekrar satın alma niyeti ölçekleri tek boyutlu olduğu için birinci derece tek faktörlü model analizi, perakende kanal entegrasyonu değişkeni dört boyutlu olduğundan birinci derece çok faktörlü model analizi uygulanmıştır. Öncelikle her değişken için faktör yükleri ile yüklerin istatistiksel açıdan anlamlı olup olmadığı değerlendirilmiştir. Hair, Hult ve Ringle (2019)'e göre doğrulayıcı faktör analizinde faktör yüklerinin 0,4'ün altında olmaması gerekmektedir. Faktör yükünün 0,40'ın altında olan bir gösterge varsa, söz konusu madde faktör ölçüm modelinden çıkarılıp analiz tekrarlanmalıdır. Eğer 0,40'ın altında birden fazla göstergenin olması durumunda ise en düşük faktör yüküne sahip göstergeden başlanarak her seferinde bir madde analizinden çıkarılarak analiz yenilenmelidir (Altunışık ve diğerleri, 2022).

Tatmin değişkeninde faktör yükleri 0,40'ın üzerinde olduğu ve yüklerin anlamlı ($p < 0,05$) olduğu gözlemlenmektedir (Tablo 5). Sonraki aşamada model uyum değerleri incelenmiştir. Model uyumu değerlendirme incelenmesinde yazında çeşitli kriterler önerilmektedir (Hoyle, 1995).

Tablo 5: Tatmin ölçeğine ilişkin DFA sonuçları ve uyum iyiliği göstergeleri

Tatmin	Faktör Yüğü	Ortalama*
Bu markadan alışveriş yapmaktan dolayı memnunum.	0,92	5,82
Bu markanın sunduğu teklifler ikna edicidir.	0,90	5,07
Bu marka beklentilerimi tamamen karşılıyor.	0,88	5,10
Bu markayla ilgili iyi deneyimler kazandım.	0,88	5,50
Bu marka bana tam olarak ihtiyacım olanı sunuyor.	0,83	5,12

*1: Hiç Katılmıyorum 7: Tamamen Katılıyorum

Faktör çıkarma metodu: Temel birleşenler analizi; Döndürme metodu: Verimax; Açıklanan Varyans: %78; KMO Örneklem Yeterliliği: %89; Bartlett's Küresellik Testi: 1362,383 $p=0,000$; Cronbach Alfa: 0,93

	X ²	df	X ² /df	GFI	CFI	RMSEA
Varsayılan Model	3,131	4	0,783	0,996	1,000	0,000
İyi Uyum Değerleri			≤3	≥0,90	≥0,97	≤0,05
Kabul Edilebilir Uyum Değerleri			≤4-5	0,89-0,85	≥0,95	0,06-0,08

Kaynak: (Meydan C. H. & Şeşen, 2011)

Model uyumunun değerlendirilmesi bağlamında yaygın olarak kullanılan uyum değerleri arasında CMIN, df, CMIN(X²)/df, GFI, CFI ve RMSEA katsayıları yer almaktadır (Karagöz, 2016). Tatmin değişkeninin X²/df değeri kabul edilebilir uyum değeri kategorisinde iken (3,492), GFI (0,981) ve CFI (0,991) değerlerinin ise iyi uyum değerleri arasında olduğu tablodan görülmektedir. Ancak RMSEA değerinin (0,085) kabul edilebilir sınırın dışında olması sebebiyle modifikasyon yapılması gerekli hale gelmektedir. Modeldeki modifikasyon indeksleri incelendiğinde hangi değişkenler arasında kovaryans bağının kurulması gerektiğine ilişkin bazı ipuçları söz konusudur (Kline, 1998). Modifikasyon indeks sütunundaki katsayılardan en yüksek olan e1 ve e3 arasında kovaryans bağlantısı yapılıp model tekrar çalıştırıldığında X²/df değeri 0,783'e ve RMSEA değeri de 0,000'a gelerek model iyi uyum değerlerine gelmiştir (Tablo 5). Dolayısıyla yapılan modifikasyonla tatmin ölçüm modelinin uyum değerleri sağlanmış, bu değişkenin tek boyutlu yapısı doğrulanmıştır. Uyum değerlerine ulaşılması ile yapı geçerliliği sağlanmış olmaktadır.

Tekrar satın alma niyeti değişkeni için yapılan birinci düzey tek faktörlü model analizinde beşinci faktör yükü 0,40'ın altında kaldığı için modelden çıkartılıp analiz tekrarlanmıştır. Analiz

sonucunda bütün faktörlerin yükleri 0,40'ın üzerinde çıkmıştır ve yükler istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur (Tablo 6). Modelin uyum iyiliği değerlerine bakıldığında GFI (0,990) ve CFI (0,997) değerleri iyi uyum düzeyinde, X^2/df değeri (3,558) ise kabul edilebilir uyum aralığındadır. Ancak RMSEA değerinin (0,086) kabul edilebilir uyum değerinin dışında olması sebebiyle e3 ve e4 arasında kovaryans bağıntısı yapılarak model yeniden çalıştırıldığında RMSEA değeri (0,055) kabul edilebilir uyum aralığına gelmektedir. Böylece tekrar satın alma olgusunun dört maddeli tek boyutlu yapısı doğrulanarak yapı geçerliliği sağlanmış olmaktadır.

Tablo 6: Tekrar satın alma niyeti ölçeğine ilişkin DFA sonuçları ve uyum iyiliği göstergeleri

Tekrar Satın Alma Niyeti	Faktör Yüğü	Ortalama*
Bu markadan alışveriş yapmaya devam etmeyi düşünüyorum.	0,97	5,81
Bu markadan tekrar ürün ve hizmet satın almayı planlıyorum.	0,96	5,72
Gelecekteki satın alımlarımda bu marka tercih edeceğim markalar arasındadır.	0,94	5,78
İstisnai durumlar haricinde her zaman bu markadan satın almaya devam etmek niyetindeyim.	0,87	5,38

*1: Hiç Katılmıyorum 7: Tamamen Katılıyorum

Faktör çıkarma metodu: Temel bileşenler analizi; Döndürme metodu: Verimax; Açıklanan Varyans: %87; KMO Örneklem Yeterliliği: %84; Bartlett's Küresellik Testi: 1673,705 p=0,000; Cronbach Alfa: 0,95

	X^2	df	X^2/df	GFI	CFI	RMSEA
Varsayılan Model	2,065	1	2,065	0,997	0,999	0,055
İyi Uyum Değerleri			≤ 3	$\geq 0,90$	$\geq 0,97$	$\leq 0,05$
Kabul Edilebilir Uyum Değerleri			$\leq 4-5$	0,89-0,85	$\geq 0,95$	0,06-0,08

Kaynak: (Meydan C. H. & Şeşen, 2011)

Tablo 7: Perakende kanal entegrasyonu ölçeğine ilişkin DFA Sonuçları ve uyum iyiliği göstergeleri

			Faktör Yüğü	AVE	CR			
PKE1	<---	BEK	0,716					
PKE2	<---	BEK	0,77					
PKE3	<---	BEK	0,642					
PKE4	<---	BEK	0,759	0,511	0,892			
PKE5	<---	BEK	0,82					
PKE6	<---	BEK	0,613					
PKE7	<---	BEK	0,664					
PKE12	<---	BEK	0,71					
PKE11	<---	AE	0,658					
PKE17	<---	AE	0,639					
PKE19	<---	AE	0,78	0,509	0,86			
PKE20	<---	AE	0,795					
PKE21	<---	AE	0,761					
PKE22	<---	AE	0,627					
PKE14	<---	DD	0,908					
PKE15	<---	DD	0,926	0,523	0,814			
PKE16	<---	DD	0,614					
PKE18	<---	DD	0,691					
PKE8	<---	KT	0,874					
PKE9	<---	KT	0,91	0,506	0,753			
PKE10	<---	KT	0,628					
			X²	Df	X²/df	GFI	CFI	RMSEA
Varsayılan Model			136,724	59	2,317	0,944	0,967	0,062
İyi Uyum Değerleri					≤3	≥0,90	≥0,97	≤0,05
Kabul Edilebilir Uyum Değerleri					≤4-5	0,89-0,85	≥0,95	0,06-0,08

Kaynak: (Meydan C. H. & Şeşen, 2011)

Perakende kanal entegrasyonu olgusu; bilgiye erişim kolaylığı, alışverişte esneklik, dijital destek ve kişiselleştirilmiş teklif olmak üzere dört boyutlu bir yapı olduğu için yapı geçerliliğini test etmek için birinci düzey çok faktörlü doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Analiz sonucundaki faktör yükleri Tablo 7’de gösterilmektedir. 0,40’ın altında bir faktör yükü hesaplanmazken, faktör yükleri 0,40 ile 0,70 arasında 9 gösterge bulunmaktadır. Hair ve diğerleri (2017)’ne göre faktör yükü 0,40 ile 0,70 arasında olan göstergelerin AVE ve CR katsayılarına bakılır. Bu katsayılar eşik değeri (AVE≥0,50, CR≥0,70) geçmişse göstergeler ölçüm modelinden çıkarılmaz. Bu değişkende birden fazla 0,40 ile 0,70 arasında gösterge olduğundan öncelikle faktör yükü en düşük olan gösterge ölçüm modelinden çıkarılarak analiz yapılır. AVE ve CR hesaplamaları sonucunda bütün değerlerin eşik değerin üzerinde hesaplanması nedeniyle hiçbir gösterge ölçüm modelinden çıkarılmamıştır.

Söz konusu ölçeğe ilişkin model iyiliği değerlerine bakıldığında ise göstergelerin çoğunun ($X^2/df=4,3401$; $GFI=0,820$; $CFI=0,858$; $RMSEA=0,098$) kabul edilebilir sınırdan dışarıda olması sebebiyle uyum göstergelerinin iyileştirilmesi amacıyla çeşitli girişimlerin yapılması gerekli olmuştur. Burada kovaryans bağlantısı yapılmasının mümkün olmaması sebebiyle modelden bazı göstergelerin modelden çıkarılması yoluyla uyum indekslerinin iyileştirilmesi yoluna gidilmesi tercih edilmiştir (Altunışık ve diğerleri, 2022). Hata terimleri modifikasyon indeksinde teker teker toplanmış, en yüksek indeks değerinin olduğu hata teriminin bağlı olduğu gösterge modelden çıkarılarak analiz tekrarlanmıştır. Bu işlem arzulanan model iyiliği değerleri sağlanıncaya kadar tekrarlanmıştır. Sonuçta PKE1, PKE2, PKE3, PKE5, PKE11, PKE12, PKE16 ve PKE22 numaralı göstergeler modelden çıkarılmıştır. Modelin ölçüm iyiliği değerleri Tablo 7’de görülmektedir. Yapılan bu modifikasyonlarla perakende kanal entegrasyonu değişkenininin 13 maddeli 4 boyutlu yapısı doğrulanarak yapı geçerliliği sağlanmış olmaktadır.

Tablo 8: Modelin iç tutarlılık güvenilirliği değerleri

Değişken/Boyut	Gösterge	Faktör Yüğü	Cronbach's Alfa	CR	AVE
Tatmin	T1	0,863	0,93	0,93	0,73
	T2	0,758			
	T3	0,934			
	T4	0,873			
	T5	0,841			
Tekrar Satın Alma Niyeti	TSAN1	0,969	0,95	0,95	0,83
	TSAN2	0,982			
	TSAN3	0,900			
	TSAN4	0,776			
Bilgiye Erişim Kolaylığı	PKE4	0,808	0,81	0,81	0,59
	PKE6	0,699			
	PKE7	0,786			
Alışverişte Esneklik	PKE17	0,669	0,84	0,85	0,59
	PKE19	0,840			
	PKE20	0,822			
	PKE21	0,717			
Dijital Destek	PKE14	0,916	0,88	0,88	0,72
	PKE15	0,924			
	PKE18	0,686			
Kişiselleştirilmiş Teklif	PKE8	0,876	0,83	0,85	0,66
	PKE9	0,910			
	PKE10	0,624			

Doğrulatoryıcı faktör analizinden sonra iç tutarlılık güvenilirliği hesaplanmıştır (Tablo 8). Tablo incelendiğinde modelde yer alan tüm değişkenler için iç tutarlılık güvenilirliğinin sağlanmış olduğu ifade edilebilir.

Analizler bağlamında iç tutarlılık güvenilirliğinden sonra birleşme geçerliği de sorgulanmıştır. Bu bağlamda, birleşme geçerliliği için faktör yüklerinin $\geq 0,70$ ve AVE katsayılarının $\geq 0,50$ olması gereklidir. Faktör yükleri 0,624 ile 0,982 arasında hesaplanmıştır (Tablo 8). Dört göstergenin faktör yükü eşik değer altında olmasına rağmen bu göstergelerin ölçtüğü değişkenlerin AVE ve CR katsayıları eşik değer üstünde olduğundan bu göstergeler ölçüm modelinden çıkarılmamıştır. Bu bulgulardan hareketle birleşme geçerliği ile ilgili koşulların sağlandığı kanaatine varılmıştır.

Birleşme geçerliğinden sonra ayrışma geçerliği sorgulanmıştır. Bunun için, AVE katsayılarının karekökü, araştırmada yer alan yapılar arasındaki korelasyon katsayılarından yüksek olmalıdır (Fornell ve Larcker, 1981). Tablo 9'da gösterildiği gibi AVE katsayıları karekökleri koyu ile belirtilmiştir. Tablodaki değerler incelendiğinde, AVE değerleri, kendi satır ve sütunundaki değerlerden büyük olduğu görülmektedir. Böylece modelde yer alan yapılara ilişkin ayrışma geçerliğinin sağlanmakta olduğu görülmektedir.

Tablo 9: Modelin birleşme geçerliği değerleri

	TATMIN	TSAN	BEK	AE	DD	KT
TATMIN	0,854					
TSAN	0,81	0,911				
BEK	0,476	0,404	0,768			
AE	0,546	0,527	0,392	0,768		
DD	0,329	0,267	0,37	0,414	0,849	
KT	0,455	0,37	0,417	0,481	0,415	0,812

3.2. Yapısal Model

Modeli teşkil eden yapılara ilişkin güvenilirlik ve geçerlilik analizlerinin tamamlanmasından sonra ölçüm modelinin testine geçilmiştir. Başka bir ifade ile hipotez testleri yapılmıştır. Tekrar satın alma niyeti değişkeni endojen konumunda olduğu için korelasyon bağıntısı silinmiştir. Analiz sonucundaki model uyum değerleri Tablo 10'da verilmektedir. Buna göre, X^2/df iyi uyum düzeyinde iken GFI, CFI ve RMSEA değerleri kabul edilebilir uyum değerleri aralığında olduğu görülmektedir. Bu da model uyumunun sağlandığı şeklinde değerlendirilmiştir.

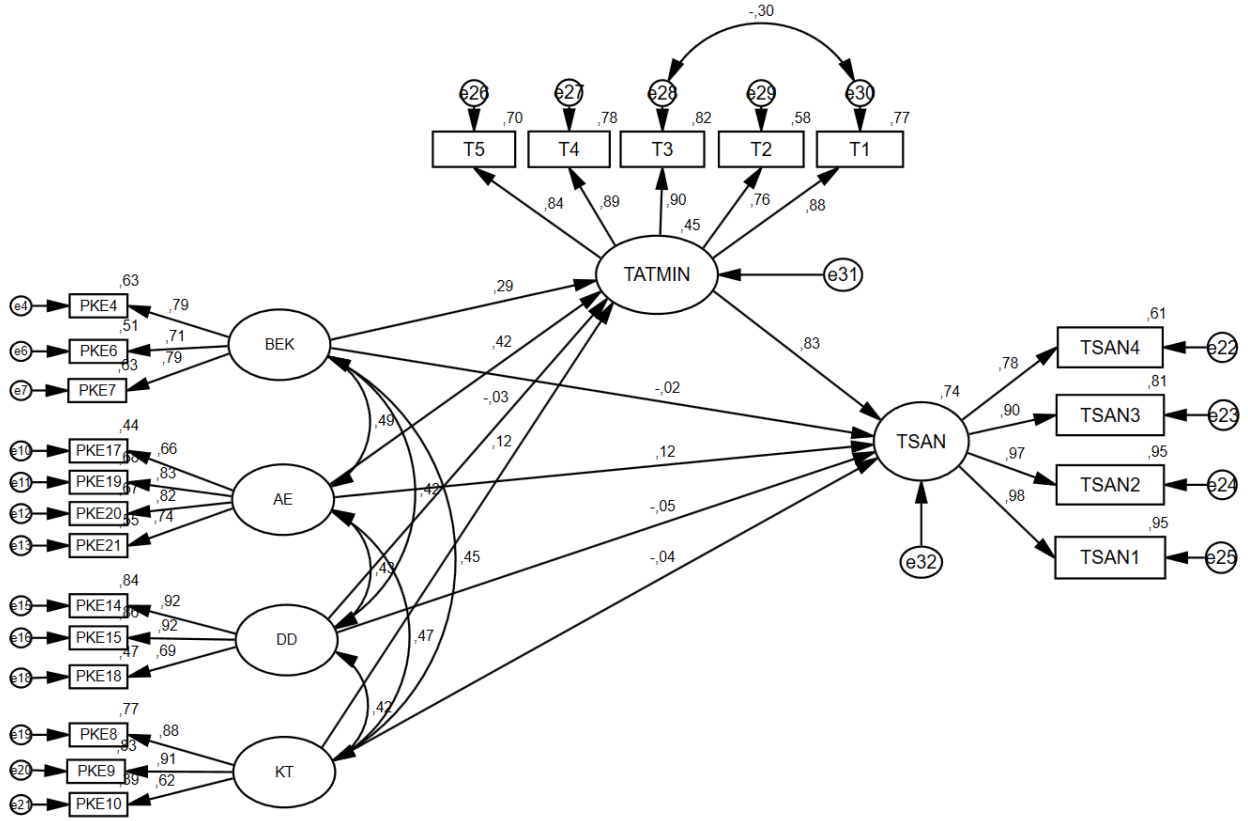
Tablo 10: Yapısal modelleme sonucunda uyum iyiliği değerleri

	X^2	Df	X^2/df	GFI	CFI	RMSEA
Varsayılan Model	455,304	193	2,359	0,894	0,957	0,063
İyi Uyum Değerleri			≤ 3	$\geq 0,90$	$\geq 0,97$	$\leq 0,05$
Kabul Edilebilir Uyum Değerleri			$\leq 4-5$	0,89-0,85	$\geq 0,95$	0,06-0,08

Kaynak: (Meydan C. H. & Şeşen, 2011)

Analiz sonucunda regresyon ağırlığı tablosundaki p değerleri $< 0,05$ olan bilgiye erişim kolaylığı (BEK) ile tatmin arasında (TAT), alışverişte esneklik (AE) ile tatmin arasında ve kişiselleştirilmiş teklifler (KT) ile tatmin arasında anlamlı bir ilişki varken; dijital destek (DD) ile tatmin arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır ($p > 0,05$). Benzer şekilde, tatmin ile tekrar satın alma niyeti (TSAN) arasında anlamlı bir ilişki çıkmıştır ($p < 0,05$). Ancak, perakende kanal entegrasyonun diğer boyutları ile tekrar satın alma niyeti arasında anlamlı bir ilişki bulunurken bilgiye erişim ulaşım kolaylığı (BEK) ile tekrar satın alma niyeti arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır ($p > 0,05$). Endojen değişkenler olan tatmin ve tekrar satın alma niyeti boyutlarının açıklanma oranı ise sırasıyla 0,45 ve 0,74'tür (Şekil 1).

Şekil 1: Yapısal eşitlik modellemesi

Modelde perakende kanal entegrasyonu alt boyutlarının tekrar satın alma niyeti üzerindeki etkisi doğrudan ve dolaylı olmak üzere iki yoldan olabilmektedir. Bunun test edilebilmesi için alt boyutların doğrudan ve dolaylı etkilerine ayrı ayrı bakılmıştır. Perakende kanal entegrasyonu boyutlarının tekrar satın alma niyetine etkisi analiz edilmiştir (Tablo 11). Bilgiye erişim kolaylığı, alışverişte esneklik ve kişiselleştirilmiş teklif boyutlarının tatmin üzerindeki etkileri istatistiksel olarak anlamlı iken ($p < 0,05$), dijital destek ve boyutunun tatmin üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı değildir ($p > 0,05$). Böylece H_{1a} , H_{1b} ve H_{1d} hipotezleri desteklenirken H_{1c} hipotezi reddedilmektedir. Tatmin değişkeninin açıklanma oranı %45,2 iken, tekrar satın alma niyeti değişkenininin %74,3'tür. Tatminin tekrar satın alma niyetini istatistiksel olarak anlamlı şekilde etkilediğini ifade eden H_2 hipotezi veri seti tarafından 0,83'lük yol katsayısı ile desteklenmiştir. Perakende kanal entegrasyonu boyutlarından

Tablo 11: Doğrudan etki hipotez sonuçları

			Yol Katsayısı	Standart Hata	Kritik Oran	p	R ²	Hipotez
TATMI N	<-- -	BEK	0,293	0,057	4,557	***		Kabul
TATMI N	<-- -	AE	0,418	0,067	6,349	***	0,452	Kabul
TATMI N	<-- -	DD	-0,03	0,047	-0,55	0,582		Ret
TATMI N	<-- -	KT	0,119	0,057	2,037	0,042		Kabul
TSAN	<-- -	BEK	-0,016	0,04	-0,354	0,723		Ret
TSAN	<-- -	AE	0,122	0,048	2,523	0,012		Kabul
TSAN	<-- -	DD	-0,049	0,032	-1,262	0,207	0,743	Ret
TSAN	<-- -	KT	-0,042	0,038	-1,022	0,307		Ret
TSAN	<-- -	TATMI N	0,826	0,061	13,039	***		Kabul

alışverişte esnekliğin tekrar satın alma niyetine etkisi anlamlı iken diğer boyutların etkileri anlamsızdır.

Perakende kanal entegrasyonu boyutlarının tekrar satın alma niyetine olan dolaylı etkilerine ilişkin analiz bulguları Tablo 12’de özetlenmektedir. Bilgiye erişim kolaylığı ve alışverişte esneklik boyutları veri seti tarafından desteklenmekte iken ($p < 0,05$), dijital destek ve kişiselleştirilmiş teklif boyutları için beklenen destek bulunamamıştır ($p > 0,05$).

Tablo 12: Dolaylı etki hipotez sonuçları

			Yol Katsayısı	Standart Hata	p	Hipotez
TSAN	<---	BEK	0,242	0,063	***	Kabul
TSAN	<---	AE	0,345	0,056	***	Kabul
TSAN	<---	DD	-0,025	0,046	0,622	Ret
TSAN	<---	KT	0,099	0,057	0,096	Ret

Sonuç olarak, bilgiye erişim boyutunun tekrar satın alma niyeti üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olmadığı ancak tatmin üzerinden dolaylı yoldan etkili olmaktadır. Alışverişte esneklik boyutunun tekrar satın alma niyetine hem doğrudan hem de dolaylı etkisi olduğu gözlemlenmiştir. Başka bir ifade ile, alışverişte esnekliğin standart sapma seviyesi bir birim arttığında müşterilerin tekrar satın alma davranışları standart sapmasının 0,467 katı (0,122 katı ile doğrudan ve 0,345 katı ile tatmin üzerinden) yükselmektedir. Bununla beraber dijital destek ve kişiselleştirilmiş teklif boyutlarının tekrar satın alma niyetine ne doğrudan ne de dolaylı şekilde bir etkisinin olmadığı görülmektedir (Tablo 13).

Tablo 13: Perakende kanal boyutlarının tekrar satın alma niyetine etkisi

			Doğrudan Etki	Dolaylı Etki	Toplam Etki
TSAN	<---	BEK	0	0,242	0,242
TSAN	<---	AE	0,122	0,345	0,467
TSAN	<---	DD	0	0	0
TSAN	<---	KT	0	0	0

4. Sonuç ve Öneriler

Son yıllarda dijitalleşme ile birlikte hızlı bir ivme kazanan perakende sektöründe kanal çeşitliliğinin yönetimi giderek daha da önem kazanan bir konu olmaya başlamıştır. Küçük büyük tüm işletmeler tüketiciye ulaşmada mümkün olan en fazla kanalla ulaşma yolunu tercihe etmektedir. Ancak, her ne kadar artan kanal sayısı tüketiciye ulaşma konusunda yeni fırsatlar sunabiliyor olsa da çoklu kanalların yönetiminde ciddi sorunların yaşanmasına ve tüketici açısından negatif algılanabilecek sonuçların ortaya çıkmasına yol açabilmektedir. Dolayısıyla kanallar arası entegrasyonun sağlanması olası sorunların önlenmesine yardımcı olacaktır. Bu sebepten dolayı bu çalışmada perakende sektörü bağlamında kanal entegrasyonunun tüketici tatmini ve tekrar satın alma davranışı üzerindeki etkileri incelenmeye çalışılmıştır.

Öncelikli olarak perakende sektöründe kanal entegrasyonu olgusu boyutsal açıdan ele alınmıştır. Yazında Oh ve diğerleri (2012) tarafından altı boyutlu bir yapı (tutundurma, geçiş bilgi yönetimi, ürün-fiyat bilgi yönetimi, bilgiye erişim, sipariş karşılama ve müşteri hizmetleri) olarak tanımlanan perakende kanal entegrasyonu kavramı bu çalışmada dört boyutlu bir yapı (bilgiye erişim kolaylığı, alışverişte esneklik, dijital destek ve kişiselleştirilmiş teklif) olarak karşımıza çıkmış bulunmaktadır. Bu çalışmada Oh ve diğerleri (2012)'nin çalışmasındaki tutundurma ve ürün-fiyat bilgisi boyutlarının bilgiye erişim kolaylığı boyutu altında, sipariş karşılama ve müşteri hizmetleri boyutlarının alışverişte esneklik boyutu altında, bilgiye erişim boyutu dijital destek boyutu altında ve işlem bilgileri boyut ise kişiselleştirilmiş teklif boyut altında toplandığı görülmektedir. Bunun olası sebepleri arasında tutundurma ve bilgiye erişimi olguları birleşerek bilgilendirme şeklinde algılanmış olabilmektedir. Benzer şekilde siparişlerin karşılanabiliyor olması ve müşteri hizmetleri olguları da tüketici tarafından aynı şeyler olarak algılanıyor olabilmektedir. Kısacası, orijinal çalışmanın yapıldığı tüketici kitlesinin kültürel ve yapısal özellikleri ile bu çalışmanın yapıldığı örneklem arasındaki algılama farklılıklarının bu durumun sebebi olduğunu öne sürmek yanlış olmayacaktır. Buradan hareketle, çok boyutlu bir yapı olan perakende kanal entegrasyonunun tekrar satın alma üzerindeki etkisinde hangi alt boyutların anlamlı etkiye sahip olduğu ve söz konusu etki açısından tüketici tatmininin bu etkileşimde aracılık rolü üstlenip üstlenmediği ve bu aracılık etkisinin alt boyutlar açısından farklılık gösterip göstermediği hususu da önem arz etmektedir.

Araştırma bulguları perakende kanal entegrasyon alt boyutlarından sadece bir tanesinin, alışverişte esnekliğin, tekrar satın alma davranışı üzerinde doğrudan ve pozitif yönlü bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Çevrimiçi kanallarla fiziki mağaza arasında geçiş esnekliği olması, tüketicinin tekrarlayan satın alma davranışını pozitif yönde etkileyecektir. Zira müşteri bir mağazadayken mağazanın bilgisayarını veya kendi telefonu yardımıyla mağazanın internet sitesine girebiliyor ve mağazada gördüğü ürünü gerek fiyat gerekse çeşitlilik noktasında kıyaslayabiliyorsa ve sonrasında ister mağazadan isterse çevrimiçi olarak sipariş verebiliyorsa, bu durum müşterinin satın alma davranışını pozitif yönde etkileyecektir. Ayrıca müşterinin gerek mağaza alışverişi ile gerekse çevrimiçi alışverişi ile kazandığı puanlarını veya bu alışverişlerden sonra gelen özel teklifleri dilediği kanalda kullanabilmesi de tekrarlayan alışverişine pozitif yönlü etkisi olacaktır.

Araştırma bulguları alışverişte esneklik haricinde diğer perakende kanal entegrasyonu boyutlarının (bilgiye erişim kolaylığı, dijital destek ve kişiselleştirilmiş teklif) tekrar satın davranışını doğrudan ve pozitif yönlü bir etkisinin olmadığını ortaya koymaktadır. Bu durum özellikle de perakende kanal entegrasyonu uygulamaları açısından nelerin ön plana çıkarılması gerektiği konusunda önemli ipuçları sunmaktadır. Tamamen fırsat amaçlı bir davranış sergileyen günümüz tüketicisi için özellikle de bilgiye erişim ile kişiselleştirilmiş tekliflerin neden tekrar satın alma niyeti üzerinde etkisinin olmadığı sorusunu daha fazla üzerinde durulması gereken bir konu haline getirmektedir. Bu sorunun cevabı ise perakende kanal entegrasyonunun bilgiye erişim kolaylığı alt boyutunun satın alma niyeti üzerinde doğrudan bir etkiden ziyade müşteri tatmini üzerinden dolaylı bir şekilde etkisinin olduğu şeklinde açıklamak mümkündür. Dolaylı etki açısından bakıldığında alışverişte esneklik boyutunun doğrudan etkisi yanında dolaylı etkisinin de olduğu da gözlenmektedir. Bu dolaylı etki tam bir dolaylı etki olmaktan ziyade kısmi dolaylı etki şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Ancak, diğer perakende kanal entegrasyonunun alt boyutları olan dijital destek ve kişiselleştirilmiş teklifin tekrar satın alma davranışına ne doğrudan ne de dolaylı bir etkiye sahip olmadığı görülmüştür. Bununla birlikte, perakende kanal entegrasyonu alt boyutlarından bilgiye erişim kolaylığı, alışverişte esneklik ve kişiselleştirilmiş teklif boyutları ile tatmin arasında pozitif yönlü bir ilişkinin bulunduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle müşterilerin ürünler hakkında bilgilere ulaşım kolaylığı, alışverişte kanallar arasındaki geçiş kolaylıkları ve kişisel tekliflerle kendini özel hissetmeleri ile memnuniyetleri artacak ve memnuniyet sonucu oluşan tatmin tekrarlayan bir satın alma davranışına dönüşmekte olduğu düşünülmektedir.

Bu bilgiler ışığında dört boyutlu bir yapı olan perakende kanal entegrasyonunun tekrar satın alma niyeti üzerindeki etkisinin tüm boyutları üzerinden olmadığı, bazı faktörlerin hem doğrudan hem de dolaylı etkisinin bulunduğu ve bazı faktörlerin ise müşteri tatmini üzerinden dolaylı etkiye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla, perakende sektöründe kanal entegrasyonunu oluşturan her bir boyutun aynı derecede önemli olmadığı ve görece farklı etkileme mekanizmalarına sahip olduğu gözlenmiştir. Buradan hareketle kanal entegrasyonunun her bir boyutunun tekrar satın alma davranışının şekillenmesindeki pratik etkisinin farklı olması sebebiyle perakende strateji ve taktiklerinin de gözden geçirilmesi gerektiği aşikârdır.

Daha spesifik olarak, kanallar arası deneyim esnekliğinin sağlanması hem doğrudan tekrar satın almayı etkilerken hem de müşteri tatmini üzerinden de dolaylı bir etkileme mekanizmasına sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bilgiye erişim kolaylığı ve kişiselleştirilmiş teklifler ise sağladıkları tatmin etkisinde tekrar satın alma davranışını etkileyebilmektedirler. Müşteriler, mağazadaki ürünler hakkındaki fiyat ve adet gibi bilgilere dijital kanallarla hızlı ve kolayca erişebildiklerinde bu durum onlarda memnuniyet uyandırmaktadır. Ayrıca kanal entegrasyonu ile sağlanan kanallar arasındaki kusursuz geçişlerle bu memnuniyet daha da artmaktadır. Gerek fiziki mağazada gerekse dijital kanallardaki fiyatlandırmalar aynı ise ve müşteri ikisinde de benzer kampanyalara rahatlıkla ulaşabiliyorsa bu durum müşteri tatminini ve tekrar satın alma davranışını pozitif yönde etkilemektedir. Sonuç olarak tatmin faktörü bilgiye erişim boyutu ile tekrar satın alma niyeti arasında tam aracılık etkisine sahiptir. Ancak, dijital destek boyutunun ne müşteri tatmini ne de tekrar satın alma niyeti üzerinde ne doğrudan ne de dolaylı etkisinin olmaması da açıklanabilir bir durumdur. Tüketici gözünde, dijital desteğin kendisinden ziyade sağlamakta olduğu bilgiye erişim kolaylığı, alışverişlerde esneklik ile kişiselleştirilmiş tekliflerin sunulması üzerinden sağlanan tatmin üzerinden etkili olmaktadır. Dijital destek sadece bir araçtır ve tüketicinin beklediği kolaylıklar ve alışveriş konforunun sağlanmasını temin etmektedir.

İlgili yazında tatmin ile tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkiye yönelik ortaya konan pozitif ilişki bu çalışmada da desteklenmiştir. Bu sonuç yazında yer alan çalışmaların sonuçlarıyla örtüşmektedir (Anita ve diğerleri, 2021; İlyas ve diğerleri, 2020; Rose ve diğerleri, 2012; Tsai ve

diğerleri, 2016). Tatmin değişkeninin modeldeki açıklanma oranı (R^2) %45, tekrar satın alma niyeti değişkeninin açıklanma oranı ise %74'tür ki, bu oran oldukça yüksek bir açıklanma oranıdır.

Her araştırmada olduğu gibi bu çalışmanın da bazı kısıtları bulunmaktadır. Birincisi araştırma evreninin maliyet ve zaman kısıtı gibi sebeplerden dolayı görece olarak dar çerçevede tanımlanmasıdır. İkincisi, çalışmanın belirli bir sektördeki perakende kanal entegrasyon uygulamaları ile sınırlı tutulmasıdır. Çalışmanın farklı sektörlerde de uygulanması farklı sonuçlar üretebilecektir. Sonuncusu ise, araştırma bağlamında sadece üç olguya ilişkin etkileşimlerin incelenmesi de kanal entegrasyonun olası tüm etkilerinin gözlemlenmesini engelleyebileceği düşüncesidir. Yazında müşteri memnuniyetinin öncül ve ardılları tartışılmış olmasına rağmen perakende kanal entegrasyonunun öncülleri ve ardıllarına dair tartışmalar kısıtlı olduğu gözlenmektedir. Bu nedenle gelecekteki araştırmalarda perakende kanal entegrasyonunun öncülleri ve ardılları üzerine çalışmaların yapılması konunun daha iyi anlaşılmasına ışık tutabilecektir. Ayrıca perakende kanal entegrasyonun tekrar satın alma niyetini dolaylı olarak etkilediği düşünülen müşteri sadakati ve müşteri şikâyeti boyutlarının aracılık etkisine yönelik çalışmaların da konunun daha iyi anlaşılmasına ve hem akademik hem de pratik katkılarının olacağı düşünülmektedir.

Yazarlık Katkıları (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Ailawadi, K. L. ve Farris, P. W. (2017). Managing multi- and omni-channel distribution: metrics and research directions. *Journal of Retailing*, 93(1), 120–135.
- Al Idrus, S., Abdussakir, A., Djakfar, M., & Al Idrus, S. (2021). The effect of product knowledge and service quality on customer satisfaction. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 8(1), 927-938.
- Altunışık, R., Boz, H., Gegez, E. Koç, E., Sığrı, Ü., Yıldız, E. ve Yüksel (2022). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri: yeni perspektifler*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Anderson, J. C., ve Gerbing, D. W. (1988). Structural equation modeling in practice: A review and recommended two-step approach. *Psychological bulletin*, 103(3), 411.
- Anita, M., Maria, K. ve Endro, S. (2021). Customer experience and repurchase intention in multi-channel: customer satisfaction as a mediating variable. *Journal of Industrial Distribution & Business*, 12(3), 7–19.
- Baron, R. M. ve Kenny, D. A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173.
- Berman, B., Evans, J. R., & Chatterjee, P. (2018). *Retail management a strategic approach*. Pearson Education Limited.
- Blom, A., Lange, F. ve Hess, R. L. (2017). Omnichannel-based promotions' effects on purchase behavior and brand image. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 39, 286–295.
- Chen, J. V., Yen, D. C., Kuo, W. R. ve Capistrano, E. P. S. (2016). The antecedents of purchase and re-purchase intentions of online auction consumers. *Computers in Human Behavior*, 54, 186–196.
- Coelho, P. S., & Henseler, J. (2012). Creating customer loyalty through service customization. *European Journal of Marketing*, 46(3/4), 331-356.

- Dodds, W. B., Monroe, K. B. ve Grewal, D. (1991). Effects of price, brand, and store information on buyers' product evaluations. *Journal of Marketing Research*, 28(3), 307–319.
- Fornell, C. ve Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 1, 39–50.
- George, D. ve Mallery, P. (2010). *IBM SPSS statistics 27 step by step: A simple guide and reference* Routledge.
- Hagberg, J., Sundstrom, M. ve Egels-Zandén, N. (2016). The digitalization of retailing: an exploratory framework. *International Journal of Retail and Distribution Management*, 44(7), 694–712.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. ve Anderson, R. E. (2019). *Multivariate data analysis*.
- Hair, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M. ve Sarstedt, M. (2017). *Primer on partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM)*. Sage Publications.
- Hamouda, M. (2019). Omni-channel banking integration quality and perceived value as drivers of consumers' satisfaction and loyalty. *Journal of Enterprise Information Management*, 32, 608–625.
- Hoyle, R. H. (1995). *The structural equation modeling approach: Basic concepts and fundamental issues*.
- Hsu, M. H., Chang, C. M., Chu, K. K. ve Lee, Y. J. (2014). Determinants of repurchase intention in online group-buying: The perspectives of DeLone & McLean IS success model and trust. *Computers in Human Behavior*, 36(1), 234–245.
- Hure, E., Picot-Coupey, K. ve Ackermann, C. L. (2017). Understanding omni-channel shopping value: A mixed-method study. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 39, 314–330.
- Ilyas, G. B., Rahmi, S., Tamsah, H., Munir, A. R. ve Putra, A. H. P. K. (2020). Reflective model of brand awareness on repurchase intention and customer satisfaction. *The Journal of Asian Finance*, 7(9), 427–438.
- Jahanshahi, A. A., Gashti, M. A. H., Mirdamadi, S. A., Nawaser, K., & Khaksar, S. M. S. (2011). Study the effects of customer service and product quality on customer satisfaction and loyalty. *International Journal of Humanities and Social Science*, 1(7), 253-260.
- Juaneda-Ayensa, E., Mosquera, A. ve Murillo, Y. S. (2016). Omnichannel customer behavior: Key drivers of technology acceptance and use and their effects on purchase intention. *Frontiers in Psychology*.
- Kang, J.-Y. M. (2019). What drives omnichannel shopping behaviors? Fashion lifestyle of social-local-mobile consumers. *Journal of Fashion Marketing and Management: An International Journal*, 23, 224–238.
- Karagöz, Y. (2016). *SPSS 23 ve AMOS 23 uygulamalı istatistiksel analizler*. Nobel Ankara: Akademik Yayıncılık.
- Kazançoğlu, I. ve Aydın, H. (2018). An investigation of consumers' purchase intentions towards omni-channel shopping A qualitative exploratory study. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 46(10), 959–976.
- Kline, R. (1998). *Principles and Practice of Structural Equation Modeling*. Guilford publications.
- Kotler, P. ve Keller, K. L. (2016). *Marketing Management*. Pearson.

- Lee W. J. (2020). Unraveling consumer responses to omni-channel approach. *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research*, 15(3), 37–49.
- Lee, Z. W. Y., Chan, T. K. H., Chong, A. Y. L. Ve Thadani, D. R. (2019). Customer engagement through omnichannel retailing: The effects of channel integration quality. *Industrial Marketing Management*, 77, 90–101.
- McGoldrick, P. J. ve Collins, N. (2007). Multichannel retailing: Profiling the multichannel shopper. *International Review of Retail, Distribution and Consumer Research*, 17(2), 139–158.
- Melero, I., Sese, F. ve Verhoef P.C. (2016). Recasting the customer experience in today's omni-channel environment. *Universia Business Review*, 50, 18–37.
- Meydan C. H. ve Şeşen, H. (2011). *Yapısal eşitlik modellemesi AMOS uygulamaları*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Murfield, M., Boone, C. A., Rutner, P. ve Thomas, R. (2017). Investigating logistics service quality in omni-channel retailing. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 47(4), 263–296.
- Oh, L. Bin, Teo, H. H. ve Sambamurthy, V. (2012). The effects of retail channel integration through the use of information technologies on firm performance. *Journal of Operations Management*, 30(5), 368–381.
- Oliver R. L. (1980). A cognitive model of the antecedents and consequences of satisfaction. *Journal of Marketing Research*, 17, 460–469.
- Oliver, R. L. (1999). Whence consumer loyalty? *Journal of Marketing*, 63(4), 33–44.
- Oliver R. L. (2014). Satisfaction: A behavioral perspective on the consumer. *Journal of Service Management*. Emerald.
- Rigopoulou, I. D., Chaniotakis, I. E., Lymperopoulos, C., & Siomkos, G. I. (2008). After-sales service quality as an antecedent of customer satisfaction: The case of electronic appliances. *Managing Service Quality: An International Journal*, 18(5), 512-527.
- Rose, S., Clark, M., Samouel, P. ve Hair, N. (2012). Online customer experience in e-retailing: an empirical model of antecedents and outcomes. *Journal of Retailing*, 88(2), 308–322.
- Saghiri, S., Wilding, R., Mena, C. ve Bourlakis, M. (2017). Toward a three-dimensional framework for omni-channel. *Journal of Business Research*, 77, 53–67.
- Suchánek, P., & Králová, M. (2019). Customer satisfaction, loyalty, knowledge and competitiveness in the food industry. *Economic research-Ekonomska istraživanja*, 32(1), 1237-1255.
- Şen, V. (2020). *Çok kanallı perakendecilikte bütünleşik kanal stratejisinin perakendeci marka değerine etkisi*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Tandon, U., Kiran, R. ve Sah, A. (2017). Analyzing customer satisfaction: users perspective towards online shopping. *Nankai Business Review International*, 8(3), 266–288.
- Tsai, H. T., Chang, H. C. ve Tsai, M. T. (2016). Predicting repurchase intention for online clothing brands in Taiwan: quality disconfirmation, satisfaction, and corporate social responsibility. *Electronic Commerce Research*, 16(3), 375–399.

- Verhoef, P. C., Kannan, P. K. ve Inman, J. J. (2015). From multi-channel retailing to omni-channel retailing. introduction to the special issue on multi-channel retailing. *Journal of Retailing*, 91(2), 174–181.
- Yıldız, E. (2021). *SmartPLS ile yapısal eşitlik modellemesi reflektif ve formatif yapılar*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yoon, V. Y., Hostler, R. E., Guo, Z., & Guimaraes, T. (2013). Assessing the moderating effect of consumer product knowledge and online shopping experience on using recommendation agents for customer loyalty. *Decision Support Systems*, 55(4), 883-893.
- Zhang, M., Ren, C., Wang, G. A. ve He, Z. (2018). The impact of channel integration on consumer responses in omni-channel retailing: The mediating effect of consumer empowerment. *Electronic Commerce Research and Applications*, 28, 181–193.
- Zhao, X., Lynch Jr, J. G., & Cheni Q. (2010). Reconsidering Baron and Kenny: Myths and truths about mediation analysis. *Journal of Consumer Research*, 37(2), 197–206.

Araştırma Makalesi / Research Article

OSMANLI DÖNEMİNDE UŞAK KAZASI MUHARREMŞAH KARYESİ (15. - 19. YÜZYILLAR)*

Leyla AKSU KILIÇ¹

Öz

Osmanlı döneminde Uşak kazasına bağlı Muharremşah karyesinin sosyo-ekonomik durumu ve nüfus yapısının ortaya konulduğu bu çalışmada, Muharremşah karyesinin 15. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna kadarki süreci dikey boyutta ele alınarak karye sakinlerinin Osmanlı dönemindeki hane yapısı, kayıtlı nüfusun meslekleri, fizikî durumları, yaşları, gelir kaynakları, gelir düzeyleri ve vergi durumlarına dair panoramik bir görüntü yaratılmaya çalışılmıştır.

Bu amaç doğrultusunda çalışmada Osmanlı dönemi arşiv kaynaklarından 45 (1481-1512) ve 49 (1512) numaralı tahrir defterleri ve 438 numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (1530) ile karyenin klasik dönemini, 2498 numaralı avarız defteri (1676) ile Muharremşah'ın zaman içindeki sosyo-ekonomik ve nüfus yapısındaki dönüşümünü görmek mümkündür. 19. yüzyıldaki 1645 numaralı nüfus defteri (1835-38) ve 9465 numaralı temettuat defteri (1844-45) temel alınarak karye sakinlerinin aile ve şahıs isimleri ve lakaplar, üretilen ürünler, kayıtlı erkek nüfus ve nüfusun fiziksel özellikleri, tarlaları, hayvanları (küçükbaş, büyükbaş, binek hayvanı) ve vergiler gibi birçok husus detaylandırılmıştır. Son olarak ise H.1316/M.1898-1899 ve H.1325/M.1907-1908 tarihli Hüdavendigar Vilayeti Salnameleri ile 1928 Tarihli Köylerimiz eserleri kullanılarak karyenin 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarındaki değişimine tanık olmak mümkün olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Uşak Kazası, Muharremşah Karyesi, sosyo-ekonomik yapı, nüfus yapısı

MUHARREMSHAH VILLAGE OF UŞAK DISTRICT DURING THE OTTOMAN ERA (15th-19th Centuries)

Abstract

In this study, in which the socio-economic and population structure of Muharremşah village of Uşak district in the Ottoman period is presented, the process of Muharremşah village from the 15th century to the end of the 19th century is examined panoramically and many issues such as the household structure of the inhabitants of the village, the occupations, physical conditions, ages, income sources, income levels and tax status of the registered population are tried to be detailed.

In line with this purpose, this study witnesses the classical period of the village through Ottoman archival sources such as the Tahrir Registers numbered 45 (1481-1512) and 49 (1512) and the Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Register numbered 438 (1530), as well as its transformation through the Avarız Register numbered 2498 (1676). Based on the 19th-century Population Register numbered 1645 (1835-38) and the Temettuat Register numbered 9465 (1844-45), the family names and nicknames of the inhabitants of the village, the products produced, the names of individuals, the registered male population, the physical characteristics of the population, the fields, taxes, and so on are detailed. Finally, the yearbooks of Hüdavendigar Province dated AH.1316/AD.1898-1899 and AH.1325/AD.1907-1908 and the work titled Our Villages dated 1928 were used to witness the changes in the village at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century.

Keywords: Ottoman Empire, Uşak District, Muharremshah Village, socio-economic structure, population structure

* Bu çalışma, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığının desteğiyle Uşak Valiliği, Uşak Belediyesi ve Uşak Üniversitesi iş birliği ile 30 Mayıs- 1 Haziran tarihleri arasında düzenlenen "Uşak'ın İşgalden Kurtuluşunun 100. Yılı Uluslararası Sempozyumu"nda Osmanlı Döneminde Uşak Kazası Muharremşah Karyesi (15.- 19. Yüzyıllar) başlığı ile sunulmuş sözlü bildirinin genişletilmiş halidir.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, leyla.aksu@usak.edu.tr, ORCID:0000-0003-0653-2027.

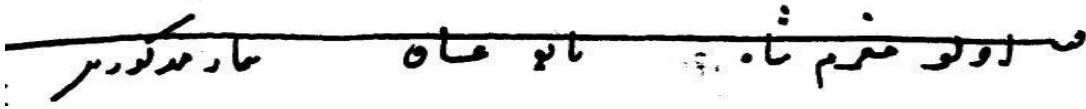
Başvuru Tarihi (Received): 23.05.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 26.07.2023

Giriş

Osmanlı döneminde, Uşak kazasına bağlı Muharremşah karyesinin sosyo-ekonomik durumu ve nüfus yapısı ile birlikte köy sakinlerinin zaman içinde değişen profillerinin ele alındığı bu çalışmada karyenin 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadarki dönüşüm süreci dikey boyutta ele alınmıştır. Bu zaman dilimi içinde karyenin Osmanlı dönemindeki hane yapısı, kayıtlı nüfusun meslekleri, fiziki özellikleri, yaşları, gelir kaynakları ve düzeyleri ile vergi durumları ile Muharremşah isminin değişimi hususu detaylandırılmaya çalışacaktır.

Osmanlı dönemi arşiv belgelerindeki izler takip edildiğinde Uşak kazasına bağlı Muharremşah'ın isminin² “Ulumağremşah”tan “Muharremşah”a doğru evrilişi ile birlikte sosyo-ekonomik durumu ve nüfus yapısındaki değişime tanık olunabilmektedir. Öncelikle klasik dönem olarak adlandırılan 1300-1600 yılları arasındaki tahrirler dönemi, sonrasında değişim/dönüşüm yüzyılı (İnalçık, 2000) olan 17. yüzyıldan başlamak üzere 19. yüzyılı içine alan ve Cumhuriyet’e kadar uzanan uzun bir süreçte karye ve sakinlerinin panoramik görüntüsünü ortaya çıkarmak mümkündür.

Resim 1: 45 Numaralı Tahrir Defteri

“Karye-i Ulumağremşah tabi-i Uşak tımar-ı mezkûrin”

Osmanlı döneminde karye ilk olarak 1481-1512 tarihli Kütahya tahrir defterinde tespit edilmiştir. Karye, mezkûr defterde Uşak kazasına bağlı “Ulumağremşah” ismi ile kayıtlıdır. Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu vergi durumu ve vergi mükelleflerinin sayısını belirlemek amacıyla yapılan tahrirler ve bu tahrirlerin sonuçlarını gösteren tahrir defterleri (Öz, 2010: 426-427), bölgelerin idarî ve iktisadî yapısı ile ilgili veriler sunmaktadır. Karyeyi takip ettiğimiz bu defterlerden ikincisi 49 numaralı tahrir defteridir.

Resim 2: 49 Numaralı Tapu Tahrir Defteri

“Karye-i Ulumağremşah tabi-i Uşak tımar-ı m.”

Buna göre 1512 tarihli Kütahya tahrir defterinde Uşak kazasına bağlı “Ulumağremşah” isminin sonundaki “h” harfinin kalkarak “Ulumağremşah” şeklinde kayıtlıdır.

² Osmanlı döneminde Uşak kazasına bağlı Muharremşah karyesi dışında aynı ismi taşıyan başka yerleşim birimleri de tespit edilmiştir. İlki 18. yüzyılın başlarında Konya merkez kazasına bağlı Sille’de bulunan Muharremşah mezrası ve köyüdür. 1702-1703’te Muharremşah mezraası dokuz bin akçe kılıç tımarı olarak Mehmet b. İbrahim’in tasarrufundadır. 23 Haziran-02 Temmuz 1726 tarihinde Konya kadısı ve Karaman valisine yazılan bir ferman suretinde ise Muharremşah Köyü’nün tamamı Sinan Paşa hayratının vakfidir (Sarıköse, 2008:133-593). Bir diğeri ise Osmanlı arşivinde Temettuat defterleri kataloğunda “Divan-ı Muharremşah kaza-yı Pencşenbe” adıyla tespit ettiğimiz Müslüman ahalinin 1844/45 tarihli temettuat kaydına göre “Bolu Eyaleti dâhilinde kâin Viranşehir sancağı kazalarından Pencşenbe kazasının Muharremşah divanında mukim ahali-i İslam’ın emlak ve arazi ve temettuatlarının miktarını mübeyyin defteridir.” şeklindeki kayıta geçmektedir. (ML.VRD.TMT.d. 4487). Bu yerleşim biriminin izi bugün Zonguldak ilinin Çaycuma ilçesine bağlı Muharremşah köyünde ortaya çıkmaktadır. Günümüzde küçük bir nüfusu barındıran ve bir orman köyü olan Muharremşah ile ilgili sosyal medyada yapılan paylaşımlar dikkat çekmektedir. bkz. https://www.facebook.com/groups/turankuyumcu?locale=tr_TR (Erişim tarihi: 12.04.2023)

Resim 3: 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri

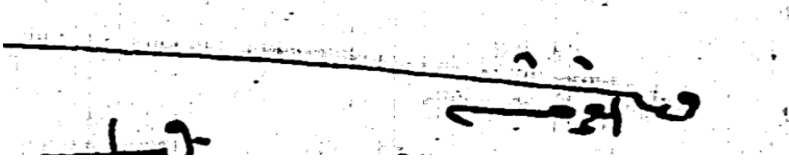

“Karye-i Ulumağremşah tabi-i m.”

“Çiftlik-i Mescid der-karye-i Ulumağremşah tabi-i m.”

Klasik tahrirleri müteakip gerçekleşen ve Kanuni döneminde yapılmış olan Muhâsebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (H.937/M.1530) I’de biri “Karye-i Ulumağremşah tabi-i m.” diğeri Ulumağremşah karyesine bağlı “çiftlik-i Mescid” olmak üzere iki kayıt tespit edilmiştir. Son yapılan tahrirlerin sonuçlarını içeren bu defter Kütahya, Karahisâr-ı Sâhib, Sultan-önü, Hamîd ve Ankara livalarını kapsamaktadır.³

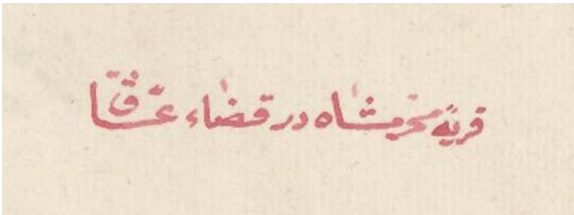
Resim 4: 2468 Numaralı Avarızhane Defteri

“Karye-i Mağremşe”

Klasik dönemdeki tahrir uygulamaları ve tımar sisteminin fonksiyonunu kaybetmesinin ardından yerini “avarız” ve “cizye” tahrirlerine bırakmış ve 17. yüzyılda başlayan avarız sayımları 18. yüzyıl boyunca devam etmiştir (İnalçık, 1985: 320-334; Barkan, 1979: 13-19; Sahillioğlu, 1991: 108-109; McGowan, 1981: 1327-1331; Özel, 1999; Özel, 2000; Darling, 1996). Temel vergi biriminin “avârız hanesi” olduğu Avarız defterleri sosyo-ekonomik ve nüfus yapısındaki değişimi ortaya koymaktadır. Bir yüzyıl sonrasına denk gelen 1676 tarihli Avarızhane defterinde karyenin isminden “ulu” ifadesi kalkmış ve yerleşim yeri “Mağremşe” adı ile varlığını devam ettirmiştir.

Resim 5: 1645 Numaralı Nüfus Defteri

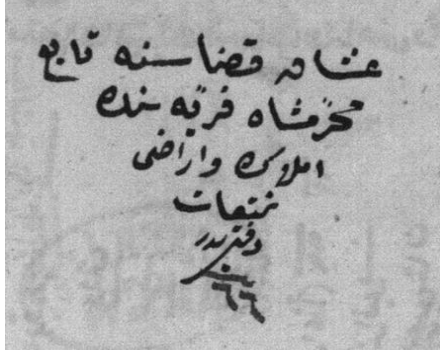
“Karye-i Muharremşah der kaza-i Uşak”

Avarız defterinden iki yüzyıl sonrasında varlığını 1835-1838 tarihli nüfus defterinde “karye-i Muharremşah der kaza-i Uşak” olarak devam ettiren karyenin adı bugünkü şeklini almıştır. Klasik tahrir uygulamaları ve avarız sayımlarından sonra Osmanlı’da modern anlamdaki ilk nüfus sayımı 19. yüzyılın başlarında yapılmıştır. Bütün yaş gruplarındaki Müslüman ve gayrimüslim erkek nüfusun sayımı ile ülkedeki asker ve vergi mükellefi potansiyelinin tespiti amaçlanmıştır. Bu

³ Bu defter için bkz. 438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) I, (1993): Kütahya, Kara-Hisâr-ı Sâhib, Sultan-önü, Hamîd ve Ankara Livaları, (Haz. Özkılınç A., Coşkun A., Çalık S., Karazeybek M., Sivridağ A., Yüzbaşıoğlu M.), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

sayımlarda kayıtlı kişilerin isim ve lakapları yazılırken “on dört yaşından kırk yaşına kadar olup askerliğe elverişli bulunan kişiler” için “mim” işareti konulmuştur (Karpat, 2010; Aydın, 1990: 81-106; Karal, 1843: 18-19; Güneş, 2014: 221-240).

Resim 6: 9465 Numaralı Temettuat Defteri

“Uşak kazasına tabi Muharremşah karyesinin emlak ve arazi temettuat defteridir”

19. yüzyılda nüfusları takip eden süreçte yapılan temettü sayımlarında Muharremşah adını muhafaza eden karye 1844-45 tarihli Temettuat Defterinde “Uşak kazasına tabi Muharremşah karyesinin emlak ve arazi temettuat defteridir” başlığı altında kaydedilmiştir. Arapçada “kâr elde etmek” anlamına gelen temettü- “kârlar, kazançlar” anlamına gelen temettuat, “tüccar ve esnafın senelik kazançları üzerinden alınan vergi” için de kullanılan bir tabirdir. Büyük bir kısmı 1261/1845 daha az bir kısmı ise 1256/1840 tarihli sayımlara ait olan Temettuat defterleri, “Tanzimat devrinde, önceleri değişik adlarla alınan vergilerin yerine tek bir verginin ikamesi için hane reislerinin gelirlerinin tespiti amacıyla” yapılmış olup döneminin sosyo-ekonomik yapısını ortaya koyması bakımından önemlidir (Kütükoğlu, 1995: 395-406; Adıyeke, 2000: 772-784; Demir, 1999: 316; Çadircı, 1997: 208-218; Becerikli, 2012: 8; Güran, 2000: 77). Temettuat defterlerinden hareketle Muharremşah karyesinin nüfus yapısı (isim ve lakaplar) ve ekonomik durumunu (gelir ve refah seviyesi, meslekler, arazi yapısı, yetiştirilen ürünler ile hayvanlar ve ödenen vergileri) detaylandırmak mümkündür.

Resim 7: 1316 Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi - 1325 Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi

[۲]		خداوندگار ولایتی سالنامه سی				۲۳۴
ملاحظات	ملاکات	مربوط اولدقلری	مربوط اولدقلری	نوعی	نوعی	نوعی
۳۳۳	۶۲	محرر شاه	عشاق	۰	محرر شاه	

“Muharremşah, Hane 62-Nüfus 333”

“Muharremşah, Kaza Uşak-Hane 62”

Osmanlı döneminde karyenin varlığının takip edildiği son kaynak, salnamelerdir. H.1316/M.1898-1899 ve H.1325/M.1907-1908 tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamelerinde de karyenin adı yüzyılın ortasında olduğu gibi yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında da “Muharremşah” şeklinde geçmektedir. Osmanlı tarihinde tam karşılığı “yıllık” olan salnameler, ilk olarak H.1283/M. 1866-67 yılında çıkarılmış olup 19. yüzyıl sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar bir yerin idarî, iktisadî, sosyo-ekonomik ve demografik yapılanmasını göstermesi açısından önemlidir (Pakalın, 2004: 105). Buna göre H.1316/M.1898-99 ve H.1325/M.1907-1908 tarihli salnamede Muharremşah adı ile yer alan karyede 62 hane ve 333 nüfus kayıtlı bulunmaktadır.

Resim 8: 1928 Tarihli Köylerimiz

Cumhuriyet döneminde gelindiğinde Kütahya Vilayeti, Uşak kazasına bağlı köylerden biri olan “Muharremşah” adını ve yerini korumuştur (Türkiye Cumhuriyeti Dâhiliye Vekaleti, 1928: 901).

Osmanlı arşiv belgelerinde “Ulumağremşa, Mağremşe, Mağremşah ve Muharremşah” ifadeleri ile takip ettiğimiz köyün sakinlerinden bugün, karyenin isminin telaffuzu ve nereden geldiği üzerinde çeşitli anlatılara rastlamaktayız. Bu anlatılardan birine göre, karyenin isminin telaffuzu Muğarremşa şeklindedir ve Germiyan beyinin yeğenine ait olan köyün adını da ondan almış olduğu anlatı

“Şimdi şöle burası Alevi kültüründen gelme. Yâni şıhlâ, padişah... Gabaklâ; Dedesi, **Muğarremşa Dedesi**, şurda Kalfa’da Sarıkız, Hacım Sultan. Bu bölge Alevi kültüründen gelme, yâni dede. Burası Uşak Kütâya’nın kazâsiydi. Orda Germiyanogulları vâ, yâni Kütâya’nın önde gelen eşrafları. O Germiyan beyinin yeğeni varımış, kız gardaşımın oğlu. Bu köy de onnara âyit. Oğlanın ismi de Muharrem. Bu köy ona sünelik hediye yapıyo. Evet. O zaman da şahlıg, padişahlıg vâ ya oooğ Muharremşah deye burda isim burda galıyo.”(Çelik, 2020: 269) şeklindedir.

Bir diğer anlatıya göre ise Muğarrem olarak telaffuz edilen köyün adı, Kütahya’dan gelen Muğarrem ile daha sonra gelen Şah’ın isimlerinin birleşmesinden mürekkeptir.

Anlatı “Şimdi aha onu biliyoz, şindi bak Kötâya’dan Muğarrem isminde biri gelmiş, buraya inmiş. Sazlıgımış bura. Altı ay sonra biri dâ gelmiş, şurda Balamıtlık vâ, yüksek bi tepe, oraya inmiş. Onuñ adı da Şah’ımış. Burdakı oraya vâmiş, sen demiş şahsın. Niden? Şahlâ demiş tepelere inē. Ge, demiş suyuñ başına gidem, benim çadıra gidem. Buraya çadıra gelmişlē, ikisi çadırda oturukan yaaav buraya bi isim goyam. Goyam. Seniñ adın ne Şah, benimki ne? Muğarrem. **Muğarremşah** ordan galmış.” (Çelik, 2020: 269) şeklinde iken, son anlatıda köyün adı bugünkü Muharremşah halini almıştır.

Buna göre buraya konan Muharrem isimli bir yörük ile onun yanına gelen Şah’ın adının birleşmesiyle Muharremşah halini almış ve

“Ona esgilē bi şey yakışdırmışlâ. Neyise bi şah gelmiş, yörük varımış. Yörük oraya gelmiş, gonmuş. Yörügün adı da Muharrem’miş. Şah da onuñ yanına gelmiş, oturmuş. İşde seniñ adın ne Muharrem, benim adım ne? Şah. Ah, o zaman bu köyün adı **Muharremşah** galsın, demişlē.” (Çelik, 2020: 269) şeklinde anlatılmıştır.

Üç farklı anlatıda köyün adı sırasıyla Muğarremşa, Muğarremşah ve Muharremşah olarak geçmiştir. Bu anlatı dizisindeki sıralama köyün arşiv vesikalarındaki Mağremşa, Mağremşah ve Muharremşah’a doğru evrilişi ile benzer bir dizilime sahiptir.

Yukarıda ortaya çıkan tabloya göre çalışmada Osmanlı dönemi arşiv kaynaklarından 45 (1481-1512) ve 49 (1512) numaralı tahrir defterleri ve 438 numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (1530) ile karyenin klasik dönemine, 2498 numaralı avarız defteri (1676) ile dönüştürme dönemine tanık olunmaktadır. Son olarak ise 1645 (1835-38) nüfus defteri ve 9465 numaralı temettuat defteri (1844-45) temel alınarak karye sakinlerinin aile isimleri ve lakaplar, üretilen ürünler, şahıs isimleri, kayıtlı erkek nüfus ve nüfusun fiziksel özellikleri, tarlalar ve vergiler vd. birçok husus detaylandırılmaya çalışılacaktır.

1. 15. ve 16. Yüzyıllarda Muharremşah Karyesi Sâkinleri

Osmanlı döneminde Muharremşah'ın ilk tespit edildiği II. Bayezid dönemi tahrir defterine göre karye Uşak'a tabi olup "Menteşe veled-i Minnet ve İlyas birader-i o ve Emirşah veled-i Mustafa ve Yunus azad-ı o ve Seydi veled-i Hamza ve Sultanşah veled-i Mustafa" müşterek olarak "benevbet" tımar eşmektedirler. Bu halde karye Minnet oğlu Mentese ve İlyas ile Mustafa oğlu Emirşah ve azadlısı Yunus, Hamza oğlu Seydi ile Mustafa oğlu Sultanşah'ın müşterek tımarıdır ve bu durumda adı geçen sipahiler birlikte veya sırasıyla sefere çıkmaktadır (İnalçık, 2012: 170). Buna karşılık Muharremşah, 1520 tarihli ikinci tahririnde "Ahmed" isimli tek bir sipahinin tımarıdır.

Tablo 1: *Tahrir Defterlerine Göre Uşak Kazasına Bağlı Muharremşah Karyesi Sâkinleri*

45 Numaralı Defter (II. Bayezid devri)	49 Numaralı (1520 Tarihli Defter)
Ebniya veled-i Evliya-Çift	Kemal veled-i Bali-Çift-becay-i pedereş
Lütfü veled-i Evliya-Çift	Ali birader-i o-Mücerred
Ali veled-i Mentese-ortak	Evliya veled-i Hamza-Çift
Veli birader-i o-Çift	İskender mu'tak-ı Hüseyin Fakih-Çift
Balı azad-ı diğer-Çift	Seferşah veled-i Hüseyin Fakih-Çift (imam)
Hamza birader-i Sinan?-Çift	Hamza mu'tak-ı Hasan-Çift
Mehmed veled-i Mustafa-Çift	Abdullah mu'tak-ı Hacı Ali-Bennak
Sultanşah veled-i o-Bennak	Yakub mu'tak-ı Kemal-Bennak
Güvendik birader-i o-Mücerred	İsmail mu'tak-ı Hacı İsa-Bennak
Hüseyin veled-i Ahmed Fakih-Çift	Seydi mu'tak-ı Hacı-Bennak
Balı veled-i Ahmed Fakih-Çift	Mehmed veled-i Mustafa-Bennak
Hasan Fakih veled-i Ahmed (İmam)-Kara	İbrahim veled-i Monla/Yayla-Bennak
Ahmed veled-i Musa-Bennak	Halil birader-i o-Kara
Balaban mu'tak-ı Hamza-Çift	Bayezid birader-i o-Mücerred
İlyas veled-i Urur/Oruz-Bennak	
Pir Murad mu'tak-ı Mentese-Bennak	
Pir Murad diğer mu'tak-ı Yunus-Bennak	

II. Bayezid dönemi defterine göre karyede vergiye tabi 15 hane kayıtlıdır. Bunlardan 9'ı çift⁴, 5'i bennak⁵, 1'i ortak'dır. Bunların dışında Mustafa oğlu Güvendik mücerred/bekâr ve Ahmed oğlu Hasan Fakih karyenin imamıdır ve vergi birimi "kara"⁶ statüsündedir. Karyede Mustafa birader-i İlyas isimli bir sipahizade kayıtlı iken bennak statüsündeki kişilerden üçü Mentese'nin mu'tak-

⁴ Çift veya çiftli, bir çiftlik genişlikte, nim-çift ise onun yarısı kadar bir arazi parçasına tapu ile tasarruf eden köylü olarak tanımlanmaktadır (İnalçık, 1959: 581).

⁵ Bennak (Benlak) -resmi. Osmanlı vergi sisteminde bennak veya bazı bölgelerde eski devirlerde rastlanan diğer şekil ile benlak, evli raiyyet demektir (İnalçık, 1959: 589).

⁶ Süleyman kanunnâmesindeki tarife göre "ez'af-i reâyâ ki, bazı nevâhide kara tesmiye olunur, resim altı akçadır, amma himâyet olunmak emr-i müstahsendir". 1528 t. Kütahya kanununda da "Ez'af-i reâyâyâ kara tesmiye olunur, resmi altı akçadır." Yürüklerde de koyunu kırılan ve koyun adedi 26'dan aşağı olanlar "kara tesmiye olunur, on üçer akça resm-i kara" alınır (İnalçık, 1959: 586-587).

1/serbest bırakılmış-azat edilmiş Pir Murad, bir diğeri ise Yunus'un mu'tak-ı diğeri Pir Murad ve Hamza'nın mutak-ı Balaban'dır. 45 numaralı bu defterde “*mezkurûn Enbiya ve Lütfü ve Ali ve Veli ve Balı ve Hamza ba'dehû müselleme kayd olunub müselleme defterinde tafsili beyan olunmuştur. Hurrîre fî evâsıt-ı Şevval sene ihdâ ve tis'in ve semâne mi'e*”(1486) şeklindeki kayda göre karye ahâlisinden Enbiya, Lütfü, Ali, Veli, Balı ve Hamza 1486 tarihinde müselleme defterinde kayd olunmuşlardır. Ancak “*mezkurûn Enbiya ve Lütfü ve Ali ve Veli ve Balı ve Hamza iş bu raiyyet ve mîrîden yazıldıkları üzere mukarrer kılındılar bu kazıyye ba'de'l-münâza'a hazret-i Hüdevendigâr'a arz ile köhne defterde raiyyet yazıldıkları gibi girü raiyyet yazılalar deyu emir olunduğu sebepten tahrîren fî evâhir Şaban sene isnâ ve tis'in ve semâne-mie*” yeni bilgiye göre 1487'de Enbiya, Lütfü, Ali, Veli, Balı ve Hamza'nın, köhne defterde yazıldığı üzere raiyyet olarak yazılmaları emredilmiştir. Ayrıca bu defterde “Karye-i Kiçi Mağremşah tabi-i m.” kaydına göre Ulumağremşah'a tabi küçük anlamında kullanılan Kiçi Mağremşah'ı “hâlî” yani boş/tenha olarak görmekteyiz. Son olarak “Mezraa-yı Göçer tabi-i m.” ve “Karye-i Kabak Musa tabi-i m.” da Ulumağremşah'a kayıtlı ve hâlî'dir.

45 numaralı tahrirde karyede vergiye tabi ürünler olarak hinta/buğday, şair/arpa (5 müd-15 kile), alef (1 müd-10 kile), burçak (5 kile), mercimek (3 kile), nohud (3 kile), bostan, bağ ve kovan varlığı mevcuttur.

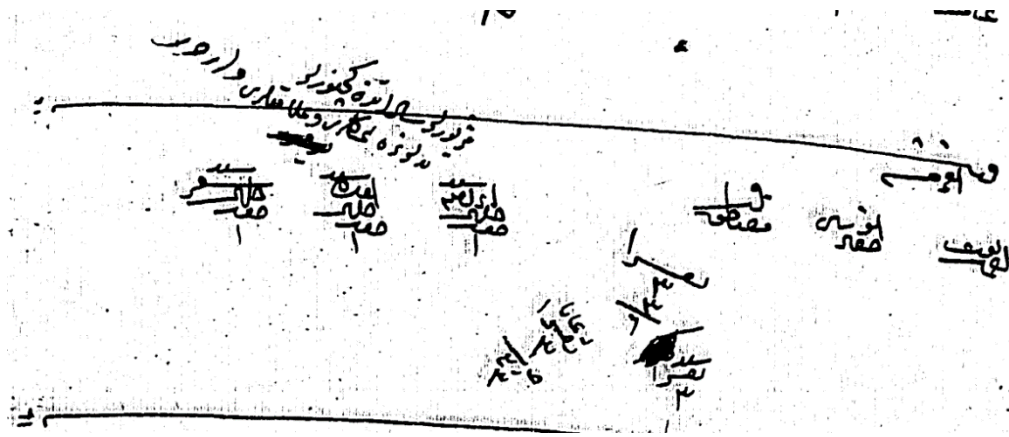
16. yüzyılın başlarına denk gelen 49 numaralı tahrir defterine göre Uşak'a bağlı “Ulu Mağremşa”nın vergiye tabi hane sayısı 10 olup 4'ü çift, 6'sı bennaktır. Ayrıca Monla/Yayla'nın biraderi Halil kara statüsünde iken diğeri biraderi Bayezid ve Kemal'in biraderi Ali mücerreddir. Bu tahrirde göre karye imamı Seferşah veled-i Hüseyin Fakih'dir. Bir önceki tahrirde “Mezraa-yı Göçer”i bu tahrirde görmemekteyiz. Ancak bu tahrirde “Mezraa-yı Akarca tabi-i uşak tımar-ı m. hâlî ve hariçten ekerler” kaydı mevcuttur. Ayrıca bir önceki tahrirde olduğu gibi karyede hinta/buğday, şair/arpa, alef, burçak, bağ, bostan, kovan'ın yanısıra asiyab yani değirmenin varlığını tespit edebilmekteyiz. 1570 tarihli üçüncü bir tahrirde Karye-i Kiçi Mağremşah'da “neferâ: 33, hâne: 24 [çift: 1, nîm: 15, bennâk: 6, resm: 16; ...?: 1, resm: 10; 1], kara: 1, imam: 1, seyyid: 2, sipâhizâde: 2, sipâhi berâtlı: 2, merd-i timar: 1. Zemîn: 11” olduğu bilgisine ulaşmaktayız (Özdeğer, 2001: 157-158).

16. yüzyılda karyenin varlığını tespit ettiğimiz üçüncü kaynak 1530 tarihli Muhâsebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri'dir. Mezkûr deftere göre Ulumağremşah karyesindeki hane sayısı 11'dir. Ayrıca 6 mücerred ve 8 sipahizadegân mevcut olduğu kayıta, hâsıl 2600 akçedir. Bir önceki tahrirlerdeki karyeye bağlı Göçer ve Akarca mezraları ile Kiçi Muğarremşah karyesinin varlığını göremediğimiz bu tahrirde “Çiftlik-i Mescid der karye-i Ulumuğarremşah” kaydı ile Mescid isimli bir çiftlik mevcuttur.

2. 17. Yüzyılda Muharremşah Karyesi Sakinleri

Klasik tahrirler dönemi sonrasında 17. yüzyılda Muharremşah'ı takip edebildiğimiz kaynak, Avarizhane defteridir. 1676 tarihli bu defterde Mağremşe adı ile geçen karyede 6 nefer kayıtlıdır.

Resim 9: 2468 Numaralı Avarızhane defterinde Muharremşah Karyesi

Avarız defterine göre karyedekilerden Seyyid İbrahim, Seyyid Musa ve Seyyid Sefer'in sadattan geçindikleri, ellerinde temessükleri ve alametleri olduğu “*mezbûrlar sâdâtdan geçinirler, yedlerinde temessükleri ve alâmetleri vardır*” bilgisi mevcuttur. Vergiye tabi olarak ise 3 hane (Yusuf bin Ahmed, Musa bin Hızır, Mehmed bin Mustafa) kayıtlıdır. Avarız defterindeki hesaba göre “neferan 3+3=6”, bunlardan ilk 3'ü seyyid (avarızdan muaf), ikinci 3'ü reaya oluşturmakta olup bu 3 reyanın avarız hanesi karşılığı 3 rub'/3 çeyrek yani 0,75 haneye tekabül etmektedir.

3. 19. Yüzyılda Muharremşah Karyesi Sakinleri

3.1. Muharremşah Karyeli Aileler

Osmanlı'da klasik tahrirler ve 17. yüzyıldaki değişim döneminde karyenin sosyo-ekonomik ve nüfus yapısı yukarıda ortaya konulduğu biçimde şekillenirken, 19. yüzyılda Muharremşah karyesinin sosyo-ekonomik ve nüfus yapısı ile ilgili daha ayrıntılı bir tablo ortaya koyabilmemizi sağlayan verilere ulaşmak mümkündür. 19. yüzyıla ait ilk arşiv kaynağı 1645 numaralı nüfus defteridir. Defter üzerinde tarih kaydı bulunmadığı için defterdeki tevellüd-doğum ve fevt-ölüm tarihleri dikkate alınmıştır. Defterdeki tevellüd ve fevt tarihleri H.1249 ile 1256 yılları arasında değişmektedir. Bu durumda defterin, miladi olarak 1833-1856 tarihleri arasında kaydedildiği düşünülmektedir. 19. Yüzyıldaki bu nüfus defterine göre Muharremşah karyesinin haneleri, erkek nüfusu, aile adı ve unvanları, erkek nüfusun boy, sakal ve bıyık durumu, yaş ortalaması ve dağılımı ortaya çıkarılmıştır.

19. yüzyıldaki ikinci kaynak, yüzyıl ortalarına denk gelen 1844-45 tarihli temettuat defteridir. Nüfus defterlerindeki verilere temettuat defterlerindeki hane, erkek nüfus, aile adı ve unvanları ile toprak ve hayvan varlığına dair ekonomik veriler dâhil edilerek karşılaştırılmalı bir değerlendirme yapabilmek mümkün olmuştur.

Tablo 2: *Nüfus ve Temettuat Defterlerine Göre Muharremşah Karyesindeki Aileler*

Nüfus Defterine Göre Aile Adları	Temettuat Defterine Göre Aile Adları
Abdülkadiroğlu	Abbasoğlu
Ahmedbeşeoğlu	Ahmedkethüdaoğlu
Ahmedkethüdaoğlu	Ahmedoğlu
Bahadiroğlu	Arabhasanoğlu
Berberşaban	Arnabudoğlu/Arnavudoğlu
Cinoğlu	Boduroğlu
Gökçeoğlu	Göçoğlu
Gökömeroğlu	Gökömeroğlu
Hacıoğlu	Haliloğlu
Haliloğlu	Hazinedaroğlu
Hasanoğlu	Karaalioğlu
Hazinedaroğlu	Kerimoğlu
Karaalioğlu	Kocaibrahimoğlu
Kelahmedoğlu	Kuzuoğlu
Kilesizoğlu	Mıcıkoğlu
Merdanoğlu	Merdanoğlu
Muradoğlu	Molla Hasanoğlu
Parmaksızoğlu	Muradoğlu
Sakaroğlu	Ramazanoğlu
Sakioğlu	Sakioğlu
Soğancıoğlu	Sinanoğlu
Süleymanoğlu	Şabanoğlu
Şabanoğlu	Yeğenoğlu
Şaraboğlu	Yörükoğlu

Abdülkadiroğlu Seyyid Osman bin Abdülkadir'in sadece 1645 numaralı nüfus defterinde kaydı bulunmaktadır. 60 yaşındaki Seyyid Osman, kara sakallı ve orta boyludur.

Ahmedbeşeoğlu/Ahmedoğlu/Kelahmedoğlu: 1645 numaralı nüfus defterinde geçen Ahmedbeşeoğlu lakabını taşıyan aile ile temettuat defterindeki Ahmedoğlu'nun aynı aile olduğu düşünülmektedir. Nüfus defterindeki Ahmedbeşeoğlu **Mehmed bin Ahmed** 40 yaşında, orta boylu ve sarı sakallı olup defterde Mustafa (10 yaşında), Ali (6 yaşında) ve Ahmed (2 yaşında) adında üç oğlu kayıtlıdır. Aynı kişi olduğu düşünülen Ahmedoğlu **Mehmed bin Ahmed** temettuat defterinde 36 numaralı hanede kayıtlıdır. "Erbab-ı ziraatten" olan Mehmed, 12 kile hinta, 2'şer kile şair ve nohud, 3 kile alef/yulaf ile adet-i ağnam (re's/adet 12) ve bostandan 119 kuruş vergi ödemektedir. Mehmed'in 38 dönüm mezru/ekili tarlası, 1 dönüm bostanı ile sağman ve yoz koyun ile kuzusu (6'şer adet), dişi merkeb ve yanında sıpası (1 adet) ve kara sığır öküzü (2 adet) bulunmaktadır.

Ayrıca nüfus defterindeki Kelahmedoğlu ailesinden Seyyid Ahmed bin Ahmed ile temettuat defterindeki Ahmedoğlu lakaplı 7 numaralı hanede kayıtlı **Ahmed bin Ahmed**'in aynı kişi olduğu

düşünülmektedir. Nüfusa göre orta boylu ve kır sakallı olan Kelahmedoğlu Seyyid Ahmed bin Ahmed'in (50 yaşında), orta boylu ve kara bıyıklı Seyyid Mehmed (22 yaşında), Seyyid İsmail (12 yaşında), Seyyid Mustafa (3 yaşında ve yekçeşm) ve Seyyid İbrahim (6 aylık) adında dört oğlu vardır. Temettuat defterine göre ise Ahmedoğlu Ahmed, "erbab-ı ziraat" tendir ve aşar/rüsumu olarak 24 kile hinta, 7 kile şair, 3'er kile alef ve nohud, ile 2 kile burçak ve adet-i ağnam (45 adet), afyon, bostan ve kovandan toplam 264 kuruş vergi vermektedir. Ahmedoğlu Ahmed'in arazi ve hayvan varlığı ise mezru tarla, bostan ve afyon tarlası ile yoz koyun (26 adet), kuzu (19 adet), sağman inek, camus öküzü ve kara sığır öküzü (2'er adet), manda inek, düve, erkek dana (1'er adet) ve dölsüz merkeb (3 adet) şeklindedir.

Ahmedkethüdaoğlu, Muharremşah karyesindeki hem nüfus hem de temettuat defterinde varlığı tespit edilen bir diğer aile Ahmedkethüdaoğlu'dur. Nüfus defterinde bu isimde iki aileden biri olan Ahmedkethüdaoğlu Seyyid **İsmail bin Ömer** 50 yaşında orta boylu, ak sakallı ve topaldır. Diğeri ise Ahmedkethüdaoğlu Seyyid **İbrahim bin Mehmed**'dir. 28 yaşında ve orta boylu olan İbrahim'in Mehmed (7 yaşında) Ahmed (tevellüdü 1251) ve Osman (tevellüdü 1254) adında üç oğlu vardır. Temettuat defterinde de tespit edilen Ahmedkethüdaoğlu İbrahim "erbab-ı ziraat" tendir ve 20 kile hinta, 3'er kile şair, nohud ve alef ile 2 kile mısır ve adet-i ağnam (8 adet), bostan 10 ve kovandan toplamda 295 kuruş vergi vermektedir. Ayrıca İbrahim'in mezru tarla, bostan tarlası ve arı kovanı (10 adet) ile sağman koyun, yoz koyun ve kuzu (4'er adet), sağman inek (1 adet), dişi merkeb yanında sığa (2 adet), kısır inek ve manda öküzü (3'er adet), bargir ve kara sığır öküzü (1'er adet) bulunmaktadır.

Abbasoğlu, sadece temettuat defterinde tespit edilen Abbasoğlu Ahmed bin Mehmed 26 numaralı hanede kayıtlıdır ve "erbab-ı ziraat" tendir. Abbasoğlu Ahmed'in müsteciri/kiracı olduğu mezru tarla (6 dönüm) ve gayr-i mezru tarlası (5 dönüm) ile yoz koyun ve dişi merkeb yanında sığı (1'er adet), sağman inek ve tosun (3'er adet) ve manda öküzü (2 adet) mevcuttur. Aynı zamanda Abbasoğlu Ahmed'in zevcesi Aişe ve rebibi/üvey kızı Emine binti Ali'nin emlak ve arazisi de bulunmaktadır. Buna göre Abbasoğlu Ahmed'in zevcesi Aişe ve rebibi/üvey kızı Emine binti Ali, 17 kile hinta, 5 kile şair, 1'er kile nohud ve burçak ile bostandan toplamda 156 kuruş vergisi vermektedir. Ayrıca Aişe ve Emine'nin arazi varlığı olarak mezru tarla, bostan ve afyon tarlası karşımıza çıkmaktadır.

Arnabudoğlu/Arnavudoğlu, Arnavut menşeli olduğu anlaşılan ve sadece temettuat defterinde kaydı tespit edilen Arnabudoğlu İbrahim bin Abdullah hane 11 numaradadır ve emlak, arazi ve hayvanatı olmayıp "şunun bunun ianesiyle geçinmekte" olduğu anlaşılmaktadır.

Arabhasanoğlu, sadece temettuat defterinde hane 18'de tespit edilen bir diğer aile Arabhasanoğlu Mustafa ve biraderi Osman bin Hasan da "erbab-ı ziraat" tendirler. Arabhasanoğlu'nun vergi kalemleri 13 kile hinta, 2 kile şair, 1 kile mısır, 4 kile alef ve adet-i ağnam ve bostandan toplamda 140 kuruş şeklindedir. Arabhasanoğlu'nun arazi varlığı ise mezru tarlası ile Ahmedkethüdaoğlu İbrahim ve Kocaibrahimoğlu Sefer ile müşterek mezru tarlası ve bostan tarlasıdır. Arabhasanoğullarının hayvan varlığı sağman koyun ve kuzu (10'ar adet), yoz koyun (8 adet), sağman inek (2 adet), kara sığı öküzüdür (4 adet).

Boduroğlu, sadece temettuat defterinde adı geçen ve hane 27'de kayıtlı olan Boduroğlu Sinan bin Süleyman'ın tek mal varlığı 45 dönüm gayr-i mezru tarladır. Buna göre Boduroğlunun tarlasından başka bir nesnesi olmayıp "şunun bunun ianesiyle geçinmekte" olduğu görülmektedir.

Bahadıroğlu, sadece nüfus defterinde kaydı geçen Bahadıroğlu İsmail bin Veli 68 yaşında olup orta boylu ve kır sakallıdır. Buna göre Bahadıroğlu İsmail'in Seyyid Mehmed adında bir oğlu (35 yaşında, kara sakallı ve uzun boylu), Seyyid Veli (9 yaşında) ve Seyyid Bekir (3 yaşında) isminde iki torunu bulunmaktadır.

Berberşabanoğlu/Şabanoğlu, nüfus defterinde Berberşabanoğlu, temettuat defterinde ise Şabanoğlu lakabı ile kaydı tutulan ve aynı aile olduğu düşünölen ailenin reisi Şerif veled-i Şaban'dır (40 yaşında). Şerif'in Seyyid Mustafa (10 yaşında), Seyyid Hasan (7 yaşında) ve Seyyid Halil (4 yaşında) adında üç oğlu vardır. Ayrıca Şabanoğlu Şerif'in hanesinde kayıtlı olan rebibi/üvey evladı **Cinoğlu** Seyyid Hüseyin bin Mustafa (20 yaşında) asakir-i mansurededir. Temettuat defterinde hane 28'de kayıtlı Şabanoğlu Şerif bin Şaban çobandır. Bir kısır ineği bulunan Şabanoğlu Şerif'in oğlunun berberlikten ve kendisinin de çobanlıktan kazancı bulunmaktadır. Ayrıca hem nüfus defterinde hem de temettuat defterinde varlıkları tespit edilen Şabanoğlu ailesinin reisi orta boylu ve kara sakallı Mustafa veled-i Şaban (65 yaşında) 1250 senesinde fevt olmuştur. Müteveffa Şabanoğlu Mustafa'nın orta boylu, ter bıyıklı Ali (25 yaşında), Mehmed (10 yaşında) ve orta boylu, kara sakallı Seyyid İbrahim (30 yaşında, oğlu Seyyid Ali-7 yaşında) adında üç oğlu vardır.

Göçoğlu, Temettuat defterine göre Muharremşah karyesinde 4 farklı hanede Göçoğlu adını taşıyan aile mevcuttur. Bunlardan ilki hane 9'da kayıtlı olan Göçoğlu Hasan bin Veli erbab-ı ziraatten olup hinta (24 kile), şair (5 kile), alef (5 kile), burçak (2 kile), nohud (1,5 kile) ve adet-i ağnam (11 adet), afyon, bostan ve resm-i kovandan toplam 239 kuruş vergi vermektedir. Hasan'ın arazi ve hayvan varlığı ise mezru tarla, afyon ve bostan tarlası ile arı kovanı (3 adet), sağman koyun ve kuzu (7'şer adet), yoz koyun (5 adet), manda öküzü (4 adet), sağman inek, kara sığır öküzü ve erkek dana (2'şer adet), düve, dölsüz kısarak, bargir, erkek merkebdir (1'er adet). Karyede hane 20'de kayıtlı olan Göçoğlu Abdulkadir bin Mehmed de "erbab-ı ziraat"ten olup hinta (27 kile), şair (6 kile), alef (11 kile), nohud (1,5 kile), mısır darısı (2 kile), afyon ve bostandan toplamda 315,5 kuruş vergi ödemektedir. Ayrıca Abdulkadir'in mezru tarla ile müsteciri olduğu mezru tarla ve müşterek mezru tarlası, bostan ve afyon tarlası mevcuttur. Abdülkadir'in hayvan varlığı ise sağman inek, düve, manda öküzü ve kara sığır öküzü (2'şer adet), erkek tay ve dişi merkeb yanında sıpası (1'er adet) bulunmaktadır. Muharremşah karyesindeki üçüncü Göçoğlu ailesi olan Hüseyin bin Ali hane 23'de kayıtlı olup hinta (12 kile), şair (2,5 kile), nohud (1,5 kile), alef (3 kile), adet-i ağnam (4 adet), afyon, bostan ve resm-i kovandan toplamda 139 kuruş vergi ödemektedir. Hüseyin'in arazi varlığı mezru tarla, afyon ve bostan; hayvan varlığı ise arı kovanı ve sağman koyun, kuzu, sağman inek, düve, dölsüz merkeb, erkek merkeb (1'er adet), yoz koyun (3 adet) ve kara sığır öküzüdür (2 adet). Muharremşah'daki son Göçoğlu ailesi hane 29'da kayıtlı Göçoğlu İbrahim bin Veli'nin hayvan varlığı sağman koyun ve kuzunun (3'er adet) haricinde 13 dönüm mezru tarlası vardır.

Gökçeoğlu, nüfus defterine göre Gediz kazası Karaağaç karyesinden olan Gökçeoğlu Hüseyin bin Osman'ın Muharremşah'da iki senedir misafir olduğunu (20 yaşında) öğrenmekteyiz.

Gökömeroğlu, hem nüfus hem de temettuat defterinde tespit edilen bir diğer aile Gökömeroğlu'dur. Nüfus defterine göre **muhtar** olan Gökömeroğlu Derviş İbrahim bin Ömer orta boyu ve kır sakallıdır (55 yaşında). Orta boylu ve kumral bıyıklı Seyyid Ali (35 yaşında), Seyyid Mehmed (tevellüdü 1256) ve Seyyid Ömer (15 yaşında) adında üç oğlu olan Derviş İbrahim, temettuat defterinde hane 6'da "erbab-ı ziraat"ten olarak kayıtlıdır. Buna göre Derviş İbrahim hinta (36 kile), şair (6 kile), adet-i ağnam (50 adet) ve bostandan toplam 352 kuruş vergi vermektedir. İbrahim'in arazi varlığı 70 dönüm mezru tarla ile bostanı, hayvan varlığı ise sağman koyun, kuzu (30'ar adet), yoz koyun (20 adet), kara sığır öküzü (4 adet), sağman inek, erkek tay, manda öküzü (2'şer adet), kısarak yanında tay, dişi merkeb yanında sığa, dölsüz kısarak (1'er adet), kısır inek, erkek danadır (3'er adet). Ayrıca karyede Gökömeroğlu İbrahim'in gulamı Mercan'ın hayvanatı bilgisi mevcut olup adet-i ağnamdan (10 adet) 2 kuruş vergi vermektedir. Buna göre Mercan'ın hayvan varlığı sağman koyun ve kuzu (4'er adet), yoz koyundur (6 adet).

Hacıoğlu, sadece nüfus defterinde tespit edilen Hacıoğlu Mehmed bin Mustafa orta boylu, kır sakallı ve 70 yaşındadır.

Haliloğlu, hem nüfus (5 aile) ve hem de temettuat defterinde (6 aile) tespit ettiğimiz bir diğer aile Haliloğlu'dur. Nüfus defterine göre Uşak kazası Muharremşah karyesi **imamı** olan Haliloğlu Hüseyin bin Hasan orta boylu, kır sakallı ve 35 yaşındadır. Seyyid Ömer (2 yaşında) ve Seyyid Mehmed ve Seyyid Osman (tevellüdleri 1256) adında üç oğlu olan Hüseyin'in temettuat defterinde hane 1'de "erbab-ı ziraat"ten olarak tespit etmekteyiz. Hüseyin aşar ve rüsumu olarak hınta (30 kile), şair (6 kile), alef (2 kile), adet-i ağnam (66 adet), afyon ve bostandan toplamda 313 kuruş vergi vermektedir. Buna göre Haliloğlu Hüseyin'in 59 dönüm mezru tarlası, Mustafa ve Haliloğlu Mustafa ile müşterek mezru tarlası, afyon ve bostan tarlası mevcuttur. Hüseyin'in hayvan varlığı ise sağman koyun ve kuzu (32'er adet), yoz koyun (34 adet), sağman inek, kısır inek, dişi dana, erkek tay, erkek merkeb ve dişi merkeb yanında sığa (1'er adet), tosun (3 adet) ve kara sığır öküzüdür (5 adet).

Bir diğer Haliloğlu, uzun boylu ve ak sakallı Hüseyin bin Halil'in (85 yaşında), orta boylu ve kara sakallı Seyyid Mustafa (50 yaşında, Mustafa-2 yaşında bir oğlu), orta boylu ve kara bıyıklı Seyyid İsmail (40 yaşında, İsmail'in Seyyid Ali-tevellüdü 1256 ve Şerif-tevellüdü 1254 iki oğlu), uzun boylu ve kumral sakallı Seyyid Hasan (36 yaşında, Seyyid Halil-3 yaşında ve Seyyid İbrahim-1 yaşında iki oğlu), orta boylu ve ter bıyıklı Seyyid Mehmed (Seyyid Hüseyin-tevellüdü 1252 ve Seyyid Yusuf-tevellüdü 1251 iki oğlu) adında dört oğlu ve torunları bulunmaktadır. Temettuat defterinde Hüseyin bin Halil'in varlığını göremiyoruz ancak hane 3'de "Mustafa ve Hasan ve Mehmed bin Hüseyin" kaydı ile üç oğlunun tek bir hanede varlığını devam ettirdiğini tespit etmek mümkün olmuştur. "Erbab-ı ziraat"ten olan kardeşler aşar ve rüsumu olarak hınta (22 kile), şair (7 kile), alef (9 kile), burçak ve nohud (1'er kile), adet-i ağnam (170 adet), bostan ve resm-i kovandan toplamda 296 kuruş vergi vermektedir. Arazi varlıkları mezru tarla ile Haliloğlu Hüseyin ve Kerimoğlu Ahmed ile müşterek mezru tarla ve kiraya verdiği 70 dönüm tarla ile bostan tarlası olan kardeşlerin hayvan varlığı arı kovanı (12 adet), sağman inek (1 adet), sağman koyun ve kuzu (45 adet), yoz koyun (165 adet), dişi merkeb, düve, erkek sığa, erkek tay (1'er adet), kısır inek, erkek merkeb, manda sıpası, manda öküzü (2'şer adet) ve kara sığır öküzüdür (4 adet). Haliloğlu Hüseyin'in nüfus defterinde geçen dördüncü oğlu İsmail, temettuat defterinde hane 37'de kayıtlı olup o da "erbab-ı ziraat"tendir. İsmail, hınta (7 kile), şair (3 kile), alef (4 kile), adet-i ağnam (35 adet) ve bostandan toplam 90 kuruş vergi vermektedir. İsmail'in mezru tarla, kiraya verdiği tarla ve bostan tarlası arazi varlığı iken hayvan varlığını sağman koyun ve kuzu (10'ar adet), yoz koyun (25 adet), sağman inek, düve ve erkek dana (1'er adet), dişi merkeb yanında sığa ve kısır inek (2'şer adet), dölsüz merkeb ve kara sığır öküzü oluşturmaktadır (3'şer adet).

Nüfus defterinde kayıtlı bir diğer Haliloğlu, Abbas bin Halil'in uzun boylu ve kara bıyıklı Seyyid Yusuf (1 yaşında Hasan isimli bir oğlu), Seyyid Hasan ve Seyyid Hüseyin olmak üzere üç oğlu vardır. Temettuat defterinde hane 10'da kayıtlı Haliloğlu Abbas bin Halil de "erbab-ı ziraatten"dir ve hınta (30 kile), şair ve alef (6'şar kile), adet-i ağnam (25 adet), afyon, bostan ve resm-i kovan olmak üzere toplam 297 kuruş vergi vermektedir. Abbas'ın arazi varlığı mezru tarla, Haliloğlu Ali ile müşterek tarla, afyon ve bostan tarlası iken hayvan varlığı arı kovanı (2 adet), sağman koyun ve kuzu (15'er adet), yoz koyun (10 adet), sağman inek, kısır inek, dölsüz merkeb ve esb (1'er adet), dişi merkeb yanında sığa (2 adet) ve kara sığır öküzüdür (4 adet)

Defterdeki bir diğer Haliloğlu, orta boylu ve kumral sakallı Mehmed bin Halil'in (60 yaşında) orta boylu ve taze bıyıklı Ahmed (25 yaşındadır, Seyyid Hasan-tevellüdü 1251 ve Mustafa-2 yaşında iki oğlu), orta boylu ve ter bıyıklı Ali (19 yaşında) adında iki oğlu mevcuttur. Temettuat defterinde hane 14'de kayıtlı Haliloğlu Mehmed bin Halil de "erbab-ı ziraat"tendir ve hınta (28 kile), şair (12 kile), alef (10 kile), burçak (1,5 kile), adet-i ağnam (11 adet) ve bostandan olmak üzere toplam 304 kuruş vergi vermektedir. Mehmed'in arazi varlığı mezru tarla ve bostan tarlası iken hayvan varlığı sağman koyun ve kuzu (4'er adet), yoz koyun (7 adet), sağman inek ve camus öküzü (2 adet), dişi merkeb yanında sığa, kısır inek, bargir, erkek merkeb (1'er adet) ve kara sığır öküzüdür (6 adet).

Nüfus defterindeki son Haliloğlu olan orta boylu ve kumral bıyıklı Ali bin Halil'in (62 yaşında), orta boylu ve ter bıyıklı Seyyid Ömer (17 yaşında), Seyyid Halil (13 yaşında), Seyyid Eyüb (10 yaşında) ve Seyyid Zeyneddin (7 yaşında) adlarında dört oğlu bulunmaktadır. Temettuat defterinde hane 19'da kayıtlı Haliloğlu Ali bin Halil de "erbab-ı ziraat"tendir ve hınta (20 kile), şair (5 kile), alef (6 kile), mısır (1,5 kile), bostan ve resm-i kovan olmak üzere toplam 190 kuruş vergi vermektedir. Ali'nin mezru tarlası ve müsteciri olduğu 77 dönüm tarla ile Haliloğlu Abbas'la müşterek 10 dönüm tarla ve 1 dönüm bostanı vardır. Haliloğlu Ali'nin hayvan varlığı ise arı kovanı (1 adet), sağman manda (1 adet), sağman kara sığır inek, dişi merkeb yanında sıpa, manda öküzü ve kara sığır öküzü (2'şer adet), erkek danadır (3 adet).

Hasanoğlu, sadece nüfus defterinde tespit ettiğimiz Hasanoğlu Ali bin Ali orta boylu ve ter bıyıklı olup 21 yaşındadır.

Hazinedaroğlu, hem nüfus hem de temettuat defterinde mevcut olan bir diğer aile Hazinedaroğlu'dur. Nüfus defterindeki Hazinedaroğlu, uzun boylu ve ak bıyıklı Seyyid Ahmed bin Mehmed'in (60 yaşında) Seyyid Ahmed (12 yaşında), Seyyid Receb (8 yaşında), Seyyid Mustafa (6 yaşında) ve Seyyid İsmail (4 yaşında) adında dört oğlu vardır. Temettuat defterinde ise Ahmed'in oğlu Ahmed'i hane 15'de hane reisi olarak görmekteyiz. "Erbab-ı ziraat'ten olan Ahmed, hınta (40 kile), şair (15 kile), nohud (1 kile), alef (6 kile), mısır darısı (3 kile), adet-i ağnam (11 adet) ve bostandan olmak üzere toplamda 391 kuruş vergi vermektedir. Ahmed'in arazi varlığı mezru tarla, bostan tarlası ve müsteciri olduğu 20 dönüm tarlası iken hayvan varlığı sağman koyun, yoz koyun ve kuzu (5'er adet), sağman inek, kısırak yanında tay (2'şer adet), düve (4 adet), camus öküzüdür (6 adet). Temettuat defterinde kayıtlı ikinci Hazinedaroğlu, hane 8'de kayıtlı olan Mehmed bin Ebubekir de "erbab-ı ziraat'ten olup hınta (42 kile), şair (13 kile), alef (16 kile), afyon, bostan ve resm-i kovandan olmak üzere toplam 452 kuruş vergi vermektedir. Hazinedaroğlu Mehmed'in arazi varlığı mezru tarla, kiraya verdiği 6 dönüm tarla, müsteciri olduğu 35 dönüm tarla, afyon ve bostan tarlası iken hayvan varlığı arı kovanı (2 adet), sağman inek, erkek dana ve camus öküzü (4'er adet), kısır inek (3 adet), manda danası ve kara sığır öküzü (2'şer adet), dölsüz merkeb ve bargirdir (1'er adet).

Yüzyılın sonuna doğru Hazinedaroğlu ailesi ile ilgili başka verilere ulaşabiliyoruz ki bahsettiğimiz husus 1645 numaralı nüfus defterinde **Hazinedaroğlu Seyyid Ahmed bin Mehmed'in 8 yaşında olarak tespit ettiğimiz oğlu Receb'in 1850'li tarihlerde katledildiğini** gösteren bir belge serisidir. 12 Safer 1269/25 Kasım 1852 tarihinde tanzim olunan belgeye göre Kütahya sancağına tabi Muharremşah karyeli olup fevt olan Hazinedaroğlu Receb'in katili ve yardımcıları olarak Muharremşah karyesinden Dervişoğlu Mehmed Ali ile Abdülkerimoğlu Ali ve Alikuzuoğlu Mehmed Ali gösterilmektedir. Buna göre Dervişoğlu Mehmed Ali'nin katil ve Abdülkerimoğlu Ali ile Kuzuoğlu diğer Mehmed Ali'nin yardımcı oldukları sabittir. Ayrıca Emiroğlu Ahmed, Sakioğlu Ali ve Delialioğlu Zeynel Abidin ve Haliloğlu Ömer ve Yörükoğlu Ömer adlı kimselerin de birlikte olarak olay mahalline gittikleri sabit olup maktul Receb'in bulunduğu mahalle birbirlerine yardımla gitmiş olmalarından dolayı kabahatlerinin bulunduğu bildirilmiştir. Bu hususla ilişkili 16 Receb 1271/4 Nisan 1855 diğer bir belgede "*Kütahya sancağında vaki Muharremşah karyeli olup katlen fevt olan Hazinedaroğlu Receb'in... katili olduğu tahkik edilen Dervişoğlu Mehmed Ali'nin kisasına ve Abdülkerimoğlu Ali ile Alikuzuoğlu Mehmed Ali dahi müsavat katil bulunmuş...*" olduğu beyan edilmektedir.⁷

Karaalioğlu, hem nüfus ve hem de temettuat defterinde tespit ettiğimiz bir diğer aile Karaalioğlu'dur. Nüfusa göre orta boylu ve kara sakallı olan Karaalioğlu Seyyid Yunus bin Ali (35 yaşında), temettuat defterinde hane 33'de kayıtlı olup kiraya verdiği tarla ve sağman inek (1 adet), dişi merkeb yanında sıpa ile erkek danası (1'er adet) bulunmaktadır.

⁷ MKT.MLV. 69/77; MVL. 214/59.

Kerimoğlu, sadece temettuat defterinde hane 2’de kayıtlı Kerimoğlu Ahmed bin Abdulkerim “erbab-ı ziraat”ten olup hinta (37 kile) şair (4,5 kile), alef (10 kile), bostan ve resm-i kovan olmak üzere toplamda 332 kuruş vergi vermektedir. Kerimoğlu’nun arazi varlığı mezru tarla, Haliloğlu Mustafa ile 19 dönüm müşterek mezru tarla ve bostan tarlası iken hayvan varlığı sağman inek, dişi merkeb yanında sığa ve erkek dana (1’er adet), kısır inek (4 adet), manda öküzü ve kara sığır öküzüdür (2’şer adet).

Kilesizoğlu, sadece nüfus defterinde tespit edilen Kilesizoğlu Ali bin Ahmed, orta boylu, kır sakallı ve 75 yaşındadır. Ayrıca total olan Kilesizoğlu Ali’nin 1254 tarihinde fevt olduğu görülmektedir.

Kocaibrahimoğlu, sadece temettuat defterinde kayıtlı olan Kocaibrahimoğlu İbrahim hane 21’de kayıtlı olup “erbab-ı ziraat”tendir. Kocaibrahimoğlu aşar ve rüsumu olarak hinta (15 kile), şair (4 kile), nohud (0,5 kile), alef (3 kile) ve bostan olmak üzere toplam 143,5 kuruş vergi vermektedir. Kocaibrahimoğlu’nun arazi varlığı mezru tarla, Arabhasanoğlu Mustafa ile müştereken mezru tarla ve bostan tarlası iken hayvan varlığı ise sağman inek ve düve (2’şer adet), dişi merkeb yanında sığa ve bargir (1’er adet) ve kara sığır öküzüdür (4 adet).

Kuzuoğlu, sadece temettuat defterinde hane 30’da tespit ettiğimiz kişi Kuzuoğlu Mustafa bin Ali’dir. “Erbab-ı ziraatten” olan Kuzuoğlu, aşar ve rüsumu olarak hinta (13 kile), şair (2 kile), alef ve nohud (3’er kile), burçak (11 kile), afyon ve bostandan olmak üzere toplam 212 kuruş vergi vermektedir. Kuzuoğlu’nun arazi varlığı mezru tarla ile Uşak’da Hacı Hasan Mahallesi’nden Demirci Hacıibrahimoğlu Mehmed ile müşterek 9 dönüm mezru tarla ve yine Uşak’da Hacı Hasan mahallesinde Ayvan keferıyla müşterek 8 dönüm tarla ile afyon ve bostan tarlasıdır. Kuzuoğlu’nun hayvan varlığı ise dişi merkeb yanında sığa (3 adet) ve manda öküzüdür (4 adet).

Mıcıkoğlu, sadece temettuat defterindeki bir diğer kişi hane 25’te kayıtlı Mıcıkoğlu Hasan bin Hasan’dır. “Erbab-ı ziraat”ten olan Mıcıkoğlu aşar ve rüsumu olarak hinta (27 kile), şair ve nohud (2’şer kile), alef (6 kile) ve bostandan olmak üzere toplam 251,5 kuruş vermektedir. Hasan’ın arazi varlığı mezru tarla ve Uşak’da Hacı Hasan Mahallesinden Hacısaoğlu Yakub’un tarlasından müsteciri olduğu mezru tarla ile bostan tarlası iken hayvan varlığı ise sağman inek, dişi merkeb yanında sığa ve kısır inek (1’er adet), kara sığır öküzüdür (2 adet).

Merdanoğlu, hem nüfus hem de temettuat defterinde var olan bir diğer aile Merdanoğlu’dur. Nüfus defterindeki ilk Merdanoğlu aile reisi Seyyid Osman bin Ömer orta boylu ve kır sakallıdır (70 yaşında). Merdanoğlu Seyyid Osman’ın Seyyid Ali (18 yaşında) ve Seyyid İbrahim (16 yaşında) adında iki oğlu vardır. Nüfustaki ikinci Merdanoğlu, orta boylu ve kır sakallı Seyyid Abdurrahman bin Süleyman’ın (60 yaşında), uzun boylu ve kumral bıyıklı Seyyid Abdülkadir (22 yaşında) adında bir oğlu vardır. Temettuat defterinde tespit edilen Merdanoğlu ise nüfus defterindeki Seyyid Osman’ın oğlu Ali hane 5’de kayıtlı olup “erbab-ı ziraat”tendir. Merdanoğlu Ali aşar ve rüsumu olarak hinta (36 kile), şair ve alef (6’şar kile), burçak (3 kile), nohud (2 kile), adet-i ağnam (9 adet), bostan ve afyondan olmak üzere toplam 389,5 kuruş vergi vermektedir. Ali’nin arazi varlığı mezru tarla, Araboğlu Mustafa ile müşterek 8 dönüm tarla, bostan ve afyon tarlası iken hayvan varlığı sağman koyun ve kuzu (5’er adet), yoz koyun (4 adet), sağman inek, erkek dana, manda öküzü ve kara sığır öküzü (2’şer adet), kısır inek, düve, manda danası ve dölsüz kısraaktır (1’er adet).

Muradoğlu, hem nüfus hem de temettuat defterindeki bir diğer aile Muradoğlu’dur. Total, uzun boylu ve kır sakallı olan İbrahim bin Murad’ın (72 yaşında), Hasan, uzun boylu ve ter bıyıklı Mustafa (25 yaşında), yine uzun boylu ve ter bıyıklı Murad (22 yaşında) ve Hüseyin (tevellüdü 1254) adında dört oğlu bulunmaktadır. Temettuat defterinde hane 31’de kayıtlı Muradoğlu Mehmed bin Murad “erbab-ı ziraatten”dir ve aşar-rüsumu olarak hinta (7 kile), adet-i ağnam (65 adet) ve bostandan olmak üzere 71 kuruş vergi vermektedir. Muradoğlu’nun arazi varlığı mezru

tarla, müsteciri olduğu 16 dönüm tarla ve bostan tarlası iken hayvan varlığı ise sağman koyun ve kuzu (35'er adet), yoz koyun (30 adet), kısır inek ve dişi merkeb yanında sıpa (1'er adet) ve kara sığır öküzüdür (2 adet).

Mollahasanoğlu, sadece temettuat defterinde hane 35'te kayıtlı Mollahasanoğlu Hasan bin Abdulkadir'in emlak, arazi ve hayvanatı olmayıp karyede 6. hanedeki Abbasoğlu Ahmed'in hanesinde sakin olduğu görölmektedir.

Ramazanoğlu, sadece temettuat defterinde hane 22'de kayıtlı Ramazanoğlu Mehmed bin Ramazan da "erbab-ı ziraat"ten olup aşar ve rüsumu olarak hinta (12 kile), şair (3 kile), nohud (1 kile), adet-i ağnam (8 adet) ve bostandan olmak üzere toplam 128 kuruş vergi vermektedir. Ramazanoğlu Mehmed'in arazi varlığı mezru tarla 5 dönüm, Ömeroğlu Ali Ağa'nın oğlu Ömer Ağa ile müşterek 58 dönüm mezru tarla ile bostan tarlası iken hayvan varlığı sadece kara sığır öküzü (4 adet) ve düvedir (1 adet).

Parmaksızıoğlu, sadece nüfus defterinde 3 tane Parmaksızıoğlu ailesi tespit edilmiştir. Parmaksızıoğullarından ilki olan orta boylu ve kır sakallı Hüseyin bin Abdullah'ın (55 yaşında), Seyyid Ali (14 yaşında), Seyyid Şaban (8 yaşında) ve Seyyid Mehmed (5 yaşında) adında üç oğlu vardır. Muharremşah karyesindeki ikinci Parmaksızıoğlu, orta boylu ve ter bıyıklı Mehmed bin Osman'ın (19 yaşında) Seyyid İbrahim adında bir oğlu, üçüncü Parmaksızıoğlu ailesi orta boylu ve kara sakallı Halil bin İbrahim'in (35 yaşında) İbrahim (5 yaşında) ve Ahmed (3 yaşında) adında iki oğlu tespit edilmiştir.

Sakaroğlu, sadece nüfus defterinde kaydı bulunan Sakaroğlu ailesinin ilki orta boylu ve kara sakallı Osman bin İbrahim (35 yaşında), ikincisi uzun boylu ve kara bıyıklı Halil bin İbrahim (26 yaşında), sonuncusu ise uzun boylu ve ter bıyıklı Mustafa bin İbrahim'dir (22 yaşında).

Sakioğlu, hem nüfus hem de temettuat defterinde kaydı tespit edilen Sakioğlu ailesinin ilk üyesi orta boylu ve kır bıyıklı Seyyid Ali bin Himmet'in (45 yaşında), Mehmed Ali (2 yaşında) adında bir oğlu vardır. Aileden ikinci kişi orta boylu ve kumral sakallı Seyyid Süleyman bin Himmet'in (35 yaşında), Seyyid Ahmed ile Seyyid Hüseyin (tevellüdları 1254) ve Himmet (3 yaşında) adında üç oğlu var iken nüfus defterindeki son Sakioğlu, orta boylu ve kara bıyıklı Seyyid Mehmed bin Himmet'tir (20 yaşında). Temettuat defterinde ise Sakioğlu ailesi tek bir hane olarak, hane 4'te Ali ve biraderi Mehmed ve biraderi Süleyman bin Himmet olarak kayıtlı olup "erbab-ı ziraat"tendirler. Sakioğlu ailesi aşar ve rüsumu olarak hinta (30 kile), şair (1 kile), alef (2 kile), nohud (7 kile), adet-i ağnam (142 adet), bağ, bostan ve resm-i kovandan olmak üzere toplam 353 kuruş vergi ödemektedir. Sakioğlu ailesinin arazi varlığı mezru tarla, kiraya verdiği 35 dönüm tarla, 1 dönüm bağ ve bostan tarlasıdır. Hayvan varlığı ise arı kovanı (5 adet), sağman inek (3 adet), sağman kovun ve kuzu (65 adet), yoz koyun (78 adet), kısırak yanında tay ve manda danası (2'şer adet), dişi merkeb yanında sıpa (3 adet), kısır inek (6 adet), erkek dana ve manda öküzü (5'er adet), bargirden (1 adet) ibarettir.

Sinanoğlu, sadece temettuat defterinde hane 24'de kayıtlı Sinanoğlu Süleyman bin Mehmed "erbab-ı ziraat"ten olup aşar ve rüsumu olarak hinta (27 kile), şair ve nohud (2,5 kile), alef (6 kile) ve bostan olmak üzere toplam 251,5 kuruş vergi vermektedir. Sinanoğlu'nun arazi varlığı mezru tarla, Sakioğlu Ali'nin tarlasından müsteciri olarak 35 dönüm mezru tarla ve bostan tarlası iken hayvan varlığı sağman inek, düve, dölsüz merkeb, erkek dana (1'er adet), kısır inek (2 adet) ve kara sığır öküzüdür (4 adet).

Soğancıoğlu, sadece nüfus defterinde tespit edilen orta boylu ve kır sakallı Soğancıoğlu Ramazan bin Süleyman'ın (65 yaşında), uzun boylu ve sarı sakallı Seyyid Ali (30 yaşında, oğlu Musa-tevellüdü 1254) ve uzun boylu, ter bıyıklı Seyyid Ahmed (25 yaşında, oğlu İbrahim-tevellüdü 1254) adında iki oğlu tespit edilmiştir.

Süleymanoğlu, sadece nüfus defterinde tespit edilen orta boylu ve sarı bıyıklı Süleymanoğlu Seyyid Süleyman bin Bekir (27 yaşında) Banaz kazası Paşacık karyelidir ve bir senedir Muharremşah'ta oturmaktadır.

Şaraboğlu, sadece nüfus defterinde kaydı tespit edilen uzun boylu, kara bıyıklı Şaraboğlu Ali bin Hüseyin'in (35 yaşında), Hüseyin adında 6 aylık ve 1255 tarihinde fevt olmuş olan bir oğlu olmuştur.

Yeğenoğlu, sadece temettuat defterinde hane 12'de tespit edilen Yeğenoğlu Ahmed bin Mustafa "erbab-ı ziraat"ten olup aşar ve rüsumu olarak hınta (12 kile), şair (11 kile), nohud ve alef (3'er kile) ve bostandan olmak üzere toplam 301 kuruş vergi vermektedir. Yeğenoğlu'nun mezru tarlası, kiraya verdiği 30 dönüm tarla ve bostan tarlası var iken hayvan varlığını sağman inek, kısır inek, dişi merkeb yanında sığa (1'er adet), düve ve erkek dana (2'er adet) ve camus öküzü (4 adet) oluşturmaktadır.

Yörükoğlu, sadece temettuat defterinde hane 17'de kayıtlı olan Yörükoğlu Mehmed bin Mehmed de "erbab-ı ziraat"tendir. Yörükoğlu aşar ve rüsumu olarak hınta (20 kile), şair (2 kile), nohud (2,5 kile), alef (1 kile), bostan ve resm-i kovandan olmak üzere 174 kuruş vergi vermektedir. Yörükoğlu'nun arazi varlığı mezru tarla, müsteciri olduğu 30 dönüm tarla ve bostan tarlası iken hayvan varlığı erkek dana ve erkek merkeb (2'şer adet) ve manda öküzünden (4 adet) ibarettir.

3.2. Nüfus Yapısı ve Fiziki Özellikler

Nüfus defteri sayesinde Muharremşah karyesindeki nüfusun yaş gruplarına göre dağılımı, tevellüd/yenidoğan ve fevt/ölüm kayıtları ve engel durumuna dair verilere ulaşmak ve kayıtlı erkek nüfusun boy, sakal ve bükük durumlarını detaylandırmak mümkün olmuştur.

Tablo 3: Muharremşah Karyesindeki Erkek Nüfusun Yaş Dağılımı

	Toplam Kişi	Yaşı Verilen Toplam Kişi	Yeni Doğan	1 ve üzeri yaşı verilenler	Toplam Yaş	Yaş Ortalaması
Muharremşah	116	95	17	116	2511	21,65

Buna göre 1645 numaralı nüfus defterine göre 1833 ve 1840 tarihleri arasında Muharremşah karyesinde 3'ü misafir hane olmak üzere 116 kişi tespit edilmiştir. Muharremşah karyesindeki misafir haneler Banaz kazası Paşacık karyeli Süleymanoğlu Seyyid Süleyman bin Bekir (27 yaşında), Konya kazasından Ramazan'ın hizmetkârı Seyyid Veli bin Abdullah (28 yaşında) ve Gediz kazası Karaağaç karyeli Gökçeoğlu Hüseyin bin Osman'dır (20 yaşında).

Karyedeki kayıtlı erkek nüfusun 17'si yenidoğan statüsündedir. Muharremşah'taki yenidoğanların büyük bir kısmı Haliloğlu ailesindedir. Bunlar Haliloğlu Seyyid Mehmed, Osman, Ali, Şerif, Hüseyin, Yusuf, Hasan, diğer Hasan ve Hüseyin'dir. Diğerleri Ahmedkethüdaoğlu ailesinden Seyyid Ahmed ve Osman, Sakioğlu ailesinden Seyyid Ahmed ve Hüseyin, Soğancıoğlu ailesinden Musa ve Hüseyin, Gökömeroğlu ailesinden Seyyid Mehmed ile Muradoğlu ailesinden Hüseyin'dir. Yenidoğanların büyük kısmı 1254 (8 kişi) ve 1256 (4 kişi) tarihleri ile 1251 (3 kişi) ve 1252 (2 kişi) tarihlerinde dünyaya gelmiştir. Muharremşah karyesinde 1249 ve 1255 tarihleri arasındaki ölüm kayıtlarına göre vefat eden kişiler Haliloğlu Seyyid Hüseyin (1254) ile Hasan (1 yaşında-1249), Merdanoğlu Seyyid İbrahim (16 yaşında-1254) ile Abdurrahman (60 yaşında-1253), Şabanoğlu Mustafa (65 yaşında-1250), Kilesizoğlu Ali (75 yaşında-1254) ve Şaraboğlu Hüseyin'dir (6 aylık-1255).

Karyenin toplam yaş ortalaması 21,65'dir. Buna göre karyenin yaş dağılımına bakılarak, genç nüfustan oluştuğunu söylemek mümkündür.

Tablo 4: 1645 Numaralı Nüfus Defterine Göre Kayıtlı Erkek Nüfusun Sakal Durumu

Sıra No	Sakal Durumu	Adedi	%	Yaş aralığı
1	Ak Sakallı	3	8,57%	50-85
2	Kara Sakallı	9	25,71%	35-60
3	Kır Sakallı	13	37,14%	28-75
4	Kumral Sakallı	7	20,00%	28-62
5	Sarı Sakallı	3	8,57%	27-40
Toplam		35	100%	

1645 numaralı nüfus defterine göre Muharremşah karyesindeki kişiler kara sakallı, sarı sakallı, kumral sakallı, ak sakallı ve kır sakallı olmak üzere beş farklı kategoridedir. Muharremşah'ta kır sakallı olarak nitelendirilmiş kişi sayısı 13 (%37,14) olup bu kişilerin yaşları 28-75 arasındadır. Kara sakallı olarak tabir edilmiş kişilerin sayısı 9 (%25,71) yaşları ise 35-60 aralığındadır. Kumral sakallı kişi sayısı 7 (%20,00) bu kişilerin yaş aralığı 28-62 arasındadır. Sarı ve ak sakallıların sayısı 3'er (%7,87) kişi olup yaş aralıkları ak sakallıların yaş aralığı 50-85, sarı sakallıların ise 27-40'dır.

Tablo 5: 1645 Numaralı Nüfus Defterine Göre Kayıtlı Erkek Nüfusun Bıyık Durumu

Sıra No	Bıyık Durumu	Adedi	%	Yaş aralığı
1	Kara Bıyıklı	5	26,32%	26-40
2	Kumral Bıyıklı	2	10,53%	22-35
3	Taze Bıyıklı	1	5,26%	25
4	Ter Bıyıklı	11	57,89%	17-25
Toplam		19	100%	

Muharremşah sakinlerinin, insan tipolojisi hakkında bilgi veren bir diğer öge bıyık türleridir. 1645 numaralı nüfus defterinde 19 kişinin bıyık bilgisi verilmiştir. Bunlar kara bıyıklı, kumral bıyıklı, ter ve taze bıyıklı, olmak üzere 4 çeşittir. Bu kişilerden 11'i (%57,89) ter bıyıklı, 5 kişi (%26,32) kara bıyıklı, 2 kişi kumral bıyıklı (%10,53) ve 1 kişi (%5,26) taze bıyıklıdır.

Karyedeki boy durumu kaydedilen kişilerin %39'u orta boylu iken %16'sı uzun boyludur. Buna göre Muharremşahlıların tipolojisi genel olarak orta boylu ter ve kara bıyıklı veya kır sakallı olan ve yaş ortalaması genç insanlardan meydana gelmektedir.

Muharremşah sakinlerinden Kilesizoğlu Ali bin Ahmed (75 yaşında), Ahmedkethüdaoğlu Seyyid İsmail bin Ömer (50 yaşında), Soğancıoğlu Ramazan bin Süleyman (65 yaşında) ve Muradoğlu İbrahim bin Murad (72 yaşında) total iken Kelahmedoğlu Seyyid Mustafa (3 yaşında) tek gözlü/yekçeşmdir.

3.3.İktisadî Durum

Temettuat defterinden hareketle Muharremşah karyesindeki kayıtlı hane sahiplerinin meslekleri, arazi ve hayvan varlıkları, ödemekle yükümlü oldukları vergi ve yetiştirilen ürünler hakkında detaylı bilgi edinmek mümkündür. Buna göre temettuat defterinde kayıtlı 37 hane bulunmaktadır. Kayıtlı 37 hane reisinin 30'unun mesleği “erbab-ı ziraat” iken, hane 28’de kayıtlı Şabanoğlu Şerif bin Şaban “erbab-ı çoban”dır. Ayrıca hane 34’deki Veli bin Ahmed’in “askerde olup alay ve taburu na-malum olduğu” ve hane 35’deki Molla Hasanoğlu Hasan bin Abdulkadir’in “emlak ve arazi ve hayvanat-ı sairesi olmayub yiğirmi altıncı hanede mukayyed Abbasoğlu Ahmed’in hanesinde sakin olduğu” ve emlak, arazileri ve vergisinin birlikte olduğu bu sebeple meslek bilgisi bulunmamaktadır. Ayrıca hane 29’dan Göçoğlu İbrahim bin Veli ile hane 33’den Karaalioğlu Yunus bin Ali’nin meslek bilgisi verilmemiştir. Bunların dışında hane 11’den Arnabudoğlu İbrahim bin Abdullah’ın “emlak ve arazi ve hayvanatı ve sairesi olmayub şunun bunun ianesiyle geçinmekte olduğu” ve hane 27’den Boduroğlu Sinan bin Süleyman’ın 45 dönüm gayr-i mezru tarlası haricinde “başka bir nesnesi olmayıp şunun bunun ianesiyle geçinmekte olduğu” görülmektedir.

Temettuat defterinde numaralandırılmış 37 hanenin dışında “Abbasoğlu Ahmed’in zevcesi Aişe ve rebibi Emine bin Ali” ve “Arab Hasan’ın zevcesi Aişe Hatun” ile “Gökömeroğlu İbrahim’in gulamı Mercan” ile ilgili hane nosu verilmeden kaydedilmişlerdir.

Tablo 6: *Temettuat Defterine Göre Muharremşah Karyesinin Tarlaları*

	Dönüm
Müşterek Tarla	169,5
Mezru Tarla	1702,5
Müstecir Tarla	302
Gayr-i Mezru Tarla	124
Kiraya Verilen Tarla	236
Bağ	1
Bostan	49
Afyon	34

Muharremşah karyesinde en fazla kayıt altına alınan tarla, mezru tarladır. Ekili tarla anlamına gelen mezru tarlanın, karyenin ekonomisine katkısı oldukça büyüktür. Yukarıdaki tabloya göre karyede hububat ekimi yapılan 1702,4 dönüm arazinin varlığı görülmektedir. Muharremşah karyesindeki bir diğer tarla çeşidi, hane sahibinin bir başkasına belli bir bedel karşılığında icara verdiği kiraya (icar) verilen arazidir. Temettuat defterine göre Muharremşah karyesinde, tarlasını kiraya veren Haliloğlu Mustafa ve Hasan ve Mehmed bin Hasan, Ali ve biraderi Mehmed ve biraderi Süleyman bin Himmet, Mehmed bin Ebubekir, Ahmed bin Mustafa, Yunus bin Ali ve İsmail bin Hüseyin olmak üzere altı hane tespit edilmiştir. Temettuat defterinde karyedeki üçüncü tür arazi, kira karşılığında tutulan yer olan müstecir tarladır. Karyede müstecir tarlası Hazinedaroğlu Mehmed bin Ebubekir ile Ahmed bin Ahmed, Abdurrahman bin Abdurrahman, Yörükoğlu Mehmed bin Mehmed, Haliloğlu Ali bin Halil, Göçoğlu Abdülkadir bin Mehmed, Sinanoğlu Süleyman bin Mehmed, Mıcıkıoğlu Hasan bin Hasan, Abbasoğlu Ahmed bin Mehmed ve Süleyman Kıvas bin İsmail’dir. Karyedeki bir diğer arazi gayr-i mezru tarla Abbasoğlu Ahmed bin Mehmed, Boduroğlu Sinan bin Süleyman, Veli bin Ahmed ve Arab Hasan’ın zevcesi Aişe Hatun’dur. Muharremşah karyesinde bu kategorideki son veri, ortağa verilerek ekim yapılan müşterek tarladır. Karyede müşterek tarlası olan aileler Haliloğlu Hüseyin bin Hasan, Kerimoğlu

Ahmed bin Abdülkerim, Merdanoğlu Ali bin Osman, Haliloğlu Ayas bin Halil, Arabhasanoğlu Mustafa ve biraderi Osman bin Hasan, Haliloğlu Ali bin Halil, Kocaibrahimoğlu İbrahim, Ramazanoğlu Mehmed bin Ramazan ve Kuzuoğlu Mustafa bin Ali'dir. Muharremşah karyesinde bostan ve afyona ayrılan tarlalar daha fazla iken bağ oranı çok azdır. Karyede Sakioğlu Ali ve biraderi Mehmed ve biraderi Süleyman bin Himmet bağ sahibi olan tek hanedir.

Muharremşah karyesinde yetiştirilen ürünler ve bunlardan alınan vergiler ile toplam temettuatı ile vergi-i mahsusa miktarları ve bunlara dair istatistiksel sonuçları aşağıda açıklanmaya çalışılmıştır.

Tablo 7: Muharremşah Karyesinde Yetiştirilen Ürünler ve Alınan Vergiler

Ödediği Vergi-i Mahsusa	Kuruş	6645,5
Hinta/Buğday	Kile	681
	Kuruş	4791
Şa'ir/Arpa	Kile	147
	Kuruş	626
Alef/Yulaf	Kile	124
	Kuruş	372
Mısır	Kile	10
	Kuruş	42
Burçak	Kile	22
	Kuruş	93
Nohut	Kile	44
	Kuruş	302
Bostan	Kuruş	274
Bağ	Kuruş	5
Kovan	Kuruş	52
Afyon	Kuruş	262
Adet-i Ağnam	Kuruş	272
Toplam Öşür	Kuruş	7226,5

Muharremşah karyesinde yetiştirilen ve öşür vergisi alınan tarım ürünleri hinta (buğday), şair (arpa), bağ, mısır, burçak, alef (yulaf), nohut, afyon, bostan, kovan ve adet-i ağnamdır. Öşür miktarları kile ya da kıyye, parasal değerleri kuruş olarak verilen bu kayıtlardan hareketle karyenin toplam üretim miktarı hakkında daha net bilgilere ulaşmak mümkün gözükmemektedir. Buna göre; hintadan 681 kile karşılığı 4.791 kuruş, şairden 147 kile karşılığı 626 kuruş, mısırdan 10 kile karşılığı 42 kuruş, burçaktan 22 kile karşılığı 93 kuruş ve aleften 124 kile ürün karşılığı 372 kuruş ve nohuttan 44 kile karşılığı 302 kuruş öşür verilmiştir. Bazı ürünlerin ise sadece öşür miktarları kaydedilmiştir. Bu ürünlerden toplamda bağ için verilen öşür 5 kuruş, arı kovanına 52 kuruş, afyona 262 kuruş, bostan için 274 kuruş ve adet-i ağnam için 272 kuruştur. Öşür olarak kaydedilen bu rakamları 10 ile çarpmak suretiyle köyün yıllık toplam üretim miktarı hakkında bir fikir sahibi olmak mümkün gözükmemektedir. Aynı şekilde kile ve kıyye olarak verilen toplam üretim miktarının kg karşılığı da hesaplanabilecektir. Buna göre; köyün yıllık buğday üretim miktarı 681 kile (20.430 kg) ve bu miktarın parasal karşılığı 47.910 kuruş; arpa üretim miktarı 147 kile (4.410 kg), parasal değeri 6.260 kuruş; mısır üretim miktarı 10 kile (300 kg), parasal değeri 420 kuruş; burçak üretim miktarı 22 kile (660 kg) parasal karşılığı 930 kuruş; yulaf üretim miktarı 124 kile (3.720

kg), parasal karşılığı 3.720 kuruş; nohut üretim miktarı 44 kile (1.320 kg), parasal karşılığı 3.020 kuruş olarak hesaplanabilir.

Muharremşah karyesindeki iktisadî yapının temellerinden biri olan hayvancılık, karye sakinlerinin önemli geçim kaynaklarından birisidir. Temettuat defterindeki kayıtlara bakılırsa karyede toplamda 26 farklı hayvan türü gözükmektedir. Kâtibin düzensiz yazma alışkanlığının bir sonucu olarak kabarık gözükken bu hayvan türleri büyükbaş, küçükbaş ve binek-yük hayvanları şeklinde değerlendirilebilir.

Tablo 8: *Muharremşah Karyesinde Hayvan Varlığı*

Hayvan Varlığı	Âdeti
Kısır İnek	34
Düve	19
Tosun	6
Dişi Dana	1
Kara Sığır Öküzü	69
Camus Öküzü	18
Erkek Dana	31
Manda İnek	2
Sağman Manda	1
Manda Danası	3
Manda Öküzü	30
Manda Sıpası	2
Sağman Koyun	288
Yoz Koyun	427
Kuzu	288
Kovan	34
Erkek Merkep	7
Dişi Merkep Ma'a Sıpa	27
Dölsüz Merkep	6
Erkek Sıpa	1
Kısrak Ma'a Tay	5
Erkek Tay	5
Bargir	5
Esb/At	1
Dölsüz Kısrak	2
Toplam	1353

Muharremşah karyesindeki hayvan varlığı, özellikle çeşitliliği açısından dikkat çekicidir. Küçükbaş hayvan kategorisinde ilk olarak karşımıza koyun çıkmaktadır. Sağman koyun 288 adet iken yoz koyun 427, kuzu ise sağman koyun ayarında yani 288 adettir. Ayrıca tahrir defterlerinde de gördüğümüz kovan varlığı 19. yüzyılda da devam etmektedir (34 adet).

Büyükbaş hayvan varlığı ise sağman inek 41, kısır inek 34, düve 19, tosun 6, dişi dana 1 ve öküz 69 adet şeklindedir. Bu kategoride değerlendirebileceğimiz bir diğer kalem manda ailesine aittir, sağman manda, manda danası, manda öküzü ve manda sıpası Muharremşah karyesinde mevcuttur. Hayvan varlığı içinde değerlendirebileceğimiz son kategori ise yük ve taşımacılıkta kullanılan hayvanlardır. Bu açıdan bakıldığında karyede en çok dişi merkep bulunmaktadır. Dişi merkebi, erkek merkeb, tay, bargir ve kısırak türü takip etmektedir.

Tablo 9: Muharremşah Karyesindeki Gelir Kaynağının Dağılımı

Gelir Kaynağı	Hasılat (Kuruş)
Mezru Tarla	82.649,00
Müstecir Tarla	17.308,50
Kiraya Verilen Tarla (Bedel-i İcar)	753,00
Müşterek Tarla	3.847,50
Bağ	42,50
Bostan	2.324,50
Afyon	2.452,00
Sağman İnek	2.255,00
Manda İnek	180,00
Sağman Manda	80,00
Sağman Koyun	4.300,00
Yoz Koyun	776,00
Kovan	211,00
Dişi Merkeb ma'a Sıpa	675,00
Kısırak ma'a Tay	500,00
Toplam	118.354,00
Temettuat	120.485,00

Hayvan ve arazi varlığı dikkate alındığında Muharremşah karyesinde en çok gelir elde edilen kalemler mezru tarla ve sağman koyundur. Buna göre Muharremşahlılar en çok mezru tarla başta olmak üzere ziraatten gelir elde etmektedirler. Hayvanlar içinde ise (yukarıda sayıları verilirken de fark edileceği üzere) en çok sağman koyun, dişi merkeb ve tay'dan gelir sağlamaktadırlar.

Tablodaki gelir kalemlerinin tamamı toplandığında ise Muharremşah karyesi sakinlerinin temettuatı 120.485,00 kuruştur.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Günümüzde Uşak iline bağlı mahalle statüsünde olan Muharremşah'ın Osmanlı döneminde Uşak kazasına bağlı bir karye olarak sosyo-ekonomik ve nüfus yapısı 15. yüzyılın sonundan 19. yüzyılın sonuna dikey boyutta bütün olarak ele alınmıştır. Osmanlı dönemi arşiv belgelerindeki izler takip edilerek karyenin "Ulumağremşah"tan "Muharremşah"a doğru evrilişi ile birlikte sosyo-ekonomik durumu ve nüfus yapısındaki değişime tanık olunmuştur. Bu haliyle çalışmada Osmanlı'nın klasik döneminden Cumhuriyet'e kadar uzanan uzun bir süreçte karye sakinlerinin panoramik görüntüsünü ortaya çıkarmak mümkün olmuştur.

Bu perspektifle ele alındığında Osmanlı döneminde ilk olarak II. Bayezid dönemi tahririnde tesadüf edilen Muharremşah "Menteşe veled-i Minnet ve İlyas birader-i o ve Emirşah veled-i Mustafa ve Yunus azad-ı o ve Seydi veled-i Hamza ve Sultanşah veled-i Mustafa"nın müşterek olarak "be-nevbet" eştikleri bir tımar birimi iken 1520 tarihli ikinci tahririnde "Ahmed" isimli tek bir sipahinin tımarıdır. II. Bayezid dönemi defterinde karyede vergiye tabi 15 hane kayıtlı iken vergiye tabi ürünler olarak hinta/buğday, şair/arpa, alef, burçak, mercimek, nohud, bostan, bağ ve kovan varlığı mevcuttur. Müteakip ikinci tahrir ise 16. yüzyılın başlarına denk gelmektedir ki bu tahrirde vergiye tabi hane sayısı 10'dur. 17. yüzyıl ortalarında yapılan Avarız defterinde vergiye tabi 3 nefer reaya (0,75 avarız hanesi) ile sâdâtdan geçinen ve ellerinde temessükleri ve alâmetleri olan 3 neferan vardır. Muharremşah'ı takip ettiğimiz 19. yüzyıldaki ilk kayıt 1833 ve 1840 tarihleri arasındaki nüfus defteri, karyedeki haneleri, erkek nüfusu, aile adı ve unvanları, erkek nüfusun boy, sakal ve bıyık durumu, yaş ortalaması ile dağılımı ortaya koymaktadır. Bu nüfus tahririne göre Muharremşah'ta 3'ü misafir hane olmak üzere 116 kişi yaşamaktadır. 19. yüzyıla tanıklık eden ikinci kaynak olan ve yüzyıl ortalarına denk gelen 1844-45 tarihli temettuat defterinde ise vergi potansiyelleri tespit edilen 37 hane mevcuttur.

Nüfus tahririne göre toplam yaş ortalaması %21,65 olan Muharremşah sakinlerinin tipolojisi genel olarak orta boylu ter ve kara bıyıklı veya kır sakallı olan ve yaş ortalaması genç insanlardan meydana gelmektedir. Ayrıca karyede fiziki engeli bulunan kişilerin 4'ü total, 1'i tek gözlü/yekçeşm vardır. Muharremşah sakinlerinin büyük çoğunluğu hububat ekimi yapılan araziye sahip iken hububatın dışında bostan ve afyona ayrılan tarlalar ile çok az miktarda bağ da mevcuttur. Karyede yetiştirilen ürünler hinta (buğday), şair (arpa), bağ (üzüm), mısır, burçak, alef (yulaf), nohut, afyon, bostan ile karyedeki kovan ve küçükbaş hayvan varlığı klasik tahrirler döneminden 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. Buna göre karyedeki iktisadî yapının bir temeli ziraat bir diğer temelini hayvancılık oluşturmaktadır. Muharremşah'taki hayvan varlığı, özellikle çeşitliliği açısından dikkat çekicidir. Hemen hemen her hanenin değişen miktarlarda küçükbaş ve büyükbaş hayvana sahip olduğu söylenebilir.

Kayıtlarda başlangıçta adı Mağremşa/Mağremşe ve Mağremşah'tan Muharremşah'a doğru evrilirken, sosyo-ekonomik yapısının çok da değişmediğini söyleyebiliriz. 15.yüzyılın sonundan itibaren 16. yüzyıl ve 19. yüzyılda karyede yoğun bir şekilde ziraat ve hayvancılık yapıldığını ifade edebiliriz. Bu haliyle bir Batı Anadolu karyesinde eski ve yenedünya düzeninde her ne olursa olsun, coğrafyanın ona sunduklarından çok da öteye geçilemediği görülmüştür.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA, MAD 2498 Numaralı Kütahya Mufassal Avarız Defteri.

Hüdavendigar Vilayeti Salnameleri, H.1316/M.1898-1899 ve H.1325/M.1907-1908 tarihli.

Maliye Nezâreti Vâridât Temettuat Defterleri (ML.VRD.TMT.d.) 4487; 9465.

Meclis-i Vâlâ Defterleri (MVL.) 214/59.

Nüfus Defterleri (NFS.d.) 1645.

Sadâret Mektubî Kalemî Meclis-i Vâlâ Belgeleri (MKT.MVL.) 69/77.

Tapu Tahrir Defterleri (TT.d.) 45; 49.

Araştırma ve İnceleme Eserler

438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) I, (1993): Kütahya, Kara-Hisâr-i Sâhib, Sultan-önü, Hamîd ve Ankara Livaları, (Haz. Özkılınç A., Coşkun A., Çalık S., Karazeybek M., Sivridağ A., Yüzbaşıoğlu M.), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

Adıyke, N. (2000). Temettuat sayımları ve bu sayımları düzenleyen nizamname örnekleri. *OTAM*, 11, 769-823.

Aydın, M. (1990). Sultan II. Mahmud döneminde yapılan nüfus tahrirleri, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989)* içinde (ss. 81-106). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Barkan, Ö. L. (1979). Avarız, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi içinde* (C II, ss.13-19). İstanbul:Milli Eğitim Basımevi.

Becerikli, S. (2012). *Temettuat defterlerine göre XIX. yüzyılda bursa şehri gayrimüslim mahallelerin iktisadi yapısı*, [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Çadırcı, M. (1997). *Tanzimat döneminde anadolu kentleri'nin sosyal ve ekonomik yapısı*. Ankara: TTK Basımevi.

Çelik, T. (2020). Uşak'tan derlenen efsaneler üzerine bir inceleme, [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uşak.

Darling, L. (1996). *Revenue-raising and legitimacy, tax collection and finance administration in the ottoman empire 1560-1660*. Leiden:Brill.

Demir, İ. (1999). Temettuat defterlerinin önemi ve hazırlanış sebepleri, *Osmanlı içinde* (C 6 ss. 315-321). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Güneş, M. (2014). Osmanlı dönemi nüfus sayımları ve bu sayımları içeren kayıtların tahlili. *Gazi Akademik Bakış*, 8(15), 221-240.

Güran, T. (2000). 19. yüzyıl temettuat tahrirleri. H. İnancık, Ş. Pamuk (Ed.), *Osmanlı devleti'nde bilgi ve istatistik*, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

https://www.facebook.com/groups/turankuyumcu?locale=tr_TR (Erişim tarihi: 12.04.2023)

İnalcık, H. (1959). Osmanlılarda raiyyet rüsûmu, *Belleten*, 23(92), 575-610.

İnalcık, H. (1985). Military and fiscal transformation in the ottoman empire, 1600-1700, *Studies in ottoman social and economic history*, V, London, 320-334.

İnalcık, H. (2000). *Osmanlı imparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi 1300-1600*, Cilt 1, İstanbul: Eren Yayıncılık.

İnalcık, H. (2012). Tımar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde*, (C 41, ss 168-173). İstanbul: TDVİAM.

Karal, E. Z. (1943). *Osmanlı imparatorluğunda ilk nüfus sayımı 1831*. Ankara: Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü.

- Karpat, K. H. (2010). *Osmanlı nüfusu 1830-1914*, (B. Tırnakçı, Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kütükoğlu, M. (1995). Osmanlı sosyal ve iktisâdî tarihi kaynaklarından temettü defterleri. *Bellekten*, LIX(225), 395-412.
- McGowan, B. (1981). Osmanlı avarız-nüzül teşekkülü 1600-1830, VIII. *Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Ekim 1976) Bildiriler* içinde (C 2, ss. 1327-1331). Ankara: TTK Basımevi.
- Öz, M. (2010). Tahrir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, (C 39, ss 425-429). İstanbul: TDVİAM.
- Özdeğer, M. (2001). *15-16. yüzyıl arşiv kaynaklarına göre uşak kazasının sosyal ve ekonomik tarihi*, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Özel, O. (1999). 17. yüzyıl osmanlı demografi ve iskan tarihi için önemli bir kaynak: ‘mufassal’ avarız defterleri, XII. *Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994) Bildiriler* içinde (C III, ss. 735-743). Ankara: TTK Basımevi.
- Özel, O. (2000). Avarız ve cizye defterleri. H. İnancık, Ş. Pamuk (Ed.), *Osmanlı devleti’nde bilgi ve istatistik* içinde (ss. 33-50). Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Pakalın, M. Z. (2004). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, (C III), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi.
- Sahillioğlu, H. (1991). Avarız, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C 4, ss.108-109). İstanbul: TDVİAM.
- Sarıköse, B. (2008). *Osmanlı döneminde sille*, [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları* (1928). Ankara : Türkiye Cumhuriyeti Dâhiliye Vekâleti Nüfus Müdüriyet-i Umûmiyesi, (İstanbul : Hilâl Matbaası).

Araştırma Makalesi / Research Article

MAĞRİB'İN ASKER ŞAİRLERİ OĞUZ ALİ VE KUL ÇULHA ÜZERİNE

Eyyüp ACAR¹

Öz

Bu çalışmada ilk olarak halk şiiri ile ilgili birçok başvuru kaynağında 4 dörtlük biçiminde yer bulan ve farklı okuma biçimlerine sahip olan 16. yy. asker şairlerinden Oğuz Ali'nin Turgut Reis'in ölümü üzerine yazdığı ağıt, Fransa Milli Kütüphanesi (Bibliothèque Nationale De France)'nden temin edilen Sup. Turc. 321 numaralı yazmanın 57a sayfası üzerinden yeniden okunmuş, Şair Oğuz Ali ile şiirin imlası, dili ve içeriğine ilişkin bilgiler verilmiştir. İkinci olarak aynı yüzyılda ve aynı coğrafyada yaşamış bir başka asker şair olan Kul Çulha'nın daha önce yayımlanmamış iki şiiri söz konusu nüshanın 57b sayfası üzerinden okunarak edebiyat dünyasına tanıtılmış, şair ve şiirlerine ilişkin bulgular okuyucuların dikkatine sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Mağrip, halk şiiri, Oğuz Ali, Kul Çulha.

ABOUT THE SOLDIER POETS OF MAGHREB OGHUZ ALI AND KUL ÇULHA

Abstract

In this study, firstly the elegy written by Oğuz Ali, one of the 16th century soldier poets, who appeared in 4 quatrains in about folk poetry many source books and had different reading styles, on the death of Turgut Reis, we obtained from the French National Library (Bibliothèque Nationale De France). Turkish the 57a page of the manuscript number 321 was re-read, and informations was given about the poet Oğuz Ali and the spelling, language and content of the poem. Secondly, two previously unpublished poems of Kul Çulha, another soldier poet who lived in the same century and in the same geography, were read on page 57b of the aforementioned copy and introduced to the world of literature, and the findings about the poet and his poems were presented to the attention of the readers.

Keywords: Turkish language, Maghrib, folk poetry, Oghuz Ali, Kul Çulha.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Tunus Kartaca Üniversitesi/ Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, eyyup.acar@dpu.edu.tr, ORCID 0000-0003-4732-0231

Başvuru Tarihi (Received): 31.05.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 26.07.2023

Giriş

16.-19. yüzyıllar arasında Türklerin Kuzey Afrika'daki varlığı ile ilgili çok az Türkçe tarihi kaynak olduğu bilinen bir gerçektir. Bu döneme ilişkin bilgiler Arapça kaynaklar yanında genel olarak batılı kaynaklardan öğrenilir. Özellikle de sosyal yaşama ilişkin olarak neredeyse hiç Türkçe kaynak yoktur. Edindiğimiz bilgiler coğrafyaya asker olarak giden şairlerin, âşıkların şiirlerinden öğrendiklerimizle sınırlıdır. Garp Ocakları olarak isimlendirilen Cezayir, Tunus ve Trablus'a deniz ve kara gücü olarak gelen yeniçeri ve levent şair ve âşıkların şiirleri zaman içerisinde ele geçirilen cönkler üzerine yapılan çalışmalarla kamuoyuna tanıtılmakta, basılı ve çevrimiçi ortamlarda derlenmektedir.

Şairlerin, âşıkların şiirlerinde ocaklardaki yaşama dair belirgin izler görülmektedir. Ele geçirilen bulgular edebiyat-tarih ilişkisi bakımından tarihsel gerçekliğe tabi tutulmakta yaşanan zamana ilişkin yeni bilgiler üretilmektedir. Şairler, âşıklar asker kökenli oldukları için şiirlerinde iman, inanç, fetih, gaza, kahramanlık, hüznün, hasret, aşk gibi birbirinden farklı konuları görmek mümkündür.

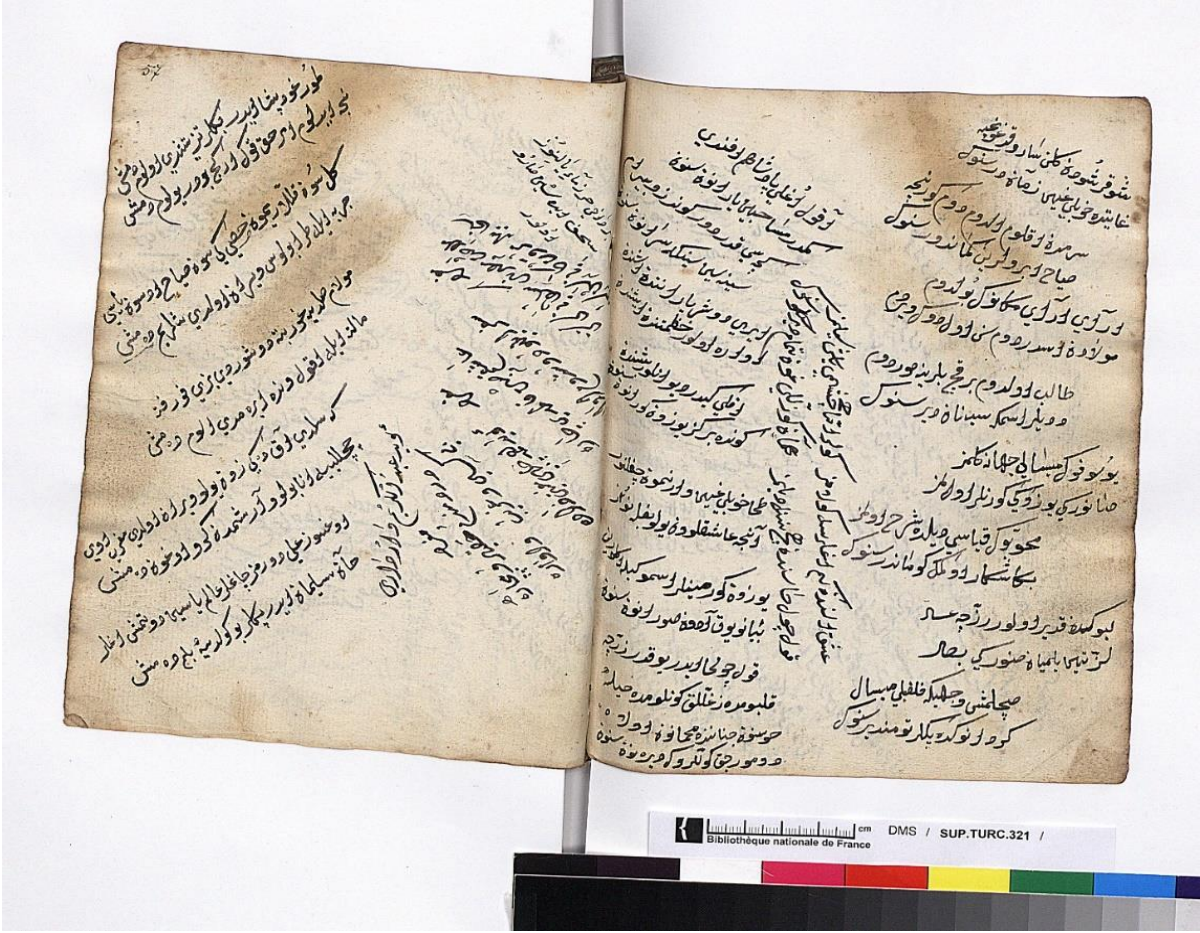
Bu çalışmamızda Fransa Milli Kütüphanesi (Bibliothèque Nationale De France)'nden temin edilen Sup. Turc. 321 numaralı yazmanın 57a ve 57b sayfaları üzerinden çeviri yazıya aktardığımız Oğuz Ali ve Kul Çulha'ya ait şiirler üzerinde durulmuştur. Oğuz Ali'nin Turgut Reis'in ölümü üzerine söylediği ağıt olarak bilinen, basılı ve çevrimiçi kaynaklarda eksik ve hatalı okuma biçimleri ile yer bulan bu ağıt söz konusu yazmanın 57a sayfası üzerinden yeniden okunmuş, bu şekilde şiirin okuma farklılıkları giderilerek bütünlüğü sağlanmıştır. Ardından Kul Çulha'ya ait daha önce yayımlanmamış şiirleri edebiyat dünyasına tanıtılmıştır. Ortaya çıkan yeni şiirler döneme ilişkin veri tabanını artırması, şiir severler ve araştırmacılar için yeni veriler sunması bakımından önemlidir. Metot olarak Nitel Araştırma Yöntemleri, Doküman İncelemesi alt başlığında temin edilen nüsha günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Ardından şairler ve şiirleri ile ilgili olarak ele geçirilen bulgular ansiklopediler, antolojiler, tezkireler, tezler, kitaplar, makaleler, çevrimiçi kaynaklardan edinilen bilgilerle tarihsel gerçekliğe tabi tutulmuştur.

1. Oğuz Ali ve Turgut Reis'e Ağıtı

Oğuz Ali'nin Turgut Reis'in ölümü üzerine söylediği ağıt olarak bilinen bu şiir, ilk olarak Rıza Nur tarafından Paris Milli Kütüphanesi (Bibliothèque Nationale De Paris)'nde yer alan Suplement Turc. 321 numaralı nüshadan alınmış ve yazarın Paris'te çıkarmış olduğu Türk Bilig Revüsü (Revue De Turcologie) isimli derginin Şubat 1931 tarihli No:1. sayısında Arap harfli metin olarak "Tunus Türk Şairlerinden Bazı Şiirler" başlığı altında yayınlanmıştır. Ardından aynı şiir yine Rıza Nur tarafından bu kez Tanrıdağ Dergisi Mayıs 1942 tarihli Cilt 1., No:4 sayısında "Tunus Türk Şiirlerinden Turgud Reisin ölümü" başlığı altında Latin harfli olarak yayınlanmıştır. Turgut Reisin ölümü üzerine söylenen ve 5 dörtlükten oluşan bu ağıt Köprülü (1940), Kocatürk (1963), Elçin (1988) ve Sakaoğlu (1989)'nun eserlerinde okuma farklılıkları ve 4 dörtlük ile yer almaktadır. Söz konusu okuma farklılıklarından kaynaklı olarak bilimsel makaleler dâhil olmak üzere birçok çalışmada yanlış değerlendirmeler yapılmaktadır.² Söz konusu cönkün 57a-57b sayfalarına ait kesit aşağıdadır.

² Örnek olması bakımından Sakaoğlu (1989: 132-133)'nin eserindeki "Virân olan şanın demiş" dizesi Turgut Reis'in şanın lekelendiği şeklinde yorumlanmıştır. Söz konusu dize "Virân oldu şarım demiş" olmalıdır. Sözcük "şân" değil şehir, belde anlamına gelen "şâr" sözcüğüdür.

Kesit 1. : Paris Milli Kütüphanesi Sup. Turc. 321, 57a-57b sayfaları

Kanaatimize göre şiirin çeviri yazısı aşağıdaki gibi olmalıdır:

Ṭurgut Paşa eydür beyler
Tez yetişdi ölüm demiş
Nice idelüm emr Hakkıñ
Er geç budur yolum demiş

Gelsün kullarımın haşı
Geysün şiyâh edsün yası
Cerbe ile Ṭarabulus
Virân oldu şârım demiş

Mevlâm şaldı ya³ ğurbete
Düşürdi bizi furkate
Malta ile Eḳolunda
İremedi elüm demiş

Kesildi Akdenizün yolu
Vîran oldu Mağrib evi
Çiçilye Anabolu var
Şimden gerü oğun demiş

³ Şiirin imlasından kati bir sonuca varılamasa da 8'li hece ölçüsünü tamamlayan bir tekit "ya"sı olarak kullanıldığı düşüncesindeyiz. Aynı durum son dördlükte *Büküldü ya belim demiş* dizesinde de yer almaktadır.

Oğuz Ali durmaz çağlar
 Ālem yasın tutmuş ağlar
 Hān Süleymān eydür beyler
 Büküldü ya belim demiş

Nur'a (1942) göre şiir, Barbaros Hayreddin Paşa ile Preveze açıklarında Avrupa'nın birleşik donanmalarını mahveden Türk denizcisi Turgut Reis'in Malta'nın fethinde şehit düşmesini dile getiren tarihi bir şiir, yürekleri acılara gark eden kıymetli bir ağıttır. Ordu kumandanı, Turgut Reis'in işaret ettiği yerin dışında bir başka yerden çıkarma yapmıştır. Turgut Reis yapılan bu çıkarma hatasını fark etmiş ancak iş işten geçmiştir. Turgut Reis, bu mücadele sırasında şehit olmuş, Türk kuvvetleri fethi muvaffak olamayıp Malta'dan ayrılmışlardır. Bu tarihi olay bugün bile Malta'da merasimlerle ve kiliselerle dualarla kutlanmaktadır. Bostan'a (2012) göre Turgut Reis'in şehit olduğu mücadele 24 Zilkade 972 (23 Haziran 1565)'deki Malta'daki Santarma (Saint Elmo) Kalesi'nin fethidir. Oğuz Ali, *Hān Süleymān eydür beyler/ Büküldü ya belim demiş* dizeleri ile Kanuni Sultan Süleyman'ın Turgut Reis'in ölümüne çok üzüldüğünü ifade etmek istemiş olmalıdır.

Kesit 1.'de görüldüğü üzere şiir okunaklı bir yazıma sahiptir. Bazı Türkçe sözcüklerde, özel isimlerde ve yerleşim yeri isimlerinde ünlüler gösterilmiştir: Ör. اولوم (ölüm), بوكولدي (yolum), بوکولدي (büküldi), ده مش (demiş); حق قوك (Hakkuñ), كل سون (gelsün), كي سون (geysün); طرابولوس (Tarabulus), اوغوز علي (Anadolu), انابولو (Anadolu), اوغوز علي (Oğuz Ali) vb. Bazı Türkçe sözcüklerde ise ekler köklerden ayrı yazılmıştır: Ör. حق قوك (Hakkuñ), كل سون (gelsün), كي سون (geysün) vb. Şiir 4+4, 8'li hece ölçüsü ile yazılmıştır. *Kesildi Akdenizün yolu* dizesi dışında bütün dizelerde hece ölçüsü bakımından uyum vardır. *Kesildi* sözcüğünün imlasında "ke" hecesinin ك سلاي ayrı yazılması bir imla hatası ya da hece fazlalığını göstermek amaçlı bir durum olabilir. Bununla birlikte Kesit 1.'de görüldüğü üzere şiir dörtlükler şeklinde değil ikili mısralar halinde yazılmıştır. Dili oldukça sadedir. Arapça, Farsça tamlama ve terkipler yoktur.

Nur, Sakaoğlu ve Kocatürk'e göre Oğuz Ali Turgut Reis'in mahiyetinde Garp ocaklarına mensup bir denizcidir. 16. yy'da yaşadığı düşünülmektedir. Hakkında detaylı bir bilgi mevcut değildir. Durbilmez'e (2017) göre Oğuz Ali mahlasındaki "Ali" Alevi-Bektaşî bir âşık olduğuna işaret etmektedir. Aynı durum Kul, Geda, Miskin, Abdal, Dede, Baba sıfatlarını kullanan âşıklar için de söz konusudur. Oğuz Ali'ye ait bir şiir vardır, ancak Kocatürk (1963) İtalyan Türkolog Ettore Rossi'nin Vatikan kitaplığı yazmaları arasında bulup yayımladığı şiirin şairi Ali'nin Oğuz Ali olduğunu ifade eder (Çelik, 2014). Elçin (1988) her iki şiire eserinde yer vermiştir. Kaynaklarda Türkü olarak isimlendirilen bu şiir aşağıdadır:

Türkü

"Yarenler Turgut'dan haber soranlar
 Aldı başdıyasın Anabolı'nın
 Gazi beğdir münkir gelmen yoldaşlar
 Aldı başdıyasın Anabolı'nın
 Kalkıbanı burnun önünden geçti
 Şah'ın uhdesinden gemiler seçti
 Ol gece ansızın üstüne düştü
 Aldı başdıyasın Anabolı'nın
 Andrıya deniz yüzün korurken
 İl memleket benim deyip yürürken
 Atlısı yayası şöyle dururken

Aldı başdıyasın Anabolı'nın

Varıban kulesin top ile yıktı
Gaziler metrisin odlara yaktı
İçinden yedi bin yesiri çıktı
Aldı başdıyasın Anabolı'nın

Ali eydür günün günden yeğ olsun
Bahadır imişsin yüzün ağ olsun
Gazi Hünkâr sana mertebe versin
Aldı başdıyasın Anabolı'nın" (Elçin 1988).

2. Kul Çulha ve İki Yeni Şiiri

Çalışmamıza konu edindiğimiz ikinci isim Kul Çulha, 16. yüzyıl Garp Ocaklarına mensup asker bir şairdir. Kul Çulha'ya ait şiirler ilk olarak Ahmet Kutsi Tecer (1928) tarafından "Cezayir Türk Halk Şairlerinin Şiirleri" adlı makalede yayımlanmıştır. Bu şiirler yazar tarafından Paris Milli Kütüphanesi'nde Fond. Turc. 126 numarada kayıtlı mecmuadan alınmıştır. Sakaoglu'na (1998) göre Çulha ismi şairin dokumacılık ile uğraştığını düşündürmektedir. Durbilmez'e (2017) göre Kul Çulha Yeniçeri Ocağına mensup bir Bektaşî âşıktır. "Geda" ve "Kul" sıfatları genellikle Bektaşî asker âşıklar tarafından mahlas olarak kullanılmıştır. Sonraki yüzyıllarda "Pir", "Miskin", "Abdal", "Dede", "Baba" mahlaslı şairlerin varlığı Alevi-Bektaşî zümrelerine mensup âşıkların âşık edebiyatındaki yerini göstermektedir.

Mağrip coğrafyasına mensup Geda Muslu, Çırpanlı, Armudlu ve Kul Çulha Ahmet Kutsi Tecer tarafından edebiyat dünyasına tanıtılan şairlerdir. Bu dört şairin şiirlerinin büyük bir bölümü Kaptan-ı Derya Turgut Reis'in mahiyetindeki önemli denizcilerden biri olan Murat Reis'i konu edinmektedir. Kul Çulha'nın Murat Reis için dile getirdiği şiirin 2 dörütlüğü aşağıdadır:

Koşma

Uş gafil... çıktın gittin elimden
"Ah yiğitlik yavı kıldım ben seni
Andelibim ayrı düştüm gülümden
Vah yiğitlik yavı kıldım ben seni

Dahi böyle olmamıştır sanarum
Bir görmüş yok bulduğuma sorarum
Anın için belim bükük ararum
Ah yiğitlik yavı kıldım ben seni..." (Köprülü, 1940).

Duka İspanya haber göndermiş
Ben benim şimdiki halimi
Yardım versün bana [...] isterim
Murad Reis [...] alamı demiş

Kul Çulha eydür Hızır eyler göreyüz
Ümidir çok murâda ireyüz
Dadanmışdır bize Murad Reis
Korkarım işletmez yolumu demiş (Elçin, 23).

Fransa Milli Kütüphanesi (Bibliothèque Nationale De France)'nden temin ettiğimiz Sup. Turc. 321 numaralı yazmanın 57b sayfasında Kul Çulha'ya ait daha önce yayımlanmamış iki şiir bulunmaktadır. Çeviri yazıya aktarmış olduğumuz bu iki şiir aşağıdadır:

Şiir

Şu karşıdan gelen saru kıdd gonca
Gâyetde hûblığın zemândur senüñ
Serimden aqlum aldumdum görünce
Şiyâh ebruların kemândur senüñ

Arayı arayı mekânuñ buldum
Mevlâdan isderdüm sen olduñ virdüm
Tâlib oldum birkaç bilire şordum
Dediler ismiñe Sinândır senüñ

Yüsûfun mîsâli cihâna gelmez
Şanur ki yüzünü görenler ölmez
Maḥbûbuñ⁴ kıyâsı dilde şerḥ olmaz
Baña şikâr olmañ gümândur senüñ

Lebûñden kadîr olur zerrece ‘asel
Lezzetin bilmeyen şanur ki başal
Şaçılmış vechine fülfuli mîsâl
Gerdânuñda beñler tûmendir senüñ

‘Aşk elinden kim ağlarsa gülemez
Güler amma çeşmi yaş silemez
Kul Çulha senden hiç nesne dilemez
Hemân güzelliğün tamâmdir senüñ

5 dörtlükten oluşan ilk şiir, 11’li hece ölçüsü ile yazılmıştır. Hece dizilimi ilk dörtlükte abab, sonraki dörtlüklerde aaab biçimindedir. Anlaşılır bir dile sahiptir. Türkçe sözcüklerin hâkimiyeti açıkça görülmektedir. Kul Çulha’nın Garp Ocaklarına mensup asker bir şair olduğu düşünüldüğünde ‘asel, başal, fülful gibi Arapça sözcükleri şiirinde kullanmış olması coğrafyanın dili olan Arapça’nın etkisidir denilebilir. Kesit 1.’de görüldüğü gibi genel itibariyle şiir okunaklı bir imlaya sahiptir. Bazı Arapça sözcüklerin imlasında hatalar görülmektedir: Ör. ميسال (عقل), محبوب (محبوب), (مثال)

Şiirin konusu tasavvuftur. Şair, şiirden adının “Sinan” olduğunu öğrendiğimiz mürşidine olan aşkını dile getirmektedir. Hammer’e (1992) göre Orhan Gazi zamanında kurulmuş olan Yeniçeri Ocağının duasını Hacı Bektaşî Veli yapmıştır: “*Bu tesis ettiğiniz askerin adı Yeniçeri olacak, yüzü ak ve parlak, bâzusu müdhiş, kılıcı keskin, otu tiz olacak, hep muharebelerde gâlib gelecek, dâima muzafferiyetle avdet eyleyecektir.*” Duanın ardından ateş yaktırarak kazanda aş pişirmiş ve ardından kazanı da yeniçerilere hediye etmiştir. Yeniçeri Ocağının kuruluşu ile ilgili anlatıların gerçekliğinden daha ötesi Bektaşîliğin Yeniçeri Ocağında kabul görmesi, ocak üzerinde etkili olmasıdır. Aynı cönk üzerinde yaptığımız “Garp Ocağı Tunus’ta Bir Asker Şair; Derviş Cuyî ve Şiirleri” isimli çalışmamıza konu edindiğimiz şair Derviş Cuyî de Bektaşîdir. Piri, Bulgaristan’ın güneyinde Eski Zağra şehrinin merkezi durumundaki Çırpan adlı bölgedendir. Genel itibariyle yeniçeriler arasında Bektaşîlik yaygındır. Aynı durum Mağrip coğrafyasına giden askerlerin şiirlerinde de görülmektedir.

Durbilmez’e (2017) göre “Gedâ” ve “Kul” sıfatları daha çok Bektaşî asker âşıklar tarafından kullanılan mahlaslardır. Ancak şiirde Kul Çulha’nın işaret etmiş olduğu “Sinân” ismi üzerinden

⁴ Bu sözcüğü “maḥbûbuñ” okumak biraz zorlama gibi görülebilir. Bunun dışında “yıldırıcı, ürkütücü, aslan...” anlamlarına gelen mehûb (محبوب) biçiminde ح- ه değişimi ile okumak da mümkündür. Ancak dörtlüğün bağlamı bakımından “maḥbûb” okumanın doğru olacağı düşünülmüştür.

16. yy. tasavvuf hareketlerine bakıldığında kaynaklarda Bursalı, Prizenli veya Karamanlı olduğuna dair farklı rivayetlerin bulunduğu İbrahim Ümmi Sinân tarafından kurulan Halvetilik tarikatının Sinânilik kolu dikkat çekmektedir. Sinânilik, 16. yy'dan itibaren Gelibolu ve Balkanlarda yayılmıştır. Kosova ve Makedonya bölgesinde Üsküp'te 3, Prizren'de 2 olmak üzere 10 adet Sinâniyye Tekkesi bulunmaktadır (Bilgin, 2009). Ayrıca cönkün 57a sayfasında Kul Çulha'nın şiirlerinden hemen sonra Abdülkerim Vardârî'ye ve Müftizâde Çelebi'ye ait müfredler yer almaktadır. Şeyh Abdülkerim Vardârî Halvetilik Tarikatının Gülşenilik koluna mensup Ârif-i Bi'llâh Şeyh Âşık'ın hizmetkârı ve halifesidir. Şeyh Âşık'ın vefatının ardından postnişin olmuş, uzunca bir zaman irşad faaliyetlerinde bulunduktan sonra Hicri 922 (M. 1584)'de vefat etmiştir. Edirne'de Şeyh Âşık Zaviyesi (Bugünkü adı Sezai Dergâhı)'nde mürşidi Şeyh Âşık'ın yanına defnedilmiştir (Adıgüzel ve Gündoğdu, 2014). Müftüzâde Çelebi ise 16. yy'da Rumeli kazaskerliği yapmış, ardından 24. Osmanlı Şeyhülislamı olmuştur. Üç dilde şiir ve inşaya muktedir bir kişidir. Fransa Milli Kütüphanesi (Bibliothèque Nationale De France)'nden temin ettiğimiz Sup. Turc. 321 numaralı cönk üzerinde yapmış olduğumuz incelemeler zaman olarak 16. yy'ı, tasavvuf hareketine ilişkin olarak da Gelibolu ve Balkanlar coğrafyasını işaret etmektedir. Bütün bu bilgileri paylaşmaktan maksadımız Kul Çulha özelinde –işaret edilen Sinân bir Bektaşî piri değilse- Bektaşîlik yanında Halvetilik'in Garp Ocakları levent ve yeniçerileri arasında teveccüh bulduğudur. Sup. Turc. 321 numaralı cönkün 57a sayfasındaki Abdülkerim Vardârî'ye ve Müftizâde Çelebi'ye ait müfredler aşağıdadır:

Derdü mendim hakîr ve bîçâre
Bîkes ve garîb ve âvâre (Abdülkerim Vardârî).

Âşıkım sabra kalmadı çâre
Sefer eyleyü düşdüm âvâre (Müftizâde Çelebi).

Melahat Mısırınun sultânı sensin
Sehâyile mürüvvet-kâmı sensin (Müftizâde Çelebi).

İkinci şiir 4 dörtlükten meydana gelmektedir. 11'li hece ölçüsü ile yazılmıştır. Hece dizilimi aaab biçimindedir. Her iki şiirde aynı redifin (senün) kullanıldığı düşünüldüğünde konu bakımından ilk şiirin devamı tarzındadır. Redif olan “sen” zamirinin muhatabı aynı kişi, yani şairin mürşidi olabilir. Şiirin ilk dizesindeki *Â Kuloğlu pâdişâhım efendi* hitabının muhatabının kim olduğu ile ilgili bir tespit yapmak zordur. Şair burada gönlünün padişahı olan mürşidine de işaret edebilir, sevdiğine de... “Kuloğlu” sözcüğü Türklerin Kuzey Afrika'ya gelmesiyle birlikte oluşan yeni nüfusa verilen isimdir. Bölgenin kadınlarıyla yapılan evliliklerle ortaya çıkan bu nüfus soyca Türk'tür ve ocaklardaki Türk hâkimiyeti süresince etkili olmuştur. Her iki şiirde “senün” sözcüğü redif olarak kullanılmıştır. Ancak rediflerdeki ilgi ekinin (-ın, -in, -un, -ün) imlası ile ilgili farklı bir durum söz konusudur. İlk şiirde ilgi eki nazal ñ (ك) ile [سنوك] gösterilmişken, ikinci şiirde n (ن) ile [سنون] gösterilmiştir. Bu durumun gerekçesi ile ilgili bir bulguya ulaşılamamıştır.

Şiir

Â Kuloğlu pâdişâhım efendi
Kimdür mesâhibin yârânun senün
Gecesi kaderdür gündüzü bayrâm

Sînesin sîneñe saranun senün
Ayrı düşer yârânundan eşinden
Âvâre olur hizmetinden işinden
Aklı gider dîvân' olur başından
Günde bir kez yüzün görenün senün

Tahâhublîğın var namun çağlanur

Anca âşıklarun yolu bağlanur
Yüzüñ görmeyenler ismüñile eğlenir
Beyānu yok adun şoranuñ senüñ
Kul Çulha eydür yoğdur zerrece
Kālbümde zağallık gönlümde hīle
Hüsñüñ cinānda miħmānun ola
Domurcuk güllerüñ derenün senün

3. Sonuç

Bilindiği üzere halk şiiri, malzemesini yaşananlardan ve hayatın gerçeklerinden alır. Bu özelliği ile daha çok somut öğelere yer verir. İdeali değil yaşanımı anlatır. Genel itibarıyla düzenli bir eğitime sahip olmayan, halk içerisinde çıkıp yine halkı ve hayatı anlatan insanların ürünleridir. Yazılan olmaktan çok söylenen şiirlerdir. Ekseriyetle yazarları tarafından değil sevenleri tarafından cönk adı verilen defterlerde toplanmıştır. Böyle bir defter üzerinden yapmış olduğumuz çalışmaya göre Turgut Reis'in ölümü üzerine yazılan ağıt ile ilgili okuma farklılıkları ortadan kalkmıştır. Yeni okuma çalışmaları için söz konusu nüshanın tıpkıbasımı metin içerisinde sunulmuştur. Kul Çulha'nın koşmanın güzelleme türüne örnek iki şiiri edebiyat dünyasına tanıtılmıştır. İlk olarak şairin tasavvuf düşüncesinden hareketle pirine olan aşkını anlattığını düşündüğümüz şiiri üzerinde durulmuştur. Halk şiiri başvuru kaynaklarında Bektaşî olduklarına ilişkin bilgiler verilen asker şairlerle ilgili şiirdeki "Sinan" ismi üzerinden Halvetiliğe doğru bir iz sürülmüştür. Şairin ikinci şiirindeki *Ā Kuloğlu pādişāhum efendi* hitabının muhatabının kim olduğu ile ilgili kesin yargılarda bulunmak şiirden edindiğimiz bulgulara göre güçtür. *Ṭahā hublīgın var namun çağlanur/ Anca âşıklarun yolu bağlanur/ Yüzüñ görmeyenler ismüñile eğlenir/ Beyānu yok aduñ şoranuñ senüñ* dizeleri bir sevgiliye de işaret edebilir? Her iki şiir için "senün" redifinin kullanmış olması muhatabın gerçekte kim olduğu ile ilgili gizemi artırmaktadır. Redifteki ilgi ekinin (-in, in, un, ün) şiirlerde nazal ñ (ن) ve n (ن) ile gösterilmesi muhatabların farklılığına bir işaret olabilir. Şiirlerden elde ettiğimiz bulgular Şair Kul Çulha'ya dair bilinmeyenlere açıklık getirmesi bakımından önemlidir. Ortaya çıkartılacak olan her yeni belge ve yapılacak her yeni çalışma söz konusu dönemi anlama sürecine katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Adıgüzel, N. ve Gündoğdu, R. (2014). *Ahmed Bâdî Efendi Riyâz-ı Belde-i Edirne 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*. Trakya Üniversitesi Yayını, No: 148.
- Bilgin, A. A. (2012). Ümmi Sinan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 42, ss. 310-311). İstanbul: TDVİAM.
- Bostan, İ. (2012). Turgut Reis. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 41, ss. 417-418). İstanbul: TDVİAM.
- Çelik, A. (2014). Oğuz Ali. Erişim Adresi: <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/oguz-ali>
- Durbilmez, B. (2017). Âşık Edebiyatının Oluşumu ve Gelişiminde Alevi-Bektaşî Zümrelerin Yeri ve Önemi, *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 13,57-86.
- Elçin, Ş. (1988). *Akdeniz'de ve Cezayir'de Türk halk şâirleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Hammer, J. V. (1992). *Büyük Osmanlı Tarihi*, (Haz. Mümin Çevik, Erol Kılıç). Üçdal Neşriyat, (C. 1, ss. 117)
- Karadavut, Z. (2013). *Kul çulha*. Erişim Adresi: <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kul-culha>
- Kocatürk, V. M. (1963). *Saz şiiri antolojisi*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Köprülü, F. (1940). *Türk saz şairleri*. İstanbul: Kanaat Kitabevi.

Nur, R. (1942). *Tanrıdağ*. I(4).

Sakaoğlu, Saim (1989). Türk saz şiiri, *Türk Dili / Türk Şiiri Özel Sayısı III (Halk Şiiri)*. 445- 450, Ocak Haziran. 105-250.

Sakaoğlu, S. (1998). Türk saz şiiri. *Türk Dünyası El Kitabı* içinde (C. 3, ss.369-400). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Tecer, A. K. (1928). Cezayir Türk halk şâirlerinin şiirleri. *Halk Bilgisi Mecmuası*, 1, 124-131.

Araştırma Makalesi / Research Article

KARANLIK KİŞİLİK ÖZELLİKLERİNİN ÜRETKENLİK KARŞITI İŞ DAVRANIŞLARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE ALGILANAN YÖNETİCİ DESTEĞİNİN ROLÜ*

Gülçin AKSÖL^{1**}

Nezire Derya ERGUN ÖZLER²

Öz

Kişiliğin karanlık yönünü oluşturan özellikler içerisinde narsizm, makyavelizm ve psikopati yer almaktadır. Her üç kişilik özelliğinin de olumsuz bazı nitelikleri içerisinde barındırdığı görülmektedir. Narsist, makyavelist ve psikopatik bireylerin örgütler açısından istenmeyen örgüte zarar verebilecek bazı davranışları daha sık gösterecekleri düşünülmektedir. Bu davranışlar içerisinde üretkenlik karşıtı iş davranışları da bulunmaktadır. Bireylere ve örgütlere zarar verme niyeti taşıyan bu davranışların önlenmesi noktasında kuşkusuz işletme yöneticilerine büyük sorumluluklar düşmektedir. Yöneticilerin çalışanlara vermiş olduğu desteğin bireyler üzerinde olumlu yönde katkı sağlayacağı ve bu destek sayesinde üretkenlik karşıtı iş davranışlarının önüne geçilebileceği varsayılmaktadır. Bu çalışmada söz konusu kavramlar arasındaki ilişkilere açıklık getirilerek mevcut literatüre katkı sağlamak, karanlık kişilik özelliklerinin üretkenlik karşıtı iş davranışlarının sergilenmesi üzerindeki etkisini belirlemek ve algılanan yönetici desteğinin bu etki üzerinde nasıl bir role sahip olduğunu ortaya koymak hedeflenmiştir. Bu amaçla Denizli’de faaliyet göstermekte olan tekstil işletmelerinde çalışanlar üzerinde bir araştırma yapılmıştır. Araştırma sonucunda karanlık kişilik özelliklerinin üretkenlik karşıtı iş davranışları ile pozitif anlamlı bir ilişkisinin olduğu, makyavelizm ve psikopatinin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerinde anlamlı pozitif bir etkisinin olduğu, ayrıca bu etki üzerinde algılanan yönetici desteğinin de düzenleyici bir rolü olduğu ortaya koyulmuştur.

Anahtar kelimeler: Karanlık üçlü, üretkenlik karşıtı iş davranışları, algılanan yönetici desteği.

JEL kodları: D23, M12

THE DARK TRIAD PERSONALITY AND COUNTERPRODUCTIVE WORKPLACE BEHAVIORS: THE ROLE OF PERCEIVED SUPERVISOR SUPPORT

Abstract

Narcissism, machiavellianism and psychopathy personality traits, included in the dark triad and constituting the dark side of personality, are considered to reflect in some undesirable workplace behaviors. Managers have great responsibilities at the point of preventing these behaviors that might harm organizations and their members. It is assumed that employees’ perception of supervisory support will have positive influence on them and that counterproductive work behaviors can be reduced through this support. The objective of this study is to clarify the relationships between these three concepts in question and contribute to the existing literature. Thereby, the research investigates the impact of dark personality traits on exhibiting counterproductive work behaviors, and the role of perceived supervisor support on this effect. In this respect, a research was performed on the employees of textile companies operating in Denizli. The results of the research has revealed that dark personality traits have a positive and significant relationship with counterproductive work behaviors, dark personality traits other than narcissism have a significant and positive impact on counterproductive work behaviors, but this impact is moderated when employees perceive higher support from their supervisors.

Keywords: Dark triad, counterproductive workplace behaviors, perceived supervisor support.

JEL Codes: D23, M12

* Pamukkale Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Yayın Etiği Kurulu’ndan 68282350/2022/G15 karar nolu yazılı izin alınmıştır

¹ Öğr. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi Honaz Meslek Yüksekokulu Dış Ticaret Bölümü, ORCID: 0000-0003-3049-4956.

** Sorumlu Yazar (Corresponding Author): gpolat@pau.edu.tr

² Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0001-9020-0206.

Başvuru Tarihi (Received): 07.06.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 26.07.2023

Giriş

Bireylerin tutum ve davranışları üzerinde kişilik özelliklerinin etkili olduğu gerçeği, uzun yıllardır farklı kişilik özelliklerini konu alan araştırmalar yapılması sonucunu doğurmuştur. Karanlık kişilik özellikleri olarak ele alınan psikopati, makyavelizm ve narsisizm birçok disipline konu olan çalışmaların ana aktörü olmuştur. Bu noktada konu ile ilgili araştırmacılar için karanlık kişilik özelliklerinin örgütsel yansımalarını belirlemek, bu özellikler üzerinde etkili olan faktörler ile bu özelliklerin neden olabileceği farklı bireysel ve örgütsel sonuçları ortaya koymak öncelikli hedefler içerisinde yer almaya başlamıştır.

Narsizm, makyavelizm ve psikopati bazı olumsuz özellikleri içinde barındırdığı için kişiliğin karanlık yönünü oluşturmaktadır. Birbirine benzer ama aynı zamanda farklı nitelikler taşıyan bu kişilik özelliklerinin örgütsel sonuçları arasında üretkenlik karşıtı iş davranışları da yer almaktadır. Bu davranışları bireylere ve örgütlere karşı istemli bir şekilde gerçekleştirilen zarar verici davranışlar olarak tanımlamak mümkündür. Literatüre bakıldığında narsizm, makyavelizm ve psikopatinin üretkenlik karşıtı iş davranışları ile ilişkisini belirleme amacıyla bazı çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmaların birçoğunda karanlık kişilik özelliklerinin üretkenlik karşıtı iş davranışlarını artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Örgütsel anlamda yöneticiler açısından bu tür davranışları azaltmada farklı taktik ve stratejiler uygulanması bir gereklilik haline gelmiştir. Çalışanlara verilecek örgütsel destek de bunlardan birisidir.

Çalışanların yöneticileri tarafından kendilerine verilen değer, destek, yardım ve teşviğe ilişkin algısını ve hissiyatını ifade eden algılanan yönetici desteğinin çalışanların olumlu algı ve hislere sahip olmasını ve örgüt lehine davranışlar sergilemesini teşvik edeceği, olumsuz davranışların ortaya çıkmasını ise engelleyeceği düşünülmektedir. Mevcut literatür gerek karanlık kişilik özelliklerinin gerekse algılanan yönetici desteğinin üretkenlik karşıtı iş davranışları ile ilişkisini inceleyen araştırmaların başlangıç aşamasında olduğunu ve bu iki değişkenin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerindeki etkisinin birbirinden bağımsız olarak ele alındığını göstermektedir.

Çalışmada öncelikle karanlık kişilik özellikleri, üretkenlik karşıtı iş davranışları ve algılanan yönetici desteği kavramları hakkında teorik bilgiler verilmiş, sonrasında bu üç değişken arasındaki ilişkiler yapılan çalışmalar ışığında açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmanın sonunda ise karanlık kişilik özelliklerinin üretkenlik karşıtı iş davranışlarına olan etkisi üzerinde algılanan yönetici desteğinin rolünü belirleme amacıyla yapılan araştırmanın metodolojisi ve sonuçları üzerinde durulmuştur.

1. Karanlık Kişilik Özellikleri

Literatürde karanlık üçlü olarak da adlandırılan karanlık kişilik özelliklerinin son yıllarda artan bir ilgi ile araştırmacıların dikkatini çektiği görülmektedir. Bu kişilik özelliklerinin bireyler ve örgütler üzerine farklı yansımalarının olabileceği düşünülmektedir. Kişilik özelliklerinin bireylerin göstermiş olduğu tutum ve davranışların belirleyicisi olması bu alanda yapılan çalışmalara ayrı bir anlam yüklemiştir. Bireylerin davranışlarını çözümlenmede sahip oldukları kişisel özellikler çoğu zaman belirleyici olmaktadır.

Örgütsel bağlamda kişilik özelliklerinin çoğunlukla normal kişilik özellikleri kapsamında ele alınıp incelendiği görülmektedir. Bu yaklaşım uzun süre kendini beğenmişlik, bencillik, dürtüsellik, menfaatler doğrultusunda yanlış yollara sapma gibi bazı karanlık davranış eğilimlerine sahip örgüt üyelerinin örgüte etkilerinin araştırılmasının göz ardı edilmesine yol açmıştır. Bununla birlikte son yıllarda hem yabancı hem de yerli yazında karanlık kişilik özelliklerinin daha yaygın bir şekilde incelenmeye başlandığı görülmektedir (Özsoy ve Ardıç, 2017).

Karanlık kişilik özellikleri olarak ifade edilen narsizm, makyavelizm ve psikopatinin ayrıntılı bir biçimde ele alınmasının Paulhus ve Williams'ın (2002) çalışmaları ile başladığı görülmektedir. Yapılan çalışmalarda araştırmacılar bu üç kişilik özelliğinin bazı yönleri ile birbirine benzemekle

birlikte birbirlerinden farklı yapılara sahip oldukları görüşünde birleşmişlerdir. Daha önceki araştırmaların daha çok karanlık kişilik özelliklerinin romantik ilişkiler ve arkadaşlık gibi kişilerarası ilişkileri ne ölçüde etkilediğine odaklandığı (Brewer ve diğerleri, 2023), günümüzde ise karanlık kişilik özelliklerinin çok farklı değişkenlerle birlikte ele alınıp incelenmeye başladığı görülmektedir.

Karanlık kişilik özelliklerinin hepsinin benzersiz bir tarza ve öneme sahip olduğu düşünülmektedir. Her üç kişilik özelliğinde de başkalarına zarar verme ve onları sömürme duygularının baskın olduğu görüşü savunulmuştur. Bu üç özelliğin işle ilgili davranışlar üzerindeki etkilerinin ise neredeyse birbiri ile aynı olduğu görülmektedir (Lata ve Chaudhary, 2020). Karanlık kişilik özelliklerinin birbirlerinden ayrı yapılar olduğu ve bir doğru üzerinde değerlendirildiklerinde psikopatının en karanlık uçta, narsizmin aydınlık uca en yakın kısımda, makyavelizm'in ise bu ikisinin ortasında yer aldığı iddia edilmektedir. Narsizm ve makyavelizm'in psikopatiye göre olumsuz kısma daha uzak olduğu için zararlı olmadığı düşünülse de her üç özelliğin de olumsuz davranışlarla karşılık bulacağı iddia edilmektedir (Erhan, 2022:150).

Karanlık kişilik özellikleri kendini üstün ve ayrıcalıklı görme ile ilişkili olup, bu duyguların pişmanlık ve empati yoksunluğu ile bir araya gelmesi, bu özelliklere sahip bireylerin kendi kişisel çıkarları için diğerlerini sömürmesine yol açabilmektedir. Pek çok araştırmacı, empati eksikliğinin bu kişilik özelliklerinin tanımı için çok önemli olduğunu ve bu eksikliğin sosyal olarak rahatsız edici özelliklerin nedeni olarak açıklanabileceğini belirtmektedir. Karanlık kişilik özellikleri ile ilgili literatür incelendiğinde makyavelizm ile psikopatının (Mc. Hoskey, Worzel ve Szyarto, 1998; Miller ve diğerleri, 2017; Persson, 2019), narsizm ile psikopatının ve (Hodson, Hogg ve MacInnis, 2009; Garcia ve diğerleri, 2015), makyavelizm ile narsizmin (Mc. Hoskey, 1995) birbirleriyle ilişkili olduğunu gösteren farklı çalışmaların olduğu görülmektedir. Bu çalışmaların bazılarında bu üç kişilik özelliğinin birbirleri ile güçlü bazılarında ise zayıf yönlü ilişki içerisinde olduğu ortaya çıkmıştır (Özler, 2021:98).

Makyavelciliğin yapısı Richard Christies'in Machiavelli'nin orijinal kitaplarından seçtiği bazı ifadelerle; narsizmin yapısı ise Raskin ve Hall'un (1979) araştırmalarıyla ortaya koyulmuştur. Psikopatının subklinik alana uyarlanması ise üçlünün en yenisidir. Temel unsurları, empati ve kaygı düzeylerinin düşük olması ile birlikte dürtüsellik ve heyecan arayışının yüksek olmasıdır. Kökenlerinin farklılıklarına rağmen değişen derecelerde üç kişilik özelliğinin de kendi reklamını yapma, duygusal olarak soğuk olma, ikiyüzlülük ve saldırganlık yönünde davranış eğilimlerine yol açan kötü niyet içeren bir karakteri temsil ettiği görülmektedir (Paulhus ve Williams, 2002:556-558).

Makyavelizm; insanları ve sistemleri stratejik olarak manipüle etme, başkalarını sömürme, iki yüzlülük, kişisel çıkarlara odaklanma, ahlaklılığı hiçe sayma; narsizm; kendini beğenmişlik, bencillik, üstünlük, öz-önem, yetki duygusu ve iyimser egoizm, psikopati ise duyarsızlık, heyecan arayışı, duygusuzluk, dürtüsellik, vicdan azabı, antisosyal eylemlerde bulunma ve öz kontrol sorunları ile karakterize edilmektedir (Onyedire ve diğerleri, 2021:2084; Sparevec, Merch ve Grive, 2022:1; Curtis, Correia ve Davis, 2022:1). Karanlık kişilik özellikleri yüksek olan bireyler, kişilerarası durumlara uygunsuz tepkiler verebilmektedirler. Bu duyarsız olma eğilimi, adalet için düşük motivasyon ve ahlaksız davranışların daha az kınanması ile karşılık bulmaktadır. Bu davranışlar, prososyallığı azaltma potansiyeline sahiptir (Douglass, 2023:2).

2. Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları

Üretkenlik karşıtı iş davranışları litetaürde saldırganlık (Neuman ve Baron, 1998), işyerinde sapma veya sapkın davranış (Dunlop ve Lee, 2004; Hollinger, 1986; Robinson ve Bennett, 1995), örgütte uygunsuz veya kötü davranış (Griffin ve Lopez, 2005; Vardi ve Wiener, 1996), misilleme

(Skarlicki ve Folger, 1997), işlevsiz işyeri davranışları (Griffin ve Lopez, 2005), örgütte anti sosyal davranışlar (Giacalone ve Greenberg, 1997; Robinson ve O'Leary-Kelly, 1998) gibi birbirinin yerine kullanılabilen kavramlarla ifade edilmektedir (Polat, 2021).

Örgütlerde norm olarak ifade edilebilecek çalışanların örgütsel düzen ve devamlılığının sağlanabilmesi için uymaları beklenen davranış kuralları veya uygun davranış kalıpları bulunmaktadır (Appelbaum, Iaconi ve Matousek, 2007:587; Vardi ve Wiener 1996:154). Üretkenlik karşıtı iş davranışları çalışanların örgüt normlarını istemli ihlali sonucunda ortaya çıkan, örgüt ve paydaşlarına zarar verme potansiyeli olan davranışları temsil etmektedir (Fox vd., 2001, Robinson ve Bennett, 1995). Bu davranışların, örgüt üyelerinin kendilerine düşen adaletsizliği çözmek amacıyla örgüt içindeki kırgınlıklarını ve memnuniyetsizliklerini ifade etmeleri için bir protesto biçimi olarak tanımlandığı da görülebilmektedir (Mansour ve Shehadeh, 2020:99). Örgüte ve örgüt üyelerine zarar veren ve görece önemsizden çok ciddi düzeye doğru geniş bir spektrumu kapsayan bu davranışlar arasında işyeri nezaketsizliği, aşağılayıcı davranışlar, sosyal baltalama, siber kaytarma, yıkıcılık, saldırganlık, hırsızlık ve sabotaj gibi davranışlar bulunabilmektedir (Vardi ve Weitz, 2016:3-4).

Robinson ve Bennett (1995:565) sapma davranışı şeklinde adlandırdıkları üretkenlik karşıtı iş davranışları ile ilgili; davranışın yönlendirildiği hedefe göre kişiye ve örgüte yönelik, davranışların zarar verme potansiyeline göre ciddi ve nispeten daha az önemli davranışlar olmak üzere iki boyutlu bir sınıflandırma yapmıştır. Çalışanların normları kasıtlı olarak ihlal ederek ortaya koydukları ve örgüt ve paydaşlarının zararına olabilecek davranışların sınıflandırılmasında öne çıkan araştırmacılardan Spector ve diğerlerine (2006:448-450) göre ise üretkenlik karşıtı iş davranışlarını kişilere yönelik olan kötüye kullanma ile örgüte yönelik üretimden sapma, sabotaj, hırsızlık ve geri çekilme başlıkları altında toplamak mümkündür.

Örgütlerde sıklıkla karşılaşılan bu davranışlar türlerine göre örgüte, üyelerine veya örgütün diğer paydaşlarına zarar vererek önemli maliyetler doğurabilmektedir. Önleyici tedbirlerin alınabilmesi için üretkenlik karşıtı iş davranışlarının öncülleri ile aracı ve düzenleyici değişkenlerini anlamak temel bir ihtiyaçtır (Bowling ve Burns, 2015). Bu davranışların ortaya çıkmasında bireysel farklılıklar, göreve ve örgüte ilişkin faktörler, çalışanların örgüte ilişkin algı ve tutumları etkili olabilmekte, birçok farklı olumsuz sonuçlara yol açmaları bu davranışların ortaya çıkmasını kolaylaştıran veya engelleyen unsurların bilinmesini ve yönetilmesini zorunlu hale getirmektedir (Polat, 2021).

3. Algılanan Yönetici Desteği

Yöneticiler çalışanların çalışma koşulları hakkındaki duygu ve düşüncelerinin gelişmesinde önemli rol oynamakta, örgüt normlarına bağlılıklarını etkilemektedir (Khan ve diğerleri, 2015:943). Yöneticilerin astlarının davranışları ve dolayısıyla örgütün başarısı üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır (Sguera ve diğerleri, 2018:615). Araştırmalar çalışanların en yakın yöneticilerinden gelen geribildirime daha fazla önem verdiklerini göstermektedir (Kottke ve Sharafinski, 1988:1076).

Yönetici desteğini genel olarak yönetici ile çalışanı arasında olumlu iş etkileşimi olarak tanımlamak mümkündür (Bhanthumnavin, 2003:79). Algılanan yönetici desteği ise çalışanların yöneticilerinin örgüte olan katkılarına verdikleri değer ile çalışanların refahını önemseme derecelerine ilişkin görüş ve inançlarını ifade etmektedir (Kottke ve Sharafinski, 1988). Bir diğer ifadeyle algılanan yönetici desteği, çalışanların yöneticilerinin kendilerine gösterdiği ilgi, destek ve teşviği algılama düzeyleridir ve sosyal destek kavramının alt boyutları arasında yer almaktadır (Ülbeği, Dağtekin ve Yalçın, 2021). Yöneticilerin desteğine ilişkin algılanan bir yetersizlik, çalışanların hedeflerine ulaşmasında durumsal engel olarak kabul edilerek hayal kırıklığı yaratabilmekte ve sapkın davranışlara yol açabilmektedir (Colbert ve diğerleri, 2004:600).

Astların davranışları örgüt lehine olabileceği gibi aleyhine de olabilmektedir (Rhoades ve Eisenberger, 2002). Bu bağlamda yönetici desteğinin çalışanların örgüt yararına olan davranışları artırırken, üretkenlik karşıtı iş davranışlarını azalttığını gösteren çalışmalar bulunmaktadır (Sguera ve diğerleri, 2018:6169). Araştırmalar algılanan yönetici desteğinin iş tatminini, örgüte bağlılığı (Basım ve Aydın, 2017), algılanan örgütsel desteği (Kurtessis ve diğerleri, 2017), örgütsel vatandaşlık davranışlarını (Akram ve diğerleri, 2018) ve performansını (Shanock ve Eisenberger, 2006) artırdığını, örgütsel sinizmi (Özkara, Taş ve Aydıntan, 2019), iş stresi ile işten ayrılma niyetini (Eisenberger ve diğerleri, 2002; Maertz ve diğerleri, 2007; Tüzün ve Kalemci 2012) azalttığını göstermektedir.

Yöneticiler astlarını yönlendirirken ve değerlendirirken örgütün vekilleri olarak hareket etmekte dolayısıyla sağladıkları destek çalışanlar tarafından örgüte atfedilmekte ve örgütsel destek algısını etkilemektedir (Shanock ve Eisenberger, 2006:689). Yöneticiler örgütte çalışanlara ödül ve kaynakların sağlanmasında kilit rol oynamalarından dolayı örgütsel destek açısından büyük önem taşımaktadırlar (Kurtessis ve diğerleri, 2017:7). Bununla birlikte yöneticiler çalışanlara destek sağlarken bunu örgütü temsilen yapabilmekte ve çalışanlarla kişisel olarak kurdukları etkileşime dayanarak örgütten bağımsız veya her iki türlü de hareket edebilmektedirler (Maertz ve diğerleri, 2007:1070-1071). Örgütsel destek teorisi temelinde çalışanlar örgütsel desteğin karşılığı olarak örgütün hedeflerine ulaşmasına yardımcı olma, örgüt içi kurallara ve normlara uyma doğrultusunda zorunluluk hissedebilmektedirler. Aksi durumda ise hayal kırıklığına uğrayan çalışanlar düşmanca ve saldırgan davranışlara yönelebilmektedirler (Colbert ve diğerleri, 2004:601). Algılanan yönetici desteği algılanan örgütsel desteğin öncüllerinden biri olarak kabul edilmektedir (Rhoades ve Eisenberger, 2002).

Çalışanlar yöneticilerinin onların refahını önemseydiğine inandığında örgütün refahı doğrultusunda özen gösterme yükümlülüğü hissetmekte, daha özgecil davranabilmekte veya daha iyi performans gösterebilmektedirler (Sguera ve diğerleri, 2018:615). Destek sağlayan bir yönetici astlarının ihtiyaç duyduğu şeyleri sağlayarak onları daha iyi çalışmaya teşvik etmektedir (Bhanthumnavin, 2003:79). Yüksek derecede destek sağlayan yöneticiler ekibin bir üyesi olarak görülüp çalışanların verimliliğinde artış sağlarken, daha az destek sağlayan yöneticiler çalışanlar tarafından başarılarının önünde bir engel olarak görülebilmekte ve çalışanları sapkın davranışlara yönlendirebilecekleri düşünülebilmektedir (Khan ve diğerleri, 2015:943-944).

4. Karanlık Kişilik Özellikleri, Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları ve Algılanan Yönetici Desteği Arasındaki İlişkiler ve Hipotezler

Kişilik özelliklerinin ve duygulanım farklılıklarının üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerinde gerek doğrudan gerekse dolaylı bir etkisinin olabileceğini gösteren pek çok çalışma bulunmaktadır (Berry, Ones ve Sackett, 2007; Salgado, 2002; Smith ve Lilienfeld, 2013; Spector, 2011). Bu davranışları artırabileceği düşünülen karanlık kişilik özelliklerine ilişkin çalışmalar ise henüz emekleme aşamasındadır (Palmer ve diğerleri, 2017; Miao ve diğerleri, 2023, Nguyen, Pascart ve Borteyrou, 2021). Karanlık kişilik özellikleri ile üretkenlik karşıtı iş davranışları arasındaki ilişkide örgütsel ve durumsal faktörlerin aracı veya düzenleyici etkisi bulunabilmektedir (Cohen, 2016; O'Boyle ve diğerleri, 2012). Bu düzenleyici etkiyi belirlemeye yönelik farklı değişkenlerin ele alındığı pek az çalışma yapılmıştır. Bu bağlamda incelenen değişkenlerden bazıları algılanan örgütsel politikanın etkisi (Baloch ve diğerleri, 2017), şeffaflık, psikolojik sözleşme ihlali ve hesap verebilirlik (Cohen ve Özsoy, 2021) ile kültürdür (Grijalva ve Newman, 2015). Örgütsel destek algısının bu bağlamda düzenleyici etkisinin olabileceği ortaya koyulmuştur (Palmer ve diğerleri, 2017; Tuna ve Boylu, 2016; Tüzün, Çetin ve Basım, 2017).

Yönetici desteğinin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerindeki etkisine ilişkin az sayıda da olsa araştırma yapılmıştır (Khan ve diğerleri, 2015; Sguera ve diğerleri, 2018). Ancak literatüre bakıldığında algılanan örgütsel desteğin önemli öncüllerinden biri olan ve aynı zamanda farklı bir

kavram olarak ele alınan algılanan yönetici desteğinin (Shanock ve Eisenberger, 2006) karanlık kişilik özellikleriyle ve üretkenlik karşıtı iş davranışlarıyla ilişkisini irdeleyen çalışmaya rastlanmamıştır.

Sapkın kişilik özelliklerinin sapkın işyeri davranışlarının önemli bir belirleyicisi olduğu iddia edilmektedir. Yüksek makyavelist kişilik özelliklerine sahip bireylerin başarıya ulaşmada engellerle karşılaştıklarında oldukça manipülatif üretkenlik karşıtı davranışlarda bulunmaları muhtemeldir. Ayrıca bu kişiler acımasızdırlar, isteyerek ve düşmanca bir şekilde etik olmayan davranışlar sergileyebilmektedirler. Etik olmayan kararlar vermeye eğilimlidirler ve genellikle başkalarının da aynı seçimleri yapacağını varsaymaktadırlar. Bu kişilerin, başkalarına yalan söyleme, onlardan çalma, hile yapma ve onları yanıltma olasılıkları oldukça yüksektir. Toplumunu yöneten sosyal, ahlaki ve yasal ilkelerin üzerinde olduklarına inanan psikopatik bireyler, utanç, suçluluk veya pişmanlık duygularını nadiren yaşarlar. Bu tür inançların onları çok kolay şekilde üretkenlik karşıtı davranışlar yapmaya yönlendirebileceği ifade edilmektedir. Narsizm'in de en az iki ana nedenden dolayı üretkenlik karşıtı davranışlarla pozitif yönde ilişkide olması beklenmektedir. İlk neden, narsistler kendilerini oldukça önemli görürler ve kendileri için arzu edilen sonuçları elde etmek için kuralları çiğnemeye istekli olabilirler. İkincisi, narsizm, kavramsal ve ampirik olarak dürtüsellikle örtüşmektedir. Üretkenlik karşıtı davranışlar genellikle dürtüsel davranışların belirli örneklerini oluşturduğu için narsizm ile üretkenlik karşıtı davranışlar arasında pozitif yönde bir ilişki olması beklenmektedir (Ying ve Cohen, 2018:986).

Makyavelistler, başkalarından intikam almaya ve yakın çevrelerindeki insanlara (aile, arkadaşlar vb.) yalan söylemeye eğilimlidirler. Çeşitli araştırmalar manipülatif liderler, düşük performans ve anti sosyal davranışlar gibi makyavelizm'in çalışma hayatındaki olumsuz sonuçları üzerine odaklanmıştır. Bu tür bireylerin kişilerarası ilişkilerde duygusal katılımları az olduğu için, iletişim daha az kontrollü bir biçimde gerçekleştirilir, bu nedenle sözlü saldırganlık veya söylentiler gibi iletişime yönelik üretkenlik karşıtı davranışlar gösterebilmektedirler. Narsistler, kendine hayranlık duyma, kendini sevmeye ve bu kendini sevmenin üçüncü şahıslar tarafından güçlendirilmesi ihtiyacı hissetmektedirler. Narsistlerin kendilerini mağdur olarak görme eğiliminde olmaları, onların olumsuz etkileşimlere girme konusundaki savunmasızlıklarını artırmakta, üstünlük duyguları başkalarını göz ardı etmelerine ve onlara hükmetmelerine yol açmaktadır. Bu olumsuzluk ve adaletsizlik duygusu, üretkenlik karşıtı davranışlarda bulunma olasılıklarını artırmaktadır. Narsist bireyler etkileşimleri ihlal olarak yorumladığında, devamsızlık, misilleme veya hileli davranışlara yönelebilmektedirler. Narsistlerin kendilerine duydukları hayranlık, davranışlarının olumsuz olduğuna inanmamalarına, bu da üretkenlik karşıtı davranışların artmasına neden olmaktadır. Psikopati, sevgi eksikliği (duyarsızlık ve empati eksikliği) ve özdenetim eksikliği (dürtüsellik) olmak üzere iki temel unsura dayanmaktadır. Psikopatik bireylerin kişilerarası çatışmalara, zorbalığa ve taciz edici denetime girme, güvensiz davranışlar, uygunsuz fiziksel ve sözlü davranışlar veya olumsuz olaylara anında tepki olarak ortaya çıkan riskli ve zorlayıcı eylemlerde bulunma eğiliminde olduklarına dair kanıtlar bulunmaktadır (Silva ve Silva, 2023). Bu bilgiler ışığı altında karanlık kişilik özelliklerinin üretkenlik karşıtı iş davranışlarının ortaya çıkışını artırabileceği sonucuna varılmış ve aşağıdaki hipotezler ortaya koyulmuştur:

H1: Makyavelist kişilik özelliğinin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H2: Narsistik kişilik özelliğinin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H3: Psikopatik kişilik özelliğinin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkisi vardır.

Yapılan bazı çalışmalarda üretkenlik karşıtı davranışlarla psikopatinin düşük düzeyde, makyavelizmin orta düzeyde ve narsizmin ise güçlü düzeyde ilişkide olduğu iddia edilmektedir.

Bir başka meta analiz çalışmasında ise narsizm ile üretkenlik karşıtı iş davranışları arasında zayıf bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna ek olarak yetişkinler üzerinde yapılan bir çalışmada ise karanlık kişilik özelliklerinin zorbalık davranışlarının güçlü bir göstergesi olduğu belirtilmiştir (Mahmood ve diğerleri, 2021:3324). Benzer şekilde üretkenlik karşıtı davranışlar ile narsizmin (Von Kanel ve diğerleri, 2017:234-235), makyavelizmin (Rehman ve Shahnawaz, 2018) ve psikopatinin (Schilbach, Baethge ve Rigotti, 2020; Cheang ve Appelbaum, 2015) ilişkili olduğu belirtilmektedir (Akt., Özler, 2021).

Algılanan yönetici desteği çalışanların örgüte olan katkılarına yöneticileri tarafından ne kadar değer verildiği ve yöneticilerinin onların refahını önemseme derecelerine ilişkin görüş ve inançlarını ifade etmektedir (Eisenberger ve diğerleri, 2002:565; Kottke ve Sharafinski, 1988). Sosyal değişim teorisi (Cropanzano ve Mitchell, 2005) ve karşılıklılık normu (Gouldner, 1960) kapsamında, çalışanların örgütlerde olumlu muamele gördüklerini düşündüklerinde buna olumlu davranışlarla karşılık verme, örgütteki durumlarına ilişkin olumsuz algılara sahip olduklarında örgüt normlarını ihlal etme ve üretkenlik karşıtı iş davranışları sergileme olasılıkları artmaktadır (Colbert ve diğerleri, 2004:600). Araştırmalar çalışanların en yakın yöneticilerinden gelen geribildirime daha fazla önem verdiklerini göstermektedir (Kottke ve Sharafinski 1988:1076). Çalışanlar yöneticilerinin onların refahını önemseydiğine inandığında örgütün refahı doğrultusunda özen gösterme yükümlülüğü hissetmekte, daha özgecil davranmakta veya daha iyi performans göstermektedirler (Sguera ve diğerleri, 2018:615).

Karanlık kişilik özellikleri çalışanların bazı üretkenlik karşıtı iş davranışları sergileme olasılıklarını artırsa da algılanan yönetici desteğinin bu ilişki üzerinde baskılayıcı etkisi olabilmektedir. Yapılan araştırma sonuçları, daha yüksek narsizm ve psikopati seviyelerine sahip bireylerin belirli türde üretkenlik karşıtı davranışlarda bulduklarını göstermektedir. Çalışanların, örgütü destekleyici olarak algıladıklarında bu davranışları nispeten daha az sergileyecekleri düşünülmektedir. Algılanan örgütsel destek, çalışanların örgütleri hakkındaki olumlu algılarını artırmakta bu da psikopatik çalışanların kışkırtıcı davranışlarını azaltmaktadır. Benzer şekilde yüksek algılanan örgütsel desteğe sahip makyavelistlerin örgütlerini daha az tehdit edici olarak görecekları ve riskli açık taktikler kullanmak yerine gizli manipülasyonlara başvuracakları tahmin edilmektedir. Örgütü daha olumlu bir şekilde algılamak karanlık kişilik özellikleri ile karakterize edilen bir çalışanın üretkenlik karşıtı davranış eğilimlerini engelleyebilmektedir. Narsizm, makyavelizm ve psikopati üretkenlik karşıtı davranışlarla pozitif yönlü ilişkili olsa da bu ilişkiyi güçlendiren ve zayıflatan bağlamsal faktörlerin rolünün incelenmesi oldukça önemlidir (Palmer ve diğerleri, 2017). Berry ve diğerleri, (2007) benzer şekilde, örgütsel destek ve adaletsizliğin işyeri saldırganlığının öncülleri olduğunu bulmuşlardır. Araştırmacılar, örgütsel desteğin işyeri saldırganlığı ile negatif, adaletsizlik algısının ise pozitif yönde ilişkide bulunduğunu ifade etmişlerdir.

Tüm bu açıklamaların ışığında, karanlık kişilik özellikleri içerisinde yer alan narsizm, makyavelizm ve psikopatinin üretkenlik karşıtı davranışları pozitif yönde etkileyeceği, algılanan yönetici desteğinin ise çalışanların göstereceği üretkenlik karşıtı davranışları azaltmada etkili olabileceği düşünülmektedir. Bu doğrultuda geliştirilen hipotezler aşağıda sıralanmıştır:

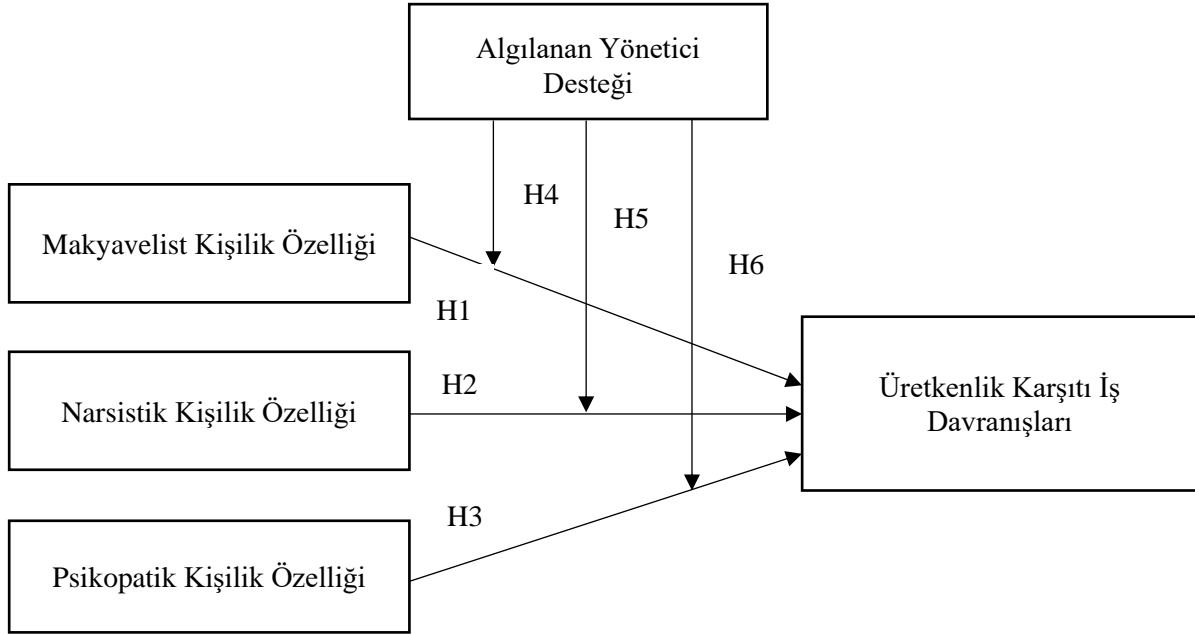
H4: Algılanan yönetici desteğinin makyavelist kişilik özelliği ile üretkenlik karşıtı iş davranışları arasındaki ilişkide düzenleyici etkisi vardır. Algılanan yönetici desteği düşük olduğunda ilişki daha yüksek, algılanan destek yüksek olduğunda ilişki daha zayıf olacaktır.

H5: Algılanan yönetici desteğinin narsistik kişilik özelliği ile üretkenlik karşıtı iş davranışları arasındaki ilişkide düzenleyici etkisi vardır. Algılanan yönetici desteği düşük olduğunda ilişki daha yüksek, algılanan destek yüksek olduğunda ilişki daha zayıf olacaktır.

H6: Algılanan yönetici desteğinin psikopatik kişilik özelliği ile üretkenlik karşıtı iş davranışları arasındaki ilişkide düzenleyici etkisi vardır. Algılanan yönetici desteği düşük olduğunda ilişki daha yüksek, algılanan destek yüksek olduğunda ilişki daha zayıf olacaktır.

Hipotezler doğrultusunda araştırma modeli Şekil 1'deki gibi oluşturulmuştur:

Şekil 1: Araştırma Modeli

5. Araştırmanın Metodolojisi ve Bulguları

Karanlık kişilik özelliklerinin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerindeki etkisinde algılanan yönetici desteğinin rolünü belirlemeyi hedefleyen araştırmanın yöntemi ve araştırma sonucunda ulaşılan bulgular bu başlık altında ele alınmıştır.

5.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışma karanlık kişilik özelliklerine sahip çalışanların üretkenlik karşıtı davranışları ve karanlık kişilik özelliklerinin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerindeki etkisinde algılanan yönetici desteğinin rolünü ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

Literatüre bakıldığında karanlık kişilik özelliklerinin hem birlikte hem de tek tek üretkenlik karşıtı davranışlarla ilişkilendirildiği çalışmaların sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, karanlık kişilik özelliklerinin üretkenlik karşıtı davranışlarla ilişkisinde algılanan yönetici desteğinin rolünün belirlendiği yerli ve yabancı yazında hiçbir çalışmanın olmaması bu çalışmanın literatüre sağlayacağı katkı açısından dikkat çekicidir.

5.2. Araştırmanın Örnekleme ve Yöntemi

Bu çalışmanın örnekleme Denizli ilinde faaliyet gösteren tekstil işletmelerinde çalışan mavi ve beyaz yakalı personelden oluşmaktadır. Araştırmada veri toplama aracı olarak anket formundan yararlanılmış, anketler araştırmaya katılmayı kabul eden beş işletmeye dağıtılmış 472 adet anket toplanmıştır. Hatalı ve eksik doldurulan anketlerin elenmesinden sonra analizler 346 anketten elde edilen verilere uygulanmıştır.

Araştırma öncesinde Pamukkale Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Yayın Etiği Kurulu'ndan (Karar no: 68282350/2022/G15) izin alınmıştır.

5.3. Veri Toplama Araçları

Bu araştırmada verilerin toplanmasında karanlık kişilik özellikleri, algılanan yönetici desteği ve üretkenlik karşıtı iş davranışı ölçekleri ile katılımcıların demografik özelliklerini tespit etmeye yönelik toplam 78 sorudan oluşan bir anket formundan yararlanılmıştır. Ölçeklerin tümünde 5'li Likert derecelendirmesi kullanılmıştır.

Araştırmada kullanılan karanlık üçlü ölçeği Jones ve Paulhus (2014) tarafından geliştirilmiş olan, her biri 9 madde ile ölçülen narsizm, makyavelizm ve psikopati boyutlarından oluşan 27 ifadeli ölçektir. Yanıtlayıcılar görüşlerini bu üç kişilik özelliğinden birini tanımlayan ifadelere katılma derecelerine göre kendilerine uygun Likert derecesini işaretleyerek ifade etmişlerdir.

Algılanan yönetici desteği ölçeği Giray ve Şahin (2012) tarafından geliştirilen 11 maddelik tek boyutlu ölçektir. Ölçek ifadeleri 5'li Likert derecelendirmesi (1: “kesinlikle katılmıyorum”; 5: “kesinlikle katılıyorum”) kullanılarak yanıtlanmıştır.

Üretkenlik karşıtı iş davranışlarını ölçmek için Spector vd. (2006)'nın 33 maddelik ölçeği kullanılmıştır. Orijinal ölçek üretimden sapma, hırsızlık, sabotaj, kötüye kullanma ve geri çekilme olarak ifade edilen beş alt boyuttan oluşmaktadır. İfadeler 5'li Likert ölçeği ile (1: “Hiçbir zaman”, 5: “Her zaman”) derecelendirilmiştir.

5.4. Veri Analizleri ve Bulgular

Verilerin analizinde IBM SPSS istatistik ve AMOS yazılımları kullanılmıştır. Açıklayıcı faktör analizi ile çoklu doğrusal regresyon analizleri için IBM SPSS 22, doğrulayıcı faktör analizi için IBM AMOS 26 programları ve algılanan yönetici desteğinin düzenleyici etkisini belirlemede SPSS Process Macro eklentisinden yararlanılmıştır.

5.4.1.Örneklemin Demografik Bulguları

Katılımcıların %64'ü erkek, %36'sı kadın çalışanlardan oluşmaktadır. Yaş değişkeni açısından katılımcıların %34'ü 42-50, %30'u 34-41, %20' si 26-33, %9'u 15-25 yaş aralıklarında olup ve %7'si 50 yaş ve üzeri yaşlardadır. Eğitim durumu açısından değerlendirildiğinde anket çalışmasına katılanların %44'ü lise, %21'i ilkokul, %17'si ortaokul, %9'u yüksekokul, %8'i üniversite ve %1'i yüksek lisans ve doktora mezunu çalışanlardan oluşmaktadır. Katılımcılardan %81'i işçi, %11'i idari personel, %7'si şef ve yardımcısı, %1'i ise genel müdür ve yardımcısı olarak görev yapmaktadır. Yine katılımcılardan, %26'sının 16 yıl ve üzeri, %23'ünün 1-4 yıl, %18'inin 5-8 yıl, %14'ünün 1 yıldan az, %11'inin 9-12 yıl ve %8'inin 13-16 yıl arası çalışma süreleri olduğu görülmektedir.

5.4.2. Araştırmada Kullanılan Ölçeklere İlişkin Bulgular

Araştırmada kullanılan ölçeklerin çalışılan örneklem üzerinde doğrulanıp doğrulanmadığının tespit edilmesi amacıyla önce açıklayıcı faktör analizi daha sonra doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır.

Karanlık üçlü ölçeğinin açıklayıcı faktör analizine ilişkin Kaiser-Meyer-Olkin değeri (KMO=0.827), ve Bartlett testi sonuçları ($\chi^2=1550.309$; $p<0.01$) örneklem hacminin yeterliliğini ve faktör analizinin uygulanabilirliğini ortaya koymuştur (Kalaycı, 2014). Yeterli faktör yüküne sahip olmayan ve faktör yapısını bozan maddeler çıkarıldığında ölçeğin DFA sonuçları ile de doğrulanan üç faktörlü yapı gösterdiği görülmüştür. Analiz sonuçlarına göre gibi makyavelizm ve narsisizm boyutlarında 5'er ifade, psikopati boyutunda ise 6 ifade bulunmaktadır. Faktör öz değerleri sırasıyla 1.958, 1.481 ve 4.626 olup, toplam varyansın %50'sini açıklamaktadır. Ölçeğin iç tutarlılığını gösteren Cronbach Alfa katsayısı makyavelizm boyutu için 0.76, narsisizm boyutu için 0.70, psikopati boyutu için 0.79 ve tüm ölçek için 0.84 olarak hesaplanmıştır. DFA uyum değerleri $\chi^2/df=2.263$, CFI=0.910, GFI=0.919 RMSEA=0.060 olarak saptanmıştır.

Spector vd. (2006)'nin üretkenlik karşıtı iş davranışları ölçeğİ için yapılan açıklayıcı faktör analizi sonucunda yeterli faktör yüküne sahip olmadığı görülerek, faktör yapısını bozduğı görülen maddeler çıkarılmış, ölçeğİN Öcel (2010)'in çalışmasına benzer şekilde üretimden sapma boyutunu dışlayarak özgün ölçekten farklı olarak dört boyutlu bir yapısı olduğu görülmüştür. KMO değeri 0.767 ve Bartlett testi sonuçları $\chi^2=1745.512$; $p<0.01$ olup dört faktör toplam varyansın %57'sini açıklamaktadır. Bu haliyle kötüye kullanma boyutunda sekiz, geri çekilme boyutunda dört, çalma boyutunda üç, sabote etme boyutunda iki madde yer almıştır. Faktör öz değerleri sırasıyla 4.127; 2.426; 1.572 ve 1.489'dur. Alt boyutların Cronbach Alfa katsayıları kötüye kullanma için 0.76, geri çekilme için 0.74, sabotaj 0.80, çalma için 0.79, sabote etme için ve tüm ölçek için 0.78 olarak hesaplanmıştır. DFA uyum değerleri $\chi^2/df=2.241$; CFI=0.915; GFI=0.923 ve RMSEA=0.060 olarak bulunmuştur. Ölçeklere ilişkin madde açıklamaları ve faktör yükleri Tablo 1'de görülmektedir.

Tablo 1: Ölçeklerde yer alan maddeler ve faktör yükleri

Alt Boyutlar	Madde	Faktör Yükleri	
Karanlık Üçlü Ölçeği			
Makyavelizm	2. İstedığimi elde etmek için kendi çıkarlarım doğrultusunda birilerini ya da bir şeyleri yönlendirmekten hoşlanırım.	0.612	
	3. Bedeli ne olursa olsun, önemli kişileri kendi tarafına çekmelisin.	0.728	
	4. Başkalarıyla doğrudan çatışma yaşamaktan kaçınmak gerekir, çünkü bu kişiler daha sonra işinize yarayabilir.	0.776	
	5. Daha sonra insanlara karşı kullanabileceğiniz bilgileri bir kenarda tutmak akıllıcadır.	0.676	
	6. İnsanlardan intikam almak için doğru zamanı beklemelisiniz	0.542	
	Narsizm	1. İnsanlar beni doğal bir lider olarak görür.	0.631
3. Ben olmadığımda pek çok grup faaliyeti sıkıcı olur.		0.694	
4. Özel biri olduğumu biliyorum, çünkü herkes bana sürekli böyle söylüyor.		0.819	
5. Önemli kişilerle tanışmaktan hoşlanırım.		0.554	
7. Ünlü kişilerle mukayese edilmişliğim vardır.		0.593	
Psikopati		1. Yetkililerden intikam almak hoşuma gider.	0.641
	3. İntikam hızlı ve bedeli ağır olmalıdır.	0.737	
	5. Başkalarına karşı kaba olabildiğim doğrudur.	0.600	
	6. Benimle uğraşanlar her zaman pişman olur.	0.547	
	8. Kaybedenlere satışmaktan hoşlanırım.	0.797	
	9. İstedığimi almak için her şeyi söylerim.	0.757	
Algılanan Yönetici Desteği			
	1. Yöneticim bilmeden bir hata yaptığımda beni işyerindeki diğer kişilere karşı savunur.	0.744	
	2. Yöneticim işler çıkmaza girdiğinde güvенеbileceğim birisidir.	0.802	
	3. Yöneticim işimle ilgili sorunları dinlemeye her zaman için hazırdır.	0.804	
	4. Yöneticim işimde önemli bir şey başardığımda takdir edilmemi sağlar.	0.803	
	5. Yöneticim görüşlerimi dikkate alır.	0.865	
	6. Yöneticim işime yönelik amaç ve isteklerimi öğrenmek için bana zaman ayırır.	0.839	
	7. Yöneticim bir işi iyi yaptığımda beni takdir eder.	0.835	
	8. Yöneticim performansımı nasıl geliştireceğim konusunda bana yol gösterir.	0.817	
	9. Yöneticim işimi yapmam için yardımcı olur.	0.740	
	10. Yöneticim çalışanlarımı başkalarına karşı canla başla savunur.	0.801	
	11. Yöneticim sağlık, mutluluk gibi genel durumumla ilgilenir.	0.729	
Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları			
Kötüye Kullanma	14. İşyerindeki birini iş performansından dolayı aşağılama	0.665	
	15. İşyerinde biri(leri)nin özel hayatıyla alay etme	0.661	
	19. İşyerindeki herhangi bir çalışanı görmezden gelme/yok sayma	0.643	
	21. İşyerindeki biriyle tartışma çıkarma	0.599	
	27. İşyerindeki herhangi birine kendisini kötü hissettirecek yakışsız şeyler söyleme	0.606	
	29. İşyerindeki birini kötü şakalar yaparak utandırma	0.556	
	31. İşyerindeki birini itme ya da vurma	0.592	
	32. İşyerindeki biriyle alay etme ya da onu küçük düşürme	0.678	
	Geri Çekilme	3. İzin almadan işe geç gelme	0.741
		4. Hasta olmadığınız halde hastalığı bahane ederek işe gelmeme	0.781
11. İzin verildenden daha uzun süre mola kullanma		0.692	
33. İşyeri dışındaki insanlara çalıştığınız yerin ne kadar kötü olduğunu anlatma		0.783	
Sabotaj	1. İşvereninize ait araç/gereç/malzemeyi kasten boşa harcama	0.894	
	6. Çalışma ortamınızı kasten kirletme veya dağınık bırakma	0.876	
Çalma	7. İşvereninize ait olan bazı şeyleri izinsiz alma	0.871	
	18. İzin almadan işvereninize ait parayı alma/kullanma	0.783	
	22. İşyerinde başkasına ait bir şeyi izinsiz alma	0.872	

11 maddeli algılanan yönetici desteği ölçeğine önce açıklayıcı arkasından doğrulayıcı faktör analizi yapılmış ölçeğin tek boyutlu yapısı doğrulanmıştır (Tablo 1). Analize ilişkin KMO değeri .948, Bartlett testi $\chi^2=3225.929$; $p<0.01$ olarak hesaplanmıştır. Tek boyutun açıkladığı varyans toplam varyansın %68'i olup, ölçeğin Cronbach Alfa katsayısı 0.95'tir. DFA uyum değerleri $\chi^2/df=3.141$; CFI=0.973; GFI=0.937 ve RMSEA=0.079 olarak hesaplanmıştır.

Ölçeklerin güvenilirlikleri, yapının bileşik güvenilirliği (CR) ve ortalama varyansı (AVE) hesaplanarak değerlendirilmiştir. Karanlık üçlü değişkenlerinin AVE değerleri 0.50'nin altında bulunmakla birlikte değişkenlerin faktör yüklerinin 0.50'in üzerinde olması ve değişkenlere ilişkin tüm CR değerlerinin 0.70'in üzerinde bulunması yapıların iyi düzeyde iç tutarlılığa sahip olduğunu göstermektedir (Cheung ve Wang, 2017). Algılanan yönetici desteği ölçeğinin ve üretkenlik karşıtı iş davranışları ölçeğinin tüm alt boyutlarının AVE değerleri 0.50'den daha yüksek ve tüm CR değerleri 0.70'in üzerindedir. Bu yapıların da iç tutarlılığa sahip olduğu söylenebilir. Ayrım geçerliliği, AVE'nin karekökü ile değişkenlerin korelasyonları karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Tüm değişkenlerin AVE'sinin karekökünün, değişkenler arasındaki korelasyondan daha büyük olduğu için ayırt edici geçerliliğin de sağlandığını söylemek mümkündür (Fornell ve Larcker,1981).

Değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler ve korelasyon değerleri Tablo 2'de görülmektedir.

Tablo 2: Değişkenlere Yönelik Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	M	S.S.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.Makyevelizm	2.59	.97											
2. Narsizm	2.65	.83	.349**										
3. Psikopati	2.02	.8	.474**	.266**									
4.AYD	3.23	1.02	-.037	.197**	-.119*								
5.Kötüye Kul.	1.15	.243	.364**	.129*	.477**	-.266**							
6.Geri Çekilme	1.19	.333	.221**	.052	.170*	-.524**	.381**						
7. Sabotaj	1.05	.21	.085	.014	.099	-.208**	.150**	.191**					
8. Çalma	1.02	.104	.141*	.124*	.097	-.083	.055	.191**	.210**				
9. ÜKİD	1.07	.126	.314**	.127*	.387**	-.308**	.736**	.403**	.721**	.426**			
10. Yaş	3.11	.108	-.037	-.083	-.078	.027	-.086	-.126*	.014	.019	-.043		
11. Cinsiyet	0.36	.482	-.207**	-.07	-.230**	.157**	-.126*	-.195**	.023	-.035	-.087	.01	
12.Pozisyon	1.29	.657	.021	.101	-.135*	.220**	-.099	-.146**	-.103	-.066	-.109*	.150*	-.013

$N = 346$. AYD= algılanan yönetici desteği; ÜKİD=üretkenlik karşıtı iş davranışları; * $p \leq 0.05$; ** $5 p \leq 0.001$

Katılımcıların karanlık kişilik özellikleri seviyelerinin ortalamasının altında, algılanan yönetici desteği seviyelerinin ortalamasının üzerinde ve üretkenlik karşıtı iş davranışları seviyelerinin ortalamasının altında olduğu görülmektedir. Karanlık kişilik özelliklerinin her bir alt boyutu ile üretkenlik karşıtı iş davranışları arasında anlamlı pozitif bir korelasyon, algılanan yönetici desteği ile üretkenlik karşıtı iş davranışları ve boyutları arasında (çalma boyutu hariç) anlamlı negatif bir korelasyon olduğu gözlemlenmektedir.

5.4.2. Hipotez Testleri

Karanlık kişilik özelliklerinin, üretkenlik karşıtı iş davranışları ve alt boyutlarına olan etkisini ortaya koyabilmek amacıyla çoklu regresyon analizi yapılmıştır. Verilerin normal dağılıma uygunluğu çarpıklık ve basıklık değerleri incelenerek kontrol edilmiştir. Üretkenlik karşıtı iş davranışları dışındaki değişkenlerin normal dağıldığı tespit edilmiştir. Sorunu gidermek için üretkenlik karşıtı iş davranışları değişkeninin ve alt boyutlarının log transformasyonu yapılarak

analize dahil edilmiştir. Yaş, cinsiyet ve pozisyon gibi demografik değişkenler kontrol edilmiştir. Çoklu regresyona analizlerinde tespit edilen Durbin Watson değerlerinin 1.5-2.0 arasında olması otokorelasyon olmadığını ve VIF değerlerinin 5'ten küçük olması ise çoklu doğrusallığın problem olmadığını göstermektedir (Kalaycı, 2014).

Gerçekleştirilen çoklu regresyon analizinin sonuçları Tablo 3'te görülmektedir.

Tablo 3: Çoklu Regresyon Analizi Sonuçları

Model	Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken	Beta	Adj. R2	F	P
Model 1				.228***	17.999	.000
	Makyavelizm		.236***			.000
	Narsizm	ÜKİD	-.035			.499
	Psikopati		.290***			.000
Model 2				.251***	20.270	.000
	Makyavelizm		.192***			.001
	Narsizm	Kötüye Kullanma	-.042			.409
	Psikopati		.395***			.000
Model 3				.092***	6.850	.000
	Makyavelizm		.194**			.002
	Narsizm	Geri Çekilme	-.027			.634
	Psikopati		.026			.662
Model 4				.008	1.468	.188
	Makyavelizm		.069			.282
	Narsizm	Sabotaj	-.011			.847
	Psikopati		.073			.246
Model 5				.021*	2.210	.042
	Makyavelizm		.115			.071
	Narsizm	Hırsızlık	.096			.100
	Psikopati		.011			.863

$N= 346$; * $p \leq 0.05$; ** $p \leq 0.01$; *** $p \leq 0.001$

Sonuçlar karanlık üçlü kişilik özelliklerinden makyavelizm ve psikopatinin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkiye sahip olduğunu, narsizmin ise anlamlı bir etkisinin olmadığını ortaya çıkarmıştır. Karanlık kişilik özelliklerinin üretkenlik karşıtı iş davranışlarının alt boyutlarına olan etkisi incelendiğinde makyavelizm ve psikopatinin kötüye kullanma üzerinde ve makyavelizmin geri çekilme üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi

olduğu görülmüştür. Buna göre H1 ve H3 hipotezleri doğrulanmış, H2 hipotezi için ise destek bulunamamıştır.

Algılanan yönetici desteğinin karanlık kişilik özelliklerinin üretkenlik karşıtı iş davranışları ve alt boyutları üzerindeki etkisine yönelik düzenleyici rolünü test etmek amacıyla Andrew F. Hayes'e ait SPSS Process Macro yazılımı bootstrap yöntemi ile 5000 yeniden örneklem seçeneği ile kullanılmış, değişkenlerin sürekli olmasından dolayı Model 1 seçilerek ilgili analizler yapılmıştır. Karanlık kişilik özelliklerinin alt boyutlarının kendi aralarında anlamlı pozitif ilişkiler bulunması dolayısıyla yaş, cinsiyet ve pozisyonun yanı sıra düzenleyici değişken rolü incelenirken her bir karanlık üçlü boyutu için diğer iki boyut kontrol edilmiştir (Palmer vd. 2017).

Makyavelizmin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerindeki etkisinde algılanan yönetici desteğinin düzenleyici rolünü gösteren analiz sonuçları Tablo 4'te görülmektedir.

Tablo 4: Makyavelizmin Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları Üzerindeki Etkisinde Algılanan yönetici Desteğinin Düzenleyici Rolüne İlişkin Analiz Sonuçları

	B	Std. Hata	T	P	LLCI	ULCI
Int Makxayd	-.0072	.0021	-3.5161	.0005	-.0112	-.0032
Ayd Düzeyleri						
Düşük	.0147	.0031	4.6597	.0000	.0085	.0209
Orta	.0073	.0026	2.8536	.0046	.0023	.0124
Yüksek	.0000	.0035	-.0133	.9894	-.0069	.0068
Model Özeti	R	R²	F	Df1	Df2	P
	.5403	.2919	17.3680	8.0000	337.0000	.0000
Int Mak*AYD		.0260	12.3626	1.0000	337.0000	.0005

Makyavelizm ve algılanan yönetici desteği etkileşimi sonucunda oluşan model istatistiksel olarak anlamlıdır (R=.5403; R²=.2919; F=17.3680; p<.001). Üretkenlik karşıtı iş davranışlarının yaklaşık %29'unun bağımsız değişkenler tarafından açıklandığı görülmektedir. Makyavelizmin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerinde (β =.036; p<.001) pozitif yönlü bir etkisi, etkileşimli algılanan yönetici desteğinin ise (β =-.0072; p<.001) negatif yönlü etkisi vardır. Etkileşimli etki anlamlı iken, alt (LLCI=-.0112) ve üst (ULCI=-.0032) güven aralıkları sıfırı içermemektedir. Bu durum düzenleyici etkiyi kanıtlamakta, bu sonuçlara göre H4 hipotezi doğrulanmıştır. Tabloda algılanan yönetici desteği yüksek olduğunda düzenleyici etkinin olmadığı, düşükçe düzenleyici etkisinin anlamlı hale geldiğini ve düşük düzeylere anlamlılığın arttığı görülmüştür.

Narsisizm ile algılanan yönetici desteği etkileşiminin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerindeki düzenleyici etkileri test edildiğinde oluşan modelin istatistiki olarak anlamlı olduğu ve üretkenlik karşıtı iş davranışlarının yaklaşık %28'inin (R²=.2754) bağımsız değişkenler tarafından açıklandığı görülmektedir.

Narsizmin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerindeki etkisinde algılanan yönetici desteğinin düzenleyici rolünü gösteren analiz sonuçları Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5: *Narsizmin Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları Üzerindeki Etkisinde Algılanan yönetici Desteğinin Düzenleyici Rolüne İlişkin Analiz Sonuçları*

	B	Std. Hata	T	P	LLCI	ULCI
IntNars*AYD	-.0049	.0023	-2.0992	.0365	-.0094	-.0003
Ayd Düzeyleri						
Düşük	.0088	.0038	2.3017	0.0220	.0013	.0164
Orta	.0039	.0028	1.3717	.1711	-.0017	.0094
Yüksek	-.0011	.0035	-.3086	.7578	-.0080	.0058
Model Özeti	R	R2	F	Df1	Df2	P
	.5248	.2754	16.0132	8.0000	337.0000	.0000
Int NarsxAyd		.0095	4.4068	1.0000	337.0000	.0365

Narsizmin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerinde ($\beta=.0196$; $p<.005$) pozitif yönlü bir etkisi, etkileşimli algılanan yönetici desteğinin ise ($\beta=-.0049$; $p<.005$) negatif yönlü etkisi bulunmaktadır. Etkileşimli etki anlamlıdır ve alt (LLCI=-.0094) ve üst (ULCI=-.0003) güven aralıkları sıfırı içermemektedir. Bu durumda H5 hipotezinin desteklendiği söylenebilir. Algılanan yönetici desteğinin farklı düzeylerinde narsizmin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerindeki etkisi test edildiğinde, narsizmin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerindeki etkisinin sadece algılanan yönetici desteği düşük olduğunda anlamlı olduğu, orta ve yüksek düzeylerde bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir.

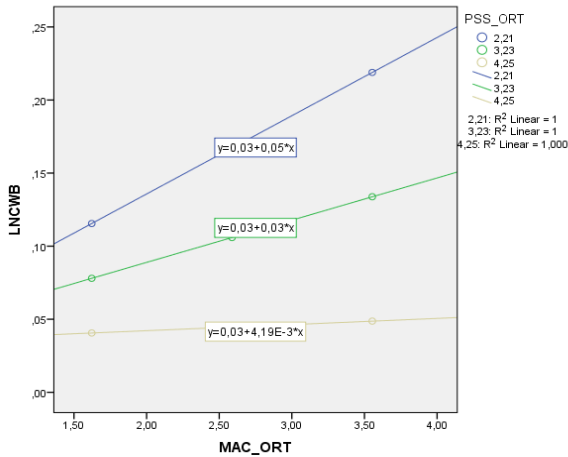
Tablo 6 psikopatinin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerindeki etkisinde algılanan yönetici desteğinin düzenleyici rolüne ilişkin analiz sonuçlarını göstermektedir. Oluşan modelin istatistiksel olarak anlamlı olduğu ($p<.001$) ve üretkenlik karşıtı iş davranışlarının yaklaşık %31'inin ($R^2=.3077$) bağımsız değişkenlerce açıklandığı görülmektedir. Psikopatinin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerinde ($\beta=.0497$; $p<.001$) pozitif yönlü bir etkisi, etkileşimli algılanan yönetici desteğinin ise ($\beta=-.0107$; $p<.001$) negatif yönlü etkisi olduğu tespit edilmiştir. Etkileşimli etki anlamlıdır ve alt (LLCI=-.0153) ve üst (ULCI=-.0060) güven aralıkları sıfırı içermemektedir.

Tablo 6: Psikopatinin Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları Üzerindeki Etkisinde Algılanan yönetici Desteğinin Düzenleyici Rolüne İlişkin Analiz Sonuçları

	B	Std. Hata	T	P	LLCI	ULCI
IntPsiko*AYD	-.0107	.0024	-4.5078	.0000	-.0153	-.0060
Ayd Düzeyleri						
Düşük	.0260	.0038	6.8118	.0000	.0185	.0336
Orta	.0152	.0030	5.0041	.0000	.0092	.0211
Yüksek	.0043	.0039	1.0847	.2788	-.0035	.0120
Model Özeti	R	R2	F	Df1	Df2	P
	.5547	.3077	18.7231	8.000	337.000	.0000
Int PsikopxAyd		.0417	20.3198	1.0000	337.000	.0000
Int MakxAyd	R	R2	F	Df1	Df2	P
		.0417	20.3198	1.0000	337.000	.0000

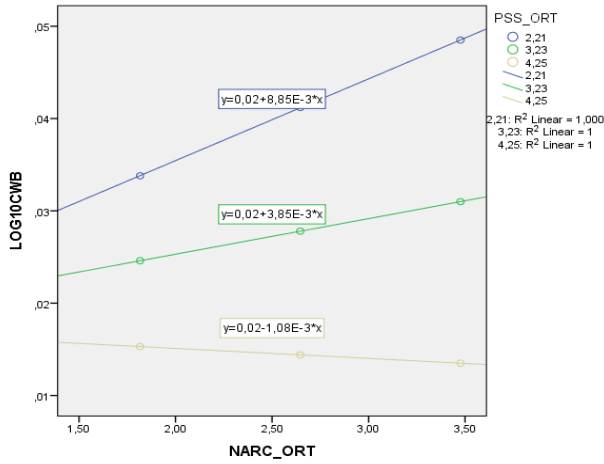
Bu sonuçlar H6 hipotezine destek sağlamaktadır. Psikopatinin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerindeki etkisinin algılanan yönetici desteği düşük olduğunda daha güçlü olduğu görülmektedir. Buna göre algılanan yönetici desteği yüksek olduğunda düzenleyici etkinin olmadığı, düşükçe düzenleyici etkisinin anlamlı hale geldiğini ve düşük düzeylerde anlamlılığın arttığı söylemek mümkündür. Algılanan yönetici desteğinin farklı düzeylerinde karanlık kişilik özellikleri ile üretkenlik karşıtı iş davranışları arasındaki ilişkiler görsel olarak Şekil 2, Şekil 3 ve Şekil 4'te görülmektedir.

Şekil 2: Algılanan Yönetici Desteğinin Farklı Düzeylerinde Makyavelizm ile Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları Arasındaki İlişki

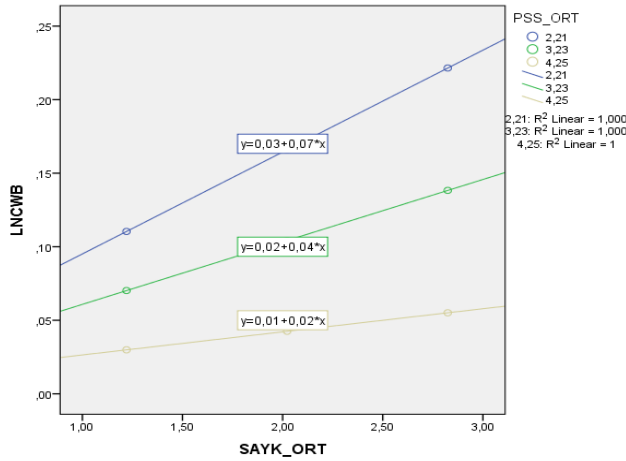
Not: LNCWB: Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları; MAC_ORT: Makyavelizm; PSS_ORT: Algılanan Yönetici Desteği

Şekil 3: Algılanan Yönetici Desteğinin Farklı Düzeylerinde Narsizm ile Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları Arasındaki İlişki

Not: LNCWB: Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları; NARC_ORT: Narsizm; PSS_ORT: Algılanan Yönetici Desteği

Şekil 4: Algılanan Yönetici Desteğinin Farklı Düzeylerinde Psikopati ile Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları Arasındaki İlişki

Not: LNCWB: Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları; SAYK_ORT: Psikopati; PSS_ORT: Algılanan Yönetici Desteği

Algılanan yönetici desteğinin, karanlık kişilik özelliklerinin üretkenlik karşıtı iş davranışlarının alt boyutları üzerindeki etkisindeki düzenleyici rolüne ilişkin analiz sonuçları Tablo 7, Tablo 8, Tablo 9 ve Tablo 10'da görülmektedir.

Tablo 7: *Karanlık Üçlü Kişilik Özelliklerinin Kötüye Kullanma Davranışı Üzerindeki Etkisinde Algılanan Yönetici Desteğinin Rolüne İlişkin Analiz Sonuçları*

Etkileşim Etkisi	B	Std. Hata	T	P	LLCI	ULCI
Makyavelizm_AYD	-.0313	.0081	-3.8454	.0001	-0.473	-.0153
AYD Etkisi						
Düşük (-1 S.S.)	.0633	.0125	5.0652	.0000	.0387	.0879
Orta	.0314	.0102	3.0830	.0022	.0113	.0514
Yüksek (+1 S.S.)	-.0006	.0137	-.0427	.9660	-.0276	.0264
Narsizm_AYD	-.0083	.0093	-.8963	.3707	-.0266	.0099
Psikopati_AYD	-.0343	.0095	-3.6018	.0004	-.0531	-.0156
AYD Etkisi						
Düşük (-1 S.S.)	.1201	.0154	7.8068	.0000	.0898	.1504
Orta	.0851	.0122	6.9839	.0000	.0611	.1090
Yüksek (+1 S.S.)	.0501	.0158	3.1703	.0017	.0190	.0811

Tablo 8: *Karanlık Üçlü Kişilik Özelliklerinin Geri Çekilme Davranışı Üzerindeki Etkisinde Algılanan Yönetici Desteğinin Rolüne İlişkin Analiz Sonuçları*

Etkileşim Etkisi	B	Std. Hata	T	P	LLCI	ULCI
Makyavelizm_AYD	-.0258	.0102	-2.5382	.0116	-.0458	-.0058
AYD Etkisi						
Düşük (-1 S.S.)	.0650	.0156	4.1679	.0000	.0343	.0957
Orta	.0387	.0127	3.0480	.0025	.0137	.0637
Yüksek (+1 S.S.)	.0124	.0171	.7219	.4709	-.0213	.0461
Narsizm_AYD	-.0173	.0114	-1.5182	.1299	-.0398	.0051
Psikopat_AYD	-.0204	.0119	-1.7086	.0884	-.0438	.0031

Tablo 9: *Karanlık Üçlü Kişilik Özelliklerinin Sabotaj Davranışı Üzerindeki Etkisinde Algılanan Yönetici Desteğinin Rolüne İlişkin Analiz Sonuçları*

Etkileşim Etkisi	B	Std. Hata	T	P	LLCI	ULCI
Makyavelizm_AYD	-.0074	.0075	-.9804	.3276	-.0222	.0074
Narsizm_AYD	-.0109	.0084	-1.2974	.1954	-.0275	.0056
Psikopati_AYD	-.0226	.0087	-2.5881	.0101	-.0398	-.0054
AYD Etkisi						
Düşük (-1 S.S.)	.0318	.0141	2.2569	.0247	.0041	.0596
Orta	.0088	.0112	.7842	.4334	-.0132	.0307
Yüksek (+1 S.S.)	-.0143	.0145	-.9890	.3234	-.0428	.0142

Tablo 10: *Karanlık Üçlü Kişilik Özelliklerinin Hırsızlık Davranışı Üzerindeki Etkisinde Algılanan Yönetici Desteğinin Rolüne İlişkin Analiz Sonuçları*

Etkileşim Etkisi	B	Std. Hata	T	P	LLCI	ULCI
Makyavelizm_AYD	-.0056	.0040	-1.3893	.1656	-0.135	.0023
Narsizm_AYD	-.0123	.0045	-2.7614	.0061	-.0211	-.0035
AYD Etkisi						
Düşük (-1 S.S.)	.0246	.0074	3.3293	.0010	.0101	.0392
Orta	.0120	.0054	2.2141	.0275	.0013	.0228
Yüksek (+1 S.S.)	-.0005	.0068	-.0771	.09386	-.0139	.0128
Psikopat__AYD	-.0095	.0047	-2.0254	.0436	-.0187	-.0003
AYD Etkisi						
Düşük (-1 S.S.)	.0095	.0076	1.2600	.2085	-.0053	.0244
Orta	-.0002	.0060	-.0255	.9726	-.0119	.0116
Yüksek (+1 S.S.)	-.0098	.0078	-1.2672	.2059	-.0251	.0054

Analiz sonuçları algılanan yönetici desteğinin makyavelizmin kötüye kullanma ve geri çekilme üzerindeki etkisi üzerinde negatif yönlü düzenleyici rolünün olduğu, yüksek düzeyde makyavelist kişilik özelliklerine sahip çalışanların algılanan destek yüksek olduğunda daha az kötüye kullanma ve geri çekilme davranışı sergilediklerini göstermektedir (Tablo 7, 8). Algılanan yönetici desteğinin, narsizmin sadece hırsızlık üzerindeki etkisinde düzenleyici bir rolü olduğu görülmektedir. Narsistik kişilik özelliklerine sahip çalışanlar algılanan destek yüksek olduğunda daha az hırsızlık davranışı sergilemektedirler (Tablo 10). Algılanan yönetici desteğinin psikopati ve üretkenlik karşıtı iş davranışları arasındaki ilişki üzerindeki düzenleyici rolü incelendiğinde, düzenleyici etkinin psikopati ile kötüye kullanma ve sabotaj arasındaki ilişkilerde etkili olduğu söylenebilir (Tablo 7, 9). Psikopati ve hırsızlık arasındaki ilişkide algılanan yönetici desteği ile psikopati etkileşiminin etkisi anlamlı olmasına rağmen farklı destek düzeylerindeki etki tespit edilememiştir (Tablo 10). Bu sonuçlara göre, genel olarak algılanan yönetici desteği yüksek olduğunda daha yüksek düzeyde karanlık kişilik özelliğine sahip çalışanların daha az üretkenlik karşıtı iş davranışları sergilediğini söylemek mümkündür.

6. Tartışma ve Sonuç

Literatürde narsizm, makyavelizm ve psikopatinin üretkenlik karşıtı davranışları üzerindeki etkisinde örgütsel ve durumsal faktörlerin rolüne ilişkin çalışmaların sayısının sınırlı olduğu görülmektedir. Yöneticilerin astlarıyla kurdukları etkileşim bu davranışların ortaya çıkışını etkileyebilen önemli faktörlerdendir (Polat, 2021). Bu araştırmanın sonuçları karanlık kişilik özelliklerine sahip kişilerin daha fazla üretkenlik karşıtı iş davranışları sergilediği, aynı kişiler yönetici desteğini yüksek olarak algıladıklarında bu davranışlarda bulunma sıklığının azaldığını göstermekte, bu yönüyle mevcut literatüre katkı sağlamaktadır.

Bu araştırmadan elde edilen sonuçlar literatürdeki karanlık kişilik özelliklerinin üretkenlik karşıtı iş davranışlarını artırdığına ilişkin araştırma sonuçları ile paralellik göstermektedir (Cohen ve Özsoy, 2021; Kanten, Yeşiltaş ve Arslan, 2015; O'Boyle ve diğerleri, 2012; Palmer ve diğerleri, 2017). Korelasyon analizi sonuçları literatüre uygun bir şekilde her üç karanlık kişilik özelliğinin de üretkenlik karşıtı iş davranışlarıyla pozitif ve anlamlı ilişkiyi göstermektedir. Bununla birlikte

Cohen ve Özsoy (2021)'un bulgularıyla da uyumlu bir şekilde, korelasyon analizi narsizm ile üretkenlik karşıtı iş davranışları arasındaki ilişkiyi doğrulamakla birlikte diğer iki karanlık üçlü özelliği ile birlikte ele alındığı çoklu regresyon analizi narsizmin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerindeki etkisini dışlamaktadır.

Algılanan yönetici desteğinin bazı üretkenlik karşıtı iş davranışı türleri için düzenleyici rolü vardır. Bu sonuç, yüksek düzeyde algılanan yönetici desteğinin üretkenlik karşıtı iş davranışlarını önemli ölçüde azalttığını ortaya koyan Khan ve diğerleri, (2015)'nin çalışmasıyla benzerlik göstermektedir. Makyavelizm ve psikopati düzeyi yüksek çalışanların yönetici desteğini yüksek düzeyde algıladıklarında daha az üretkenlik karşıtı iş davranışları sergiledikleri saptanmıştır.

Literatürde karanlık kişilik özellikleri ile üretkenlik karşıtı iş davranışları arasındaki ilişkiyi etkileyen aracı ve düzenleyici değişkenler olabileceği ifade edilmektedir. Bu değişkenlerin tespit edilmesine yönelik daha ileri araştırmalar literatüre katkı sağlayacaktır. Bu araştırmada algılanan yönetici desteği düzenleyici değişken olarak ele alınmıştır. Ancak bundan sonraki çalışmalarda algılanan yönetici desteğinin üretkenlik karşıtı iş davranışlarına etkisi diğer ilgili değişkenlerle birlikte ele alınabilir. Örneğin Sguera ve diğerleri (2018) algılanan yönetici desteğinin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerinde etkisi olmakla birlikte bu etkinin dolaylı olduğunu, bu etkide yönetici temelli benlik saygısının aracı, görev tatmininin ise düzenleyici rolü olduğunu ortaya koymuşlardır. Benzer araştırmalar algılanan yönetici desteğinin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerindeki etkilerini ortaya koymak açısından faydalı olabilir.

Astların algıladığı yönetici desteğinin çalışanların performansını ve örgüt lehine davranışlarını artırdığı bilinmektedir (Shanock ve Eisenberger, 2006). Bu araştırma örgütlerde üretkenlik karşıtı davranışlar sergilemesi daha muhtemel olan yüksek düzeyde karanlık kişilik özelliklerine sahip çalışanların, örgüte ve paydaşlarına zarar verebilecek bu davranışlarının azaltılması için yöneticilerin astlara sağlayacağı desteğin önemini ortaya koymaktadır. Yöneticilerin çalışanların kişilik yapılarını göz önünde bulundurarak onlara verdikleri destek örgütlerde üretkenlik karşıtı davranışların azaltılması noktasında etkili olacaktır. Bu noktada yöneticilerin çalışanlarla kurdukları iletişim onları yakından tanıyabilme ve davranışlarını gözlemlene noktasında belirleyicidir.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Akram, A., Kamran M., Iqbal, M. S., Habibah U. ve Ishaq M. A. (2018). The impact of supervisory justice and perceived Supervisor support on organizational citizenship behavior and commitment to supervisor: the mediating role of trust. *Cogent Business & Management*, 5(1), 1-17.
- Appelbaum, S.H., Iaconi, G. D. ve Matousek, A. (2007). Positive and negative deviant workplace behaviors: Causes, impacts, and solutions. *Corporate Governance: The International Journal of Business in Society*, 7(5), 586-598.
- Aydın, E. ve Basım, N. (2017). İş-Aile çatışması ile örgütsel bağlılık etkileşiminde algılanan yönetici desteğinin rolü: Görgül bir araştırma. *Business and Economics Research Journal*, 8(4), 773-784.
- Baloch M.A., Meng F., Xu Z., Cepeda-Carrion I., Danish ve Bari M.W. (2017). Dark Triad, Perceptions of Organizational Politics and Counterproductive Work Behaviors: The Moderating Effect of Political Skills. *Frontier Psychology*, 8, 1-14.
- Bennett, R. J. ve Robinson, S. L. (2000). Development of a measure of workplace deviance. *Journal of Applied Psychology*, 85(3), 349-360.

- Berry, C. M., Ones, D. S. ve Sackett, P. R. (2007). Interpersonal deviance, organizational, and their common correlates: A review and meta-analysis. *Journal of Applied Psychology*, 92(2), 410-424.
- Bhanthumnavin, D. (2003). Perceived social support from supervisor and group members' psychological and situational characteristics as predictors of subordinate performance in Thai work units. *Human Resource Development Quarterly*, 14(1), 79-97.
- Bowling, N. A. ve Burns, G. N. (2015). Sex as a moderator of the relationships between predictor variables and counterproductive work behavior. *Journal of Business and Psychology*, 30(1), 193-205.
- Brewer, G., Parkinson, M., Pickles, A., Anson, J. ve Mulinder, G. (2023). Dark triad traits and relationship dissolution. *Personality and Individual Differences*, 204, 1-7.
- Cheang, H. S. ve Appelbaum S. H. (2015). Corporate psychopathy: Deviant workplace behaviour, and toxic leaders-part one. *Industrial and Commercial Training*, 47(4), 165-173.
- Cheung, G.W. ve Wang, C. (2017). Current approaches for assessing convergent and discriminant validity with SEM: issues and solutions". *Academy of Management Proceedings*, 1, p. 12706.
- Cohen, A. (2016). Are they among us? A conceptual framework of the relationship between the dark triad personality and counterproductive work behaviors (CWBs). *Human Resource Management Review*, 26(1), 69-85.
- Cohen, A. ve Özsoy, E. (2021). Dark triad and situational variables and their relationship to career success and counterproductive work behaviors among employees in Turkey. *International Journal of Workplace Health Management*, 14(5), 506-525.
- Colbert, A. E., Mount, M. K., Harter, J. K., Witt, L. A. ve Barrick, M. R. (2004). Interactive effects of personality and perceptions of the work situation on workplace deviance. *Journal of Applied Psychology*, 89, 599-609.
- Cropanzano, R. ve Mitchell, M. S. (2005). Social exchange theory: An interdisciplinary review. *Journal of Management*, 31(6), 874-900.
- Curtis, J.G., Correia, H.M. ve Davis, M.C. (2022). Entitlement mediates the relationship between dark triad traits and academic misconduct, *Personality and Individual Differences*, 191, 1-4.
- DeShong, H.L., Grant, D.M. ve Mullins-Sweatt, S.N. (2015). "Comparing models of counterproductive workplace behaviors: The Five-Factor model and the Dark Triad". *Personality and Individual Differences*, 74, 55-60.
- Douglas, S. C. ve Martinko, M. J. (2001). Exploring the role of individual differences in the prediction of workplace aggression. *Journal of Applied Psychology*, 86, 547-559.
- Douglass, D.M., Stirrat, M., Koehn, M.A. ve Vaughan, R.S. (2023). The relationship between the dark triad and attitudes towards feminism. *Personality and Individual Differences*, 200, 1-7.
- Dunlop, P. D. ve Lee, K. I. (2004). Workplace deviance, organizational citizenship behavior and business unit performance: the bad apples do spoil the whole barrel. *Journal of Organizational Behavior*, 25, 67-80.
- Eisenberger, R., Huntington, R., Hutchison, S. ve Sowa, D. (1986). Perceived organizational support. *Journal of Applied Psychology*, 71(3), 500-507.

- Eisenberger R., Stinglhamber F., Vandenberghe C., Sucharski IL. ve Rhoades L. (2002). Perceived supervisor support: Contributions to perceived organizational support and employee retention. *Journal of Applied Psychology*, 87(3), 565-573.
- Erhan, T. (2022). Karanlık ve aydınlık üçlü kişilik özellikleri bağlamında yapıcı sapma davranışı: Havacılık çalışanları üzerine bir araştırma. *Journal of Aviation Research*, 4(1), 146-163.
- Fornell, C. ve Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50.
- Fox, S. ve Spector, P. E. (1999). A model of work frustration-aggression. *Journal of Organizational Behavior*, 20, 915-931.
- Fox, S., Spector, P. E. ve Miles, D. (2001). Counterproductive work behavior (CWB) in response to job stressors and organizational justice: Some mediator and moderator tests for autonomy and justice. *Journal of Vocational Behavior*, 59, 291-309.
- Garcia, D., Adrianson L., Archer T. ve Rosenberg P. (2015). The dark side of the affective profiles: differences and similarities in psychopathy machiavellianism and narcissism, *Sage Open*, 5(4), 1-14.
- Giacalone, R. A. ve Greenberg, J. (1997). *Antisocial behavior in organizations*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Giray, M. D. ve Şahin, D. N. (2012). Algılanan örgütsel, yönetici ve çalışma arkadaşları desteği ölçekleri: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Türk Psikoloji Yazıları*, 15(30), 1-9.
- Gouldner, A.W. (1960). The norm of reciprocity: A preliminary statement. *American Sociological Review*, 25, 161-178.
- Griffin, R. W. ve Lopez, Y. P. (2005). "Bad behavior" in organizations: A review and typology for future research. *Journal of Management*, 31(6), 988-1005.
- Grijalva, E. ve Newman, D. A. (2015). Narcissism and counterproductive work behavior (CWB): Meta-Analysis and consideration of collectivist culture, Big Five Personality and narcissism's facet structure. *Applied Psychology: An International Review*, 64(1), 93-126.
- Heijnis, T. (2009). The dark side of personality and counterproductive behavior. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Amsterdam Üniversitesi, Hollanda.
- Hodson G., Hogg S. M., ve MacInnis C. C. (2009). The role of dark personalities (narcissism, machiavellianism, psychopathy), big five personality factors, and ideology in explaining prejudice. *Journal of Research in Personality*, 43, 686-690.
- Hollinger, R. C. (1986). Acts against the workplace: Social bonding and employee deviance. *Deviant Behavior*, 7, 53-75.
- Jones, D. N., ve Paulhus D. L. (2014). Introducing the short Dark Triad (SD3): A brief measure of dark personality traits, *Assessment*, 21(1), 28-41.
- Kalaycı, S. (2014), Faktör analizi, Kalaycı, S. (Ed.), *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri* içinde (ss.321-331). Ankara: Öz Baran Ofset.
- Kanten, P., Yeşiltaş, M. ve Arslan R. (2015). Kişiliğin karanlık yönünün üretkenlik karşıtı iş davranışlarına etkisinde psikolojik sözleşmenin düzenleyici rolü. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 29(2), 365-391.
- Khan, S. I Mahmood, A., Kanwal, S. ve Latif, Y. (2015). How perceived supervisor support effects workplace deviance? Mediating role of perceived organizational support. *Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences*, 9(3), 940-967.

- Kottke, J. L. ve Sharafinski, C. E. (1988). Measuring perceived supervisory and organizational support. *Educational and Psychological Measurement*, 48, 1075-1079.
- Kurtessis, J. N., Eisenberger, R., Ford, M. T., Buffardi, L. C., Stewart, K. A. ve Adis, C. S. (2017). Perceived organizational support: A meta-analytic evaluation of organizational support theory. *Journal of Management*, 43(6), 1854-1884.
- Lata M., ve Chaudhary R. (2020). Workplace spirituality and experienced incivility at work: modeling dark triad as a moderator. *Journal of Business Ethics*, 10, 1-23.
- Liao, H., Joshi, A. ve Chuang, A. (2004). Sticking out like a sore thumb: Employee dissimilarity and deviance at work. *Personnel Psychology*, 57, 969-1001.
- Maertz, P.C., Griffeth, W.R., Campbell, N.S. ve Allen, D.G. (2007). The effects of perceived organizational support and perceived supervisor support on employee turnover. *Journal of Organizational Behavior*, 28(8), 1059-1075.
- Mahmood, Z., Alonazi, W.B, Baloch, M.A. ve Lodhi R.N. (2021). The dark triad and counterproductive work behaviours: A multiple mediation analysis. *Economic Research-Ekonomska Istrazivanja*, 34(1), 3321-3342.
- Mansour, M.H. ve Sheadeh, H.K. (2020). Impact of Talent Management (TM) on Counterproductive Work Behaviors (CWB) in Industrial Companies in Jordan. *International Journal of Business and Management*, 15(7), 96-107.
- McHoskey, J. (1995), Narcissism and machiavellianism, *Psychological Reports*, 77, 755-759.
- McHoskey, J. W., Worzel, W. ve Szyarto, C. (1998), Machiavellianism and psychopathy, *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 192-210.
- Miao, Y., Wang, J., Shen, R. ve Wan D. (2023). Effects of Big Five, HEXACO, and Dark Triad on counterproductive work behaviors: A meta-analysis. *International Journal of Mental Health Promotion*, 25(3), 357-374.
- Miller J. D, Hyatt C. S, Maples-Keller J. L, Carter N. T. ve Lynam D. R. (2017). Psychopathy an Machiavellianism: A Distinction Without a Difference?, *Journal of Personality*, 85(4), 439-453.
- Mitchell, M. S. ve Ambrose, M. L. (2007). Abusive supervision and workplace deviance and the moderating effects of negative reciprocity beliefs. *Journal of Applied Psychology*, 92(4), 1159-1168.
- Neuman, J. H., ve Baron, R. A. (1997). Aggression in the workplace. R. A. Giacalone ve J. Greenberg (Ed.), *Antisocial behavior in organizations* içinde (pp. 37-67). Thousand Oaks, CA:Sage
- Nguyen N., Pascart S. ve Borteyrou X. (2021). “The dark triad personality traits and work behaviors: A person-centered approach”, *Personality and Individual Differences*, 170, 1-6.
- O'Boyle, E. H., Jr., Forsyth, D. R., Banks, G. C. ve McDaniel, M. A. (2012). A meta-analysis of the dark triad and work behavior: A social exchange perspective. *Journal of Applied Psychology*, 97(3), 557-579.
- O'Leary-Kelly, A. M., Griffin, R. W. ve Glew, D. J. (1996). Organization-motivated aggression: A research framework. *Academy of Management Review*, 21, 225-253.

- Onyedire N. G., Chukwuorji J. B. C., Orjiakor T. C., Onu D. U., Aneke C.I. ve Ifeagwazi C. M. (2021), Associations of dark triad traits and problem gambling: the moderating role of age among university students. *Current Psychology*, 40, 2083-2094.
- Özkara, U.Z., Taş, A. ve Aydınlan, B. (2019). Algılanan yönetici desteği ile örgütsel sinizm arasındaki ilişkide lider-üye etkileşiminin aracılık etkisi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 12(18), 101-137.
- Özler, E.N.D (2021). Örgütlerde karanlık üçlü: Narsizm, Makyavelizm ve Psikopati, Özler, E.N.D. (Ed.), *Örgütsel davranışta seçme konular -I-* içinde (ss.393-424). Bursa: Ekin Yayınevi.
- Özsoy E. ve Ardiç K. (2017). Karanlık üçlünün (narsisizm, makyavelizm ve psikopati) iş tatminine etkisinin incelenmesi. *Yönetim ve Ekonomi*, 24(2), 391-406.
- Palmer, J. C., Komarraju, M., Carter, M. Z. ve Karau, S. J. (2017). Angel on one shoulder: Can perceived organizational support moderate the relationship between the dark triad traits and counterproductive work behavior?. *Personality and Individual Differences*, 110, 31-37.
- Paulhus D. L. ve Williams K. (2002). The dark triad of personality: Narcissism, machiavellianism, and psychopathy. *Journal of Research in Personality*, 36, 556-563.
- Persson N. B. (2019). Searching for machiavelli but finding psychopathy and narcissism. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, 10(3), 235-245.
- Polat, G. (2021). İşyerinde sapma davranışları. Özler, N. D. (Ed.), *Örgütsel davranışta seçme konular -I-* içinde (ss.175-203). Bursa: Ekin Yayınevi.
- Rehman, U. ve Shahnawaz, G. (2018). Machiavellianism, job autonomy, and counterproductive work behaviour among indian managers. *Journal of Work and Organizational Psychology*, 34(2), 83-88.
- Rhoades, L. ve Eisenberger, R. (2002). Perceived organizational support: A review of the literatüre. *Journal of Applied Psychology*, 87(4), 698-714.
- Robinson, S. L. ve Bennett, R. J. (1995). A typology of deviant workplace behaviors: A multidimensional scaling study. *Academy of Management Journal*, 38, 555-572.
- Robinson, S. L. ve O'Leary-Kelly, A. M. (1998). Monkey see, monkey do: The influence of work groups on the antisocial behavior of employees. *Academy of Management Journal*, 41(6), 658-672.
- Salgado, J. F. (2002). The big five personality dimensions and counterproductive behaviors. *International Journal of Selection and Assessment*, 10, 117-125.
- Skarlicki, D. P., ve Folger, R. (1997). Retaliation in the workplace: The roles of distributive, procedural, and interactional justice. *Journal of Applied Psychology*, 82, 434-443.
- Schilbach M., Baethge A., ve Rigotti T. (2020). Why employee psychopathy leads to counterproductive workplace behaviours: An analysis of the underlying mechanisms. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 29(5), 693-706.
- Sguera, F., Bagozzi, R.P., Huy, Q.N., Boss, R.W. ve Boss, D.S. (2018). The more you care, the worhier I feel, the better I behave: How and when suprvisor support influences ethical employee behavior. *Journal of Business Ethics*, 153(3), 615-628.
- Shanock LR ve Eisenberger R. (2006). When supervisors feel supported: relationships with subordinates' perceived supervisor support, perceived organizational support, and performance. *Journal of Applied Psychology*, 91(3), 689-95.

- Shore, L. M., ve Shore, T. H. (1995). Perceived organisational support and organisational justice. In R. S. Cropanzano, & K. M. Kacmar (Eds.), *organisational politics, justice, and support: managing the social climate of the workplace* (pp. 149-164), Westport, CT: Quorum.
- Silva, A.J ve Silva, D. (2023). The buffering effect of micro-daily events on the relationship between the dark triad traits and counterproductive work behavior. *Management Research Review*, 46(5), 667-681.
- Smith S. F. ve Lilienfeld S.O. (2013). Psychopathy in the workplace: The knowns and unknowns. *Aggression and Violent Behavior*, 18(2), 204-218.
- Sparevec, A., Merch, E. ve Grive, R. (2022). The dark triad, empathy, and motives to use social media. *Personality and Individual Differences*, 194, 1-4.
- Spector, P.E., Fox, S., Penney, L.M., Bruursema, K., Goh, A. ve Kessler, S. (2006). The dimensionality of counterproductivity: Are all counterproductive behaviors created equal?. *Journal of Vocational Behavior*, 68, 446-460.
- Spector, P. E. (2011). The relationship of personality to counterproductive work behavior (CWB): An Integration of perspectives. *Human Resource Management Review*, 21(4), 342-352.
- Tuna, A. ve Boylu, Y. (2016). Algılanan örgütsel destek ve işe ilişkin duyuşsal iyi oluş halinin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerine etkileri: Hizmet sektöründe bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi (İAD)*, 8(4), 505-521.
- Tuzun, K.İ ve Kalemci, R.A. (2012). Organizational and supervisory support in relation to employee turnover intentions. *Journal of Managerial Psychology*, 27(5), 518-534.
- Tüzün, İ.K., Çetin, F. ve Basım, H.N. (2017). Deviant employee behavior in the eyes of colleagues: The role of organizational support and self-efficacy. *Eurasian Business Review*, 7, 389-405.
- Ülbeği, İ.D., Dağtekin, H. ve Yalçın, A. (2021). Algılanan yönetici desteğinin çalışan performansına etkisinde örgütsel özdeşleşmenin rolü, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 12(32), 1040-1051.
- Vardi, Y. ve Wiener, Y. (1996). Misbehavior in organizations: A motivational framework. *Organization Science*, 7(2), 151-165.
- Vedel, A., ve Thomsen, D.K. (2017). The dark triad across academic majors. *Personality and Individual Differences*, 116, 86-91.
- Von Kanel R., Herr R. M., Van Vianen A.E.A., ve Schmid B. (2017). Association of adaptive and maladaptive narcissism with personal burnout: Findings from a cross-sectional study. *Industrial Health*, 55, 233-242.
- Ying, C. H. ve Cohen, A. (2018). Dark triad personalities and counterproductive work behaviors among physicians in China. *The International Journal of Health Planning and Management*, 33, 985-998.

Konferans Bildirisi/ Conference Paper

NATO-ÇİN HALK CUMHURİYETİ REKABETİ*

Gökhan TEKİR¹

Öz

Çin Halk Cumhuriyeti'nin (ÇHC) ekonomik, teknolojik ve siyasi alanlarında yükselişi, Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra, Atlantik bloğuna yönelen en ciddi sistemik meydan okumadır. Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanı Donald Trump döneminde ÇHC'nin bu yükselişine yönelik önlemler, Trump'ın NATO ittifakına yönelik şüpheci tavrı nedeniyle tek taraflı olarak kalmıştır. Joe Biden'ın ABD başkanlığına seçilmesiyle transatlantik ittifakını güçlendiren politikası NATO'nun ÇHC konusunda ortak bir tutum almasını kolaylaştırmıştır. ÇHC'nin Rusya'nın Ukrayna işgalinde Rusya'yı destekleyen bir tutum alması, Şincan bölgesinde Uygurlara yönelik uygulamaları ve Tayvan konusunda sertleşen üslubu Avrupa'nın ÇHC konusundaki tehdit algılamasını değiştiren faktörlerdir. Böylece, Avrupalı ülkeler de ÇHC konusunda ABD ile benzer konuma gelmeye başlamıştır. NATO, 2021 yılında ÇHC'yi sistemik bir meydan okuyucu olarak tanımlamış ve 2022 yılında da ÇHC'nin neden olduğu güvenlik tehditleri karşısında ortak hareket edeceğini açıklamıştır. NATO, politik, ekonomik ve dijital alanları ÇHC ile rekabet alanları olarak tanımlamıştır. NATO'nun ÇHC ile mücadele kapsamında Asya-Pasifik bölgesinde ortaklıklarını güçlendireceği, politik olarak ABD-Avrupa ülkeleri arasında ÇHC konusunda ortak bir tutum almak için iş birliğini tahkim edeceği ve ÇHC'nin siber alandaki faaliyetleri için siber güvenlik alanında aktif bir pozisyon alacağı beklenmelidir.

Anahtar Kelimeler: NATO, Çin Halk Cumhuriyeti, ABD, AB, rekabet

Jel Kodları: F51, F52, F53

NATO-PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA COMPETITION

Abstract

The rise of the People's Republic of China (PRC) in economic, technological, and political areas is the most serious systemic challenge to the Atlantic bloc after the end of the Cold War. During the era of the U.S. President Donald Trump, the measures against PRC's rising remained one-sided due to Trump's suspicions against NATO alliance. With the election of Joe Biden to the U.S. presidency, his policy of strengthening transatlantic alliance enabled NATO to adopt a common approach concerning the PRC. The PRC's support to Russia in Russia's invasion of Ukraine, its measures against Uyghur population in Xinjiang, and its strong language in Taiwan issue are factors that led to change in Europe's threat perception. Thus, European countries started to side with the USA concerning the PRC. NATO identified the PRC as a systemic challenger in 2021 and announced that it will act cooperatively against the security threats that PRC caused. NATO identified political, economic, and digital spheres competition areas with the PRC. It should be expected that NATO will strengthen its partnerships in the Asia-Pacific region; solidify cooperation between the USA and European countries to provide common approach concerning the PRC; and adopt an active position in cybersecurity to counter the activities of the PRC in the cyber area.

Keywords: NATO, the People's Republic of China, the USA, the EU, competition

JEL Codes: F51, F52, F53

* Bu çalışma 13-14 Ekim 2022 tarihinde Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin düzenlenen NATO ve Türkiye konulu VI. Mülkiye Uluslararası İlişkiler Kongresi'nde sunulan "Nato-Çin Halk Cumhuriyeti Rekabeti" adlı bildirinin düzenlenmiş halidir.

¹ Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, gokhan.tekir@hbv.edu.tr, ORCID:0000-0003-3985-7442.

Başvuru Tarihi (Received): 04.03.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 26.07.2023

Giriş

Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) Başkanı Xi Jinping 2012 yılının Kasım ayında yaptığı konuşmada Çin ulusunun Batılı devletler tarafından dayatılan boyunduruğa karşı yüzyıllarca süren mücadelesini överken artık kendi kendisinin efendisi haline geldiğini söylemiştir. Başkan Xi Çin ulusunu güçlü dalgaları ve rüzgarları kıran devasa bir gemiye benzeterek son 30 yılda gösterdiği dünya genelinde ekonomik gelişmenin yanı sıra politik alanda da Çin etkisini arttıracığını savunmuştur. Başkan Xi, Çin Komünist Partisi'nin ÇHC'nin başına gelmesinin 100. yıl dönümünde Çin ulusunun dönüşümünün tamamlanacağını iddia etmiştir. (Jinping, 2014: 56–57). 2013 yılında ise Kazakistan'da yaptığı konuşmada, Başkan Xi, eski İpek yolunu ÇHC liderliğinde canlandırılacağını ilan etmiştir. Kuşak ve Yol Girişimi adı verilen bu projeye 140 civarında ülke dahil olmuştur (Green Belt and Road Initiative Center, 2021). Bu girişim çerçevesinde ÇHC 200 milyar dolar harcamıştır. Harcamaların 1,2 trilyon doları bulması beklenmektedir (Chatzky ve McBride, 2020). Dijital alanda da ÇHC özellikle 2001 yılında Dünya Ticaret Örgütü'ne (DTÖ) katıldıktan sonra Huawei, ZTE, Baidu, Alibaba, Nutech gibi devlet destekli şirketleriyle küresel düzeyde baskınlığını arttırmıştır (Tatlow, 2021). Bütün bu gelişmeler ÇHC'nin küresel alanda artan etkisine işaret etmektedir. Bu etki arttırımına bağlı olarak ÇHC'nin agresif söylemleri de Çinli politika yapımcıları tarafından dile getirilmektedir. Pekin'in 2022 yılında yayınladığı rapora göre ÇHC, yeni dönemde Tayvan sorununu kökünden çözeceğini belirtmiştir (Dou ve Wu, 2022).

ÇHC'nin hızlı yükselişi Sovyetler Birliği'nin çökmesinden sonra küresel siyasette paradigma değişikliğini gösteren en önemli olaydır. ÇHC'nin yükselişinin transatlantik güvenliğine etkisi mutlaka olacaktır. Literatürde Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Avrupa ülkelerinin ÇHC'nin agresif politikalarına yönelik hamleleri ayrı ayrı değerlendirilmesine rağmen transatlantik çatı güvenlik örgütü olan NATO'nun ÇHC'nin agresif dış politikalarına cevabı az olarak incelenmiştir. Özellikle, bu konuda Türkçe literatür yok denecek kadar azdır. Bu çalışma literatürdeki bu eksikliği giderme amacındadır.

NATO ise artan Çin etkisine karşı parçalı bir yapıda kalmıştır. Çin tehdidine yönelik adımlar atan ABD Başkanı Donald Trump'ın aynı zamanda NATO ittifakının işlerliğine yönelik şüpheli tavrı ve Avrupalı devletlere yönelik küçümseyici yaklaşımı transatlantik ittifakına zarar vermiştir. Başta Fransa olmak üzere diğer müttefiklerin de ABD'den daha bağımsız hareket edebilen bir Avrupa yaratma isteği ve bu isteğe bağlı olarak bir Avrupa ordusu geliştirme fikri NATO'nun ajandasını meşgul etmiştir.

Joe Biden'ın 2020 yılında ABD Başkanı seçilmesi transatlantik ittifakının güçlenmesini sağlamıştır. 2022 yılının başında Rusya'nın Ukrayna'yı işgali de Avrupa'nın NATO ittifakına duyduğu ihtiyacın gözükmesine ve ittifakın Avrupa'da İsveç ve Finlandiya'yı da içine alacak bir şekilde genişleme çabalarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. NATO'nun ÇHC'nin yükselişine karşı koyacak bir pozisyon geliştirmesi ABD'nin Barack Obama döneminde açıklanan ABD'nin stratejik oryantasyonunu Asya-Pasifik bölgesine kaydırmasının sıfır toplamlı bir oyun olmasının da önünü alacaktır. Böylece, ABD'nin Avrupa'dan geri çekilip Asya-Pasifik bölgesine dikkatini vermesinden ziyade, ABD ve Avrupa'nın Batı bloğu olarak ÇHC'ye karşı bir bütün halinde hareket etmesi mümkün olacaktır. NATO'nun Asya-Pasifik ülkeleriyle Çin tehdidine karşı ortaklık kurması NATO'nun etkisini küresel düzeye çıkartmasını sağlamaktadır. ÇHC'nin bölgesel ve küresel açıdan sınırlandırılması çatışmacı politikasıyla Avrupa'nın güvenliğini en çok tehdit eden ülke olan Rusya'nın ÇHC ile gün geçtikçe gelişen ekonomik, siyasal ve askeri iş birliğinin de önünü alıp ekonomik ambargolarla zayıflayan Rusya'nın Avrupa'ya yönelik saldırganlığını da dizginleyebilecektir. Buna karşılık ise ÇHC'nin, NATO üyesi Avrupa ülkeleri ile olan ekonomik ilişkilerini vurgulayarak ABD ve Avrupa ülkeleri arasında anlaşmazlık yaratarak NATO'nun ortak bir tutum geliştirmesini engelleyici bir tutum geliştirmesi beklenmelidir.

NATO'nun ÇHC ile rekabeti askeri, politik, ekonomik ve dijital alanları kapsayan çok boyutlu bir mücadeledir. NATO'nun 1990'lu yılların ortalarında Sovyetler Birliği'nden ayrılan ülkeleri kapsayan Barış İçin Ortaklık benzeri bir yapılanmanın ÇHC ile askeri mücadele kapsamında Asya-Pasifik ülkelerini de içine alan bir şekilde organize etmesi beklenmelidir. 2021 yılında Avustralya, Birleşik Krallık ve ABD arasında kurulan AUKUS, genişlemesi beklenen ittifakın prototipi olarak nitelendirilebilir. NATO, Asya-Pasifik ülkelerini üye olarak bünyesine katmasa bile bu ülkelerle ortaklık programları geliştirerek Asya-Pasifik bölgesinde jeopolitik bir oyuncu olarak bölgede ÇHC'nin agresif askeri düzenlemelerini dengelemeye çalışacağı tahmin edilebilir. Politik açıdan ise NATO'nun bildirimlerinde ÇHC'yi askeri ve güvenlik açısından meydan okuyucu bir güç olarak tanımlaması da Soğuk Savaş'ın bitmesinden sonra düşmansız kalan Atlantik ittifakının karşılaştığı ÇHC tehdidi karşısında politik açıdan NATO'nun birliğini sağlamasında ve ABD-Avrupa ilişkilerini güçlendirmesine yardımcı olacağı ön görülebilir. Ekonomik açıdan, NATO, ÇHC'nin borç verdiği ülkelerin egemenliklerine zarar veren borç tuzağı diplomasisine dikkat çekip gelişen ülkeler için altyapı finansmanı yaratacak programlar uygulaması ÇHC ile mücadelenin askeri boyutu kadar önemlidir. Son olarak da NATO'nun 2016 yılında dijital alanı kara, hava ve deniz alanlarının yanı sıra yeni bir operasyon alanı olarak tanımlaması NATO'nun siber güvenlik alanında aktif bir pozisyon aldığını göstermektedir. Özellikle Çin hükümeti tarafından desteklenen bilgisayar korsanlarının NATO ülkelerinin dijital altyapısına yönelik saldırıları ve ABD'nin çok şikâyet ettiği endüstriyel hırsızlıkların engellenmesi NATO'nun dijital alandaki bu aktif tutumunu sürdürmesine bağlıdır. NATO'nun ÇHC'nin yükselişine karşı koyacak bir pozisyon geliştirmesi ABD'nin Barack Obama döneminde dillendirilen ABD'nin stratejik oryantasyonunu Asya-Pasifik bölgesine kaydırmasının sıfır toplamlı bir oyun olmasının da önünü alacaktır. Böylece, ABD'nin Avrupa'dan geri çekilip Asya-Pasifik bölgesine dikkatini vermesinden ziyade, ABD ve Avrupa'nın Batı bloğu olarak ÇHC'ye karşı bir bütün halinde hareket etmesi mümkün olacaktır. NATO'nun Asya-Pasifik ülkeleriyle Çin tehdidinde karşı ortaklık kurması NATO'nun küresel bir örgüte evrilmesinin de yolunu açacaktır.

1. Kaynak Taraması

ÇHC'nin yükselişine yönelik literatür genel olarak ÇHC-ABD rekabeti üzerine yoğunlaşmıştır. Graham Allison ÇHC'nin ABD'nin hegemonyasını tehdit ettiğini öne sürerek yeni bir gücün var olan hegemonik gücü yerinden etme çabalarının tarihte büyük çoğunlukla bir savaşla sonuçlandığını iddia etmiştir. Bu durumu Atina-Sparta arasında gerçekleşen Peloponez Savaşı'na atıfla siyaset bilimi literatüründe Thukididis tuzağı olarak adlandırmıştır (Allison, 2015).

Bu çerçevede, literatür ABD-ÇHC rekabetini bölgeler üzerinde etkisini incelemektedir. ABD-ÇHC rekabeti Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da (Castleberry-Hernandez, 2023: 16), Asya-Pasifik bölgesinde (He ve Feng, 2023: 234; Qi, 2019: 1; Zhang, 2016: 45; Saeed, 2017: 499), Avrupa'da (Simon, Desmeale ve Becker, 2021: 91; Herrero, 2019:1, Otero-Iglesias ve Esteban, 2020: 19), Latin Amerika ve Karayipler'de (Artecona, Perroti ve Welslau, 2022: 7) incelenmiştir.

ABD-ÇHC rekabetinin bölgesel boyutunun yanı sıra bu iki ülke dijital alanda da rekabet etmektedir. Bu rekabet teknoloji transferi, dijital pazarda ABD ve Çin şirketlerinin birbiriyle olan çatışmaları ve Çin şirketi Huawei'nin 5G teknolojisini inşasındaki baskın konumunun yarattığı güvenlik sorunları hakkındadır (Tian, 2022: 531; Danilin, 2020: 78; Tekir, 2020: 113; Friis ve Lysne, 2021: 1175).

ÇHC'nin yükselişine yönelik reaksiyon ABD özelinde incelenmiştir. Transatlantik ittifakın önemli bir aktörü olan Avrupa bile bu rekabetin ancak nesnesi şeklinde kaynaklarda genel olarak incelenmektedir. Son birkaç yılda ise NATO'nun ÇHC karşısındaki pozisyonu ittifak olarak irdelenmeye başlanmıştır. Bir makale, ÇHC'nin deniz gücü olarak etkinliğini arttırmasının NATO'nun deniz güçlerini ittifak olarak mobilize etmesiyle dengelenebileceğini savunmaktadır (Herzinger, 2021: 47). Diğer bir makale, NATO'nun, ÇHC'nin siber güvenliğe olan tehditlerine

karşı ABD ve Avrupa'nın güvenlik önlemlerini organize etmede rol üstlenmesi gerektiğini savunmaktadır (Odgaard, 2022: 170). Diğer bir çalışma da NATO'nun ÇHC'ye karşı efektif bir mücadele için ABD ve Avrupa arasındaki görüş ayrılıklarını gidermek ve ortak bir politika geliştirme zorunluluğunu vurgulamaktadır (Holslag, 2019: 147).

Bu çalışma, özellikle Türkçe literatürdeki NATO-ÇHC ilişkilerini inceleyen literatürdeki eksikliği giderme amaçındadır. Ayrıca bütüncül bir yaklaşım içinde NATO'nun ÇHC olan rekabetindeki politik, askeri, ekonomik ve dijital boyutları incelemektedir.

2. İttifak ve Hizalanma

Uluslararası ilişkiler bilim dalında ittifaklar üzerinde geniş bir literatür bulunmaktadır. Hans Morgenthau ittifakları çeşitli devletlerin oluşturduğu sistemde güç dengesinin önemli bir unsuru olarak tasvir etmektedir (1948: 137). Literatürdeki geleneksel anlayış devletlerin kendilerinden güçlü devleti dengelemek için bir ittifak oluşturdukları yönündedir (Gulick, 1955: 24; Hinsley, 1967: 47). Stephen Walt ise güçten ziyade tehdit unsurunu ön plana çıkarmaktadır. Dengeleme devletleri ittifak kurmada motive etmektedir çünkü potansiyel olarak tehdit olan bir gücün niyetlerinden emin olunamaz. Bu yüzden, tehdit olarak görülen bir güce karşı dengeleme devletlerin tercih ettiği bir seçenektir (Walt, 1987: 29).

İttifak ve hizalanma çoğunlukla eş anlamlı olarak kullanılsa da aradaki ayrımın yapılması gerekmektedir. Robert Osgood'a göre ittifak devletlerin başta askeri kaynaklar olmak üzere kaynaklarını belli bir devlete karşı koordinasyonunu öngören resmi bir anlaşmayı göstermektedir. Hizalanma ise Stephen Walt ve Stephen David'e göre iki ya da daha fazla devletin gelecekte kesin şartlar altında güvenlik alanında politika koordinasyonunu ve ortak beklentilerini ifade etmektedir. Bu yaklaşıma göre ittifak hizalanmanın bir formudur (Wilkins, 2013: 56).

Bu ayrım NATO'nun ÇHC politikasını analizde önemlidir. NATO bir ittifak olarak müttefik ülkelerin kaynaklarını bu mücadelede mobilize ederken, Quad ve AUKUS gibi bölgesel organizasyonlarla da hizalanma içine girmektedir.

3. NATO İttifakı

Avrupa'ya yönelik olası bir Sovyet işgaline karşı koymak için kurulan NATO Soğuk Savaş'ta Sovyet tehdidini sınırlamada çok başarılı bir performans göstermiştir. Tarihsel olarak NATO Avrupa'nın güvenliğini önceleyen bir askeri ittifaktır. Gürcistan ve Ukrayna gibi krizlerin altını çizdiği Rus tehdidi NATO'nun ana misyonunun askeri olarak kalmasının önemini ortaya koymaktadır (Bechná ve Thayer, 2016: 67). Özellikle NATO'nun kolektif güvenliği işaret eden Beşinci Maddesi önemli bir caydırıcılık unsuru olmaya devam etmektedir.

NATO aynı zamanda güvenlik alanında üye ülkeler arasında koordinasyon ve istişare sağlayan politik bir platformdur. NATO Kuzey Amerika'daki ve Avrupa'daki üye ülkeler arasında özel bir bağlantı kurmakta; savunma, güvenlik ve kriz yönetimi operasyonlarının ortaklaşa yapılmasının önünü açmaktadır. NATO'da alınan kararlar konsensüs çerçevesinde alındığı için 31 müttefik ülkenin iradesini yansıtmaktadır. NATO karargahında her gün toplanan yüzlerce sivil ve askeri uzman bilgi alışverişinde bulunup fikirleri paylaşmakta ve kararların alınması için karargahtaki ulusal delegasyon üyeleriyle koordinasyon halinde bulunmaktadır (NATO, 2022a).

NATO özellikle Soğuk Savaş'ın bitmesinden sonra müttefik üyeleri koruyan bir askeri ittifaktan benzer değerleri paylaşan müttefiklerden oluşan transatlantik bir topluluğa evrilmiştir ("NATO's Purpose", 2016). Yine de NATO'nun birbirinden farklı coğrafyalarda konumlanmış çeşitli politik ve ekonomik çıkarlara sahip 31 ülkeden oluştuğunu unutmamak gerekir. Bu bağlamda, NATO'da tam anlamıyla bir harmoninin sağlanamayacağını kabul etmek gerekir. Bu yüzden NATO tarihi boyunca Yunanistan-Türkiye örneğinde görüldüğü gibi üye müttefik ülkeler arasında gerginliklere tanıklık etmiş; Portekiz, Yunanistan ve Türkiye'de meydana gelen demokratik düzene aykırı olan

askeri darbeleri Soğuk Savaş jeopolitiğinden dolayı görmezden gelme yolunu seçmiştir (Morcos, 2021).

Donald Trump'ın ABD Başkanı olması, soğuk savaştan sonra NATO'nun karşılaştığı en önemli varoluşsal krizi yaşamasına neden oldu. Trump, NATO'nun müttefik ülkelerden birinin saldırıya uğramasıyla harekete geçirilecek olan Beşinci Madde kapsamında ABD'nin kolektif savunmaya katılamayabileceğini belirten bir ifade kullanması ve Avrupa ülkelerinin gayri safi milli hasıllarının yüzde ikisini savunmaya ayırması konusundaki ısrarı Avrupalı müttefiklerde güvenliğe ve ittifakın sağlamlığı konusunda şüphelere yol açmıştır. Bu nedenle, Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron 2019 yılında NATO'yu beyin ölümü gerçekleşmiş bir organizasyon olarak tanımlamıştır (Larsen, 2020: 1). Avrupa Birliği'nin (AB) 2016 yılında açıkladığı Stratejik Otonomi konsepti AB'nin savunma ve güvenlik alanında kapasitesi artırarak stratejik otonomi elde etmeyi amaçladığını açıklamaktadır (Domecq, 2019: 28). Macron da 2018 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin 100. yıldönümünde yaptığı konuşmada bir Avrupa ordusu olmadan Avrupa'nın güvenliğinin sağlanamayacağını iddia etmiştir ("*France's Macron pushes for*", 2018). AB, her ne kadar stratejik otonomi çabalarının NATO'yu hedef almadığını belirtse de bu çabaların NATO'ya bir alternatif yaratma amacını taşıdığı aşikardır.

Joe Biden'ın ABD Başkanı seçilmesi bozulan ABD-Avrupa bağlarını tamir için önemli bir adım olmuştur. 2021 NATO Brüksel Zirvesine katılan Başkan Biden ABD'nin dünya siyasetine geri döndüğünü söylerken ABD'nin ittifaka yönelik taahhütlerini tam olarak yerine getireceğini vurgulamıştır (Garamone, 2021). Rusya'nın 2022 yılının başında Ukrayna'yı işgal etmesi de NATO ittifakının önemini arttıran başka bir gelişmedir. Rusya'nın Ukrayna işgalinden sonra NATO Avrupa'daki yüksek hazırlıklı askeri mevcudiyetini 40.000 kişiden 300.000 kişiye çıkartacağını duyurmuştur. Finlandiya ve İsveç gibi NATO'ya üye olmayan AB üyesi devletler de Rus tehdidinden dolayı NATO'ya üye olma başvurusunda bulunmuşlardır ("*Ukraine conflict*", 2022). Böylece, ABD ve AB'nin son yıllarda gözlemlenen çıkar ayrılığı azalmış ve NATO'nun önemi tekrar ortaya çıkmıştır. NATO'nun güçlü bir ittifak olarak devam etmesinin Rusya ve daha da önemlisi ÇHC için sonuçları olacaktır.

4. NATO-ÇHC İlişkilerinin Evrimi

ABD ve Avrupa ülkeleri arasında ÇHC'nin yükselişi konusunda ortak bir değerlendirme içinde olmaması NATO'nun ÇHC'ye karşı bir pozisyon geliştirmesini engellemiştir. Avrupa ülkeleri ÇHC ile sıcak ekonomik ilişkiler kurmuştur. ÇHC'nin 2001 yılında DTÖ'ne katılmasından sonra AB'nin ÇHC'ye imalat sektöründe ihracatı 2020 yılına kadar her yıl ortalama olarak yüzde 10 artarken; hizmet sektöründe bu oran yüzde 15 oranında olmuştur (*EU-China Trade and Investment Relations in Challenging Times*, 2020: 6). 2021 yılında AB-ÇHC ticaret hacmi AB-ABD ticaret hacmini geçmiştir; ÇHC, AB'nin en büyük ticaret partneri haline gelmiştir ("*China overtakes US*", 2021). ÇHC'nin ekonomik yükselişi AB için ekonomik açıdan pazar bulmak ve iki yapı arasında ticaret hacmini geliştirmek açısından fırsat yaratmıştır.

ABD ise ÇHC'nin yükselişini bir tehlike olarak görmüştür. Şu ana kadar sıcak savaş olmasa bile ABD-ÇHC rekabeti gümrük savaşları şeklinde tezahür etmiştir. 2017 yılında DTÖ'nün ÇHC'yi pazar ekonomisi şeklinde tanımlamasına rağmen ABD, ÇHC'nin Çin şirketlerinin lehine haksız rekabet kuralları yarattığından dolayı bu tanıma katılmayı reddetmiştir. 2017 yılında İran ambargolarını deldiği gerekçesiyle Çinli teknoloji şirketi ZTE dahil olmak üzere bazı Çinli şirketlere yaptırım getirmiştir. Fakat asıl gümrük savaşının başlaması Trump'ın 23 Mart 2018 tarihinde "Çin'in Ekonomik Agresifliğine Hedef Alan Başkanlık Kararnamesi"ni imzalamasıyla başlamıştır. 2018 yılı boyunca çeşitli sektörlerde varlık gösteren Çinli şirketlere yönelik ABD'nin uyguladığı gümrükler arttırılmıştır (Kapustina ve diğerleri, 2020: 3-4). Trump, 5G teknolojisinin lider şirketi Huawei'yi ÇHC hükümeti ile olan bağlarından ötürü ABD'de faaliyet göstermesini yasaklamış ve Avrupa ülkelerinin de Huawei'yi 5G ağlarına dahil etmemesini istemiştir. Fakat

Avrupalı ülkelerin çoğunluğu Huawei'nin faaliyetlerini mercek altında almalarına rağmen 5G ağlarının geliştirilmesinde Huawei'yi tamamen yasaklamamıştır (Tekir, 2020: 126). Trump'ın "Önce Amerika ve Çin'e Karşı" olarak tanımlanan politikası Avrupalı politika yapımcıları tarafından dayatma olarak algılanmış ve ÇHC konusunda Avrupa ülkelerinde ABD tarafından beklenen politika değişikliğini sağlamamıştır. Başkan Biden ise Avrupalı ülkelerin ÇHC ile ekonomik ilişkilerini tanımakla birlikte ÇHC kaynaklı güvenlik sorunları konusunda Avrupalı ülkelere baskıda bulunarak transatlantik ittifakın ortak bir ÇHC politikası geliştirmesinde Avrupalı liderleri kamuoyu önünde rahatlatmıştır (Brzozowski, Noyan, ve Bourgerly, 2022). Biden döneminde izlenen bu strateji Trump döneminin izlerini silmekte kısmen başarılı olmuş ve transatlantik ittifakı güçlendirerek NATO'nun ÇHC konusunda adımlar atabilmesini sağlamıştır.

NATO, 2019 yılında Londra Deklarasyonu'nda ÇHC'nin dünyadaki artan etkisinin hem meydan okuma hem de fırsat yaratma şeklinde görmüştür (NATO, 2019). NATO'nun bu deklarasyonu ittifakın ÇHC konusuna eğildiği fakat ÇHC'yi tamamen rakip ya da düşman olarak nitelendirmekten kaçındığı şeklinde yorumlanabilir. 2021 yılında düzenlenen Brüksel Zirvesi'nden sonra yayınlanan bildiri NATO'nun ÇHC konusunda daha aktif bir politika izleyeceğini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bu bildiri, ÇHC'nin hırslı ve iddialı politikalarının kurallara dayanan uluslararası düzene sistemik bir meydan okuma ve NATO üyesi ülkelere güvenlik tehlikesi ortaya koyduğunu iddia etmektedir. Bu bildiride, ÇHC'nin nükleer ve gelişmiş silahlarının sayısını arttırdığı ve Rusya ile askeri alanda iş birliği yaptığından söz edilmektedir. Ayrıca bu bildiride, ÇHC'nin kapalı politik sisteminin ve demokratik ülkelerde yarattığı dezenformasyon çabalarının da güvenlik tehlikesi olduğu belirtilmiştir (NATO, 2021a). NATO Genel Sekreteri, NATO'nun bu yeni pozisyonunu, ÇHC'nin NATO ittifakının üzerine geldiğini, bu durumun da kolektif dikkat ve aksiyon gerektirdiğini söyleyerek açıklamıştır (NATO, 2021b). 2022 Madrid Zirvesi'nde kabul edilen NATO'nun 2022 Stratejik Konsepti, ÇHC'nin hırslı ve güce dayanan politikalarının NATO'yu oluşturan ülkelerin değerlerine, güvenliğine ve çıkarlarına aykırılık oluşturduğunu vurgulamıştır. ÇHC, politik, ekonomik ve askeri unsurlarını kullanarak küresel düzeyde etkinliğini artırırken stratejisi konusunda belirsizliği ortadan kaldırmamaktadır. Bunun yanında, ÇHC'nin siber alanda dezenformasyon uygulamayı da içeren hibrit stratejisi de NATO güvenliğini zedelemektedir. Rusya ile iş birliğini arttıran ÇHC kurallara dayanan uluslararası düzene meydan okumaktadır (NATO, 2022a).

ÇHC'nin Şincan bölgesindeki faaliyetleri de dünya kamuoyunun tepkisine neden olmuştur. ÇHC ile yakın ekonomik ilişkilere sahip olsa da Avrupa Parlamentosu bile ÇHC'nin Sincan bölgesinde Uygur nüfusuna yönelik baskısının soykırıma yaklaşan uygulamalar olarak nitelendirmiştir (Avrupa Parlamentosu, 2022). Ayrıca, ÇHC'nin Tayvan sorununun çözümü için askeri müdahaleyi dışlamayacağını ifade etmesi, Tayvan'ın sağladığı çiplerin önemli bir müşterisi olan Avrupa ülkelerinde endişeye neden olmuştur. (Haecck ve Kijewski, 2022).

ÇHC'nin yükselen profili ve agresif olarak değerlendirilebilecek eylemleri yakın ekonomik ilişkiler kurduğu Avrupa ülkelerinde bile endişeler yaratmış ve Avrupa ülkelerini NATO çatısı altında ÇHC konusunda ABD ile iş birliğine sevk etmiştir.

NATO'nun ÇHC hakkındaki güvenlik endişeleri dört ana başlıkta özetlenebilir. Birinci başlık, ÇHC'in devlet sahipli şirketlerinin Avrupa ülkelerinin kritik altyapılarını ekonomik yöntemlerle ele geçirme çabasıdır. Müttefiklerin olası bir savaş durumunda demir yolları ve limanlar gibi kritik öneme sahip bu altyapıları ÇHC sahipli olması durumunda kullanabileceği soru işareti yaratmaktadır. İkinci başlık, ÇHC hükümeti ile yakın bağları olan Huawei'nin Avrupa ülkelerinin 5G teknolojisini geliştirme adıyla kritik dijital altyapısına sızarak güvenlik riski yaratma endişesidir. Üçüncü başlık, Avrupa ülkelerine yönelik artan sayıda gerçekleşen Çin kaynaklı siber saldırılardır. Çin kaynaklı siber saldırılar özellikle ekonomik hedeflere yönelmekteydi. 2019 yılından itibaren Çin kaynaklı siber saldırıların politik hedeflere de yöneldiği gözlenmiştir. Dördüncü ve en büyük

endişe ise ÇHC ve Rusya arasında artan iş birliğidir. 2015 yılında ÇHC donanmasına bağlı üç savaş gemisi, Rusya'nın Doğu Akdeniz'de düzenlediği tatbikata katılmıştır. 2017 yılında Kaliningrad'da düzenlenen tatbikata ÇHC muhrip, firkateyn ve ikmal gemisi göndermiştir. Artan bu askeri iş birliğinin yanı sıra ÇHC ve Rusya, Arktik bölgesinde, siber alanda, 5G teknolojisi gelişmesinde ve Hint-Pasifik bölgesinde iş birliklerini de arttırmıştır. (Kaim ve Stanzel, 2022: 2).

ÇHC ise NATO'yu ABD tarafından ABD liderliğini küresel düzeyde tahkim etmek için kullanılan bir organizasyon olarak görmektedir. Çin medyası da ABD'nin küresel düzeydeki hegemonyasının NATO aracılığıyla sürdürüldüğünü vurgulamaktadır (Nouwens ve Legarda, 2020: 6). NATO Genel Sekreteri Jens Stoltenberg, ÇHC'yi Rusya'ya yönelik desteğine son vermeye ve Ukrayna'ya yönelik vahşi işgalini kınamaya çağırmıştır. ÇHC'nin milliyetçi yayın organı *Global Times* ise NATO'yu kanla lekelenmiş ABD'nin kukla örgütü olarak tanımlamıştır (Panda, 2022).

ÇHC, NATO'yu soğuk savaş dönemi anlayışını devam ettiren bir organizasyon görmektedir. NATO'nun asıl güvenlik sağlaması gereken alanın Kuzey Atlantik bölgesi olmasına rağmen sürekli genişlemesini tehdit olarak görmektedir. NATO'nun son yıllarda ÇHC'yi sistemik meydan okuyucu olarak tanımlaması ÇHC'ye göre asıl sistemik meydan okumadır (China Aerospace Studies Institute, 2022).

ÇHC'nin NATO'ya olan güvensizliğini arttıran en önemli olay 1999 yılında NATO'nun Kosova Harekati'nde Belgrat'taki Çin Büyükelçiliği'ni bombalaması ve bu bombalamada üç Çinli gazeteci hayatını kaybetmesi olmuştur. Bu olaydan sonra, ÇHC, ABD liderliğindeki NATO'nun kan borcu olduğunu iddia etmiştir (Panda, 2022). 2000'li yıllarda ÇHC-NATO arasında 11 Eylül saldırıları sonucunda radikal İslamcı terörist hareketlere karşı sınırlı bir iş birliği oluşmuştur. ÇHC de İslamcı terör örgütlerinin faaliyetlerinden zarar gördüğü için NATO'nun bu örgütlere karşı operasyonları ÇHC tarafından da desteklenmiştir. Yine de ÇHC, NATO'nun Aden Körfezi'ne ve Orta Doğu'da etkisini arttırmasından memnun değildir (Schneider ve Compton, 2021: 3).

NATO'nun Asya-Pasifik bölgesinde potansiyel genişlemesi ÇHC'yi en çok endişelendiren konudur. Asya-Pasifik, NATO'nun operasyon sahası olmamasına karşın ABD'nin NATO'yu bu bölgede konuşlanacak ve ÇHC'yi çevreleyecek şekilde konuşlandırma olasılığı ÇHC'yi ürkütmektedir. ABD Başkanı Barack Obama'nın ABD'nin Asya'ya açılma politikasını yürürlüğe sokması ve NATO'nun Moğolistan, Güney Kore, Japonya, Yeni Zelanda ve Avustralya gibi ülkelerle küresel ortalık kapsamında anlaşmalar imzalaması bu korkuyu güçlendirmiştir. Bu yüzden. ÇHC de Rusya yaptığı gibi NATO'nun genişleme hamlelerine yüksek sesle itiraz etmeye başlamıştır (Nouwens ve Legarda, 2020: 6).

NATO-ÇHC ilişkilerinin kötüye gitmesinin en önemli nedeni ÇHC'nin kapasitesini arttırması ve NATO'nun bu kapasite arttırımından endişelenmesi yüzünden olmuştur. ÇHC'nin ekonomik, politik ve askeri olarak genişlemesi ÇHC ile ekonomik ilişkileri iyi olan Avrupalı ülkelerini de ABD'nin endişelerine dahil olmaya itmiştir. NATO bünyesinde ÇHC sistemik meydan okuyucu olarak tanımlanmıştır. ÇHC'de NATO'nun genişlemesinden duyduğu rahatsızlığı yüksek sesle ifade etmeye ve NATO'yu potansiyel bir rakip olarak algılamaya başlamıştır. NATO-ÇHC rekabeti bu bağlamda derinleşmektedir. NATO'nun ÇHC ile rekabeti askeri, ekonomik, politik ve siber alan unsurlarını kapsayan çok boyutlu bir düzlemedir.

5. NATO İttifakının Pasifik Genişlemesi

NATO, 4 Nisan 1949 tarihinde Sovyetler Birliği'nin Avrupa ülkelerine karşı olabilecek bir işgalini önlemek amacıyla kolektif bir güvenlik örgütü olarak kurulmuştur (NATO, t.y.). NATO'nun asli operasyon sahası Avrupa'dır. Fakat, NATO 1990'lı yıllarda kendi bölgesinde olmayan ülkelerle etkileşimini arttırmıştır. 1998 yılından itibaren NATO çeşitli ülkeleri aktivitelere, tatbikatlarına ve konferanslarına davet etmiştir. 2006 Riga Zirvesi'nde NATO'nun NATO'ya dahil olmayan ülkelerle iş birliği yapma konusunda önemli adımlar atılmıştır. 2008 Bükreş Zirvesi'nde daha

sonra da Riga Zirvesi'nde atılan adımlar ortak ülkelerle büyükelçi ve bakanlar düzeyinde üst düzey toplantılar ve geliştirilmiş politik diyalog gibi kararlarla güçlendirilmiştir. 2010 Lizbon Zirvesi ortaklık yapılan ülkelerle daha esnek bir model geliştirilmesine ön ayak olmuştur. 2011 yılında Berlin'de düzenlenen Dışişleri Bakanları Zirvesi'nde küresel düzeyde ortaklıklarla güvenin geliştirilmesi ve pratik iş birliğinin artırılması, NATO'nun bütün ortaklık enstrümanlarının ortaklarla iş birliğinin geliştirilmesi ve koordine edilmesi için hazır durumda bulundurulması, NATO'nun ortakları için esnek iş birliği modelleri hazırlaması ve NATO'nun ortaklarının güvenlik kapasitesini geliştirmesi için kendi eğitim modellerini iyileştirmesi kararlaştırılmıştır. NATO'nun 2030 Belgesi'nde NATO'nun küresel ortaklarını artırma ve güçlendirme stratejisi kabul edilmiştir. NATO 2030 Stratejik Belgesi, NATO'nun daha küresel bir anlayış stratejisi geliştirmesi kanaatindedir. NATO, Afrika ve Latin Amerika'daki ülkelerle iş birliğini güçlendirmektedir. Fakat bu stratejinin gerçekleşmeye başladığı en çok Asya-Pasifik bölgesinde görülmektedir. Avustralya, Japonya, Yeni Zelanda ve Kore Cumhuriyeti NATO'nun ilişkisini en çok geliştirdiği ülkeler arasındadır (NATO, 2021c). NATO, Avrupa güvenliğini öncelemekle beraber küresel bir örgüte evrilmektedir. Asya-Pasifik bölgesi de NATO'nun en çok ilgilendiği bölgelerden başında gelmektedir. Ukrayna krizinden sonra NATO'nun Avustralya, Yeni Zelanda, Güney Kore ve Japonya liderlerini zirveye çağırması ve Asya-Pasifik bölgesindeki iş birliklerini artırma konusunda iddialı bir yol haritası hazırlaması NATO tarihinde eşine az rastlanır bir olaydır ("Kishida seeks major", 2022). NATO'nun bu tavrı Asya-Pasifik bölgesinin NATO için önemini ortaya koymaktadır.

ÇHC Asya-Pasifik bölgesinde daha agresif politikalar uygulamaya başlamıştır. İlk ada zinciri olarak tanımlanan ABD'nin organize ettiği ittifaka dahil olan Kore Yarımadası, Japonya, Filipinler, Endonezya ve Avustralya Çin Seddi'nin tersi olacak şekilde ÇHC'nin Pasifik Okyanusu'na olan erişimini kısıtlamaktadır. Bu yüzden, ÇHC Malakka Dilemması olarak da adlandırılan ÇHC'ye enerji arzını sağlayan rotayı kaybetme tehlikesini yaşamaktadır. Bunu aşmak için Güney Çin Denizi'nde yapay adalar inşa ederek ve başta Spratly Adası olmak üzere diğer adalar üzerinde egemenlik hakkı iddia ederek komşularının haklarını çiğnemektedir. Ayrıca, Tayvan'ı da gerekirse askeri yöntemlerle ÇHC'ye bağlayarak doğu kentlerini güvence altına almak istemektedir (Adamczyk ve Rutkowska, 2017: 90-91).

ÇHC, Asya-Pasifik bölgesine Çin Kurtuluş Ordusu'nun (ÇKO) iki "1,5 savaş" doktrini çerçevesinde yaklaşmaktadır. Bu doktrin, eğer ÇKO Doğu ve Güney Çin Denizi'nde ABD ve Japonya ile bir çatışmaya girerse Hindistan'ın bu çatışmayı fırsat bilerek Hindistan ve ÇHC arasındaki çatışma alanlarına askeri müdahalede bulunacağını öngörmektedir. Bu birinci 1,5 savaş senaryosudur. İkinci senaryoya göre, Hindistan'ın ABD-ÇHC arasındaki olası bir deniz çatışmasında donanmasıyla ABD'ye yardım edeceğini öngörmektedir. Buna cevap olarak ÇKO operasyon kapasitesini hem Hint Okyanusu'nda hem de Pasifik Okyanusu'nda güçlendirme çabasıdır (Singh, 2023: 33). ÇKO bu amaçla Pasifik filosunu güçlendirmiş ve bölgede ABD müttefiklerinin aktivitelerini gözlemleyen sistemler inşa etmiştir. Ayrıca ÇKO Çin balıkçı teknelerini de askeri gözetleme için seferber etmiştir (Zhang, 2020).

ABD, Avustralya, Hindistan ve Japonya arasında 2007 yılında oluşturulan; fakat uzun zaman hareketsiz kalan Dörtlü Güvenlik Diyaloğu (Quad) ÇHC'nin Asya-Pasifik bölgesinde artan askeri etkisine karşı 2017 yılında tekrar aktivite edilmiştir. Hindistan'ın bu gruba karşı tereddütlerinin artan ÇHC tehdit algısının sonucu kaybolması grubun tekrar aktif hale gelmesinde etkili olmuştur. Böylece, Asya-Pasifik'te dört büyük demokrasi ÇHC'ye karşı güvenlik stratejisi geliştirmede aynı hizada sıralanmaya karar vermişlerdir. (Smith, 2020: 1). Bazı Çinli akademisyenler Quad'ı Asya NATO'su olarak nitelendirse de Quad üyeleri bu organizasyonun Asya NATO'su olarak nitelendirilmesine karşı çıkmış; Quad'ın COVID-19 salgınıyla mücadele, bölgede meydana gelen felaketlere karşı ortak hareketi organize etme ve siber güvenlik alanlarında iş birliği yapma gibi görevleri olduğunu vurgulamışlardır ("Checking China", 2022). ÇHC, Quad'ı deniz köpüğüne

benzeterek sonunda deniz köpüğü gibi dağılacığını iddia etmiştir (Mehra, 2022). Quad'ın Pekin yönetiminin ön gördüğü şekilde deniz köpüğü gibi dağılmaması ve küresel düzeyde iyiliği amaçlayan bir organizasyon olarak bir aktör olarak tanınması için sağlam bir ajanda kurmasına ihtiyaç vardır. COVID-19 salgınında Quad bütün dünyadaki ihtiyacı olan kişilere dağıtılmak üzere bir milyar aşı sözü vermiştir. Quad'ın bu performansını diğer küresel salgınlarda da ihtiyacı karşılamak üzere kurumsal bir niteliğe büründürmesi Quad'ın tanınırlığını arttırmaktadır. Bu bağlamda, Quad üyelerinin 2022 Tedarik Zinciri Dayanıklılık Girişimi'ni devreye sokması özellikle sağlık sektöründe yaşanabilecek krizler için önemli bir adım teşkil etmektedir. Bunun yanında, Quad'ın ÇHC'nin teknolojik ve dijital alanda artan etkisine karşı koymada ve standartları belirleme gücünü sarsmada önemli bir rol oynaması beklenmelidir. Quad Çalışma Grubu'nun dijital alanda prensiplere dayanan bir standardizasyon belirleme çabası ve yapay zekâ alanında Quad'ı oluşturan dört ülke arasında ortak çalışmayı kararlaştırması önemli adımlardır. Quad'ın hem sağlık zinciri hem de dijital alanda küresel iş birliklerini geliştirmesi gerekmektedir (Mehra, 2022).

NATO'nun Quad ile küresel ortaklık kapsamında iş birliği geliştirmesi iki organizasyona da fayda sağlayacaktır. Coğrafi olarak Avrupa güvelliğini önceleyen bir yapıda olan NATO'nun Asya-Pasifik bölgesindeki ülkeleri üye olarak alması imkânsız gözükmektedir. Fakat, NATO'nun en önemli gücü ABD'nin içinde bulunduğu Quad yapısıyla iyi ilişkiler geliştirmesi NATO'nun Asya-Pasifik bölgesinde etkisini arttırmasının bir anahtarıdır. Quad'ın da NATO'nun farklı tarihi ve coğrafi koşullara sahip üye müttefikler arasındaki sorunları aşmada ve bir ittifak olarak hareket etme kapasitesini muhafaza etmedeki tecrübesinden faydalanması Quad'ı oluşturan ülkeler arasındaki politika koordinasyonunu arttırmaktadır. ÇHC'nin de NATO-Quad iş birliğinden çekindiği açıktır. Quad'ı deniz köpüğüne benzeten küçümseyici tavırlarına karşılık ÇHC Dışişleri Bakanlığı 2022 yılında yaptığı açıklamada Quad'ı ÇHC'yi boğmaya amaçlayan NATO benzeri bir yapı olarak nitelendirmiştir ("QUAD Is 'Dangerous'", 2022). Quad'ın sekreteryası olmaması ve bağlayıcı bir anlaşma ile kurulmamış olması NATO ittifakı tarzında örgütlenmediğini göstermektedir. Yine de bu yapısıyla dahi ÇHC'yi rahatsız etmektedir. NATO'nun Quad ile iş birliğini güçlendirmesi ÇHC'nin bu rahatsızlığını arttıracaktır.

Yeni dönemde Asya-Pasifik bölgesinde ÇHC'yi dengelemesi için kurulan organizasyonlardan biri de AUKUS'tur. 15 Eylül 2021 tarihinde ABD, Birleşik Krallık ve Avustralya arasında ÇHC'nin Asya-Pasifik bölgesinde artan hegemonik hırslarına ve özellikle Avustralya'nın COVID-19 salgınının kökenlerini soruşturması üzerine Avustralya'ya karşı ÇHC'nin ekonomik diplomasi araçlarını devreye sokmasına karşı olarak kurulmuştur. Bu anlaşma, Avustralya'nın donanmasının ABD ve Birleşik Krallık'ın sahip olduğu nükleer denizaltı teknolojisine erişim imkânı sağlaması bakımından önemlidir. Vietnam, Hindistan ve Filipinler gibi bölge ülkeleri anlaşmayı desteklerken, en önemli itiraz Avustralya ile hali hazırda denizaltı geliştirme anlaşması olan Fransa'dan gelmiştir (Erskine, 2021). AUKUS yapısıyla beraber Avustralya ile olan denizaltı geliştirme anlaşması iptal edilen Fransa bu durumu sırtından bıçaklanmak olarak nitelendirmiştir. Ayrıca, bu anlaşmanın sürecinin şeffaf olarak yürütülmemesi de NATO'nun Avrupalı üyeleri arasında eleştiriyeye neden olmuştur. (Panda ve Parrikar, 2022:1).

AUKUS anlaşmasının NATO ittifakında yarattığı gerilime rağmen bu durumun uzun sürmeyeceği ve kalıcı olmayacağı beklenmelidir. NATO Genel Sekreteri Stoltenberg, AUKUS'un NATO'ya ya da Avrupa güvenliğine karşı olmadığını belirtmiş ve NATO'nun Asya-Pasifik bölgesindeki müttefikleri Avustralya, Japonya, Güney Kore ve Yeni Zelanda ile siber alan ve deniz güvenliği alanlarında yakın iş birliğine devam edeceğini söylemiştir. Başkan Biden da başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerinin kaygılarını bizzat ülke liderleriyle temas kurarak yatıştırılmaya ve Asya-Pasifik bölgesinde çalışabilecekleri ortak alanlar bulmaya çalışmıştır. NATO'nun Asya-Pasifik'te bulunan ortakları arasında olan Japonya AUKUS'a katılabileceğini belirtmiştir. Güney Kore'de Avustralya'nın nükleer denizaltı inşa projesini desteklemiştir. Hindistan ise kendisini AUKUS'la

yan yana getirmemeye özen gösterse de AUKUS girişimi başladığından beri Birleşik Krallık ile askeri ve siber alandaki iş birliğini geliştirmeyi hızlandırmıştır (Panda, 2022). NATO'nun küresel partneri olan bu ülkelerin AUKUS ile iş birliği yapması NATO'nun da AUKUS ile olan temasını arttıracaktır. NATO'nun AUKUS ile kurulabilecek bağı başta Fransa olmak üzere diğer Avrupalı ülkelerin AUKUS anlaşmasından ve bu anlaşmanın yapılış biçiminden duydukları rahatsızlığı ve kırgınlığı azaltacaktır. Ayrıca, ÇHC'nin bölgedeki yükselişine karşı ve Avustralya'nın askeri kapasitesini arttırmaya yönelik kurulan AUKUS, NATO ile olası bağlantısı sayesinde daha da güçlenecektir.

ÇHC ise NATO'nun Asya-Pasifik bölgesine olan genişlemesini bozucu hamleler olarak tanımlamıştır. Çin yetkilileri, bölgede NATO'nun ÇHC'nin egemenliğine yönelik herhangi bir girişimine ÇHC'nin kararlılıkla karşı koyacağını açıklamıştır (China Aerospace Studies Institute, 2022). Çin Dışişleri Bakanı Wang Yi, AUKUS'u kötücül bir organizasyon olarak tanımlayarak; nükleer çoğalmanın bölgeyi çatışma ortamına sürüklediğini söylemiştir (Singh, 2023:26).

NATO'nun Quad ve AUKUS gibi organizasyonlarla iş birliğini güçlendirmesi NATO ittifakını oluşturan devletlerin Asya-Pasifik ülkeleriyle askeri teknoloji paylaşımını arttıracaktır. Birleşik Krallık Kraliyet Donanması'nın savaş grubu 2021 yılında Hindistan, Japonya, Güney Kore ve Singapur'u ziyaret etmiş; Birleşik Krallık yetkilileri Birleşik Krallık'ın bölgede kalıcı olarak iki savaş gemisi tutacağını açıklamıştır. Aynı yıl, Fransız donanmasına ait bir savaş gemisi grubu da Güney Çin Denizi'ni iki defa geçip Toulon'a dönmüştür. Eski Fransa Silahlı Kuvvetler Bakanı Florence Parly, Fransa'nın Asya-Pasifik'te toprakları olduğunu söyleyerek Fransa'nın bölgedeki güvenliği sağlamada her zaman ilgili olduğunu açıklamıştır. Quad ve AUKUS ile yakın diyalogun NATO'nun müttefik ülkelerle Asya-Pasifik ortakları arasında güvenlik iş birliğinin koordinasyonunu kolaylaştıracak bir adım olacaktır (Bloch ve Goldgeier, 2021:7). NATO ittifakı içinde Avrupalı müttefiklerin Asya-Pasifik güvenliğine dahli hem ABD'nin uzun dönemdir dile getirdiği Avrupalı ülkelerin ortak savunmaya yeterince kaynak ayırmadığı şikayetlerini azaltarak ve transatlantik bağları güçlendirerek hem de ABD'nin Asya'yı önceleyen yeni dış politika doktrinini takip ederken yük paylaşımı yapmasına olanak tanımaktadır. Askeri alanda NATO, Asya-Pasifik'teki konumunu yeniden şekillendirirken NATO-ÇHC rekabetinin ekonomik boyutu da önem teşkil etmektedir.

6. Ekonomik Rekabet

NATO 2030 Stratejik Belgesi. ÇHC'nin jeopolitik amaçlarına ulaşmak için ekonomik araçları kullandığını yazmıştır (NATO, 2021d). ÇHC'nin 2013 yılından itibaren yürürlüğe koyduğu Kuşak ve Yol Girişimi küresel düzeyde ticareti, açıklığı ve bağlantıyı arttırmayı amaçlayan bir projedir. Kuşak ve Yol Girişimi'nin 2017-2027 arasında küresel altyapı finansmanına 1 trilyon dolar katkı yapması tahmin edilmektedir. Sadece Asya ülkelerinin 2030 yılına kadar 26 trilyon dolar değerinde altyapı yatırıma ihtiyacı vardır. Bu bağlamda, ülkelerin Kuşak ve Yol Girişimi'ne ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Başkan Xi, Kuşak ve Yol Girişimi ile ÇHC'nin uluslararası iş birliğini arttıracığını ve altyapı, ticaret, finans alanlarında ve insanlar arasında bağlantıları güçlendireceğini iddia etmektedir. (*China's Belt and Road Initiative in the Global Trade, Investment and Finance Landscape*, 2018: 3-4). Avrupalı üyelerinin üçte ikisi Kuşak ve Yol Girişimi'ne katılmış; Avrupa limanlarının yüzde 10'un Çin devletinin desteğini alan Çinli firmalar tarafından satın alınmıştır (Shambach ve Gallo, 2022). Bu durumun Avrupa'nın ÇHC aleyhine atılabilecek konularda ÇHC'ye koz sağlayacağı ve güvenlik açısından sorunlar yaratma potansiyeli taşıyacağı beklenilebilir.

Görünürdeki ekonomik ve kültürel bağlantıları güçlendirme amacına rağmen Kuşak ve Yol Girişimi'nin jeopolitik amaçları da vardır. ÇHC'nin komşuları arasındaki saygınlığını yükseltmek, Orta Asya enerji kaynaklarına ulaşabilmek, altyapı yatırımı yaptığı ülkelerde liman ve kritik altyapılarda hisse sahibi olmak, ÇKO'nun lojistik kapasitesini arttırmak ve Kuşak Yol Girişimi'ni

ÇHC'nin küresel yükselişinin sembolü haline getirmek bu amaçların arasındadır (Tybring-Grejdde, 2020) Literatüre Brahma Chellaney tarafından sokulan borç-tuzağı diplomasisi kavramı da Kuşak ve Yol Girişimi'nin başka bir boyutudur. ÇHC'nin Kuşak ve Yol Girişimi kapsamında yırtıcı borç verme politikası borç alan ülkeleri borçlarını ödemeyecek hale getirmektedir. Borçların silinmesi karşılığında Çin şirketleri, ülkelerin stratejik öneme sahip liman, yol gibi altyapılarını ele geçirmektedir. Sri Lanka'nın borçlarının bir kısmının affedilmesi karşılığında Hambantota limanının işletmesi uygulanan bu diplomasinin sonucu gerçekleşmiştir. Bu politika, ÇHC'nin açık bir jeo-stratejik vizyonu çerçevesinde uygulanmaktadır (Chellaney, 2017). Eski ABD Dışişleri Bakanı Rex Tillerson, ÇHC'nin bu saldırgan borç verme davranışlarına dikkat çekmiş ve özellikle Afrikalı ülkeleri, ÇHC karşısında egemenliklerini tehlikeye düşürecek finansal yatırımları kabul etmeme konusunda uyarmıştır (Maasho, 2018). Tonga, Samoa ve Vanuatu gibi küçük Pasifik ülkeleri; Malezya, Kamboçya, Laos gibi Güney Asya ülkeleri; Cibuti ve Togo gibi Afrika ülkeleri, Kuşak ve Yol Girişimi projeleri çerçevesinde ÇHC'ye borçları artan ülkelerdir. Eski Avustralya Kalkınma Bakanı Concetta Fierravanti-Wells. ÇHC'nin Pasifik ülkelerinde lüzumsuz binalar ve hiçbir yere gitmeyen yollar inşa edip borçları bilinçli olarak arttırdığını iddia etmiştir (Tybring-Grejdde, 2020:7). ÇHC'nin borç tuzağı diplomasi uygulamalarına ve Batılı devlet adamlarının uyarılarına rağmen Kuşak ve Yol Girişimi'nin altyapı yatırımlarına bir alternatif bulunamadığı takdirde altyapı yatırımlarına ihtiyacı olan gelişmekte olan ülkelerin Kuşak ve Yol Girişimi kapsamında Çin yatırımlarını kabul etmeye devam etmesi beklenmelidir. Kuşak ve Yol Girişimi'nin neden olduğu güvenlik açıkları NATO'nun gelişmekte olan ülkelere ekonomik olarak alternatif planlar hazırlamasıyla mümkün olur.

2021 yılında hem ABD hem de AB ÇHC'nin Kuşak ve Yol Girişimi'ne alternatif altyapı projelerini açıklamışlardır. Başkan Biden, haziran ayında düzenlenen G-7 toplantısında İyi Bir Dünyayı Yeniden İnşa Et (Build Back Better World) (B3W) girişiminin ABD liderliğinde G-7 ülkelerinin ortaklığıyla başladığını açıklamıştır. Küresel kapsamda olan B3W, Afrika, Asya ve Latin Amerika'da bulunan gelişmekte olan ülkelerin altyapı gereksinimlerini şeffaf, sorumlu, iklim değişikliğini ön plana alan ve iyi yönetişimi hedefleyen yatırımlarla finanse etme amacındadır. B3W girişiminin milyarlarca dolara ulaşması beklenmektedir (Beyaz Saray, 2021). Kesin bir söz vermemekle beraber Hindistan'ın da G-7 ülkeleriyle ortak hazırlanan B3W girişimine dahil olması beklenmektedir. Hindistan Başbakanı Narendra Modi, G-7 toplantısında yaptığı konuşmada gelişmiş demokrasilerin gelişmekte olan ülkelerin altyapı projelerine katkıda bulunması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca, Hindistan'ın bu yatırımlarda şeffaflık ve sorumluluk ilkelerine göre hareket edeceğini ifade etmiştir ("India says will", 2021). AB de gelişmekte olan ülkelerde ulaşım, dijital, eğitim, sağlık ve enerji alanlarında altyapı geliştirilmesi için 2021 ve 2017 arasında 300 milyar doları mobilize edeceğini açıklamıştır. AB Komisyonu Başkanı Ursula von der Leyen, Küresel Geçit (Global Gateway) stratejisi adı verilen bu girişiminin AB değerleriyle uygun olarak ilerleyeceğini ve küresel alanda sağlam bağlantılar geliştireceğini iddia etmiştir. Küresel Geçit stratejisi akıllı, temiz, şeffaf ve güvenli bir şekilde altyapı yatırımlarını ilerletme amacındadır (Avrupa Komisyonu, 2021). Ayrıca, AB ve Japonya 2020 yılında "Sürdürülebilir Bağlantı ve Kaliteli Altyapı Konusunda Ortaklık" ilan etmiştir. 2021 yılında da AB Parlamentosu AB Bağlantı Stratejisi kararını kabul etmiştir. Bu çerçevede, AB, ASEAN ve Hindistan ile bağlantı yolunu açmıştır (Sakman, 2021). Bu projeler, sadece Kuşak ve Yol Girişimi'nin ülkelerin egemenliklerini zedeleyen ve ÇHC'nin jeopolitik amaçlarına hizmet eden boyutlarına karşı çıkmanın yeterli olmadığı; aynı zamanda gelişmekte olan ülkelere alternatif altyapı yatırımları sağlamanın da gerektiğinin anlaşılması bakımından önemlidir.

NATO, Kuşak ve Yol Girişimi'ne alternatif sağlamayı amaçlayan ABD liderliğinde hazırlanan B3W ve AB tarafından yürürlüğe konulan Küresel Geçit stratejisinin eş güdümlü çalışması için transatlantik ittifaka üye olan devletler için ideal bir forum görevini üstlenmektedir. Böylece, iki büyük projede uyum içerisinde ittifak ruhuna uygun bir şekilde ilerleme olanağı bulacaktır.

NATO'nun forum olarak işlev görmesi, Asya-Pasifik bölgesindeki ortaklarının ekonomik girişimlerine katılımını koordine etmesi bakımından da faydalıdır. Altyapı yatırımlarının güvenlik ile olan etkileşimi NATO üyeleri ve projelere katılan uzmanlar arasında değerlendirilme imkânı bulunacaktır. Böylece ÇHC'nin küresel alandaki ekonomik etkisi hafifletilebilir.

7. Dijital Rekabet

ÇHC, bilgi teknolojileri alanında ilk girişimlerini 1986 yılında “Devlet Ekonomik Bilgi Yönetimi Lider Küçük Grup” ve 1999 yılında “Devlet Bilişim Lider Grubu” adlarında iki grubu kurarak oluşturmuştur. 2001 yılında yayınlanan 10. Beş Yıllık Kalkınma Planı, ÇHC hükümetinin bilişim teknolojilerinde yerel üreticileri teşvik etmesini kararlaştırmıştır. 2003 yılında “Devlet Ağı ve Bilgi Güvenlik Koordinasyonu Küçük Grubu” oluşturulmuştur. Bu grubun Mao'nun aktif savunma anlayışına göre hazırladığı Doküman 27, bilgi teknolojisi alanında devlet bütçesinin artırılmasını ve kurumlar arasında koordinasyon sağlanmasını içermektedir. ÇHC Devlet Konseyi'nin açıkladığı “Orta ve Uzun Vadede Ulusal Bilim ve Teknoloji Bilim Geliştirme Programı” bilişim ve dijital sektörlerin Çin ulusunun çıkarları doğrultusunda geliştirilmesini hedeflemektedir. 2012 yılında Devlet Konseyi Bilgi Ofisi, “Yeni Politika Görüşü” isimli bir strateji geliştirmiştir. Bu strateji, Devlet Konseyi'nin gözetimi altında ağ teknolojilerinde sosyal manipülasyon ve casusluk faaliyetlerinin engellenmesini ve devlet kurumları arasında ekonomik ve güvenlik teknolojileri alanlarında bilgi güvenliğinin sağlanmasını öngörmektedir. 2014 yılında ÇHC Başkanı tarafından aktiviteleri yönetilen “İnternet Güvenliği ve Bilişim İçin Merkezi Öncü Grup” isimli grup internet güvenliği ve bilişim sektörleri arasındaki güvenliği sağlamak için kurulmuştur (Darıcı ve Özdal, 2018:12-14).

ÇHC, Kuşak ve Yol Girişimi'nin bir alt kolu olarak Dijital İpek Yolu'nu 2015 yılında devreye sokmuştur. Dijital İpek Yolu çerçevesinde ÇHC, ülkelerin telekomünikasyon altyapısını geliştirmeyi, yapay zekâ kapasitesini arttırmayı, bulut hesaplamasını ve e-ticareti geliştirmeyi, gözetleme teknolojilerini geliştirmeyi ve akıllı şehirler yapmayı ön görmektedir. Kuşak ve Yol Girişimi'ne dahil olan ülkelerin üçte birinin Dijital İpek Yolu'na da dahil olması beklenmektedir (Council on Foreign Relations, 2020).

2017 yılında ÇHC'de çıkarılan Ulusal İstihbarat Yasası, Çinli şirketleri devlet organıyla iş birliği yapmakla yükümlü kılmaktadır. Önemli bir telekomünikasyon firması olan ve birçok Avrupa ülkesinde faaliyet gösteren Huawei, mahrem bilgileri erişim şansını elde etmektedir. Huawei'nin Dijital İpek Yolu'nda ülkelerin 5G teknolojisini geliştirmesi NATO ülkelerinin gizli ve mahrem verilerinin ÇHC'ye geçmesi yönünde bir risk barındırmaktadır (Fortier, 2022). 5G teknolojisi, dijital, biyolojik ve fiziksel dünyayı entegre ederek Dördüncü Endüstri Devriminin en önemli unsuru olmaktadır. 5G teknolojisini ekonomiye trilyonlarca dolar değer sağlaması beklenmektedir. İlk hamle avantajına sahip olan ülkeler diğer aktörlerin rekabet gücünü sınırlayacak ve norm belirleme gücüne sahip olacaktır (Gilli ve Bechis, 2020). ÇHC, Huawei yoluyla diğer ülkelerin dijital ağlarından istihbarat toplamakta ve 5G teknolojisinin ilerlemesinde norm belirleme avantajı sağlamaktadır.

ABD ve Avrupa ülkeleri, Huawei'nin 5G teknolojisi konusunda farklı tutumlar izlemiştir. ABD Başkanı Donald Trump, 2019 yılında Huawei'nin ABD iç pazardaki faaliyetlerini yasaklamıştır. Google, Intel, Broadcom ve Qualcomm gibi ABD şirketleri de Huawei ile olan bağlantılarını kesmiştir. ABD yönetimi, Avrupa ülkelerinden de benzer bir tutum izlemelerini istemesine rağmen, Avrupa ülkeleri Huawei konusunda radikal bir yasaklama yoluna gitmemiştir. Almanya, Hollanda ve Fransa devlet başkanları, ABD'nin Huawei'ye yönelik yasaklarını ABD'nin ÇHC'ye yönelik ticaret savaşlarının bir parçası olarak görmüş ve ticaret savaşlarının teknolojik alana yayılmasının doğru olmadığını belirterek Huawei'nin aktivitelerini tam olarak yasaklamayacaklarını söylemişlerdir. Bunun yanında Avrupa Komisyonu, Avrupa'nın 5G teknolojisi edinme sürecinde bireysel internet korsanlarından, casusluk faaliyetlerinden ve siber

saldırılarından etkilenebileceğini belirtmekle beraber Huawei'nin adını özel olarak bahsetmekten kaçınmıştır (Tekir, 2020:125–26). 2020 yılında ABD Ticaret Departmanı, Huawei'nin yarı iletkenlere ulaşımını kısıtlayan önlemler aldığını duyurmuştur. Aynı yıl, ABD Dışişleri Bakanlığı “5G Temiz Ağlar” planını açıklayarak müttefiklerin de Huawei'yi 5G ağlarından dışlamasını istemiştir. (Gilli ve Bechis, 2020). ABD, orta ve doğu Avrupa ülkeleri Çekya, Romanya ve Polonya'yı Huawei'ye sıkı güvenlik protokolleri uygulaması yönünde ikna edebilmiştir. (Tekir, 2020:127). 2020 yılında Britanya Başbakanı Boris Johnson, Huawei'nin güvenlik riski yaratabilecek alanlara girişinin yasaklanacağını açıklamıştır. NATO Genel Sekreteri Jens Stoltenberg, Johnson'un bu kararını överek Britanya'nın güvenli 5G ağlarına sahip olmasının ittifak için önemli olduğunu belirtmiştir (“NATO chief says”, 2020). Bazı Avrupalı ülkelerin Huawei'ye yönelik güvenlik prosedürleri getirmelerine rağmen tamamen yasaklamamaları ABD ve Avrupa arasında 5G teknolojisi konusunda görüş ayrılığının devam ettiğini göstermektedir. Bunun en önemli nedenlerinden biri de Ericsson ve Nokia gibi alternatif 5G sağlayıcılarının maliyetlerinin Huawei'den yüksek olmasıdır. (Tekir, 2020:128). 5G teknolojisi geliştirirken, Avrupalı ülkeler ekonomik faktörleri güvenlik endişelerinin önüne almaktadır.

NATO, 5G teknolojisinin güvenlik boyutunun Avrupalı ülkelere daha iyi anlatılmasında önemli bir platform olarak hizmet vermektedir. 2020 yılında NATO Genel Sekreter Yardımcısı Mircea Geoana yeni gelişen teknolojilerin NATO için kompleks problemler yarattığını söyleyerek bu teknolojilerin geliştirilmesinde ÇHC ve Rusya gibi NATO değerlerini benimsemeyen güçlerin baş rolde olmasının NATO için bir güvenlik tehdidi olduğunu söylemiştir (NATO, 2020). NATO Kooperatif Siber Mükemmeliyet Merkezi (CCDCOE) 2021 yılında yaptığı toplantıda NATO'nun 5G teknoloji ağlarının inşasında ağ zinciri ve ağ güvenliği konusunda ortak kritere sahip olması gerektiğini vurgulamıştır. Müttefik ülkelerin politika yapımcılarının 5G ağlarının güvenliği konusunda bilgilendirilmesinin NATO'nun görevi olduğu söylenmiştir (CCDCOE, 2021). Letonya'nın 2020 yılında 5G askeri test sitesini Adazi Askeri Üssü'ne açmıştır. Burada, Letonya ve NATO güçleri 5G ağlarının güvenlik açıklarını test eden, açığa çıkararak ve çözümleyen çalışmalar yapmaktadır. Bu özel site, 5G teknolojisinin geliştirilmesinde ve savunma mekanizmalarının entegrasyonunda da testler yapmaktadır. Adazi askeri üssündeki çalışmaların diğer NATO ülkelerine de örnek olması ve 5G inovasyonuna katkıda bulunarak müttefik ülkelerin ÇHC'nin 5G alanındaki hegemonyasına karşı koymada önemli bir rol üstlenmesi beklenmektedir (Speranza ve Crawford, 2021). NATO İletişim ve Bilgi Ajansı (NCIA) ofisinden Antonio Calderon 5G teknolojisinin ittifak için önemli potansiyelinin olduğunu iddia etmektedir. 5G teknolojisi ile iki NATO ülkesi tatbikatta iken üs istasyonuna gerek duymadan haberleşebilecektir. 5G teknolojisini güvenli şekilde kullanabilmek için ise NATO ülkeleri arasında standardizasyon sağlanması elzemdir. Bu girişim NCIA koordinasyonunda başlanmış olup şu ana kadar 10 ülke katılmıştır. Calderon, girişimin bütçesinin gerçek bir programa dönüşünce şu anki bütçesinin 10 katına çıkacağını öne sürmektedir (Machi, 2022). NATO ülkelerinin kendi içerisinde standardizasyon sağlaması ve 5G teknolojisinin askeri anlamda kullanımını geliştirmesi sivil alana da yayılabilecek gelişmelerin önünü açacaktır. NATO'nun 5G teknolojisinin gelişiminde rol alması ÇHC'nin 5G teknolojisinin gelişmesindeki hegemonyasını dengeleme potansiyeli yüksektir.

ÇHC'nin 5G teknolojisi yoluyla ülkelerin dijital ağlarına sızma ve norm belirleme tehdidinin haricinde özellikle demokratik ülkelere yönelik siber saldırılarda ve endüstriyel casuslukta başı çekmesi de önemli bir tehdittir. 2020 yılında ABD İç İstihbarat Teşkilatı (FBI) ve Siber Güvenlik ve Altyapı Güvenlik Ajansı (CISA) ÇHC'nin sistematik olarak fikri mülkiyeti siber saldırılar yoluyla çaldığını açıklamıştır (Mancuso, Mullick, ve Iloulian 2021: 32–33). 2021 yılının temmuz ayında NATO da ÇHC'nin siber alanda tehdit unsuru olduğunu belirtmiştir. NATO Parlamenter Asamblesi Başkanı Gerald O. Connolly Çinli otoriterlerce ve onun vekillerince düzenlenen siber saldırıların demokratik toplumların güvenlik ve ekonomik yapılarına ciddi zararlar verdiğini

söyleyerek ÇHC'ye siber alanda uluslararası normlara uymaya yönelik uyarıda bulunmuştur (NATO Parliamentary Assembly, 2021a). 2021 yılında Brüksel Zirvesi Bildirisi, ÇHC'nin özellikle siber alandaki aktivitelerinden ötürü ÇHC'yi yükselen bir tehdit olarak tanımlamıştır (NATO, 2021a). ÇHC'nin siber saldırıları ise devam etmektedir. Siber güvenlik firması Check Point Research, Ukrayna Savaşı'nın başlamasından sonra dünya genelinde Çin kökenli siber saldırıların yüzde 72, NATO ülkelerine yönelik Çin kökenli saldırıların ise yüzde 112 arttığını rapor etmiştir. (Conklin, 2022).

NATO, 2016 yılında siber alanı, kara, hava ve deniz alanlarının yanında dördüncü operasyon sahası olarak tanımlamıştır (NATO, 2016). Brüksel Zirvesi Bildirgesi, Ortaya Çıkan ve Yıkıcı Teknolojiler (EDT) konusunda kapasitesini arttırmak için Kuzey Atlantik İçin Savunma Girişimcilik Hızlandırıcı (DIANA) ve NATO Girişimcilik Fonu'nun kurulduğunu duyurmuştur. DIANA, NATO'nun müttefik ülkelerde yapılan yapay zekâ, bulut hesaplaması, biyoteknoloji, hipersonik silahlar ve uzay alanlarındaki kritik teknolojik çalışmalarının ittifak boyutunda koordinasyonu ve ortaklığı için kurulurken; NATO Girişimcilik Fonu her yıl yeni teknolojik çalışmaların finansmanı için 81.2 milyon dolarlık bir fon sağlamaktadır (NATO, 2022b).

NATO, siber güvenliği sağlama düşüncesini sadece kendi üyeleri arasında değil küresel düzeyde ele almaktadır. NATO'nun 2030 Ajandası NATO küresel düzeydeki sorunlara küresel bir bakış açısı getirmesi gerektiğini vurgulayarak NATO'nun Afrika, Latin Amerika ve Asya kıtalarında küresel ortaklıklarını geliştirmesi yönünde karar almıştır (NATO, 2021d). Bu bağlamda, NATO, Asya-Pasifik bölgesinde yer alan Avustralya, Japonya, Güney Kore ve Yeni Zelanda ile terörizme karşı ve siber alanda iş birliğini arttırmıştır (NATO, 2021c). NATO'nun, DIANA ve NATO Girişimcilik Fonunu AUKUS ve Quad örgütleriyle de paylaşma yolunu açması Asya-Pasifik bölgesinde yer alan ülkeler siber alandaki kapasitesini arttırmada önemli rol oynayacaktır. AUKUS ve Quad, örgütleri zaten kendi aralarında siber alan iş birliği kurmuş vaziyettedirler. AB, 2021 yılında 5G teknolojisinin geliştirilmesinde ve data regülasyonu alanlarında kamu ve özel sektörler arasında ortak vizyon geliştirmiştir. 2019 yılında da AB ve Japonya arasında data paylaşım anlaşması imzalayarak dünyanın en geniş güvenli data akış alanını yaratmıştır (Nouwens, 2022). NATO'nun bir çatı örgütü olarak bu anlaşmalara dahil olması NATO'nun ittifaka dahil olan ülkelerin ve Asya-Pasifik'teki ülkelerin dijital alanlarını güçlendirmesini ve ÇHC ile siber alandaki rekabet gücünü arttırmasını sağlayacaktır.

8. Sonuç

Bu çalışma, literatürdeki diğer çalışmalardan farklı olarak ABD ya da Avrupa ülkelerinin tek tek ÇHC'nin yükselişine yönelik reaksiyonlarını incelemekten ziyade ÇHC'nin bu agresif eylemlerine karşılık NATO ittifakının ÇHC'ye olan önlemlerini analiz etmeye çalışmaktadır. NATO'nun ÇHC'yi sistemik meydan okuyucu olarak tanımlayıp buna yönelik politika geliştirmeye başlaması son yıllarda gerçekleştiği için bu konuda yazılan akademik çalışmalar kısıtlıdır. Bu yüzden, bu çalışma genelde resmi dokümanlar ve raporlar üzerinde durmuştur. Bu çalışmanın diğer bir amacı da zaten NATO ittifakı ve ÇHC konusunda literatürde olan eksikliği doldurmaya çalışmaktır. ÇHC'nin uluslararası güvenliğe olan tehditlerine karşı NATO ittifakının eylemlerini bütüncül yaklaşımla ele alıp bu tehditlerin ne olduğuna dair başlıklar belirlemiştir. Bu yüzden ileriki çalışmalar için de bir rehber olma çabasıdır.

ÇHC'nin yükselişi ABD liderliğindeki küresel düzenin yeniden yapılanması ihtimalini taşımaktadır. ÇHC ve ABD arasındaki küresel hegemonya rekabeti eski ABD Başkanı Trump döneminde ticaret savaşları ve Çinli teknolojik firmaların ABD'deki faaliyetlerinin kısıtlanmasıyla zirveye ulaşmıştır. ÇHC ile yüksek hacimli ekonomik ilişkileri olan Avrupalı ülkeler ise bu düşük yoğunluklu çatışmaya katılmamaya özen göstermiştir. Transatlantik taraflar arasındaki bu görüş ayrılığı NATO'nun örgüt olarak ÇHC ile yakın zamana kadar açıkça bir rekabete girmesini engellemiştir.

ÇHC'nin, Başkan Xi döneminde artan agresif söylem ve davranışları Avrupalı ülkeler tarafından da tehdit olarak algılanmasına neden olmuştur. Çinli yetkililerin Tayvan konusunda silahlı güç kullanmaya hazır olduğunu açıklaması ve ÇHC'nin Sincan bölgesinde Uygur nüfusa artan baskısı Avrupalı politika yapımcıların ÇHC konusunda söylemlerinin değişmesinde etkili olmuştur. ÇHC'nin Avrupa'da savaş başlatan Rusya ile olan yakın ilişkisi Avrupalı ülkeler için bir güvenlik riski yaratmaktadır.

NATO, transatlantik müttefiklerin ÇHC konusunda benzer tutumlara sahip olmasından sonra ÇHC'yi daha açık bir şekilde rakip olarak tanımlamaya başlamıştır. 2021 yılında NATO'nun açık bir şekilde ÇHC'yi sistemik bir meydan okuyucu olarak tanımlaması NATO ve ÇHC ilişkilerinde rekabetin açık bir şekilde telaffuz edilmesi olmuştur. NATO'nun 2030 Stratejik Ajandasında, Asya-Pasifik ülkeleriyle ortaklığı derinleştirme arzusunu dile getirmesi NATO'nun ÇHC konusunda aktif bir tutum alacağını işaretler. Özellikle Asya-Pasifik bölgesindeki ülkelerle güvenlik iş birliğinin sağlanması, NATO'nun askeri teknolojilerinin bu ülkelerle paylaşılması ÇHC'nin bölgedeki agresif politikalarını dengelemede önemlidir. Asya-Pasifik bölgesindeki AUKUS ve Quad gibi örgütler de hali hazırda NATO ülkelerini bünyesinde barındırmaktadır. NATO ülkelerinin bu örgütlerin içinde olması NATO'nun bölgede askeri teknoloji paylaşımını ve dijital alanda güvenlik sağlamada hizalanmasını kolaylaştırmaktadır.

Ekonomik olarak da ÇHC'nin Kuşak ve Yol Girişimi'ni jeopolitik amaçları için kullanması NATO'nun ilgi alanına girmektedir. Kuşak ve Yol Girişimi çerçevesinde ÇHC'nin Avrupa'daki liman ve diğer stratejik altyapıları satın alması bir savaş durumunda bu altyapıların statüsü konusunda güvenlik açığı yaratmaktadır. Ayrıca, ÇHC'nin Kuşak ve Yol Girişimi'ne katılan gelişmekte olan ülkelere verdiği borçları bu ülkelerin egemenliğini zedeleyecek şekilde politik bir araç olarak kullanması AB'nin ve ABD'nin ÇHC'nin Kuşak ve Yol Girişimi'nin altyapı yatırımlarını yırtıcı borç şeklinde tanımlamasına neden olmuştur. AB ve ABD gelişmekte olan ülkeler için alternatif altyapı girişimleri hazırlamaya başlamışlardır. NATO'nun bu girişimlerin koordinasyonunda bir üst yapı olarak davranması bu girişimlerin daha akılcı bir şekilde yönlendirilmesine yardımcı olacaktır.

NATO'nun siber alanı da operasyon sahası olarak belirlemesi Çin hükümet destekli siber saldırılar ve fikri mülkiyete yönelik hırsızlıklara caydırıcılık bakımından önemlidir. Bunun yanında, 5G teknolojisinin gelişiminde Çinli şirket Huawei'nin faaliyetlerinin yaratabileceği güvenlik açıkları konusunda NATO'nun Avrupalı ülkelere rehberlik etmesi Huawei'ye karşı bütüncül bir transatlantik politikası yaratması ve Huawei konusunda ABD ve Avrupalı ülkeler arasında var olan görüş ayrılığını gidermesi yolunda önemli bir adımdır.

Bu başlıklardan da görülebileceği üzere, NATO'nun ÇHC ile rekabeti çok boyutlu bir mücadele gerektirmektedir. NATO'nun beyin ölümünü gerçekleştirdiğine yönelik söylemlerin aksine Ukrayna'nın işgali NATO'nun transatlantik güvenliği için önemini bir kez daha altını çizmiştir. NATO'nun sadece Rusya ile değil, Rusya'yı destekleyen ve küresel alanda meydan okuyucu olan ÇHC ile de mücadele etmesi gerektiği son zamanlarda anlaşılmıştır. Bu mücadelenin başarıya ulaşması transatlantik düzlemdeki müttefiklerin iş birliğine ve NATO'nun Asya-Pasifik bölgesindeki güvenlik örgütleri ile hizalanmasına bağlıdır. ÇHC'ye yönelik mücadele sadece transatlantik müttefikliği güçlendirmemekte aynı zamanda NATO'nun Asya-Pasifik bölgesinde ve siber alanda önemli bir oyuncu olmasına da katkıda bulunmaktadır.

Kaynakça

Adamczyk, M ve Rutkowska, P. (2017). China and Asia-Pacific region in China's military strategy. *Torun International Studies*, 1(10), 83-99.

- Allison, G. (2015). The Thucydides trap: Are the U.S. and China headed for war? Erişim adresi: <https://www.theatlantic.com/international/archive/2015/09/united-states-china-war-thucydides-trap/406756/>
- Artecona, R., Perrotti, D., ve Welslau, L. (2022). *China and Latin America and the Caribbean Exports competition in the United States market*. Santiago: United Nations.
- Avrupa Komisyonu. (2021). Global gateway. Erişim adresi: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/stronger-europe-world/global-gateway_en
- Avrupa Parlamentosu. (2022). MOTION FOR A RESOLUTION on the human rights situation in Xinjiang, including the Xinjiang police files. Erişim adresi: <https://www.rferl.org/a/europe-china-uyghurs-genocide/31891097.html>
- Bechná, Z. ve Thayer, B. A. (2016). NATO's new role The alliance's response to a rising China. *Naval War College Review*, 69(3), 65–81.
- Beyaz Saray. (2021). FACT SHEET: President Biden and G7 leaders launch Build Back Better World (B3W) Partnership. Erişim adresi: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/06/12/fact-sheet-president-biden-and-g7-leaders-launch-build-back-better-world-b3w-partnership/>
- Bloch, A. ve Goldgeier, J. (2021). *Finding the right role for NATO in addressing China and climate change*. Washington D.C.: The Brookings Institution.
- Brzozowski, A., Noyan, O. ve Bourgerly, T. (2022). EU still split over China's 'threat or challenge.' Erişim adresi: https://www.euractiv.com/section/politics/short_news/eu-still-split-over-chinas-threat-or-challenge/
- Castleberry-Hernandez, A. (2023). The US response to China's strategic competition in the Middle East and North Africa. *Orbis*, 67(1), 16-20.
- CCDCOE. (2021). NATO needs a multinational effort to secure 5G networks. Erişim adresi: <https://ccdcoe.org/news/2021/experts-concluded-that-nato-needs-a-multinational-effort-to-secure-supply-chain-and-networks-of-commercial-and-military-5g-networks/>
- Chatzky, A. ve McBride, J. (2020). China's massive Belt and Road Initiative. Erişim adresi: <https://www.cfr.org/backgrounder/chinas-massive-belt-and-road-initiative>
- Checking China: What is the Quad alliance. (2022). Erişim adresi: <https://www.ndtv.com/world-news/quad-meet-quad-meeting-in-tokyo-checking-china-with-asian-nato-what-is-the-quad-alliance-3003474>
- Chellaney, B. (2017). China's debt-trap diplomacy. Erişim adresi: <https://www.aspistrategist.org.au/chinas-debt-trap-diplomacy/>
- China Aerospace Studies Institute. (2022). In their own words: Why China thinks "NATO is a 'systemic challenge' to global security and stability". Erişim adresi: <https://www.airuniversity.af.edu/Portals/10/CASI/documents/Translations/2022-08-26%20NATO%20is%20a%20Threat%20to%20the%20Global%20Order.pdf?ver=IkYdxnRXms-muRtY9I-bnA%3D%3D×tamp=1662148305851>
- China's Belt and Road Initiative in the global trade, investment and finance landscape*. (2018). Paris: OECD.
- China overtakes US as EU's biggest trading partner. (2021). Erişim adresi: <https://www.bbc.com/news/business-56093378>

- Conklin, A. (2022). Chinese cyberattacks on NATO countries increase 116% since Russia's invasion of Ukraine: study. Erişim adresi: <https://www.foxbusiness.com/technology/chinese-cyberattacks-nato-increase-ukraine>
- Council on Foreign Relations. (2020). Assessing China's Digital Silk Road Initiative. <https://www.cfr.org/china-digital-silk-road/>
- Danilin, I. (2020). The U.S.-China technological war: Digital technologies as a new factor of world politics?, *Russia in Global Affairs*, 78-96.
- Darıcı, A.B. ve Özdal, B. (2018). Analysis of the cyber security strategies of People's Republic of China. *Güvenlik Stratejileri*, 28, 1-35.
- Domecq, J. (2019). Strategic autonomy calls for more cooperation less rhetoric. *European Defence Matters*, 18, 28–31.
- Dou, E. ve Wu, P. L. (2022, Mart 5). China says it seeks to 'resolve' Taiwan question, amid comparisons to Ukraine. Erişim adresi: <https://www.washingtonpost.com/world/2022/03/05/china-taiwan-ukraine-report/>
- Erskine, A. (2021). NATO, AUKUS & The Indo-Pacific: Further proof of intra-alliance friction. Erişim adresi: <https://natoassociation.ca/nato-aukus-the-indo-pacific-further-proof-of-intra-alliance-friction/>
- EU-China trade and investment relations in challenging times*. (2020). Strazburg: Avrupa Parlamentosu.
- Fortier, M. (2022). China's 5G Technology in the NATO alliance: A Case Study on Italy. Erişim adresi: <https://www.nato2030fellowship.org/china-s-5g-technology-in-nato>
- France's Macron pushes for "true European army. (2010). Erişim adresi: <https://www.bbc.com/news/world-europe-46108633>.
- Friis, K. ve Lysne, O. (2021). Huawei, 5G and security: Technological limitations and political responses. *Development and Change*, 52(5), 1174–1195.
- Garamone, J. (2021). NATO Stands Together as Biden Reaffirms U.S. Commitment to Alliance. Erişim adresi: <https://www.defense.gov/News/News-Stories/Article/Article/2658794/nato-stands-together-as-biden-reaffirms-us-commitment-to-alliance/>
- Gilli, A. ve Bechis, F. (2020). NATO and the 5G challenge. Erişim adresi: <https://www.nato.int/docu/review/articles/2020/09/30/nato-and-the-5g-challenge/index.html>
- Green Belt and Road Initiative Center. (2021). Countries of the Belt and Road Initiative (BRI). Erişim adresi: <https://green-bri.org/countries-of-the-belt-and-road-initiative-bri/>
- Gulick, E. V. (1955). *Europe's classical balance of power*. New York: W.W. Norton
- Haeck, P. ve Kijewski, L. (2022). Why Europe needs Taiwan. Erişim adresi: <https://www.politico.eu/article/nancy-pelosi-us-china-tensions-european-union-needs-taiwan/>
- He, K. ve Feng, H. (2023). International order transition and US-China strategic competition in the indo-Pacific. *Pacific Review*, 36(2), 234-260.
- Herrero, A. G. (2019). Europe in the midst of China-US strategic economic competition: What are the European Union's options? Erişim adresi: <https://www.bruegel.org/sites/default/files/wp->

- content/uploads/2019/04/US_China_strategic_competition_EU_080419.pdf.
- Herzinger, B. (2021). NATO's China problem. *Turkish Policy Quarterly*, 20(2), 45-53.
- Hinsley, F.H. (1967). *Power and pursuit of peace: Theory and practice in the history of relations between states*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holslag, J. (2019). China, NATO, and the pitfall of empty engagement. *The Washington Quarterly*, 42(3), 137–150.
- India says will study Biden's infrastructure plan that rivals China's Belt and Road Initiative. (2021, Haziran 13). Erişim adresi: <https://timesofindia.indiatimes.com/india/india-says-will-study-bidens-infrastructure-plan-that-rivals-chinas-belt-and-road-initiative/articleshow/83487215.cms>
- Jinping, X. (2014). *The governance of China*. Pekin: Foreign Language Press Co. Ltd.
- Kaim, M. ve Stanzel, A. (2022). The rise of China and NATO's new strategic concept. *NDC Policy Brief*, 4, 1–4.
- Kapustina, L., Lipkova, L., Silin, Y. ve Drevalov, A. (2020). US-China trade war: Causes and outcomes. *SHS Web of Conferences*, 73, 1–13.
- Kishida seeks major upgrade of NATO partnership after Russia's war. (2022, Haziran 30). Erişim adresi: <https://www.japantimes.co.jp/news/2022/06/30/national/fumio-kishida-nato-ties/>
- Larsen, H. (2020). China's rise can unite NATO. *Policy Perspectives*, 8(13), 1–4.
- Maasho, A. (2018). Africa should avoid forfeiting sovereignty to China over loans: Tillerson. Erişim adresi: <https://www.reuters.com/article/us-usa-africa-idUSKCN1GK114>
- Machi, V. (2022). NATO wants a say in 5G standardization talks. Erişim adresi: <https://www.defensenews.com/battlefield-tech/it-networks/5g/2022/03/22/nato-wants-a-say-in-5g-standardization-talks/>
- Mancuso, M., Mullick, S., ve Iloulian, J. (2021). Cyber threats from North Korea and China: Risks and recommendations. *The Review of Banking & Financial Services*, 37(3), 31–41.
- Mehra, J. (2022). An evolving agenda for the Quad. Erişim adresi: <https://www.stimson.org/2022/an-evolving-agenda-for-the-quad/>
- Morcos, P. (2021). 'Lifting up our Values at home': How to revitalize NATO's political cohesion. Erişim adresi: <https://www.csis.org/analysis/lifting-our-values-home-how-revitalize-natos-political-cohesion>
- Morgenthau, H. J. (1948). *Politics among nations: The struggle for power and peace*. New York: Alfred A. Knopf.
- NATO. (t.y.). What's NATO? Erişim adresi: <https://www.nato.int/nato-welcome/index.html#:~:text=NATO is an alliance of,multinational crisis-management operations together.>
- NATO. (2016). Cyber Defence Pledge. Erişim adresi: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133177.htm
- NATO. (2019). London Declaration. Erişim adresi: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_171584.htm
- NATO. (2020). Speech by NATO Deputy Secretary General Mircea Geoana at the CYBERSEC GLOBAL 2020 virtual conference. Erişim adresi: https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_178335.htm

- NATO. (2021a). Brussels Summit Communiqué. Erişim adresi: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_185000.htm
- NATO. (2021b). Speech by NATO Secretary General Jens Stoltenberg at the Raisina Dialogue 2021 conference. Erişim adresi: https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_183011.htm?selectedLocale=ru
- NATO. (2021c). Relations with partners across the globe. Erişim adresi: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49188.htm
- NATO. (2021d). NATO 2030. Erişim adresi: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2021/6/pdf/2106-factsheet-nato2030-en.pdf
- NATO. (2022a) NATO 2022 Strategic Concept. Erişim adresi: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2022/6/pdf/290622-strategic-concept.pdf
- NATO. (2022b). Emerging and disruptive technologies. Erişim adresi: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_184303.htm#:~:text=Technologies such as artificial intelligence,and the way NATO operates.
- NATO chief says on Huawei: UK review of 5G security is important. 2020. Erişim adresi: <https://www.reuters.com/article/us-britain-huawei-nato-idUSKBN23H0US>
- NATO Parliamentary Assembly. (2021). NATO PA President's statement on the attribution of large-scale cyber hacks to China. Erişim adresi: <https://www.nato-pa.int/news/nato-pa-presidents-statement-attribution-large-scale-cyber-hacks-china>
- NATO's purpose after the Cold War. (2016). Erişim adresi: <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/reportchl.pdf>
- Nouwens, M. (2022). NATO and digital cooperation with the Indo-Pacific. Erişim adresi: <https://www.gmfus.org/news/nato-and-digital-cooperation-indo-pacific>
- Nouwens, M. ve Legarda, H. (2020). *China's rise as a global security actor: Implications for NATO*. IISS The International Institute for Strategic Studies.
- Odgaard, L. (2022). NATO's China role: Defending cyber and outer space. *The Washington Quarterly* 45 (1),167–183.
- Otero-Iglesias, M. ve Esteban, M. (2020). Introduction. M. Otero-Iglesias ve M. Esteban (Ed.), *Europe in the face of US-China rivalry*, içinde (ss. 19-35). Madrid: The ETNC.
- Panda, J. (2022). Is 'AUKUS plus' a viable option? Erişim Adresi: <https://thediplomat.com/2022/01/is-aukus-plus-a-viable-option/>
- Panda, J. P. (2022). Shifting China-NATO relations: From selective cooperation to strategic Rivalry? Erişim adresi: <https://jamestown.org/program/shifting-china-nato-relations-from-selective-cooperation-to-strategic-rivalry/>
- Panda, J. ve Parrikar, M. (2022). *Between AUKUS and the Quad scaling European interest in the Indo-Pacific*. Lahey: The Hague Centre for Strategic Studies.
- QUAD Is 'dangerous', akin to NATO's eastward expansion in Europe: China. (2022). Erişim adresi: <https://www.outlookindia.com/international/quad-is-dangerous-akin-to-nato-s-eastward-expansion-in-europe-china-news-187758>.
- Qi, H. (2019). China-U.S. institutional balancing in the Asia-Pacific and its implications to China's foreign policy choices. *Asian Journal of International Studies*, 24(1), 1-19.

- Sakman, T. (2021). ABD-Çin küresel rekabetinde yeni dönem: B3W. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/abd-cin-kuresel-rekabetinde-yeni-donem-b3w/2303973#>
- Saeed, M. (2017). From the Asia-Pacific to the Indo-Pacific: Expanding Sino-U.S. strategic competition. *China Quarterly of International Strategic Studies*, 3(4), 499-512.
- Schneider, J. ve Compton, O. (2021). *Towards coexistence and cooperation: NATO and China*. Toronto: The NATO Association of Canada.
- Shambach, M. ve Gallo, A. (2022). NATO's strategic awakening with China. Erişim adresi: <https://thehill.com/opinion/international/3568349-natos-strategic-awakening-with-china/>
- Singh, T. (2023). *China and the Indo-Pacific*. New Delhi: Indian Council of World Affairs.
- Smith, J. M. (2020). The Quad 2.0: A foundation for a free and open Indo-Pacific. *Backgrounders*, 3481, 1-29.
- Simon, L., Desmaele, L., ve Becker, J. (2021). Europe as a secondary theater? Competition with China and the future of America's European strategy. *Strategic Studies Quarterly*, 90-115.
- Speranza, L. ve Crawford, J. (2021). Making 5G an ally of the Euro-Atlantic area. Erişim adresi: <https://cepa.org/making-5g-an-ally-of-the-euro-atlantic-area/>
- Tatlow, D. K. (2021). China's technological rise. Erişim adresi: <https://dgap.org/en/research/publications/chinas-technological-rise>
- Tekir, G. (2020). Huawei, 5G networks, and digital geopolitics. *International Journal of Politics and Security (IJPS)*, 2(4), 113-135.
- Tian, G. (2022). The political economy of technology transfer rules of the US-China phase one trade agreement: Competition of global technology leadership. *Indiana International & Comparative Law Review*, 32, 531-563.
- Tybring-Grejdde, C. (2020). *China's Belt and Road Initiative: A strategic and economic assessment*. Paris: The NATO Parliamentary Assembly.
- Ukraine conflict: What is Nato and how is it changing? (2022). Erişim adresi: <https://www.bbc.com/news/world-europe-18023383>.
- Walt, S. W. (1987). *The origins of alliances*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Wilkins, T. S. (2012). 'Alignment', not 'alliance' – the shifting paradigm of international security cooperation: toward a conceptual taxonomy of alignment. *Review of International Studies*, 38, 53-76.
- Zhang, F. (2016). Challenge accepted: China's response to the US rebalance to the Asia-Pacific. *Security Challenges*, (12) 3, 45-60.
- Zhang, D. (2020). China's military engagement with Pacific Island countries. Erişim adresi: https://dpa.bellschool.anu.edu.au/sites/default/files/publications/attachments/2020-08/dpa_in_brief_202022_zhang_0.pdf.

Kitap Tanıtımı / Book Review

**TARİHİN ENGİN SULARINDA PROF. DR. VAHDETTİN ENGİN'E ARMAĞAN
(ED. ARİF KOLAY-AHMET VURGUN)**

Zeynep KURT¹

Öz

Çalışmada Arif Kolay ve Ahmet Vurgun'un editörlüğünü yaptığı *Tarihin Engin Sularında Prof. Dr. Vahdettin Engin'e Armağan* adıyla yayımlanan kitap tanıtılacaktır. Eser, Emel (Sofuoğlu)Engin tarafından Vahdettin Engin'in hayatını anlatan kısa bir özgeçmiş ile başlamaktadır. Ardından Ahmet Şimşek'in yaptığı bir söyleşiye yer verilmektedir. Vahdettin Hoca'yı her yönüyle tanıtan bu eser hocanın çalışma arkadaşları ve talebeleri tarafından kaleme alınan farklı çalışmalar bütününden meydana gelmektedir. 647 sayfadan oluşan çalışma 13,5 x 21 cm boyutundadır. Kitap Yeditepe Yayınevi tarafından 2023 yılında basılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vahdettin Engin, Osmanlı, yakınçağ tarihi.

**IN THE VAST WATERS OF HISTORY A GIFT TO PROF. DR. VAHDETTİN ENGİN
(ED. ARİF KOLAY- AHMET VURGUN)**

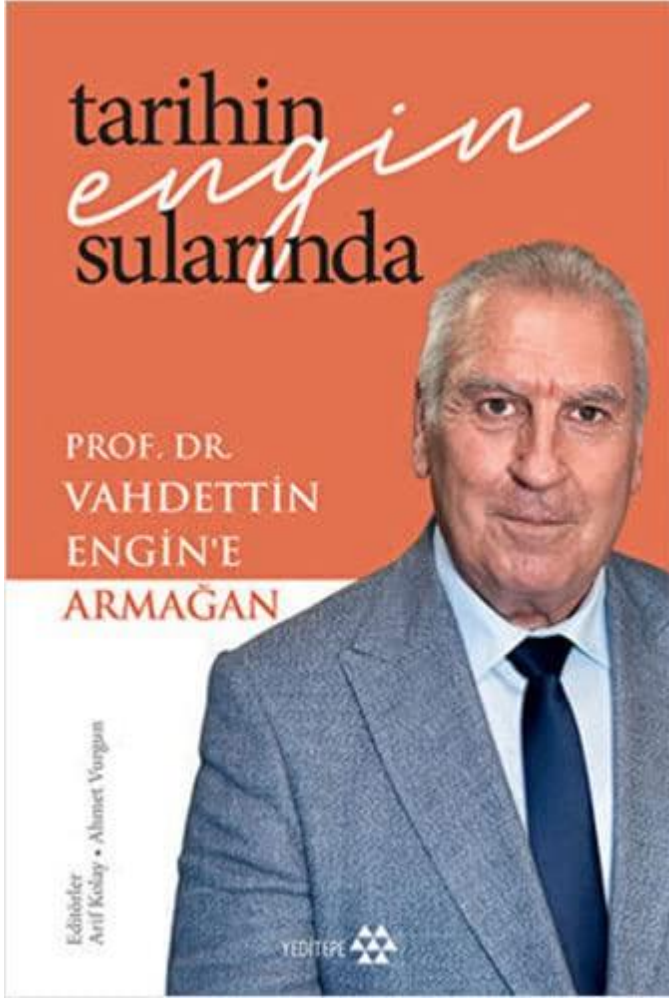
Abstract

In the study, the book edited by Arif Kolay and Ahmet Vurgun designed under the name of *Tarihin Engin Sularında Prof. Dr. Vahdettin Engin'e Armağan* will be introduced. The work begins with a short biography by Emel Engin describing the life of Vahdettin. Then, an interview with Ahmet Şimşek is included. This work, which introduces Vahdettin Hodja from all aspects, consists of different studies written by her/his colleagues and students. The work, consisting of 647 pages, is 13.5 x 21 cm. The book was published by Yeditepe Publishing House in 2023.

Keywords: Vahdettin Engin, Ottoman, modern history.

¹ Doktora Öğrencisi. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, zkurt434343@gmail.com, ORCID:0000-0002-2909-1415.

Başvuru Tarihi (Received): 24.07.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 26.07.2023

TARİHİN ENGIN SULARINDA PROF.DR. VAHDETTİN ENGIN'E ARMAĞAN

Eserin Önsöz kısmında tarih bir milletin varlık evine benzetilerek bu evin muhafızlarının da tarihçiler olduğu belirtilir. Prof. Dr. Vahdettin Engin'de bu tarihçiler arasında gösterilmektedir. Yakınçağ Osmanlı tarihçisi olan Vahdettin Engin, ulaşım tarihi ve II. Abdülhamid dönemi üzerine çalıştığı konular ile Türk tarihine çok sayıda eserler vermiştir. Şu an Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Öğretim Üyeliğini sürdüren Prof. Dr. Vahdettin Engin'in 2023 yılında emekli olacağı düşüncesiyle böyle bir armağan kitabı hazırlanması planlanmıştır. Bu plan dâhilinde eser alanında uzman kişiler tarafından kaleme alınan 32 farklı yazıdan oluşmaktadır.

İlk olarak Vahdettin Engin'in eşi Emel (Sofuoğlu) Engin, "Vahdettin Engin'in Hayatı ve Eserleri" adlı yazısında kısa bir özgeçmiş sunarak hocanın akademik hayata kazandırdığı eserlere yer vermektedir. Ardından Prof. Dr. Ahmet Şimşek'in "Prof. Dr. Vahdettin Engin ile Söyleşi" isimli çalışması bulunmaktadır. Bu bölümde de öncelikle bir özgeçmiş sunularak Vahdettin Hoca ile ilgili hem akademik hem de özel hayatında dair merak edilen sorular cevaplandırılmaktadır. Bundan başka Prof. Dr. Ali Satan'ın "Vahdettin Hoca", Nilay Dursun'un "Dostluk Üzerine" ve Zafer İzgi'nin "Arkadaşım Vahdettin Engin" başlıklı anı yazıları mevcuttur.

Vahdettin Hoca ile ilgili bu yazıların ardından farklı konularda kaleme alınan yirmi yedi bağımsız inceleme ve çalışmaya yer verilmektedir. Bunlardan ilki Prof. Dr. Mustafa Aksoy'un "Tarihi Belge Olarak Damgalar ve Dünyanın Bilinen İlk Pantolonu" adlı çalışmasıdır. Aksoy, bu araştırmasında damgaları Türk kültür coğrafyasının ve göç yollarının sınırlarını çizmesi bakımından kıymetli otantik tarihi belgeler olarak değerlendirmektedir. Prof. Dr. Mehmet Ersan'ın "Bir başka Gözle

Vezir Nizâmü'l-Mülk" isimli yazısında ise Selçuklu tarihinin önemli şahsiyetlerinden Nizâmü'l-Mülk'ün Türk devlet geleneği ve yönetimindeki etkileri ön plana çıkarmaktadır. Prof. Dr. Osman G. Özgüdenli'nin "Şâh-nâme ve Türkler I: Selçuklu ve Osmanlı Sarayında Şâh-nâme" araştırmasında Şâh-nâme'in Türk hükümdarları üzerindeki tesirleri incelenmektedir. Doç. Dr. Ahmet Önal da "Şehzâde Bâyezid ve Şehzâde Cihangir'in Sünnet Şenliği (1539)" başlıklı çalışmasında 13 gün süren sünnet düğününün programını, döneminde yapılan tasvirler ile tespit edebilme imkânı sunmaktadır. Prof. Dr. Ufuk Gülsoy, "Şer'i Hukuk Açısından Osmanlı Devleti'nde Kardeş Katli Uygulamalarına Farklı Bir Bakış" başlıklı çalışmasında kardeş katli uygulamasına ayrı bir pencereden yaklaşarak bu tatbikin dayanağının şer'i hukuk değil siyaseten katli yetkisi veren örfi hukuk yani *siyaset-i şer'iyye* olduğunu vurgulamaktadır. Prof. Dr. Erhan Afyoncu, "Tulumbacı Ocağı ve Gerçek Davud'a Dair Yeni Belgeler" hakkındaki yazısında ise Tulumbacı Ocağı'na dair bilinmeyenleri arşiv vesikalarına dayanarak tetkik etmektedir.

Doç. Dr. M. Hanefi Bostan, "Nâib Köyü Tarihi (15.Yüzyıldan 20.Yüzyıla)" adlı çalışmasında Vahdettin Hoca'nın doğduğu İzmit'in Körfez ilçesinin sınırları içerisinde bulunan Nâib Köyü'nü incelemektedir. Prof. Dr. Uğur Demir tarafından kaleme alınan "Hatt-ı Hümâyunlar Neden Yakılırdı?" isimli araştırmada ise daha önce yeteri derecede üzerinde durulmayan hatt-ı hümâyunlara akademik hayatta dikkat çekilmesi gereken bir mesele olduğu üzerinde durulmaktadır. Prof. Dr. Mustafa Sabri Küçükbaşcı'nın "Sultan II. Mahmud ile Sultan Abdülmecid'in Medinesi" hakkındaki makalesinde bu iki padişahın Medine'deki Vehhabi musallatına karşı mücadelesi ve şehrin yeniden imarındaki hizmetleri anlatılmaktadır. Dr. Öğr. Üyesi Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, "Baron Rozen'in Başkomutanlığı Zamanında Kuzey Kafkasya (1831-1838)" konulu çalışmasında Rusya'nın Kafkasya politikası doğrultusunda bölgeye gönderdiği komutanlardan olan Rozen'in askeri faaliyetleri açıklanmaktadır. Doç. Dr. Ayşe Ersay Yüksel'in üzerinde çalıştığı "Osmanlı Müzeciliğine Bakış: Bahriye Müzesi" başlıklı makalesinde ise Osmanlı Devleti'nin ilk müzelerinden biri olan günümüzde Deniz Müzesi olarak geçen Bahriye Müzesinin tarihçesi incelenmektedir. Prof. Dr. Yasemin Tümer Erdem'in "Osmanlı Modernleşme Sürecinde İstanbul'daki Resmî Kız Okullarının Teftişi" hakkındaki araştırmasında kızların eğitim hayatına dair detaylı bilgiler verilmektedir. Dr. Öğr. Üyesi Fatih Gürcan'ın "Enderun'a Hazırlıktan Mekteb-i Sultanî'ye Galatasaray Geleneğinin Britanya Basınına Yansımaları" başlıklı yazısı ise eğitime dair farklı bir çalışma ürünü olarak değerlendirilmiştir. Gürcan, Mekteb-i Sultanî İngilizlerin gerek emperyal gerekse Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki ilişkilerde dikkatini çektiğini belirtir. İngilizlerin bu ilgileri birçok gazete ve dergide tespit edilmektedir. Prof. Dr. Arzu Meryem Demirkıran, "XIX. Yüzyılda Balkanlar'da Açılan Misyoner Okulları: Hristiyanlığın mı Yoksa Emperyalizmin mi Müjdecileri?" başlıklı yazısında misyonerlerin dini faaliyetlerinin Batılı devletlerin siyasi çıkarları ile olan bağlantısını değerlendirmektedir.

Prof. Dr. Davut Hut'un "Doksan Üç Harbi'nde Ermeniler Üzerine Bir Değerlendirme" çalışmasında ise Ermeni meselesinin Doksan Üç Harbi ile başladığı belirtilerek çağın getirdiği milliyetçilik olgularının en çok etkisinde kalan milletin Ermeniler olduğu söylenmektedir. Hut, bu bağlamda da Ermenilerin adı geçen savaşa etkileri üzerine bir tetkik yapar. Prof. Dr. A. Melek Özyetgin ve Öğr. Gör. E. Tuğçe Kurt'un birlikte hazırladıkları "Yıldız Sarayı Fotoğraf Koleksiyonu" isimli araştırmada II. Abdülhamid tarafından desteklenen fotoğraf sanatının Yıldız Sarayı fotoğraf koleksiyonuna yansımaları verilmektedir. Doç. Dr. Arif Kolay'ın kaleme aldığı "II. Abdülhamid Döneminde Gerçekleştirilemeyen Bir Proje: Balıkesir-Babaeski Demiryolu Hattı" isimli çalışmada demiryolları yapımında imtiyaz verilen sermayedarlardan Fransız Mösyö Vigié'nin tasarladığı Babaeski-Balıkesir demiryolu hattı incelenmektedir. Çalışmada XIX. yüzyılın sonlarında planlanan bu proje hayata geçirilemediyse de yaklaşık 130 yıl sonra tekrar gündeme gelerek Türkiye Cumhuriyeti tarafından 18 Mart 2022 tarihinde 1915 Çanakkale Köprüsü ve Otoyolu Projesi olarak hizmete girdiği değerlendirilmiştir. Prof. Dr. Kemalettin Kuzucu'nun "Vesayetin Gölgesinde Kifayetsiz Fakat Muktedir Bir Kamu Görevlisi: İzmit

Mutasarrıfı Selim Sırrı Paşa (1887-1895)” başlıklı araştırmasında tartışmalı bir bürokratik kimliğe sahip olan Selim Sırrı Paşa, dönemin şartları ve belgeleri göz önünde bulundurularak anlatılmaktadır. Doç. Dr. Haydar Çoruh, “Amerika Birleşik Devletleri’nin Kanlı Tarihi: Wounded Knee Soykırımı (1890)” konulu yazısında üstü kapatılmak istenen Wounded Knee kabilesi meselesini sıradan bir olay değil bilinçli yapılmış bir soykırım olarak değerlendirmektedir.

Doç. Dr. Salim Aydın’ın “Askerî Amaçlı Yapılan Bir Hat: Selânik-Manastır Demiryolu ve Bu Hattı Güvenlik Adına Uzatma Girişimleri” hakkındaki incelemelerinde Osmanlı Devleti’nin 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı ardından Balkanlar’daki hâkimiyetini muhafaza edebilmek, asker sevkiyatını hızlı yapabilmek ve tarımsal ürünlerin intikalinde liman şehirlerine kolay bir şekilde ulaşabilmek amacıyla bir demiryolu projesi girişimi anlatılmaktadır. Çalışma arşiv belgelerinden istifade ile tafsilatlı bir şekilde ele alınmaktadır. Ayrıca Selanik-Manastır demiryolu hattı Osmanlı Devleti’nde Alman sermayesinin Balkanlar’daki tek örneği olması sebebiyle dikkat çekicidir. Prof. Dr. Cemil Öztürk ise “Stanford J. Shaw’a Göre II. Abdülhamid ve Modern Türkiye’nin Doğuşu: Modernleşme ve Devamlılık Paradigmaları Açısından Bir Değerlendirme” adlı çalışmasında II. Abdülhamid, Shaw’ın çalışmaları ile analiz edilmektedir. Shaw’a göre Osmanlı İmparatorluğu’nun en büyük modernist ve reformist hükümdarı II. Abdülhamid’dir. Doç. Dr. Engin Kırılı’nın “Hereke Fabrikası Sermakinisti Ali Rıza Efendi” isimli çalışmasında özelde Herek Fabrikasının Kuruluşu ve Ali Rıza Efendi genelde ise Osmanlı Devleti’nin yerli kalifiye elamanların yetişmesine verdiği katkılar gösterilmek istenmektedir. Doç. Dr. Şefik Memiş, “Osmanlı Basınına Göre Çanakkale Cephesinde Türk Tayyareleri ve Türk Hava Kuvvetlerinin Oluşumu” başlıklı araştırmasında tayyarelerin savaşı farklı bir alana çektiği ve Osmanlı Devleti’nin kara ve deniz kuvvetlerinin dışında hava kuvvetlerindeki gücü vurgulanmaktadır. Bu konu ile ilgili gelişmeler dönemin gazete haberleri ışığında değerlendirilmektedir.

Spor Tarihi Araştırmaları Derneği Yönetim Kurulu Başkanı Barış Kenaroğlu ise “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Futbolunun Kurumsallaşması” adlı yazısında Türk futbolunun siyasal ve sosyal gelişmelere dayalı bir olgu olarak Cumhuriyet’ten önce var olduğunu belirtmektedir. Futbol 1870’lerden sonra Türkiye’de oynanmaya başlamıştır. Türk futbolunun kurumsallaşması 1922 yılında Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı’nın kurulmasıyla başarıya ulaşmıştır. Tarih Öğretmeni Hilal İşçi Yiğit’in kaleme aldığı “Yunan Kralı Konstantinos ve Venizelos Çatışması Ekseninde Yunanistan’ın Birinci Dünya Savaşı Politikası” isimli çalışmasında Yunanistan’ın savaşın galip devletlerin arasında ismini yazdırmasında Venizelos’un üstlendiği role ve bu süreçte ülkedeki iç savaş, milli bölünme ve kaos ortamının varlığına değinmektedir. Yasin Özdemir de “TBMM Hükümeti ve Osmanlı Bankası İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme” başlıklı yazısında Osmanlı Bankası’nın İmparatorluğun ve Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet bankası olması nedeniyle bankayı, mali meselelerin merkezi olarak değerlendirmiştir. Son olarak Doç. Dr. Ahmet Vurgun, “Türk Eğitim Tarihinde Kâzım Karabekir’in Yeri” adlı çalışmasında Kazım Karabekir’in fazla üzerinde durulmayan eğitimci kişiliği ön plana çıkarılmaktadır.

Kitabın arka kapak sayfasında Gazeteci Murat Bardakçı ve Prof. Dr. Erhan Afyoncu’nun Prof. Dr. Vahdettin Engin ile ilgili değerlendirmeleri bulunmaktadır. Bardakçı yazısında, Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemi hakkında yapılan önemli çalışmaların başında, tarihin belgelere dayanılarak yazılması kuralının ciddî takipçisi olan ve arşivlerde uzun yıllar çalışıp onbinlerce belgeyi elden geçiren Prof. Dr. Vahdettin Engin’in bu belgelere dayanarak kaleme aldığı eserlerinin geldiğini; seçkin bir tarihçi olan Prof. Engin, birçok kitabında şimdiye kadar ciddî şekilde incelenmemeleri sebebiyle bilinmezlik bulutuna bürünmüş ve hayalî biçimde efsaneleşmiş birçok önemli hadisenin gerçek yönünü ortaya çıkarttığını; özellikle de Sultan Abdülhamid dönemi Filistin’i ile ilgili araştırmaları ve bu alanda yaptığı yayınlar Ortadoğu’nun 20. yüzyıl sonrası tarihinin yeniden tartışılmasını gerektirecek derecede önem taşıdığını vurgulamıştır.

Prof. Dr. Erhan Afyoncu ise, Vahdettin Engin dendiğinde akla ilk II. Abdülhamid ve devri hakkında tamamen arşiv kaynaklarına dayalı yaptığı önemli araştırmalar geldiğini; Hocanın ömrünü geçirdiği Osmanlı Arşivi'nde bulduğu belgelerle Filistin'e Yahudi göçü ve II. Abdülhamid-Theodore Herzl görüşmesinin yıllardan beri anlatıldığı gibi olmadığını ortaya çıkarıp, yanlış bilinen bir efsaneyi yıktığını ifade etmiştir.

Kaynakça

Tarihin engin sularında Prof. Dr. Vahdettin Engin'e armağan (2023). Ed. Arif Kolay, Ahmet Vurgun. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Kitap Tanıtımı / Book Review

**DERSAADET NUMÛNEHÂNE-İ OSMÂNÎ OSMANLI TİCARET MÛZESİ
(Şefik MEMİŞ)**

Duygu ATEŞ¹

Öz

Çalışmada Şefik Memiş tarafından kaleme alınan Dersaadet Numûnehâne-i Osmânî isimli eser tanıtılacaktır. Kitapta Dersaadet Numûnehâne-i Osmânî diğer adıyla Osmanlı Ticaret Müzesi kuruluşundan itibaren ele alınmış ayrıca Osmanlı topraklarında müzeciliğin gelişme serüveni okuyucuyla buluşturulmuştur. 331 sayfadan oluşan kitabın eni 16 cm, boyu ise 23.5 cm'dir. Eserin çoğunluğu arşiv belgeleri olmak üzere çok sayıda kitap, makale, gazete ve dergiden istifade edilerek kaleme alındığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Şefik Memiş, müzecilik, Dersaadet Numûnehâne-i Osmânî, Osmanlı, II. Abdülhamid.

**DERSAADET NUMÛNEHÂNE-İ OSMÂNÎ
OTTOMAN COMMERCE MUSEUM (By Şefik MEMİŞ)**

Abstract

In the study, the work entitled Dersaadet Numûnehâne-i Osmânî written by Şefik Memiş will be introduced. In the book, Dersaadet Numûnehâne-i Osmânî, also known as the Ottoman Commercial Museum, has been discussed since its establishment, and the adventure of the development of museology in the Ottoman lands has been brought together with the reader. the width of the book consisting of 331 pages is 16 cm and the length is 23.5 cm. It is seen that the work was written by using a large number of books, articles, newspapers and magazines, the majority of which are archival documents.

Keywords: Şefik Memiş, museology, Dersaadet Numûnehâne-i Osmânî, Ottoman Empire, Abdulhamid II.

¹ Doktora Öğrencisi. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, duyguats43@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7770-1900.

Başvuru Tarihi (Received): 25.07.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 26.07.2023

DERSAADET NUMÛNEHÂNE-İ OSMÂNÎ OSMANLI TİCARET MÜZESİ

Adını pek çok yerel tarih araştırmasında sıkça duyduğumuz Şefik Memiş, sinema-tiyatro türünde “Afişler gibi Yüzün, roman türünde “*Senin Çağın Geçer Olur*, araştırma inceleme türünde “*Osmanlı Ticaret Seferleri*”, “*İstanbul-Kudüs-İskenderiye Hava Seyahati*”, “*Anadolu Yakasının İlk Belediyesi Beykoz: 10. Daire-i Belediye*”, “*Hayra Akan Su Kızılay Karahisar Maden Suyu*”, “*Bağcıların Tanıkları / Sözlü Tarih Çalışması*”, “*Bize Belediye Baksın-Belediye Hizmetlerinin Karikatürlerle 100 Yılı (1872-1972)*”, “*Maarifin Hizmetinde 100 Yıl: Osmanlı’dan Günümüze Validebağ*”, “*Seksenlerden Yarınlara Albaraka*” ve “*Günümüzde Baklava ve Baklava Ustaları*” gibi pek çok eser kaleme almıştır. Yazar “*Dersaadet Numûnehâne-i Osmânî Osmanlı Ticaret Müzesi*” ismindeki inceleme-araştırma türünde bir çalışmasını daha okuyucularla buluşturmuştur. Yeditepe Yayınevi tarafından Eylül 2022’de yayımlanan kitabın editörlüğünü Arif Kolay, yayın yönetmenliğini Sahure Ergüzel, görsel yönetmenliğini Murat Arslan, kapak tasarımını Gökhan Yıldırım yapmıştır.

Kitap, önsöz başta olmak üzere kaynakça ve ekler dâhil olarak toplamda yirmi beş bölümden oluşmaktadır. Kitabın her bölümünde pek çok alt başlık bulunmaktadır. Örneğin birinci bölüm Dünya ve Türkiye’de Müzecilik başlığı taşımaktadır. Hemen bu başlığın altında “Müzenin Etimolojik Kökeni ve Tarihi”, “İlk Müzelerin Ortaya Çıkışı”, “Osmanlı’da Müzecilik ve Türk Müzeciliğinin Başlaması”, “Osman Hamdi Bey’in İcraatları”, “Cumhuriyet Döneminde Müzecilik”, “Sanayi ve Teknoloji Müzeleri” gibi alt başlıklara yer verilmiştir. Bu bölümde müzenin ortaya çıkışı, kökenleri, Osmanlı’dan Cumhuriyete olan serüveni ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Kitabın ikinci bölümü *XIX. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Yerli Üretimi Arttırma Gayreti* başlığıyla başlamaktadır. Bu başlık altında özellikle İngiltere ile yapılan Balta Limanı Ticaret antlaşmasından Osmanlı'nın sanayileşmesine etki eden faktör olarak bahsedilmiştir ve antlaşmanın Osmanlı Devleti'ni olumsuz yönde etkileyen bir sözleşme olduğuna vurgu yapılmıştır. Bu bölümün diğer bir konusu Islah-ı Sanayi Komisyonunun vizyonu ve misyonu ele alındıktan sonra 1845'den 1896'ya kadar açılmış olan fabrikalara yer verilmiştir. Ayrıca Tanzimat döneminde ilk örnekleri görülen "imtiyaz sisteminin" Abdülhamid dönemindeki değişiminden bahseden yazar, imtiyazla inşa edilen bir fabrika var ise belirli bir zaman içinde belli bir bölgede benzer alanda faaliyet gösterecek ikinci bir fabrikanın yasaklanmasına dikkat çeker. Hatta bu hususu, 1845 yılında Yusuf Efendi'nin Paşabahçe'de inşa ettiği porselen, çini ve tuğla fabrikasının inşasını takiben 15 yıl süreyle ikinci bir fabrikaya ruhsat verilmemesi örneği ile açıklar.

Yine Abdülhamid dönemi sanayi gelişmelerini bu bölümde ele almaya devam eden yazar büyük şehir ve ticaret merkezlerinde yerli üretimi teşvik etmek ve ticareti arttırmak için sanayi ve ziraat oda ve borsaların kurulduğunu ifade eder. Bu bağlamda da 1880 yılında Dersaadet Ticaret Odası, Sanayi Ticaret Odası ve Ziraat Odasının ayrı ayrı kurulması için emir buyurduğunu bu kurumlar arasında ilk kurulanın Dersaadet Ticaret Odası olduğu diğerlerinin de bu çatı altında toplandığını belirtir. Ayrıca artık bu dönemde "ihraaat ve yeni pazar sözcüklerinin Türk iş dünyasının gündemine girdiği vurgusu da yapılmaktadır. Nitekim eserde bu iki kavramın kurumsallaşması da II. Abdülhamid'in kuruluşuna onay verdiği Numûnehâne-i Osmânî ile olduğu da ileri sürülür.

Kitabın ilerleyen tüm bölümleri Dersaadet Ticaret Odasının çabalarıyla oluşturulan Osmanlıdaki ilk ticaret müzesinin yani Numûnehâne-i Osmânî'nin kuruluş şemasını bize en ince ayrıntılarıyla sunmaktadır. Bütün ayrıntılar gerek arşiv belgeleriyle gerek gazete haberleriyle desteklenmiş olup konu ile ilgili pek çok fotoğraf okuyucu ile paylaşılmıştır.

Kitapta dikkat çeken bir noktada Numûnehâne-i Osmânî ile birlikte Osmanlı devletinde ilk kez yaşanan gelişmelerdir. Mesela artık Osmanlı iş adamları üretmenin yeterli olmadığını üretilenlerin dünyaya tanıtılması gerektiğine inanıyordu, ayrıca Numûnehaneler vasıtasıyla yabancı piyasalar hakkında bize bilgi akışı da sağlayacaktı. Yine ilk kez Dersaadet Numûnehâne-i Osmânî nizamnamesi ile ihracat hedefleri yazılı kurallara bağlanmıştı. Ayrıca Numûnehane ile birlikte ihraç ürünlerinin yabancı ülkelerde tanıtılması konusunda büyük atılımların yapıldığına dair bilgilerin paylaşıldığı eserde konu ile ilgili materyallerle ilgili pek çok görsel paylaşılmıştır.

1891'de faaliyete başlayan Numûnehâne-i Osmânî yani Dersaadet Ticaret Müzesi ihracatı teşvik merkezi olarak zikredilirken kazandırdığı dış pazar kavramıyla da Osmanlı'da alışlagelmiş bir çizginin dışına çıktığını göstermiştir. Her şeyden önemlisi kitap bize Numûnehâne-i Osmânî'nin tüm yönlerini ortaya koymuştur.

Özetle İstanbul Ticaret Üniversitesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Şefik Memiş bu çalışmasında Numûnehâne-i Osmânî, Türkiye'nin ilk ihracata teşvik merkezi olan Osmanlı Ticaret Merkezi'ni anlatmıştır. Bu çalışma ile de ilk kez Türklerin ihracat macerası tüm ayrıntılarıyla ve kurumsal bir çalışmaya dönüştürme gayretleriyle kitaplaştırılmış oldu. Sultan II. Abdülhamid'in onayıyla kendine özel çıkartılan mevzuatla çalışmalarına başlayan Osmanlı Ticaret Müzesi, Ticaret Nezareti ile Dersaadet Ticaret Odası'nın iş birliğiyle faaliyete geçiyor. Kadim eserlerin teşhir edildiği müzelerle karıştırılan ticaret müzelerinin onlarla tek ortak noktası, ticarî ürünlerin de salonlarda sergilenmesinde ibarettir. 1891'de Mercan Yokuşu'nda bulunan meşhur Şark Han'da faaliyete başlayan Osmanlı Ticaret Müzesi'nde, Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanından gönderilen ürünler teşhir edilmiştir.

Numûnehâne-i Osmânî İdaresi tarafından yurt içi ve yurt dışı tanıtımı yapılan ürünler hem uluslararası fuarlarda tanıtılıyor hem de müzenin yurt dışındaki şubelerinde sergilenerek yeni pazarlara girmesi sağlanıyordu. Filibe'de, Brüksel'de, Fiyume'de, Tokyo'da açtığı şube ve

görevlendirdiği temsilcilerle, yeni dünya ticaretinde yer almaya çalışan Osmanlı üreticilerinin çabalarına da değinilen kitap, sanayileşmeye çalışan ülkelerin ticaret müzeleri hakkında da bilgi vermiştir.

Türk iktisadi tarihinde mihenk noktası sayılan Osmanlı Ticaret Müzesi hakkında geniş bilgiler veren, dünyadaki diğer örnekleriyle de kıyaslayan bu eser, okuyucularına adeta geçmişin aynasında bugün için çözümler sunmuştur. Tamamen sade, açık ve anlaşılır bir dil kullanılarak yazılan eser her kesimden okuyucuya hitap etmektedir.

Kaynakça

Memiş, Ş, (2022). *Dersaadet Numûnehâne-i Osmânî Osmanlı Ticaret Müzesi*. Ed. Arif Kolay, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Düzeltilme Yazısı / Erratum

Dergi 2023 yılı 76. Sayısı Mekkım Uludağ'ın “ABD ve İngiltere Basınında Millî Mücadele Döneminde Kütahya” başlıklı makalesinde yapılan düzeltmeler aşağıdaki gibidir.

Düzeltilme Açıklaması: Yazar ORCID numarasını makalede hatalı olarak yazmıştır.

Makale URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/76930/1199268>

Makale 65. sayfa, alt bilgi 2. satırda yer alan:

ORCID: 0000-0001-6557-7919.

Yerine

ORCID: 0000-0001-6557-7917.

KÜTAHYA
DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ
EĞİTİM
ENSTİTÜSÜ

KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi bünyesinde 1 enstitü, 11 fakülte, 1 yüksekokul ve 14 meslek yüksekokulu bulunmaktadır. Araştırmacı, üretken, kişisel ve mesleki alanda kendini sürekli geliştiren, çevreye ve topluma duyarlı, yenilikçi, etik değerlere bağlı erdemli bireyler yetiştirmeyi amaç edinen üniversite, Kentin, bölgenin ve ülkenin yaşam kalitesini artırıcı hizmet ve çözümler sunmayı kendisine görev edinmiştir.

KÜTAHYA ZAFER ANITI

Çatılmış silahların uzaktan görünüşü veya alev alev meşale hissini uyandıran Zafer Anıtı, asıl manası ile Kurtuluş Savaşını sembolize eder. Anıtı bir bütün olarak meydana getiren değişik yöndeki üçgen bloklar; milletimizin, yakın ve uzak milletlerin göstermeye hazırlandıkları haksızlığa fevran, iç ve dıştaki düşman kuvvetlerinin mukabil hareketlerini ve çeşitli müdahalelerden sonra, milletin tek vücut halinde birleşerek kazandığı 30 Ağustos Zaferini canlandırır ve gelecek nesilleri Türk milletini içte ve dışta meydana gelebilecek kötü tesirlere karşı, er geç birleşerek zafere gidebileceğini sembolize eder.

AIZANOI ANTİK KENTİ

Aizanoi Antik Kenti Kütahya Çavdarhisar İlçe merkezinde, Kütahya'ya 50 km uzaklıktadır. Penkalas (Kocaçay) Irmağının yukarı kesiminde tanrıça Meter Steunene'nin kutsal mağarası civarında yaşayan Frigyalıların öncülü olarak antik kaynaklarda geçen Aizan adlı mitoloji kahramanının su perisi Erato ile efsanevi kral Arkas'ın birleşmesinden Aizanoi şehrinin ortaya çıktığı sanılmaktadır. Aizanoi Antik Kenti pek çok bakımdan ilkleri barındırmaktadır. Bunlardan birisi de dünyanın ilk borsası olarak bilinen Macellum alanının Aizanoi'deki tespitidir.